ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

Urednik

akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

STARINE

KNJIGA 53.

ZAGREB

1966

Tehnička redakcija, tisak, uvez i oprema:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije – Zagreb

GRGA NOVAK

TRGOVINA I POMORSTVO DALMACIJE U DRUGOJ POLOVINI XVIII STOLJEĆA

Mi smo u prijašnjim poglavljima, u kojima smo publicirali izvještaj jednog izaslanika austrijske vlade u Dalmaciju godine 1775/6, a koji se nalazi u još nepubliciranom rukopisu bečkog Staatsarchiva pod signaturom 573/175, iznijeli njegove poglede i opaske o prilikama Dalmacije u to vrijeme.[1] Ovdje publiciramo nastavak tog izvještaja, i to onaj dio u kojem on govori najprije o trgovini, a zatim o brodarstvu Dalmacije, kako je to on zapazio i procijenio. O tome on izriče sud koji je sadržan i u njegovim recima, a dade se svesti na to da tadanja Venecija nije u stanju poboljšati prilike u Dalmaciji, jer je za to nesposobna. Dalmacija bi, prema tome, morala pripasti gospodaru koji bi prema njoj bolje postupao, koji bi podigao ne samo njenu poljoprivredu i pronašao njeno rudno blago nego bi trgovinom i brodarstvom oživio sve to u njoj i povezao je sa svijetom. Venecija ne samo da nije u stanju da to učini nego to i pogoršava svojom rđavom ekonomskom politikom.

O TRGOVINI DALMACIJE

Pisac ističe da kani govoriti o tadašnjem stanju damatinske trgovine koju dijeli na unutrašnju i vanjsku.

S obzirom na svoj položaj i svoje produkte Dalmacija bi morala imati kudikamo proširenu trgovinu nego što je zapravo ima. Međutim mjesto da se popunjuju pojedini njeni krajevi jedan s drugim, oni jedan drugome konkuriraju. Otoci šalju dosta drva potrebnog za domaću potrošnju, a vrlo malo za gradnju. Za domaću potrebu može drvo da bude bilo kakve vrsti, za ribarske svrhe treba da je smolasto da i za vlažnih

[1] *Starine*, knj. 49, str. 5–80; knj. 50, str. 461–518; knj. 51, str. 61–112; knj. 52, str. 5–48.

noći može gorjeti. U obzir dolazi za to u prvom redu smreka i bor. Korčula i Hvar daju toga dosta. Ima ih koji bi htjeli da dalmatinsko ribarstvo reformiraju i predlažu da se za ribolov upotrijebi ulje, kako je to u Provansi, ali potrebno je da se načine pokusi i da se vidi je li takvo svjetlo dovoljno da privuče ribu.

Pored drva šalje Korčula građevni kamen, ali malo. Kako su vlasnici najplodnijih otočkih krajeva nastanjeni u gradovima uz obalu, to korist od ove trgovine ne dolazi na otoke. Otočani bi se htjeli podići, ali nisu u stanju. Vlada bi ih mogla pomoći, ali ona misli samo kako će iz njih crpsti što jači i hranjiviji sok i sve koncentrira u glavni grad. Otočani su spali na takav stupanj bijede da vrlo malo primaju sa obale, jer malo uvoze, a razmjerno mnogo izvoze. Otoci dobivaju sa kopna velik dio tkanina, lanenih predmeta i gotovo sve što je za domaću potrebu i luksus. Sol i žito kupuju oni odavde. Tako gotovo sav njihov novac ide u gradove, a iz gradova u Veneciju. Ovo bi posredništvo gradova mogli otočani izbjeći, ali za tu svrhu nemaju kapitala. I zbog toga su prepušteni trgovcima sa primorja. Splitski su Židovi preuzeli najveći dio trgovine štofovima i zarađuju izvanredno mnogo. Plemići vuku prihode sa otoka i redovito preziru trgovinu. Ostali imaju tek toliko da žive i zbog toga ne postoji u pokrajini klasa nacionalnih trgovaca. Trgovina je nesređena. U svakom su gradu dvije ili tri porodice koje su nešto novca stekle i one crpe što je najbolje u tom kraju, jer su kod njih založeni prihodi još prije nego su ubrani, a cijenu im određuju po svojoj volji.

Nešto je bolje sa unutrašnjom trgovinom između zagorja i primorja. Zagorac nema nekoliko nužnih namirnica, kao npr. sol. Pored toga Zagorac kupuje u primorskim gradovima čohu za odijela, mada bi mogao da to sam tkaje, ali smatra da je gradska bolja. Država je bila zabranila gojenje loze u Zagorju, jer je htjela da se tamo siju žita. Zbog toga je u Zagori loza rijetka. Međutim sada (tj. 1775 g.) vlada ne progoni one koji lozu sade. Zagorac dogoni žito u primorje i mijenja ga za vino, za rakiju, ulje, smokve. On donosi ponešto drva, med vosak, bajame. Zagorac se zadovoljava s malim, ali on ne zna urediti svoj način trošenja, a upropašćava ga i piće, vino i likeri. Dok se ne promijeni odgoj ovoga svijeta neće se promijeniti ni njegov način života.

U vanjskoj trgovini Zagorac ne sudjeluje uopće. Sa primorja šalju se u Bosnu mnoge stvari a Bosna šalje mnogo žita i stoke, željeza, bakra, voska, meda, konje. Gotovo se sva stoka kupuje za Veneciju, svake sedmice odlaze iz Zadra u Veneciju dva velika broda puna volova i jagnjadi. Dalmatinci kupuju u Bosni mnogo željeza i bakra i onda to dalje preprodavaju.

Med, vosak, vuna i koža šalju se u Veneciju ili u Trst. Tek pred koju godinu počeli su Dalmatinci da prerađuju i pročišćuju vosak.

»Tko zna da se ipak neće jedanput ovi narodi probuditi i posvetiti se i drugim korisnijim zanatima?« Trebalo bi da stanovništvo poraste a vlada pomogne, jer je klima pogodna. Trebalo bi da se barem vuna

znade obraditi za opću upotrebu. Ona se međutim gotovo sva izvozi, a onda obrađena skupo uvozi. Podanik koji je prepušten sam svom poslu bez novaca ne može da ostvari svoje ideje. I one se ostvaruju ondje gdje vlada podstiče aktivnost podanika.

Konji se prodaju u Napuljskom Kraljevstvu i na obalama papinske države. Trgovcima to donosi mnogo novaca, jer ih kupuju za vrlo nisku cijenu a prodaju strancima za dobre novce. Međutim, kako malo njih ima kapitala, sve je to u rukama nekolicine koji crpe sve koristi provincije. Oni po svojoj volji podižu vrijednost novca i prema svom interesu snizuju vrijednost proizvoda. Monopol se širi, a razlika u imetku postaje sve veća, pa je bogatstvo u rukama malog broja ljudi što narod baca u krajnju bijedu i dovodi do očaja i iseljavanja.

Turci kupuju mnogo soli. Kada bi Mletačka Republika dozvolila svojim podanicima u Dalmaciji da skupljaju onu sol koju ona ne može da sakuplja za državne solane, sva bi korist ove nadasve korisne trgovine ostala u rukama Dalmatinaca. Bogatija pokrajina mogla bi se dati na širu trgovinu ili na aktivniju industriju. Tada bi se mogla podići i njezina poljoprivreda, a time i mletačka trgovina na Sredozemnom moru. Velik dio novca koji donosi trgovina solju dolazi u ruke napuljskim i papinskim trgovcima. Dubrovčani znaju bolje iskorišćavati solane, naročito one u Stonu. Neke su obale Dalmacije od prirode povoljne za solane, ali nepametne neke mjere ne daju im da se podignu. Veći je dio trgovine solju prepušten monopolu, što iskorišćavaju dogovorno poneke obitelji, od kojih jedna zakupljuje sol, druga pobire desetinu žita, a treća sakuplja duhan, ali sve rade sporazumno.

Dalmatinci kupuju u Veneciji tkanine i neke druge luksusne stvari za Turke, što ne donosi stanovništvu nikakve koristi. Turci dolaze da trguju u Zadar, Skradin, Split i Makarsku. Dolaze brojne karavane. Trebalo bi zbog toga putove do ovih gradova popraviti i osposobiti za kola, ali država za to ne mari.

Najveća trgovina ide morem u glavni grad. Tamo šalju otoci mnogo drva za gorivo, u prvom redu to čini Korčula, zatim Brač, a i još neki otoci, čime ponešto ublažuju svoje siromaštvo. Vino sa dalmatinskih otoka, a napose bračko, donosilo bi velike koristi, ali mu veliku konkurenciju prave u Veneciji padovanska i trevisanska vina. Zbog toga ga mogu prodavati samo ako mu snize cijenu, a da to uzmognu moraju ga kvariti. Kad bi ga pak ostavili čista, kakvo ga daje Dalmacija, zasluživalo bi sasvim drugu cijenu od vina mletačke Lombardije, ali interes ima mnogo utjecaja na okus nekih klasa stanovništva. Novac koji otok Brač ubire od svojih vina je vrlo znatan, ali nije toliko velik da od njega ovaj otok ima velike koristi.

Trgovina vinom mogla bi da donese Dalmaciji mnogo više koristi nego do sada. Trebalo bi naći način kako da se u glavnom gradu (Veneciji) pojača potrošnja dalmatinskog vina. Međutim to ne ide u račun mletačkim plemićima, koji imaju svoje vinograde na mletačkoj terrafermi, tj. u svojim posjedima u trevisanskom i padovanskom kraju.

Ali bi trebalo da pametna vlada tamo gdje može da uspijeva i drugo dirigira i da kudikamo veću korist imadu i oni i Dalmatinci, čiji su krajevi prikladni za vinograde, a nisu za livade i slično. Međutim vlada o tome i ne misli, a Dalmatincima će u odlučnom momentu biti svejedno tko će im biti gospodar. Ni tršćanski trgovci ne znaju iskoristiti dalmatinska vina i plasirati ih u okolnim svojim krajevima.

Ulje je jedan od najvažnijih prihoda Dalmacije. U plodnijim godinama nađe se po nekoliko hiljada barila ulja. Dobar dio toga prevezen je u Veneciju, gdje jedan dio služi za unutrašnju potrošnju u samome gradu, a drugi za trgovanje s Njemačkom i Lombardijom. Međutim dalmatinsko ulje ne nalazi u Veneciji onu redovnu korist, koju bi trebalo imati, da se radi kako treba. Zbog tvrdih mletačkih carinskih propisa Dalmatinci ne dovoze ulje u Veneciju, nego ga krijumčare izvan države.

Slično se događa sa slanom ribom, koja se dovozi u velikim količinama, ali raznorazni carinski i slični propisi prisiljavaju Dalmatince da traže druge putove za plasman slane ribe. Naročito ih u tome pomažu Puljizi, koji znaju obići zakonske propise i dobaviti slanu ribu na svoju korist i na korist dalmatinskih ribara. Pisac opisuje način kako to Puljizi rade. Umjesto da prodavaju svoju robu mletačkim trgovcima slanom ribom, Dalmatinci podmićuju mletačke predstavnike u Dalmaciji, koji im izdavaju uvjerenje za neku drugu luku, koju izaberu, i za neku sasvim drugu robu, nego je zapravo voze. Venecija je dala uputstva i naredila svojim konzulima u ovim lukama da takve lađe prijave vlastima u Veneciji. Međutim su krijumčari tome doskočili i uzeli papire na izmišljena imena. Iz Venecije vlasti naređuju svojim knezovima u Dalmaciji da krijumčare progone, ali ovi ih ne mogu pronaći, jer takvih imena uopće nema, što ti knezovi i bez toga znadu, jer su i oni često umiješani u te poslove. I tako nitko ne biva ni uhvaćen ni kažnjen.

Da se tome doskoči jedini bi način bio da se ukinu razni monopoli i dozvoli slobodna prodaja uz lagani namet.

Bilo bi korisno kad bi država dopuštala da njeni podanici prodavaju ribu onome koji bolje plaća. Međutim uz postojeće propise oni to ne smiju i zbog toga izmišljaju način kako da izbjegnu kontroli.

Stanovnici Boke kotorske napadaju carinske činovnike u samoj Veneciji. Oni se služe i oružjem kad smatraju da su preko potrebe povrijeđeni i ne boje se toliko smrti koliko hoće da se istaknu u takvim pothvatima. Ako u takvom sukobu nekoji od njih padne, oni ga slave kao junaka i pričaju o njegovim junaštvima svojoj djeci. Stari su Mlečani znali da vladaju Dalmatincima, a ovi ne znaju.

Pisac opisuje jedan slučaj krijumčarenja duhana u Veneciji, u kojemu je došlo do oštrog oružanog sukoba, a krijumčari su uspjeli prokrijumčariti duhan i otploviti.

Neki bogatiji Dalmatinci kupuju u Dalmaciji koliko god mogu ulja, smokava i srdela, pa ih u Veneciji drže u magazinima da ne moraju da ih prodadu monopolu mletačkih trgovaca slanom ribom.

Dalmacija izvozi iz Venecije daleko više nego što uvozi u Veneciju. Iz glavnoga grada ona dobavlja sve osim jela i pića. Svakovrsna odijela, osim ona od raše, uvozi ona iz Venecije. Dalmacija je dovedena do skrajnih granica, tako da joj škodi i obilje njenih produkata isto toliko koliko i nestašica. Ako oni obiluju, konkurencija obara strahovito cijene. Ako je nestašica, njene se cijene ne dižu. Tome naprotiv, ono što Dalmatincima treba, uvijek je skupo. Drugih zanata osim onih koji su najpotrebniji u Dalmaciji nema. I ona dobavlja iz Venecije i sve luksusne predmete koji mame Dalmatince koji dolaze u Veneciju, a pokrajinu osiromašuju. Novaca ima uvijek sve manje, a doskora će narod, koji je sve siromašniji, morati ili da se iseli ili da proda bogatijima svoja zemljišta.

Dogodit će se da će pet ili šest porodica crpsti ono što je bilo prije dovoljno da izdržava četrdeset ili pedeset. Oni Dalmatinci koji su bogati idu u Veneciju da tamo borave i odnose sobom novac. Zbog ovih općih uzroka a i zbog nekih posebnih, Korčula, Vis i Hvar, mada su vrlo plodni otoci, i mada imaju vrlo blagu klimu, stalno gube svoje stanovništvo. Na trogirskom primorju su dvije ili tri porodice svojom ekonomskom sviješću, spretnošću i trgovinom skupile znatno bogatstvo, dok je istovremeno prenapučeno stanovništvo bilo primorano prodati zemlje i na drugome mjestu potražiti bolji život. To će se dogoditi i u ostalom dijelu pokrajine, koja će uprkos svojim vrlo korisnim produktima, koje će pustiti da rastu ne brinući se mnogo za njih, sve više propadati. Dalmacija bi mogla još uvijek uskrsnuti, kad bi njoj vlada posvetila više pažnje i nagradama pomogla trgovinu i industriju i uvela pametnije zakone, prikladnije njenom sadanjem stanju.

Kada su Mlečani dobili definitivno Dalmaciju, oni su brzo shvatili da bi im Dalmatinci mogli konkurirati u trgovini. To je doista učinio Dubrovnik, čiji teritorij nije vredniji od splitskoga. Dalmacija bi, kad bi joj bila ostavljena slobodna trgovina i slobodna plovidba, mogla procvasti. Međutim Venecija to ne čini, a njenim podanicima nije u takvim prilikama nimalo stalo jesu li pod Venecijom ili pod drugom državom. Ako Venecija ne želi pomoći Dalmaciji, bilo bi dovoljno da joj dade slobodu, da svoje prednosti sama iskorišćuje kako znade. Mlečani bi morali u prvom redu oživiti dalmatinsku poljoprivredu, povećati njene proizvode, otvoriti joj sve putove i naći joj put da dobije novac za svoje proizvode i za svoju trgovinu. Strožim zakonima trebalo bi obuzdati luksus.

Dalmacija bi, ojačana svojim vlastitim proizvodima, počela jačati svoje bogatstvo trgujući s Turskom, Italijom i Grčkom. Ona bi mogla dobiti u svoje ruke trgovinu pamučnom robom i duhanom. Tada bi u njezinim gradovima nikle manufakture i zanati. »Ali može li se ona ikada nadati ovom sretnom trenutku dok se nalazi pod mletačkom vlašću? Ja mislim da to nikada biti ne može.« Koncentriranjem cjelokupnog državnog bogatstva i trgovine u gradu Veneciji uništavaju se pokrajine, narod se iseljava, a zemljišta ostaju bez onih, koji ih brane i obrađuju.

Dalmatinci trguju sa austrijskim krajevima naizmjence. Dalmatinci plove u Trst, na Rijeku i u druge luke i voze sa sobom ulje, vino, rakiju, smokve i slanu ribu. Sve to oni tamo krijumčare, ali se radije izlažu teškim kaznama, koje ih čekaju u slučaju da ih ulove, nego pljački od strane mletačkih trgovaca. Međutim ovo skretanje uvelike škodi mletačkoj trgovini. Njoj je škodilo i otvaranje tršćanske luke. Svemu su tome krivi sami Mlečani svojom monopolskom politikom. Ni Istrani ni Dalmatinci ne bi slali svoju robu u Trst, koji je postao glavno stovarište njihove robe, da su istu dobit za svoju robu mogli imati u mletačkim lukama. Pomorci se ne bi izlagali strogim kaznama, u slučaju da budu uhvaćeni u krijumčarenju, kad ne bi bili uvjereni da u mletačkim lukama koristi nemaju.

Pisac govori zatim o neshvaćanju mletačke vlade u dobavljanju ulja i o njenim nepametnim postupcima u tom pogledu, što ide samo u korist nekim trgovcima.

Pod vlašću Venecije nalazi se teritorij Trenta i dio Tirola. Pisac iznosi ukratko tamošnje trgovačke prilike, koje su također posljedica mletačke nepravilne politike.

U austrijske luke izvoze Dalmatinci i nešto vina. Pored vina izvozi se i rakija, koja se upotrebljava za pravljenje tršćanskih »rozolija«, zatim slana riba i smokve. Govoreći o međusobnoj koristi ove trgovine između austrijskih podanika i Dalmatinaca, kaže pisac: »Ove bi želje i sugestije u najbolju ruku mogle poslužiti da predvide posljedice koje bi jednog dana mogle da se ispune, a mi moramo međutim da se brinemo za načine da još više stisnemo ove veze, kojima se uzajamno Dalmatinac vezao za Austrijanca, a Austrijanac za Dalmatinca«.

Nekoliko austrijskih brodova s kestenima plovi put dalmatinske obale. Mada u Dalmaciji kesteni mogu odlično uspijevati, dosad ih se zanemarivalo gojiti, čime se gubi i korist od ploda i od drva.

Velike grede za gradnju su vrlo važan materijal. Mnogo brodova prevozi to u Dalmaciju, a mnogo puta i veliki mletački brodovi krcaju tu robu u austrijskim lukama. Dalmacija nema uopće šuma. Ako ih ima, one se nalaze na takvim položajima, da se njima teško Dalmatinci mogu služiti zbog prevoznih teškoća. Tako je Dalmacija prisiljena da drveni materijal dobavlja od Austrijanaca. Svo veliko drvo prevozi se u Dalmaciju iz Karlobaga, iz luka nedaleko Rijeke i iz Senja. Međutim Dalmacija ne treba, jer dolazi u obzir u tom pogledu samo primorje i otoci. Šume Korčule i Hvara ne mogu udovoljiti potrebama cijele pokrajine, jer njihova drva služe u prvom redu za gradnju brodova i zbog toga ostalo drvo dobavljaju Dalmatinci iz drugih krajeva.

Velike mletačke lađe krcaju na Rijeci drvenu robu za Levant. Ako su prijelazi Tirola, Koruške i austrijskog Frijula dobro čuvani, mogu Mlečani da od austrijskih podanika dobave drva koliko god hoće.

U Dalmaciji se troši nešto kože i sapuna iz austrijskih zemalja. Zagorac ne treba kože, jer nosi opanke, koji su rađeni iz sirove kože. Ostali Dalmatinci šalju sirovu kožu van, a kasnije tu istu kožu kupuju izrađenu. Dalmacija nema zanata, i bilo bi korisno da se uvedu, barem

najpotrebniji. Neki građani nastoje ih oživjeti, i tako pridonijeti napretku svoje domovine. Ali kako to postići u narodu, koji je iscijeđen i obeshrabljen?

Iz austrijskih se zemalja krijumčari sapun, jer je mletački – zbog velikih nameta – kudikamo skuplji. Kazne su za to krijumčarenje velike, ali uza sve to Dalmatinci vrlo lako taj sapun dobavljaju.

Nakon toga pisac govori o dalmatinskim lukama. Počinje sa lukom Svetim Petrom Ilovikom (San Pietro de' Nembi), koja je »vrlo udobna luka, a i vrlo prostrana, gdje najbrojnije flote mogu da se zadrže na sigurnom«. Pisac opisuje luku i njezine prednosti.

Ploveći prema Zadru, nalazi se na otocima na tom prostoru nekoliko luka, ali – koliko je on vidio – nijedna nije za velike lađe. Kanali između otoka su vrlo uski i opasni. Međutim su oni dovoljno duboki za osrednje brodove, kojima u nevolji i manje luke dobro dođu.

»Zadarska luka nije ništa naročito«. Ona je izložena i vjetru sa zapada, i onom sa sjevera, a najviše sa jugoistoka, koji se pučki naziva »garbin«. Međutim, manje od jedne milje na sjeveru Zadra nalazi se jedna mala luka zvana »Val di Maestro«, u koju se sklanja dosta osrednjih lađa.

Na otoku Murteru nalazi se jedna mala luka u samom tjesnacu, a selo, koje se nalazi prema istoku, ima »prekrasnu luku, prostranu i sposobnu da primi svaku vrstu brodova«.

Prostranu i za najveće lađe vrlo pogodnu luku ima Rogoznica, koja se nalazi između Šibenika i Trogira.

Trogir ima pod samim gradskim bedemima jednu malu luku. Malo dalje od grada na otoku Čiovu nalazi se jedna luka, koja spada među najljepše, koje je ikada pisac vidio. Ona je prostrana, sigurna, udobna, dno joj je odlično, i u njoj mogu da se sklone i ratni brodovi. Ali u nju ne zalazi gotovo nikada neki brod, jer ih u nju ništa ne privlači.

Splitska luka nije sposobna da primi velike lađe. Male lađe mogu se skloniti pred južnim i zapadnim vjetrovima iza jednog kamenog mula, koji je grad podigao.

Na cijelom primorju nema nijedne luke i samo na granici doline Neretve nalazi se luka Tolero (Ploče), koja može primiti i najveće lađe.

Pisac opisuje sve prednosti ove luke i sve prednosti neretvanske doline, kao i nebrigu da se to prirodno blago iskoristi.

Na najzapadnijem kraju otoka Brača nalazi se luka Oliveto (Maslinova), u koju zimi ulaze mnoge veće pa i najveće lađe, da se sklone ispred oluje ili odmore od duge plovidbe. Malo dalje je luka Milne, koja je gotovo milju duga i vrlo udobna.

»Otok Hvar ima mnogo luka. Ona glavnoga grada pruža sliku koja se rijetko gdje još može susresti, tj. jednu sasvim sigurnu luku, koja je oko četiri milje duga, i široka negdje dvije, a negdje jednu. Tu se nalazi odlično dno, zaklonjena je od svih vjetrova i mogu i najveće lađe da pristanu uz kraj.« Na otočićima, koji zatvaraju luku nalaze se

još neke luke, od kojih pisac navodi »Palmižanu, koja je odlična, koju sam sam isprobao, gdje sam prenoćio u potpunom miru jedne do skrajnosti olujne i tmurne noći«.

Starigrad, nedaleko Hvara ima dobru luku, mada uz naselje nema velike dubine, pa se velike lađe moraju usidriti ponešto dalje. Ova luka nije mnogo posjećena, jer veće lađe vole radije ploviti pučinom.

I mali otok Vis ima luku za više od stotinu ratnih lađa, ali u nju zalaze samo neke ribarske lađe. Položaj je lijep, zrak vrlo zdrav, ulaz u luku i izlaz iz nje lagan. Komiška je uvala vrlo izložena bijesu južine (široka i oštra).

Otok Korčula ima dobrih luka, ona zvana »Pedocchio« (Luka) nedaleko grada velika je i sposobna da primi najbrojniju flotu.

DALMATINSKA MORNARICA

Pisac hoće govoriti o dalmatinskoj mornarici uopće, tj. o njenoj brodogradnji, o njenim brodovima, ratnim i trgovačkim, i o mornarima koje ona može dati za te brodove.

Osim Korčule i Hvara, Dalmacija nema drva pogodnog za gradnju brodova, ali ni građevno drvo koje se nalazi na ovim otocima nije dovoljno jako da odolijeva vodi, kao hrastovina i arič, koja drva oni nemaju. Zbog toga moraju Dalmatinci za gradnju izvjesnih dijelova brodova drvo uvoziti. Oni moraju uvoziti i svu paklinu, a samo katran proizvode na Korčuli iz borove smole. Isto se tako uvozi i užeta za jarbole i svo konoplje. Uvozi se i platno za jedra. Zbog toga uvoza gradnja brodova u Dalmaciji je preskupa. Jedino željezo, koje se dobavlja iz Bosne nije tako skupo, ali nije ni fino rađeno.

Brodograditelji su vrlo sposobni za gradnju malih i osrednjih brodova, ali ne znaju graditi velike i elegantne lađe, kako što znaju Mlečani i Dubrovčani.

Nekad se na Korčuli gradili trabakuli, ali sada je i to u velikom opadanju. Kad je pisac bio na Korčuli, samo su se dva trabakula gradila. Na Korčuli daju graditi svoje lađe Kotorani, ostali dalmatinski gradovi imaju svoja mala brodogradilišta.

Venecija drži mali broj ratnih lađa na Jadranu, najviše pet galija, nekoliko galijica i manjih brodova. Jadransko more je slobodno od gusara, osim nekih Paštrovića, i otočana, koji – ako im se zgoda ukaže – napadnu koju lađu. Kad bi ono malo lađa na Jadranu, kojima je povjereno čuvanje mora, vršilo svoju dužnost, vladao bi na Jadranskom moru potpuni mir. Ali mletački plemići, koji zapovijedaju tim lađama, nastoje da miruju u lukama, mjesto da krstare morem.

Dalmatinci nemaju velikih trgovačkih lađa. Neke bogatije kuće imaju tri ili četiri lađe razne veličine, kojima prevoze svoju robu ili kupljenu od drugih u Veneciju, gdje to prodavaju. Velikih lađa Dalmatinci nemaju, jer nemaju novaca za trgovanje, a prijevoz na širokom

moru su davno uzeli Dubrovčani u svoje ruke. Možda ima svega osam ili deset kapetana Dalmatinaca sa dozvolom plovidbe na debelom moru. Pisac ne govori ovdje o Bokeljima, kojih ima daleko više. Ima mnogo manjih lađa, koje vrše prijevoz iz dalmatinskih luka u Veneciju, i u mjesta na dalmatinskoj obali. Mornara, i to izvrsnih, bilo bi mnogo. Čak i žene u nekim mjestima znadu upravljati brodovima i veslati. Gotovo svi, netom se rode, ukoliko stanuju uz obalu, znaju upravljati lađom, i to stalno i čine. Država se malo koristi ovim mornarima na svojim malobrojnim ratnim lađama; ona radije u tu svrhu uzima Chioggiote, Palestrince i druge uz njenu najbližu obalu, koji nisu tako sposobni kao Dalmatinci. Dalmatince upotrebljava ona na lađama koje plove i na jedra i na vesla. Venecija ne zna iskoristiti dalmatinsku pomorsku radnu snagu. Spretnija bi država to učinila i gospodarila i Jadranskim i Jonskim morem i dobrim dijelom Sredozemnog i – u zajednici sa kopnenom vojskom – slomila Tursko Carstvo.

DEL COMMERCIO DELLA DALMAZIA

La scienza del Commercio occupa oggidi i più illuminati Sovrani, e i più fedeli ed attenti Ministri. Su esso ricercansi le risorse d'una stabile Potenza d'un Stato e da esso vuolsi ritrarre quell'abondanza di segni di ricchezze per cui dello stato medesimo si procaccia una più sicura difesa, o a suoi abitanti una più commoda esistenza. La concatenazione del Commercio colle arti, il progresso, che non profondamente compresi i limiti proporzionati ad una nazione si fa da quelle e da queste al Lusso, dovrebbe egualmente occupare le viste Economico-Politiche del Ministero; perche assai volte cominciasi col bene e colla gloria, e si finisce col male, e colla decadenza. Queste quistioni utilissime in se stesse al giusto equilibrio d'uno Stato, come troppo astratte al presente nostro proposito debbonsi omettere, e ricercare soltanto lo stato attuale dell'odierno commercio della Dalmazia.

Omesse le distinzioni di quest'anima della vita Socievole io insisto sulla semplice e volgare divisione di commercio interno ed esterno. Entrambi si adempiono (85 r) coll (sic!) trasporto delle proprie derrate alle altre nazioni, o coll' importazione dell' altrui derrate alla propria nazione, quindi o il commercio è passivo, ovvero è attivo.

Il commercio attivo di Dalmazia tutto è fondato sui prodotti del suo suolo, o sopra quelli del suo mare. Le arti e le manifatture pressoche del tutto ignote alla Provincia sono oggetto di commercio esterno, e passivo, e quindi rovinoso: perocche quanto ritrae dal primo, altretanto e forse più perde nel secondo. Il commercio attivo interiore o si fa tra le Isole, ed il litorale; o tra questi, e la Morlacchia; l'esterno egualmente attivo o colla Turchia, o colla Dominante, o co' Stati esteri, e lontani; a questo si oppone il passivo, onde queste parti istesse ripetono da Dalmatini per altri generi quanto coi loro proprj hanno guadagnato sopra esse.

Il commercio interno così passivo che attivo o si compie per terra tra la Morlacchia, ed il litorale, ed è commercio terrestre; o si eseguisce tra 'l litorale, e le Isole, ed è commercio maritimo.

La Dalmazia per la sua situazione, e pe' suoi prodotti è capace d'un commercio molto più esteso, che quello non è, onde s' occupa di presente: ma e l'indole della nazione, e i regolamenti del Governo lo rendono così limitato, che rendesi ognora più deplorabile lo stato di essa, e non puo aspettarsene, che un fine funesto. Entriamo in una più chiara descrizione.

Le Isole ed il litorale ristringono il loro commercio a pochi generi. I prodotti, che offre il terreno son quasi gli stessi ni entrambe queste parti, e quindi abondandone per quantità eguale, e abbisognando in conseguenza delle medesime anziche ajutarsi col commercio scambievole si incoiono colla concorrenza. Le Isole mandano alquanto legname atto agli usi domestici, o alla Pesca; Pochissimo per la costruzione. Il primo per le famiglie può essere di quallunque qualità; ma per la Pesca ricercasi un Legno resinoso[1] che possa ardere facilmente, anche nelle notti umide, e piovose; quindi si dà la preferenza al Sapino,[2] al Ginepro,[3] al Pino,[4] e a somiglianti alberi. Curzola e Lesina ne danno buona quantità. Vi ha alcuni che vorrebbero in questa parte riformata la Pesca Dalmatina, e suggeriscono alcuni Fanali a Olio,[5] e diconli usati da Provenzali. Io non saprei, che dirne; perocche converrebbe prima sperimentare, se il lume sparso da essi sia abbastanza vivo per allettare il pesce a portarvisi a scherzarvi intorno. Ma le (sic!) sperienza potrebbe sciogliere ogni dubbio, che in tal genere potesse occorrere. (85. v.) Curzola oltre il legname manda alquante Barche delle sue pietre commodissime alla fabrica, ma formano un tenuissimo oggetto di guadagno onde dalle marine quegli abitanti estraggono per la loro Isola poco danaro,[6] o poche altre derrate spettanti all'esterno commercio passivo.

[1] Legno resinoso – hrv. smolasto drvo. Takvo drvo je jedino pogodno za vatru na »svićalima«, tj. željeznim svinutim rešetkama, na kojima se palila borovina i sl.čno drvo da se privuku srdjele i druga riba, u prvom redu »plava«.

[2] Sapino – hrv. vrst bora.

[3] Ginepro – hrv. smreka.

[4] Pino – hrv. bor. On je najvažnije drvo za ribolov, jer se od njega dobiva i »luč« za svjetlo i potpaljivanje i »borovina« za vatru na »svićalima«.

[5] Fanali a olio – hrv. fenjeri na ulje. Trebalo je da ti fenjeri zamijene vatru, koja se dobivala pomoću borovine i drugih smolastih drvenih cjepanica.

[6] Pisac kaže da, pored drva, Korčula izvozi i prikladno građevno kamenje i da za izvoz tog kamenja na primorje Korčula malo dobiva. To je vjerojatno bilo u vrijeme kada je pisac došao u Korčulu (1775 g.). Međutim nije bilo tako prije, jer je korčulanski kamen bio uvelike cijenjen zbog svoje lijepe boje i zbog svoje trajnosti, tako da se on dobavljao iz Korčule čak i na neke susjedne otoke. Korčulanski su kamenolomi i danas vrlo dobri, a oni koji u njima rade nadasve dobri zanatlije. Međutim treba napose istaknuti da su kamenolomi na otočićima pred Lumbardom počeli da se iskorišćavaju još u starom vijeku, i – prema mom mišljenju – oni su se iskorišćavali još u IV st. pr. n. e., ako ne i prije. Mada Korčula nema nikakve veze sa Sirakuzom, kao što je ima i Vis (stara Issa) i Hvar (stari Pharos) u IV st. pr. n. e. način vađenja kamenih blokova, pa i vrlo velikih, kakav je kroz stoljeća ostao na ovim

Siccome poi una gran parte delle terre, le più opportune alla coltura delle Isole più vicine al Continente sono possedute dagli abitanti delle Città del litorale,[7] cosi molto Olio, e Vino, e Cera, e Mele trasportansi in esse, ne torna a circolare per le Isole l'utile ritrattone, che quindi rimangono assai pouere, perche l'unica sorgente del guadagno presso a' Dalmatini trova una altra strada, per la quale devia, e s'allontana da esse a sempre abbatterle, e disanimarle per l'aumento della loro miseria. Questi utili anzi restano assorbiti, ne arrivano ad inaffiare i loro territorj, onde arrivarli, ed eccitarli all'Agricoltura, e ad altra industriosa fonte ad arricchire. Gl'Isolani forse sarebbero stimolati dall'altrui esempio a procacciarsi qualche ramo di commercio Economico: ma al presente son tanto stremi di mezzi a potersi rialzare, che vi si conoscono insufficienti. Essi viaggiano, e veggono in altri paesi, quanto di bene vi produce l'industria, e comprendono quindi quanto di male vi porta la loro inerzia, alla lor Patria. Molte persone sentono la loro miseria, e se ne vergognano, e gemono della loro sorte infelice. Vorrebbero sollevarsi, ma le forze lor mancano, e ad ogni sforzo, che tentano, ricadono ognora più languidi, e più affievoliti, e raro è il caso, che possano alcun poco sostenersi. Il Governo potrebbe soccorrerli, se ben ne comprendesse tutte le circostanze: ma come sperarlo, se ognora pensa a ritrarne quanto più sà il più vivido succo, e il più nutritivo, e tutto lo concentra nella Dominante[8] colla quale a bello studio interrompe

otočićima, isti je kao i na Siciliji. Trebalo bi da se neki stručnjak i time pobliže pozabavi, i da pokaže stalno postojanje i gajenje ove privredne grane od klasičnih vremena staroga vijeka naovamo.

[7] »Kako je pak velik dio zemljišta, i to onog koji je najpogodniji za kulturu, na otocima koji su bliže kopnu, u posjedu stanovnika dalmatinskog primorja . . .« Ovo se odnosi isključivo na sjeverodalmatinske otoke, a napose na Pag, Dugi otok, Murter, Čiovo, Brač i Šoltu, a nipošto ne na Hvar, na Korčulu, na Vis, na Rab, na Lošinj, na Cres, pa niti na Krk. Očito je da pisac nije dovoljno upućen u te prilike, mada ih je pomnjivo proučio i zabilježio. Tačno je da su gotovo sva obradiva zemljišta na Pagu, na Dugom otoku i svim otocima od toga na jug, sve do uključivo Šolte, bila u rukama građana Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, ali su na Rabu isključivi vlasnici zemljišta građani Raba, na Cresu i Lošinju tamošnji građani i na Krku isto tako. Tim građanima treba pribrojiti i crkve i samostane, koji su posjedovali često ponajbolja zemljišta. Počevši od vremena hrvatskih knezova i kraljeva zemljišta na otocima davana su ne samo plemićima pojedinih gradova nego u prvom redu samostanima i crkvama. Prvi su živjeli u gradovima, drugi i u gradovima i u manjim mjestima, uz koja su podigli svoje samostane. Našao se i po koji manji posjednik i u nekom manjem naselju, zapravo selu, ali glavnina vrijednih zemljišta bila je vlasništvo ljudi, koji su živjeli u primorskim gradovima, središtima pojedinih komuna. Od XVI stoljeća dalje, kada je Venecija počela da naseljava na svojim otocima ljude koji su bježali ispred Turaka i da prisiljava komune da im daju na obrađivanje komunalna zemljišta, nastaje na nekim otocima nov tip stanovništva. Seljaci vlasnici zemljišta, koji su za to dužni da budu neka vrsta graničara, drže određene straže na moru i na kraju, a pri tom ne potpadaju pod statut komune u kojoj žive, nego samo u izvjesnom dijelu. Oni su oslobođeni izvjesnih podavanja i javnih radova, imaju olakšice u trgovini sa glavnim gradom Venecijom, itd. (v. G. Novak, Naseljavanje otoka Srednje Dalmacije, Jadranska Straža, Split 1938, str. 97 ss).

[8] »e tutto lo concentra nella Dominante« – hrv. »i svega ga koncentrira u glavnome gradu«. Venecija je naročito poslije definitivnog dobivanja Dalmacije, na osnovu kupoprodaje između nje i ugarsko-hrvatskoga kralja Ladislava Napuljskog god. 1409.

quella circolazione attiva, che anima, e invigorisce anche le parti più lontane. Gli oggetti d'un lusso eccedente divengono rovinosi ad una Provincia, e vi fan perire i segni di ricchezze, che vi si aggiravano, e quindi mancano anche gli stromenti più utili al commercio, e infine avviene, che i prodotti del proprio suolo sono insufficienti a procurarseli ovvero sono lietamente a un tempo, e cieccamente abbandonati alle nazioni straniere, e lontane. Gl' Isolani sono diuenuti a quel grado di miseria deplorabile per cui dal litorale rittragono pochissimo, perche poco v'importano, molto estraendone a proporzione: percio corre tra essi e il litorale quel rapporto medesimo, che passa tra 'l litorale, e Venezia. Il litorale fornisce alle Isole gran parte de' Drappi, dei Lini, e quasi ogni altro genere di necessità, di commodo, e di Lusso. Il sale ed il Grano buona parte devonlo comperare da queste parti. Tutto che serue a uestirli, ad ornare le loro persone, a fornire le loro case de' (86. r.) Mobili, necessarj tutto, o in gran parte vien proueduto alle Marine, dove vi ha alquante case, che traggono in loro mano il danaro, o le derrate più preziose degli Isolani. Così quasi tutto il loro argento prende la strada della Città, e vi concorre senza farvi ritorno almeno in proporzione, perche quindi è assorbito della Capitale dello Stato, che provvede la Provincia de' più ricchi generi. Le Isole potrebbero fare il loro commercio diretto colla Dominante, ed il guadagno loro sarebbe sensibile; perchè quei del litorale non riuendono le merci comperate in Venezia, che con un benefizio considerabile. Ma mancano i fondi necessarj, e le ricchezze agli Isolani, onde aspettare alquanto, e raccolte le loro entrate debbonle tosto rilasciarle o al Creditore, che li stimola, o al comperatore, che li opprime. Credito non ne hanno, onde potrebbersi anche senza Capitali azzardarsi a qualche negozio utile: però sono frequentemente costretti d'abbandonarsi alla mercè de' mercatanti del litorale, che non senza crudeli usure abusano della povertà,

koncentrirala svu trgovinu svojih posjeda na Jadranskom moru u grad Veneciju. Dalmatinski gradovi i dalmatinske komune uopće, kao i svi njihovi stanovnici, nisu smjeli slobodno trgovati ne samo sa inostranstvom nego ni međusobno, nego je cijela trgovina imala prolaziti kroz glavni grad. Ako bi neki trgovac ili vlasnik lađe htio da izveze svoju robu u neko drugo mjesto, a ne u Veneciju, on je morao platiti i carinu, kao da je tu robu uveo u Veneciju, a povrh toga i carinu u onome gradu u koji bi svoju robu izveo. I obrnuto je bilo sa izvozom, odnosno uvozom u primoske krajeve Dalmacije pod Venecijom. Borba dalmatinskih gradova protiv ovakvih odredaba mletačke vlade imala je ponekad neki mali uspjeh, ali je načelo ostalo stalno sve do pada Venecije. Na taj način bila je trgovina dalmatinskih gradova slomljena, a brodarstvo spalo na najniže grane. Dalmatinski su se gradovi i ostala primorska mjesta na to malo po malo navikla, a ni njihovi stanovnici nisu mnogo tražili, sve je živjelo skromno i skučeno i uredilo svoj život prema tim prilikama, i nije ni mislilo da bi drugačije moglo biti. Međutim je Venecija u XVIII stoljeću, kada je njena trgovina i njeno brodarstvo bilo u punoj dekadenciji tolerirala, ako se poneki kraj pod njenim gospodstvom dao na more. Ali to brodarstvo, napose ono Boke kotorske, nije bilo takvo, da bi produkte ovih krajeva izvozilo u svijet i obrnuto, nego je ono plovilo širokim morima prevozeći tuđi svijet i tuđu robu. Centar trgovine između Dalmacije i svijeta bio je i dalje sve do kraja u Veneciji. Međutim je ta trgovina, kako se vidi iz ovoga spisa našega pisca, bila vrlo mala, jer nije bilo što u svijet izvoziti i jer nije bilo veza sa tim velikim svijetom, osim nešto sa susjednom obalom.

e della necessità dell'Isolano a struggerlo sempre più, e smungerlo avidamente. Gli Ebrei in Spalato[9] hannosi a poco a poco appropriata la maggior parte del commercio de' Drappi e fidano arditamente, perche guadagnano eccessivamente. I Nobili a se tirano le entrate delle Isole, e sdegnano d'ordinario il commercio. Gli altri appena hanno fondi, onde vivere, e perciò manca alla Provincia la classe tanto utile de' Mercanti nazionali, e quindi in molti luoghi restano gli abitanti esposti al Monopolio, ed alle usure dell'Ebreo, che distrugge le famiglie senza ridonare alla nazione, attento più che gli altri ad una rigorosa Economia. Egli così si vendica acerbamente dell'avvilimento, col quale è tenuto depresso, e impouerisce quegli stessi, che tanto lo disprezzano. In somma nel commercio non vi è certo ordine, e una condotta più regolare, per cui si veggano le famiglie scambievolmente ajutarsi messe in moto dall'industria, per cui unite a vicenda dannosi l'un l'altra mano, e guadagnano, e sostentansi per la vicendevole attività. Ogni città ha due, o tre famiglie, che han fatto negli anni andati qualche avanzo, e queste assorbiscono il meglio del paese, che ad esse sono impegnate le entrate prima d'essere raccolte, e che apprezzano i Creditori a loro talento. Questo monopolio aggiuntovi quello della Metropoli,[10] per coloro, che direttamente vogliono commerciare con essa per sottrarsi al nazionale, indebolisce tutta la nazione, che non ha forza a rimettersi in piede e operare da se stessa.

[9] »Gli Ebrei in Spalato«. U Splitu je u doba kada naš izvjestitelj obilazi Dalmaciju bilo mnogo Židova, koji su se bavili isključivo trgovinom. Njih je bilo u Splitu još u ranom srednjem vijeku, a naročito su postali zaslužni za Split, otkako je u drugoj polovini XVI stoljeća Židov Danijel Rodriga uspio da nagovori mletačku vladu da u Splitu otvori »lazaret« i stovarište robe i u vezi s time učini Split glavnom tranzitnom lukom između Venecije i Carigrada (v. G. Novak, Židovi u Splitu, Split 1920 i isti, Split u svjetskom prometu, Split 1922, i Povijest Splita I, II, III, Split 1957, 1961. i 1965). Ne stoji to, što ovdje pisac iznosi, kao da domaćih trgovaca nije bilo. Bilo ih je i to vrlo dobrih, kao npr. Marko Kavanjin, čija nam se trgovačka korespondencija sačuvala, i koji je imao vrlo znatan imetak i vrlo velike veze sa trgovcima Venecije, i raznih mjesta u Turskoj, samo su i oni zajedno sa dekadencijom Venecije propadali i od trgovaca postajali veliki zemljoposjednici, pošto su pokupovali zemljišta od starih posjednika. Dovoljno je pregledati korespondenciju Marka Kavanjina između god. 1637. i 1659. da se vidi kako je on bio ne samo dobar trgovac nego i izvanredno dobar poznavalac ekonomskih i trgovačkih prilika u tadanjoj Bosni i Veneciji. God. 1660. preuzima te poslove njegov sin Frane i vodi ih dalje.

Dalmatinci su se dakle snašli u novim prilikama, koje su im god. 1409, odnosno 1420, oduzeli punu autonomiju, ali se nije snašla Venecija, kada je redom gubila Cipar (1571), Kretu (Candiju) (1669), Moreju (1699), i sve ostalo, tako da u vrijeme, kada naš izvjestitelj obilazi Dalmaciju nema ona, osim Cerige i Jonskih otoka više ništa izvan Jadranskog mora, a u trgovini s Turskom dobija jake konkurente. (Ćiro Čičin-Šain, Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća, Starine, Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti, knjiga 49, str. 105–226, Zagreb 1959.)

[10] Metropoli – hrv. Metropola, glavni grad, tj. Venecija. Pisac često upotrebljava za grad Veneciju i samo naziv »Repubblica«, a vrlo često »Dominante«, tj. »ona koja vlada«.

Il commercio interno tra la Morlacchia, ed il litorale[11] ha qualche vantaggio (86 v.) più considerabile. Il Morlacco è privo d'alcuni generi di prima necessità, come del sale, e di qualch' altro, onde manca o per colpa propria, o per quella del Governo. Quella specie di Panno, che ordinariamente serve a uestirlo, potrebbe facilmente fabbricarselo. Esso è un drappo di Lana assai rozzo, e grossolano; ma che però non vuole lavorarlo da se, e non gli sembra buono, se nol compera in qualche Città alle marine. Manco male, che vien travagliato dentro la Provincia, ed è forse la sua unica manifattura, alla quale sono impiegate le Lane Dalmatine, e tentasi ancora di propagarvi la coltura della Rubbia a formare il colore Turchino moltissimo in uso ne' uestiti Dalmatini.[12]

Le viti in alcune parti volentieri sarebbero dal popolo coltivate, e vi riuscirebbero assai buoni i vini; nondimeno avendo per passato il Principe proibita questa coltura sotto pretesto, che non douevasi ingombrare souerchio di piante il terreno, dove si voleva ritrarre molto Grano, però la vite è ancora piuttosto rara in tutta la Morlacchia. Ora chi ne pianta communemente non soffre alcuna vessazione dal Governo, ma quelle pochissime, che vi sono, e molto da lungi, che bastino a saziare l'ingordigia pel vino, e pe' liquori forti del Morlacco: perciò questi reca molto grano al litorale, e lo cangia vol Vino, coll'Acquavite, coll' Olio, coi Fichi, e con altri generi de' quali abbisogna a vivere, o il constume glieli rende necessarj. Oltre il Grano reca ancora un poco di Legna, qualche quantità di Mele, e Cera e quello che non troppo s'internano nelle Montagne anche delle Mandorle. Con tutti questi objetti o si procacciano danaro, o le cose ricercate. Il commercio in tal maniera è più rovinoso al Morlacco, che all' abitante del litorale, perche questo vende il suo superfluo delle sue entrate contro altre neccessarie al suo sostentamento, e ne ritrae o danaro, o mezzi per ritrarne dagli Esteri; doveche il Morlacco assai di rado vende contro il contante, o se consuma per tal modo i suoi prodotti presso di uno, lo va tosto spendere presso di un altro. Il danno riuscirebbe assai più sensibile, se non fosse contento di pochissimo, e se il suo Lusso non consumasse tenuissimi oggetti; perocche non è soggetto a tante varia-

[11] »litorale« – hrv. primorje. Pisac pod »primorjem« podrazumijeva svo primorje koje je u njegovo vrijeme pripadalo Veneciji, tj. od Starigrada pod Velebitom, pa do dubrovačke granice kod Kleka i ponovo od Sutorine na jug. Međutim sami Dalmatinci ne nazivaju taj kraj ovim imenom, nego npr. primorje od Cetine do Neretve nazivaju »Krajina«, ono od Sutorine na jug Boka i sl.

[12] »il colore Turchino moltissimo in uso ne'uestiti dalmatini« – zagasito-modra boja, koja se uvelike upotrebljava za dalmatinska odijela«. Pisac ovdje misli na dalmatinsku narodnu nošnju, koja je u njegovo doba bila posvuda, pa i u gradskim predgrađima (varošima, kako su se u Dalmaciji zvali) u običaju. Gradsko stanovništvo u unutrašnjosti gradova i ono većih mjesta nosilo se po modi, koja je dolazila iz Venecije, i šivalo odijela od tkanina, koje su se uvozile u Dalmaciju iz Venecije, a preko nje i ostale Italije. Bilo je ponešto i direktnog uvoza, krijumčarskim putovima, ili pak preko Dubrovnika, koji je iz talijanskih gradova direktno fine tkanine uvozio za sebe, a još više za trgovinu s Turskom.

zioni; molto meno a tanti capriccj, quanto lo è altrove. Quindi il Morlacco poco abbisognando dell'altrui industria, se sapesse indursi ad essere più Economo nel divorare i generi, che raccoglie, o meno trasportato pel vino, e pei liquori, potrebbe in breve tempo arricchirsi, d'una maniera certa, avendo per base del suo Commercio l'Agricoltura, che è la più solida d'ogni altra, e nell'Agricoltura quel genere, che si consuma più uniuersalmente, il Formento, e l'Orzo. Ma finche non si cangino le mass'me di questa nazione con una diuersa educazione, esso non cangiera g'ammai di metodo nel vivere e regolerà se stesso, e la sua fam'glia su quell'istessa forma d'Economia, e di Costume, che ha fin qui praticate. A tutto questo ristringesi il commercio interno (87 r.) attivo e passivo della Dalmazia.

Alquanto maggiore è l'esterno: ma siccome in questo o niente, o pochiss'mo communica il Morlacco, così in questa parte deuesi più che ogn' altra parte riguardare le Isole, ed il littorale di Terra Ferma. Quello colla Turchia sarebbe utilissimo alla Provincia, quando i regolamenti del Governo fossero più addattati a questo fine. La Bossina, colla quale è aperta questa communicazione, offre un commodissimo consumo a molte derrate della Dalmazia, e ad alcune anche estere comperate dal Dalmatino; queste perciò formano un piccolo Emporio sul litorale con vantaggio de' suoi abitanti. All'oposito la Bossina invia alle marine molto grano e Bestiame; molto Ferro, e Rame, Cera, Mele, Bildroni e Cavalli.[13] Il primo di questi è comperato da Mercanti Dalmatini, che con molto vantaggio lo riuendono o a proprj nazionali negli anni di scarso raccolto, o s'imbarca per altre parti, che ne scarseggino. La sua qualità perfetta nella sua specie gli fa incontrare pronto consumo, e vantaggioso, e riporta a proprietarj commercianti, o alla Provincia del danaro contante, o altri generi necessarj al consummo di essa.

Il Bestiame tutto, o la maggior parte è comperato per Venezia, per doue da Zara per otto mesi dell'anno partino ogni settimana due Bastimenti carichi di Buoi, e di Castrati, e forniscono le Carni necessarie alla Dominante. Guai ad essa, se il Turco serrasse i passi, o per nuove catastrofi si trovasse mancare di tanto bestiame neccessario al suo mantenimento. Io ne vidi cogli occhj miei qualche piccolo presagio d'una si luttuosa avventura, quando per la guerra tra la Russia e la Porta si[14] rese alquanto meno abondante il trasporto di tal merce; che la Repubblica si trovò in estreme angustie perche molto difficilmente sapeva ritrovare i mezzi, onde provvedere alla sussistenza della Metropoli, e delle vicine Città. I sistemi ai quali allora si pensò furono varj, e tra se ripugnanti; ma quelli ebbero meno plauso tra gli altri, che erano i più giusti, perche tendevano a riformare qualche uso introdottosi non

[13] Pisac kaže da Bosna izvozi u Dalmaciju: mnogo željeza, bakra, voska, jabuke, i konje. Tako je bilo kroz stoljeća, sve dok poslije pada Venecije nisu počele razvijati se nove veze morem sa austrijskim zemljama.

[14] Rat između Rusije i Turske god. 1768–1774.

da molti anni nello Stato con suo gravissimo danno, benche si creda utilissimo. Ma che importa dell'utile pubblico ai Nobili, quando si tratta, che eglino stessi debbano alcun poco riformare la loro condotta, se essi debbono votare e accettare, o rifiutare quanto apprendono utile o nocivo al loro vantaggio privato? I Dalmatini da questo capo ne ritraggono piccolissimo benefizio, perche i Fermieri delle Carni[15] fanno il Contratto con pochi nazionali, che devono dar franchi (87 v.) i Manzi in Venezia; e quanto v'è di benefizio tutto si unisce in poche mani, ne circola per la Provincia.

Molto Ferro, e molto Rame, tratto dalle copiosissime Miniere della Bossina[16] è pure comperato da' Dalmatini, o cambiato in altre merci, e utilmente da essi in altre parti rivenduto, o consumato ne' lavori tanto estesi di questi Metalli, e di tanto uso quasi in ogni arte. Se la Dalmazia venga mai a possedere qualche miniera di Ferro, come mi vien fatto sperare, che possa tra non molto cominciarsene lo scavo, può a proprj usi servirsi di quello preparato nella propria Provincia, perche può sperare, che riescha di migliore qualità, perche meglio lavorato, che quello non è di Turchia, doue la barbara rozzezza di que' popoli non è ancora arrivata a perfezione alcun arte.

Il Mele, la Cera, le Lane, e le Pelli sono spedite alla Dominante,[17] o a Trieste. Solamente da qualche anno hanno alcuni Dalmatini provato a lavorare, e purificare le Cere, e vi trovano buona riuscita. Chi sà, che una qualche volta questi popoli non si destino anche alle altre arti più necessarie, e avvantaggiando ognora più, non formino quei fondi, che sono necessarj alle arti più nobili? Se la sua popolazione alquanto più crescesse potrebbesi sperare un maggiore aumento d'industria, e adoperatosi qualche incoraggiamento dal Governo, giacche il clima vi si conosce favorevole, potrebbesi sperarne una buona riuscita. Parimenti le Lane sarebbe necessario, che si sapessero almeno agli usi più ordinarii lavorare. Quasi tutta è spedita fuori dello Stato, e vi vien travagliata a varie foggie, e ricomperata a più alto prezzo, onde ne diviene molto maggiore la perdita su questo capo, che non fu il benefizio nel venderla. Se però debbo dirne con ischiettezza il mio sentimento, io credo, che perseuerando le medesime circostanze, o sarà inutile ogni sforzo, o non mai vi si darà mano. Il suddito abbandonato alla propria industria senza danaro non può nel proprio paese ultimare quelle utili idee, che il suo spirito gli suggerisce, e però o si suolgono

[15] »I fermieri delle carni« – hrv. »nakupci stoke«.

[16] »copiosissime miniere della Bossina« – hrv. »vrlo mnogi rudnici Bosne«. Naš izvjestitelj govori o rudnicima Bosne u njegovo doba, iz čega se vidi kako su stalno u Bosni iskorišćavani rudnici željeza i bakra. Ništa ne spominje ni rudnike srebra ni zlata, koji su još prije vremena rimske vladavine u Bosni, a naročito u rimsko doba iskorišćavani (v. G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historijski zbornik I, Zagreb 1948. str. 129-152). To se nastavilo i dalje u srednjem vijeku (K. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879; isti Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien II, str. 45, 47), pa i u novom.

[17] »alla Dominante« – hrv. »u Veneciju«.

infruttuose, o languiscono oziose, o recansi altroue, doue meglio si sa il Governo adoperare ad eccitare l'attività del suddito, e l'industria dell' artefice.

I Cavalli sono ricercati in Regno di Napoli, e sulle Coste Pontificie. Il loro consumo apporta molto danaro; perche s' comperano a vilissimo prezzo, e si vendono a forestieri a buone condizioni. Ma siccome pochi sono coloro, che hanno Capitali, cosi questo commercio è tutto ridotto in pochissime mani, e colle loro (83 r.) ricchezze vanno assorbendo gran parte del danaro di tutta la Provincia, che a poco a poco va risentendosi d'un danno, che consuma la rovina riducendo in mano a pochi proprietarj la somma de' segni delle ricchezze, e loro danno quel valore, che più lor piace, e accrescono a talento il prezzo della moneta abbassando secondo le regole del loro vantaggio quelle dei prodotti. Il Monopolio si va dilatando, e sempre più rende sensibile l'ineguaglianza delle fortune, che ristrette in poche mani mette il colmo alla miseria del popolo, e lo mette alla disperazione di spatriare.

All'opposito i Turchi comperano sulle coste della Dalmazia molto sale,[18] quanto cioè è necessario a una vasta Provincia, che le è confinante, che dee scendere alle marine per provvedersene. Se la Repubblica Veneta permettesse a suoi sudditi Dalmatini di raccogliere solamente quello, che essa non può fornire colle saline pubbliche, tutto il vantaggio di questo utilissimo commercio rimarebbe tra le mani del Dalmatino, e sarebbe aperto all'industria anche de' più poueri un adito a migliorare la loro sorte. Accresciute le ricchezze della Provincia, potrebbe azzardarsi ad un Commercio più esteso, ovvero ad un industria più attiva. Sarebbe agevole l'introdurvi alcune manifatture di alquanti generi più necessarj alla vita, e il progresso alla felicità sarebbe rapido; perche ridotta allo stato di equilibrio eguagliando l'uscita all'entrata sarebbe agevole di render questa alquanto maggiore di quella, e ciò basterebbe per ispiegare il corso alle più felici combinazioni. Allora si procaccierebbe il necessario a migliorare la sua agricoltura, e renderne i frutti più ubertosi, e più stabile la sua popolazione giacche una parte di essa meglio provveduta di viveri, un altra impiegata a proposito alla navigazione potrebbesi con più vigore dilatare nel mediterraneo il commercio Veneto. Ma certi principj fatali, e rovinosi egualmente al Principe, che al Suddito impressi altamento (sic!) dell'animo del Governo, accompagnati da frequenti regali, da alcuni accorti Finanzieri, han lusingata

[18] »Turci kupuju na obalama Dalmacije mnogo soli.« Tako je bilo u ovo doba, a tako od prastarih, prethistorijskih vremena. Sol je uvijek bio najvažniji artikl, koji se izvozio u Bosnu i Hercegovinu, odnosno u krajeve, koje su kasnije tim imenom nazivali. Dalmatinski gradovi Zadar, Split, Trogir, Šibenik, pa Dubrovnik i Kotor tisućljećima, odnosno stoljećima, iskorišćivali su more za svoje veće i manje solane. Kasnije, kad su ovi gradovi potpali pod Veneciju, iskorišćivala je te solane Venecija isto tako za trgovinu s Turskom. To je činio i Dubrovnik na svom teritoriju. Izvještaji mletačkih upravljača u dalmatinskim gradovima i komunama često mnogo i opširno govore o trgovini solju sa turskim krajevima (v. G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji – Commissiones et relationes venetae IV, MSHSM 59, Zagreb 1965, na mnogo mjesta; Isti, Commissiones V, Zagreb 1966, passim.)

la pubblica Economia a segno, che posta mente ad alcune piccole somme rispetto alle magiori, che lentamente entrerebbero nel pubblico Erario, han prodotto il tristissimo effetto, che gran parte del danaro proveniente dal commercio del Sale derivi in mano a sudditi Napolitani,[19] ed a Pontificii;[20] quel poco di più, che vi si guadagna, e ingojato dal Finanziere, che ne abusa a sempre più opprimere il Dalmatino, che resta doppiamente aggravato dal commercio del Sale, e per il danaro, che esce della Provincia, e pel proprio, che è costretto di contribuirvi per il privato suo uso, senza che abbia alcun riparo da questo doppio colpo fatale. (38 v.) I Re d'Ungheria, allorche dominarono in questa Provincia procurarono sempre di proteggere le Saline con saggio consiglio, e di eccitare i Dalmatini ad impiegarvisi con molto studio; quindi la conservarono ancora in uno stato di molto maggiore popolazione, e di maggiori ricchezze, che non sono le presenti della Dalmazia. Ma cadute in mano de' Veneti le marine a poco a poco le distrussero tutte or sotto un pretesto, ed ora sotto di un altro forse per que' fini politici, de' quali fu parlato altrove; ma che sono certamente molto dannosi a tutta la Provincia. I Ragusei l'intendono per questo capo assai meglio, e dalle sole Saline di Stagno[21] ritraggono più frutto che dal restante dello Stato loro. Eppure alcune spiaggie di Dalmazia sono dalla natura affatto preparate a questo effetto; ma un improvvido consiglio ne distrugge le mire, e ne annulla le utili disposizioni. Con tale regolamento oltre questo danno della Provincia ne deriva un altro non minore, che e l'abbandono della maggior parte di questo commercio al Monopolio. Gli abboccatori del Sale raggirano a modo loro tutto il trafico più utile; e siccome non possono addossarsi soli il peso si graue di pagare somme

[19] »sudditi Napolitani« – hrv. »napuljskim podanicima«, tj. građanima Napuljskog Kraljevstva, tj. Puglie i Kalabrije, koji su krajevi pripadali Napuljskom Kraljevstvu.

[20] »ed a Pontificii« – hrv. »i papinskim«, tj. pripadnicima papinske države, tj. cijele obale Italije od ušća Pada pa do granica Napuljske Kraljevine, koja je pripadala papinskoj državi. Tu stoljećima nije Venecija bila u stanju da spriječi legalnu i ilegalnu trgovinu između obala Dalmacije i obala papinske, odnosno napuljske države. Ta je trgovina postojala. U Dalmaciju su dnevno dolazile lađe sa suprotne obale i obrnuto, jer je to bilo i lakše i unosnije, nego plovidba do Venecije i obrnuto od Venecije do dalmatinske obale. Šta više, mnogo puta je upravo dovoz žitarica sa suprotne jadranske obale pomogao dalmatinskim gradovima, od kojih ni jedan nije mogao sa prirodom od svoga teritorija više od tri mjeseca prehraniti svoje stanovništvo.

[21] »Saline di Stagno« – hrv. »Stonske solane«. Ston je bio u Dubrovačkoj Republici, a Dubrovčani su ga znali uvelike cijeniti upravo zbog solana, koje su oni i pazili i uređivali i brižno čuvali, kako nam to još i danas pokazuju odlične utvrde grada Stona, koji je istovremeno i ključ poluotoka Pelješca. Tvrdnja našeg izvjestitelja o vrsnoći dubrovačkih solana u Stonu odgovara tačno stvarnosti. Već od srednjega vijeka, čim je Dubrovnik došao u posjed Stona i njegovih solana (1333. god.), Dubrovnik je tim solanama posvetio naročitu pažnju, on ih je sasvim preuredio, tako da je godine 1575. prihod od solana Stona iznosio 15,900 dukata na godinu. Naš izvjestitelj pak kaže da je u njegovo doba (1775) prihod solana u Stonu veći od svih prihoda, koje Dubrovčani dobijaju od svoga teritorija. Za cijelo vrijeme vladanja Dubrovnika Ston je sjedište kneza, koga postavlja Dubrovačka Republika i glavno mjesto poluotoka Pelješca, koji se je po njemu i zvao STONSKI RAT.

rilevanti anche preventivamente al Principe, alcune poche famiglie più ricchè formano una società segreta, e scambievolmente ajutandosi sottomano l'una fa la figura di comperare l'Appalto del Sale.[22] l'altro leva le Decime del Grano,[23] e una diversa quello del Tabacco;[24] ma in realtà son tutti una medesima cosa, e lavorano di concerto ad arricchire solamente se stessi, e impoverire uniuersalmente tutta la Provincia.

I Drappi di che fan uso i Turchi ed alcuni altri ornamenti di Lusso sono comperati nella Dominante dai Dalmatini, e riuenduti in Dalmazia ai Turchi con qualche vantaggio particolare; ma non reca verun vantaggio diretto alla popolazione colle manifatture. Le Piazze, dove concorrono i Turchi a commerciare sono quattro deputate dal Governo; benche segretamente molti Dalmatini portinsi nella Bossina a farvi qualche compera, o qualche vendita, e per ischivare la quarantena[24a] molte volte han recata la peste in alcuna parte della Dalmazia recando merci infette senza che prima vi si adoperassero i rimedj a tal uopo dal Governo saggiamente preferitti. Zara, Scardona, Spalato, e Macarsca sono le quattro Città dove scendono i Turchi a traficare. Le Carovane, che vi si trasportano sono frequenti, e numerose: ma se il Gouerno s'inducesse una volta a riparare le strade, e rendersele agevoli anche ai Carri, sarebbe il viaggio dalla Bossina alle mentovate Città molto più commodo, e percio meno dispendioso, e più frequente il trasporto. Gli utili delle pubbliche vendite sarebbero molto più accresciuti, e il Commercio della Provincia molto più stabile ed esteso. Ma tanto è gelosa in questo suo sistema la Repubblica, che non ha molt'anni caduto un irrido masso sulla via pubblica (89 r.) che ne rendeva molto più difficile il passaggio, che non era dianzi, un Rappresentante meno politico, ma più saggio, o a dir più uero meno timido, e più intelligente giudico di douerlo rompere con alcune mine, e sbarazzare quindi la strada da quell' accidentale ostacolo; ma invece di conseguirne lode dal' Governo, e approvazione, ne fu sgridato, e corretto, come un uomo, che mal intendeva i principj arcani della pubblica sicurezza. Cosi promuovono i Veneziani il commercio esteriore ed attivo, che potrebbe con tanto benefizio ampliare colla Turchia.

[22] »L'Appalto del Sale« – hrv. »zakup soli«. Država je bila vlasnik svih solana u Dalmaciji, ali ona sama nije prodavala sol, nego je svake godine davala sol u zakup, na javnoj dražbi najboljemu nudiocu.

[23] »Decime del Grano« – hrv. »desetine žita«. To je prihod, koji je država primala od desetine uroda onih zemljišta, koja je *dala na obradivanje* onim seljacima, koji su je pomagali u borbi s Turcima 1684–1699 i poslije god. 1699, tj. poslije nego je dobila one krajeve koji su nekada pripadali Hrvatskoj, najprije do tzv. »linije Grimani«, a onda (poslije g. 1718.) tzv. »acquisto novissimo«, hrv. »najnovija stečevina« zvana i »linea Mocenigo«, tj. sve do današnje granice Bosne i Hercegovine s Dalmacijom.

[24] »del Tabacco« – hrv. »duhana«. I prodaju duhana Mletačka Republika je davala u zakup.

[24a] »la quarantena« – hrv. »karantena«, tj. vrijeme određeno za raskuživanje, za ljude i robu, koja je dovažana iz mjesta, sumnjivih da u njima vlada kuga, ili da zdravstvene prilike nisu sigurne od nje.

Il maggiore commercio però si compie per mare colla Dominante. Le Isole somministrano molte legne (sic!) da fuoco.[25] Curzola n' è distante circa cinquecento miglia Italiane, eppure il guadagno ne alletta gli abitanti a tal segno, che anche nel cuor del verno quando il mare e più iracondo, e tempestoso osano avventurarsi a questo tragitto, con un carico, che è il più pericoloso: perocche volendo trarne il profitto più copioso non solo riempiono la barca di Legne, ma la inalzano sopra le bande alquanti piedi, cosicchè oltre d'essere la sponda presso al' l'acqua, sopravanzando il legname al bordo in tal modo presenta al vento una faccia molto estesa, contro la quale tanto più fortemente imperuersa, quanta n'e maggiore la superficie, che incontra, e maggiore altresi la lontananza dal centro di gravità: inoltre i flutti del mare, che lasciansi impetuosi dentro del Legno ne aumentano il peso fuor modo, occupando il luogo dell'aria, che equilibrava la barca. Se non sono pronti i marinari ad alleggerire in tali occasioni le barche gittando buona parte del carico in mare, per lo più restano preda dell'onde, come ne fan fede i frequenti naufragj, che più spesso incolgono tal sorta di piccoli Bastimenti. La Brazza, e Curzola usano di questo vantaggio colla Capitale, e molti altri Scoglj, e Isolette offrono per questo capo qualche vantaggio alla loro pouertà. Tutto riducesi al punto critico, che volendo troppo guadagnare non precipitino anche le sorgenti, e vengano meno con volere, che rendano troppo. Altroue si è parlato a sufficienza dei Boschi, e basti qui l'averlo accennato.

Il vino delle Isole, e più singolarmente quello della Brazza godrebbe molto vantaggio nel commercio, se la concorrenza, che dee sostenere in Venezia contro ai Vini Padovani, e Trevisani non lo facessero abbassare di prezzo a tal segno, che deono corromperlo per poterne ottenere la preferenza nelle vendite. Del resto lasciato puro, e quale lo porge la Dalmazia meriterebbe ben altro prezzo, che i vini della Lombardia Veneta: ma l'interesse influisce troppo sul palato di qualche classe di persone. La somma del danaro, che ritrae l'Isola della Brazza[26] da suoi Vini è molto considerabile: ma convien però dire, che non sia tale, onde (89 v.) molto contante ne derivi a quest'Isola; perocche sono molto ristrette le sue ricchezze, e solamente dà qualche segno felice, onde potersene presagire qualche miglioramento alla sua sorte, ed ha tanto spirito acquistato, pel quale potere attendere con più vigore all'agricoltura, da cui può con ottimo fondamento sperarsene que' frutti, che servano a richiamarla dallo avvilimento, in cui giacque fin quì.

[25] »Le isole somministrano molte legne da fuoco« – hrv. »otoci davaju mnogo gorivog drva«, tj. ti otoci šalju u Veneciju mnogo gorivog drva. Pisac ističe kako je to jedan od najvažnijih prihoda naročito otoka Korčule i Brača, i govori o tom kako Korčulani plove oko 500 talijanskih milja do Venecije, sa lađama prepunim drva za gorivo, da na taj način zarade potrebno za život. Ima i manjih otoka, čiji stanovnici to isto čine, izlažući se često opasnim morskim valovima, sa lađama koje su prepune drva nad brodskom palubom.

[26] »l'Isola della Brazza« – hrv. »otok Brač«, za koji pisac tvrdi da ubire veliku korist od prodaje vina.

Il commercio de' Vini, non ha uerun dubbio, potrebbe riuscire alla Dalmazia molto più utile, che non lo è stato fino ad ora. Chi ne incoraggisse nella Dominante il consumo; chi ne tentasse co' premii di epurarne, ed elevarne la finezza, e il fuoco di che sono capaci, potrebbero gareggiare con qualunque altro de' più pregiati stranieri. Ma i Nobili Veneti, che posseggono tante vigne ne' territorj limitrofi a Venezia, come ne soffrirebbero la preferenza? Come sentirebbero di buon animo lodare i vini Dalmatini, e deprimere i loro? Questo lucro che fanno sulle loro entrate non permetterà, che si spoglino di quell'amore al proprio interesse, anche in vista del pubblico danno, che suole animare buona parte delle azioni umane. Che se con più saggio consiglio sbarbicassero le vigne sulle loro Tenute Trivigiano, e basso Padovano, dove il suolo e cretoso, e umido, e quindi inetto alle Vigne, e in luogo loro vi si formassero ampie praterie, e ne ritrarrebbe il doppio vantaggio, che lo Stato in Italia fornirebbe molto Bestiame al consumo della Capitale, e i vini più pregiati delle suddite Provincie otterrebbero un più giusto prezzo, onde invigoriti i Dalmatini con più diligenza s'adopprerebbero alla coltura d'un genere, che loro procurerebbe qualche Capitale nella Dominante, ne la moneta sarebbe d'un si caro prezzo, e le valute andrebbero acquistando un più ragionevole equilibrio. Ma la diffidenza del Principe de' suoi più fedeli sudditi copre la privata passione d'un vile interesse, e amano piùttosto que' Nobili spedire fuori di Stato grossissime Somme, che metterle in circolo in mano al'suddito Dalmatino. Questa condotta, e non altro, lo alienerà dal Governo, e farà, che in circostanze d'una irruzione non tenti alcuna difesa: perocche a cangiare Dominio non puo peggiorare la sua condizione, o puo anzi sperare di renderla più vantaggiosa. Fossero pure più felici le circonstanze del commercio Austriaco sulle coste dell'Adriatico, e s'avvederebbero presto i Veneziani quali amari frutti raccolgano da un sistema tanto irragionevole! Se i Mercanti di Trieste[27] avessero Capitali piu abbondanti potrebbero ricavare molto piu vino dalla Dalmazia, che non fanno, e avutolo a un prezzo assai limitato, avrebbero una commoda occasione di farlo consumare ne' contorni. Scelte le qualita de' vini più generali Dalmatini ecciterebbero quegli abitanti a non corromperlo, e ad accrescerne (90 r.) la quantita non meno, migliorarne la qualita. Sarebbero non curati i vini del Friuli, che prendona la Strada della Carniola, e della Carintia, e forse con più vantaggio berebbero i vini di Dalmazia que' popoli, che appena li conoscono. Non è di questo luogo pretendere d'illustrare il commercio più utile di quelle Provincie; che nol potrei fare con que' dettaglj, che richiederebbe la materia, vedutili solamente ne' loro confini, e non esaminati con quella lentezza, e maturità, che reca lume certo, e copioso a ben suggerire i mezzi più opportuni a farli rifiorire.

[27] »i Mercanti di Trieste«, – hrv. »tršćanski trgovci«. Trst je u ovo vrijeme pripadao Austriji.

L'Olio è una delle principali risorse della nazione ed uno de' più importanti oggetti del commercio di Dalmazia. Alquanti mille barili[28] se ne raccolgono negli anni più fertili e una buona parte è trasportata a Venezia, dove altra serve al consumo de' suoi numerosi abitanti, altra al commercio colla Germania, e colla Lombardia. Gli Olj di Corfù, e dell'Istria ne mantengono nella Capitale l'abondanza, eppure è un genere, che come le Carni, cresce quasi ogni anno; benche i Dalmatini vi guadagnino poco più, che una volta. Questo capo dovrebbe trasportare in Dalmazia somme rilevanti di Zecchini, eppure la Provincia languisce in una estrema penuria di contante. I principj del disordine sono stati altrove esposti, e però basti al presente quanto allora fu detto. I Veneziani hanno colle loro durezze amareggiato il suddito, il quale piuttosto espone il proprio Capitale al risico d'essere confiscato, trasportandolo fuori dello Stato, di quello che sottomettersi all'avidità insaziabile de' Mercanti d'Olio nella Dominante. Quindi è avvenuto, che presa altra strada questo genere non si trova più in Venezia quella copia di commissioni; che una volta recavano tanto danaro alla Capitale dalle Provincie confinanti. Negli anni ne' quali ua scarsa la raccolta delle Olive, il Dalmatino soffre assaissimo, perche in proporzione della penuria non può accrescerne il prezzo; mentre gl'Istriani, e que' di Corfù ne recano anch'essi, e non potendone sostenere la concorrenza, se non vendendo il suo Prodotto a pari prezzo, è obbligato quindi a soffrire quela Legge, che gli viene imposta dal comparatore; rarissimo è, che arrivi ad imporla.

La sorte infelice di questo assai ricco prodotto in Venezia è ancora estesa al Pesce salato,[29] che v'è recato in molta quantità. Ma le angarie, e gli aggravj, che con mano pesante opprimono questi due rami tanto importanti alla Provincia, hanno infine quasi costretti i sudditi Dalmatini a tentare altre strade, e riparare qual possono, alla loro lagrimevole situazione. Ormai si è radicato un Commercio di contrabando favorito da' Ministri corrotti, o negligenti, contro del quale gridano invano i Mercanti Veneti, che veggonsi sottrarre que' guadagni esorbitanti, onde arricchivano rapidamente a danno dei Tedeschi e de' confinanti. Lora (sic!) sta ottimamente un somigliante riparo, perche troppo (90 v.)

[28] »barili« – hrv. »barilo«, mjera za tekućine, vino i ulje. Ta mjera nije u svim dalmatinskim komunama jednaka. 1 makarski baril iznosi 89.844 litre; 1 splitski 68,424; 1 poljički 85,525 lit.; 1 mletački 64,400 itd. Na koji baril naš izvjestitelj misli, ne može se iz teksta vidjeti.

[29] »Pesce salato« – hrv. »slana riba«, izvozila se iz dalmatinskih ribarskih središta u Veneciju još od XIV stoljeća uvelike. Napose se u tome isticao Hvar, Vis i Komiža. U ovo je vrijeme pa sve do duboko u XIX stoljeće bilo soljenje ribe jedini način njenog konzerviranja. Kada se uzme u obzir da se slana riba trošila uvelike ne samo u Veneciji nego na galijama i ostalim brodovima, potražnja je u Veneciji bila golema. Mletačke su vlasti zbog toga strogo pazile na krijumčarenie slanom ribom, ali su i strani trgovci (iz napuljske i papinske države) nalazili načina da tu slanu ribu kupuju kriomice. Solila se samo plava riba: srdjele, skuše, lokarde, a za domaću porabu i potrošnju: i gire i girice, pa i bukve (v. G. Novak, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskog mora, JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 4, Zagreb 1952, passim.).

ingordi; e crudeli studiavano di avvantaggiare sul Dalmatino, e sull' Estero. I Pugliesi nel mese d'Agosto s'acconciano in alcuni Porti poco frequentati colle loro Barche, e mandano alcuni marinari già molto pratici del Paese a girare per le Isole, e pel litorale, e segretamente vi comperano quanti più possono barili di Sardelle, e di Sgomberi. La Legge non vieta, che questa merce non si possa assolutamente trasportarsi fuori di Stato; ma v'è estesa la proibizione fino alla metà di Settembre, quando è gia passata la Fiera di Barletta, doue concorrono in grande quantità i Salumieri del Regno a farvi le loro provviste di Pesce salato. Anche la Fiera di Sinigaglia aperta alla metà di Luglio ne assorbisce qualche parte, che v'è recata per contrabando. Dopo questo termine è lecito a qual siasi forestiere far incetta, e comperare quanto gli aggrada. Sperò con quest' ordine il Governo di tenere a bada i Dalmatini, che lusingati da questa apparente libertà credessero di poter vendere a chi loro piacesse, o recasse vantaggio maggiore il frutto delle loro fattiche: mentre in verità erano costretti di venderlo a Veneziani: perocche una parte di essi astretta dalla necessità d'auer pronto contante a supplire alle spese necessarie alla Pesca avrebbe dovuto uendere il Pesce già preso nel primo mese inviandolo a Venezia, e contentandosi di quel qualunque benefizio, che ne ritraesse; altri amando meglio sbrigarsi di questa merce, mentre vedevano i Veneziani uenirla cercare ne' loro porti a prezzo onesto, non avrebbero in mira di ritrarne se non quel qualunque vantaggio, che fosse piaciuto a compratori; il che tanto più facile rendevasi, quantoche i Dalmatini abbisognando sempre di effetti per Venezia dovevano acquistarli col trasportarvi le loro proprie derrate, o i frutti della loro industria. Fatto quindi il calcolo, loro tornava meglio venderli ad un Mercante Veneto, che già soggiornava ne' loro Porti, e che a proprio risico ripassava buon tratto di mare, senza che auessero ad esporre il proprio Capitale a spese particolari, alla navigazione d'Uomini, e di Barche, e a pericoli d'un viaggio così incerto. Ma l'avidità de' Veneziani Mercadanti li rese più accorti del proprio interesse, e veggendo ogni anno scemare il prezzo ai Salumi, o dagli incettatori per la Dalmazia, o dall'arte de' Salumieri in Venezia acconsentirono alle segrete ricerche de' Napolitani, che esibirono un mercato a condizioni migliori, o arrischiarono di portarsi eglino stessi, doue potessero sperarle anche più vantaggiose.

I Pugliesi[30] raccoltisi, come sopra narrai in qualche porto fuor di mano, e mezzo deserto con que' loro Emissarj van comperando occultamente doue più, dove meno barili di Sardelle, e di Sgomberi, e di notte tempo recatili in qualche barca, che fornita con altro carico, se è alquanto grossa, o riempionla di questo genere per certe (91. r.) piccole Barche, e recanle nascosamente al Porto, doue stanno occultati. Così da più parti recato quanto bramano se ne ritornano a Barletta,[31]

[30] »I Pugliesi« – hrv. »Puljizi«, tj. stanovnici poluotoka Puglie, jugoistočnog dijela Apeninskog poluotoka.

[31] Barletta, grad na istočnoj obali Apeninskog poluotoka, sjeverozapadno od Barija (57 km).

o a Manfredonia,[32] o ad altro porto delle Coste Napoletane. Che se i Governatori Veneti venissero a discoprirli, o a far contro di loro qualche esecuzione, si compongono con essi pagando loro alquanto danaro, ovveramente, se le circostanze lo permettono, dicono, che vanno incaparando alquanti Barili per poterli prendere passata la metà di Settembre, come loro è permesso dalla Legge. Così i Dalmatini vendono i Salumi stando alle loro case al prezzo medesimo, che a Venezia, e risparmiano i Dazj tanto gravosi, la navigazione lunga e pericolosa, le spese, che in essa occorrono, e sottraggonsi al Monopolio de' Salumieri[33] della Metropoli.[34] Il Governo non può non sapere questa frode, perche è troppo costante, e ormai troppo pubblica: ma douendosi riposare sulla fede di Ministri corrotti non può impedirla, e quantunque una delle mire di fare scorrere in quest'acque l'armata sottile, sia ancor quella di impedire, che non si rechino danni al pubblico Erario, e non si commetta impunemente l'infrazione di questa Legge, nondimeno la flotta or sotto un pretesto, ed or sotto d'un altro se ne sta quietamente ne' porti troppo temendo il caldo raggio de' Soli estivi, o il fremito violento del mare burrascoso. Appagasi il Capo di mare a salvare certe formalità richieste dal Governo di fare qualche piccolo giro lasciando a Corsari e a contrabandi tutto l'agio di commettere qualunque delitto, e di trasportare qualunque merce lor piace. La stessa strada hanno appresa i sudditi Papalini, e per tal maniera alcuni cento barili escono della Dalmazia senza che le pubblice Rendite ne abbiano riscosso i loro diritti.

Ma più forse ancora ne sorte per conuivenza de pubblici Ministri, che sacrificano al privato loro guadagno la loro fedeltà, lo zelo al pubblico vantaggio, la naturale onestà, che detta ad ogni Vomo ragionevole di adempiere con tutto l'impegno i proprj doueri uerso quello da cui è stipendiato. I Dalmatini e gl'Istriani fatto il loro calcolo su gli aggravj, che debbono pagare entrando in Venezia, sullo scapito di vendervi il pesce all'arte de' Salumieri, che con un Monopolio detestabile sotto gli occhj istessi del Gouerno rovina per questa parte un utile capo di Commercio nella Dominante, han trovato miglior partito di pagare alquante dozzine di Zecchini al Gouernatore Veneto, ed alquanti altri a Suoi Ministri i quali concedono la fede Sanità al Padrone della barca per qualunque altro porto, che più gli aggrada, fingendo che la sia carica di tutt'altra merce, che non ha realmente, e così sicuro (91. v.) di non essere molestato da qualche Ministro fedele nel salpare dal

[32] Manfredonija, grad na istočnoj obali Apeninskog poluotoka, južno od poluotoka Gargano.

[33] »Salumieri« – hrv. »kobasičari«, u Veneciji su svi koji prodavaju posoljenu robu bez obzira na to da li je ona sušena ili samo posoljena, dakle kobasice, pršute, šunke, slaninu, ali i slanu ribu (srdele, skuše, lokarde i dr.) ili sušenu ribu. Oni su bili udruženi u bratovštinu »salumiera«. Čvrsto udruženi u svoju bratovštinu, oni su diktirali cijene slanoj robi uopće, pa i posoljenoj ribi na veliko i na malo u Veneciji.

[34] »Metropoli« – Ovdje se misli na glavni grad (metropolu) Veneciju.

Porto portansi dirittamente ad Ancona, o a Trieste doue vende con maggiore suo vantaggio questo frutto delle sue fatiche, e de' pericoli non minori a raccorlo, e conservarlosi sano. In questi porti i Consoli Veneti ebbero ordine dal Gouerno istrutto d'una frode tanto pubblica di spiare il vero carico delle Barche, e trovatolo di contrabando preso in nota il nome del Parone di barca[35] inviarlo al rispettivo Magistrato a Venezia per poterlo seueramente gastigare, se uenisce nella Dominante, o spedir ordine al Rappresentante del luogo, che lo punisce con tutto il rigore, e l'esempio delle pene altrui servisce di freno ad ogn' altro, che meditasse sottrarsi alle Leggi del Gouerno. Ma gli abitanti dell'Istria, e della Dalmazia consapevoli che i Consoli no li conoscono, seppero deluderne la vigilanza col prendere sulla fede un nome finto, che cangiano ad ogni viaggio a se stessi ed all'equipaggio e ne denunziano uno immaginario. Il Magistrato scrive al Rappresentante, che gastighi seueramente quel cotale, che recò quel carico di contrabando, e il Rappresentante ben informato della frode, e che ne sa tutto il mistero, da chiare riprove del suo zelo ad eseguire i pubblici comandi facendo con ogni diligenza ricercare il nominato, e non mai si trova.

Ma il uero mezzo, onde evitare il disordine, pel quale i Mercanti Veneti talora non possono in menoma parte supplire alle commissioni ricevute di provvedere certo numero di Barili di Salumi, sarebbe di allettare il suddito col sottrarlo dal Monopolio Veneto, e con mite aggravio lasciargli vendere a chi più paga il suo Pesce: in tal modo i sudditi non penserebbero di venderlo ai forestieri, ne di rivolgersi a porti esteri a cercare miglior uentura al loro Capitale. Intanto ogni anno fan correre in Venezia luttuose nuove di carestia di Pesce, e pur troppo la fanno risentire col non recarvelo. L'inconveniente si è a poco a poco esteso all'Olio, al Vino, ai Fichi, e a quant'altro hanno d'oggetti di commercio esterno attivo. Quando altro non possano singolarmente gli abitanti del Canale di Cattaro più fieri, che il restante de' Dalmatini, arrivano a offendere la publica Maestà col masacrare crudelmente i Ministri deputati ad arrestare ogni sorta di contrabando, e a visitare quant'entra in Venezia. Gli esempj ne sono frequenti benche il Principe[36] a farli desistere usi coi Delinquenti d'estremo rigore. Il Dalmatino usa fieramente dell'armi, quando si crede oltre il douere oppresso, ne teme tanto la morte, che non istimi gloria maggiore di segnalarsi con tali imprese. I suoi Concittadini ne celebrano la memoria, come d'un Eroe, e ne ripetono a teneri figliuolettì con lodi il nome uenerato; onde sono animati ad imitarne (92. r.) piuttosto l'esempio, che atteriti a guardarsene. Assai meglio compresero i saggj vecchj Veneziani l'indole di questa nazione, e vi applicarono mezzi molto più atti a renderli ubbidienti. Compresero che il rigore usato con poche forze altro non faceva che

[35] »Parone di barca«, trebalo bi biti »parone«, tj. vlasnik lađe

[36] »Il principe« – hrv. »knez«. Međutim u Veneciji i njenoj državi kad se kaže »Principe« znači u prvom redu »dužd«, zatim cijelu vladu zajedno s duždem na čelu, a katkad, kao npr. ovdje »il Principe« znači jednostavno vlada, zastupana jednim njenim organom.

inasprire questa nazione generosa, e però dolcemente aliettandoli li regolavano a lor talento, e strinsero i cuori pieni di nobile impegno per la pubblica Gloria. Lentamente, e per vie indirette andavano indebolendoli, e con mano assai leggiera aggravando sul loro collo il giogo abborrito, e sentivansi prima legati, che s'accorgessero delle vicine catene. I più moderni lasciarono troppo scoprire il sistema, e resero più vigilanti, e più attenti i Dalmatini, che sotto ombra di non voler essere danneggiati da Ministri poco fedeli sanno colla forza esimersi quando lor torna bene, dalle pubbliche Leggi. Certa diffidenza entrata in essi del Governo, certa confidanza del proprio valore li rende baldanzosi e il Governo deve per gastigarli adoperare stratagemi, e inganni per trarli nella rete, e senza esporsi a qualchi vilipendio, e disdoro farli impiccare segretamente. Ma ben conoscono ormai queste arti, e in Venezia stessa si uniscono tutti i nazionali, e fanno causa commune contro ai Ministri,[37] dicono essi, mentre il Governo con pochi Soldati nella Capitale, e questi per lo più Dalmatini non puo superare lo sforzo violento, che costoro san fare a difendersi. Se però loro avviene d'essere oppressi dal maggior numero, ne in tempo soccorsi da connazionali o si uccidono da se dando fuoco alla munizione, o resi a descrezione, son loro brucciate le barche, impiccati i Paroni, condannati alla Galera[38] gli equipaggj. Ma tutto ciò non basta a trattenerli. Non sono due anni, che recatesi sulle spiaggie esteriori di Lido due Tartane di Cattaro cariche di Tabacchi Turcheschi, fu avvisato il Gouerno, che la notte segretamente alcune barche uscivano dal porto, e si caricavano di questa merce, ed era occultata con somma arte, infrante due Leggi a un tempo, e di frodare il pubblico Dazio, e le Leggi prescritte dal Magistrato della sanità. Fu ingiunto di arrestare questo trasporto; uscirono i Ministri della Giustizia in gran numero, s'accostarono a Bastimenti, ma venuti a tiro di fucile una tempesta d' archibugiate li fecero ben presto scostarsi, e chiamate in ajuto alcune Scialuppe cariche di Soldati fu rinovato l'attacco, ma il fuoco de' Bastimenti fu tanto vivo, e così ben regolato, che tra le tenebre della notte non fu possibile avventurarsi di attaccarle più da vicino. Nel tempo della Zuffa una parte dell'aquipaggio attese a scaricare nelle barche già a tal fine preparate – tutta la merce, e recarla in più viaggj dentro Venezia. (92 v.) Le tenebre, lo strepito, il timore, la confusione ricopersero lo stratagema: le barche carice entrarono chetamente nella Laguna; e dopo una general salva di tutte le armi, messe le vele al uento al fare del giorno le Tartane allargarono dentro mare, e si dileguarono dagli occhi degli assalitori; senza potersi scoprire chi fossero, o di qual nazione. Rarissimo è, che in tali circostanze si possa risapere o il Parone, o i Complici, o il luogo doue siano appiattate le mercanzie trasportate

[37] »Ministri«, znači u ovo doba u Mletačkoj Republici oni viši činovnici koji izvršuju svoju dužnost, nastupajući kao zastupnici državne vlasti. Mi bismo ovo mogli prevesti na hrvatski jezik jednostavno riječju »činovnici«.

[38] »condanati alla galera« – hrv. »osuđeni na galiju«, tj. na veslanje na galiji.

senza i dovuti riguardi di sanità dentro l'abitato. S'imprigionano i sospetti, si esaminano, e tormentansi ma reggono con inflesibile costanza ad ogni assalto, ne tradiscono mai la propria nazione.

Questo è peraltro il commercio, che sopra ogn' altro suo ramo reca vantaggio maggiore alla Dalmazia; perchè con esso uendono a più alto prezzo i loro prodotti, o gli esteri e li sottraggono ai Dazj gravosi, che ricadono sulla merce, o alle avare combinazioni del Monopolio. Alcune case più ricche in Dalmazia comperano elleno stesse, quanto più olio posono, e quanti Fichi,[39] e Sardelle i loro Capitali permettono. Tengono magazzeni in Venezia, e ivi ripongono quanto hanno, overo nei pubblici secondo la qualità della merce per non frodare il Dazio di consumo. Così sottraggono in qualche parte i loro prodotti dal Monopolio, che ben sa, che i poueri Dalmatini angustiati dal douer vivere a grande spesa in Venezia, doue il vitto è carissimo, devono rilasciare le merci a talento de' compratori traggono non lieue guadagno dalle dure circostanze del uenditore. Que', che possono ripararsi dalla svantaggiosa condizione tengono le mercanzie qualche tempo, e quindi ne ricevono eglino stessi la commissione di spedirle o ricevutala i Veneti torna loro il conto di comperare da Dalmatini, che non dagli altri Veneziani sempre ingordi d'un esorbitante guadagno.

Ma nondimeno tanti sono i generi, che estraggono da Venezia, e tanto preziosi che la Dalmazia trovasi in uno sbilancio sensibile, perocche da assai più a Mercadanti Veneti, che non riceva da essi. A comprendere con maggiore chiarezza questo importante articolo per la felicità d'uno Stato d'uopo è osservare, come abbiamo più volte accennato, che la Dalmazia, e le Isole aggiacenti recano alla Dominante qualche parte de' loro vini, dell'Olio, de'Salumi, de'Fichi, e poche altre derrate raccolte dalla loro industria e dal loro suolo o altri generi comperati da Turchi di Bossina: altra parte serve al proprio consumo, o ancora a quello dello straniero, e ne ritrae poco danaro, o qualche altro oggetto di necessità, o di commodo al suo vivere. All'opposito riceue da Venezia tutto che ha bisogno una popolazione fuor del mangiare, o del bere. Vestimenti d'ogni genere, che non siano di Rasse,[40] tutti gli Stromenti inservienti l'agricoltura, e le arti più necessarie le sole praticate in Dalmazia, ed ogni altro argomento di Luso. Quindi perche (93. r.) potesse la Dalmazia

[39] »Fichi« – hrv. »smokve«. U vrijeme našeg izvjestitelja, a i u svim prijašnjim stoljećima, počevši od ranog starog vijeka, smokve su bile u cijeloj Dalmaciji jedno od najvažnijih poljoprivrednih proizvoda. Nijedan grad, nijedna komuna nije bila u stanju proizvesti ni četvrtinu potrebnih žitarica. Taj se nedostatak nadomještao smokvama u svježem i osušenom stanju, grožđem, u doba kad ga je bilo, i drugim voćem, zatim bajamima i rogaćima. Mi smo već u prijašnjim odsjecima iznijeli opažanja našeg izvjestitelja u tom pogledu.

[40] »Rasse« – »raše«. Tako su u doba mletačkog vladanja u Dalmaciji nazivali vunenu čohu, koja je u domaćim dalmatinskim i bosanskim tkaonama ili u pojedinim porodicama tkana. Od te čohe pravili su se pokrivači, gunjevi i odijela. Još se i danas nalazi po koja kabanica, možda i par stoljeća stara, koju nose past'ri i seljaci, a do pred nekoliko desetaka godina od nje su se pravila narodna odijela i u predgrađima.

sostenere con vantaggio questo cambio, esser dovrebbe più ricca, che non è: perciocche allora col danaro alla mano sarebbe in istato di comperare con vantaggio, e di vendere non a capriccio del Monopolio; ma a norma della ragione. Non essendo ricca, converebbe almeno, che potesse diuenirlo per isperare una volta qualche mezzo a risorgere dalla sua depressione: ma come ottenerlo, se non colle produzioni del suo suolo, che formano l'unico objetto del suo commercio attivo ed esterno per trarvi dalle Provincie, che le comperano, tanto contante, che supplisce la continua escita di esso a provvedimento, di quanto è in necessità di comperare? Se il contrabando non le recasse qualche ulteriore ajuto, comperando, e uendendo da Stati esteri quanto più vale a minor prezzo, e a più eque condizioni, che a Venezia, io credo, che sarebbe necessario, che ella facesse un commercio di puro cambio, e tutto ridurrebbesi alla carta, e alle partite scritte. Ella è peraltro ridotta all'estremità, che anche l'abondanza de' suoi prodotti egualmente le nuoce, che la loro carestia. Se abondano, la concorrenza de' uenditori pressati egualmente dalle scadenze de' pagamenti, che loro sovrastanno, fa ribassare enormemente i prezzi; che rimanendo inoltre ne' compratori lo stesso numero, e il medesimo bisogno non altro pensano, che obbligare i Dalmatini a uender loro la merce al prezzo, che giudica più opportuno a suoi esorbitanti guadagni. La carestia opera, che poche sieno le merci Dalmatine esposte alla uendita: ma non crescono di prezzo in ragione della loro mancanza; perche i Mercadanti non si lasciano mai tanto sprovveduti di questi generi, che non vagliano sottrarsi alla Legge della necessità, o almeno sottoporvi prima i Dalmatini necessitati a vendere per mancanza di danaro, onde suplire ai pesi addossatisi. Di più i Mercanti Veneti possono altronde provvedersi d'ognuna di queste merci a poco minor prezzo, che l'ordinario. Ecco però le derrate Dalmatine soggette a uno scapito continuo; mentre per lo contrario i generi provveduti da essi, e che formano il loro commercio passivo sono sempre tenuti ad alto prezzo: ne scemano mai almeno in proporzione del loro bisogno. I Drappi, i Panni, le Seterie, i Lini, ogn'altro argomento o di commodo, o di Lusso così nel uestire, che nel cibarsi tutto le viene d'altronde, e fino i più ricchi mobili, o i più conuenienti al decoro. La mancanza d'ogni arte, che non sia della più assoluta necessità, o d'una decisa facilità, la costringe a douersi provuedere in Venezia, o dall'estero gran parte degli oggetti, che consuma; intanto il Lusso, che a risanare le sue piaghe, dovrebbe continuo scemare, cresce viappiù, e guadagna gran parte dei cuori della nazione, che invogliata delle mode (93 v.) col frequentare la Dominante va sempre più impoverendo la Dalmazia. Il danaro sempre più scarseggia, e i prodotti scemano ognora nell'istessa proporzione di prezzo, e presto il popolo meno fornito d'aueri dovra o spatriare, o uendere a più ricchi le sue terre. Quindi uerrà ancora meno il vantaggio d'una più giusta distribuzione di terre fin qui osservata con utile molto sensibile della Provincia, e cinque o sei famiglie assorbiranno esse sole quanto una volta bastava a mantenerne quaranta, o cinquanta, e ricadesi nella medesima conseguenza della spopolazione.

Altro danno ne segue ancora che coloro fra Dalmatini, che abondano di ricchezze, avuta qualche cognizione delle delizie maggiori della Capitale stancansi di soggiornare lungamente in un paese, che tutto spira simplicità, e mediocrità, e col danaro si trasportano o in parte, o in tutto, doue si lusingano di trovare una più commoda esistenza, più grata, ē più deliziosa, e manca eziandio quel piccolo vantaggio che ne risulterebbe alla popolazione d'una circolazione al quanto più estesa, e più copiosa di contante. Queste infelici circonstanze sono in parte congetture, come a me pare non molto inuerisimili, e in parte cose di fatto, e pubbliche sperienze, che troppo sono palesi nelle parti più estreme della Provincia, e più lontane dal suo centro. Curzola, Lissa, e Lesina per questi motivi universali, e per qualche altro più particolare a ciascuna d'esse, benche sieno Isole fecondissime d'ogni prodotto per la dolcezza del clima, o per la fertilità del terreno, vanno ognora più scemando d'abitanti, e di popolazione. Il male andrà sempre più dilatandosi, serpeggiando insesibilmente d'uno in altro luogo, conforme che gli accidenti dell'umana vita, e le vicende, a cui va soggetta ogni Società particolare, e l'uniuersale eziandio, più lentamente o più presto recano a fine certe disposizioni, che le circostanze d'una situazione vanno preparando, e i falli d'un Gouerno, non bene illuminato accelerano, e consumano fatalmente. Difatti sul litorale di Trau[41] comincia a rendersi sensibile l'efetto d'un male si pernizioso, perche secreto alle menti più limitate, o meno riflessive. Due, o tre famiglie hanno coll'Economia, coll'industria, e col commercio ammassate considerabili ricchezze rispetto alla mediocrità delle fortune del paese, e tosto la popolazione ha scemato, perche abondando di troppo dall'una parte la massa, non ha questa Città ne territorio, ne risorse atte a compensare le perdite dell'altra, e però la gente priva del necessario sostentamento uendute le campagne, e alienato qualche altro auere, che possedeva, va cercando altroue sorte migliore, a se medesima nojosa, e grave vendendo la propria patria, dov'era avvezza a più lieta sorte, ed ora costretta a uedere con amarezza in mano altrui, quanto recavate altra volta una vita più tranquilla, e almeno non tanto disagiata. Cosi avverrà in mano a mano al resto (94 r.) della Provincia, la quale a mezzo a suoi Prodotti molto utili, che lasserà crescere senza gran coltura, andrà sempre più uenendo meno. Io desidero che tali congetture non si uerifichino mai per una Provincia, che amo tanto, e con si sincero affetto: ma i principj son troppo funesti perche se ne debbano temere le più rovinose consequenze. Quando si scorgesse nel Gouerno una più attenta cura ad esaminare lo stato di questa Provincia, quando si uedesse più impegnato ad arrestarne i disordini, ai quali soggiace, a moltiplicare le risorse di cui è capace la Dalmazia, e stimolarne co' premii, e cogli aiuti il commercio, e l'industria, e favorirla colle più saggie leggi, e più addattate al presente suo stato, po-

[41] »sul litorale di Traù« – hrv. »na trogirskoj obali«, znači na obali, koja se nalazi u komuni Trogira, tj. od granica šibenskog teritorija do splitskog u Kaštelanskom zaljevu.

trebbe ancora risorgere, potrebbe rifiorire. La sua situazione è così felice, che non può desiderarsi di più. In faccia all'Italia tra la Grecia, e tra la Germania per che la natura la inviti a servirsi con più vantaggio de' proprj, o degli altrui Prodotti per trarne l'argento da tutte. Ma le circostanze nelle quali fu miseramente avvolta per un sistema di assurda Legislazione, non le permettono d'usarne a proprio benefizio. Ne' secoli passati involti nella barbarie, e nella ignoranza pensò anzi a diuenir gloriosa tra l'armi, che ricca pel commercio. I Veneti avendola invasa, anelanti fino dal X Secolo al commercio nell'Adriatico, e molte volte scacciatine, finalmente auendola posseduta pacificamente tosto s'avvidero, e compresero profondamente, come essa poteva deviare gran parte del loro commercio, e concentrarlo più commodamente nelle sue mani. Quindi non permisero giammai, che crescesse molto, o almen tanto, che valesse alcun poco estendersi, e avvedersi delle proprie forze, e delle opportunità, che godeva d'ampliare il proprio commercio. Col viaggiare, e frequentare i porti più lontani di Grecia, e del restante Mediterraneo poteva facilmente comprendere i misteri più reconditi del commercio di questa parte d'Europa, e usare a proprio vantaggio delle relazioni, che auer poteva coll'Italia, e colle altre Provincie aggiacenti; ed in tal modo con più facilità cominciare il trasporto delle merci, introdurre per tal mezzo le arti nel paese, e dargli quel vigore, e quelle attività, che mai non ebbe. Ragusi, che puo appena valere altretanto, che il solo territorio di Spalato, pure con una imitabile industria veleggiava sul mare con cencinquanta vascelli mercantili,[42] ed erasi impossessata per l'Arcipelago, e per l'Africa di quella parte di commercio, che volgarmente chiamano i Francesi *le Cabotage*. Sia d'esempio un piccolo Stato sterilissimo di quello che puo fare facilmente una provincia assai volte più estesa, e più fertile. Non mi estendo più oltre in questo importantissimo articolo, perche mi uerrà, più opportuno parlarne, doue tratterò del modo di rendere fiorente, e stabile il commercio Austriaco nell'Adriatico. Certo intanto ci è, che se il Gouerno Veneto non vuole recar nuovi ajuti alla Dal- (94. v.) mazia basterebbe almeno, a farla rinvigorire, il lasciarla liberamente usare de' proprj vantaggj. Le massime politiche addotate al presente in questa materia dal Gouerno Veneto, non mi sembrano conformi a que' sani consiglj, che una volta si scorgevano praticati dal suo Senato, che presso il mondo, tutto meritò l'Elogio di Sapientissimo. La massima incontrastabile, che la forza d'uno Stato non dipende dal tenere opressi i sudditi; ma dall'averne molti, e molto ricchi, gouernati in maniera, che conoscano chiaramente la loro felicità dipendere dalla forma del loro Governo, era una volta la meglio intesa e la più saggiamente eseguita da questa Repubblica. Al presente diconsi dai Nobili queste massime ai sudditi, si inculcano loro, si vogliono far credere, che goda-

[42] v. G. Novak, Naše More, Split 1927/28, str. 136–155; II izdanje, Zagreb 1932, str. 144–164; isti, Dubrovačka mornarica, Narodna odbrana, Beograd 1929, br. 29–45; isti, Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Vojno delo, Beograd 1962, str. 332–345.

no i vantaggj derivanti da esse, ma non si praticano, ed essi stanchi di douer lodare, e poi soffrire, non tengono uerun vantaggio dall'essere piuttosto sudditi Veneti, che d'altra Potenza: però non hanno motivi ad esporre le proprie vite, e i proprj beni, come altra volta, per mantenere quella forma di Gouerno, in che nacquero felicemente. I Veneziani rientrati in se, se pure sia possibile, dopoche la corruzione ha già invasa la maggior parte de' suoi membri, dovrebbero sopratutto animare l'Agricoltura della Dalmazia, moltiplicare sempre più i prodotti, a' quali è atta, aprirle tutte le strade, onde poterne ritrovare un utile consumo, e siccome è già troppo impouerita, e debole, fornirle i mezzi più acconcj, onde introdurvi il danaro necessario, e proporzionato alle sue entrate, ed alle sue imprese di commercio.

Le prime salendo tosto a prezzi più alti, spronerebbero il Contadino a impiegare con maggiore alacrità le sue fatiche nel coltivare le Terre, e gli sembrerebbe che rendessero assai più che dianzi, mentr' egli si trovasse più abondare d'argento. Il lusso, come una peste fatale per le nazioni commercianti si dovrebbe colle Leggi più severe e frenare e contenere dentro certi limiti ragionevoli.

Arricchita co' proprj Prodotti la Provincia comincierebbe a stendere la sua fortuna, ed elevarla con quelli di Turchia, che comperati a proprio conto verrebbe a venderli o ne' diuersi porti d'Italia, o in quei della Grecia, o in qualunque altro le tornasse meglio, e potrebbe cambiarli con altri, che corrono nel commercio in que' porti medesimi, doue vendesse i primi. In tal guisa le derrate della Grecia ed il Commercio de' Cottoni, e de' Tabacchi tutto potrebbe facilmente cadergli in mano: tosto si vedrebbero insorgere nelle sue Città le manifatture, e le arti e verrebbero a compiere la sua felicità, e la sua grandezza. Ma può egli sperarsi mai questo avventurato momento sotto il Gouerno Veneto? Io non credo, che giammai. La massima è già troppo radicata in quel debole Gouerno (95 r.) di tenere spossati, e languidi i suoi sudditi perche non possano mai rivoltarsi; di tutte concentrare le ricchezze dello Stato, e il suo commercio in Venezia; massima pregiudiciale a tutti gli altri sudditi, e che compie la rovina delle Provincie se non hanno in se stesse prodotti così ricchi, e così copiosi, che possano saziare la ingorda fame della Dominante, e insieme sopravanzar loro quant' è necessario traficando a mantenersi in uno stato d'equilibrio, e di vantaggio. Le altre parti tutte vannosi lentamente spopolando, e così sempre più peggiorando il male rimarra il Principe con molta estensione di terreno, ma con pochi sudditi, che lo difendano, e coltivinlo, quant' è conveniente.

Cogli Stati Austriaci v' è uno scambievole commercio, il quale è incerto a quale dei due riesca più vantaggioso, benche io creda, che piuttosto al Dalmatino. Questi naviga a Trieste, a Fiume, e ad altri Porti con Olio, Vino, Rachia, Fichi e Pesce salato. Siccome in questi generi trova e più facile, e più vantaggioso il consumo, così vi concorre in maggiore quantità, e più volentieri. Il Gouerno Veneto segretamente si rode, che alcuni capi, cui vorrebbe sottoposti al Mono-

polio della Dominante, trovino altra strada, e sappiano sottrarsi alle sue violenze. Ma ella è cosa fondata sulla necessità di ripararsi dalle ingiuste uessazioni; e però l'uomo è quasi punto, e stimolato di pensare a mezzi di salvarsene, come lo è animato a conservare la propria esistenza. Il Dalmatino per altro punto non penserebbe a Porti Austriaci, se nei Veneti vi trovasse più discretezza, e più ragione: ma in luogo loro incontrando sempre nuovi ostacoli, e condizioni sempre più dure, il proprio interesse, a la propria sicurezza lo costringe segretamente ad esporsi piuttosto a gravi pene, che all'oppressione de' mercadanti Veneti. Questo deviamento riesce assai sensibile al commercio Veneto ridottosi ormai a certa sfera molto ristretta, onde si rende osservabile anche un piccolo ramo, che si dissecchi. L'apertura del Porto di Trieste[43] ha recato qualche danno alcommercio Veneto più per colpa de' Veneziani istessi, che per altri motivi. Se essi avessero meglio intese le uere leggi d'uno stabile commercio, e avesserle praticate esattamente, sarebbe stata molto minore questa distrazione. Le derrate Istriane, e le Dalmatine, che formano forse il capo maggiore del commercio permanente di Trieste, non avrebbero mai presa altra strada dall'usata, se avessero incontrato eguale guadagno ne' Porti Veneti. Una ragion sola tra le molte, che potrei addurre, può essere abbastanza di prova a quanto avanzo. Come mai i naviganti di queste due nazioni in pari circostanze avrebbero voluto arrischiarsi d'incorrere lo sdegno pubblico, e le pene minacciate, se non avessero ueduto, che esponendovisi (95 v.) a molti danni niun benefizio non ne avessero ricavato? Se quindi i Veneziani o distruggessero i perniciosi effetti del Monopolio, o le imposte troppo gravose ai generi di queste Provincie, gl'Istriani, e i Dalmatini vi avrebbero trovate eguale, o maggiore il vantaggio nelle uendite nel porto di Venezia, e molto minore il pericolo: e perciò troppo è ragionevole il presupporre, che a questo piuttostoche ad altri si rivolgessero. Da tale motivo stimolati i Dalmatini recano a Trieste, e ai Porti Austriaci alcune loro derrate il che ha prodotto gran vantaggio al commercio delle due nazioni, che vi communicano perocche i Venezіani, come ho altroue osservato, colle commissioni, che ricevevano, o colle spedizioni, che eseguivano, sapevano arricchire assai: che vedendo gli Austriaci a comperare, i Dalmatini a vendere per le loro mani sapevano colorire le cose a quel segno, che fosse proporzionato all'avidità loro, e con ciò solo rapidamente si formavano fortune assai rispettabili. I più accorti fra i Veneti compera-

[43] »l'apertura del porto di Trieste« – hrv. »otvaranje tršćanske luke«. Trst je proglasila Austrija slobodnom lukom god. 1719. Mada je Trst bio u ovo vrijeme malen lučki grad, on je bio ne samo od najveće važnosti za austrijske zemlje u XVIII stoljeću nego velika konkurencija Veneciji. U to je vrijeme Trst brojio tek nekoliko hiljada stanovnika. Početkom stoljeća (XVIII) broji Trst zajedno sa svojim teritorijem 8000 stanovnika, ali od tada on stalno raste. Stoljeće kasnije popeo se broj njegovih stanovnika na 30.000 (lit. za razvoj Trsta kao luke u Enciklopedia Italiana, Roma, s. v. Trieste; Pomorska Enciklopedija 7, Zagreb 1961, s. v. Trst, str. 610).

vano gli Olj in Dalmazia, e auevanli a buon prezzo: quindi a corrispondenti loro tassandoli del doppio, che a loro non costavano, sapevano al tempo istesso renderseli affezionati e stabili con qualche ribasso, che altri non praticavano, del quale apparente svantaggio compensavansi largamente col maggiore consumo. Avvenuta questa piccola rivoluzione nel commercio Veneto, si restrinsero le commissioni, e il Gouerno ingelosito della minore quantità, che entrava in Venezia, e di quella egualmente scemata che ne sortiva, cercò un compenso coll'aggrauare ognora più questo genere mentr' era necessario allettarlo colla leggerezza delle imposte a rientrarvi. Quindi ne nacque il doppio disordine, che fu reso più caro a suoi sudditi questo oggetto di necessità, e viappiù allontanò i Dalmatini dal Porto, cui volevansi obbligati a frequentare. A tutto questo vi s'aggiunse il Monopolio, a cui fù facilmente assoggettato il commercio dell'Olio, ormai diuenuto scarso, e caduto in mano di pochi, che a gara facendo per arrichire oppressero egualmente il suddito, che l'estero e il Gouerno destato alla fine da pubblici clamori, e da privati applicò al male que' rimedj, intorno ai quali, e all'esito loro detto è abbastanza altroue. Rimangono al presente sotto il giogo Veneto il Territorio di Trento,[44] e una parte del Tirolo. Questi ne portano il peso intero, e gemonvi sotto da molti anni, e per molti generi, onde abisognano, e meriterebbe questo punto i più profondi riflessi per la copia eccedente del danaro, che ogni anno trasportasi da queste contrade a Venezia; ridoppiato da un secondo danno, che alcuni avidi Banchieri Veneti vi apportano, mentreche nelle Fiere raccogliendo quanto più possono contante in natura, singolarmente Pettizza di buona Lega, trasportanlo poscia fuori di Stato, e rifondonla in altra moneta Veneta cattiva, sulla quale facendo (96 r.) enorme guadagno hanno il commodo di compiere gl' impegni assuntisi e avvantaggiano con egual danno del pubblico, e del privato. Pretendere, che a Mercanti Veneti non vi vendessero i rimborsi, o se ne limitassero le speccie, sarebbe per altra via romperne tutto il commercio, e ne riuscirebbe egualmente funesto il fine: perocche non trovando i Veneti ne' Tirolesi un sufficiente compenso di quanto lor uendono, e vietato quello che loro si fa in danaro, interrotto rimarrebbe il commercio di certi generi molto maggiori; giacche il Tirolo molti più prodotti riceve da Venezia, che non Venezia dal Tirolo. I Tedeschi Suevi, e singolarmente gli Augustani sentirono fin da principo questi inconvenienti, ne ebbero altro riparo, che moltiplicando alcune spese minori scemarne la somma delle maggiori. Spedirono a Venezia i loro Agenti, e mantenutiueli con grossi salarj facevano pe' loro Principali le provviste de' Cottoni, o d'altri generi opportuni alle loro fabbriche, de' quali tenevano bisogno o pel commercio o pel consumo. Quantunque la spesa fosse grande, era sempre minore di quella, a cui soccombevano fidandosi de' Veneti. In tal maniera alcuni seppero deludere

[44] »Il Territorio di Trento« – hrv. »teritorij Trenta«. U ovo je vrijeme grad Trento i dio Tirola pripadao Veneciji.

in parte gl'inganni, e l'avidità de' Mercanti Veneti: ma nondimeno una gran parte de' confinanti colpa o di private gelosie, o di poca intelligenza nel commercio vivono ancora sotto questo giogo, e aspramente se ne lamentano, e fremono: ma inutilmente; perche inetti o a scoprirne le vere sorgenti, o ad applicarci gli opportuni ripari. Questo basti di talle oggetto, del quale ho parlato unicamente per quella relazione, che ha con un genere derivante della Dalmazia.

Il vino Dalmatino trova qualche consumo ne' Porti Austriaci.[45] Non se dir debbasi vantaggioso al primo, o dannoso, perche in vista del guadagno, che alcuni vi fanno, con troppa inavvedutezza sonosi dati alla coltura delle vigne, e al tempo istesso abbandonata quella del Grano. In altri luoghi assai ho spesse volte parlato di questo disordine, onde non è mestieri il ripetere qui quanto ho già sovente inculcato altrove. Solamente rifletto, che potrebbesi anzi ampliare questo capo meglio diretta l'Agricoltura in Morlacchia, nel Litorale, e nelle Isole. Tutto quello, che consumasi da Morlacchi, e da Bosnesi potrebbesi ricavare dalla prima, e quindi gli altri due ne avrebbero in copia grande, anche sterpate le viti da molti campi più utili al Grano, che potrebbe servire al commercio inviandosi fuori della Provincia, e riducendosi a puro suo guadagno già in gran parte (96 v.) provveduta del Grano necessario alla sua sussistenza. Ma questo regolamento e questo desiderio rimarrà sempre nella classe astratta d'una inutile combinazione d'idee, un affetto del tutto sterile, e non atto a superare il pregiudizio troppo radicato, e invalso frà Dalmatini. La commodità del trasporto, la scarsezza di danaro, e somiglianti altre circostanze ne rendono il valore molto discreto, e forse i Triestini potrebbero ampliare questo capo a loro vantaggio, se non vi si opponessero alcune circostanze, che non è questo il luogo di sviluppare.

Ai vini s'aggiungono ancora le acquevite, da Dalmatini chiamate Racchia, distillate alla solita maniera dalle vinaccie, e da vini alquanto guasti. Servono alle fabbriche de' Rosolj[46] di Trieste, che godono qualche fama nei paesi non lontani. Il pesce salato ed i Fichi posono annouerarsi giustamente per un capo di commercio attivo tra i Dalmatini co' sudditi Austriaci. I vantaggj tutti, e tutti i disordini, le relazioni, e le conuenienze di esso sono pressocche le stesse, che le sopra osservate parlando dell'olio; però, niente non richiede, che si ripeta il già detto. Se altrove non avessi a più ampiamente trattare delle circostanze, e dei rapporti di Trieste, e delle altre Rade del litorale Austriaco, e del Porto, e Commercio di Venezia, lo farei al presente; ma rimettiamo il tutto al proprio luogo. I sudditi Austriaci del litorale

[45] »Porti Austriaci« – hrv. »austrijske luke«. Pisac ovdje misli ne samo na Trst, koji je izričito bio austrijska luka, nego i na luke u Hrvatskoj: Rijeku i Senj.

[46] »Rosolij« – hrv. »likeri«. Tačan i doslovan prijevod bio bi »ružino ulje«. Međutim u ovo vrijeme »rozolio« znači izričito svako alkoholno piće, koje nije rakija, i slatko je. Dalmacija je u ovo vrijeme izvozila u Trst svoju rakiju, tj. lozovaču. Njoj su u Trstu dodavali razne ekstrakte i šećer i pravili svoje »rosolije«, koje su, kako nam pisac kaže, izvozili.

poco oltre il vino, e la Racchia consumano per se medesimi; ma gli oggetti sopra esposti servono per lo più agli abitanti più lontani dal mare, e più interni. Quindi per essi questo commercio è lucroso; singolarmente agiuntisi que' generi, che da loro territorj spediscono a Dalmatini. Egli è uero, che se questi fossero meglio gouernati, o più docili alle ragionevoli insinuazioni de' più avveduti loro Concittadini resterebbero a sufficienza provveduti di questi senza auer bisogno d'altrui. Ma noi non discorriamo qui del possibile ad avvenire; ma di quello, che infatti accade. Al più questi desiderj, e questi suggerimenti possono servire a preuenirne le conseguenze, che un giorno potrebbero auere esecuzione: e noi dobbiamo intanto occuparsi de' modi a stringere più questi vincoli, onde il Dalmatino si è già legato all'Austriaco e l'Austriaco al Dalmatino vicendevolmente.

Alcuni carichi di Castagne recansi dalle barche Austriache al litorale di Dalmazia, e vi si diffondono per ogni parte della Provincia ad esservi consumate. Quantunque gli alberi, che recano questo frutto per replicate sperienze trovinsi riuscire a perfezione in Dalmazia, nondimeno, se n'è trascurata fin qui la colti- (97 r.) vazione, e perdesi il doppio vantaggio del frutto, e del Legname, che mancano entrambi alla Provincia, e amasi piuttosto comperarli da' forestieri. Se i Castagni fatti piantare, come ho già riferito al proprio luogo, dal presente Provveditor Generale arrivino alla perfezione richiesta, sarà questo un capo di commercio, che cesserà intieramente, e il Dalmatino troverassi piuttosto in istato di uenderne, che di comperarne. Non è però, che il commercio Austriaco debba soffirire assai per mancanza di questo capo, che le somme esportate non formano un oggetto tanto considerabile. È vantaggioso partito, e molto saggio non trascurarlo, finche la inerzia de' confinanti permette di usarne, ma l'industria può assai supplire la perdita, che quindi può derivargliene.

Il Legname grosso da costruzione forma materia molto più importante. Molte barche se ne trasportano in Dalmazia, e talvolta anche grossi Bastimenti Veneti vengono a caricare questo genere ne' Porti Austriaci.[47] La Dalmazia priva affatto di Boschi, o se ne ha, talmente situati, che difficilmente può servirsi delle loro piante a proprj usi a cagione della difficoltà del trasporto, resta in certo modo necessitata a provuedersene dagli Austriaci, che fin qui ne abondano. Tutto il grosso Legname viene trasportato a suo uso da Carlobago, e dalle montagne non lontane da Fiume, e da Segna. Siccome il rimedio al male, sotto cui geme la Dalmazia per questo capo, è assai lontano, così questo commercio è più fondato, e promette più lunga sussistenza. Il consumo di questo prodotto non è molto grande in se stesso per parte della Dalmazia perche oltre le Isole, ed il litorale non può auere alcun consumo: mentrecche in Morlacchia non può penetrare per le strade impraticabili allo scendere; ma più ancora al salirvi. La maniera d'

[47] »Porti Austriaci« – hrv. »austrijske luke«. Tu pisac misli samo na Rijeku, Senj i Karlobag.

abitare de' Morlacchi non ne fa, che poco consumo; e le fabbriche in altro genere vi sono tanto scarse, che appena qualche piccola porzione viene adoprata. I Boschi di Curzola, e di Lesina non possono peraltro supplire al bisogno di tutta la Provincia; perocche i loro Legnami sono in gran parte usati alla fabbrica de' Bastimenti, e perciò sono costretti i Dalmatini a provvedersene altroue; ne sarebbe migliore, ne a più mite prezzo il Legname delle Isole, che quello delle selve Austriache.

I grossi Bastimenti Veneti vanno a Fiume a caricarvi questo genere pel Levante, e per la Barberia: ma lagnansi, non so per quanto giusta cagione, che non vi trovino più grande vantaggio. Sia l'aggravio, ond'è caricata tal merce, sia (97 v.) che la copia del Legname gia cominci a uenir meno, certo è, che poco più care vendonsi a Venezia, che non a Fiume. Che se i passi del Tirolo, quelli della Carintia, e del Friuli Austriaco sieno ben guardati, può ridursi il Veneto alla necessità di provvedersene a voglia de' sudditi Austriaci, cui per altro don deue essere permesso di usare dell'ingiusto diritto della necessità sopra il compratore; ma solo usarne a quel grado, che ne usa il Veneto sopra l'Austriaco in tante merci, che quello uende a questo.

I Cuoi lavorati nei Stati Austriaci, ed il Sapone fabbricato in essi trovano qualche consumo nella Dalmazia. Il Morlacco non fa uso de' primi; perciocche le sue Opanche[48] sono di cuojo crudo generalmente. e però la Pelle d'un Bue scorticato basta a soddisfare i bisogni di tre, o quattro famiglie a un tempo. Gli altri Dalmatini ne fanno quell'uso più generale, che gli altri popoli colti; poiche ignorano del tutto l'arte di conciarli; quindi mandano le pelli crude detratte agli animali chi in un paese, e chi in altro, e poscia le ricomperano con perdita assai sensibile. Ma le arti mancano del tutto, a questa Provincia; e per quanto sarebbe utile l'introdurvi almeno le più necessarie, pure appena si scorge qualche buon principio di zelo in alcuni Cittadini, che cercano di animarle, e avvantaggiare con esse la Patria. Ma come dare effetto alle loro brame, se il suddito smunto, e indebolito appena sa pensare a cose grandi, e molto meno puo eseguirle? Giace avvilito, e umiliato dalla propria pouertà, e non trova luogo, ne mezzi, onde elevare il suo spirito ad imprese luminose.

Il Sapone è un grand contrabando, se viene portato dalle Provincie Austriache; e vi sono ad escluderlo, e ad intimorire i sudditi a non introdurlo delle Leggi molto severe, e delle pene assai gravi. Voglionsi obbligare i Dalmatini a provvedersi dalle fabbriche Venete, soggette a un imposta esorbitante, per cui la merce dee salire a un prezzo molto maggiore, che non a Trieste aggravata assai meno con molta avvedutezza. Ecco quindi un esempio assai palpabile delle Ferme, per cui il Principe a un tempo ed il suddito perdono per diuerse vie; mentre alcuni pochi

[48] »Opanche« – hrv. »opanci«, obuća dalmatinskih Zagoraca, koja je, kako naš izvjestitelj kaže, bila izrađena od volujske kože. Ona se sve do nedavno upotrebljavala kao isključiva obuća Zagoraca i muškaraca i žena. Danas se prave opanci gotovo isključivo za turističke svrhe i folklor. Ali te nisu više načinjene onako kako to naš izvjestitelj opisuje. Sirovu je kožu zamijenila strojena.

particolari arricchiscono. L'esclusiva è il massimo nimico del Commercio, e l'ostacolo maggiore a perfezionare le arti; siccome la libertà è una delle basi fondamentali per far rifiorire entrambi. I Dalmatini per le moltissime vie, che tengono aperte per la poca cura, onde sono guardate, per la facilità di corrompere i Ministri, che vi devono invigilare, restano in piena libertà di provvedersi, dove riesce loro più (98 r.) vantaggioso, e però godono di que' diritti, che le circostanze, e la buona ventura lor fanno cadere tra le mani. Quest' è quanto mi pare degno di considerazione pel commercio in generale, ed in particolare della Dalmazia, e però non uso più parola intorno ad esso. Solamente prima di impor fine alla presente materia sembrami opportuno aggiungere il vantaggio, che gode la Dalmazia ne' suoi porti, e conchiuderò tutta la memoria parlando della sua marina.

Entrasi dentro a confini della Dalmazia venendo di Venezia, e tenendosi la via, che scorre non lontano dalle coste, per un Canale non molto ampio volgarmente chiamato S. Piero de' Nembi.[49] Questo offre un commodissimo porto, e molto spazioso, doue le flotte più numerose possono arrestarsi al sicuro. La figura alquanto curva, che ha questo canale rende al coperto d'ogni pericolo l'ancorarvisi; perche così è sottratto al furore dei uenti. Un Isoletta lo difende per tutta la sua lunghezza dalla parte di Sud, e da Nord ha la terra ferma con piccoli coli all'intorno. Da Ovest ha la imboccatura alquanto larga, e da Est l'uscita: laonde è agevole ad entrarvi, o ad uscirne quasi con ogni vento. Il suo fondo è assai forte, e le ancore vi afferrano, quand' è necessario a tenervi sicuri, e saldi i Bastimenti. Nel verno singolarmente, nel qual tempo talvolta il mare dura alquanti giorni burrascoso, quei che sono prattici di questi mari, corrono a ripararvisi dagli insulti dell' onde, giacche in ogni stagione, ma molto più nella fredda, temono i Dalmatini di avanzarsi pel Golfo del Quarnero dominato oltre modo da venti tempestosi, che vi imperversano con danno notabile della navigazione, e con frequenti naufragj. Venendo uerso Zara, le Isole, che trovansi qua e la sparse per quel tratto di mare, offrono alquanti porti; ma ch'io m'abbia ueduto, niuno a grossi Bastimenti: ma se vi sono, non altro che il caso, o qualche impensata e furiosa tempesta li costringe ad afferrarli, perche i Canali tra l'una Isola, e l'altra vi sono molto ristretti, e però schivano questi Legni di avventurarvisi con con manifesto pericolo d'investire, o di rompere ad ogni passo. I Tabaccoli, le Brazere, i Liuti, le Peote, e somiglianti Legni di carico mediocre trovano fondo bastante, e la molta perizia d'ogni sito per la frequenza del passarvi li rende più animosi a cercarvi i piccoli porti, che si trovano non tanto rari, e offrono un sicuro asilo a Legni agitati. Le Navi più grosse tengonsi più al largo, e dentro mare anche per non essere costretti d'entrare nel Canale di Zara, doue più rinserrato il uento v'infuria con violenza

[49] »San Piero de' Nembi« – hrv. »Sv. Petar Ilovik«. To je otočić Ilovik na jugu otoka Lošinja. Na sjeveroistočnom kraju ovog otočica nalazi se selo Sv. Petar Ilovik. Otočić Ilovik ima 5,88 km² površine, a mjesto Sv. Petar Ilovik broji oko 400 stanovnika. Na sjeveru otočića Ilovika nalazi se još manji otočić, koji se zove Sv. Petar.

maggiore. In caso di tempesta più in alto hanno il commodo di scorrere qualche tempo a seconda del uento se non può rendersi fauorevole (98 v.) e poco temono allora lontani dalle terre l'impeto, e la violenza del mare. Il porto da Zara non è gran cosa. Per poco tratto dentro la sua imboccatura può darvisi fondo anche da grossi Bastimenti; più oltre il terreno s'inalza, e l'acqua vi è troppo bassa. Ha di più un altro difetto ben considerabile, che essendo la sua imboccatura alquanto troppo larga, ne difesa dalla natura, o dall'arte lascia esposti i Bastimenti al uento di Ouest, a quello di Nord, e più ancora al Sud-Ouest volgarmente Garbino, che fa danni considerabili in questi seni, e nella Città. Lontano dal porto di Zara poco meno d'un miglio uerso Nord avvi un piccolo porto nominato Val di Maestro, nel quale dan fondo parecchi Bastimenti mezzani singolarmente quando temono d'essere costretti in Zara di ricevere qualche sopracarico che devono portare a Venezia senza alcun guadagano. Questa molestia, che avviene frequente per avarizia de' Ministri, che rivolgono a proprio guadagno il danno altrui, fa a molti marinari preferire questo porto, benche il Garbino vi sia furioso e assai molesto: cosicche quando v'imperversa nell'autunno appena bastano le ancore a tener fermi i Bastimenti, e devono con molte gomene assicurarsi alla spiaggia, che accade talvolta, che inuestito il Legno dal vento, l'ancora non possa sola contraporvi una forza eguale, e però viene strascinata col Bastimento e questo va a rompere in terra.

L'Isola di Morter[50] nello stretto angusto, per cui si passa, offre un piccolo porto a piccoli Bastimenti. Ma la Villa di sotto posta contro Est presenta un bellissimo porto, spazioso, ed atto ad ogni genere di Navi. Pure se la Tempesta, o la stagione non ve li costringa, non vi danno mai fondo, perche troppo fuor di mano dalla strada più commune a grossi Bastimenti.

Varii altri porti atti a diversi Legni ho ueduti nella parte dell'Isole, che guarda Nord, e doue giace Gradina; ma non conosciuti, e frequentati, che dagli abitanti o da pescatori. Essi giaccino con qualche altro lungo il litorale e poco lontano dal Canale di Sebenico. Ve n'ha d'ottimo fondo; ma sono troppo fuor di mano, ne vi ha alcun motivo, pel quale vi s'accostino i legni mercantili. Oltreche di mala voglia s'azzarderebbero ad avanzarvisi attrauerso di tanti scogli, che ne difficultano l'entrata, ed il pericolo sarebbe grande per i bassi fondi, che vi s'incontrano. Quindi non è maraviglia, se rarissimi vi si veggano i Bastimenti d'alto bordo.

Rogosniza tra Sebenico, e Traù ha porto ampio, e commodissimo a più grossi vascelli ancora. Potrebbe dar asilo alle più numerose flotte, e troverebbervi un ricovero sicurissimo. La sua situazione troppo lontana dal corso ordinario de' vascelli, niun prodotto, che ue li inviti, fa che non serva, che ad alquante barche di basso bordo, che vanno (99 r.) navigando dietro le spiaggie, e dannovi fondo per

[50] »Morter« – hrv. »Murter«, otok je koji ima 17,9 km² cjelokupne površine, odijeljen od dalmatinskog kopna tijesnim morskim kanalom, na kojemu se nalazi selo Tijesno dok je selo Murter nešto u unutrašnjosti otoka i broji preko 2200 stanovnika. Na otoku se nalazi i selo Betina, čuveno po ulju.

qualche tempesta improvvisamente insorta ovvero ad altri piccoli legni del paese, che si mantengono per le pesche, o pel trasporto delle entrate, che ricavansi nelle piccole campagne de Scoglj vicini.

Traù ha sotto le mura della città un piccolo porto formato dal Canale, che giace tra l'Isola di Bua, e il Continente, al quale può omai dirsi, che appartiene questa Città. Il fondo v'è assai buono: ma la stretezza del Canale fà, che pochissimi vascelli possano ancorarvisi.

Poco al disotto della Città nell'Isola di Bua[51] uno de' più be' porti, che m'abbia mai ueduti, si apre, che forma un gratissimo spettacolo a riguardanti. La sua ampiezza, la sicurezza, la commodità, il fondo danno un asilo assai grato alle flotte più numerose anche di vascelli da guerra. Nondimeno appena vi si uede mai alcun Bastimento se non per caso fortuito, perchè non vi è alcun motivo, che ve li attragga.

Spalato non ha porto per vascelli grossi; ma solamente una Rada. I piccoli Legni stanno al coperto de'venti di Sud, e di Ovest per un molo di pietra fabbricato dalla Città a tale oggetto.

In tutto Primorie non v' è porto alcuno; è solamente sul confine del vallone di Narenta v' è porto Tolero comodo assai anche a Bastimenti più grossi; ma non molto esteso. Se la valle di Narenta fosse meglio coltivata, se sapessero i Turchi prevalersi del commodo, che possono avere pel trasporto a seconda del Fiume, non vi sarebbe forse un porto più frequentato in tutta la Terra ferma che questo, onde parliamo. La Narenta è l'unico fiume navigabile per lungo tratto anche vicino al mare in questi litorali; eppure appena vi si vede alcuna barca. Una Potenza più attiva, e più intendente del commercio potrebbe quivi formare il centro d'unione del commercio dell'Adriatico. È a portata di ricevere agiatamente tutti i prodotti della Dalmazia, dello Stato di Ragusi, dell'Herzegovina, della Bossina, dell'Isole dell'Adriatico, del Regno di Napoli, e dello Stato Pontificio. La facilità della susistenza nelle campagne fertillisime e vicine, il fiume navigabile, che gli scorre vicino, e che communica anche col porto, un aria dolce, e un clima sano sempre più asciugate le paludi non lontane di Narenta; non lontano dal Levante, e dalle Coste d'Italia sono circostanze tutte, che accrescono i naturali suoi pregj, e che lo renderebbero il più caro dono della natura ad una nazione industriosa, ed a un Governo illuminato. Altroue mi tornerà di parlarne nel progetto del commercio Austriaco per l'Adriatico.

Le Isole offrono molti porti, e tutti ottimi nel loro genere. Le Punte più occidentali dell'Isola della Brazza offrono porto Oliveto frequentato sempre nel uerno da Navi, e da altri grossi Bastimenti, se ueggonsi minacciati di tempesta, o amano (99 v.) qualche riposo a lungo viaggio. Poco lontano scorgesi il Porto di Milna lungo circa una miglia Italiana, e molto commodo.

[51] »Isola di Bua« – hrv. »otok Čiovo«, čija površina iznosi 28 8 km², nalazi se na jugu Trogira i zatvara Kaštelanski zaljev sa juga i zapada. Odmah preko puta Trogira nalazi se naselje Čiovo, koje je spojeno s Trogirom pokretnim mostom, i koje se danas smatra dijelom grada Trogira.

L'Isola di Lesina conta molti Porti. Quello della Città Capitale offre uno spettacolo raro ad incontrarsi altrove, cioè un sicurissimo porto della lunghezza di circa quattro miglia, e largo doue due, doue uno. Egli è d'ottimo fondo, al coperto di tutti i uenti, e dove possono anche i bastimenti più grossi abbordare alla spiaggia. Ha una linea di scoglj che camminano da Est ad Ouest, e copronlo da uenti di Sud, e Sud–ovest. Il restante dell'Isola, che corre da Lesina fino all'estrema punta di S. Pellegrino ne forma l'altro fianco, e lo assicurano di venti di Ovest, di Ovest–Nord, e da Nord. A Est giace la Città in fondo al porto sopra le alture di un monte, ond' è guardato il porto anche da questa parte. Vi si può approdare da molte aperture, che lasciano tra se i diversi scoglj, che lo difendono. Tra essi sonovi ancora altri porti, e quello di Palmesana[52] vi è ottimo provato da me stesso, che vi pernottai con somma quiete in una notte al sommo burrascosa, e torbida.

Città vecchia non molto distante da Lesina, è situata lungo le coste Settentrionali dell'Isola, ha buon porto, benche sotto l'abitato non vi sia gran fondo, che le acque vi hanno condotta dai campi vicini gran quantità di sabbia, onde il mare s'è ritirato in alcuni luoghi quasi un quarto di miglio; perciò i grossi bastimenti devono ancorarvisi a qualche distanza. Questo porto non è molto frequentato, perche nel Canale interno i Vascelli più grossi non vi drizzano il cammino, e amano piuttosto il largo. Anche la piccola Isola di Lissa ha un porto per più di cento vascelli da guerra. Appena poche barche peschereccie lo frequentano. Egli è formato da un Canale che è formato a mezza luna, ed è commodissimo, e sicuro. La situazione vi è amena, l'aria molto sana, l'entrata facile, e pari l'uscita. Alcuni altri piccoli porti intorno all'Isola si ueggono, ma di pochissimo uso. Porto Manica è atto solamente a piccoli Legni, e la Rada di Comisa è troppo esposta alle furie del uento di Scirocco, e d'Ostro impetuosi nel uerno, quanto altroue la Bora, che quivi non si fa molto temere.

L'Isola di Curzola ha buoni porti. Quello di Pedocchio[53] non lontano della Città, è un gran porto, e commodissimo alle flotte più numerose. Due navi, che vi ancoravano, mentre dimorando a Curzola andavo per diporto passeggiando alle rive di questo porto non molto lontano dalla Città, appena si riconoscevano, e il mare v'era tranquilissimo, mentre al di fuori era molto turbato per un (100 r) vento molto impetuoso di Maestro.

Alcune altre Rade, o porti si contano tutto intorno quest'Isola, e per la sua situazione uerso Ragusi, e per essere più dentro mare non lungi dal corso ordinario de' Vascelli è qualche poco frequentato.

[52] »Palmesana« – hrv. »Palmižana«, uvala na sjevernom dijelu otočića Sv. Klement, koji zatvara luku grada Hvara. Sasvim pogrešno nazivaju se ovi otočići na jugozapadu otoka Hvara »Pakleni otoci«. To je ime proizvoljno nametnuto. Domaći ljudi nazivaju ove otočiće imenom »Škoji«, tj. »otoci«, a svaki pojedini od njih ima svoje posebno ime. Međutim se ovaj naziv »Pakleni otoci«, koji je izmišljen negdje osamdesetih godina XIX stoljeća, uvukao u našu literaturu i ostao.

[53] »Pedocchio« – hrv. »Luka Pedoć« je zapravo Korčulanska prirodna luka, na kojoj leži njoj na zapadnoj i jugozapadnoj strani grad Korčula. Na geografskim kartama zabilježeno je danas samo »Luka« a ime se »Pedoć« ne stavlja.

Tanti commodi porti invitano naturalmente alla navigazione di questi mari, e le nazioni forestiere anche più sperimentate in questo esercizio paventano l'arrischiarsi più avanti dentro il Golfo, che ristringendosi nella sua estremità mette ueramente a gran pericolo i Vascelli più grossi, trouerebbero assai più commodo un Emporio alle loro merci in queste parti della Dalmazia, o in alcuna delle Isole. Chi ne tentasse con alcuni preparativi opportuni alle circostanze l'impresa, potrebbe sperarne que vantaggj, che uerrò altrove esponendo. Per ora basti fin qui detto dell' Agricoltura, e del Commercio della Dalmazia.

DELLA MARINA DI DALMAZIA

Questa idea di Marina importa seco varie relazioni, e secondo la varietà di esse involge oggetti diuersi. Può riguardarsi rispettivamente alla fabbrica de' Vasselli, o di qualunque altro Bastimento, e allora è riconosciuta sotto il suo nome particolare d' Arsenale, o, come volgarmente lo dicono di Squarro. Può inoltre rivolgersi a Bastimenti di guerra, che una Nazione può armare, ovvero a Bastimenti da trafico, e da trasporto, che può allestire. Può finalmente disegnare gli uomini stessi, che equipaggiano i Bastimenti medesimi. Tavolta il nome di Marina indica tutto questo complesso insieme, e a ragione, che le forze maritime d'una nazione risultano da tutte quattro queste proprietà, che dannosi mano, e legansi scambievolmente insieme. Parlare adunque della Marina di Dalmazia è spiegare le sue forze di mare rispetto a modi di fabbricare i Bastimenti, rispetto al numero di Legni, che trattiene in mare, o da guerra, o da trafico, e finalmente rispetto a marinari, che può fornire a bene equipaggiarli.

Legname atto a frabricare Bastimenti non vi ha, che Curzola, e Lesina, che vagliano somministrarne. Il Sapino, o Abete del quale abondano queste Isole non è tanto stimato, quanto il Rouero, o il Larice, perche non egualmente, che questi due vale a resistere alla forza dell' acqua, che corrompe, e infesta ogn'altro Legno. Quindi i Dalmatini quantunque a certe parti de'Bastimenti, che fabbricano, usino del loro legname, devono non pertanto per altre molte comperarne (fol. 100 v.) del più opportuno. La Pece tutta viene d'altronde, e solo il Catrame di fabbrica si forma in Curzola spremuto dalla Resina del Sapino, contro del quale si usa del fuoco a liquefarvi questa Resina, senza brucciarla. Il sartiame, e la Canape necessaria a formarlo tutto deesi provuedere al di fuori, e deesi altretanto dire ancora del Lino, e della Tela opportuna alle vele. Tutti questi generi per lo più dispendiosi rende assai caro il fabbricare i Bastimenti nella Dalmazia, o molto più di quello che sarebbe, se qualche genere de mentovati si fosse introdotto nella Provincia. Solamente il Ferro, che vien portato dalla Bossina non è tanto caro, benche non tanto finalmente lavorato.

Gli operai benche sappiano adoperarsi con molta fatica, e industria a Bastimenti mezzani, pure non sono molto atti alla fabbrica delle Navi,

che riescono gravi, e pesanti, e assai diverse dal buon gusto e finezze delle Inglesi, immitate in questi ultimi anni molto elegantemente da Veneziani, e da Ragusei. Perciò rarissime sono quelle, che uengano fabbricate in Dalmazia.

A Curzola una volta formavansi dei Trabaccoli,[54] Bastimento poco minore delle Navi più piccole; ma ora anche quell' Arsenale è molto decaduto. Quando vi soggiornai ne auevano due su i Cantieri, ma mi ricordavano varie persone più mature, che una volta se ne uedevano le dieci e le dodici ad una volta, e Navi molto grosse venivano di tutto punto fabbricate da Curzolani. Nulladimeno qualche numero di operaj vi trova da impiegarsi gran parte dell' anno e singolarmente i Cattarini uengono a commettere i Bastimenti a Curzola. Tutte le altre Città hanno il loro piccolo Arsenale, doue sono fabbricate piccole barche, e Brazzere ma niun altra d'ordinario non fabbrica bastimenti d'alto bordo.

Il numero de' Bastimenti da guera, che la Repubblica Veneta mantiene a difesa di questa Provincia è molto tenue. Al più cinque Galere con alquante Galeotte e Felucche formano la Flotta, che gira per queste acque, quando cosi le aggrada, o la buona stagione la invita a navigarvi. La nazione Dalmatina non arma alcun Legno, ne le è permesso difendersi da se medesima. Veramente non ne ha grande bisogno, che rarissimo è ormai, che la Repubblica prenda partito in alcuna guerra, ed i Corsari Africani non si azzardano d' inoltrarsi tant'oltre nel Golfo, del quale non sono molto pratici. Solamente i Pastrovicchi o siano alcuni popoli indipendenti anche dalla Porta situati sulle coste d'Albania, armano qualche Bastimento assai piccolo, e talvolta loro riesce di sorprendere alcune barche (fol. 101 r.), che senza la necessaria vigilanza vanno navigando improvvide, e trascurate. Sotto l'ombra de'Pastrovicchi impunemente esercitano queste ribalderie anche alcuni Dalmatini singolarmente Isolani pratici d'ogni ripostiglio, dove appiattarsi, se possono temere che loro sia data la caccia. Alcuni scoglj solitarj, alcune Rade abbandonate, singolarmente dalla parte di Sud nelle due Isole di Lesina, e Curzola, nelle quali abondano i boschi, sonovi alcuni ripostigli, donde veggono il tutto senza essere ueduti, e possono facilmente spiare la grandezza, e qualità del Bastimento, comprendere il numero, e rilevare la vigilanza dell'equipaggio. Le crudeltà, che commettono, se loro riesce d'impadronirsi di qualche Legno contro a'marinari, e passaggieri sono orride per non essere giammai scoperti. I Pastrovicchi non possono tanto bene e con si grande esatezza risapere quai barche escano con ricchi carichi da' porti di Dalmazia, e tutte le circostanze depongono contro ai nazionali, che la cupidiglia del danaro stimola a simili scelleratezze.

[54] »Trabaccoli« – hrv. »trabakuli«. Trabakul je oveći jedrenjak na dva jarbola, dug do 30 m, a širok do 6 m, sa 60 do 200 t nosivosti. Služio je donedavna i za prijevoz robe po Jadranskom moru i za prijevoz putnika iz mjesta, u koja nisu zalazili parobrodi ili su zalazili rijetko. Danas su i trabakuli dobili svoje »motore«, pa se služe i motorima i jedrima.

Fuori di questi assassini il mare Adriatico si naviga con ogni sicurezza, ne v'è a temere. Ancora da questi sarebbe ripurgato, se l'armata sotille facesse il suo douere, e compiesse le mire del Gouerno. Scusansi, che co'Legni grossi, come le Galere non possono dar la caccia a ladroni di mare, che s'anidano in rimoti angoli con piccole barche, ma il Gouerno li ha provveduti di Felucche, che sono agilissime, e pronte ad inseguire Legni minori con molto successo. La molezza de'Nobili Comandanti ui è in colpa, che amano piuttosto starsi oziosi in qualche porto, e allegramente diuertirsi colle paghe assai lucrose loro somministrate dall'Erario Pubblico, che non faticare scorrendo con qualche incommodo il mare.

Bastimenti mercantili d'alto bordo non sono in grande quantità di ragione de'Dalmatini. Alcune case più ricche mantengono tre o quattro barche di diuersa grandezza ad inviare le proprie derrate, o quelle che hanno comperato, a Venezia per vendernele a loro agio con frutto maggiore. Navi, o Checchie sono assai rare, perche usandosi esse pel commercio del Mediterraneo, e dell'Arcipelago, non hanno Capitali sufficienti a si ricchi carichi, e il trasporto solo nol possono, che di rado esercitare con vantaggio, perche ne godono la preferenza i Ragusei impossessatisi ne'tempi andati di questo ramo d'industria. Nella passata guerra, quando la Bandiera Ragusea fu dichiarata nimica dalla Flotta Russa alquanti Mercanti Veneti, e alcuni Dalmatini sperarono di poterlo trarre alle lor mani; ma le difficoltà insorte pe'trasporti, la loro scarsezza, l'insolenza d'alcuni Corsari Greci, che sotto l'ombra della Bandiera Russa insultavano i Bastimenti d'ogni nazione, arrecò grandi ostacoli a questo commercio, e sarà sempre in colpa il Gouerno Veneto di non auer tenuti in maggior freno (fol. 101 v.) questi Corsari con una Flotta nell'Arcipelago, che valesse far rispettare alquanto più la Bandiera Veneta. Quindi il numero di tali Bastimenti è molto scarso, e appena otto, o dieci sarano le Patenti di Capitano accordate dall'Ammiragliato in Venezia per grossi Bastimenti Dalmatini. Io non parlo di quelli delle Bocche di Cattaro, che ne tengono in maggiore quantità, e commerciano assai. Un numero grande di piccoli Legni sonovi lungo le coste della Provincia, e per le Isole, e servono al trasporto de' loro prodotti dall'un luogo all'altro, ovvero da loro lidi al porto di Venezia. Tutto questo complesso di marina della Dalmazia dimostra, che non ha da essa veruna difesa e al più serve appena pel trasporto delle sue entrate, e per un commercio languente e ristretto. I Marinari potrebbero essere in copia grande. Essi sono esercitatissimi e avvezzi ai pericoli, ed ai disagj di questo istabile elemento. Fino le Donne in molti luoghi sanno guidare le loro barche, e maneggiare opportunamente il remo. Tutti quasi appena nati, se abitano lungo le spiaggie, sono istrutti in quanto puo essere necessario a regolare una barca, e vi si esercitano continuamente. La Repubblica fa poco uso di questi marinari sulle sue pochissime Navi da Guerra; dà la preferenza a Chioggioti, Palestrini, ed altri abitanti delle prossime Lagune; ma non sono ne tanto laboriosi, ne si agili, come i Dalmatini. Di questi fa uso sulle Galeotte, sui Sciabecchi, sulle Felucche, ed in ogni altro Legno, che cammina egualmente a remo, che a vela. Se la popola-

zione della Dalmazia occupasse alquanto più le cure del Gouerno, e fosse alquanto accresciuta, senza punto dannegiare l'industria, potrebbero i Veneziani trovare commodamente sulle coste Dalmatine e truppa, e marinari per bene equipaggiare trenta Navi da guerra, e questa sarebbe tutta gente risoluta, coraggiosa, robusta, sofferente le fatiche, ed i disagi, e in tal modo potrebbero assai difendere il loro Stato, e con più decoro, che non fanno. Certo è, che la Dalmazia per la sua situazione, pe' suoi porti, per gli abitanti diretta da un Governo rischiarato, intraprendente, e sistemato godrebbe il vanto della prima Potenza maritima nell' Adriatico, nell'Arcipelago, e in gran parte del Mediterraneo; che occorrendo potrebbe intimorire i Turchi per tutte le Isole della Grecia, e penetrare nel cuore del loro Impero, e far tremare le superbe Torri di Costantinopoli. Secondate le imprese della Flotta da un armata di Terra potrebbe con maggiore fondamento dare il crollo alla Monarchia Ottomana, che non fecero ultimamente i Russi; ma che meglio istrutti de'veri modi a domarla non cessano di stendere il loro partito in queste, e nelle parti non molto lontane del che sarà parlato a suo luogo.

ANDRE JUTRONIĆ

PISMA MLETAČKIH PREDSTAVNIKA NA BRAČU VIJEĆU DESETORICE I DUŽDU (1518–1795)

U Državnom arhivu (Archivio di stato) u Veneciji (na Campo dei Frari) pregledavao sam i čitao. u toku mjeseca septembra 1963., pisma mletačkih predstavnika (konta, conta, comesa, rettora) iz Nerežišća na Braču Vijeću Desetorice i duždu (odnosno Senatu), te pisma nekolicine generalnih providura za Dalmaciju i Arbaniju upućenih također duždu (odnosno Senatu).

Na hrptu kartonskog omota fascikla (buste), u kojemu su pisma bračko-mletačkih konta, piše: Capi del Consiglio dei Dieci, a ispod tog natpisa: Lettere di Rettori e di altre Cariche Almissa 1512–1796, Antivari 1500–1565, Arbe 1501–1759, Brazza 1518–1795, Budua 1507–1765. Busta No 274. Kako se vidi omoti u fasciklu raspoređeni su po talijanskom abecednom redu. Naime, pisma iz pojedinih komuna su u posebnim omotnicama u tom fasciklu. Svako pismo ima svoj redni broj, koji je naknadno olovkom dopisan, a tako i prilozi pismima. Na *omiškoj* omotnici olovkom je zapisano: Dalmazia. Poviše u sredini modrom olovkom: 274, a ispod crnilom: Almissa dal 1512 al 1796. Na prvoj unutarnjoj papirnatoj povezici piše olovkom:

1512, 24 Marzo.

1796, 5 Febb.o

Pisma kao i prilozi pismima imaju redne brojeve od 1 do 30. U istoj je omiškoj omotnici i druga papirnata povezica na kojoj piše: Non dirette ai Capi dei X–1510–1747. Ova pisma imaju redne brojeve od 31 do 38. Prema tome u ovoj omotnici ima ukupno *38* rednih brojeva iz Omiša.

Na *barskoj* omotnici u vrhu piše olovkom: Dalmazia, ali je kasnije nadodano: Alban. Po sredini ove omotnice piše crnilom: Antibari. Ispod

toga je pisalo: Dal 1569 al 1581, što je naknadno brisanó pa je onda dopisano: 1500–1565. I ovdje su dvije odvojene povezice. Na prvoj piše olovkom:

1500, 6 agosto
1565, 4 – febb.o M. V.

Redni brojevi pisama i priloga idu od broja 39 do broja 75. Na drugoj povezici piše također olovkom: Al Doge 1519 e 1570. a redni su brojevi: 76, 77 i 78. Prema tome je iz Bara ukupno *40* rednih brojeva.

Najobimnija je *rapska* omotnica u ovom fasciklu. Na toj omotnici piše crnilom: Dalmazia. Po sredini crnilom piše: Arbe dal 1501 al 1759. Na unutarnjoj gornjoj povezici zabilježeno je olovkom:

1501, 2 Luglio
1759, 13 Febb.o M. V.

Pisma i prilozi pismima nose redne brojeve od 79 do 229. Na drugoj donjoj rapskoj povezici olovkom je napisano: Non dirette ai Capi dei X. 1541–1617. Ovi dopisi imaju redne brojeve: 230, 231 i 232. Prema tome ukupno je *154* rednih brojeva iz Raba.

Na *bračkoj* omotnici (formata 33 × 24 cm) u vrhu piše olovkom: Dalmazia. Po sredini crnilom piše: Brazza dal 1518 al 1795. Na prvoj unutarnjoj povezici napisano je olovkom:

1518, 31 Ott.e N.
1795, 28 Ott.e N.

Redni brojevi pisama i priloga koje šalje konte idu od broja 233 do broja 274. Na drugoj donjoj povezici piše: Non dirette ai Capi dei X.i 1533, 1596, 1620. Redni su brojevi ovih pisama: 275, 276 i 277. Dakle, ukupno je *45* rednih brojeva sa Brača.

I na petoj omotnici ovog fascikla, tj. *budvanskog* piše u vrhu olovkom: Dalmazia. Niže po sredini crnilom je napisano: Budua dal 1507 al 1765. Na prvoj povezici piše olovkom:

1507, 20 Febb.o
1765, 4 Agosto

Pisma i prilozi nose redne brojeve od 278 do 291. Na drugoj, tj. donjoj povezici piše olovkom: Non dirette ai Capi dei X.i 1531–1578. Pisma i priloge našao sam ispremiješane u omotnici do broja 315, što znači da ih je već netko pregledavao, ali ih nije ponovno ostavio kako ih je našao. U budvanskoj omotnici ima ukupno 38 rednih brojeva.

Ukupno, dakle, u čitavom fasciklu (u pet omotnica, tj. Omiša, Bara, Raba, Brača i Budve) ima 315 pisama i priloga.

Pisma mletačkih predstavnika na Braču datirana su iz Nerežišća ili sa Brača, ali i ova datirana sa Brača poslata su očito iz Nerežišća, a jedno jedino iz Supetra (g. 1745) od mletačkog predstavnika (konta) Frančeska Balbija. Nerežišća su tada bila glavno mjesto otoka. Kad su postala glavno mjesto Brača, nije do danas objašnjeno. Postoji pretpostavka da je glavno mjesto neretljanskog Brača bio Gradac, a oko g. 1000 da je Petar Orseolo odredio da Nerežišća budu glavno mjesto, ali ova pretpostavka je nastala za vrijeme mletačke vlasti na Braču. Svakako stoji da su Nerežišća bila glavno mjesto otoka prije ovih pisama i prije mletačke okupacije Brača g. 1420. Tada u bračkom primorju nije bilo naselja. Naselja su se nalazila samo u unutrašnjosti otoka pa tako i Nerežišća, koje je bilo najveće selo. U Nerežišćima je bilo središte bračke komune, sjedište predstavnika vlasti, kancelarija i uprava komune. U Nerežišćima se sastajalo plemićko Malo i Veliko vijeće. Nerežišća su ostala glavno mjesto otoka Brača i nakon pada Mletačke Republike g. 1797. pa i pod prvom austrijskom vlašću, pod francuskom vlašću i pod drugom austrijskom vlašću do 1. januara 1827., kad je sud prenesen u primorski Supetar koji je tamo ostao i do danas.

Iz vremena prvog sačuvanog pisma (g. 1518) nemamo podataka o tome kolika su bila Nerežišća ni koliko su imala stanovnika. Tek prema podacima vizitatora veroneskog biskupa A. Valiera[1] od g. 1579. znademo da je tada bilo u Nerežišćima oko 500 osoba od pričesti. Ako uzmemo da se djeca nisu pričešćivala, možemo smatrati da je moglo biti ukupno oko 650 stanovnika u Nerežišćima. U isto vrijeme na osnovu istih podataka u Supetru, današnjem glavnom mjestu bračke komune, bilo je oko 60 stanovnika. Supetar je u prvo vrijeme služio vjerojatno kao najbliže nerežiško pristanište jer Nerežišća nisu na morskoj obali, već nedaleko sredine bračke unutrašnjosti, ali više prema zapadu otoka iznad Nerežiškog polja.

O postanku stare bračke komune malo nam je poznato. Andrija Ciccareli[2] je zabilježio u svojoj knjizi o Braču g. 1802, na osnovu tradicije, da su se Neretljani sastajali, tj. održavali skupštine na otvorenom polju kod već raseljenog naselja Gradac ili u Boroviku. O Gracu znademo iz niza dokumenata sve do druge polovine šesnaestog vijeka, a sačuvalo se i groblje, crkvica i ostaci kuća, kao i prehistorijski ostaci, dok o nekom Boroviku kao naselju ništa ne znamo, ukoliko taj Borovik nije

[1] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579. Objelodanio s uvodom *Andre Jutronić* u »Croatia sacra« br. 5, Zagreb, 1933, str. 70 i 77.

[2] *Ciccarelli Andrea:* Osservazioni sull' isola della Brazza e sopra quella nobiltà, Venecija, 1802, str. 46: »... loro Comizi o Consigli, i quali, come la tradizione parla, si facevano allora in campagna aperta presso l' estinta Villa Gradaz, o nel Borovich...«; – Apostolska vizitacija ib., str. 66 u Uvodu i noti ad 7: Na zapadnoj strani i na vrhu vidi se veliki broj porušenih kuća »mirina« građenih u »mrtvo« tj. bez maltera... iznad crkve sv. Nedije nalaze se ruševine i temelji zgrade građene »u živo«, za koju veli čobanin Trutanić, da je »knežev dvor«; – *Ostojić Ivan:* Benediktinska opatija u Povljima na Braču, Split, 1934, str. 44: Gradac (deminutiv od Grad) je bio mjesto, gdje su Bračani nekada održavali političke skupštine čitavog otoka. U noti pak veli pisac: Kažu za ruševine neke zgrade na Gracu da se zvala »Knežev dvor«.

borova šuma (Pinus nigra), dakle borovik u blizini Graca. Ali to nije još bila komuna. Kasnije se spominju i neki knezovi; tako se i u inventaru povaljske opatije spominju knezovi, ali Brečko (g. 1184) je i knez na Hvaru,[3] Miroslav[4] je od plemena Kačića u Omišu, a Sebenja[5] (1208) je omiški knez, dok za Drazinu (Drasina,[5a] g. 1228), koji se spominje u jednom dokumentu, nema drugih podataka. Splićani su uz pomoć Bračana g. 1240. otjerali Omišane sa Brača pa je Brač preuzeo splitski potestat Gargano, ali ovu uniju sa Splitom nije potvrdio kralj Bela, već je odredio, kako veli Kadlec,[6] da »knez i župan hvarski (hvarski rektori) budu u isto doba i načelnici na otoku Braču ... Omišani napadahu na Bračane i nadalje i naročito g. 1277. dospješe do Nerežišća, gdje upališe službenu palaču. Tom prigodom izgorješe knjige povlastica i starih zakona bračkih ... Pa kad ni docnije Omišani ne odustaše od svojih razbojničkih navala protiv Bračana, stvori mletačka republika zaključak 22. rujna 1292. da se bračka općina ima utvrditi zidinama«. Slično veli i Valentino Lago,[7] pa i najkompetentniji Grga Novak[8] u knjizi »Prošlost Dalmacije«, koji piše: »U ratu s Omišanima Split je 1240 g. bio stekao Brač, koji mu se svečanom zakletvom obvezao bio na vjernost na vječna vremena. Brač je tada dio splitske općine ... Sada 1242 g., dao je kralj Bela Hvaranima, koji su mu iskazali mnoge usluge vjernosti u pravo vrijeme, velike privilegije, u prvom redu plemićima Đivića, Uz kneza birali su oni župana, koji je imao biti uvijek iz plemena Đivića, pa da taj bude župan obaju otoka i Hvara i Brača. Na taj je način Bela oduzeo Splićanima teško i krvavo stečeni Brač«. O toj borbi između Omiša i Splićana na Braču g. 1240. govori Grga Novak[9] i u svojoj »Povijesti Splita«, te nastavlja: »Osvojivši Brač postupiše Splićani kao pobjednici i zatražiše od Bračana, da im u punoj onovremenoj formi priznadu vlast. Sačuvala nam se isprava kojom su Bračani 19 maja 1240. godine priznali vlast Splita. Bračani izjaviše, da su se dobre volje i sami od sebe pobuđeni podložili načelniku i komuni Splita ... Sa svoje strane Splićani su obećali, da će ih braniti i štititi u prvom redu od Omišana, a onda i od bilo koga na svijetu, kolikogod budu samo mogli. Šta više oni obećaše Bračanima, da ne će sklapati mira sa Omišanima bez njihova učešća i pristanka. Osim toga im obećaše i zakleše se da će čuvati njihove stare običaje, ali samo u toliko u koliko su dobri, a one, koje ne budu smatrali

[3] *Ostojić I.:* Benediktinska opatija, ib., str. 13 (»na Bolu na vijećanju sa ostalom bračkom i hvarskom svjetovnom i duhovnom gospodom i pukom g. 1184«), str. 21, 31, 34, 38, 40, 64, 65.

[4] *Ostojić I.:* Benediktinska opatija, ib., str. 39, 40, 47.

[5] *Ostojić I.:* Benediktinska opatija, ib., 38, 47.

[5a] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 106–107; – Codex dipl., vol. III, Listina 251, JAZU, str. 280.

[6] *Kadlec Karlo:* Uvod (u Statutu i reformacijama otoka Brača). Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium (MH–JSM), Vol. XI, JAZU, Zagreb, 1926, str. V.

[7] *Lago Valentino:* Memorie sulla Dalmazia. Vol. I. Venecija, 1869, str. 196 i 199.

[8] *Novak Grga:* Prošlost Dalmacije. Svezak I, str. 122.

[9] *Novak Grga:* Povijest Splita. Knjiga I., Izd. Pododbor Matice hrvatske, Split, 1957, str. 111 i 116.

za dobre, da će promijeniti ... Ali najviše je pogođen Split privilegijem, što ga je kralj Bela dao Hvaranima ... On je tada postavio hvarskog župana Ceprenju za župana Hvara i Brača ... Iz privilegija, koji je Bela izdao u Trogiru 10. maja 1242 godine, jasno je, da je Bela, kako bi ga (tj. Split) kaznio, oduzeo Splitu Brač i dao ga pod upravu Hvarskog župana«. O istome govori i bračkі kroničar Vicko Prodić[10] u prvom dijelu svoje »Cronica dell'Isola della Brazza« iz g. 1662. On veli da je godine 1217. Andrija II, sin Bele III, kralja Ugarske, na prolazu za Svetu zemlju, ukrcavši se u Splitu s jakom vojskom, pristao u bolsku luku na Braču. Dočekao ga je konte, pretstavnici Vijeća, glavni delegati otoka i biskup ispod baldakina ... Nastaviše put prema Istoku ostavivši Općini milosti i indulte. Oko 1240. braća Malduč, Pribislav i Askar iz Omiša, koji su imali više brigantina i fusta, nisu prestajali uznemirivanjem Bračana, sad s jedne, sad s druge strane. Pošto su postali nepodnošljivi, Hvarani su ih pozvali za svoje konte. Izabralo ih je i bračko Vijeće nadajući se da će ih time umiriti i očuvati Brač od većeg zla. Oni se nisu htjeli zadovoljiti čašću koju im je dodijelilo Vijeće, već su htjeli punu vlast pokušavši da stave plemiće u podložništvo. Stoga ovi potajno obznane Splićane o svom žalosnom stanju. Splićani obećaše pomoć, a Bračani im obećaše da će mjesto Omišana uzeti nekoga od splitskog plemstva ... Omišani, željni da se osvete Bračanima kakvom iznenadnom većom akcijom, jedne noći mjeseca srpnja prebace se u luku Sv. Jurja na donjem vrhu Brača i noću potajno uznapreduju do Nerežišća, podmetnu vatru pod općinsku palaču, arhivu i službene spise ... Stoga su se sastanci Vijeća održavali u nerežiškoj crkvi ...

Zbog potrebe za statutarnim zakonima, naročito nakon što su Omišani g. 1277. u Nerežišćima spalili službene spise, došlo je do redigiranja triju knjiga bračkog statuta g. 1305. Tako se navodi u uvodu da je tadanji hvarski i bračkі načelnik Marinus Falerio u sporazumu sa svojim bračkim vikarom »et de voluntate maioris partis consilii et populi dictae insulae ... fecimus renovare ... confirmatum et corroboratum de voluntate nostra tam per parvum, quam per maius consilium, atque per laudem et consensum totius populi Brachie, tam in iudiciis, quam extra iudicia, ad modum in antea locum habeat et robur obtineat firmitatis«.[11] Četvrta knjiga bračkoga statuta nastala je g. 1375. I prva knjiga reformacija je nastala prije pada Brača pod Veneciju g. 1420.[12]

Od g. 1242 zajednički »comes« je stolovao u Hvaru, a na Brač je slao svog zamjenika: vikara. Poznatiji su vikari: Franciscus Polani (g. 1288), Stefanus qm. Mixe de Jadera[13] (g. 1305) i D. Comuli de Petrarchis[14] (g. 1385) koji se titulira i kao vicecomes. Kadlec u Indeksu Statuta i reformacija (g. 1926) titulira Petra Contarena g. 1351 »comes Brachiae«

[10] *Jutronić Andre*: Vicko Prodić i njegova »Cronica dell' isola della Brazza«, »Starine« knj. 45, JAZU, Zagreb, 1955, str. 272, 273, 274.

[11] Statuta municipalia ac reformationes magnif. communitatis Brachiae, Utini, 1656, str. 2–3.

[12] *Kadlec K.*: ib., str. XIV XVI, XVII, (MH–JSM).

[13] Statuta municipalia ..., ib., str. 2: – MH–JSM, ib., str. 14.

[14] Statuta municipalia ..., ib., str. 77–78; – MH–JSM, ib., str. 53, lib. IV, cap. 58.

prema trećoj knjizi bračkog Statuta.[15] Međutim, tada Brač nije imao svog zasebnog konta iako je imao svoje zasebno Malo i Veliko vijeće. Bio je u uniji s komunom hvarskom pa je hvarski konte (comes) bio to i za Brač. Mora se ipak uzeti da Brač nije bio u onakvom odnosu prema Hvaru kao na primjer Vis. Stoga Petar Contareno nije mogao biti konte samo za Brač, pa u Statutu i nije tituliran kao »comes Brachiae«, jer piše samo: »Captum fuit in 1351 tempore d. Petri Contareno in consilio Brachiae, in quo fuerunt viri 61 . . .«.[16] U uvodu pak četvrte knjige bračkog Statuta iz g. 1375 veli se: Nos Jacobus Nicole de Spalato, Locumteneus in Brachia egregii, & potentis Viri D(omi)ni Simonis Auria de Janua Regii admirati, Comitisque Brachiae.[17]

Za vrijeme bosanske vlasti na Braču (1390–1393) Brač je poslao g. 1390. mimo Hvara izaslanstvo kralju Tvrtku u Sutjesku. U izaslanstvu su se nalazili brački plemići: Juraj Dujmović–Doimi, Nixe Petrulić (Petrulli–Nižetić) i Mihovil Baloević–Baloy. Tako isto mimo Hvara Brač je poslao posebno izaslanstvo i kralju Ladislavu Napuljskom u Zadru g. 1403. Vojvoda Hrvoje pak (1403–1413) i Dubrovčani (1413–1417) slali su posebnog predstavnika na Hvar i posebnog na Brač (g. 1413. Ivan de Gotis, g. 1415. de Bona Petrus Simonis). Hrvojev predstavnik g. 1405. je »comes Braciae dominus Comulus Petrarchis de Spalato«.[18] Kad je došlo do podvrgnuća Veneciji g. 1420., Brač je, i opet mimo Hvara, priznao mletačku vlast, te se spominju Mihovil Hranković i Ciprijan Carini koji su zatražili potvrdu svojih statutarnih knjiga i drugih po-

[15] MH–JSM, ib., Kadlec, str. 352.

[16] Statuta municipalia, ib., lib. III., cap. 43, str. 43; – MH–JSM, ib., str. 37.

[17] Statuta municipalia, ib., str. 45; – MH–JSM, ib., str. 37.

[18] Diversi publici decreti, terminationi privilegi et indulti a favor della magnif. Communità della Brazza, Udine, 1656, str. 4–7; – MH–JSM, ib., str. 110–112; – *Vitnico Gabriele:* Priuileggi della mag. Communità della Brazza. Terminationi de sindici. Molte parte, decreti et atti publici. Comissioni de rettori et diuersi casi seguiti per ordine de tempi. Copiati nel presente libro. Rukopis, 1761 (?), list 1–3; – *Kukuljević I. S.:* Iura Regni Croatiae, Dalm. et Slav. I, Zagreb, 1861, str. 495–497; – *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 110–112. Isprava kralja Stjepana Tvrtka od 23. jula 1390.: . . . ad uniuersorum notitiam harum serie, uolumus peruenire. Quod ad Nostram accendentes praesentiam Viri Nobiles Georgius Doimi, Nixae Petrulli, et Michael Baloy Ambasciatores, et Sindici de Insula Brachiae, missi per praedictam communitatem Brachiae, cum litteris Mag(nifi)ci viri D. Jonas Bani Macuae, Regnorum Nostrum Vicarij G(e)n(er)alis, quas eis in persona Nostrae Maiestatis nostra Auct(orit)e in cautela infras(cript)a concessit se ipsos totamque Insulam, cum omni populo, et districtu ipsius Insulae Brachiens . . .

Kukuljević I. Sakcinski: Iura Regni, ib., 174–175; – *Vitnico G.:* Priuileggi della mag. Communità, ib., list 3–4. Isprava kralja Ladislava Napuljskoga od 14. augusta 1403.: . . . pro parte Nixae de Petrullo, et Michaelis de Baloe Nuntiorum et Ambasciatorum . . .

Novak Grga: Hvar, Beograd, 1924, str. 59: Dubrovačko vijeće izabere 16. jula (1413) i pošalje na otoke tri kneza Junija de Croxi za Hvar, Ivana de Gotis za Brač i Mihovila de Menze za Korčulu . . .; – *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 44 retro – 45: . . .ista Confinia fuerunt ordinata ad petitionem Joanis Paruoslauich, et Antonij Jaxich asserentium habere sia Stanischia extra confinia, et herbas prohibitas: Quare D. Joannes de Gocijs de Ragusio hon. Vicarium Brachiae . . .; – Statuta municipalia, ib., str. 79 i MH–JSM, ib., str. 54–55.: Die 24. mensis februarii 1415. tempore regi-

vlastica.[18a] Međutim, na sve to hvarska komuna ne reagira, a sve se to događa prije obnove bračke komune pod Venecijom.

Poslije dolaska Venecije možemo pratiti – odvojeno od Hvara – redoslijed posebnih mletačkih predstavnika kod bračke komune. Taj predstavnik od g. 1423. bio je uvijek mletački plemić, kojeg je biralo mletačko Veliko vijeće s titulom konte (conte, comes, comito, a ponekada rettore). Prethodno se spominje g. 1422. i g. 1423.: D. Dessa Jacobi de Spalato honorando Comite Brachie i d. Doxae Jacobi de Cuteis de Spalato, hon. comitis Brachiae.[19]

Karijera mletačkog predstavnika je trajala 32 mjeseca, ali s tim da sačeka na upravi komune dok mu ne doputuje nasljednik. To se vidi iz trećeg dijela isprava u Vitnićevoj[20] rukopisnoj knjizi iz g. 1761. Taj treći dio knjige ima naslov: Commiss(io)ni dell'Ill (ustrissi)mi Rettori, et altre parti publiche annesse a quelle et perciò non poste per ordine dei tempi con le precedenti. Copie delle Commissioni ess'st(en)te oppò l'Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Anzolo Zen Conte della Brazza. Među brojnim

minis d. Petri Simonis de Bona de Ragusio, in pleno et generali Consilio nobilium Brachiae captum fuit per ballottas 52, nemine discrepante, quod a modo in antea nullus homo, cuiusuis conditionis et status existant, in insula Brachiae, tam forensis, quam insulanus, et tam clericus, quam secularis...

Jutronić Andre: Naselja na Braču. »Bračkí zbornik« br. 4, (Kulturni spomenici otoka Brača), Zagreb, 1960, str. 16–17. – *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 91; – *Jutronić A.:* Dujam Hranković i njegov »Opis Brača« iz godine 1405. »Bračkí zbornik« br. 2, Split, 1954, str. 106 i 112; – MH–JSM, ib., str. 201–203.: ...Dux Spalati et Braciae et Pharae, generosus vir Hervoja, et comes Braciae dominus Comulus de Petrarchis de Spalato, Iudices hoc anno in mese iulio 1405. Dobretza Misich, Marcus Polouinich et Radouani Pobri...

[18a] Diversi publici decreti, ib., str. 113–115; – MH–JSM. ib., str. 8–12; – *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 132–135; – *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 4–6 retro... ...Quod comparentibus ad pre(se)ntiam N(ost)ram prudentibus et circumspectis Viris Michale Crancouich, et Cipriano Carini, oratoribus commendabilium et spectabilium fidelium N(ost)rorum, Comitis, Iudicum, Consilij, et Vniuersitates Insulae N(ost)rae Brachiae, quidam eorum capitula reuerenter D(omi)nio N(ost)ro porrigendo et prae(se)ntando, quae acceptari et...

[19] Statuta municipalia, ib., reformacija lib. I, cap. I str. 131; – MH–JSM. ib., str. 80–81 i 315; – *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 125 i 388–389, – *Vitnico G.:* Priuileggi, list 7.

[20] Rukopisna knjiga Gabrijela Vitnića (Vitnico) je posvećena Ivanu i Oktavijanu Martinisu iz Bola na Braču. Dijeli se u četiri dijela. U prvom je popis mletačkih konta na Braču od g. 1423. do g. 1761. i sadržaj na listovima od str. III do XXXII retro. Drugi dio nosi naslov »Priuileggi della Brazza« od lista 1 do 208 retro, a posljednja privilegija ima redni broj 308. Treći dio nosi naslov Commiss(io)ni dell' Ill(ustrissi)mi Rettori, et altre parti publiche annesse à quelle, et perciò non poste per ordine dei tempi con le precedenti od lista 209 do lista 256 retro. Počinje sa: Copia della Commiss(io)ne essist(en)te appò l' Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Anzolo Zen Conte della Brazza. Posljednje uputstvo ima redni broj 105. Četvrti dio nosi naslov: Seguono per ordine de tempi, altre parti publiche, decreti, atti, terminat(io)ni e priuileggi della Brazza con alcuni casi seguiti, od lista 257 do lista 420.

Obitelj i predšasnici Gabrijela Vitnico iz Bola pisali su se Vitnići. To se vidi iz matičnih knjiga Bola, Nerežišća, Sumartina, Pražnica u XVII stoljeću, ali su tada počeli pisati i romaniziranim prezimenom Vitnico. Prezime je nastalo prema porodičnom porijeklu, jer su dobjegli na Brač iz Vitine u Hercegovini.

uputstvima pod brojem 69 na listu 227 nalazi se uz naslov »Il Rettor hauuta la licenza non si parta auanti che uenga il sustituto«; ovaj tekst glasi:

> Et saprai che q(ua)ndo à te si concederà lic(enz)a, non puoi partirti dal tuo Reg(gimen)to sotto la pena contenuta nelle parti di q(ue)lli che si partono senza lic(enz)a, se p(ri)ma non uenirà q(ue)llo il quale dalli tuoi propinqui li quali per te dimandarano lic(enz)a dal D(omi)nio n(ost)ro sarà p(rese)ntato ouero denominato il quale medemam(en)te sostituto incora in q(ue)lla med(em)a pena, se si partirà dal Reg(gimen)to auanti il suo uenire, com'è stato preso nel n(ost)ro Mag(gio)re Cons(igli)o à 25 Ag(os)to 1525.[21]

Da su mletački pretstavnici postavljani za vrijeme od 32 mjeseca, zabilježio je i Vicenzo Coronelli[22] na svojoj geografskoj karti Južne Dalmacije iz XVII stoljeća na kojoj je obuhvaćen i jugoistočni dio Brača. Pored istočne bračke obale piše: È governata l'isola di Brazza da un Nobile Veneto eletto da Gran Consiglio con titolo di conte che dura 32 mesi.

Dukala kojom je spomenuti Angelus Zen postavljen i otpremljen na Brač (a čije pismo kao posljednje donosim u ovoj radnji) glasi u cijelosti:

> Antonius Prioli Dei gra Dux Venetiarum. Comett(e)mo à te Nobil huomo Anzolo Zen Cittadin, e fedel n(ost)ro, che di n(ost)ra comiss(io)ne debbi andar, et sij Co: della Brazza, il qual luoco, et li Cittadini, e gli suoi habit(ant)i, et del distretto debbi regger legalm(en)te, et con buona fede ad honor N(ost)ro dal giorno nel qual entrarai, et star debbi in q(ue)l Reg(gimen)to per 32 mesi, et tanto più, q(ua)nto il tuo success(o)r differirà uenir in quel luoco, dinotando à Noi il g(ior)no nel qual sarai entrato in d(ett)o Reg(gimen)to, acciò che possimo proueder del tuo successore q(ua)ndo uenirà il tempo. Aministrando rag(io)n, e Giust(izi)a nelle cose Ciuili, et Crim(ina)li, secondo la promiss(io)ne per noi fatta a d(ett)a Comunità.[23]

Mletačkog predstavnika u bračkoj komuni narod je nazivao knez kao i u starija vremena Brečka, Miroslava, Sebenju i druge.

Redoslijed mletačkih predstavnika do g. 1655. bio je do sada dva puta štampan: u knjizi statuta i reformacija g. 1655. pa prema tomu i u Akademijinom izdanju bračkog statuta i reformacija g. 1926.[24] Međutim,

[21] *Vitnico G.*: Priuileggi, ib., list 227.

[22] Na geografskoj karti Coronellija pored istočnog dijela južne obale Brača piše: Tutta questa parte dell' isola è Piaggia. Toponimi uz obalu i nešto u unutrašnjosti od zapada prema istoku jesu: Palude. Neresi Terra Residenza del conte, Bol, Castel, San Domenico convento. Pored istočne obale od juga prema sjeveru: Porto S. Martin, S. Martin Terra popolata da Morlachi, Radogna.

[23] Diversi publici decreti, ib., str. 76–77; – MH–JSM, ib., str. 184; – *Vitnico G.*: Priuileggi, ib., list 209.

[24] Statuta municipalia, ib., str. 173–174; – MH–JSM, ib., str. 102–103.

postoji još jedan popis redoslijeda bračkih konta do g. 1761. u već spomenutoj rukopisnoj knjizi Gabrijela Vitnića (Vitnico), notara iz Bola. Ova dva popisa se uglavnom slažu, premda imena nisu uvijek na isti način pisana. Tako na primjer u popisu od g. 1656. piše: Badoer (1423, 1438), de Priuli (1440), Barbarigo (1451), Soranzo (1454), Contarini (1466), Moro (1469), Zorzi (1480, 1557), Tiepolo (1489), Loredan (1507), Demezo (1527, 1572), Morosini (1528), Falier (1563, 1565), Da Canal (1566), Donà (1628) itd., a u Vitnićevom popisu od g. 1761. ovi isti su zabilježeni kao: Baduario, de Priolis, Barbadico, Superantio, Contareno, Mauro, Georgio, Thiupolo, Lauredano, de Medio, Mauroceno, Faletro, Canalis, Donato. Razlikuju se jedino za g. 1649–1651, jer u popisu od g. 1656. piše da je konte Francesco Pisani, a u Vitnićevu popisu od g. 1761. stoji Francesco Priuli, te za g. 1651–1653, jer u popisu od g. 1656. zabilježena su dva konta Christoforo da Canal i Lorenzo Pizzamano, a u Vitnićevu popisu iz g. 1761. samo je jedan konte Hphorus da Canal. Razlika je i za g. 1653., jer je u popisu iz g. 1656. zabilježen Zuanne Premarin, a tog imena nema u Vitnićevu popisu. Tako i za slijedeće razdoblje 1654–1655 u popisu iz g. 1656. zapisana su dva mletačka predstavnika na Braču – Lorenzo Tiepolo i Girolamo Zorzi, a u Vitnićevu popisu iz g. 1761. samo je jedan Hier(onimu)s Zorzi. Budući da je popis bračkih konta do g. 1655. dva puta štampan, ovdje donosim nastavak redoslijeda do g. 1761. po Vitniću: g. 1656. Petrus Lauredanus V. Co:, g. 1657. Laurentius Tiepolo V. Co:, g. 1660. Laurentius Pizzamano, g. 1663. Joa(nne)s Corner, g. 1665. Joseph Balbi, g. 1667 Joa(nne)s Corner, g. 1668. Angelus Balbi, g. 1670. Marcus Balbi V. Co:, g. 1671. Georgius Calergi, g. 1675. Jo Bap(tis)ta Lauredanus, g. 1677. Gaetanus Orio, g. 1780. Franc(esc)o Diedo, g. 1783. Ant(oniu)s Semitecolo, g. 1686 Jo: Michael Vizzamanus, g. 1687 Giulius Corner, g. 1690 Jo: Bap(tis)ta Barozzi, g. 1692. Angelus Barbaro, g. 1694. marzo– Donatus Grioni, g. 1696. p(ri)mo Agost. – Jo: Bap(tis)ta Pizzamanus, g. 1699. Pasqual Ant(oniu)s Dolfin, g. 1702. Franc(iscu)s Balbi, g. 1704. Paulus Vitturi, g. 1707. Al:s– Jo: Dom(eni)cus Zane, g. 1709. 16. 9bris – Andreas Comelio, g. 1712. 9. maij – Joannes Barozzi, g. 1714. 4. Nou(emb)ris – Pasqual Ant(oniu)s Dolfin, g. 1716. 28. Aplis – Jo: Ant(oniu)s Balbi, g. 1718 2. Nou(emb)ris – Joa(nne)s Venier, g. 1721. 4.Junius – Jo: Bap(tis)ta Balbi, g. 1723. 10. Nou(emb)ris – Ant(oniu)s Barbaro, g. 1726. 10. Julius – Jo: Ant(oniu)s Badoer, g. 1729. 13. Mag(gi)o – Gio: Ant(oniu)s Balbi, g. 1731. 23. Ott(ob)re – Ant(oniu)s Barbaro sud(ett)o, g. 1734. 19. ag(os)to Pietro Vitturi, g. 1737. 17. Ap(ri)le – Lorenzo Barbaro, g. 1740. p(ri)mo Gen.o – Zorzi Barbaro, g. 1742. p(ri)mo Sett.re – Franc(escu)s Balbi, g. 1745. 26. Mag.o – Zan Paolo Dolfin, g. 1748. 15. Feb.o – Zu(ann)e da Riua, g. 1750. 13. Ott.re – Zan Pietro Ant(oniu)s Barozzi, g. 1753. 19. Giu.o – Zorzi Barbaro, g, 1756. 4. Marzo – Agostin Barbaro, g. 1758. 3. Nou.re – Zuane Corner, g. 1761. 5. Ag.to – Dom(enic)o Pizzamano.

Oba popisa mletačkih predstavnika na Braču (konta) počinju od g. 1423. i kao prvi se spominje Joa(nne)s Baduario, odnosno Zuanne Bado-

er. Imena Desse (Doxae) Jacobi de Cuteis iz Splita koji se spominje u bračkim ispravama (g. 1422. i g. 1423.) nema u spomenutim našim popisima bračkih konta, što je i razumljivo jer ovaj prvi (ukoliko je bio prvi za mletačke vlasti) nije bio venecijanski plemić, a u naslovu popisa na kraju reformacija (str. 173) piše: Nomi dell'illustriss(imi) rettori della Brazza, nobili Veneti, dal tempo della volontaria deditione dell'Isola al Serenissimo Dominio che segui l'anno 1420.

Samo po sebi se nameće pitanje: da li su naši popisi potpuno tačni? Da bi se to utvrdilo, treba pregledati bar poznatije dukale upućene preko mletačkog predstavnika bračkoj komuni ukoliko se u tim dukalama mletački predstavnici izričito spominju, kao i originalne ili ovjerovljene isprave (ukoliko nema originala), a do kojih se može doći, bilo da su već štampane negdje, ili su u poznatim nam rukopisima. Pri tome treba uzeti u obzir da je nova godina počimala u Veneciji od mjeseca marta. Primjedbe su slijedeće:

D. Joanne Danielis »honorandi comitem Brachiae 20. sept. 1424.«[25] Ovog konta nema u popisima, a spominje se u ispravama o međašima (confinia), pa tako i kod Vitnića:

> 1424 Ind(ition)e 2.a, 20 sep(emb)ris per D. Joannem Danielis honor. Comitem Brachiae, et Ciprianum Draxoi, Georgium Tomasi, et Climpsam Cuagni Iudices ad requisitionem Lucae Radouich, et Iuanisse sui Fratris fuerunt, et sunt ad giuuta Confinia in Districtu Culmatij cum uoluntate sfoitae de d(ett)a Villa, incipiendo de antiqua meta in Oscorucizza, ù Stuba u Caline vella raplanom Dolu, ù Dragussinu passicu, à Smerliù na passici Drugonscoij ad quam ascendit. in potocaz in magna illica, et in uia pro uerlo Staroga plata, ù Crustizzu, ù podan Vulcasse prodoli, et sic recte in alijs antiquis metis.[26]

Međutim, prema popisima u godini 1424. na Braču je bio prvi mletački predstavnik poslije okupacije od g. 1420. Joannes Badoer koji je djelovao u vremenskom razdoblju od g. 1423. do g. 1427, a to je očito dosta dugo vrijeme, pa je moguće ispao iz popisa jedan konte, vjerojatno baš ovaj Ivan Danielis. Jedan D. Joanes comes Brachiae spominje se i prije g. 1424 također u vezi međaša. Tako se na primjer kod Vitnića pod naslovom »Confinia de Humatio Inferiori, et inparte Neresi« nalazi ova isprava:

> Additio 1420. Indict(ion)e 13.a Nou(emb)ris, ad requisitionem Michoi Baloi, et Doimi Stocai, gastaldionis d(ic)ti Michoi, D. Joanes Comes Brachiae cum Ant(oni)o Jaxe, et Maroio Bogdoi Judicib(u)s, ac Zubra Draxoi, et Mathio Michaelis iuerunt, et propter eorum Stanischia designauerunt, et iungerunt eis Stanischie plus quam habuerunt de zaroch, incipiendo de prodol

[25] *Vitnico G.*: Priuileggi, ib., list 11.

Zaprich Clini super uallem Zadubovi drizaz in magnam planci, ubi est hortum Blasij Paruoslaui, et recto tramite contra austrum in magno Zappino, qui est sub lesai in Superiori Capite de gnilno bardo, et in liuenice.[27]

Fantin Dolfin je zabilježen u popisu na kraju štampanih reformacija od g. 1656. (str. 173) uz godinu 1458., ali je kod Vitnića[28] uz g. 1448., pa Kadlec[29] u Akademijinu izdanju ispravlja tai podatak u godinu 1448.

Lauro Contareno zabilježen je kod Vitnića[30] u dukali Kristofora Maura od 26 juna 1466. i u Diversi publici decreti.[31] Također kod Ciccarellija.[32] U našim popisima za tu godinu je označen Alvise Contarini, odnosno Aloijsius Contareno. (Dužd Kristofor Mauro je vladao od g. 1462., a naslijedio ga je g. 1471. Nikola Trono).

Alloijsius Barbadigo zabilježen je u ispravi od 28. februara 1472. Međutim, u popisima uz g. 1272. zapisan je Lodovico Barbadico, odnosno Lodouicus Barbadicus.

Francesco Bolani se spominje u dukali Antonija Grimano g. 1552.[33] Nema ga u popisima, ali ga Kadlec bilježi u Indeksu.[34] U dukali Franciska Donata od iste godine spominje se Aleksandar Delphino kao i u popisima. Vjerojatno je greška jer je Antonije Grimani bio dužd od g. 1521. do g. 1524. (3 godine), a jedan konte na Braču između g. 1521. i g. 1524. zvao se Francesco Bolani i jedan, vjerojatno drugi Francesco Bolani između g. 1497. i g. 1499. (Francesco Donato je postao dužd g. 1545. i ostao 7 godina.).

Vincentio Fuscareno spominje se kod A. Ciccarellija[35] u dukali Franciska Veniera 10. jula 1554., a u obim popisima Vicenzo Foscarini je nastupio kao konte na Braču g. 1555.

Jacopo Minio zabilježen je u ispravi od 26. augusta 1558.[36] U obim su našim popisima uz godinu 1559. Francesco Minio i Franciscus Minio.

Piero Balbi zabilježen je u ispravi Kristofora Valiera i Frane Erizza[37] 24. augusta 1595., ali s pozivom na g. 1591.:

1595 – à 24 d'Agosto. Fu per il Mag(nifi)co S(igno)r Piero Balbi già Co(nte) alla Brazza sotto li 24 di Marzo 1591 per publ(ic)o proclama fatto saper che li Giudici di Bolo non doues-

[26] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 45–45 retro.
[27] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 45.
[28] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list III.
[29] Statuta municipalia, ib., str. 173; – MH–JSM, ib., str. 102.
[30] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 54 retro – 57.
[31] Diversi publici decreti, ib., str. 68–72; – MH–JSM, ib., str. 80.
[32] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 213.
[33] Diversi publici decreti, ib., str. 93; – MH–JSM, ib., str. 164.
[34] MH–JSM, ib., str. 349.
[35] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 317.
[36] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 118–118 retro.
[37] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 164–164 retro.

sero d'alcuno sia chi si uoglia in pena di duc(at)ti 200, esser in alcuna maniera ingiuriati, ma obbediti in tutto q(ue)llo che per seru(iti)o Publ(ic)o ordinassero loro. o pure fosse di comis(io)ne delli Mag(nific)i Conti di d(ett)o luoco, e terminato anco à 21 di Sett(emb)re 1589 che in pena di L 50 non potessero li Beccheri distribuir le carni se p(ri)ma non fossero condotti gl'an(im)ali alla Beccheria, e d'essi tolto da Giudici q(ue)lla port(io)ne che loro paresse necess(a)ria, e come in esso proclama e Terminat(io)ne . . .

U popisu na kraju Reformacija uz g. 1589, je označen Piero Balbi[38] a u Vitnićevu popisu nema ni Piera Bolda ni Piera Balbi.

Angelo Lauredano se spominje u dukali[39] dužda Frane Contarena od g. 1624. Nema ga u popisima mletačkih predstavnika na Braču. Otpao je. Ipak ga Kadlec bilježi u svom Indeksu[40] jer je u dukali spomenut. Međutim, u popisima uz godinu 1624. dolazi kao konte Vid Avogaro, odnosno Vitus Auogadro, a prije njega u istim popisima je uz godinu 1622. njegov imenjak Angelo Zeno. Mora se pretpostaviti da podatak u popisima nije tačan, jer je Angelo Zeno već g. 1620. bio konte na Braču. Vjerojatno bi Angela Loredana trebalo umetnuti uz g. 1623. Da se oba popisa slažu, treba zahvaliti činjenici što je notaru Gabrijelu Vitniću g. 1761. bio poznat štampani Statut s reformacijama s popisom konta od g. 1656. (Frane Contarini je postao dužd g. 1623. i vladao dvije godine).

Anzolo Zen (Angelo Geno, Angelus Zeno) spominje se 22 juna 1620. u posljednjem (trećem) pismu upućenom duždu, o kojemu se govori u ovoj radnji. U»Diversi publici decreti« štampana je dukala[41] dužda Antonija Priola koja također spominje Angela Zena, a datirana je 22. marta 1621. Ista se dukala nalazi i u Vitnićevoj rukopisnoj knjizi.[42] U XIV poglavlju »Osservazioni« Andrije Ciccarellija[43] pismo Angela Zena je datirano iz Nerežišća 5. novembra 1620., koje donosi i Kadlec.[44] Međutim, u popisima stoji da je postao konte g. 1622. što je, prema gornjim podacima netačno. Ovo neslaganje je očito već i sam Kadlec[45] primijetio jer je u svom Indeksu naznačio u zagradama za Angela Zena: (1620–1622). Zeno je postavljen dukalom dužda Antonia Priulija, a taj je vladao u Veneciji od g. 1618. do g. 1623., tj. 5 godina. Prema popisima Zenov predšasnik Jakov Foscarini službovao je na Braču od g. 1618. do g. 1622., što bi značilo da je Foscarini prekoračio rok, a to ne izgleda vjerojatno i zato nema nigdje potvrde. Stoga je jasno da je

[38] Statuta municipalia, ib., str. 174; – MH–JSM, ib., str. 103.
[39] Diversi publici decreti, ib., str. 126; – MH–JSM, ib., str. 182.
[40] MH–JSM, ib., str. 358.
[41] Diversi publici decreti, ib., str. 121–122; – MH–JSM, ib., str. 170–171.
[42] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 206–206 retro.
[43] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 341–342.
[44] MH–JSM (prema Ciccarelliju), ib., str. 299–300.
[45] MH–JSM, ib., str. 369.

Anzolo Zen nastupio dužnost g. 1620. otkada su i njegova pisma datirana iz Nerežišća na Braču.

Jordano Delphino je u obim opisima zabilježen od g. 1639., a kod Ciccarellija[46] imamo dukalu Frane Erittija koja spominje na Braču ovog konta 28. novembra 1638.

U poznatim nam dukalima i drugim ispravama spominju se imena i nekih kasnijih venecijanskih predstavnika (konta) u bračkoj komuni. Tako na primjer: g. 1764. Francesco Maria Badoer (Badoerius), g. 1766. Zuanne Corner, g. 1770. Antonio Pizzamano, g. 1772. Giacomo Contarini, g. 1779. Zan Battista Pizzamano, g. 1780. Andrea Catti, g. 1781. Francesco Loredan, g. 1783. (umro g. 1784.) Ferizo–Federico Balbi, g. 1786. Zan Antonio da Mosto, g. 1788. Francesco Bembo, g. 1790. Zan Andrea Pasqualigo, g. 1792. i 1793. Alvise Priuli i g. 1795 – 1797. Marcantonio Contarini, koji je nastavio da služi u prvo vrijeme i pod Austrijom g. 1797. kao »conte e capitano« na Braču. Vicekonte Iseppo Pizzamano (g. 1784) bio je i soprakomit galije, a vicekonte Petar Loredan iz g. 1657. bio je i »Camerlengo Castellano di Spalato«.

Na osnovu bračkih matičnih knjiga možemo utvrditi još nekoliko imena mletačkih predstavnika na Braču poslije g. 1761. Naime, premda prema uputstvima konte nije smio kumovati na krštenjima i krizmi, pojedini konti se nisu toga pridržavali. Uputstvo je kazivalo: Che li Rettori non possino tener alc(un)o à Battesimo, ò à Cresma[47]

> Essendo al continuo li Rettori Pro(uedito)ri, et altri Rap(rese)ntanti nostri molestati da diuersi Cittadini, et altri nelle terre oue si trouano in reggim(en)to, li q(ua)li inuitano, et con diuersi mezi astringono à tener à batesmo à Cresma li fig(liuo)li suoi, et à proposito p(er) molti conuenienti rispetti farli prouisione, di modo che decetero si desisti da simil Officio, et specialm(en)te, mentre che stauanno nelli detti reggim(en)ti à loro comessi, pero . . . L' andarà parte che p(er) aut(oro)tà di q(ue)sto Cons(igli)o sia deliberato che alcun Rettor, Prou(uedito)r, ò Rapr(ese)ntante nostro, che pro tempora si ritrouera in alcun Reggim(en)to cosi da terra come da mar, ouero alcuno della Corte, ò famiglia sua, non possa tener perse à batesmo, ouero Cresma nel Reggim(en)to suo, ne in altro luoco fig(liuo)li di alcuna persona sia di chi essersi uoglia sotto pena di duc(at)ti 400, d'esser tolta presa da un dell'Auogadori nostri di Comun, senza altro Conseglio à q(ue)lli che contrafassero al'ordine presente delli q(ua)li siano dati detti, à q(ue)llo che darà la denontia il q(ua)le sia tenuto secreto, et il restante sia diuiso giusta la forma delle leggi nostre, et sotto l'istessa pena non possino alc(un)o delli Rettori nostri, nè alcun della Corte, et famiglia sua tor p(er) compare al batesimo, ò Cresima delli loro fig(liuo)li proprij

[46] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 264.
[47] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 231–231 retro.

alc(un)o della terra, ouero territorio del luoco, doue si retrouerà in reggim(en)to per il tempo, che si ritroueranno in q(ur)llo, et la p(rese)nte deliberat(io)ne à notitia di cad(au)no sin publicata nell'maggior Cons(igli)o et mandata alli detti Rettori nostri, etiam posta nella Comiss(io)ne di q(ue)lli, et delli sindici; acciò che la debbi da cad(au)no inuiolabilm(en)te . . .

Poslije g. 1761. kumovali su ovi mletački predstavnici na Braču (conti, rettori): u *Nerežišćima* g. 1767. i g. 1768. Libertus Corner, g. 1770. Anton Pizzamano, g. 1776. Vicentij Bembo, g. 1779., 1780. i 1781. Joan Baptista Pizzamano, g. 1783. Balbi, g. 1785. Joannis Aloysij da Mosto, g. 1785. vicecomes Josip Pizzamano, g. 1788. i 1789. Franciscus Bembo, g. 1791. i 1792. Andrea Pasqualigo; u *Bolu* g. 1781. I. B. Pizzamano; u *Postirima* g. 1773. da Riva i g. 1793. Pasqualigo; u *Dolu* g. 1762. Dominik Pizzamano; u *Škripu* g. 1770. Pizzamano. Kako su mnogi oženjeni mletački predstavnici dovodili sobom i članove svojih porodica, rađala su im se djeca pa su ih i krštavali u mjestu boravka u Nerežišćima, tako su krstili svoju djecu: g. 1768. Libertus Corner, g. 1775. Vicentij Bembo, g. 1785. Joannes Aloisij da Mosto i g. 1793. Aloyso Priuli.

Ali i prije g. 1761. pojedini mletački predstavnici (unatoč zabrani) kumovali su na krštenjima. Tako su kumovali u *Nerežišćima* g. 1663. Joannes Corner, g. 1656. Alvize Duodo, g. 1660. Laurentius Pizzamano, g. 1666. i g. 1667. Joseph Balbi, g. 1696. i g. 1698. Jo. b. Pizzamano, g. 1701. Pasqual Antonij Dolfin, g. 1703. Franciscus Balbi, g. 1706. Paulus Vitturi, g. 1709. Jo: Dominicus Zanne, g. 1721. Jo: Antonio Balbi, g. 1722. Joannis Baptista Balbi, g. 1731. Gio: Antonio Balbi, g. 1731. Antonio Barbaro, g. 1738. Laurentius Barbaro, g. 1740. Georgius Barbaro; u *Bolu* g. 1605. Andreas Boldu (u popisima g. 1606) i g. 1609. Jacobus Balbi; u *Postirima* g. 1626. Andrea Dolfino, g. 1649. i 1651. Francesco Pisani i g. 1724. Antonio Barbaro; u *Sutivanu* g. 1633. Paruta (Adi 3 marzo 1633. Ja domiua Pauich curat charstih Alberta sina Aluiseua i Xene gnegoue mare cumu Gospodin cnez Paruta i gnegoua xena marieta), g. 1659. Lorenzo Pizzamano (u Vitićevu popisu od g. 1660), g. 1696. Andreas Balbi (nema ga u popisu!) i žena Agnes, g. 1730. Antonij Balbi (iste godine i g. 1729. comitissa Maria Balbi); u *Supetru* g. 1753. Georgius Barbaro. U Nerežišćima je krstio svoje dijete g. 1744. Franciscus Balbi. Također u Nerežišćima vjenčao se g. 1655. Alvise Duodo sa Valemalla (?), a kumovi su bili Grasojević iz Kaštela i Tombe.

Prema iznesenim podacima na Braču su djelovali – koliko nam je poznato – do pada Mletačke Republike g. 1797. mletački predstavnici (konti) iz slijedećih venecijanskih porodica (uzevši u obzir izostavljene Ivana Danielisa i Angela Loredana, a ne uzevši u obzir vicekonte Ivana Faliera, Petra Loredana, Lovru Tiepola, Marka Balbija i Josipa Pizzamano): Avogaro–Avogadro (2), Badoer–Baduario (4), Baffo (1), Balbi (10), Baldi (2), Barbarigo–Barbadico (2), Barbaro (6), Barozzi (3), Bembo (4), Benzon–Benzoni (1), Bolani (4), Boldù (1), Calergi (1), Canal–da

Canal–Canalis (2), Capello (1), Catti (1), Cornelio (1), Contarini–Contareno (4), Corner (6), Dandolo (2), Danielis (1), Demezode Medio–de Mezzo (2), Diedo (2), Dolfin–Dolfino (8), Donato–Donado–Donà (3), Duodo (1), Erizzo (1), Falier–Faletro (1), Foscarini–Foscareno (2), Giustinian–Giustinianius (1), Giusto (1), Gradenigo (2), Grioni (1), Loredan–Lauredano (5), Malipiero–Maripetro (1), Marcello (3), Marino–Marin (1), Minio (3), Meno (1), Michael–Michiel (2), Molin–de Mulano–de Molino (2), Moro–Mauro (1), Morosini–Mauroceno (4), Mosto–da Mosto–de Musto (2), Nadali–Natalis (1), Orio (1), Paruta (1), Pasqualigo (4), Pisani–Pisauro (3), Pizzamano–Pizzamanus (8), Premarin (1), Priuli–de Priolis–de Priuli (2), Quirini–Quirino (1), Riva–da Riva–de Ripa (5), Semitecolo (1), Soranzo–Superantio (1), Tiepolo–Thiupolo (2), Venier–Venerio (3), Vitturi–Victorio (3), Vizzamano (1), Zaccaria (1), Zane–Zanne (2), Zantani–Centani (1), Zen–Zeno–Geno (1) i Zorzi–Georgius (3).

U venecijanskom fasciklu, koji sam pregledao u septembru 1963., nalaze se pisma ovih mletačkih predstavnika (konta, rektora) na Braču upućenih Vijeću Desetorice u Veneciju: Hektora da Riva (g. 1518), Pavla Dandola (g. 1543), Marka Marcella (g. 1548), Alviza Zorzija (g. 1556), Markantonija Pisanija (g. 1561), Marka Veniera (g. 1572), Belizara Avogara (g. 1585), Petra–Antona Dolfina (g. 1602), Vida Avogara (g. 1624), Ivana Cornera (g. 1663), Jurja Calergija (g. 1672), Julija Cornera (g. 1688), Ivana–Krste Barozzija (g. 1690), Ivana Veniera (g. 1720), Ivana–Krste Balbija (g. 1722, 1724), Ivana–Ante Badoera (g. 1727), Ivana Antona Balbija (g. 1729), Antona Barbara (g. 1731), Lovre Barbara (g. 1739), Jurja Barbara (g. 1742), Frane Balbija (g. 1745), Ivana–Pavla Dolfina (g. 1747), Jurja Barbara (g. 1755) i Antonija Contarinija (g. 1795). Pisma upućena na duždevu adresu pisali su ovi mletački predstavnici sa Brača: Ivan da Mosto (g. 1534), Petar Balbi (g. 1590) i Anđel Zen (g. 1620).

Kao karakteristiku bračke komune treba istaknuti da je na Braču bilo seosko plemstvo i da nije bilo gradskog središta, a nema ga ni danas. Glavnu riječ u životu komune vodili su posjednici zemlje (vinograda, pašnjaka, šuma). Zemlju su obrađivali ili u svojoj režiji s najamnom radnom snagom ili su davali na obrađivanje kolonima tj. seljacima (pučanima i novim stanovnicima) i drugim plemićima (jer se veći broj bračkih plemića bavio manuelnim radom) uz određeni dio prinosa u naturi. Neki članovi jačih posjedničkih obitelji istakli su se kao vojnici u ratu i u miru (Mladinić–Mladineo, Božičević–Nadali, Andrijević–Ivellio, Martinić–Martinis, Filipović–Filippi, Cerinić–Cerineo, te Mićelović–Michieli, Gospodnetić–Dominis), a neki su poslije XVI st. služili u mletačkoj administraciji u Dalmaciji, Istri, Italiji, Moreji i Levantu. Dvije bračke porodice su stekle plemstvo istaknuvši se u ratu: Vužić–Vusio i Salamunović–Salamoni.

Glavno mjesto otoka Nerežišća, u unutrašnjosti otoka, bila su selo s titulom *terra*, ali istu takvu titulu su imala još dva bračka naselja: Dol i Bol, a od XVII stoljeća pet naselja imalo je titulu *kaštel* (castel, castro,

castrum): Pučišća, Postira, Škrip, Supetar i Sutivan, dok su ostala naselja nazivana: villaggio, ruve, casali tj. selo i zaselak. Premda je g. 1292. bio donesen zaključak da se Nerežišća utvrde zidom, taj zaključak nije nikada proveden. U to doba nije bilo pored bračke morske obale naselja, a nije ih bilo ni početkom XV stoljeća kad je Dujam Hranković u svom opisu otoka g. 1405. nabrojio svih ondašnjih 12 naseljenih mjesta na Braču: Nerežišća, Donji Humac, Škrip »olim civitas«, Dol, Pražnice, Straževnik, Gornji Humac, Podhume, Mošula (Mošuljica, Mošuje), Dubrovica (Dubravica), Gradac i Podgračišće. Od spomenutih samo je njih 6 dočekalo XVII stoljeće, jer su se u toku od XV do XVII st. raselila naselja (sela): Podhume, Podgračišće, Mošuljica, Dubrovica, Gradac i Straževnik. Ni jedno od tih naselja ne spominje se u dokumentima poslije XVI stoljeća.[48] Do XIV stoljeća može se samo s nekom vjerojatnošću govoriti o pojedinim poljskim i stočarskim nastambama nedaleko od morske obale ili u blizini obale. Poznatije su nam crkvene građevine. Tako se na primjer spominju u dokumentima: bivša benediktinska crkva Sv. Ivana u Povljima, Sv. Ivana u kasnijem Sutivanu, Sv. Ivana i Sv. Marije u Bolu koju spominje Hranković g. 1405. (ukoliko to nije ista crkva sa više imena), te biskupova palača u Bolu, koja se spominje g. 1184, kad je održan sastanak svjetskih i crkvenih predstavnika sa Brača i Hvara. (Na istom mjestu je kasnije podignut dominikanski samostan).

Nova naselja u primorju Brača su nastala kasnije. Zbog opasnosti od gusara i Turaka podizane su kule: u Pučišćima, Postirima, Supetru i Sutivanu, a podalje od mora u Škripu. Prve su bile sagrađene u Pučišćima u XV st., a zatim u ostalim bračkim selima. Također i u nekim drugim naseljima može se utvrditi da su podizane kule kao na primjer u Splitskoj. Ta utvrđenja gradili su privatnici. Jedino je kula u Povljima postala erarska.

Ne samo da bračka komuna nije imala grada, ona nije imala ni drugo ondašnje važno obilježje, tj. nije imala ni vlastitog biskupa. Brač je u početku potpadao pod splitskog nadbiskupa, a od osnutka otočke biskupije g. 1145. bio je u sklopu biskupije koja se ustalila u gradu Hvaru. Istina, neki pisci (Prodić,[49] Ciccarelli[50]) tvrde da je otočki biskup u početku stolovao i na Braču, pa da su zato kasniji otočki biskupi titulirani na prvom mjestu kao biskupi Brača, a onda Hvara, tj. biskupi bračko-hvarski ili brački i hvarski ili Brača i Hvara. Međutim, da je otočki biskup u prvo vrijeme stolovao – možda – u Bolu, do danas nemamo dokaza.

[48] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 91–94; – MH–JSM, ib., str. 201–203; – *Jutronić A.:* Dujam Hranković, ib., str. 105–116; – *Jutronić Andre:* Stara raseljena i nova naselja na istoku Brača, »Glasnik Srpskog geografskog društva«, Beograd, 1962, str. 63–75; – *Jutronić Andre:* Razvoj naselja i stanovništvo otoka Brača, »Zbornik radova III kongresa slavenskih geografa i etnografa u kralj. Jugoslaviji 1930«, Beograd, 1933, str. 209; – *Jutronić Andre:* Naselja i stanovništvo na otoku Braču, »Zbornik radova za narodni život i običaje« knjiga 34, JAZU, Zagreb, 1950, str. 8–12.

[49] *Jutronić Andre:* Vicko Prodić, ib., str. 371–373.

[50] *Ciccarelli A.:* Osservazioni, ib., str. 51–52.

PISMA[51] UPUĆENA VIJEĆU DESETORICE U VENECIJU

Premda bi prema rednim brojevima moglo izgledati da imamo 42 konteova pisma upućena Vijeću desetorice u Veneciju, u stvari ih imamo samo 29, a ostalo su prilozi ovim pismima, jer su i prilozi obilježeni rednim brojevima.

Prvo pismo je od 31. oktobra 1518, formata 22 x 20 cm. U vrhu je olovkom notiran broj 233. Sastoji se od jednog lista (dvije stranice). Tekst je kratak, jer nije ispisana čitava stranica. Potpisan je Hector a rippa. Sastav glasi: In execution de le lettere de quelle de XII del passato ... Subito ho mandato per li deputadi de questa comunita. Et a quelli ... lesa dimostrato et dinotado tutto quello che le sublimita V(ost)re sapientissime disponeano. Et quelle registar. ho posto in librij mj parte a tal materia, conuenirsi secondo sapientius V. S. mj comandarano ...

I *drugo pismo* je od iste godine, ali datirano sa 12. decembra. Šalje isti konte Hector a rippa. Pismo se sastoji od jednog lista, ali ni ovo pismo ne ispunja čitavu stranicu. U Veneciji je zavedeno 19. januara. Na pismu u vrhu je olovkom zapisan redni broj 234. Format stranice je 32 x 22,5 cm.

Na *trećem pismu* je u vrhu označen redui broj 235. Sastoji se od dva lista. Na prvoj stranici tekst zauzima pola stranice. Format je 32 x 22. Potpisan je: comes alla Brazza Pollo Dandolo, a datirano je 10. septembra 1543. Tiče se obitelji Ivanović iz Sutivana, koja je nastojala da bude oslobođena podavanja što su ih snosili pučani. Piše da je Zorzi Czarnotta comesso nontio del populo della Braza pokazao pismo od februara 1542. od Serenità Vostra: tutta la fameia de Iuanouichi ... habino amandar suo legitimo Comesso che in contraditorio comparj auanti ...., a uxar la ragion loro circa la reuocation delle lettere ... s pozivom na pisma iz g. 1541. i 1542. Na trećoj stranici (tj. na drugom listu) je kopija duždeva pisma »Nobilj et sapientj Vizo Alex(an)dro Capello[52] de suo mandato Comiti Brachiae allj Capj del Conseio nostro di X il fidel Zorzi Petcouich nontio de populo di q(ues)to locho et isola nostra grauadose che lj Iuanouichi si facino exentj dala Contributione si de Galliotj come altra occorente facte per quelli di esso populo attento le lettere nostre scriteuj adi 21 mazo ... per l'obseruatia di priuilegj delj ditti Iuanouich suplicando la reuocation circa la quale ... essendo Con-

[51] Mletački predstavnik (conte) počinjao je pisma upućena Vijeću desetorice ponajčešće riječima: Ill(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri S(igno)ri Col(endissi)mi, tj. Illmi et Eccmi Sri Sri Colmi, a adresa je obično glasila: Ill(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri Capi del Ecc(els)o Cons(igli)o di X.ci. U ovom radu donosim samo dva pisma i dva priloga upućena Vijeću desetorice u cjelosti, i to s rednim brojem 254 (g. 1720) i s rednim brojem 256 (g. 1723), te priloge s rednim brojem 262 (g. 1731) i s rednim brojem 267 (g. 1745). Ostala pisma i priloge donosim s kraćim ili podužim sadržajem na našem jeziku s citatima na originalnom (talijanskom) jeziku. Pisma bez neke važnosti samo opisujem ukratko.

[52] Predšasnik conta Pavla Dandola na Braču (1540–1543) bio je Aleksandar Capello.

ueniente che siano uditj pero li stessi capj del ditto conseio nostro dj X. Cometemo che ad Instantiam tutta la fameia Iuanouich habiano amandar alcun suo comesso legitimo che in Contraditorio comparj dedur et usar le ragion loro contra la dimandata revocation della sopraf(ac)ta letera . . .

O traženju obitelji Ivanović porodica Ivanović–Žuvić u Sutivanu posjeduje obiteljske isprave i prijepise. Glavni dokumenat[53] je iz g. 1499. u dva ovjerena prijepisa. Također i svojevremeni natpop i župnik u Nerežišćima don Kuzma Vučetić posjedovao je jedan primjerak i po njemu je sudac p. Mirko (Bartul) Vrsalović napravio svoj primjerak, koji se nalazi u Vrsalovićevoj ostavštini u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Ivanovići, pomažući Mlečane, morali su bježati iz Podgorije (Podgore) pa su za uzvrat dobili zemlje u onda mladom Sutivanu »circum circa ecclesiam Sancti Joanis de Stiuano«. Ivanovići su u prvom redu nastojali da budu oslobođeni veslanja na galiji. U popisu veslača (galeota) pučana na bračkoj galiji od g. 1625. zabilježena su tri Ivanovića,[54] ali jedan uz primjedbu da je »natural« (Jerolim Ivanović p. Grigorija).

[53] Taj dokumenat na latinskom jeziku prepisao sam iz ovjerovljenih obiteljskih dokumenata Ivanović-Žuvić u Sutivanu na Braču. Samo na nekoliko mjesta je nagrizeno i nečitljivo tako na 8 mjesta nije bilo moguće odgonetati riječ. Zauzima 11 otipkanih stranica. Počinje: In Christi Nomine Amen. Anno Natiuitatis eiusdem Dni millesimo quadringentesimo nonagesimo nono, Die uero decimoseptimo Decembris coram. Magnifico et generoso Dno Comite antedicto existente in Podiolo Palatij residentie sue Magnificentie conparauit ser Simeon Baloi nomine ser Marci Iuanouich . . . de Iuanouich alias Crainensis ipsi mag(nifi)co D(omi)no Comiti, et tanquam mag(nifi)co delegato à M. M. D. D. Sindicis p(raese)ntauit, et ex(hi)buit comessionem, exemptionem, et immunitatem sibi siue dictis Iuanouich factam per mag(nifi)cum et Generosum D(omi)num Petrum Zaccaria olim digniss(imu)m Comitem Brachiae sub die et Millesimo in ea contentis ad quam Relatio Labeatur, à qua predicti Iuanouich et successores sui fuerunt exemptati ab omnibus oneribus, et Angarijs, et factionibus popularium Insule et in numero conciuium aggregati fuerunt, et etiam sibi fuerunt concessa, et donata libere et expedita nonnulla bona in ipsa concessione nominata et hoc pro substentatione ipsorum, et familie sue, et successor(um) et heredum suorum considerata merita predictor(um) de Iuanouich, qui ob deuotionem, et fidem, quam ipsi habuerunt erga Illm Duc. Dom. N(ost)rum Venet(orum) omnia bona eorum existentia in partibus Craine ubi per antea stabant, et commorabant, ammiserunt, et perdiderunt, et iuerunt ipsi modo de uictoria reportata per predictum mag(nifi)cum D. Petrum Cap(etaneu)m tunc delegatum classis destinata ad destructionem Craine qui ipsi tradiderunt Patriam suam sub colore . . . adeo quod ipsa Craina seu Prouincia Craine erat consumpta, deuastata, et combusta cum maximo honore, et dignitate predicti Illmi Dominij, et maximo damno, Iactura, et detrimento ipsorum Crainensium tunc inimicor(um) predicti Dominij, et subditorum eiusdem . . . itd.

[54] *Mladineo Giorgio:* Libro primo di diuerse Ducali e Terminationi intorno l' Armamento della Gallea della Brazza con un Rolo della stessa nel tempo del Sopracomitato qm s. Giacomo Cerineo qm s. Simon, et altri decreti et atti concernenti la Carica medema. L' anno 1643, list 17. Rukopisna se knjiga nalazi u Arheološkom Muzeju u Splitu; – *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 139. U Vijeću desetorice bilo je izglasano 27. augusta 1574, da se Ivanovići oslobadaju od toga da kao veslači (galeoti) služe s pučanima na bračkoj galiji: Che q(ue)lli della Fameglia dell' Iuanouich siano, et s' intendano liberi della soprad(et)ta grauezza de galeoti.

Četvrto pismo (redni broj 236, format 32 x 21.5) je datirano sa 12. februara 1548. Potpis je nečitljiv, ali bi trebalo da je: Marco Marcello comes Brachie. Sastoji se od četiri stranice, ali je ispisana samo prva stranica.

Peto pismo (redni broj 237, format 32 × 21) datirano: Dalla Brazza 22 zenaro 1556 (dakle, zapravo g. 1557), a potpisao ga je Alloysius Georgio comes Brachie. Konte objašnjava da je »in exeption delle lettere del Ill(ustriss)mo cons(eli)o di X. riceuute dal mio Precessore im materia de formenti; subito mandai per cadaun porto dell'isola alli soprastanti delli porti, che subito capitasse Nauigio alcuno di biaue li douesse tuor le nelle exa . . . perche io potessi far quel tanto che m'imponeuano esse lettere; et hora dopo alquanti di che fu alli 14. del p(rese)nte fu mandato dal . . .« doputovao je »per fortuna un schirazzo carico di formento patron s Gieronimo da Spallato in un porto dell' isola chiamato Splisca« i čim je pristao odmah se spomenuti Jerolim s mornarima iskrcao bez dozvole sanitarnih nadglednika, što se protivi zakonskim propisima »poiche sarebbe di tale importantia una menoma parola che fusse detta di tal male di morbo di questa isola, che tutti habitanti morirebbero di fame, percioche di giorno in giorno si comprano formenti hor di qua hor di la et a minuto e portata la roba nel loco, che essendo sospetto . . . Veduta tal cosa dal soprastante andatolo a trouar lo represe insieme e i marinari«. Tako je doznao da »ditto nauilio era carico di Q.a 100 do formento et petamj et cere, caricato a Narenta loco sospetto.« Patron broda htjede potkupiti nadglednika kako konte ne bi doznao da se brod nalazi u luci, ali nadglednik »gentilluomo« odbije ponudu i javi kontu o prispjelom brodu. Premda je bila noć, konte je odmah dao pozvati mjesnog kapetana, dade mu deset pratilaca naredivši mu da mu odmah pošalje u Nerežišće u palaču pod stražom patrona tog broda »schirazzo« koji se nalazio u luci Splitske, te da mu ne dozvoli da dođe bilo s kim u dodir jer je doputovao iz podozrivog mjesta, te se brod mora držati pod stražom »per fino che altro mandua a dire per che li uoleuo metter con huomini, come imponeuano esse lettere per far che ditto scirazzo sicuro uenisse a Venetia«. Kapetan je najučitivije rekao patronu broda neka se iskrca prema konteovoj naredbi, ali patron nije htio poslušati pa mu se kapetan htio približiti s manjom barkom. Kad je patron to primijetio, htjede upotrijebiti »arcobuso et fuoghi artificiali« kako bi se kapetan povukao. Na to je kapetan ponovo naredio patronu neka se iskrca te da mu neće ništa na žao učiniti, a ni na štetu. Međutim, ako ne posluša, zaprijetio mu je kaznom od strane konta i od »Ill(ustrissi)ma Sig(nori)a di Venezia«. Patron je tada pokazao da namjerava »andar sottouento«, a tako su učinila i druga dva broda, kako mu je rečeno. Videći kapetan da patron ne misli poslušati, poče naoružavati »un grippo«. Čim je patron to primijetio »fece tirar il capopian hauta in terra«, te noću otputuje u nepoznatom pravcu. Kad su kapetan i njegovi ljudi i nadglednik vidjeli da tu više nema pomoći, vrate se da obavijeste konta o svemu što se događalo. Stoga je konte poveo istragu, ispitao svjedoke, sastavio zapisnike. Zapisnici nose redne

brojeve 238 i 239, a zauzimaju šest i pô stranica protiv Jerolima »cognomine della Brazza habitante Spalato. Occasione ut supra. Die 14 Jan. 1556 hora 3 noctis«.

Šesto pismo (redni broj 240, format 31.5 x 21.5) sastoji se od četiri stranice, ali je ispisana samo polovina prve stranice. U vrhu je zapisana godina 1561., a u desnom uglu olovkom – Brazza. Pismo je datirano: Brazza ali lo marzo 1561, a potpisan je Marco Antonio Pisano conte.

Sedmo pismo (redni broj 241) je datirano: Alla Bz adi 29 luio 1572. Potpisan je Marco Venier conte. Ispod datacije je naknadno napisano olovkom – Brazza. Sastoji se od četiri stranice, ali je ispisano samo nešto više od polovice prve stranice pored obične administrativne bilješke na četvrtoj stranici uz koju je bilješku dodano: Sia datta in man di Ecc(elentissi)mi Sig(no)ri Capi de excelso Cons(iglio) di X. S:g(no)ri Obse(ruatissi)mi. Uz ovo pismo ide kao prilog sastav s rednim brojem 242. Format je 31,5 x 21,5. Kente izvještava da je primio pismo i »in teso quanto per le sue mi comette ad nistj de taluni de questo luoco che ha esposto che io tengno contra la forma delle lege e di mala satj fasion de questi suditi canc.o son che mi supiso che hauendo tolto dicto Canc.o arcihesta che mtj j nob. et populari di questo luoco et che conseso de ex.mo zeneral como appar per fede de procuratorj et denefesorj de questa isola son che non mi occore replicar per esser il carico mio obedir j mij superiorj ma rasato il cargo aloro quallj pretendono comparer dnacj de essa ma ho serato essa canc.a frin tanto la mi ordna quello che uolettj che facia per che credo non . . .niuno uegna per esser essa canc.a tenua ma no manchero che cercar et paga al masa dāttj singue al mese et ho exegtto in mto ma par che per dicte Cre' sia terminato che antj.o chello nò sia canc.o ma solum comesso atento apreso per mi danari par mij intercsi ain cluso una polisa mta falsa della ueritta et contraria aesta sra per cometer solum asatifar danarj che antj.o chello ha speso per mi nella ni(?) chesa e messo quello che maj afatto son de le suplico mi dia indece ouero mi sia licentia de uegnir a V.a S defender camo(?) pora il douer ma non ho uoluto mancar d mandaar (?) ex.me s. la copia del suo coto con mio coto destrinto d mio real coto d.to auer d antj.o suo fiol non diro altro solum . . .

Prilog s rednim brojem 242 sastoji se od četiri stranice, ali su ispisane tri. Na prvim dvjema su obračun i računi. To je jasno iz nekoliko primjera:

Per conto fatto con sr M Iseppo fin adi 5 lugio 1571 lire settanta otto.

Itt Per tanti ho pagato per lui che robbatta a Hier(oni)mo Benchouich muemighi (?) otto

Itt Per roba che mi ha robbato d'caxa

do mantili
un filciol
tre pari e mezo de scarpette
una camisa do facioli

Per spese d'un mese a esso et suo cogotor
Itt do cechini gli ho dato quando ando a Venetia
Itt do tolon gli ho imprestato ha coto della cittata
Itt per tanti ho pagato a M. Franc(esc)o Perdich per amotar da pano lire noue e mezo
Itt per tanti stadi(?) da mia consorte lire quatro et per nollo di – – itd.

Treća stranica je prazna, a na četvrtoj piše: Conto di quello ha debitor al Mag(nifi)co M. Marco Venier al presente Conte della Brazza per occon. de spesi, et pagati per lui e per me Iseppo Cisello per nome di Antonio mio fiol elletto suo Canc(elie)ro. Ovo je pisano naširoko tako da je ispunjena skoro čitava stranica.

Osmo pismo (redni broj 243, format 31 x 22) sastoji se od četiri stranice, ali je čitav sadržaj samo na prvoj stranici. U prvom retku je naziv adresanta, na pet redaka tekst pisma, a u posljednjem retku datacija: Della Brazza a 10 Xmbre 1585. Potpisan je Belis(ari)o Auog(a)ro Conte. Konte obznanjuje Vijeće desetorice da je primio dopis od 24. oktobra sa prilogom »in proposito banditi che si possono assoluer luno con l'altro, la qual parte a 8 instanze ho fatto publicare ad intelligenza di cadauno secondo l'ordi(n)e di V. V. S. S. Ill(ustriss)ma.«

Deveto pismo (redni broj 244, format 29.5 x 20.5) sastoji se od četiri stranice, ali je ispisano samo 6 redaka na dijelu prve stranice. Datirano je: Dalla Brazza alli 26 d'aprile 1602. Potpisan je: Pier Antonio Dolfin Conte. Na poleđini je obična administrativna bilješka o primitku te da je upućeno Vijeću desetorice. U pismu se veli: »Per la douuta .... delle sue de li 7 d'Aprile passato, consignatemi ali 26. detto, con la copia delle sent(ent)ie, fatte nel loro Cons(igli)o di X contra Lunardo M ...., insieme con le colpe et anessi loro. Ho fatto publicar esse sent(ent)ie al luoco solito alle sud(ett)e lettere.«

Deseto pismo (redni broj 245, format 30 x 20,5) sastoji se također od četiri stranice, ali je većim dijelom ispunjena samo prva stranica na 15 redaka. Pismo nosi datum 20. jula 1624., a potpisan je Vido Auogaro Conte. Na četvrtoj stranici, pored administrativne bilješke o primitku, dan je i kraći sadržaj o tome da brački konte javlja o smrti eremite Mihovila Jerkalovića, a u ubistvo da je umiješan Marin Sanudo. U pismu veli konte da je u Sutivanu, konteove jurisdikcije, u 3 sata noću dana 13. na 14. jula ubijen iz puške neki Mihovil Jerkalović (Gerchalouich), eremita Gospe sa Čiova u kućici kroz pukotinu na vratima u namjeri da metak pogodi nekog Ivana Pavića, koji se nalazio sa Jerkalovićem u istoj kućici, »et perche nella formatione del questo (tj. processo) uien indicato il Cl(arissi)mo S(igno)r Marin Sanudo d'hauer sbarato detta archibugiata essendossi anco quel inditio contra una Veronica v. q. Mattio Grubsich suocera di d(ett)o Zuanne d'esso Cl(arissi)mo Sanudo ad inditio de goderla, et in oltre d'hauer dato delle bastonate al Curato[55]

[55] *Jutronić Andre*: Najstarija sačuvana knjiga rođenih Sutivana 1622–1694. »Starine« knj. 47, JAZU, Zagreb, 1957., str. 223–237. U Sutivanu je župnikovao od g. 1622. do g. 1639. Ivan Pavić porijeklom iz Poljica. Sačuvana je njegova knjiga rođenih u kojoj su krštenja bilježena našim jezikom, bosančicom i talijanskom grafijom.

di d(ett)o loco et comesso d(ett)o processo. Et perche interesse di Nobili ho uoluto dare conto a V. V. S. S. Ill(ustrissi)ma et ecc(elentissi)ma prima che mandarli al processo, acciò deliberino quello che ho da fare.«

Jedanaesto pismo (redni broj 246, format 29 x 20) sastoji se od četiri stranice, ali je ispisano samo pet redaka na prvoj stranici. Datirano je 16. januara 1663. a potpisan je: Zuanne Corner Conte. Bračko mletačko predstavnik dostavlja uz popratno pismo priloge s rednim brojevima 247, 248, 249 i 250. U svom pismu konte veli da su mu imenovani predali »lingiunta scrittura« s molbom da ih proslijedi E. E. V. V., što on i čini.

Predstavka s rednim brojem 247 (formata 30 x 20) datirana je 15. januara 1663. Ima četiri stranice, ali je samo prva ispisana. U vrhu piše: »Presentata all'Ill(ustrissi)mo S(igno)r Conte da Mattio Radich«. Radić izjavljuje da je u njegovo ime upućena tužba protiv Ivana Nikole Filippija zbog smrti Radićeva brata p. Lovre, ali da on (Radić) nije nikada uputio takvu žalbu protiv Filippija jer znade da je Filippi nedužan i da su to samo klevete »et imposture machinate dalli maliuoli contro la sua innocenza«.

Predstavka s rednim brojem 248 (formata 30 x 21) sastoji se također od četiri stranice, ali je ispisana samo prva stranica i tri retka na drugoj stranici. U vrhu piše: Adi 6 Nou(emb)re 1663. Presentata dal S(ignor) Pietro Petricio Marito della implorta S(igno)ra Orsola a nome della medesima. Smjerno pristupa kontu sa svojom predstavkom »la s(igno)ra Orsola fu moglie in terzo uoto del qm. Sig(no)r V. co Filippi, la qual hauendo presentato che per occas(io)ne della morte del qm. V.co sud-(ett)o suo marito in terzetto(?) già otto anni sopra l'isola med(e)ma da persone che anco sona stati banditi dalla Gius(iti)a sia stato querelato il Sig(no)r Gio: Nicolo Filippi« uslijed lažne optužbe da je sudjelovao u spomenutom ubijstvu, a uvjerena je po svojoj savjesti da je to kleveta. Ursula svojevoljno i na najbolji način izjavljuje i iskazuje da ona nije nikada uputila ikakvu tužbu ni ikoga ovlastila ni pomišljala da uputi tužbu protiv spomenutog Filippija i traži da se povede strogi postupak kako bi se saznalo tko su autori.

Predstavka s rednim brojem 249 (formata 30 x 20,5) sastoji se također od četiri stranice, ali tekst zaprema samo polovinu prve stranice. U vrhu je bilješka: Adi 5 Nou(emb)re 1663. Presentata dalla infrascritta figlia del qm. m(ist)ro Sabichio Sartor Instante. Frančeskina kći p. meštre Sabića, krojača, veli kako je ona »presentito« da je Ivan – Nikola Filippi p. Dinka sa Brača bio suden pred Tribunalom Vijeća desetorice na osnovu »scritture« prema kojima je ona bila od njega »offesa«. Kako to nije istina, izjavljuje da se ona nije nikada potužila protiv Filippija, niti ikoga ovlastila da sačini ili preda o tome »scritture« ili »indolenze«. Stoga Frančeskina moli konta da proslijedi ove njene riječi kao svjedočanstvo istine »per giusto solievo dell'innocenza d'esso S(igno)r Filippi« i traži kaznu za onoga koji je »spender« njeno ime.

Predstavka s rednim brojem 250 (formata 20 x 20.5) sastoji se također od četiri stranice, ali je čitav tekst samo na prvoj stranici i nešto

preko polovine druge stranice sa 17 redaka. U vrhu je bilješka: Adi 5 Nou(emb)re 1663. Presentata dal Sig(no)r Gio(uanni) Filippi in Frang. to all'Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Conte instante. Potpisa nema. Iz predstavke se vidi da je predstavku predao Ivan Filippi p. Ankanija (?). Doznao je da su pred tribunalom Vijeća desetorice stigle »scritture« sa klevetničkim optužbama protiv Ivana–Nikole Filippija p. Ivana–Dinka, koji da ga je htio ili pokušao »offendere« što nije istinito. Stoga on izlazi ovim pred konta izjavljujući i iskazujući da ga spomenuti Ivan–N kola nije pokušao napasti, niti je on pisac predstavke niti je uputio tužbu ni ikoga ovlastio da podigne tužbu. Ako se pak netko, zbog svojih pasija, usudio uputiti slične laži, moli konta da proslijedi njegovu predstavku Vijeću desetorice.

Dvanaesto pismo (redni broj 251, format 30 x 20,5) ima četiri stranice. Tekst je samo na prvoj stranici. Pismo je datirano 15. marta 1672., a potpisan je Zorzi Calergi Conte. Na poleđici četvrte stranice je bilješka koja nije u potpunosti čitljiva: 15 Marzo 1672. Brazza., primo Aprile . . . (dalje je nečitko). Slijede tri imena Bernardo Donat C. C., Gio: Marcello COC i Ant. Barbarigo C. L. X. Konte javlja da je primio dukale od 2. novembra 1671. »con parte presa nell'ecc.o Cons(igli)o di X.ci circa i pagamenti (quanti alla Casa detta) della limitatione che douerano esser fatti anualm(en)te nell'auuenire da questa Communità iust'alla nota trasmessami hò l'istesso giorno fatto intender la publica intetione a capi della sudetta Communità, come pure al camerlengho d'essa«, koji je dužan svaka četiri mjeseca izbrojiti novac zadarskoj komori. Spomenuti kamerlengo prikazao je sada kontu stanje komune koja nema drugih prihoda osim globa.

Trinaesto pismo (redni broj 252, format 30 x 21) također sastoji od četiri stranice, ali je čitav sastav u 16 redaka prve stranice. Pismo je datirano 1. septembra 1688., a potpisan je Giulio Corner Conte Con Giura(men)to. Na četvrtoj stranici je administrativna bilješka: P.o 7mbre 1688, fa 6 8bre, Brazza. Conte Interf(ation)e di Franc(esc)o Vladanich. Vladnić je u Dolu bio napadnut. Pri tome je ranjen nožem i bodežem. Kao napadače krivi braću Jurja, Marka i Nikolu Gutunića, popa Dimitrija Dominisa, Franu Hrepića i Ivana Antičevića i druge proste ljude iz istog sela »ilche è seguito a sangue freddo e senza alcuna occasione«, koliko se moglo doznati iz izjava žene i brata dotičnoga, ali je u tući i spomenuti Marko Gutunić zadobio dva uboda opasna po život. Jure tri i pop D(omi)nis jedan, ali bez opasnosti po život, od napadnutog Vladnića, kako je navedeno u njihovim izjavama »esserendo il Dominis han. ciò rillauato, per poner di mezo, ed a scanso d'ogni futturo incouen(ine)te, come nel suo Const.o ha esposto.« Konte traži da Vijeće donese odluku »a quelle delib(eration)i che pareuan proprie«, a on će međutim čekati obavijesti.

Četrnaesto pismo (redni broj 253, format 28,5 x 20) sastoji se od dvije stranice, ali je čitav tekst na prvoj stranici i sadrži 12 redaka. Pismo je datirano: Brazza li p(ri)mo Luglio 1690. Potpisan je Z(uanne) Batt(ista) Barozzi Co: con giuram(en)to. Na poleđini u vrhu je admi-

nistrativna bilješka: p(rim)o Luglio 1690. R.ta a 27. d. o. Brazza. Conte. Inditio di reità contro D. Felice Draghichieuich per furto dell'heredità Scipioni 1690. 28. d. o in. di X. ci. Facoltà di procedere contra quois(?). Još je Barozzijevu predšasniku predana tužba 25. maja 1688. protiv popa Srećka Dragičevića u Donjem Humcu od povjerenika nasljedstva Scipionija, da bi se sačuvalo pokućstvo u Škripu u kući spomenutog nasljedstva. Bivši konte već je bio započeo formiranjem procesa. Na osnovu toga Barozzi otkriva da je time teško opterećena osoba popa Dragičevića[56] kao i drugih, protiv kojih još nije donesena odluka. Budući da je u pitanju crkvena osoba, konte očekuje »dall'alto intendim(en)to dell'E. E. V. V. quelle sappientis(si)me deliberationi, stimeranno proprie«.

Petnaesto pismo (redni broj 254, format 28 x 19,5) sastoji se od četiri stranice. Tekst pisma zaprema tri stranice. Datirano je 8. septembra 1720., a potpisan je: Zuane Venier C(on)te. Na četvrtoj stranici (tj. na poleđini treće) je administrativna bilješka primitka: 1720. 8 Sett(em)bre. Rp. 19 d(ett)o. Brazza – Conte risponde alle D.li di Alog.o poss. in mat(eri)a di denaro di limit(atio)ne. Pismo glasi:

> In dipendenza dell'uenerate Comissioni dell' E. E. V. V. ho fatto con mio Mandato di 12. corrente intimar alli diffensori et Capi tutti di questa Com(muni)tà che nel termine d'un mese al più debbano far presentare inanzi all'Ecc.mo Camerlengo alla Cassa dell' Eccelso, tutte le loro cantioni degl'esborsi fatti dal tempo del decreto 1671 = sino al presente, ed altro come più difusam(ent)e riuerite sopracenate, notificandoli col mandato stesso, esse essequitis(si)me Ducali. Ho rassegnato pure all'Ecc.mo Camerlengo in un mio umiliss(i)mo foglio gl' efficacissimi impulsi dati a questa Comunità sopra le riuerite deliberationi d'esso Eccelenza, e che fissati questi Cappi su le prime informationi a rassegnato Decreto dell'Ecc(elentissi)mo Senato 1627 = 28 = luglio doppo hauermi tenuto lungo tempo sospeso colle speranze di noue risposte, forse coscij della loro reità, lascieranno il tutto indiciso Ordinato pure il sequestro degl' effetti, e rendite della Com(uni)tà stessa in mano di questo Camerlengo, mai mi è sortito d' eseguire l'esperrimento per non tener di proprio altra rendita, che il ritratto della Dogana del Pesce d'importare di F cento all'anno in circa, e le pene di Criminali, che non sono

[56] Fra Ivan–Toma Roveta, biskup u Hvaru (1693–1704), pohodio je Donji Humac na Braču 4. maja 1702. U njegovoj tadanjoj vizitaciji piše da u selu pored župnika Ivana Cvitanića boravi i pop Feliče Dragičević. Optužuju ga da već 9 godina živi u intimnim odnosima sa svojom službavkom Katarinom udovom p. Fabijana Šimunovića, kojoj je 40 godina. S njom je već imao dvoje ili troje djece (str. 891). Biskup Roveta je zbog toga poveo postupak protiv popa Dragičevića. Dragičević je 15. maja iste godine (str. 899) javio biskupu, da je otpustio Katarinu, premda se na nj nije smjelo posumnjati, jer je već u poodmakloj dobi. Neće je više primiti natrag u svoju kuću. – U nerežiškoj matičnoj knjizi g. 1678. kao kum je zabilježen: clericus Felix Draghichievich.

sufficienti all'esborso di F = dicciotto, e soldi dodeci al mese douute al Regimento per la prouisione d'acqua e legne sin dall' anno 1616. Come però questa Com(muni)tà esib . . . ne tempi andati in consonanza(?) di quanto apparisce dalle Comissioni antiche di questo Regimento sin dall'anno 1622 = il ricercato giustis(si)mo Soldo delle limitationi cosi obligati in uirtù de uenati Commandi il V. V. E. E., dourano trouar modo di continuar nell'esborso, nulla seruendo le deboli loro pretese, che restino onclusi nel salario del Reggim(ent)o equiuocando delle limitationi alle xme graziosamente dispensate nel prefatto Decreto 1627 = Tanto più che non ostante Decisioni, udite le parti, e replicati ordini degl'Ecc(elentiss)mi SS(igno)ri Prou(ueditor)i Generali in Prouincie sotto il Reggimento del N. N. q. Gio: Batt(ist)a Loredan mio precessore del 1636. continuano ad estenuare la debita contributione del Salario di uintiquattro corr(ente) restringendola alla summa di F cento, e trentaquatro e soldi dodeci in moneta di Dalmatia, sopra di che ho già piantato le mie pretese. Tanto rassegno all'E. E. V. V. in humilis(si)mo riscontro della mia riuerentis(si)ma osseruanza sempre attenta alle diligenti essequitioni dell'ulteriori loro Commandi. Gratie.

Šesnaesto pismo (redni broj 255, format 28 x 20) sastoji se od četiri stranice. Na četvrtoj je administrativna bilješka, ali ne potpuno čitljiva: 1722.12 luglio. Brazza Co: Sopra morte Paolo Vuxich malam(en)te informato. Processo dal suo processor. 1722. ott(obr)e. Rimessa al P. o G(e)n(era)le in Dalmatia et ordinato al P.ro di Castel Nuouo si debba p(rese)ntar al Tribunal . . . del detto processo . . . Tekst je na prvoj stranici i ima 9 redaka. Pismo je datirano iz Nerežišća 12. iula 1722., a potpisan je Z(uanne) Batt(ist)a Balbi Co(nte). Među kriminalnim parnicama koje je predašnji kancelijer predao novomu postoji jedna, započeta prošlih godina, zbog smrti p. Pavla Vužića iz Nerežišća »si uede la uisione de Cadauere«, veli se u pismu. Zapisnik je neuredan i bez saslušavanja svjedoka i bez »final(me)nte le douute partecipat(io)ni« prema zakonskim propisima. Konte znade »però debito preciso delle mie rassegnate imombenze humiliarne le notticie all'Aut(ori)tà riuerite dell'E. E. V. V.« kako bi se udostojala savjetovati pravilan postupak da može potom temeljito nastaviti da ne bi štetovala pravda.

Sedamnaesto pismo (redni broj 256, format 28,5 x 20,5) ima četiri stranice, a čitav tekst je od samih sedam redaka na prvoj stranici, dok je na četvrtoj administrativna bilješka. Pismo je datirano iz Nerežišća 14. januara 1723. (dakle zapravo g. 1724., jer je mletačka nova godina počimala od marta mjeseca). Potpisan je Z(uanne) Batt(ist)a Balbi Co:

Ill(ustr'ssi)mi et Ecc(cllentissi)mi Sig(no)ri Sig(no)ri Col(endissi)mi. Essequendo con sentim(en)ti della maggior uenerat(io)ne le prescrit(io)ni auttoreuoli dell'E. E. V. V. espresse in ossequiate Ducali 27 nou(embr)e decorso hieri peruenutemi, ho fatto

seguire la publicat(io)ne in questa Ressidenza del Decreto prouidam(en)te stabilito in proposito d'Assessori, Canc(elie)ri et altri ministri, per l'intiero di sera pontual osseruanza et essecut(io)ne. A V. V. E. E. ne humilio pronte le noticie in addempim(en)to del proprio douere, bacciandole fratanto proffondam(en)te le mani.

Osamnaesto pismo (redni broj 257, format 28,5 x 20,5) ima četiri stranice, ali je sadržaj pisma sav na prvoj stranici i ima samo osam redaka. Na četvrtoj je administrativna bilješka: 1727 3 dec. Brazza Co: Offese ad Ag. Mero da D. Gier(oni)mo Scarnio. Ostalo je nečitljivo. Pismo je datirano: Brazza li 3. Decembro 1727, a potpisan je: Gia Ant. Badoer Co:

Dana 24. augusta don Jerolim Scarnio je ozlijedio »con pico da dietro uia« Augustina Mera dok je sjedio u dvorištu Jurja Rusića, nanijevši mu znatnu ranu na glavi pored modrica po tijelu, i to zbog neznatnog uzroka, jer je Mero prethodno ukorio riječima njegova nećaka »accio non le uiluasse contro de sassi«. Povređeni se tužio, ali kako ne može doći do procesa bez dozvole tribunala Vijeća desetorice »l'imploro però umilm(en)te dall'E. E. V. V. affine riserbar debba l'offensore il meritato gastigo.«

Devetnaesto pismo (redni broj 258, format 28 x 20) ima 4 stranice. Sadržaj teksta zauzima tri stranice, a na četvrtoj (tj. na poleđini) je administrativna bilješka: 1727 3 Feb(rar)o Brazza. Conte, contro che lo placitano ingiustamente... (nastavak je nečitljiv). Pismo je datirano: Brazza li 7 Feb(rar)o 1727 M. V., a potpisan je isti konte koji je potpisao i prethodno pismo s rednim brojem 257, tj. Ivan Antun Badoer.

Samosvijest i drskost nekih Bračana prisiljava ga da pribjegne Tribunalu Vijeća desetorice kako bi postali korektni »e d'implorare gl'stasi dell'incontaminata sua Gius(titi)a«, kako bi se obuzdali »med(esi)mi poco rasegnati a chi gl'è destrinato in Foro Prencipe«, te kako bi se zadovoljila konteova revnost koju oni sve više nastoje prezreti. Stoga mora prijaviti »all'E. E. V. V.« da su se deputati za zdravstvo Ivan Martinis, Vicko Vusio i Ivan Vitnico usudili suprotstaviti se konteovu nalogu kojim im je bio naredio, kako se prakticira i u susjednim krajevima, a budući da otok nije opskrbljen dovoljnim odnosnim potrepštinama – da s običnim obzirima dozvole Hasan–agi Raisu (Assan Agga Rais), patronu tartane, prodaju kukuruza i boba čime je tartana nakrcana. Mjesto da ga slijepo poslušaju, oni drsko odgovoriše da ne mogu izvršiti nalog, dapače gundahu protiv »le diuetioni di questa Rappresentanza«. Istodobno, nakon što se potopila neka brodica s nekoliko osoba, pa ribari pronađoše jednu lešinu, koju su pokopali u hvarskoj plaži dozvolom mjesnog suca Vicka Vusia i spomenutih deputata za zdravstvo, bi lešina iskopana i prevezena s otoka Hvara na Brač i ponovo pokopana, a da konte o svemu tome nije nikako bio obaviješten. Iako je o stvari obavijestio »la carica G(e)ne(ra)litia«, nije primijetio da je protiv istih upućeno bilo kakvih opomena – (konte vjeruje da je to zbog toga što je spomenuta služba okupirana drugim žurnijim poslovima) – dapače oni, ponosni što nisu kažnjeni, hvale se da su lanci za

koje se vjerovalo da su za njih pripremljeni vraćeni na njihovo pređašnje mjesto, kako je to Josip Vusio, Vickov brat, pisao, a čije je pismo bilo pred svima čitano na ruglo Predstavništvu. Nisu dozvolili Hasan–agi da prodaje kukuruz i bob zato jer su htjeli da se prije rasproda uz visoku cijenu ono što je držao Martinis u svojim skladištima. Time su htjeli prisiliti siromaha da to nabavi kod spomenutog Martinisa, pa su zbog toga došle kontu vatrene žalbe od strane pučkih povjerenika kao i od pojedinih pučana. Osim toga spomenuti Ivan Martinis se usudio staviti u karantenu neku barku, koja je došla iz Makarske, a koje mjesto nije okuženo. Zadržana tako neko vrijeme, bila je zatim puštena, a da konte ni time nije bio upoznat. Da još bolje osvijetli »della poca rasegnatezza« nekih stanovnika Brača, konte dalje izvješćuje kako Frane de Filippis oduvijek žudijaše, pa je čak nastojao skloniti Predstavnike mletačke vlasti da u svemu postupaju prema njegovu nahođenju s indirektnim ciljem kako bi kod siromaha dostao poštovanja. Zbog toga je nazvan Estraordinario pa ne dozvoljava nikomu da protiv njega »auochi« naređujući čak da budu puštene osobe koje bijahu privedene sudu na raspoloženje kao lopovi i koji su bili uhvaćeni od zainteresiranih s ukradenim stvarima u ruci. Takve njegove postupke konte je pokudio. Stoga se udružio s Martinisom, Vusiom i Ivanom Dinkom Dominisom, čovjekom tmurnim i nemirnim po naravi, koji dnevno podstrekuje podanike da ustanu protiv Predstavništva. Premda nemaju povoda, neprestano konta uznemiruju, čak i pogrdnim riječima. Zato ako on (konte) nije po volji, što prije će se povući da bi onda došao drugi s kojim će raspolagati po svom nahođenju. Već su izjavili da ako se s njima udruži da neće biti tolikih nesporazuma jer bi on o njima ovisio. Šire se glasine da su svi oni dosadanji Predstavnici koji nisu popuštali pred de Filipisovim željama bili uznemireni i klevetani. Da napokon, ne znajući drugo izmisliti, govore kako je on u nekoj parnici protiv dvojice ribara koji su se bavili krijumčarenjem i na osnovu tužbe »giustitiera« Alviza Nadali pali u ruke konteovim vojnicima, tražio od njih prethodno 100 zlatnih cekina ili odijelo od Sepanta pa da će ih pustiti na slobodu, dakle, kao da on nije došao da administrira pravdu već da je prodaje. Uvelike ga žalosti što se to razglasilo po čitavom otoku i drugim mjestima. K tomu Filipis i Matej Petar Nisiteo nagovorili su spomenute ribare da puste neka mjesto ostane neopskrbljeno ribom s namjerom da narod ustane protiv konta pa da ovaj izgubi čast koju tako gorljivo čuva. U tome nije nedostajao ni don Jure Bersatić šireći glasine po Braču da konte nije trebao uhapsiti spomenute ribare jer je stvar nepravedna. Konte bi sve to pretrpio kad ne bi bila okaljana njegova revnost, a ta je materija vrlo osjetljiva i za njega veoma skupocjena. Stoga je bio prisiljen da ovako zgrne sve navedene stvari da bi se smirio pred zrelim razborom E. E. V. V., da dođe do suđenja pa ako je kriv, da snosi kaznu. Naprotiv, ne bude li nađena njegova »tale per altro criminosa reità«, neka budu isto tako kažnjeni klevetnici i ostali nepokorni i smutljivci. Međutim, zadržat će ona dva spomenuta prestupnika »sino che da cotesto Eccelso Tribunale mi uenga prescritto il metodo di regolarmi«.

Dvadeseto pismo (redni broj 259, format 29 x 20) ima također četiri stranice, ali čitav se tekst sastoji od 5 redaka na prvoj stranici. Datirano je: Brazza li 21 Set. 1729. Potpisan je Z. Ant(oni)o Balbi C(on)te. Na četvrtoj stranici je nedovoljno čitljiva bilješka: 1729. 21 Set. Brazza Co: accompagna .... di fr. Vic(en)zo Milasich Dominicano 1729 8 nouembre delegat .... Ovom konteovu pismu priložena je predstavka s rednim brojem 260. U svom pismu konte veli da mu je podnesena priložena žalosna predstavka fra Vicka Milasića iz reda propovjednika vikara u bolskom samostanu s tim da je proslijedi Tribunalu V. V. E. E.

Priložena predstavka s rednim brojem 260 (formata 29 x 20) nije datirana. Četiri su stranice, ali je ispisana samo prva. Na kraju predstavke su potpisi petoro svjedoka iz Starigrada na otoku Hvaru, a to su: pop fra Ludovik Lovrinčević, Jerka de Letis p. Ante, Dinko Jelinić p. Pro, Anton D. Vicko Belvardi i D. Bortolo Vlaković. »Ai gradini dell' Eccelso soglio di V(ost)ra Ser(enit)à si prostra Sacerdote« počinje tužakanjem dominikanac fra Vicko Milasić–Starograđanin, koji je sada vikar u samostanu Gospe od Milosti u Bolu. Moli da ga se zaštiti jer mu ugrožava život Ivan Callotti rečeni Nuder, također Starograđanin. Milasić je upozorio Callottija nakon nekog »occidio« da se okani sablažnjive navike u kući Jerke Savlasić. Stoga ga je Callotti smrtno zamrzio i prijeti da će Milasiću izvaditi dušu bodežom. Toj prijetnji se pridružila i Jerka, Milasićeva rođaka, koja ne zna i ne može šutjeti, koja pa je rekla da je odlučeno Milasića ukloniti s ovog svijeta. Zato se Milasić, da bi se oslobodio bolnih trzaja i agonije koja ga odasvuda proganja, utječe »ricorre al Sacro Asilo di questo Eccelso Tribunale, ed ossequiosam(en)te implora con la corretione dell'insidiatore la propria preseruat(io)ne.«

Dvadeset prvo pismo (redni broj 261, format 29 x 19) ima četiri stranice, ali su ispisane samo dvije prve stranice. Na četvrtoj je slabo čitljiva bilješka: 1731, 30 Xbre Brazza. Conte. Contro Gio: Nicolo Dominis 15 ... Pismo je datirano: Brazza 30 Xmbre 1731, a potpisan je Antonio Barbaro Co:, koji je po drugi put došao kao mletački predstavnik, tj. konte na Brač jer je bio i za vremensko razdoblje 1723–1726.

Budući da je Ivan Nikola Dominis, najnemirniji čovjek na otoku, već uputio drsku tužbu Vijeću, konte ne može a da ne podnese istinitu žalbu od strane svoje službe, koju Dominis prezire i omalovažuje. Kad se sastala skupština plemića 20. tekućeg mjeseca, Dominis se pokušao uvući u sobu u kojoj se obavljalo izborovanje kako bi po svojoj volji djelovao na imenovanja. Da bi se izbjeglo tom neredu konte se kao sudac osobno umiješao, što je Dominisa zaustavilo u nakani. Zatim, kad je konte izašao i sjeo u sudnicu, Dominis mu je prigovorio ustajući i glasno prijeteći Vijeću, ukoliko dođe do biranja prouzrokujući na taj način neobičan strah kod jadnih vijećnika koji, iako plemići, većinom su slaboumni i navikli samo na polje. Zaplašio ih je da će se izvrći glupim i velikim troškovima budu li glasali. Upozoreni plemići odgovoriše »che haueano troppo timore da proteste fatte dall'arogante suddito. Ofesa la figura

di Giudice, mi negossi l'ordinario inuiolabile rispetto. Calpestata la Pub(lic)a Maestà nel uolerla scacciare da suddita allonchè legale addunanza. Posta in derisione l' Au(tori)tà della Rappresentanza suspeditela da suddito ardire, mi ueggo in neccessità di supplicare humilm(en)te la Sup(re)ma Au(tori)tà dell'Ecc(el)so, che ordinar uoglia rigorosa formatione di processo contro Gio: Nicolo de Dominis, ad oggetto non trionfi impunita la di lui baldanzosa temerità. Instituiscono pure V. V. E. E., e Censori e Conseruatori delle Leggi, chn in ogni tempo, e luoco possino, anzi debbano con uigorosa autorità quelle sostenere, e cad(au)no de membri del Ser(enissi)mo Mag(gio)r Conseglio con ossequio li uenera, con rassegnazione li obbedisse: et un suddito giunge a tanto di satulanza di non uoler riconoscer nella Pub(lic)a Rappresentanza l'Au t(ori)tà del Prencipe, anzi, che la calpesta, e nega d'assoggettarsi ....

Konte je svojem pismu priložio posebno 11 tačaka koje treba da pojačaju konteovu žalbu koja je ujedno i tužba proti Dominisa. Ovaj konteov prilog nosi redni broj 262. Ima četiri stranice. Ispisane su prve dvije. Na četvrtoj nema uobičajene administrativne bilješke. Nema datacije ni potpisa. Tekst je svakako interesantan: Capitoli chè s'humiliano in comprouazione dell'esposto al Tribunale Eccelso.

Che nel giorno di 27 decembre cad(en)te conuocato il Cons(egli)o de' Nobili per deuenire all'ordinaria ballotazione delle cariche tentò Gio: Nicolò de Dominis instradersi nella camera dell'Ellezione per que' fini, che ...

Che hauendo io uoluto interuenirui, come Giudice, anzi essendoui, tuttoche per momenti di passaggio intereuenuto fatte le cariche uenero ad esser nominate, q(ues)ta la forma delle Leggi.

Che uscito da q(ue)lla, e sedendo prò Tribunali in Figura di Giudice. per dutomi dal Dominis il douuto rispetto ardi esporre in scritto, et a uoce protesti contro le mie decisioni, negando la douuta suddita la obbedienza, tuttoche amonito di riportarsi, nel caso, si chiamasse aggrauato alle uie ordinarie dell' appellazione, o ricorsi a Tribunali Superiori: –

Che falsissime sono l'asserzioni fatte dal Dominis, che altri Pub(lic)i Rappre(sen)tanti non siano altre uolte interuenuti in d(et)te camere –

Che lo stesso con repplicati protesti procurò, minacciando di far soccombere a graui strussi, danni e spese, nel caso uoelesse ballotare le Cariche, come io haueuo decretato –

Ch' egli haueua più emisarij, quali uagando per il Conseglio, instiguauano a tumulto li conseglieri, e li tratteneuano dalla douuta ballotazione –

Che li Conseglieri, tutto che da me amoniti a douer ballotare ricusauano di farlo, rispondendo a chiara uoce che temeuano li protesti del Dominis –

Che dette Cariche contro tutte le publiche terminazioni, da sei anni non sono per anco mutate –

Che il più delle uolte la nomina delle Cariche uiene a seguire con istigazione e sforzo –

Che diciotto essendoli Capi della Comunità, cioè sei Deffensori, e dodeci giudici, quasi niuno ha assentito, ne assente all'apparato, anzi ripprotestano, e come meglio –

Che per fine non hauendo nel primo mio Regim(en)to ne meno nel p(rese)nte pregiudicati in menoma parte li priuileggi della Comunità, ho sempre quelli anzi sostenuti con il douuto zelo a consolazione de sud(et)ti. –

Dvadeset drugo pismo (redni broj 263, format 29 x 19) sastoji se također od četiri stranice, ali je čitav tekst od 16 redaka na prvoj stranici. Bilješka na četvrtoj stranici samo je djelomično čitljiva: 1731, P(ri)mo Genaro Brazza Conte contro Gio: Nicolò Dominis ... Pismo je datirano: Brazza p(ri)mo Gen(a)ro 1731 (prema tomu g. 1732) M. V., a potpisan je Ant(oni)o Barbaro conte.

Dominis nastavlja vrijeđanjem Predstavništva nakon konteova pisma upućenog V. V. E. E. Dominis prikazuje konta kao tlačitelja svoje domovine. Stoga konte moli da se povede proces i preslušavaju svi glavari bračke komune kojih ima 18, pa ako se otkrije bilo kakva konteova krivica, zadovoljit će se s bilo kakvom ozbiljnom kaznom. U protivnom slučaju, ako se pokaže da su netačne Dominisove bezobrazne klevete, neka odluči V. V. E. E. što budu smatrali za pravedno.

Dvadeset treće pismo (redni broj 264, format 28,5 x 20) ima četiri stranice. Tekst je samo na prvoj stranici i sastoji se od 13 redaka. Na četvrtoj je dijelom čitljiva bilješka: 1793, 20 Marzo Brazza Conte Processo contro prè Girolamo Scarnio .... Pismo je datirano: Brazza li 20. Marzo 1793, a potpisan je Lorenzo Barbaro Co:

Svađa je počela riječima. U toj svađi zbog neznatnog povoda do koje je došlo 8. jula između kovača Nikole Crassi p. Ivana i popa Jerka Scarnia, Crassi je bio teško ranjen kamenom u glavu od popa. Budući da je konte primio tužbu ranjenoga koji traži pravdu, a razabravši da je u pitanju crkvena osoba protiv koje bi morao postupiti, moli autoritativnu odluku V. V. E. E.

Dvadeset četvrto pismo (redni broj 265, format 28 x 19,5) ima praznu treću stranicu. Na prvoj stranici je tekst od 18 redaka, a na drugoj od 3 retka i na četvrtoj slabo čitljiva bilješka: 1742, 30 Maggio. Curzola – Conte – Contrabando di tabacco conprouato per Antonio Zuitanouich 6 Luglio – Facoltà di procedere contra ....

Kontu (Zorzu Barbaro) je 27. maja podnesena pismena denuncijacija Mate Dujmovića p. Tome, zakupnika duhana za Škrip i Splitsku. Prema denuncijaciji prošlih je dana stigla u luku Splitske barka iz Boke Kotorska. Njen patron je prenio 6 barila vina u konobu braće Cvitanović p. Frane te je zato od braće Cvitanović dobio u zamjenu svežanj duhana. Ni vino nije bilo prijavljeno za carinjenje, a duhan nije mogao biti primljen, jer je to prekršaj prema vladinim dekretima i štetuje javnoj

imovini. Konte je saslušao denuncijanta i ovaj je naznačio kao krivca popa Antu Cvitanovića. Među ostalim svjedocima denuncijant imenuje još jednoga popa kojemu je pop Ante prodao duhana. Budući da se odnosi na crkvenu osobu kao izloženog krivca, te svećenika–svjedoka, konte je obustavio nastavak parnice dok ne dobije »mature prescritioni di cotesto Eccelso Sacrario«.

Dvadeset peto pismo (redni broj 266, format 29 x 19,5) ima četiri stranice. Na prvoj stranici je 15 redaka teksta, a na drugoj 19. Ovo je jedino pismo koje je adresirano iz Supetra, i to 8 Maggio 1745, a potpisao ga je Francesco Balbi Conte. Na četvrtoj stranici je bilješka: 1745 – 8 Mag. Brazza Conte Si duole quel Publico Rapp(resenta)nte che li Capi della Com(mu)n(i)tà di Neresi gli abbiano sequestrato il suo onorario. 30 Luglio. Il Prou. Gnal in Dalm. onformat..

U drugoj polovici prošlog marta, nakon što je konte otputovao iz Nerežišća i povukao se s porodicom u primorski Supetar na Braču po običaju svojih predšasnika da sačeka na dolazak nasljednika kako bi bio spreman za odlazak, prošlog septembra potražio ga je Oktavijan Martinis, jedan od predstavnika Vijeća bračke komune. Martinis mu izjavio (također i u ime drugih), da 2. tekućeg mjeseca dođe osobno u Nerežišća kako bi predsjedavao sastanku Vijeća. Ne razmišljajući, konte je potpisao poziv, koji je Martinis bio već pripremio. Sjetivši se kasnije da mu je baš taj dan nezgodan, dao je to na vrijeme na znanje jednom od sudaca, jer da mu je nemoguće preći u Nerežišća. Stoga je bilo moguće na vrijeme odgoditi saziv Vijeća do dolaska nasljednika. Martinis se kasnije ponovno navratio, ali sada skupa s Davidom Cvitanićem, jednim od predstavnika plemstva, pa su obojica postojano tražila da se saziv održi u određeno vrijeme. Konte im je uljudno kazao da ga toga oslobode, jer da ne može zbog kratkoće vremena doći u Nerežišća. Umjesto da se zadovolje uljudnošću i poštenjem, vratiše se nezadovoljni. Zaslijepljeni, dogovoriše se s nekima od glavnijih plemića. Proširiše pismo, sastavljeno u uredu uprave, a koje je sastavio Martinis (kako je konte uvjeren), iako ga je napisao drugi. Istog dana, 2. tekućeg mjeseca, udruživši se sa Spiridijinom Cerineom, jednim od sudaca i glavara Komune, povukoše za sobom još dvije glupe osobe iz starih gornjih mjesta otoka. Konte je saznao da od imenovanih Matej Lukinović nije uopće bio prisutan na otoku jer se nalazi od nekog vremena sa svojom barkom na putu i prodaje vino. Kancelijer je kontu notirao spomenuto pismo. To je pismo konte kasnije dobio i pročitao. Ono je puno presmionih uvreda za Javno predstavništvo. To originalno pismo dostavlja, kako bi Mudrost Tribunala uvidjela koliko je teška i razuzdana smjelost ovih podanika.

Pismu konta Frančeska Balbija, kojemu je isticao rok službe, priloženo je spomenuto pismo bračkih plemića protiv konta. Pismo nosi redni broj 267 (format 28 x 19,5). Sastoji se također od četiri stranice, ali je ispisana čitava prva i 7 redaka druge stranice. Nema potpisa ni datacije, ali je u vrhu druga ruka dometnula crnilom: Adi 2 Magg(i)o 1745.

Osim toga je zabilježeno da su pismo predali sudac Spiridijon Cerineo iz Splitske i Markantonij Antonijević iz Selaca, također Matej Lukinović iz Pražnica i .... (nastavak je nečitljiv – op. A. J.). Njihova optužba glasi:

> Mai s'auerebbero persuaso li Sig(no)ri Nobili e specialmente li Sp(etabi)li Sig(no)ri Capi di questa Mag(nific)a Com(muni)tà, che l'Ill(ustrissi)mo Rap(presentan)te della Brazza anco nel guidare (?) il proprio Reg(imen)to le negasse a Loro, quello solenamente aueua promesso e che per sourane Leggi, e Pub(lich)e Prescricioni era tenuto pontualmente esseguire. Rissimulati con tropa rassegnacione li fonti arbitrij presisi nel corso di sua Reggenza contro a ciò, che fù più uolte precisamente comandato, e che per degni rigguardi, e notrici presentemente s'omette, si trouano peró responsabili alla propria Conscienza al Prencipe Ser(enissi)mo, dal quale sono incaricati, et all'Isola tutta di non sorpassare (?) gl'ultimi rimarcheuoli fati successi, e nell'absentarsi dalla Residenza di Neresi traducendosi in S. Pietro con graue agrauio et incomodo di tutti gl'abitanti e non intrauenendo al Mag(nific)o Mag(gio)r Consig(li)o destinato, non solo per la mutacione delle Cariche, delle quali il termine è già da tanto tempo spirato ma anco per altri urgentis (sim)i bisogni, al qual effetto s' erano ridotti in Neresi tutti li Sig(nor)i Nobili in ordi(n)e alle riuerite sottoscricioni, e comandi dell'Ill((ustrissi)mo Rap(presentan)te rendendo in tal maniera notabilmente pregiudicate, e deluse le comumi speranze. Non auendo giouato, ne le tante riuerenti instanze, che meteuono in riflesso i suoi impegni, ne l'illustre necessità nella quale s'atrouaua per non poter mancare a ciò era tanto giusto, et onesto si trouano necesitati douer presentare al Spet(abil)e Sig(no)r Camerlengo di non douer contare il rimanente dell'onorario come in casi simili fu con purgati Giudicij stabilito, risseruandosi di far poi li competenti riccorsi a supremi Tribunali, sicuri già che dall'incorota Giusticia, et adorabile Clemenza del Prencipe Ill(ustrissi)mo saranno esauditi a protesti, e nel tempo stesso rinnouati li sourani comandi per l'essecucione di quelle, che fu tante uolte rigrosamente comandato e scrupolosamente esseguito. Salui f: siue pregiudicio I.

Dvadeset šesto pismo ponavlja isti redni broj 267 (formata 28 x 19) iako nema nikakve veze ni s pismom konta s rednim brojem 266, niti s prilogom tom pismu s rednim brojem 267. Sastoji se od četiri stranice. Čitav tekst je samo na prvoj stranici, a ima 11 redaka. Na četvrtoj stranici nema bilješke. Pismo je datirano: Brazza li 11 Luglio 1747. Potpisan je: Zan Paulo Dolfin Conte.

S pismenom tužbom od 19. jula pristupio je Predstavništvu u Nerežišćima Ivan Gospodnetić p. Jerolima, sudac ove Komune i za sela Povlja, Selca, Novo selo i druga koja pripadaju ovim naseljima u gornjem vrhu otoka, i to zbog brojnih neprijateljskih djela i zasjeda protiv njega.

Neki naoružani stanovnici i njihovi istomišljenici iz Šumartina na Braču u nedjelju 16 jula, prigodom svetkovine Gospe od Karmena u Selcima, koju drže svojom zaštitnicom, napali su Gospodnetića. Kako su u stvar uvučene i neke crkvene osobe, konte obavještava Vijeće desetorice u Veneciji kako bi od njih dobio autoritativni savjet.

Dvadeset sedmo pismo (redni broj 268, format 28 x 19,5) se sastoji od četiri stranice, ali je tekst na prvoj i drugoj stranici na kojoj je 9 redaka. Pismo je datirano: Brazza li 21 Giugno 1747, a potpisan je i na ovom pismu Zan Paulo Dolfin Conte. Ovom pismu priložen je prilog s rednim brojem 269.

Pristupio je oštećeni Ivan Gospodnetić p. Jerka s pismenim dopisom od 18. augusta 1731. (?) i nekim papirom koji naziva oporuka od 9. maja 1743, za koju veli da ju je sastavio Frane Dominis kao javni bilježnik za Ivanova oca p. Jerka Gospodnetića. Prema toj oporuci otac je odredio kao nasljednika njegova brata popa Matiju, što ide na veliku štetu pa i povredu obaveza i naslova, jer nasljedstvo po zakonu i po krvi pripada njemu, Ivanu. Da bi dokazao svoju tvrdnju, poziva se na neke crkvene osobe. Gospodnetićevu tužbu konte proslijeđuje u Veneciju.

Prilog s rednim brojem 269 ima također četiri stranice (formata 28,5 x 20). Čitav tekst je na prvoj stranici. U vrhu piše: Settembre 1747. Ispod sastava su ispisana 54 imena, ali su neka imena precrtana. Pred najvećim brojem imena načinjen je križić. Bez križića je 8 imena, a ostalih nebrisanih imena je 41. Prema tome ukupno 54 (5+8+41), i to 34 u prvom stupcu, a 20 u drugom. Imena su uglavnom nečitljiva, te se samo neka mogu pročitati, ali se svejedno ne mogu osobe odgonetati, na primjer: Capod.a, Vicenza (2 puta), Cusna (2 puta), Rorigo (2 puta), Tolmazo, Verona (više puta), Barsolini, Barbarosa (2 puta), Bergamo itd.

Dvadeset osmo pismo (s rednim brojem 270) se sastoji od četiri stranice. Tekst pisma je čitav na prvoj stranici i ima 6 redaka. Na četvrtoj je strani bilješka: 1755, 16 Aprile Brazza – Conte. Tolsami Religiosi 1755–9–Maggio Facoltà col Trib.le de Capi. Pismo je datirano: Brazza li 16 aprile 1755, a potpisan je Zorzi Barbaro Conte.

Proces se formira na traženje paron Nikole Anjića iz Bola sa dva predložena svjedoka D. Luke Kevešića p. Marka i D. Luke Kevešića p. Petra, oba svećenika. Konte upućuje stvar Vijeću desetorice u Veneciju »per potersi assumere le deposizioni di essi Cheuessich come lo suplico riuerentem(en)te dall'Auuttorità sourana di V. V. E. E. per auer ueram(en)te de corrente anche gl'esami stessi«.

Dvadeset deveto pismo (format 29 x 20) nema rednog broja, ali po redu bi trebalo da ima broj 271, to više što je taj broj posve izostao, a slijedeće pismo nosi redni broj 272. Tekst se sastoji od 13 redaka na prvoj stranici dok je na posljednjoj dvanaestoj ove pozicije u vrhu druga ruka napisala: 1795 Brazza. Datirano je: Brazza Neresi 28 Ottobre 1795, a potpisan je Marc'Antonio Contarini Conte.

Konte je primio duždevo pismo od 19. augusta, ali ga je dobio tek 24. oktobra uz priloženi memorijal na ime Josipa Karničića iz Bola, tj. dana kad je konte preuzeo upravu. Bivši kancelijer bio bi smjesta provjerio izložene stvari, kako bi mogao tačno informirati, ali je pri predaji ureda našao neku parnicu s obaviješću za dan 5. jula.

Pismu je priložen dugi dopis s rednim brojevima 272 i 273 s ukupno 12 stranica, ali su ispisane samo tri prve stranice formata 28,5 x 19,5. Na prvoj stranici je broj 272, a na trećoj je broj 273. U vrhu prve stranice piše: Copia. Datirano je: Brazza Neresi 5 luglio 1795. Potpisan je: Fra(ces)co Candido Canc(lier)e ha fatto copiare dal Registro esistente in processo.

Govori se o događajima u Bolu, koji da mogu imati teških posljedica krivnjom Josipa Karničića, sina Nikolina. Prijavu su podnijeli Dr Josip–Ante Vusio, mjesni sudac, i kapetan Ante Nikolorić, povjerenik pučana. Na osnovu ove prijave i mnogih zakletih svjedoka proizlazi da se Josip Karničić, iako oženjen, približio djevojci Magdaleni, kćeri mestre Vicka Hranotića, također iz Bola. Ona je prije živjela u tijesnom prijateljstvu sa Vickom Karničićem, Josipovim bratom, koji je također bio oženjen. Josip Karničić je javno danju i noću posjećivao kuću Hranotićke pa ga se moglo vidjeti i s njom u krevetu i u intimnostima, što su potvrdila dva svjedoka iz Hranotićkine rodbine. Ostala je noseća te je noću između 24. i 25. januara rodila djevojčicu, koju su prihvatile dvije žene koje su joj asistirale. Jedna od njih odmah je krstila novorođenče vodom. Porodilja je tražila da se dijete udavi. Međutim, poslije ponoći je došao Karničić, uzeo dijete i ponio svojoj kući. Dijete je zatim krstio sindik dominikanskog samostana fra Vicko Cvitanović, ali ga nije moguće ispitati. Trećeg dana je dijete umrlo od gladi kako to izjavljuju zakleti i nezakleti svjedoci, pa je pokopano noću na samostanskom groblju bez crkvenih obreda, bez dozvole predstavnika crkve i bez dozvole zdravstvene inspekcije, kako proizlazi iz uvjerenja župnika fra Dinka Domjanovića. Ovaj je još izjavio da već tri mjeseca ništa nije zabilježio ni u knjigu krštenih ni u knjigu umrlih. Da bi jače demonstrirao svoje nedolično vladanje i da istakne zajednički život s Magdalenom, Karničić je maltretirao svoju zakonitu ženu Dijamantinu Lasioti, koju je noću otjerao iz kreveta i izbacio van kuće u samoj košulji, izloživši je surovoj zimi rekavši joj neka ode svojoj majci u Postira, gdje se i sada nalazi. Objasnio joj je da je ne će primiti natrag, što su potvrdili zakleti i nezakleti svjedoci. Kad je Magdalenin srodnik, kapetan Ivan Hranotić dokučio Karničićevu namjeru da Magdalenu dovede svojoj kući da mu nadomjesti ženu, nastojao je Magdalenu na razne načine upozoriti da ne prihvati Karničićeve želje jer će od toga imati štete i ona i rodbina. Ali, sve je bilo uzalud. Kad je Karničić za to doznao, složio je satirične pjesme klevetajući kapetana Ivana Hranotića i njegova rođaka D. Ivana Hranotića pa i druge njihove srodnike. Čak je udesio da jedna od tih satira dođe u ruke kapetanu Ivanu na njegovu adresu, a ostale je objavio na trgu, loži i na drugim izloženim mjestima

Bola. Sve je to napisao njegovom rukom, kako su utvrdila dva zakleta svjedoka kojima je poznat Karničićev rukopis. Premda je bio upozoren od strane crkvenih osoba, župnika i svjetovnih glavara Bola, koji su ga nastojali nagovoriti da napusti vezu s Magdalenom i da se pokaje, on je još drskije nastavio. Doveo ju je u svoju kuću, pa, kao da želi održati izložbu preljuba, pustio je da se vidi kako odlazi s Magdalenom u krevet. Stavio ju je i u dućan koji drži u zakupu, da prodaje njegovo vino i duhan. Sve je to utvrđeno od zakletih svjedoka. To je dalo povoda brojnom narodu i porodicama Hranotić (koje broje veći broj čašćenih kapetana koji se ističu i u inozemstvu) da negoduju zbog javne sablazni, pa su dvije ili tri noći bili spremni da nasrnu na preljubnika i njegovu konkubinu. Stoga su mjesni glavari pozvali oružanu silu. Da bi se smirilo vrenje koje je zahvatilo narod, prihvaćena je žalba da bi se provjerili događaji i uputili putem zakonskih procedura. Međutim, poznajući vruću i časnu narav mještana i znajući za oskudicu oružane sile u kojoj se nalazi konteovo Predstavništvo, smatra svojom dužnošću da informira.

Slijedeća tužba koja je također priložena nosi broj 274 (formata 29 x 20,5). Tekst je na prvoj stranici i sedam redaka na drugoj. Nema nikakve posebne bilješke na četvrtoj stranici. U vrhu prve stranice piše: Copia. Na kraju teksta zabilježeno je: Adi – 19 – agosto 1795 – presentata da D. Domenico Zen interueniente e per nome del supplicante. Taj molitelj ili tužitelj je očito Josip Karničić (vjerojatnije Karninčić) iz Bola. I na ovom prijepisu je potpisan: Francescco Candido Canc(elier)e Pred . . .della Brazza fu copiata, pa je otpremljen u Veneciju kao prilog dvadeset devetog pisma.

Karničić iznosi svoju verziju događaja. Veli da je iz susretljivosti i na traženje Nikole Hranotića sklonio pod zaštitu svoje žene u svoju kuću neudatu Hranotićevu kćerku Magdalenu, koja je u svojoj mlađahnoj dobi dala na svijet djevojčicu. Zbog toga je progoni neki kapetan Ivan Hranotić iz Bola. Kad je taj Hranotić doznao da je Karničić nesretnici pružio azil, bio je napadnut od opake svjetine noću u vlastitoj kući. Svjetinu je predvodio kapetan Hranotić. U opasnost je došao njegov život kao i život nesretne Hranotićeve. Pri tome je bila izgažena tabla koja je visila nad njegovim vratima, jer je zakupac duhana. Jedva se spasio, ali mu je život i dalje u opasnosti što ga preći da izlazi iz kuće. U takvoj situaciji vjerni podanik se obraća vlastima. Uzda se u pravdu.

*

U već spomenutoj Vitnićevoj rukopisnoj knjizi pod br. 97 među uputstvima kontu Anđelu Zenu nalazi se i pismo koje je bilo upućeno njegovu predšasniku kontu Jakovu Foscarini »14 Sett(emb)re 1619 in Pregadi. Al Conte della Brazza e Success(o)ri«. U tom se pismu naređuje da priori, opati i druge starješine u samostanima mogu biti samo duždevi podanici, a nikako stranci. Ono u cjelosti glasi:

Per diuerse deliberat(io)ni et ordini del Cons(egli)o di X.i, et atre del Senato è disposto che li Monasterij de Fratti, et Monachi, et altri Religiosi claustrali del n(ost)ro stato non siano gouernati da Priori, Abbati, et altri Sup(erio)ri d'allieno stato, et ciò per molti conuenienti rispetti, et per ouiare à diuersi importanti disord(in)i che seguiuano, et uedendosi che le d(ett)e deliberat(io)i non sono come è di douere esseguite, e dalla trasgress(io)ne succedono molti inconuenienti, alli q(ua)li si deue rimediare q(ua)nto raggioneuolm(en)te si possa fare. Vi comett(e)mo col Senato che nel tempo auenire non dobbiate in alcun modo permettere che sia admesso al carico di Prior, Abbate, ouero altro sup(erio)re di q(u)alsiuoglia Religion di Fratti ouero di Monachi, ouero d'alcuna Congregat(io)ne, il qual non sia suddito, o Confidente n(ost)ro, et nato nel n(ost)ro stato, et q(ue)sto n(ost)ro uolere esseguirete pontualm(en)te Voi, et u(ost)ri Success(o)ri in ogni Monasterio del u(ost)ro Reggim(en)to e lo farete capitar a nototia col mezzo de Procur(ato)ri secolari o con altra maniera che ui parerà, si che in ogni modo la p(rese)te n(ost)ra comiss(io)ne habbia il suo intero effetto, come è fermiss(i)ma uolontà et intent(io)ne N(ost)-ra.[57]

PISMA BRAČKIH KONTA UPUĆENA DUŽDU

Postoje pisma trojice konta, i to od ovih mletačkih predstavnika na Braču iz Nerežišća: Ivana da Mosta (g. 1534), Petra Balbija (g. 1590) i Anđela Zena (g. 1620). Redni brojevi pisama su: 275, 276 i 277. Uz ova pisma nema priloga. Prvo i treće pismo od g. 1534. i od g. 1620. donosim ovdje skraćeno s odnosnim citatima na originalnom jeziku, a drugo pismo s rednim brojem 276 donosim u cjelosti na talijanskom jeziku.

Prvo pismo (odnosno trideseto s rednim brojem 275 formata 31 x 22) sastoji se od jednog lista (dvije stranice). Čitav tekst je na prvoj stranici i ima 14 redaka. Datirano je: XII februarij 1534, a potpisan je Joannes de Musto Comes Brachiae. Na poleđini piše: Sap(ientissi)mo Principe et excell(entissi)mo D(omi)no D(omi)no Andrea Gritti inclito duci uenetia d(omi)no colend(iss)mo. Pored adresanata je i slabo čitljiva administrativna bilješka: 12 febris 1533 Rc. p....1534. Brachia....

Mletački predstavnik (conte) Ivan de Mosto (1533–1536) javlja da je primio pismo kojim mu se izrijekom naređuje da »espresamente mi comette«, tj. da obavijesti »Allimen.ti gubernatori delle intrad. per conto della limitatio. dug.ti 50«. Odgovara: Respondendo dico che tal danari fino sotto di 7 octobrio.... furno mandati alli prefatti nag(istra)ti gubernatori con lette respetive della receptione de tal danari con una pocha admirat.one, ma se il nutio insieme con il Camerlengo de qui scu-

[57] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 245 retro.

ode et maniza tal danari per qualche cosa hauesero errato non per ciò merito io reprhensione alcuna hauendo circa ciò fatta la debita soliatudine et diligentia ne in futuro mancharo de studio et acurata uigilanza circa tal danari spectantij a excel(entissi)mi signori capi de prelibata celsitudine.

Drugo pismo (s rednim brojem 276 formata 31 x 21) ima četiri stranice. Na četvrtoj je ime aderesanta: Allo ser(enissi)mo et ecc(ellentissi)mo Prencipe S(igno)r il S(igno)r Pasqual Cigogna, inclito duce. Udesno je normalna administrativna bilješka, ali ne dovoljno čitljiva: 12 luglio .... 13 agosto Brazza. Manda un processo formato contra Franc(esc)o de Thomasis per imputabile di hauer fatto alcuni carelli di fumatorij contra quel Rettore. Pismo je datirano: Dalla Brazza a 12 luglio 1590. Potpisan je: Pietro Balbi Conte. Tekst je samo na prvoj stranici i ima 5 redaka:

> Ser(enissi)mo Prencipe.
>
> Mi è occorso formare l'occluso processo contra Franc(esc)o de Thomasis qm. Zuanne da quest' isola per cause in esso contenute: et ispedirne coppia di esso alla ser(eni)tà V(ost)ra acciò con la solita sua giustitia proueda in modo che ricerca la temerità del processo, et che li sudditi della ser(eni)tà V(ost)ra habbino timore di non commetter simil eccessi uerso gli rapresentanti di V(ostra) ser(eni)tà. Gra(ti)e.
> Dalla Brazza a 12. luglio 1590.
> Di m.to di V. ser.tà Deuotis.mo e re:
> Pietro Balbi conte.

Nema nikakva priloga, odnosno prijepisa. Stoga nije moguće utvrditi što je to Nikola de Thomasis (Tomazeo, Tomašić) počinio i u čemu se sastoji njegov prijestup protiv konta kao mletačkog predstavnika na Braču.

Treće pismo, tj. posljednje u omotnici ili trideset drugo sačuvano pismo bračkih konta, kao i mnoga ostala ima četiri stranice, ali je tekst samo na prvoj stranici sa 10 ispisanih redaka. Na četvrtoj strani je obična bilješka zavedena u Veneciji: 22 Giugno 1620. R.7 luglio Brazza. U vrhu gdje je obično zapisan redni broj napisan olovkom (konkretno broj 277), dometnuto je također olovkom: 1620. Brazza. Pismo je datirano: Dalla Brazza li 22 Giugno 1620, a potpisan je Anzolo Zen Conte.

Konte je primio pismo, pa veli: »sotto li 7 del istante mese di Giugno ho fatto publicare le parti in materia de banditi relegati, confinati et altramente condanati da Rap(prese)ntanti publici prese nell' Ecc(els)o Cons(igli)o di X.ci sotto li 22 et 29 Aprile« s onim »parte di 4 Giugno« prihvaćenih u spomenutom Vijeću u pitanju osuđenih u Istri, Dalmaciji, levantijskim otocima i kretskoj kraljevini »nel proposito sodetto alli quali darò piena essentione conforme alla mente di V(ostr)a Ser(eni)tà et dispositione di che ....«

O »banditima« se govori i u spominjanim uputstvima koja se nalaze u trećem dijelu Vitnićeva rukopisa[58] i to pod brojem 6 »Di non douer acettar banditi, ne con loro acompagnarsi« i pod brojem 80 »Che li banditi non si possono assoluer«.

*

U toku Kandijskog rata (1645–1669) generalnog providura generala Leonarda Foscola naslijedio je Jerolim Foscarini (g. 1651). U fasciklu broj 472 u Archivio di stato u Veneciji[59] nalazi se providurovo pismo duždu pod brojem 70 od 16. novembra 1651. u kojem Foscarini javlja o smrti Jurja Mladinea iz Pučišća, suprakomita bračke galije. Obolio je još u Kotoru pa je od iste bolesti poslije kraćeg bolovanja umro u Korčuli »et ueramente la perdita è stata grande per la fede, per il ualore e per il merito di q(ue)sto degno soggetto, che con sua gran lode ha trauagliato sempre fruttuosamente in tal Carica nelle più arduc, et importanti occorrenze di tutta la presente guerra«. Njegov brat Frane je poslije njega preuzeo zapovjedništvo galije koja je u žalosnom stanju zbog pomanjkanja novaca i neisplaćenih plaća. Frane Mladineo je prikazao generalnom providuru stanje galije krvavim suzama i snažnim molbama. Foscarini ga je nastojao utješiti te mu rekao da je pisao *kontu* na Brač neka bračka komuna izvrši izbor novog suprakomita, a u međuvremenu da Mladineo (Frane) dovede bračku galiju u Zadar.

Pismom od 18. aprila 1652. pod brojem 99 iz Zadra generalni providur Foscarini piše duždu da je bračka komuna izabrala novog suprakomita na mjesto Jurja Mladinea. Međutim, novoizabrani Gelineo nije se još odazvao unatoč većem broju poziva koje mu je Foscarini uputio posljednjih mjeseci »fu poi anco ultimam(en)te proclamato il publico seruitio, et restato tuttavia assente; ho conuenuto capitar finalm(en)te a bando contro la sua persona«. Odmah je pisao *kontu* na Braču. Zatražio je da konte što prije sazove Vijeće pa da ono pristupi novom izboru »che le hò considerato douesse mirare a far cader in soggetto atto, et che habbi gl' oportuni requisiti per intraprender et ben adempir questo honorato impiego«.

U ovim i još nekim pismima Foscarini spominje konta na Braču. Tih godina 1651–1652., prema Vitniću, mletački predstavnik se zvao Kristo-

[58] *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 210: Di non douer accetar banditi, ne con loro accompagnarsi. È stato statuito nel Conseglio . . .; – *Vitnico G.:* Priuileggi, ib., list 80: Che li banditi non si possono asoluer. 1549 à 18 Luglio in Conc(egli)o di X.ci con Zonta. Acciò si possa ouiar alli tanti, et cosi graui eccessi, et delitti . . .

[59] Na hrptu kartonskih korica fascikla (buste) br. 472 piše: No 64. Proveditor Generale in Dalmazia 1651 a 1652 Gerolamo Foscarini. Procurator. Ispod je zalijepljena ceduljica s brojem fascikla 472, a još niže cedulja: Senato. Provveditori da terra e da mar. U fasciklu je uvezana rukopisna knjiga. U lijevom vrhu prvog Foscarinijeva pisma piše: Nro 56 sin 57. Prvo pismo ima redni broj 56, a datirano je 2. septembra 1651. Do rednog broja 94 većinom su slobodni listovi. Posljednje pismo je s rednim brojem 110 i s datumom 30. juna 1652. Brojni prilozi nemaju rednog broja.

for da Canal, ali u popisu na kraju Statuta i reformacija spominju se dva konta: Kristofor da Canal i Lorenzo Pizzamano. Prethodnik do g. 1651. bio je Francesko Priuli. Što se tiče izbora suprakomita bračke galije, o čemu govori generalni providur Jerolim Foscarini, već sam pisao.[60] Budući da se Gelineo nije prihvatio izbora, pri novom biranju je bio izabran Šimun Božičević–Nadali,[61] ujac pjesnika Jerolima Kavanjina, pa Kavanjin za nj veli:

A u ratu od Kandije
Šimun ujac moj snaženi
Vojak braške bivši galije
U svemu se opošteni,
Složi turske do tri fuste
Škodne Pulji vele puste. (VI, 135)

[60] *Jutronić Andre:* Bračka galija i njeni soprakomiti posl'je 1642, »Novo doba«, br. 70 (Uskrsni broj), Split, 1940.

[61] *Jutronić Andre:* Nekoliko bračkih pomoraca. »Pomorstvo«, br. 6, Rijeka, 1955, na str. 191.

KARLO JURIŠIĆ

STARIJI HRVATSKI NATPISI MAKARSKOGA PRIMORJA (XV–XVIII st.)

UVOD

Već više godina pretražujem ostatke naše historijske i kulturne baštine po osebujnom dijelu naše obale *od Vrulje do Neretve*, koji je u posljednjemu tisućljeću promijenio više naziva: Paganija, Narenta, Fragustinova (Gornje primorje) i Krajina. U novije doba ustalilo se jedino ime za ovaj kraj *pod biokovskom gredom* – po njegovu glavnome mjestu – *Makarsko primorje*.[1]

Među ostalim je u posljednje vrijeme moju pažnju na sebe svratilo *pedesetak starijih hrvatskih natpisa*, koje je ovdje ruka našega čovjeka uklesala na svoje kuće, crkve, grobove, pa i u žive biokovske litice. Razlog tome posebnome interesu jest taj što je – usprkos skoro dvjestagodišnjemu zanimanju većega broja pisaca i naučnih radnika za MP – većina tih natpisa do danas ostala nauci nepoznata, premda neki od njih imaju izuzetnu važnost.

Doista, ni stariji ni noviji pisci koji su izravno ili neizravno obrađivali prošlost MP nisu posvećivali dovoljno pažnje domaćim natpisima ovoga kraja. Njima su često bili važniji stari antički i noviji latinski negoli naši natpisi pod Biokovom. I prvi koji je tek nuzgredno spomenuo par hrvatskih natpisa iz MP bio je tuđinac: talijanski prirodoslovac i putopisac *Alberto Fortis* (1741–1803).[2]

Prema Fortisovu svjedočanstvu znamo da se je za starije naše natpise u MP zanimao jedan od prvih naših filologa Makaranin *Klement Grubišić* (1725–1773), ali nam njegovi zapisi o tome nisu sačuvani.

Bosanski »ilir« i prosvjetitelj *fra Ivan Franjo Jukić* (1818–1857) putujući 1840. g. po Dalmaciji zapazio je na samostanskoj crkvi u Zao-

[1] Unaprijed će u radnji skraćenice MP označivati Makar. primorje.

[2] *Fortis A.*, Viaggio in Dalmazia, II, Venezia, 1774, 139 i 141. – *Cronia A.*, Nel centocinquantesimo anniversario della morte di Alberto Fortis (Estratto dalle MEMORIE DELLA ACCADEMIA PATAVINA: Classe di scienze morali, lettere ed arti, Vol. LXVI), Padova, 1954.

strogu natpis pisan »bosanskom katoličkom azbukom«, kako on kaže, i objavio ga u svome »Bosanskome prijatelju«.[3]

Makaranin *fra Ante Lulić* (1812–1888), prvi povjesnik MP, u svome »Compendio« donosi – uglavnome prema Lučiću Pavloviću – osam antičkih latinskih natpisa iz MP, a za natpise našega jezika izrazio se da su bez ikakve važnosti. Uza sve to, on je prvi objavio, makar netačno, tekst Hercegova natpisa iz Drašnica.[4]

Fra Petar Kačić Peko (1830–1918), također Primorac, 1859. u Kukuljevićevu »Arkivu« piše da je u MP »napisah u obće posve malo, ali se vidi gdikoji latinski i turski« (!).[5] Kasnije je u »Poviesti okružja makarskoga«, koja je pisana s mnogo više razumijevanja za našu kulturnu baštinu, spomenuo šest domaćih natpisa iz MP, između kojih je dvama naveo tekst: Hercegovu iz Drašnica i Radatovićevu iz Zaostroga.[6]

Don Petar Kaer (1848–1919) u nedovršenome djelu »Makarska i Primorje« objelodanio je veći broj novijih latinskih, talijanskih i hrvatskih natpisa, većinom iz grada Makarske, među njima i 16 hrvatskih epitafa iz stare franjevačke crkve u Makarskoj.[7]

Jakša Ravlić u monografiji »Makarska i njeno Primorje«, koja do danas inače vrijedi kao najpotpuniji pregled povijesti ovoga kraja, donosi jedan jedini domaći natpis iz MP: spomenuti Hercegov, koji je tu prvi put objelodanjen fotokopijom.[8]

Svi skupa navedeni pisci objavili su tek treći dio starijih domaćih natpisa ovoga kraja, dok su *dvije trećine*, većinom važnijih natpisa, ostale nauci i dalje *nepoznate*. A i ono što je objavljeno, u više je slučajeva nepotpuno ili netačno. Bilo je, dakle, potrebito pristupiti tome radu i u jednoj monografiji sistematski prikazati sve starije epigrafske spomenike MP pisane našim jezikom: tako da se nepoznati objave, a poznati revidiraju.

Naši su natpisi sačuvani samo *u dva pisma*: većim dijelom *u latinici*, a manjim *u ćirilici*. Iako u našoj nauci postoji mišljenje da se u dalekoj prošlosti i u ovome kraju upotrebljavalo naše najstarije pismo glagoljica,[9] ipak uza sva nastojanja nisam se ovdje mogao namjeriti niti na jedan stari glagoljski natpis.[10]

[3] Bosanski prijatelj, I, Zagreb, 1850, 26, bilj. 5.

[4] *Lulich A.*, Compendio storico-cronologico di Macarsca e del suo litorale, ossia Primorje, Spalato, 1860. Na s. 81. kaže: »... si osservano varie iscrizioni Šlavoniche di niuna importanza«.

[5] *Kačić Peko P.*, Odgovori na njekoja pitanja družtva za jugoslavensku povjestnicu i starine – Iz kotara makarskoga, ARKIV, V, 323.

[6] Isti, Poviest okružja makarskoga, ARKIV, VII, 92–128.

[7] *Kaer P.*, Makarska i Primorje. Opisni dio, Rijeka, 1914.

[8] *Ravlić J.*, Makarska i njeno Primorje, Split, 1934, 108, 151. bilj.

[9] *Barada M.*, Episcopus Chroatensis, CROATIA SACRA, 1931, 214.

[10] U MP imamo više *novijih glagoljskih natpisa* iz doba kada se na prijelomu dvaju posljednjih vjekova (oko 1900) među rodoljubivim svećenstvom u Dalmaciji razmahao pokret za glagoljicu i staroslavensku službu Božju: epitaf don Mije Pavlinovića u Podgori (glagoljicom i latinicom), četiri natpisa na stropu samostanske crkve u Živogošću, pečat župskoga ureda u Podaci i dr.

Naša monografija zahvaća *spomenike od XV do kraja XVIII st.*, tj. uglavnome doba turske i mletačke okupacije MP. Značajno je da u ovome središnjemu dijelu stare postojbine neretvanskih nekoć upornih pogana i kasno pokrštenih višestoljetnih gusara sve do smrti Hercega Stjepana (1466) nemamo *pod Biokovom* sačuvan niti jedan natpis našim jezikom, a poslije antičkih vremena kroz isto doba niti jedan latinski. Očiti znak nepovoljnih uvjeta ili uopće za kulturni razvitak ovoga kraja od doseljenja naših preda pa do XV st., ili za čuvanje eventualnih epigrafskih spomenika iz navedenoga razdoblja u kasnijim vjekovima. A da je moglo biti domaćih natpisa u ovome kraju i prije XV st., svjedoče sačuvani značajni epigrafski spomenici našim pismom i jezikom u nedalekom susjedstvu: ćirilsko-glagoljska ploča s Humca u Hercegovini (X–XI st),[11] ćirilski natpis iz Povalja na Braču (XII st)[12] i ćirilski epitaf kneza Miroslava iz Omiša (XIII st).[13] Ukoliko ih je dakle i bilo, ovdje su na žalost izgubljeni. Stoga još veću pažnju zaslužuju sačuvani natpisi koji su predmet ovoga rada.

Radnja se *dijeli* na natpise pisane ćirilicom, zatim natpise mješovitim pismom (latinično-ćirilskim), onda one koji su pisani samo latinicom, i na kraju završava sačuvanim podacima o izgubljenim natpisima.

U okviru navedene razdiobe po vrsti pisma spomenici će se dalje redati po geografskom položaju pojedinih mjesta počevši od Brela, a prednost će određivati kronologija datiranih spomenika u svakome mjestu.

Kod ćirilskih, odnosno bosaničkih spomenika donosimo autorov crtež originalnoga pisma, a čitanje *u latiničkoj transliteraciji* prema hrvatskome transliteracijskome sistemu bosančice, što ga je u Vjesniku bibliotekara Hrvatske, 1950, IV, objavio prof. Šime Jurić.[14] Upozoravamo na transliteraciju osam karakterističnih bosaničkih slova:

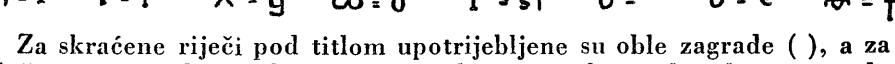

Za skraćene riječi pod titlom upotrijebljene su oble zagrade ( ), a za slučajno izostavljena slova, riječi i skraćenice bez title šiljate zagrade ⟨ ⟩. Kosa crta / označuje konac jednoga i početak drugoga retka.

Gdje je god to bilo moguće, kod natpisa je prikazana *historijska pozadina*, u kojoj je natpis nastao ili je naglašeno značenje koje natpis ima.

Radnji se prilažu *fotokopije* gotovo svih ćirilskih natpisa (dva nije bilo moguće snimiti) i nekih latiničkih. Snimke su sve autorove osim dijela Fortisova pisma (slika br. 32), koja potječe od Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani, na čemu toplo zahvaljujem.

Na kraju radnje nalazi se *Kronološki raspored* natpisa i Rječnik vlastitih imena – radi lakše evidencije.

[11] *Vego M.*, Humačka ploča (najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini, X ili XI stoljeće), GLASNIK ZEMALJSKOGA MUZEJA, ARHEOLOGIJA, NS, sv. XI, Sarajevo, 1956, 41–61; iste godine pisac je izdao u Sarajevu II izdanje kao separat.

[12] *Ostojić I.*, Benediktinska opatija u Povljima, Split, 1934, 60–66.

[13] *Ostojić I.*, n. d., 40.

[14] *Jurić Š.*, Transliteracija ćirilskih azbuka, n. d., 242.

I

ĆIRILSKI NATPISI

Opće je poznato da se je *ćirilica* stoljećima upotrebljavala u MP kao i na cijelome području makarske biskupije, i to ćirilica *zapadnoga tipa* ili – kako se uobičajilo nazivati – *bosančica.*[15] Njome su nekoć pisali službeno i privatno i franjevci, i svjetovni svećenici, pa i pismeni svjetovnjaci, kršćani i muslimani, ovoga kraja. O tome svjedoče snopovi različitih spisa: knjiga, matica, pisama, ugovora, potvrda i dr., što je do danas sačuvano u arhivima triju primorskih franjevačkih samostana (Makarske, Živogošća i Zaostroga), župskih ureda, pa i po seljačkim kućama.[16]

Istim je pismom pisan jedan od najvažnijih izvora naše najstarije povijesti, tzv. *Hrvatska kronika,* koju je splitski patricij Dmine Papalić 1509–1510. pronašao ovdje u MP *u Markovićima,*[17] danas izumrlome *zaselku* čije se ruševine nalaze 1 km sjeverozapadno od sela *Igrana,*[18] nedaleko ranoromaničke crkvice sv. Mihovila (iz XI ili XII st).

To pismo, koje spomenuta kronika i statut susjednih Poljica iz 1665. nazivaju »arvackim pismom«, bilo je u MP sve do kraja XVIII st. *domaće pismo,* pa nije ništa čudno da je do danas odoljelo zubu vremena petnaestak epigrafskih spomenika pisanih tim našim pismom.

Naše ćirilske natpise prema obliku slova dijelim u tri varijante: *lapidarnu, kurzivnu bosančicu* i *ustavnu ćirilicu.*[19] Njihov je vremenski raspon XV–XVIII st.

B r e l a

Natpis br. 1 (sl. 1)

Materijal i mjesto: kamen, prag nadvratnik 124 × 17 × 13 cm; stara kuća Joke Mrnjavca nedaleko crkve sv. Stjepana, Donja Brela.

Pismo: kurzivna bosančica. Visina slova iznosi 4–7 cm.

[15] O tome uobičajenome terminu u hrvatskoj paleografiji isp. *Zelić-Bučan B.,* Bosančica u srednjoj Dalmaciji, PRILOG 3. SVESKU IZDANJA HISTORIJSKOG ARHIVA SPLIT, Split, 1961. – Isp. i suprotno mišljenje: *Nedeljković B.,* O »bosančici«, PRILOZI ZA KNJIŽEVNOST, JEZIK, ISTORIJU i FOLKLOR, XXI, sv. 3–4, Beograd, 1955.

[16] U Topićima, zaselku Baške Vode, u kući Mate Topića reč. Kapa 1948. g. našao sam oko 25 manjih spisa iz XVIII st. pisanih talijanskim i hrvatskim jezikom, a od ovih veći dio bosančicom (najstariji 1719, najmlađi 1771). U Podaci, selu Gornjega Primorja, u kući Petra Viskovića pok. Grge 1953. g. namjerio sam se među sačuvanim starim spisima i na jedan hrvatski pisan bosančicom: oporuka Šimuna Viskovića, sina Damnjanova od 25. VIII 1748.

[17] *Mošin-Mencinger – Štefanić,* Ljetopis popa Dukljanina, MATICA HRVATSKA, Zagreb, 1950, 14.

[18] *Primorac Ilija* (= Antičić Petar, učitelj, Igrane 1863 – Igrane 1943), Prilozi za povijest Makarskoga primorja, Split, 1926, 23. Rod je igarskih Markovića izumro 25. III 1923. s Andrijanom, udatom za Luku Paruna, staricom od 91 g. iz Igrana (isp. Arhiv župskoga ureda, Igrane).

[19] *Tentor M.,* Latinsko i slavensko pismo, Zagreb, 1932, 150 sl.

Neobjelodanjen.

Čitanje: i . n na č o k z (= 1727) maěa i (= 8).

Na početku natpisa uklesan je križ – znak simboličke invokacije, zatim dolaze tri skraćenice i datiranje. Prvo je i treće slovo jasno, a srednje nije. Vjerojatno bi to bilo bosaničko h kojemu je drugi potez, kosu malu

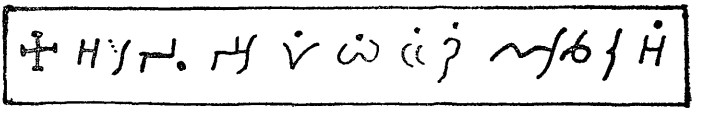

1.

prečkicu, što bi se s lijeve strane imala naslanjati na prvi veći potez klesar izostavio.[20] U tome bismo slučaju tu imali epigrafsku kontrakciju iz grupe *nomina sacra:* I⟨sus⟩ H⟨rist⟩ N⟨azaranin⟩. Slova četvrto i peto, te deseto i jedanaesto čine compendia ili ligaturu (litterae contiguae: na, ma). Nad slovima s brojčanom vrijednosti vidi se tačka.

Natpis br. 2 (sl. 2)

Materijal i mjesto: kamen, nadgrobna ploča 188 × 84 cm; dio »škire« ili zajedničkih grobnica obitelji: Ursić, Zelić, Ivanac i Tomaš; groblje, Donja Brela.

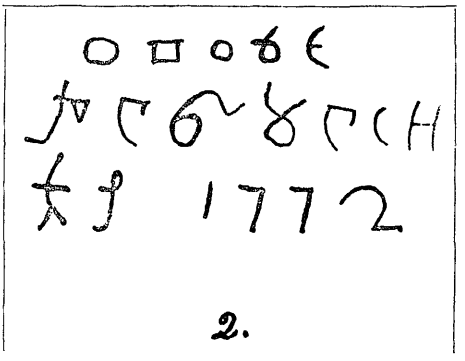

2.

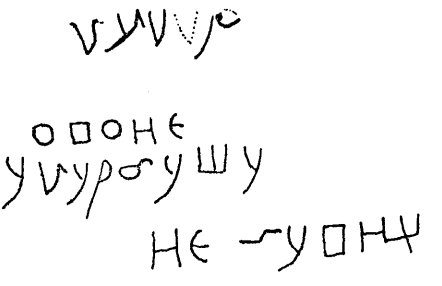

3.

Pismo: kurzivna bosančica. Slova 4,5 – 10 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Ovo će / gr⟨o⟩b Ursi/ĝa 1772.

U trećoj riječi klesar je izostavio slovo o. Natpis br. 2, datiran arapskim brojkama, najmlađi je datirani bosanički epigrafski spomenik MP.

[20] *Zelić-Bučan B.*, n. d., tabela I, rubrika »Split od XVI do XIX st.«, prvi oblik slova h!

Natpis br. 3 (sl. 3)

Materijal i mjesto: živi kamen, litica na prijevoju Dupci, sjeverozapadno od Donjih Brela, poviše prvoga prečaca iznad ceste Split–Makarska. Natpis zauzima površinu oko 90 × 65 cm.

Pismo: kurzivna bosančica. Slova su 5–17 cm, grubo klesana.

Neobjelodanjen.

Čitanje: tri zadnja retka prilično jasna: ... OVO IE / ANARBAŠA / IELAVIŠT.

Prva tri slova, čini se, jesu: č h č, a četvrto je prilično dubiozno: moglo bi biti omega, a moglo bi biti i glagoljaško z (9) ili pak položeno bosaničko zelo. Ako uzmemo da su prva tri znaka doista č h č (= 166.), onda onaj zadnji nikako nema opravdanja kao omega (700). Kad se dobro promatra fotografija, onda se mimo pukotine u stijeni primjećuje nešto kao prvi ulijevo zavinut potez slova g. Ako je to doista tako, onda je to posljednje slovo g i datum glasi č h č g (= 1663) ili pak 1660 g(odine). Skloniji sam pretpostavci da se tu radi o 1663. g. i da je taj natpis u vezi s pogibijom poznatoga muslimanskoga junaka *Alije Bojčića*, koja se desila tu u Vrulji u proljeću 1663.[21] Kod posljednjega slova u posljednjemu retku slovo *šta* nalazi se u značenju glasa ć. Dakle: 1663, ovo je harambaša Jelavić.

Natpis br. 4 (sl. 4)

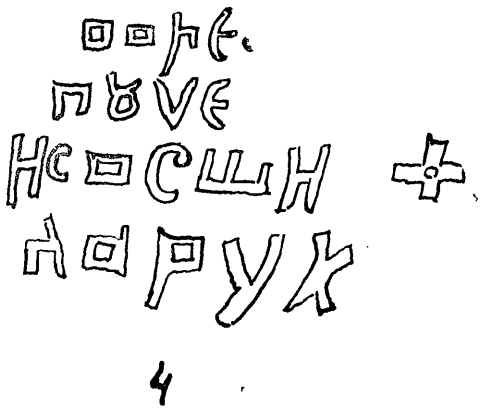

Materijal i mjesto: živi kamen, litica 6 m visoka, pedesetak m poviše »Sedam francuskih cesta«, iznad zaselka Gornjega Krička, Biokovo. Natpisna površina 30 × 40 cm.

[21] O događaju izvješćuje više pisaca: *Šilobadović* (STARINE Jug. ak., XXI, 90–91), *Kačić-Miošić*, (STARI PISCI HRVATSKI, XXVII, 76), *Vinjalić G.* (Compendio istorico, rukopis, arhiv sam. Visovac, str. 535). Isp. *Cvitanović G.*, Nekoliko krvavih uspomena iz Makarske, GOSPA SINJSKA, 1927, V, 131–132. – *Jelavić* je po svoj prilici jedan od primorskih harambaša koji su sudjelovali u uspješnoj akciji protiv Bojčića i drugova u vruljanskoj pećini »Dragji«.

Pismo: kurzivna bosančica. Slova su 3–10 cm, plitko klesana i istrošena od vremenskih nepogoda, pa stoga na fotografiji obojena kredom.

Neobjelodanjen.

Čitanje: prve četiri riječi čitljive: OVDE / PUČE / I SVRŠI ... Nejasni su posljednji znak trećega retka i cijeli četvrti redak. Valjda je na kraju trećega retka znak križa, a u posljednjemu retku možda se krije ime unesrećenoga: NOVAK (?), i danas poznato breljansko prezime.

Makarska

Natpisi br. 5 i 6

Materijal i mjesto: srebreni križ, 20 × 11 × 0,9 cm; riznica franjevačkoga samostana Makarska. Prvi natpis graviran u pobočne strane donjega dijela glavnoga kraka, a drugi na gornjim stranama sporednoga kraka i na vrhu drška.

Pismo: čitka bosančica, koja je kod prvoga natpisa bliža ustavu, a kod drugoga kurzivu.

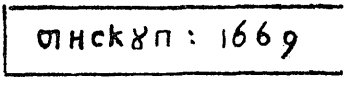

5.

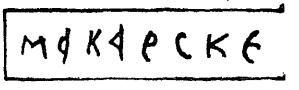

6.

Neobjelodanjen.

Čitanje: f⟨ra⟩ Marin Lišniĝ / biskup 1669.

Drugom rukom i lošijom tehnikom: sakreštie / makarske / a h c e (= 1695).

Križ je bogato ornamentiran filigranima biljnoga porijekla. Na njemu su i dvije latinske obične skraćenice nomina sacra: na prednjoj strani poviše Kristova lika INRI, a na suprotnoj IHS.

[22] *Farlati D.*, Illyrici sacri, IV, 197–198; *Zlatović S.*, Franovci države Presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb, 1888, 139–140; *Čapkun P.*, De organisatione curae pastoralis franciscanorum apud Croatorum gentem, Šibenik, 1940, 97.

Natpisi na križu, koji je vjerojatno rad domaćega majstora, označuju njegove sukcesivne vlasnike: *fra Marijana Lišnića,*[22] makarskoga biskupa (1664–1686) i Franjevački samostan u Makarskoj, u kome je Lišnić umro (3. III 1686) i pokopan. Makarski su franjevci smatrali potrebitim urezati na križ oznaku vlasništva tek 1695. g., s jedne strane, zato što je iste godine mletački senat imenovao svjetovnoga svećenika Nikolu Bijankovića za makarskoga biskupa (1695–1730),[23] a, s druge strane, stoga što su se tada u makarskome samostanu nalazili kao bjegunci imotski franjevci, koji su za bečkoga rata (1683–1699) morali napustiti svoj samostan na Otočiću u Prološkome Blatu.[24] Ti su, naime, svoj samostanski i crkveni namještaj što su ga sa sobom donijeli u Makarsku nastojali sačuvati za eventualni povratak na Otočić,[25] pa su možda reflektirali i na ostavštinu pokojnoga biskupa, svoga zemljaka iz Gorice (zap. Herceg.). Da bude jasno, kako taj dragocjeni predmet zadnjega makarskoga biskupa franjevca ne pripada ni novome biskupu Splićaninu Bijankoviću, ni imotskome samostanu, makarski su franjevci na nj urezali natpis da križ pripada »sakreštiji makarskoj«.

Natpis br. 7 (sl. 5)

Materijal i mjesto: kameni ulomak, 22 × 23 × 13 cm; Franjevački samostan Makarska, nađen 1938. g. na hrpi kamenja kod stare franjevačke crkve.

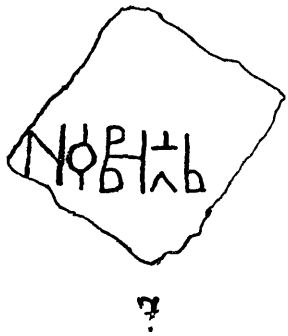

Pismo: starija lapidarna bosančica. Slova 6,5 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: . . . NOVIĆ'. Premda krnj i kratak, natpis je epigrafski bogat: poseban oblik slova *o*, ligatura *vi*, osebujno *ć*, koje u takvome obliku,

[23] *Jerković R.*, Nikola Bjanković, biskup makarski, Sarajevo 1943, 13 sl.
[24] *Ujević A.*, Imotska krajina, Split, 1954, 84–85.
[25] »Arkivalna knjiga«, (rukopis bosančicom), f. 236, fr. sam. Omiš.

gdje su dijelovi između sebe jako rastavljeni, ne susrećemo – koliko mi je poznato – u našoj dosada poznatoj ćirilskoj epigrafici,[26] – i na kraju tanko *jer*.

Prema formi slova natpis pripada XV–XVI st. Očito je fragment većega izgubljenoga natpisa. »Nović« može biti prezime ili radije završetak jednoga od brojnih starih primorskih prezimena: Antunović, Baranović, Cvitanović . . .[27]

Drašnice

Natpis br. 8 (sl. 6)

Materijal i mjesto: kamen, ploča 83 × 68 cm. Drašničko groblje, stara crkva sv. Jurja, sjeverozapadni ugao.

Pismo: ustavna ćirilica s bosaničkim a. Slova 4 cm.

Neobjelodanjen. Grgo Urlić Ivanović 1871. tek spominje grob kneza M. »Trknoča«, koji da je »s gotičko-glagoljiškim pismenim nadpisan«![28]

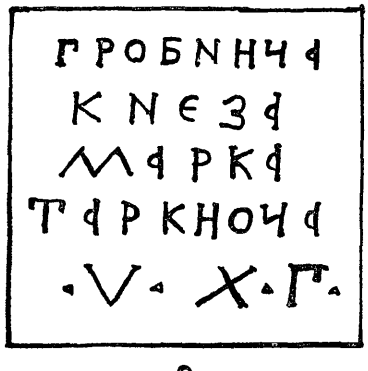

8.

9.

Čitanje: GROBNICA / KNEZA / MARKA / TARKIOCA / .Č.H.G. (= 1603). Potvrdu za to neobično prezime drašničkoga kneza iz doba turske vlasti u MP nisam mogao naći u drugim dokumentima.

[26] Pažljivo sam pregledao svu poznatu literaturu o bosančici, a napose »staro-bosanske i hercegovačke« natpise u GLASNIKU ZEM. MUZEJA BiH, Sarajevo, 1888–1935, i nigdje se nisam namjerio na takav oblik slova ć, gdje bi donji i gornji dio bio sasvim rastavljen jedan od drugoga tako da sliče na izvrnuta latinička slova V i T. Takovo ć nalazi se samo u MP (v. br. 9).

[27] U matičnim knjigama i mrtvarima MP XVII–XVIII st. susreće se preko trideset različitih prezimena sa završetkom -nović. Isp. *Stojković M.*, Podgora u XVII stoljeću, ZBORNIK ZA N. Ž. i O. JUŽN. SL., XXIX, Zagreb, 1932.

[28] *Urlić-Ivanović G.*, Zale od Igrane – epičko-pučka pjesma, Zadar, 1871, bilj. 2.

Natpis br. 9 (sl. 7)

Materijal i mjesto: kamen, ploča 190 × 90 cm. Prezbiterij iste crkve u Drašnicama.

Pismo: lapidarna bosančica. Slova 5,5 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: GROB'NICA. STI/ PANA. VITASOVIĆA. U tri riječi natpisa imamo jedan tanki jer i šest ligatura (litterae contiguae). Slova o i ć kao i u natpisu br. 7. *Vrijeme:* XV–XVI st.

Prezime Vitasović i danas živi u primorskome selu Drveniku.

Igrane

Natpis br. 10 (sl. 8)

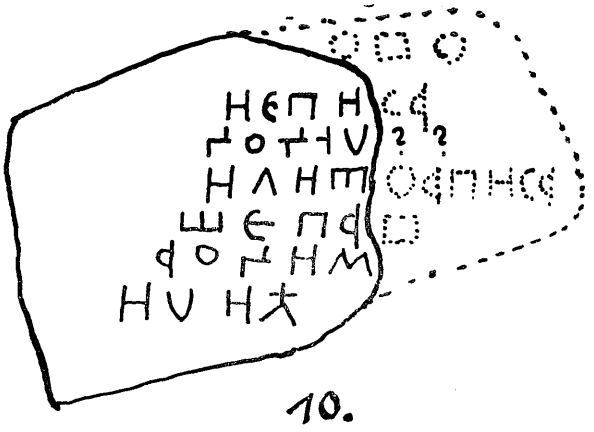

Materijal i mjesto: kameni grubi blok 100 × 60 × 50 cm. Donedavno 100 m južno od podnožja grebena na kome se diže gore spomenuta crkvica sv. Mihovila sjeverozapadno od Igrana; od 1954. kod Zaline kule u Igranima. [29]

Pismo: bosančica. Slova 4–12 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: u šest redaka natpis sadržava 26 prilično izlizanih slova, koja su se ipak dala raspoznati pri umjetnoj rasvjeti u noći.[30] Natpis je očito

[29] Prijenos je pomoću omladinaca izvršio *prof. Srećko Morović*, rođeni Igranac, nastanjen u Zagrebu. Isti me je obavijestio da su neki naši filolozi pokušavali dešifrirati natpis, ali bez uspjeha (pismo od 1. III 1960).

[30] Tom se uspješnom metodom rado služio *don Frane Bulić* (1846 – 1934), kada bi kasno u noći sa svjetiljkom u ruci rješavao solinske natpise.

nepotpun, jer mu manjka cijela lijeva strana. Držim da bi se čitav natpis, koji nema neki naročiti sadržaj, imao popuniti sa 14 slova i glasiti ovako: ⟨Ovo⟩ / ie pi⟨sa⟩ / no na č . . / i (= 1 . .8.) lit⟨o, a pisa⟩ / še Pa⟨v⟩ / ao Nim/ ičiĝ.

Posljednje slovo drugoga i prvo slovo trećega retka na sačuvanome dijelu natpisa bez sumnje označuje prvu i posljednju brojku godine: č . . i (= 1 . . 8), ali kako nedostaju srednje dvije brojke, natpis se ne može pobliže datirati. Prema obliku slova spomenik svakako spada u XVII–XVIII st. Po svoj prilici ga je uklesao neki dokoni pastir ili seljak.[31]

Prezime Nimičić u XVII–XVIII st. potvrđuju matice susjednih Draš-nica, koje su s Igranima tada sačinjavale jednu župu.[32]

Drvenik

Natpis br. 11 (sl. 9)

Materijal i mjesto: zidni kamen 28 ×34 cm; Drvenik–Selo, stara kuća Ivana Burića, zapadni zid.

11.

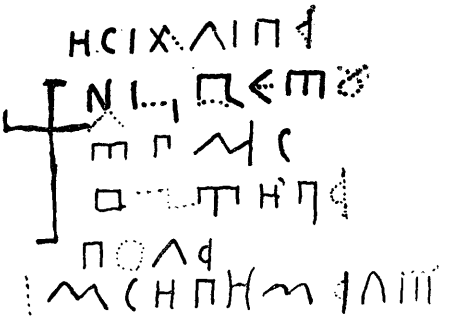

12.

Pismo: ćirilica. Slova: 5–8 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Ĭ G P H. Skraćenice od 4 slova.

Na istoj kući u istome nizu kamenja nalazi se drugi kamen istih dimenzija s latinskim natpisom: DOMUS BURICH 1671. Značenje je prvoga natpisa nejasno, dok drugi natpis kaže da je kuća Burićeva sagrađena 1671, tj. u doba obnove poslije kandijskoga rata.

[31] Poznato je da su u svoje vrijeme obični seljaci i pastiri po Bosni i Dalmaciji znali čitati bosančicu (isp. *Margitić S.*, Ispovid krstjanska, Mleci, 1701, 6.). *Fortis* ističe slučaj kako je neki seljak za vrijeme propovijedi (u Makarskoj?) javno prigovorio župniku koji se navodno krivo poslužio djelima Divkovićevim: »Nie tako!« (Viaggio in Dalmazia, I, Venezia, 1774, 61–62).

[32] *Stojković*, n. d., 145.

Natpis br. 12

Materijal i mjesto: živa litica, sjeverna strana ispod drveničke Gradine, s koje strše ruševine drveničkoga Kaštela.

Pismo: ćirilica.

Nečitljiv. Već skoro dvjesta godina taj primitivno klesani natpis privlači pažnju filologa, ali uza sve to ostao je do danas neriješen.

Natpis prvi spominje *Fortis* i zove ga »starim slavenskim natpisom ćirilskim slovima«.[33] Na istom mjestu ističe učeni opat da je natpis prepisao (ricopiò) njegov prijatelj »*Conte Grubbisich*«, tj. Klement Grubišić, ali nam se taj prijepis, koji bi po svoj prilici riješio našu zagonetku, nije sačuvao.

Sredinom prošloga stoljeća za natpis se zanimao *Vinko Sabljar*, kada je po Dalmaciji skupljao starine za Narodni muzej u Zagrebu.[34]

Pred sto godina *fra Petar Kačić Peko* nastojao je prepisati i odgonetati natpis, ali s malo uspjeha, kako i sam priznaje: »... još se poznaje ponješto starinsko pismo cirilskimi slovi, ali je jako pokvareno od vremena i izlizano od vjetra i vode. Koliko sam mogao, onoliko sam i dignuo« ...[35] Ni njegovo čitanje nije nam sačuvano.

God. 1955. sveučilišni profesor *Josip Hamm* na naučnom putovanju po Dalmaciji zadržao se nekoliko sati kod natpisa, ali bez konačnoga rezultata.

U noći 9. III 1960. pokušao sam metodom umjetne rasvjete dešifrirati natpis. Doduše nisam uspio, ali sam nakon nekoliko sati promatranja *ustanovio ovo:* natpis ima šest redaka; ispred natpisa je uklesan križ, 14 × 8 cm, kao njegov sastavni dio; natpis sadržava 30–40 slova od 3 do 4 cm na površini od 30 × 50 cm; za polovicu slova je jasno da su ćirilska; peti redak vjerojatno glasi: pola.

Pošto nije bilo moguće snimiti natpis kamerom, gore je donijet njegov približni crtež, kako sam ga ja vidio.

Prema obliku slova natpis je iz doba prije XVIII st. Valjda uspomena na neki okršaj s Turcima? Na to je ciljao Kačić Peko kada je 1859. pisao u Kukuljevićevu Arkivu: »Napisah uobće je posve malo, ali se vidi gdikoji latinski i turski. Ovi natpisi nisu od važnosti, samo jedan ćirilski na tvrdjavi drveničkoj ukazuje kako ta tvrđava bi dobivena od Turakah.«[36]

Z a o s t r o g

Natpis br. 13 (sl. 10)

Materijal i mjesto: kamen, prag nadvratnik 222 × 25 cm; crkva franjevačkoga samostana Zaostrog, glavna vrata.

[33] Viaggio, II, 141.
[34] ARKIV Kukuljevićev, VII, 100.
[35] Bilj. 34.
[36] ARKIV, V, 323, p. 9.

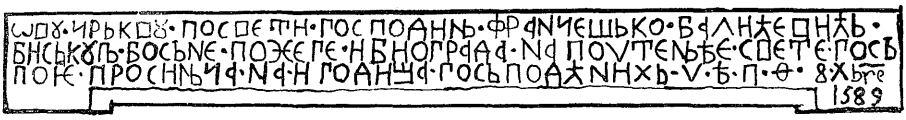

13.

Pismo: pravilna lapidarna bosančica. Slova: 4–5 cm.

Objelodanjen više puta, ali samo u latiničkoj transkr'pciji.[37] U originalnoj azbuci i fotokopiji ovdje prvi put.

Čitanje:

ŌVU. CR'KVU. POSVETI. GOSPODIN'. FRANCEŠ'KO. BALIĈEVIĈ'.
BIS'KUP'. BOS'NE. POŽEGE. I BIOGRADA. NA POČTEN'ĖE. SVETE. GOS'
POJE. PROSIN"CA. NA. I. (= 8) GODIŠTA. GOS'PODĜNIH'. Č.Ė.P.Ė. (= 1589)

8. dicembre 1589

Natpis od 127 slova, majstorski klesan, bogat je pravopisnim znakovima. Riječi su među sobom odijeljene trokutastom tačkom (osim u dva slučaja: u drugome retku i, na,), a tako isto i slova s brojnom vrijednosti. Poluglas tanki jer ponavlja se 12 puta, a susrećemo i 6 ligatura, od kojih 4 s tankim jerom. Slovo vede je četverokutno. Na kraju je nadodano i talijansko datiranje.

Spomenik je pisan pravilnim jezikom ikavskoga govora (Biograd). Na njemu je prilično rano u kamenu zajamčen hrvatski naziv za dvanaesti mjesec: *prosinac*. Zaostrošku samostansku crkvu natpis pravilno zove njezinim najstarijim titulom »svete Gospoje«, koji također susrećemo u turskim spisima ovoga samostana od 1494. g. pa dalje. Međutim, potrebno je upozoriti da je taj prag spolium stare crkve, koji je kod gradnje današnje crkve 1747. srećom upotrijebljen u svojoj prijašnjoj funkciji i tako nam se sačuvao do danas.[38]

[37] Natpis je prvi objelodanio *fra Ivan Frano Jukić* u BOSANSKOME PRIJATELJU (v. gore bilj. 3) uz ovu zanimljivu crticu:

»Bivši ja god. 1840. u Dalmaciji, vidio sam u Imockom, Makarskoj, a osobito u Zaostrogu od starih vriemenah mnoga pisma, zapisnike i t. d. sve gotovo ovom azbukom pisano (tj. »ćirilicom bosanskom« ili »bosansko-katoličkom azbukom«, kako Jukić zove bosančicu, m. o.) u knjižnicama francis. samostanah. Nad cerkvenim vratima zaostrožke cerkve čitase ovi nadpis »Ovu cerkvu posveti gospodin Francesko Balićević, biskup Bosne, Požege i Biograda, Na počtenje svete gospoje, Prosinca 6. godištah gospodnjih: 1589. – Nijedan od fratarah nije znao tog vriemena pročitati ovo: »poslie vojnikah ruskih, vele oni, ti nam pervi prošti!« zamoliše me, te im ono pismo latinskim slovima snimi. Ovo je meni i danas za čudo tim više, što popovi glagoljaši i sad se ovom azbukom služe!« – Natpis donose također *Eterović K.*, Fra Andrija Kačić Miošić, Dubrovnik, 1922, 46; *Balić K.*, Kroz Marijin perivoj, Šibenik, 1931, 22, i dr.

[38] O gradnji današnje crkve govori lat. natpis poviše glavnih vrata: LAT RFVNDATA ET RESTA A. MDCCXLVII. CONTA. AN. D. Natpis je riješio *Eterović* (n. m.), ali godinu pogrešno čita 1743.

Natpis spominje jedno historijsko lice: bosanskoga biskupa *fra Franju Balićevića* (Ričica kod Visokoga,? – Fojnica. 2. II 1615), poznatoga u našoj historiografiji po njegovim zanimljivim izvještajima Svetoj stolici o Bosni i susjednim krajevima.[39]

Natpis br. 14 (sl. 11)

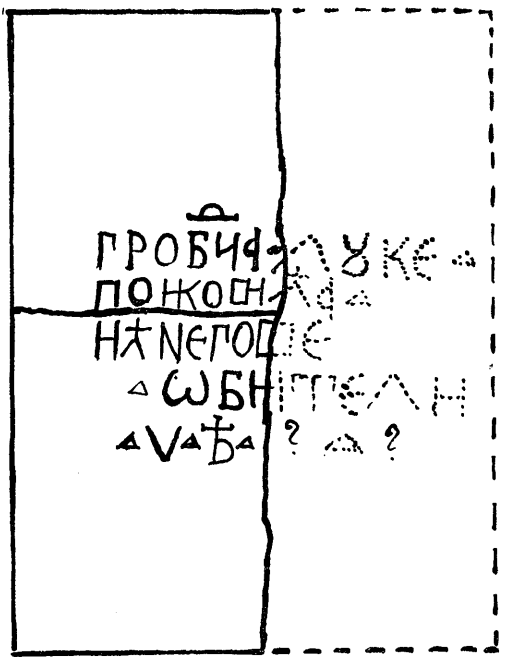

14.

Materijal i mjesto: kamen, prepolovljena polovica nadgrobne ploče, 92 × 41 cm; zbirka starina franjevačkoga samostana Zaostrog.

Pismo: lapidarna bosančica. Slova su 5–6 cm.

Neobjelodanjen, ali ga spominje Kačić Peko.[40]

Čitanje. Natpis je nepotpun. Manjka druga polovina ploče. Prema nepotpunim podacima Kačića Peke, koji nam je sačuvao ime naslovnika, natpis možemo popuniti tako da bi imao glasiti:

[39] Lit.: *Laštrić F.*, Epitome vetust. Bosnae, Mleci, 1765, 88; *Matas*, Pogled na djelovanje manastira Zaostrog od g. 1468–1868, KOLEDAR MATICE DALM., Zadar, 1869, 99; *Božitković J.*, Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala, Beograd, 1935, 51– 52; ENCIKL. JUG., I, 302.

[40] ARKIV, VII, 110.

GROB(NI)CA. ⟨LUKE⟩ / VOIKOVI⟨ĈA.⟩ / I ĈNEGO⟨VE⟩ / ŌBI⟨TELI.⟩ / .Č.Ē... (= 15...).

Riječi i brojke rastavljene su malim trokutima. U prvoj riječi imamo znak skraćivanja horizontalno položeno slovo *a*. Prema sačuvanim dvjema znamenkama natpis je sigurno iz XVI st., i to vjerojatno iz njegovih posljednjih decenija, kada je crkva bila uređena za posvetu, o kojoj govori natpis br. 13.

Natpis je do 1882. g, pokrivao grobnicu Vojkovića u samostanskoj crkvi. Vojkovići su bili ugledna obitelj iz susjednoga Drvenika, gdje su izumrli u XIX st. Kačić ih ubraja među »knezove i vlastela naroda slovinskoga« i kaže da su »od Trebinja«.[41] Bosanski Vojkovići Palinići imali su svoj grb, koji nam je sačuvan u Palinićevu zborniku.[42] Vojkovića je donedavno bilo nasuprot Drveniku u Sućurju na Hvaru, gdje su pomrli ili se iselili preko oceana.

Natpis br. 15 (sl. 12)

15.

Materijal i mjesto: srebro, okrugla kutija promjera 5,2 cm, visoka 1,5 cm, vanjska strana poklopca; zbirka starina samostana Zaostrog.

Pismo: kurzivna bosančica. Slova: 0,2 – 0,6 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Ovo će / škatula / svetoga / Miovila / u Lapčanu / 1726.

[41] STARI PISCI, XXVII, 388; XXVIII, 295.

[42] *Traljić S.*, Palinićev bosanski zbornik, ZBORNIK HIST. INST. Jug. ak., I, Zagreb, 1954, 169–187.

Suprotna strana kutije bogato je ornamentirana oko latiničkoga Kristova monograma IHS u sredini.

Kutija, po svoj prilici rad domaćega majstora, prvotno namijenjena staroj crkvi sv. Mihovila u Lapčanu (današnjemu Gracu), još pred drugi svjetski rat služila je kao dio crkvenoga posuđa (posudica za viaticum – pričest bolesniku), u susjednoj Baćini.[43]

II

LATINIČKOĆIRILSKI NATPISI

Kako će se vidjeti tokom ove radnje, u MP su se istodobno upotrebljavala oba naša pisma: i ćirilica (odnosno bosančica) i latinica. Njihova je upotreba bila tako recipročna da imamo dva epigrafska slučaja gdje su se na istome natpisu zajedno s latiničkim slovima istodobno izmiješala i bosanička slova ili brojke. Tako smo dobili »*mješovito pismo*« u velikome natpisu iz Makra i kratkome epitafu iz Zaostroga.

Makar

Natpis br. 16 (sl. 13)

1 1584 ODOVE. CAREHVE. STAVI. FVNDAMENTV
2 POSTARO. CARCHVI. IVAN. MITROVIC. PLEMENA
3 CHACIH. I3MACHRA. NA. 1602. CARCHV. RECENV
4 SAGRADI. SIVV. FRAPAVAO. POSTOVANI. IACHIH
5 I3MACHRA. PLEMENA. CHACIH. IVNIV. STAVI
6 SVE. STOIE. POTRIBA. 3A. REDONICA. IMOLI. na
7 POSTOVANOGA. GOSPODINA. FRAPETRA. SOLANI
8 BISCHUPA. OD. SOFIE. IPOSVETIV. OV. CARCHV. lia
9 NAPOSTENIE. BO3IE. ISVETOGA. IVANA. CHARSTITE
10 ISVETOGA. IVANA. VANGELISTE. IOTAR. POSVETI
11 ISTAVI. RELICHVIE. VOLTAR. SVETOGA. NEREIA
12 ISVETOGA. MACHARIA. ISVETE. PETRONILIE
13 ILINSTACHA. NA. 29. NA. 1612.
14 GACHIA. FAPAVAL. IMNO.SE.3OVE.CHOGA.POSTE.GLA.GOSCE
15 SVDA.SLOVE.DI.GODI.DOHODI.SVDA.CIHVE.GRADI.AN.SLAV.BOIV.SE.VNE
16 STO. TRATI

Materijal i mjesto: zidni kamen, ploha 111 × 72 cm; crkva sv. Ivana u Makru, južna strana pročelja.

[43] Kutija je 3. XI 1959. nepažnjom bila izgubljena u poštanskom autobusu prigodom prijenosa Zaostrog–Makarska radi fotografiranja, pa je slijedeće godine u rujnu nađena u Splitu i povraćena u samostan Zaostrog!

Pismo: humanistička ili renesansna latinica, u kojoj na 502 latinička slova dolazi i 5 bosaničkih slova, i to samo slovo z (3), koje na 4 mjesta služi svome originalnome značenju, a na jednom mjestu dolazi mjesto slova ž (isp. retke: 3, 5, 6, 14 i 9 – ovdje: Bozie).

Natpis je jako zbijen tako da su mu slova relativno malena: u prvih 13 redaka visina slova 3–4 cm, a u zadnja tri retka 1,8–3 cm.

Natpis u 16 redaka sadržava 120 riječi, 506 slova, 14 brojki, 75 interpunkcija – ukupno 596 znakova tako da veličinom nadmašuje bilo koji epigrafski spomenik iz MP, pa i onaj antički iz Zivogošća.[44]

Klesar se je, da bi prištedio na prostoru i trudu, na 11 mjesta poslužio i ligaturom, ali uvijek za ista slova: V i A (litterae contiguae). Na kraju 6. i 8. retka nadodan je po jedan krajnji slog završnih riječi 7. i 9. retka, koji nisu mogli doći na svoje pravo mjesto: SOLANI–NA, CHARSTITE–LIA.

Natpis je štokavsko–ikavski, npr. potriba (redak 6), di godi (15), s manjim primjesama čakavizama (jošće, 14) i latinizama (fundamentu, unesto; 1,15–16).

Neobjelodanjen, iako ima historijsku i književnu važnost.[45]

Čitanje: 1584. od ove crkve stavi fundamentu / po staro⟨j⟩ crkvi Ivan Mitrović, plemena / Kačić, iz Makra. Na 1602 crkvu rečenu / sagradi svu fra Pavao poštovani Jakić / iz Makra, plemena Kačić, i u nju stavi / sve što je potriba za redo⟨v⟩nika. I⟨za⟩moli / poštovanoga gospodina fra Petra Sol⟨j⟩anina / biskupa od Sofie, i posveti ovu crkvu / na poštenje Božje i svetoga Ivana Krstitelja / i svetoga Ivana Evanđeliste. I o⟨l⟩tar posveti / i stavi relikvije u oltar svetoga Nereja / i svetoga Makarija i svete Petronilje / Ilinštaka na 29. na 1612.

Jaki⟨ć⟩a f⟨r⟩a Paval imenom se zove,
Koga pošte⟨ni⟩ gla⟨s⟩ jošće / s⟨v⟩uda slove.
Gdi godi dohodi, s⟨v⟩uda c⟨r⟩kve gradi,
A n⟨a⟩ sla⟨v⟩u Bo⟨ž⟩ju s⟨v⟩e une/sto trati.

I po formi i po sadržaju natpis se dijeli na *dva dijela,* od kojih je prvi *proza,* a drugi *poezija.* Prvi dulji dio u 13 redaka govori o gradnji crkve, koja se protezala 1584–1602, i o njenoj posveti dne 29. ilinštaka (srpnja) 1612, a drugi kraći dio u četiri dvanaesterca slavi graditelja crkve.

[44] O natpisu iz Živogošća, mnogi su pisali (Mommsen, Bucheler, Andrijašević N., Eterović K., Ravlić J.), *ali vremenski prioritet treba dati fra Anti Luliću,* koji ga je prvi objelodanio, makar nepotpuno i netačno, 13 godina prije Mommsena (Compendio, 82), dok stručno prvenstvo pripada našem mladom arheologu *Duji Rendiću Miočeviću,* koji je natpis detaljno analizirao u članku *Tragom jedne nepoznate lirike,* MOGUĆNOSTI, Split, 1954, 7, 436–442. Međutim piscu članka nije bilo poznato da je živogoški natpis prvi objelodanio naš čovjek, a ne Nijemac Mommsen (438 s, bilj. 1).

[45] Jedini pisac, što ga sasvim kratko spominje, i to s nekim netačnim tvrdnjama, iz kojih se vidi da ga nije pomno ni pročitao, jest *Lulić* (Compendio, 78). Natpis je bio poznat i P. Kolendiću (RAD JAZU, 212, str. 142).

Analiza teksta dovodi nas do korisnih rezultata. Natpis spominje tri osobe: nepoznatoga mecenu *Ivana Mitrovića*, »plemena Kačić«, iz Makra, te dvije historijske ličnosti: vođu gradnje *fra Pavla Jakića*, »plemena Kačić«, također iz Makra, i *fra Petra Soljanina*, »biskupa od Sofie«.

U prvoj se rečenici ističe, kako »1584 od ove crkve stavi fundamentu po staroj crkvi Ivan Mitrović«. To je doba turske vlasti u MP (1493–1684), koja nije dopuštala da bi se u osmanlijskoj carevini podigla ikakova nova kršćanska crkva, nego je tek tolerirala da se po mjestima s većinom kršćanskoga stanovništva mogu držati i obnavljati stare crkve. Pri obnovi se, pak, stare crkve dimenzije nisu smjele ni za dlaku povećati. Stoga natpis naglašava: »po staroj crkvi«! Te nam riječi indirektno tumače ograničenu vjersku toleranciju u ondašnjoj feudalnoj Turskoj.

Druga rečenica govori o domorocu franjevcu *Pavlu Jakiću Kačiću*, koji je nakon pauze od 18 godina na već postavljenim temeljima sagradio cijelu crkvu i snabdio je potrebitim inventarom. Fra Pavao Jakić, o kome ne znamo godinu ni rođenja ni smrti († 1620?), prema arhivskim podacima, u prvome redu turskim dokumentima iz Zaostroga i Makarske, ističe se na prijelomu dvaju stoljeća (XVI–XVII) kao čovjek neobične aktivnosti u tome kraju u doba turske vladavine: on diplomatskom aktivnošću uspijeva od turskih vlasti isposlovati mnogo toga što drugi nikako ne uspijevaju, pa obnavlja crkve i samostane u Zaostrogu, Drašnicama i Makarskoj; pribavlja zvona, koja turska vlast teško tolerira, postiže hudžete (sudske presude) protiv uzurpacija predstavnika Istočne crkve prema kleru i vjernicima Zapadne crkve.[46] Taj žilavi franjevac, za koga znamo da je 1614. g. još u naponu snage (jer je tada postao prvim gvardijanom novoga samostana u Živogošću[47] sa zadatkom da sagradi novu crkvu), na svoja djela kleše hrvatske natpise, od kojih se neki izgubiše, dok nam se sa svojim bogatim sadržajem sačuvao ovaj iz njegova rodnoga mjesta.

Treća i najdulja rečenica govori o aktu zbog kojega je natpis uklesan: o posveti crkve koju je 29. VII 1612. obavio biskup *fra Petar Soljanin*. To je poznata historijska ličnost fra Petar *Zlojutrić* (? – Gradovrh 4. IV 1623), zvan po zavičaju *Soljanin* ili Tuzlanin, nekoć provincijal Bosne Srebrene, a kasnije obnovitelj katolicizma u Bugarskoj i prvi biskup obnovljene biskupije u Sofiji sa sjedištem u Čiprovcu (1601–1623), o kome postoji obilna literatura.[48] Izgubljeni natpis iz Drašnica (br. 53) i ovaj iz Makra svjedoče o velikome rasponu Zlojutrićeve aktivnosti od Čiprovca do Makarske, i to u vrijeme teške turske okupacije.

[46] Turski spisi samostana Makarska: br. 40, 43, 50; Zaostroga: 73, 78, 84, 91.

[47] *Zlatović*, n. d., 55.

[48] *Kolendić P.*, Sofijski nadbiskup fra Petar Bogdan Bakšić, GLASNIK SKOPSKOG NAUČNOG DRUŠTVA, knj. II. sv. 1–2, Skoplje, 1927, 67 sl. – *Duičev I.–Drlić R.*, Bosanski franjevci u Bugarskoj do ćiprovačkog ustanka, FRANJEVAČKI VJESNIK, Visoko–Beograd, 1938, 8–9, 262–271. – HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, IV. 319. – *Giannelli C.*, Petar Zlojutrić, primo vescovo dei Bulgari cattolici, ORIENTALIA CHRISTIANA ANALECTA, 111, Roma, 1937, 177–191.

Najzanimljiviji je dio natpisa *završetak*, koji u četiri stiha slavi graditelja crkve Jakića. Zbog pomanjkanja prostora klesar je pjesmicu zbio u dva, i to posljednja retka, režući sitnija slova i izostavivši u više riječi po gdjekoje slovo. Time je tekst postao toliko nejasan da je trebalo da prođu vjekovi pa da bude konačno razriješen.[49]

Pjesma je u *dvanaestercu*, stihu kojim je već u XIV st. počelo umjetno pjesništvo kod Hrvata na čakavskome tlu[50] i kojim su stvorena glavna djela stare hrvatske književnosti (Judita, Robinja, Ribanje . . .). Kod naših je stihova srok samo na kraju, i to jedan čisti, a drugi nečisti: zove – slove, gradi – trati.

Stihove iz Makra sastavio je bez sumnje naš domaći intelektualac, možda sam Jakić, koji je barem površno morao poznavati ondašnju hrvatsku umjetničku poeziju, kojoj su žarišta bila: Split, Hvar i Dubrovnik. Ti nas dvanaesterci, pod Biokovom npr., jako podsjećaju na stihove Korčulanina *Ivana Vidalija*, koji 1564. pjeva u slavu Dubrovnika:

> . . . svuda ga jes puna slava, svud on *slove*,
> hrvatskih ter kruna gradov se svih *zove*.[51]

Pjesma počinje prezimenom »Jakića« mjesto Jakić, jer su se naši stari kod prezimena na –ić, kao i inače, rado služili posvojnim geni-

[49] Sa zahvalnošću ovdje ističem pomoć pok. prof. *Petra Grgeca* († 22. VIII 1962), koju mi je pružio pri rješavanju tih haplografiranih dvanaesteraca ljetnih praznika 1959. – Tekst je bio nejasan i prije 233 godine, kako to svjedoči dokumenat iz arhiva franj. samostana u Makarskoj, na koji me je ljubazno upozorio kolega Ante Bešlić:

Adi 25 Agosto 1729.

Sopra l'instanza del Mto. Rendo Pade Guardiano di questo Conuento di Macarsca (tj. *fra Nikola Gojak*, gvardijan 1728–1731, m. o.) mi sono conferito Io Franco Piccoli Cancell. Prett. unito al Sigro Anto Iuanisseuich, Interprete per rileuar e tradur in lingua italiana le precise parole, che sono intagliate in una Pietra quadra affissa questa d'auanti la porta della Chiesa di S. Gio: Batta della Villa Macar, et ut infra

1584: di questa Chiesa pose fondamento sopra vecchia Chiesa, Zuane Mitrouich prosapie Cacich, da Macar, adi 1602. Chiesa detta fabricò tutta Fra Paulo Rend. Giachich da Macar prosapie Cacich in essa pose tutto quello bisogna, per religioso e pregò Rend. Sig. Fra Pietro Solanni Vescouo di Soffia e la consacrò questa Chiesa all' onore di Dio, di S. Zuane Batta e di S. Zuane Euangelista e altare consacro e pose Reliquie in Altare di S. Nereo e di S. Macario, e di S. Petronilla. Luglio adi 29 – adi 1612.

(Gachia) Fra Paulo Limno, sopra questa (Poste) (gla) (goso) che perde tutto ouunque uegniua chiese fabricaua ad' onore d'Iddio, tutto in essa quello spese. –

Si fa notta come le sudte parole che sono fra il parentesis, sono l'istesse intagliate nella pietra per non saper ueramente cosa uogliano significare.(!)

Io Canc. Sudto M. P.

(Arhiv sam. Makarska, Razasuti spisi).

[50] *Hamm J.*, Jedna glagoljska dvanaesteračka pjesma iz XIV stoljeća, ZBORNIK RADOVA SLAVENSKOG INSTITUTA, III, Zagreb, 1959, 91–99.

[51] STARI PISCI HRVATSKI, V, 352.

tivom plurala mjesto nominativom singulara, kako je to danas isključivi običaj.[52] Izraz *unesto*, od latinskoga honeste – pošteno, nalazimo i kod Marulića:

Tance ne vodite, ne spivajte pisni,
unesto hodite, a ne kako bisni.[53]

»Gdi godi dohodi – svuda crikve gradi«. Sigurno znamo da su to 1612. g. dvije crkve obnovljene Jakićevim zalaganjem: u Drašnicama i u Makru, a vjerojatno i samostanka crkva u Zaostrogu, o kojoj govori natpis br. 13, pa taj hiperbolički stih ima svoju osnovu.

U natpisu upada u oči dvokratno *isticanje* »*plemena Kačić*«. U arhivu franj. samostana u Makarskoj čuva se velika pergamena, sastavljena od dva komada, 146 cm duga i 71 cm široka, na kojoj je u 4–5 boja narisano *rodoslovno stablo Kačića*, a dao ga je 1751. g. narisati i ovjeroviti u Mlecima narodni pjesnik fra Andrija Kačić Miošić (v. sl. 33). Iz duge legende, koja je umetnuta u desni ugao pergamene, vidi se da je to stablo na talijanskome jeziku bilo sastavljeno prema hrvatskome predlošku, koji je početkom XVII st. na temelju izgubljenih »*Libri delli Cacich*« izradio baš »*fra Paolo Cacich di sopranome Jachich*«. [54]

Stablo počinje s praocem »Conte Versaiko Cacich«, koji je od sina Barana imao 4 unuka: Vukašina, Vukića, Andrijaša i Barana, od kojih su, prema Kačiću, potekli svi Kačići u Primorju. Vukašina je zapao istočni dio Primorja i njegovo zaleđe (Brist, Lavčanj i Podjezerje); Vukića od Podace do Kotišine; Andrijaša Kotišina, a Barana Makar. Od Baranova unuka *Jakova* iz Makra rodio se Ivić, a ovaj je bio otac našemu

[52] *Maretić T.*, Gramatika, Zagreb, 1899, 522. – U Prološcu kod Imotskoga na kući Nikole Grabovca pok. Mate u natpisu bosančicom iz početka XIX st. imamo isti slučaj prezimena u genitivu plurala: »G. 1803. kulu ogradi Stipan Grabovaca na 9. svibnja.«

[53] STARI PISCI HRVATSKI, I, 118.

[54] Albero: ovvero genealogia della Famiglia de: Conti Cacich, e dove naquero e per dove camminarono (Arhiv sam. Makarska). – Iz pergamene, koja nosi navedeni naslov citiramo samo dvije alineje:

... Data al Conte Jurich, et a tutti li Cacich *da me fra Paolo Cacich* ouer per souranome Jachich da Macarsca *scrissi come trouai nelli libri delli Cacich scritto* da doue cominciarono, e sin adesso, e chi da chi procede, e non ho saputo scriuer tutto di quelli, che sono al presente da Jurich come li altri a Bachina, e dalli Cacich di Bassa Primoria ...

Adi. 17 Settembre. 1723. Incontrato il sudetto Albero in Italiano *con altro Illirico* presentato li 12. Settembre 1723 da Do. Giacomo Cacich per nome suo e Fraterna, tenendo *l'Illirico il Pre Niccolo Goiach* Procuratore del Venerando Conuento di Macarsca di questa città principiando da Barbara inclusiue, sino a Bernardo exclusiue segnati con mano rossa, li rimanenti non ui sono, e disse il Reumo Padre sudetto d'auer incontrato il Carattere dell' *Arbore Illirico fatto da fra Paolo Cacich di sopranome Jachich, fu Padre dell' anno 1620.* in questo Conuento, con altre scritture, che uengono ad esser simili et uniforme, e si sottosriuera. Io Fra Niccolo Goiach Procuratore di questo Conuento attesto con mio giuramento tacto pectore more Sacerdotali essere uero quanto di sopra uiene espresso.

L. S. Marco Antonio Mareti
S. M. Canceliere Pretorio

fra Pavlu. Dakle, *po svome djedu Jakovu fra Pavao je dobio drugo prezime Jakić.* Tako se dobročinitelj crkve Ivan zvao Mitrović po svome ocu Mitru, koji je bio rođak fra Pavlu u drugome koljenu.[55]

Nije bez razloga Jakić crkvu posvetio *sv. Ivanu Krstitelju* i *sv. Ivanu Evanđelisti.* I time je htio naglasiti da su graditelji i patroni crkve *plemići Kačići,* jer su oba sveca starodrevni zaštitnici primorskih Kačića.[56] Još je i danas sačuvana zadužbina gornjoprimorskih Kačića srednjovjekovna crkva sv. Ivana u Podaci, (XI–XII st.) dok je od Jakićeve crkve u Makru – te zadužbine donjoprimorskih Kačića – ostala sačuvana jedino ploča s natpisom. Današnja je crkva podignuta 1854. g. na mjestu stare.[57] Možda se pod njom kriju temelji mnogo starijih crkava, valjda i one iz doba pokrštenja Neretvana, jer se Makar spominje kao važno utvrđeno mjesto već u prvoj polovici X st.[58]

Jakićeva ploča – jedini ostatak zadužbine makarskih Kačića u doba sve većega opadanja njihove moći – ima svoju izuzetnu važnost. Poslije antičkoga epigrama u Živogošću nakon više od tisuću godina četiri dvanaesterca iz Makra jesu prvi i gotovo posljednji stihovi uklesani u kamen u MP. Razlika je tek u tome što latinski epigram bogatstvom riječi, formom i mislima daleko nadilazi naše skromne dvanaesterce, koji su opet najstariji originalni sačuvani dokaz o književnome radu na hrvatskome jeziku u MP.

Zaostrog

Natpis br. 17 (sl. 14)

Materijal i mjesto: kamen vapnenac, nadgrobna ploča 100 × 88 cm; franjevački samostan Zaostrog, stara sakristija.

Pismo: latinica i bosančica. Slova 11 cm.

Neobjelodanjen.

Čitanje: PEĆAREVIĆ / 170a / ČŌA.

[55] Na takvo brzo stvaranje novih prezimena tuži se jedno stoljeće kasnije *fra Stjepan Margitić Jajčanin* u predgovoru spomenute Izpovidi krstjanske (v. bilj. 31): »Još zao je običaj u Bosni, i u Ercegovini, ne paze, ni darže stara imena od kolina, ni od plemena, od koga su; kako se razdili kuća, uzme svak sebi ime, kako umre starišina, koi počne vladat, onako se počnu zvat, i do malo godina da ji upitaš od starine, od koga su plemena, ne znadu. I zato se uzimaju rodsko, i ostahu u brezakonju. Nadiju dica drugomu priime nak zec, postanu Zečevići; targovci počnu zvati momče Zlotargom, ostanu Zlotargovići; ostane žena s dicom udovica, počnu zvati Marići, Klarići, i tako ostanu; bude čovik male brade, ali ćorast, i tako ostanu Ćosići, Ćorići, i tako malo koje pleme nie prominilo imena. Ovo je zao običaj. Valja varlo paziti staro pleme za mnoge uzroke, kako radi ženidbe, kada se ulazi u red, da bude potriba izkati starine od gospode, a ne zna plemena, imena izprominjivana, i za mnoge druge stvari.« (n. d., f. 4).

[56] STARI PISCI HRV., XXVII, 434; XXVIII, 303.

[57] Na gornjoj strani pročelja stoji noviji, ali vrlo oštećeni natpis: NA 1854 / ⟨SA⟩GRADI SE VLASTITIM / ⟨TR⟩OŠKOM OVA NOVA CER / KVA PO STAROJ / B.O.V. // ⟨NA⟩ P⟨OŠTE⟩NJE S. IVANA K⟨AR⟩STITE / ⟨LJA⟩ I N⟨AST⟩O-JAN⟨JEM⟩ / ⟨UPRAV⟩ITE⟨LJ⟩AH ISTE C⟨ERK⟩VE.

[58] *Konstantin Porfirogenet,* De administrando imperio, Migne, PG, 113, c. 309.

Tu imamo dvostruko datiranje istoga godišta 1701.: arapskim brojkama i bosančicom, ali tako da za brojku 1 uz arapske brojke služi bosaničko a, a u bosaničkoj numeraciji za istu brojku dolazi latiničko veliko A. U prvome datiranju neobična je druga znamenka 7, ali imamo drugdje zajamčenih primjeraka takva pisanja broja 7.[59] Natpis koji je klesao pravi lapicida zanimljiv je dokumentarni primjer o prelazu iz stare numeracije u novu, kao i o ponekoj nesigurnosti tih prvih prelaza.

Grobnica je pripadala obitelji *Pećarević*, od koje su 1744. g. u župi Podaci Bristu bile svega tri kuće.[60] To prezime u skraćenome obliku Pećar i danas postoji u Podaci, Bristu i Drveniku, dok se iz Zaostroga posljednja obitelj Pećar nedavno iselila.

Prema Kačiću Pećarevići su starinom *Zoranovići*, a oni su navodno bili bosanski plemići od Sarajeva.[61]

III

LATINIČKI NATPISI

Iako spomenika pisanih zapadnom ćirilicom ili bosančicom, bilo u kamenu, bilo samo na papiru, ima do danas sačuvanih gotovo u svakome starijemu mjestu MP, ipak u razdoblju koje obuhvaća naša radnja (XV–XVIII st.), zapadna ćirilica ili bosančica nije bila jedino pismo kojim su se služili ljudi u ovome kraju. *Istodobno* se s njome ovdje upotrebljavala i *latinica*. Pače, ukoliko je Hercegov natpis zaista autentičan, ovdje imamo stariju potvrdu za upotrebu latinice u MP negoli ćirilice (bosančice). I jedno i drugo pismo ovdje je zajedno živjelo nekoliko stoljeća, dok na kraju nije pobijedila sama latinica i ostala *jedino pismo* ovoga kraja. Razumljivo je stoga da imamo mnogo više spomenika pisanih latinicom koji ulaze u okvir ove radnje. Njima je najbogatija Makarska i to gotovo isključivo stara franjevačka crkva.

Kako su naši latinički natpisi ponajviše jednostavni i jasni, neće biti popraćeni crtežima, osim natpisa br. 44, nego ćemo im samo donijeti tekst uz najnužniji potrebiti opis i tumač.

Pismo je svih idućih spomenika moderna *humanistička latinica* uz neznatne razlike, uvjetovane različitim vremenom i rukom. Majuskulu prenosimo velikim slovima, a minuskulu malim.

Brela

18. MATI. VRSIh
S N P A G 1716

19. JURE NOVK
MAI 1716

20. 1716
G.M.B.R. iz K

21. NA 7 MAJA . 1761.
D. PVA. URSICh
D. MIO. D.MI
JKIR.

[59] HRV. ENC., III, 382: Razvoj arapskih brojaka, 10–13.

Natpis br. 18

Materijal i mjesto: kamen vapnenac, nadgrobna ploča 197 × 72 cm; seosko groblje, Donja Brela.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Matij /Mate/ Ursić . . . Drugi redak skraćenice.

Natpis br. 19

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 94 × 67 cm; isto groblje.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Jure Novak, maj . . . U drugoj riječi kontrakcija.

Natpis br. 20

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 97 × 69 cm; isto groblje.

Neobjelodanjen.

Čitanje: nije jasno zbog samih skraćenica, od kojih posljednja znači zavičaj: iz K⟨atuna?⟩.

Natpis br. 21 (sl. 15)

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 98 × 70 cm; isto groblje.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Na 7 maja 1761. Don Pavao Ursić i don Mijo Jakir.

Datum na ploči odnosi se na vrijeme postavljanja ploče.

Reljef kaleža s hostijom na sred ploče označuje svećenički grob. Radi se o dvama domaćim svećenicima glagoljašima. Budući da je u prošlome stoljeću izgorio župski arhiv u Brelima, nisam mogao pronaći drugih podataka o njima, osim što je u crkvenome »mrtvaru« zabilježeno da je 31. VII umro »Don Pava Ursić, parok«, a 4. IX don Mijo Jakir, bez oznake godine. Iz drugih izvora, koje je nedavno objavila Benedikta Zelić Bučan, saznajemo da je *don Pavao Ursić* bio *pop glagoljaš* koji uopće nije znao latinski, a pisao je redovito bosančicom, pa je u bosaničkom pismu od 23. IX 1769. prigovorio makarskome biskupu Stjepanu Blaškoviću (1731–1777) što mu je dvije knjige pisao latinski, pa veli: ». . . koje ja ne umim proštiti«, i nadodaje: »veće mi ne pišite onako, jer ne mogu ja iskat ko će mi ji proštit . . . vaše gospostvo u svom mistu ima ko će pisat i rvacki što mogu razumiti«.[62]

Breljanski epitafi svjedoče da se u XVIII st. u istome mjestu i kod istoga plemena (Ursić) istodobno upotrebljavala i latinica i bosančica (isp. natpise br. 2 i 21).

[60] *Eterović*, n. d., 61.

[61] STARI PISCI HRV., XXVIII, 304.

[62] Prilog građi za poznavanje društvenih i privrednih odnosa, IZDANJA HISTORIJSKOG ARHIVA SPLIT, sv. II, Split, 1960, 38.

Baška Voda

22. (sl. 16)

NA. POSTEGNE. S. L.
Ja. JURe. JURISICh. ReCeNI.
aCCiCh. NaCINI. PaLU. I.
PRIdOLTaRNIC. Od SUOGa.
1766

Materijal i mjesto: drvo, stražnja ploha drvenoga stalka 206 × 27 × 25 cm; oltar crkve sv. Lovre (1750), Baška Voda.

Natpis crnom bojom. Slova mješovita: majuskula i minuskula.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Na poštenje S⟨vetoga⟩L⟨ovre⟩ ... Donator Jure Jurišić Akčić poklonio je palu, koja je propala, i »pridoltarnik«, kako se je domaćim nazivom izrazio pisac za drveni barokni antependij, koji je i danas na svome mjestu.[63]

Veliko Brdo

23. (sl. 17)

1634 (?)
CINI SE OVA FIGVRA
VELLOBRIANNI
IME CAD BI PROCARA
RI IVAN MARCO
ARCO PRODAN

Materijal i mjesto: platno, oltarna pala 250 × 200 cm; crkva sv. Mihovila na groblju, Veliko Brdo. Natpisno polje 13 × 13 cm u desnome uglu. Tehnika: bijela uljena boja.

Neobjelodanjen.

Čitanje: 1634 (?). ⟨U⟩čini se ova figura / Velobrđani⟨m⟩ / ⟨u vr⟩ime kad bi⟨še⟩ prokara / ⟨tu⟩ri Ivan Marko / ⟨čević i M⟩arko Prodan.

Datiranje natpisa je bez sumnje kasnije iskvareno pa bi išlo 1684. mjesto 1634, kako zaista stoji, ali je vidljivo da je brojka 3 popravljana. Da je slika 50 godina mlađa, među ostalim dokazuje i poređenje pale iz Velikoga Brda s palom iz Makra (1683) i palom sv. Ante iz Sumartina (1686), koje je radila *ruka istoga majstora*[64] u doba obnove poslije završetka kandijskoga rata (1669), sklopljenoga primirja (1671) i ko-

[63] Veliki Akademijin rječnik nema riječi *predoltarnik*, već samo *predoltarje* (ARj, dio XI, 493 s).

[64] Moju tvrdnju potkrepljuje i mišljenje direktora Galerije umjetnina u Splitu dra Krune Prijatelja: »Koliko mogu suditi po fotografijama, imam utisak da su sve tri slike, tj.: »Sv. Ante« iz crkve u Sumartinu iz god. 1686, »Sv. Ivan Krstitelj, sv. Ante i sv. Mihovil pred Bogorodicom« iz crkve u Makru iz god. 1683. i »Sv. Mihovil, sv. Roko i sv. Ante« iz crkve sv. Mihovila u Velikom Brdu ... *rad jednog te istog slikara, jer ih povezuju mnoge ikonografske i stilske analogije*« (Pismo od 4. V 1962).

načnoga oslobođenja MP od Turaka (1684). Osim toga teško je vjerovati da bi tako velika slika mogla nadživjeti jedan dugotrajni kandijski rat, koji je osobito u Primorju bjesnio sa svim svojim strahotama (Šilobadovićeva kronika!), pa sliku treba postaviti u doba oslobođenja od Turaka.[65]

Prednju stranu natpisa pokriva okvir koji se ne može skinuti, pa sam popunjena slova metnuo u zagrade. »Prokaratur« je crkovinar ili crkveni odbornik. Prezime Markočević susreće se u najstarijim dokumentima Velikoga Brda, dok je danas u selu sasvim nepoznato. Prema maticama umrlih neki Ivan Markočević sin pok. Marka umro je 30. III 1733. u dobi od oko *122 godine* i pokopan na groblju sv. Mihovila.[66] Možda se radi o istoj osobi kao i u natpisu, jer je 1684. imao 73 g.

Ispod navedenoga natpisa na istoj slici nadodan je drugi kurzivnom latinicom: »1844 / Bi ponoviena ova / Carqua i Oltar po / nastoglignu Joze / poco: Marca Pro– / dana Glavara / ovoga Sella.« Vjerojatno je 1844. g. sliku »ponovio« i drugi natpis napisao makarski obućar i slikar amater *Franjo Kaer*, otac historika don Petra Kaera.[67]

Makarska

Natpisi br. 24 – 39

Stara franjevačka crkva svete Marije u Makarskoj (uglavnome iz XVI. st.) prema srednjovjekovnome običaju služila je sve do trećega decenija XVIII st. i kao ukopište ne samo za svećenike i privilegirane obitelji nego također i za siromašniji svijet grada i okolice. U njoj je do danas sačuvano 46 grobova s nadgrobnim pločama, koje zauzimaju cijelu lađu (tj. najstariji dio crkve), prezbiterij i kapelu sv. Ante (1690 g.). Svi su grobovi numerirani rimskim brojkama od I – XXXXVI. Trideset i jedna ploča nosi natpis, od kojih su 5 talijanskih, 10 latinskih, 13 samo hrvatskih, 1 hrvatsko–latinski i 2 hrvatsko–talijanski. Prevladavaju, dakle, domaći natpisi, i to sve pisani latinicom. (U ostalim trima makarskim crkvama: sv. Petra, sv. Marka i sv. Filipa nema starijih natpisa našim jezikom.)

[65] Datiranje 1684. godinom jednako čita i *Balić K.*, n. d., 28, b. 94. – Autoru je naknadno izjavio Toni Bašković p. Mate (r. 1913), zemljoradnik iz Velikoga Brda, da je on bio prisutan kada je *oko 1931–33.* tadašnji crkveni remeta pokojni Mate Vladić »*popravio*« *navedenu godinu.* Na upit zašto to radi, odgovorio je: »Da prije doživim tristagodišnjicu!« Time je zagonetka riješena. (Vladić je poginuo 28. VII 1942. u Biokovu, dok je žeo travu.)

[66] Liber defunctorum Magni Collis 1733–1824, 1 s (Arhiv žup. ureda Veliko Brdo, samostan Makarska).

[67] Na pali Uznesenja u crkvici sv. Lovre u Baškoj Vodi stoji signatura: »Macarsca Geñaro 1845 – Francesco *Caijer* – Pinse.« Palu »Sv. Josip, Ivan Ev. i Justin« u staroj crkvi Gospe od Karmela na Selcima na Braču potpisao je: »F. *Caier*, Macarsca, 1858.« – Kajer je umro 1869 (*Pavišić V. C.*, Smrt i zavičaj, Split, 1895, br. 140).

Sve natpise iz makarskih crkava, pa i hrvatske natpise iz franjevačke crkve, objavio je pred skoro pola stoljeća Kaer,[68] ali nepotpuno i katkada netačno, pa je potrebito donijeti reviziju hrvatskih natpisa s nekoliko fotografija.

Natpisi su svrstani po mjestima obitelji, kojima su pripadali grobovi.

Nadgrobni natpisi vlasnika iz Makra

24. OVO E GROB IVRIA POARICHIA IZ M ACRA I GNEGO VE BRATIE . 16 95. M. N. NA 9 A GVSTA.

25. GROB MARCA ZARNIÇIHA 1698

26. GROB TADIE BATINIHIA IS MACHRA 1715

Nadgrobni natpisi vlasnika iz Kotišine

27. GROB BARISCE SIMVNOVICA CACICHIA IZ COTISINe 1667

28. GROB MARTINA PAVLOVICHIA BARCLIACIC HIA IS COTIS SINe : 1674

29. GROB STIPA NA. DOMGNI ANOVIChIA: I IVANA COVIChIA IS COtISINe .1699.

Nadgrobni natpisi vlasnika iz Velikoga Brda

30. GROB NEMÇICHA 1700

31. GROB MATICHIA I PE TRIÇEVICHIA,I GOIACHA

32. BASCOVIHA I MARKOÇEUICHIA

33. GROB MATE TURINE I GNEGOVA RÕDA IZ V̄LO BARDO

Ostali natpisi u franjevačkoj crkvi

34. GROB IVRE RADO VÇICHA. I MIHE KVRTOVICHA 1698

35. GROB TOME PAVL INOVIGHA I NICOLE G ABRIGHA I GNIOVI ERE DI. 1698

36. OVO E VICHIA GROB IZ RVN IVRE OVICH MARCO IA 1699

[68] N. d., 35–39.

37. 1. IUE. VRLICHIA	38. GROB	39. . . . . : :
———	LALLICHIAH	. . . . .
GROB. FRANE	SVIU. I	POLOVIZU
MASLARDE	IUE. URLICHIA	
I STIPANA		
I IVRE. BVSELICH		
1700		

Natpis br. 24 (sl. 18)

Grob br. XXXII. Ploča 86 × 77 cm; natpisna površina 44 × 35 cm. *Čitanje:* Ovo⟨j⟩e grob Jurja / Poarića iz M/akra i njego/ve braće. 16/95. M. N. na 9 a/⟨u⟩gusta. – *Kaer* netačno prenosi natpis: ...MA/CRA... 10/1695 ... (n. d., 38, br. 26).

Natpis br. 25

Grob XII. Ploča 70 × 54 cm; n. p. 40 × 24 cm.
Čitanje: Grob Marka / Žarnića / 1698. Za ć upotrebljeno c sa kvačicom. – *Kaer:* ZARNCIHA (n. d., 36, 9).
Na istoj je ploči i latinski natpis:

NVNC UERO 1755 / ET IN POSTERUM / HVJVS CONUETVS (sic).

Isti grob ima i drugu ploču s talijanskim natpisom:

SEPOLTURA / D'ANTONIO / IVANISCEVICH / E SVOI EREDI

Natpis br. 26

Grob XXXVIII. Ploča 107 × 75 cm; n. p. 41 × 30 cm.
Čitanje: Grob Tadi⟨j⟩e / Batinića / iz Makra / 1715. U prezimenu izostavljeno c. – *Kaer:* BATANICHIA ... Makra (n. dj., 38, 24).

Natpis br. 27 (sl. 19)

Grob VIII. Ploča 79 × 68 cm; n. p. 40 × 25 cm. Čini se da je ispod natpisa uklesan lik krilatog zmaja, ali oštećen.
Čitanje: Grob Bariše / Šimunovića / Kačića iz / Kotišine, 1667. – *Kaer*, n. dj., 37, 12.
Natpis je najstariji datirani domaći epigrafski spomenik iz grada Makarske.

Natpis br. 28 (sl. 20)

Grob VII. Ploča 182 × 79 cm; n. p. 47 × 33 cm.
Čitanje: Grob Martina / Pavlovića / Brkljačića iz Koti / šine 1674. *(Kaer*, 37, 11).
U prezimenu Pavlović klesar je umetnuo četiri slova (litterae insertae): F L O F. Vjerojatno se tu krije ime lapicide, koji može biti i franjevac: F⟨rater⟩ L⟨aurentius⟩ O⟨pus⟩ F⟨ecit⟩?

Natpis br. 29

Grob XIII. Ploča 123 × 74 cm; n. p. 52 × 40 cm.

Čitanje: Grob Stipa/na Domnj/anovića i / Ivana Čovića / iz Kotišine, 1699. U prezimenu Čović za č stoji c sa kvačicom, a za ć chi. – (*Kaer*, 36, 5).

Ni jedno od prezimena na natpisima 27–29 ne postoji danas u Kotišini.

Natpis br. 30

Grob XX. Ploča 111 × 66 cm; n. p. 50 × 25 cm.

Čitanje: Grob/Nemčića/ 1700. I tu imamo za č c sa kvačicom. (*Kaer*, 36, 8).

Natpis br. 31 (sl. 21)

Grob XXX. Ploča 115 × 72 cm; n. p. 59 × 32 cm.

Čitanje: Grob / Matića i Pe/tričevića i / Gojaka. U srednjemu prezimenu c sa kvačicom. – (*Kaer*, 37, 13.)

Natpis je stariji od 14. V 1755, jer je toga datuma unesen u službeni popis svih nadgrobnih natpisa u franjevačkoj i katedralnoj crkvi, što ga je izvršila mletačka vlast na zahtjev plemića Kačića.[69]

Natpis br. 32

Grob XXIV. Ploča 107 × 73 cm; n. p. 56 × 11 cm.

Čitanje: Baškovića i Markočevića. U drugome prezimenu za č stoji c sa kvačicom. – (*Kaer*, 37, 14.)

U popisu iz 1755. g. stoji samo: BASCOVIHA, bez spomena Markočevića. O prezimenu Markočević v. kod natpisa br. 23.

Natpis br. 33

Grob XXXIV. Ploča 84 × 71 cm; n. p. 65 × 43 cm.

Čitanje: Grob / Mate Turine / i / njegova roda / iz Veliko Brdo. (*Kaer*, 38, 28.)

Natpis je nastao poslije 14. V 1755, jer ga ne spominje navedeni mletački popis.

Prema maticama umrlih Velikoga Brda od 1734 – 1827 između 356 Velikobrđana, koji su umrli kroz tih devet decenija, 136 ili 40% pokopano je u samostanskoj crkvi u Makarskoj.[70]

Prezimena Nemčić, Gojak, Bašković i Turina (nekoć Bojčić, muslimanska obitelj, odatle Turina) i danas postoje u Velikome Brdu, dok

[69] Popis se sastoji od 26 natpisa iz stare franj. crkve i 2 natpisa iz katedralne crkve sv. Marka, a izvršio ga je 14. V 1755. sudski pisar Matej Valeri na zahtjev Stjepana Kačića pok. Jakova i drugih plemića Kačića. Akt je potvrdio 15. V 1755. Ante Dolfin, providur makarski (Arhiv sam. Makarska).

[70] Arhiv žup. ur., samostan Makarska.

su Matići, Petričevići i Markočevići davno izumrli. Naziv »*Matići*« sačuvan je u imenu komšiluka Velikog Brda, gdje žive obitelji Vladić i Klarić.

Natpis br. 34 (sl. 22)

Grob XVI. Ploča 133 × 66 cm; n. p. 52 × 31 cm.
Čitanje: Grob Jure Rado/včića i Mihe / Kurtovića / 1698. U prvome prezimenu c sa kvačicom. – *Kaer* je izostavio drugu riječ JURE (n. d. 38, 25).

Natpis br. 35 (sl. 23)

Grob XVII. Ploča 135 × 78 cm; n. p. 51 × 39 cm.
Čitanje: Grob / Tome Pavl/inovića / i Nikole G/abrića / i nji(h)o vi(h)ere/di, 1698. – *Kaer:* .. GNOVI (n. d., 36, 6). Na dva mjesta za ć stoji gn.

Natpis br. 36 (sl. 24)

Grob XV. Ploča 133 × 74 cm; n. p. zapravo reljef otvorene knjige, 48 × 40 cm.
Čitanje: Ovo(je) /grob / Jure / Marko/vića/ iz Run/ović/a, 1699. – *(Kaer*, n. d., 36, 4).
Na istoj je ploči ispod hrvatskoga natpisa kasnije uklesan talijanski natpis, koji se ne nalazi u navedenom popisu iz 1755:

EREDI. DI. MARK/OVICH. SIG.MARGAR/ITA. DVIMOVICH.DI / TRE. PORCIONI. DI / QUARTA. LI. FIGLI. DI / Q ZORZI. PERICH. / DETO. GEIA.

Natpis br. 37

Grob XXVI. Ploča 122 × 69 cm; n. p. 58 × 38 cm.
Čitanje: Grob Frane / Maslarde / i Stipana / i Jure Bušelić / 1700. – Poslije 1755. g. nadodana su dva kratka natpisa, jedan hrvatski, drugi talijanski:

ANTONIO c STEFANO / MATULOVICH ED ERDI – i Ive Urlića.

Kaer izostavlja talijanski natpis i hrvatski dodatak (Urlić), a Bušelićevo ime pogrešno čita IVE mjesto Jure (n. d., 37, 18).

Natpis br. 38

Grob XXVIII. Ploča 102 × 80 cm; n. p. 43 × 33 cm.
Čitanje: Grob / Lalića / sviju i / Ive Urlića. – (*Kaer*, n. dj., 37, 15). Natpis ne spominje mletački popis od 14. V 1755, pa je mlađi od toga datuma.

Natpis br. 39

Grob XXIX. Ploča 98 × 84 cm. Na ploči su dva natpisa: pri vrhu talijanski, a pri dnu hrvatski, ali tako istrošeni da se jedva primjećuju.

Čitanje: polovica. – Tal.:

SEPOLTVRA DI MARCO / IVULICH E SVI EREDI

Kaer: ... E. S. AEREDI (n. d., 37, 22).

U natpisima br. 34 – 39 susrećemo poznata živuća primorska prezimena: Pavlinović, Gabrić, Urlić, Bušelić i Lalić, kao i danas izumrla ili, pak, rjeđa: Radovčić, Kurtović, Marković, Matulović, Maslarda i Ivulić.

40. (sl. 25) PI. IVAN. IHS. MARCOVIC
KO. GLIUBI. BOGA. I. ISKARGNI
EGA. IVXIVAGA.I.XIVE. VVIK.
BRATE. TEZI. PRAVO. D. . . .
DVRA. VIK. 1726.G.

Materijal i mjesto: Kamena ploča 62 × 37 cm; pročelje zgrade nekadašnje »Javne dobrotvornosti« na Lištunu u Makarskoj (danas Poljani Josipa Jurčevića, bez broja). Natpis je djelomično oštećen od bombardiranja u drugom svjetskom ratu.

Neobjelodanjen. Ni Kaer ga ne spominje!

Čitanje: P⟨ostav?⟩i Ivan – IHS – Marković/. – Ko ljubi Boga i iskrnj/ega, i uživa ga i žive uvik./ Brate, teži pravo, d⟨ok⟩ ti / dura vik. 1726 g⟨odine⟩.

Natpis je uokviren snažno profiliranim elipsoidnim vijencem, a ovaj se sastoji od klesanih elemenata vegetabilnoga porijekla.

Naši stari dalmatinski gradovi obiluju latinskim natpisima moralnoga ili biblijskoga sadržaja na starim zgradama, ali malo na hrvatskom jeziku. Jedan je od ljepših natpisa taj iz Makarske, a nastao je u doba kada je duhovnoj fizionomiji glavnoga grada pod Biokovom davao glavnu formu spomenuti makarski biskup Nikola Bijanković, poznati asketa i pisac na hrvatskom jeziku.[71]

T u č e p i

41. (sl. 26) IMME ISSUSSO SUI SUETII POM: NA 1777
UO POMOZI NAS OZITE NAS BUDI DOBAR I MOLI BO

Materijal i mjesto: kameni prag nadvratnik 131 × 19 cm; stara kuća Stjepana Šimić pok. Ivana, zaselak Šimići, Tučepi.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Ime Isuso/vo, pomozi nas./ Svi sveti, pom/ozite nas. Budi dobar i moli Bo/ ⟨ga⟩. Na 1777. – U sredini natpisa ornamentiran kriptogram AVE MARIA. Slovo Z oba puta pisano naopako.

Kameni natpis s dva religiozna zaziva i jednom katekizamskom gnomom u XVIII st. rijetkost je u našim selima. U Tučepima ima još jedan zanimljivi stari hrvatski natpis latiničkom minuskulom, a pisan je crnom

[71] Isp. bilj. 23.; HRV. ENC., II, 529.

bojom u nadvratnik Gospine crkve na groblju: »Grobbi choji se naodu u ovomu – Sematoriu svi su comunschi pravo – virne Brace i Sejliana Tucepschi«. Crkva je – prema podacima iz župskoga ureda – sagrađena 1703. g., dok je natpis, koji je strukturom slova vrlo sličan mlađemu natpisu na pali iz Velikog Brda (v. br. 23, sl. 17), svakako iz prve polovice XIX st.[72]

Drašnice

42.

I H S M A
1 4 6 6
POIDE . IERCEG
STIPAN . V
DVBRONICH

43.

1690
G M C I C S T :

Natpis br. 42 (sl. 27)

Materijal i mjesto: Kamen vapnenac, ploča 29,5 × 28 × 8 cm. Ploča je 1863 g. bila »nad malimi crkvenimi vrati« u Drašnicama.[73] Tu se nalazila i 1871.[74] I danas se nad pobočnim vratima stare crkve sv. Jurja na groblju kod mora vidi ostatak maltera, kojim je ploča bila vezana. Predaja, pak, kaže, da je natpis pripadao crkvi sv. Stjepana na Koledniku 2 km na sjeveroistok. Tu je crkvu navodno dao sagraditi Herceg Stjepan u čast svoga imenjaka, kada je prolazio kroz Primorje. Današnja crkva, međutim, ničim ne pokazuje znakove tolike starine.

Poslije 1871. g. ploča je bila dignuta s crkve i nalazila se »u nekom podrumu, a njom su bile pokrite novac i druge dragocenosti da lopovima bude teže do njih doći«.[75] Napokon je 1898. g. fra Vice *Sisarić*, župnik Drašnica (1897–1901), ploču poslao fra Luji *Marunu za Muzej hrvatskoga starinarskog društva u Kninu.* To je među Drašničanima izazvalo uzbunu koju je dugo trebalo smirivati. O tome postoji zanimljivo Marunovo pismo Sisarićevu nasljedniku fra Jozi Vukši (1901–1902), koje ovdje većim dijelom objelodanjujem:[76]

[72] Na istome groblju nalazi se komad ploče (53 × 32 cm) i na njemu fragmentarni natpis: ... INICHIA / ... GHIA s v f. – *Kačić Peko* piše: »U Tuciepih nalazilo se i starih pisamah, koja su zanemarena, zabačena i razkomadana, vidi se tamo samo na jednom pločnom komadu, upotrebljenom za prag jednog seljaka, malo slovo, koje se pročitati nemože.« (ARKIV, VII 96–97). – Taj prag sa zagonetnim slovom nisam mogao pronaći, niti ustanoviti o kojemu se pismu i jeziku tu radi, kao ni to da li je uopće tamo bilo neko slovo ili možda samo nekakav ornamenat.

[73] ARKIV, VII, 98.

[74] *Urlić-Ivanović*, n. dj., (bilj. 28), 2.

[75] *Ravlić*, n. dj., 168–169, b. 151.

[76] Pismo sam dobio dobrotom fra Stanka dra Petrova iz Sinja († 13. III 1963.) i nalazi se kod pisca.

P. O.

Josipu Vukši, župniku

u

Drašnice kod Igrana

Knin, 13. V 1901.

Dragi kolega!

... Evo ti se obraćam, za sliedeće pitanje, da mi ga pomogneš poravnati. Kad je tu bio Sisarić pohvalno je pred tri godine poslao našemu muzeju na sačuvanje jednu kamenu ploču dugu 0.28, široku 0.20 cent.; dakle veliku nešto manje od jedne stope. Na toj ploči veoma prosto urezan je križ i sliedeći nadpis:

IHS + MA
1466
POIDE.IERCEG
STIPAN. V
DVBROVNIK.

Netreba biti arkeolog za uvjeriti se, da nadpis je iz kasnije dobe i da nema osobite važnosti. Ipak Sisarić, kako rekoh, pohvalno je učinio, – pitajuć ili nepitajuć itkoga, – što je tu ploču poslao u naš muzej. Njemu je bilo poznato, koliko je u sva stoljeća propalo a i danomice propada hrvatskih spomenika, te je učinio ono, što svaki savjestan rodoljub mora da učini, i onu ploču poslao u naš muzej, gdje će uz ostale naše svetinje biti najpomljivije čuvana.

Sad čujem da je rad toga nastala medj tvojim župljanima neka uzbuna, kao da se radi o Minosovu bogatstvu. Naravno naši seljaci hlako se dadu pobunjivati, ali opet hlako ih je i umiriti, kad im se stvar liepo razjasni. Ta Primorci pokazali su se u toliko prigoda i kremen hrvatima i pronicavijim ljudima. Nemogu ni pomisliti, da se neće smiriti, ako im se istinito protumači; kako naš muzej čuva najljepše uspomene našega naroda, te kako im je dika, što također iz njihovog kraja sahranjena je jedna takova uspomena. Ele, pametan si i okretan, pa te molim da uzbunjenost, ako je upravo ima, utoliš.

... Uz najsrdačniji pozdrav ostajem ti

Odani kolega
fra Luigj Marun

* * *

Drašnička se ploča danas čuva u Institutu za nacionalnu arheologiju Jugoslavenske akademije u Splitu kao jedini spomenik iz MP u tome muzeju.

Pismo humanistička latinica. Slova 2–3 cm. Na sredini je ploče urezan latinski križ. Sa strane skraćenice nomina sacra Isusa i Marije: IHS – MA.

Objelodanjen više puta: prvi ga spominje *Fortis*, a objavljuje ga, iako nepotpuno i netačno, *Lulić*. Njegovo čitanje prenosi *Zlatović*. Potpuniji

natpis i njegov opis donosi *Kačić Peko*. Konačno je tek 1934. g. *Jakša Ravlić* potpuno i točno objelodanio natpis donijevši i njegovu fotokopiju uz oveću bilješku.[77]

Čitanje je jasno: Ies⟨us⟩, Ma⟨rija⟩ / 1466 / pojde Jerceg / Stipan u / Dubro⟨v⟩nik.

Na pitanje kada je drašnička ploča izrađena, još se ne može odgovoriti sa sigurnošću. Postoje dva suprotna mišljenja. U navedenome pismu *Marun* a priori ističe da je »nadpis iz kasnije dobe i da nema osobite važnosti«. Međutim *Ljubo Karaman* ne dijeli isto mišljenje s ocem hrvatske arheologije, o kome je poznato da nije bio stručnjak. Karaman sudeći po renesansnim slovima drži da je natpis autentičan, tj. iz 1466, i »da apsolutno otpada mogućnost da bi taj natpis bio falsifikovan u docnijim vjekovima, jer *ne postoje nikakvi razlozi za to.*«[78]

K tim dvjema suprotnim mišljenjima ja bih dodao treće: držim da *sadržaj natpisa* odgovara istini, tj. da je Herceg Stjepan doista 1466. g. na putu za Dubrovnik posjetio Drašnice. Osim toga su monogrami Isusa i Marije, koji jako podsjećaju na utjecaj franjevaca u MP, mogli biti urezani već 1466 (poznati širitelj tih simbola franjevački svetac Bernardin Sijenski umro je 1444!); uz to je sigurno da su franjevci već 1434. g. pastorizirali MP,[79] a prema Kaeru oni su došli u Makarsku i još ranije.[80] Ali *dva razloga* upozoravaju da je natpis *mogao nastati i mnogo kasnije:* epigrafske spomenike pisane našim jezikom, a latiničkim pismom teško nalazimo u XV st.[81] Struktura slova, brojki i pravopisnih znakova mnogo podsjeća na veliki *latinički natpis iz Makra* (v. br. 16), koji je datiran *1612. g.:* pojedina slova u oba natpisa su gotovo identična oblika (isp. A, G, M, R, V u značenju U . . .); brojke 1 i 6, a navlastito 4, također su u oba natpisa iste strukture; riječi su u oba spomenika između sebe rastavljene istim pravopisnim znakom – trokrakom tačkom. Jedina je razlika u pisanju slova N: u drašničkome natpisu N je oba puta normalno, današnje, a u natpisu iz Makra svih 27 puta piše se naopako, tj. njegov dijagonalni potezić ide obratno, od donjega kraja

[77] *Fortis*, Viaggio, II, 139; *Lulić*, Compendio, 81; *Zlatović*, Franovci, 54; *Kačić Peko*, Opis, 98; *Ravlić*, Makarska, 108.

[78] *Ravlić*, n. d., 169.

[79] *Karano-Tvrtković P.*, Srbski spomenici ili stare risovulje diplome, povelje i snošenia bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva, careva, banova, I, Beograd, 1840, 118 (kreševska povelja od 12. VIII 1434). – *Miklošić F.*, Monumenta serbica, Beč, 1858, CCCXX.

[80] N. dj., 33. – Tu pisac ističe, da se »izvjestno znade, da su se (franjevci) bili nastanili u ovim stranama još g. 1400.«, pa nastavlja: »O tomu imademo izpravu, koju ću na svoje mjesto objelodaniti, pošto, u koliko mi je poznato, nije do sada nitko to učinio.« – O toj ispravi, na žalost, danas ništa ne znamo: niti je objelodanjena, niti je sačuvana.

[81] Šibenski distih na nadvratniku iz nekadašnjega samostana Sv. Spasa, prema mišljenju C. Fiskovića, pripada XVII, a moguće i XVI st. (*Šupuk A.*, Šibenski glagoljski spomenici, JA, Zagreb, 1957, 6). – Latinički natpis u dvorištu Opatske riznice u Korčuli također je iz početka XVII st.: NA SLAVU BOGA OVO MISTO CHARSTIANA DA GA VERSE ISTO LEMOSINU AKO MOSSE DA GA BOG POMOSE 1606. Podatak dugujem Frani Glavini (pismo 30. XI 1960).

ili sa sredine prve noge na vrh druge, ali ta neznatna razlika u pisanju slova N ne bi morala biti dokaz da drašnički natpis nije mogao nastati u doba natpisa iz Makra.

Ukoliko su zaista oba natpisa iz početka XVII st., mogao bi i jednome i drugome natpisu biti isti autor: fra Pavao Kačić Jakić. Vidjeli smo da se taj aktivni i inteligentni franjevac bavio knjigom, volio starine, na temelju starijih izvora pisao rodoslovna stabla, klesao domaće natpise latinicom... Mogao je isti Jakić, dok je služio u Drašnicama, 140 g. kasnije dati uklesati kratku spomenploču boravka značajne ličnosti Hercega Stjepana u Drašnicama... Možda ćemo tokom vremena doći do jačih dokaza koji će sasvim potvrditi ovu našu hipotezu.

Bez obzira na to natpis je važan i formalno i vremenski i sadržajno, jer nam našim jezikom i pismom svjedoči o diplomatskoj aktivnosti najistaknutijega predstavnika značajnoga vlasteoskoga roda bosanske srednjovjekovne države Kosača zadnje godine njegova života, jer je već 22. V 1466. umro u Hercegnovome.

Izraz »*Jerceg*« i danas postoji u Brelima kao oznaka biokovske kote s ruševinama Hercegove utvrde. Osim toga u Biokovu iznad Velikog Brda na teško pristupačnoj uzvisini dižu se ostaci neke zidine (duge 16 m, široke 8 m i visoke 2 m), koju narod zove »*Ercegova gradina*«.[82]

Oba toponima s drašničkom pločom zajedno svjedoče o nekadašnjoj moći i uplivu Hercega Stjepana u MP, koje su neki zvali Hercegovačkim primorjem.[83]

Natpis br. 43

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča – stečak 202 × 97 ×20 cm; staro drašničko groblje spomenute crkve sv. Jurja. Tu se nalazi dvadesetak drugih stećaka ploča, pa i dio rimskoga sarkofaga.

Neobjelodanjen.

Čitanje nejasno. Slova grubo klesana. Vjerojatno se radi o skraćenicama: G M C I C S T, ispred kojih je primitivno uklesana godina 1690.

Natpis br. 44 (sl. 28)

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 110 × 73 cm; n. p. 40 × 40 cm; grobna crkva sv. Jurja, Drašnice.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Grobnica (Ab . . rana) Cvitanović. U drugome retku treće i četvrto slovo nije jasno: ili su dva R ili RK, pa bi se moglo čitati ABRRANA (Abrama) ili A. Brkana.

[82] Oba toponima, Jerceg i Ercegova gradina, ostali su u nauci do danas nepoznati. Prigodom ekskursije 2. VII 1958. uvjerio sam se da Ercegova gradina ima izvanredan strateški položaj.

[83] *Broz–Iveković*, Rječnik h. j., Zagreb, 1901, II, Vrulja.

Spomeniku je teško pobliže odrediti doba postanka: svakako XVI–XVIII st.

Natpis je ornamentiran veoma rijetkim motivom na Jadranu: tri kruga s vratovima, koji najvjerojatnije predstavljaju *tri mrtvačka stola.* Udubina u srednjem krugu valjda je služila za uljevanje neke obredne

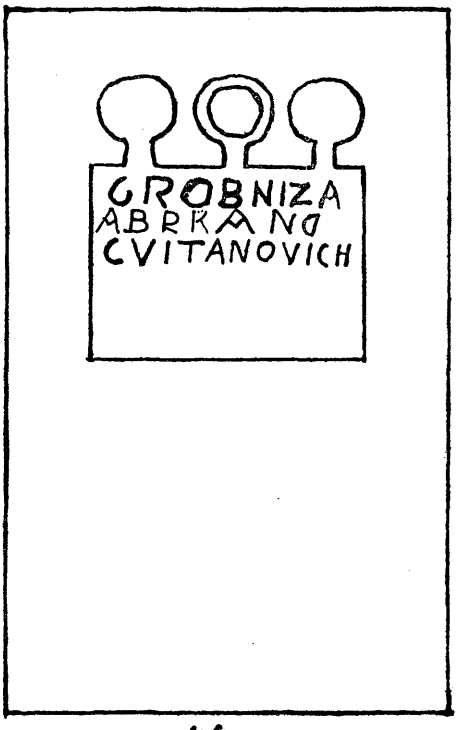

44.

tekućine: blagoslovljene vode ili slično. Drašnički primjerak mrtvačkoga stola, do sada nepoznat, može poslužiti kao prilog širemu poznavanju toga problema u našoj pučkoj umjetnosti i folkloru, o čemu je u novije doba uspješno pisao Petar Petrović.[84]

Natpisi u staroj crkvi sv. Jurja u Drašnicama br. 8, 9 i 45 poslije potresa 1962. g. postali su nepristupačni, jer se na nju srušio teški crkveni svod, pa su barem oštećeni, ako nisu možda i sasvim uništeni.[85]

[84] Motiv arkada i stolova na stećcima, STARINAR SRPSKE AK. N., VII–VIII, Beograd, 1956–57, 195–206 (isp. ploču na groblju sela Ripnja kod Beograda, sl. 15–16!).

[85] Epicentar razornih potresa 7. i 11. I 1962. bio je u blizini Drašnica!

Zaostrog

Natpis br. 45 (sl. 29)

VESICHIA
SARICHIA
LEVRICHIA

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 120 × 80 cm; samostan Zaostrog, neposredno uz ploču Pecarevica (br. 17), s kojom je suvremena. Lijepa humanistička slova odaju vještoga majstora.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Vežica / Šarića / Levrića.

Sva tri prezimena u posvojnom genitivu (isp. Jakića fra Paval, br. 16).

Grob je pripadao trima briškim plemenima, za koje Kačić kaže da potječu (kao i Kuluzovići) od stare kuće Bilopavlovića, koja da je došla u Brist »od polja Biloga iza Mostara u vrime bosanskoga rasuća«, a da »bihu u stara vrimena gospoda bosanska i knezovi od različiti mista, puno mogući i puno bogati«.[86]

Brist

46. NA 1724
OUU KUCU OGRADI SUE SUE SELO
ALI NIE NIE PAVA I ANTE C MI

Materijal i mjesto: prag nadvratnik nepoznatih dimenzija. Prvotno pripadao župskoj kući u starome Bristu kod ruševina crkve sv. Margarete.[87] Kada su u drugoj polovici XIX st. i posljednji stanovnici staroga Brista sašli na more, tada je oko 1875. g. prag prenesen i upotrebljen kao spolij za nadvratnik današnje kuće Šimuna Miošića Božića pok. Ivana u Bristu ispod ceste.[88]

Natpis sam 1953. g. prepisao s tada vidljivog praga, ali ga kasnije nisam mogao provjeriti ni fotografirati za ovaj rad, jer su posljednjih godina u eri »turističkih adaptacija« vrata sasvim zazidana i zajedno s natpisom pokrivena debelim malterom, tako da ni taj jedini stariji domaći natpis u Bristu nije više vidljiv.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Na 1724 / ovu kuću ogradi sve, sve selo, / ali ni⟨j⟩e, ni⟨j⟩e Pava⟨o⟩ i Ante K⟨ačić?⟩ Mi⟨ošić⟩.

[86] STARI PISCI H., XXVIII, 304. – I danas u Bristu žive obitelji Vežić i Šarić, dok su Levrići izumrli u prošlome stoljeću. U drugoj polovici 18. st. neki su se Vežići počeli zvati Veža (isp. Matice krštenih Podace–Brista, 8. I 1777, Arhiv samostana Zaostrog).

[87] HRV. ENC., III, 310.

[88] Čest. zgr. Katast. općine Brist br. 54.

Zanimljivo je da je to podizanje župske kuće u Bristu 1724. g. bojkotiralo upravo pleme tadašnjega mladoga franjevca Andrije (Kačića) Miošića, te da su seljaci smatrali potrebitim da to patetičnim stilom ovjekovječe u kamenu na vratima iste župske kuće.[89]

Gradac

47.

VKASIN IS VN
GARIE PROSVAN
BARTVLOVICH

48.

GROB STIPANA
I MATIA
I OSTALI
GELACICHA

Natpis br. 47 (sl. 30)

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 87 × 62 cm; mjesto groblje, Gradac.

Neobjelodanjen.

Čitanje: V⟨u⟩kašin iz Un / gari⟨j⟩e, prozvan / Bartulović.

Mislim da je stilizacija natpisa nastala u drugoj polovici XVIII st. pod utjecajem fra Andrije Kačića ili njegovih djela. Prema Starcu Milovanu, Bartulovići (kojih i danas ima u Gracu) potekli su od Kačića, i to od Vukašina, unuka Vrsajka Kačića, koji je u MP došao »iz Ungarie«,[90] tj. iz Hrvatske. Kačić, mletački podanik, Ungarijom naziva sve hrvatske zemlje kojima je tada vladao hrvatsko-ugarski kralj. Pojmovi Ugarska i Ugrin bili su u feudalno doba staleške i državne oznake i nisu značile nacionalnu pripadnost.[91]

Natpis br. 48 (sl. 31)

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 94 × 82 cm; mjesno groblje, Gradac.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Grob Stipana / i Mati⟨j⟩a / i ostali⟨h⟩ / Jelačića.

Epitaf Jelačića također je iz druge polovice XVIII st. Prema župskim knjigama[92] u Gracu su 1758. g. živjele dvije obitelji Jelačić: Stipanova s 9 i Matijeva s 10 članova. God. 1793. bilo je već pet obitelji Jelačića. Stipan je umro 23. XI 1763. g. u 56. god. i pokopan u taj grob. Matij je g. 1769. bio još živ. Danas je u Gracu samo jedna obitelj Jelačić, a još uvijek dva njezina člana nose tradicionalna imena: Stipan i Mate.

[89] Historijsku pozadinu toga natpisa držim da će najbolje osvijetliti poznavanje tadašnjih odnosa između primorskih franjevaca i biskupske kurije u Makarskoj (isp. *Zlatović*, Franovci, 185–191, 223–225).

[90] STARI PISCI H., XXVIII, 300, 304.

[91] Historijski zbornik, I, Zagreb, 1948, 270.

[92] Status animarum ruris Lapçagn 1758, Arhiv ž. ur., Gradac.

Baćina

49. 1764
OVOIE. GROBNICA.
GNGN. HNZA. IVRE
TOMASSEVICHCHA.
IGNEGOVE.B.

50. REDI
BOGVNOVICH

51. GREB
CRILICH
IA

Natpis br. 49

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 100 × 72 cm; Baćina, mjesno groblje kod crkve sv. Jurja. Ploča bačena, izvan upotrebe.

Neobjelodanjen.

Čitanje: 1764 / Ovo je grobnica / g⟨ospodi⟩n⟨a⟩ g⟨ospodi⟩n⟨a⟩ kn⟨e⟩za Jure / Tomaševića / i njegove b⟨raće⟩.

Natpis klesala nevješta ruka. Prva četiri slova trećega retka držim da su tačno razriješena: »gngn« – gospodin gospodin.

Natpis br. 50

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 82 × 69 cm; Baćina, mjesno groblje.

Neobjelodanjen.

Čitanje: ⟨E⟩redi / Bogunović. – »Redi« – od lat. heredes – baštinici

Natpis br. 51

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča 100 × 75 cm; Baćina, mjesno groblje.

Neobjelodanjen.

Čitanje: Greb / Krilića.

Natpisi br. 50 i 51 nisu datirani, ali idu u drugu polovicu XVIII st. kao i natpis br. 49.

Sva tri plemena Tomašević, Bogunović i Krilić i danas žive u Baćini. Pleme Tomaševića iz Baćine dalo je Kačićevu majku Mandu (†28. XII 1756),[94] a od plemena Krilića istakao se *fra Bonaventura* (1749–1778), autor priručnika za metafiziku; rukopis se čuva u arhivu zaostroškoga samostana.[95]

[93] Prema mojim bilješkama iz 1953. g., koje mi kasnije nije bilo moguće provjeriti na baćinskome groblju tada su se nalazile dvije ploče s istim natpisom: REDI BOGVNOVICH.

[94] *Eterović*, n. d., 64 sl.

[95] BOGOSLOVSKA SMOTRA, 1925, I, 366–367.

IV

IZGUBLJENI NATPISI

U razdoblju od tri i po stoljeća (1466?–1800) imamo, dakle, na području MP sačuvan 51 domaći natpis, koji potječu iz 13 različitih mjesta. Ostali naši natpisi, kojih je bez sumnje bilo i prije, a još više poslije XV st., tokom vremena su nestali, propali, uništeni. Tako u pet starih primorskih sela: *Bastu, Kotišini, Podgori, Živogošću i Podaci*[96] nemamo sačuvan niti jedan natpis na našem jeziku prije 1800. g.

Neobičan je *slučaj Podgore*. Poznato je da je već od turskih vremena ona bila i ostala najveće primorsko selo, u povoljnijim ekonomskim i kulturnim prilikama od drugih sela; tu su od davnine kao župnici služili popovi glagoljaši, koji su njegovali ne samo staroslavensku službu božju u crkvi nego i domaće pismo bosančicu u župskome uredu i privatnome životu (podgorske matice pisane bosančicom iz 1621. g. najstarije su u MP!); Podgora je poslije Makarske najbogatija zgradama, crkvama, kapelama i grobnicama u MP, – a ipak nam u Podgori nije sačuvan niti jedan stariji domaći natpis.[97] Ukoliko ih je bilo, ti su natpisi propali ponajviše u posljednjih sto godina, kada se je Podgora jako ekonomski razvila, pa su se stare kućice i grobnice rušile da bi se sagradile nove, veće i ljepše, i u rušenju staroga propalo je mnogo epigrafsko zrnce.

U par slučajeva se priča kako su u MP postojali neki natpisi na hrvatskome jeziku, pa da su nestali (tobožnji natpis u Turskoj Peći poviše Makra[98]) ili razbiveni (Kostanićev stećak »s natpisom« u Drveniku[99]). Ali nemamo jačih dokaza da li su uopće postojali. Za neke natpise, doduše, znamo da su doista postojali, ali ne znamo kojim su jezikom i pismom bili pisani, kao što je to slučaj s natpisom kod nekadašnje crkve sv. Spasa u Igranima i Kosovićevom pločom u Zaostrogu.[100] Zahvaljujući

[96] Bast, Kotišina i Živogošće spominju se već 1434 (isp. bilj. 79); Podaca ima spomenutu starohrvatsku crkvu iz XI–XII st.; Podgora je 1624. bila najveće primorsko selo (isp. *Stojković*, n. d., 97). U Kotišini, Podgori, Živogošću i Podaci sačuvano je par latinskih natpisa XVII–XIX st. Zapadno od Basta u maslinIku zvanom »Bašina dubrava« na jednoj živoj litici uklesan je kratki natpis od 4 brojke (1818) i nekoliko nečitljivih slova, od kojih se poznaje latiničko A.

[97] Najstariji hrv. natpis na groblju sv. Tekle u Podgori tek je iz 1875. g. Na nekoliko ploča samo je uklesana godina: 1843, 1848...

[98] O Turskoj peći, utvrđenoj spilji u nepristupačnoj biokovskoj litici, što se diže visoko iznad makarskoga izvora Vrutka, priča se da se u njoj nalazila ploča s natpisom, a ispod ploče blago, te da su se neki pohlepnici oko 1899. g. uspjeli popeti u nju i da su našli ploču s natpisom, ali bez blaga. Neki su držali da se tu radilo o natpisu bosančicom. Kažu da su se 1958. g. u pećinu popela tri mlada smiona čovjeka a da natpisa nisu našli.

[99] *Čović M.* u djelu: Fra Ivan Despot, Beč, 1961, 150 s, na temelju bilješke fra Ivana Despota k svojoj pjesmi »Na grobu oborenu Ljubomira Kostanića« (NARODNI LIST, Zadar, 1876, br. 47) zaključuje da je *na mjestu Kostanićeva groba bio stećak s natpisom*, koji da su seljaci razbili. Međutim, iz Despotove se bilješke ne može zaključiti da li se tu radilo o ikakovu epigrafskom spomeniku!

[100] ARKIV, VII, 99, 110.

bilješkama nekolicine pisaca, između svih izgubljenih natpisa u MP znamo samo za tri koja ulaze u okvir ove radnje.

Drašnice

Natpis br. 52 (sl. 32)

Izvor: Pismo *Alberta Fortisa*, Rab 15. VIII 1773, osorskom kanoniku i arhiđakonu *Matiji Soviću*. Veliko pismo od 15 strana čuva se u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani.[101]

Materijal i mjesto: nadgrobna ploča nepoznatih dimenzija *kod crkve u Drašnicama* (tj. stare crkve sv. Jurja), gdje ju je našao Fortis, kada je u društvu s Grubišićem i Julijem Bajamontijem bio na naučnoj ekskurziji kroz MP (isp. faksimil sl. 32). Nije poznato ni kada je ni kako je natpisa nestalo poslije 1773. g.

Pismo: lapidarna bosančica.

Neobjelodanjen.

Čitanje:

GROBNICA / PET/RA KALUĈAROVI/ĜA IZ UBAČA / Č. Ĕ. K. E. / (1525).

Komentirajući natpis Fortis je u prvoj riječi treće slovo čitao e: grebnica, pozivajući se tobože na jezik MP i »susjedne Morlakije«, pa je bio uvjeren da je tu pronašao novi znak za slovo *jest*, za razliku od slova *on*. Narod i danas ovdje kaže *greb*, ali i *grob i grobnica*, a nikada *greb-*

[101] Rukopis II, c. 185. Dio pisma koji se odnosi na naš natpis glasi:

... »Il dotto, e onesto Co: *Abate Grubbirich*, cui la morte a pochi mesi (Grubišić je umro 19. IV 1773. o. p.) sono tolto alla Repubblica Letteraria, aveva ricopiato parecchie Lapide Cirilliane del Primorje, che si dovrebbero trovare fra di lui pregevoli scritti; esse accrescebbero di molto le nostre cognizioni (alfabetari) e renderebbero qulche importante servigio alla Storia Nazionale. Viaggiando lungo il mare fra Macarska e Zaostrog, e cortesemente accompagnato da esso fu Co: Abate, e dal mio dotto ed amabile Amico ... Giulio Bajamonti, io ò ricopiate presso la Chiesa di Drásnize una sepolcrale, che mi parve avere delle lettere singolari. Eccovela; voi, che vedete più netto mille volte di me in queste cose, forse ne trarrete profitto (ovdje dolazi crtež natpisa, v. fot. 32, o. p.) Grebnica Petra Kalujarovichia iz Ubachia. In questa Iscrizione, mi pare che siavi il medesimo difetto cui meritamente rimproverate al Frate Divcovich nel suo libro *Della dottrina cristiana* stampato in Cirilliano del 1609 a Venezia, e ristampato tre volte. La figura .... si trova replicata nella voce medesima ....., e sembra che debba avervi due suoni differenti. A me riuscirono nuove l' ... per ...; l' ... per ...; il ..., così largo, per .... I numeri del millesimo credo che corrispondano al 1525; certo 25 mi pare significhino le note ..., e l'architettura della pieta mi fa congetturare corrispondenti a 1500 le due ... che a tal numero non corrispondono però negli elementi dell' Arcido. Caraman. Se avessi la fortuna di trovare una tal quantità di Sepolcrali del XIV, e XV. secolo, che mi arricchisse a dove va l'alfabeto cirilliano di tutte le sue varietà, spererei di leggere anche le Iscrizioni più antiche, che adesso trovansi pe' Boschi del nostro Confine, e pella Bosna negli ampi sepolcreti del deserto, e che non si leggono piu forse con vero dano.

(a) Io Leggo *Grébniza* e non *Grobnica* come il litorale Dalmatino leggerebbe per addattarmi al dialetto usato in Primorje, e nella Morlachia vicina. *Grebbe* chiamansi sepolcri ..... *Costanichia greb* ..... famiglia a Darvenich ... *(Za tekst označen tačkicama v. priloženu sliku tog pisma, br. 32).*

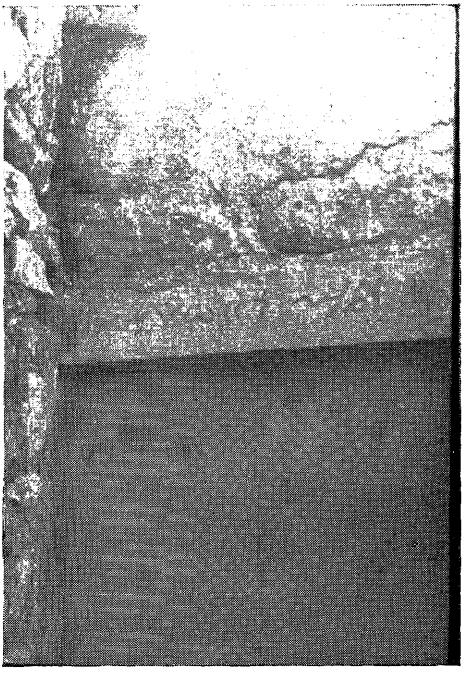

Sl. 1. – *Natpis bosančicom na kući Joke Mrnjavca, Donja Brela (1727 g.)*

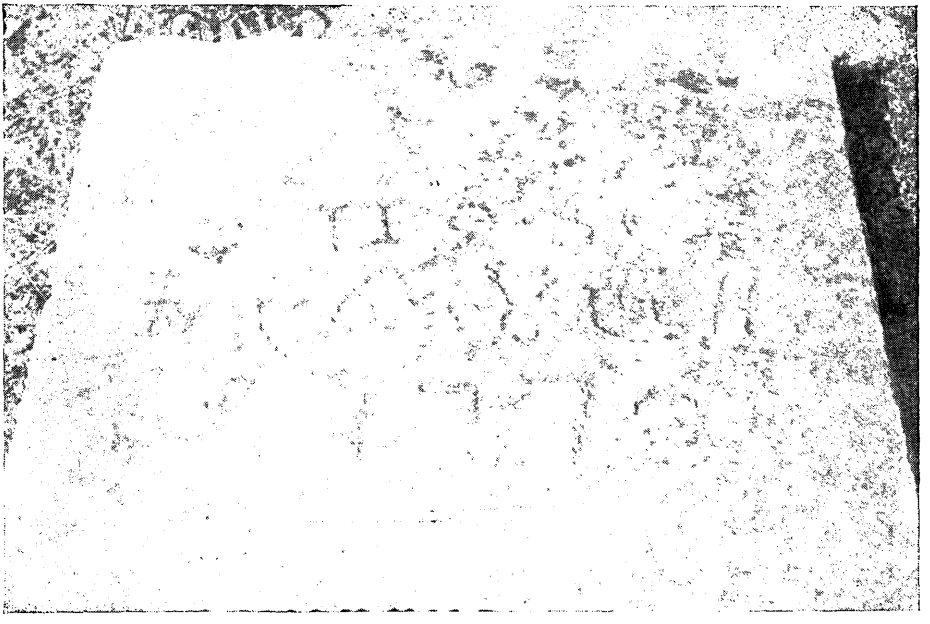

Sl. 2. – *Bosanički natpis na grobu Ursića iz 1772. g., Donja Brela.*

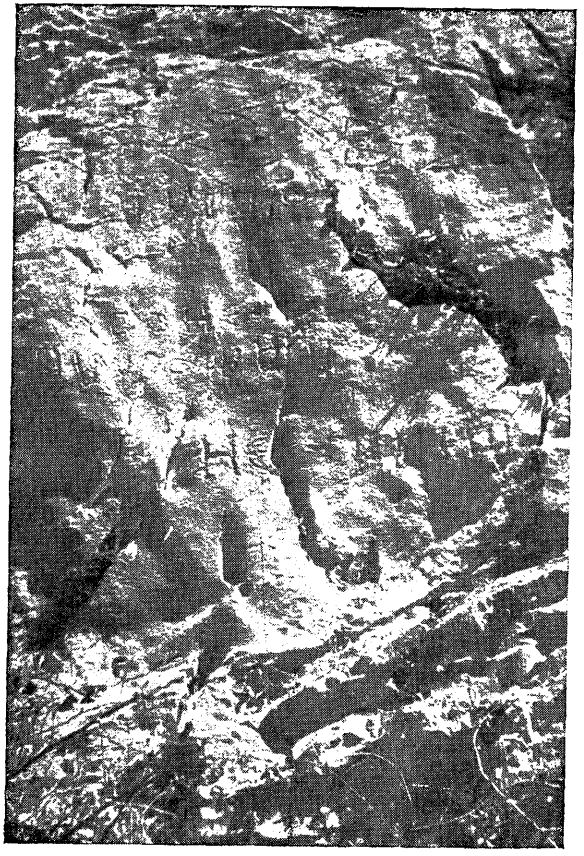

Sl. 3. – *Natpis bosančicom na Dupcima kod Brela (1663. g.?)*

Sl. 4. – *Natpis bosančicom na biokovskoj litici iznad D. Brela.*

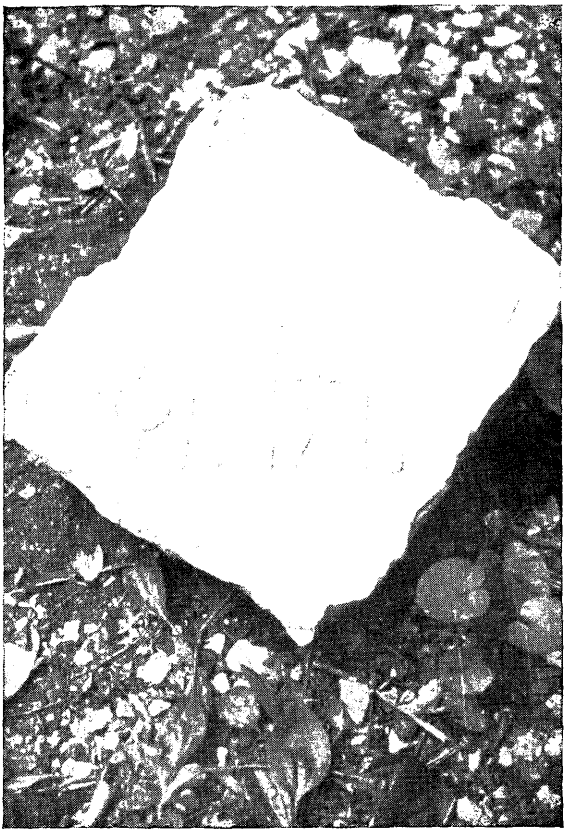

Sl. 5. – *Kameni ulomak s bosaničkim slovima, Franj. samostan, Makarska.*

Sl. 6. – *Natpis Marka Tarkjoca, Drašnice (1603 g.)*

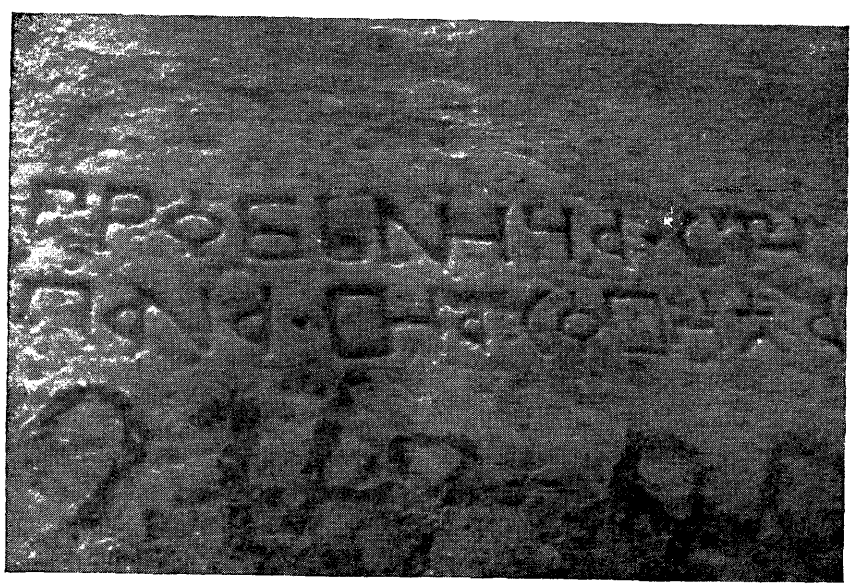

Sl. 7. – *Natpis Stipana Vitasevića, Drašnice*

Sl. 8. – *Kamen s krnjim bosaničkim natpisom. Igrane.*

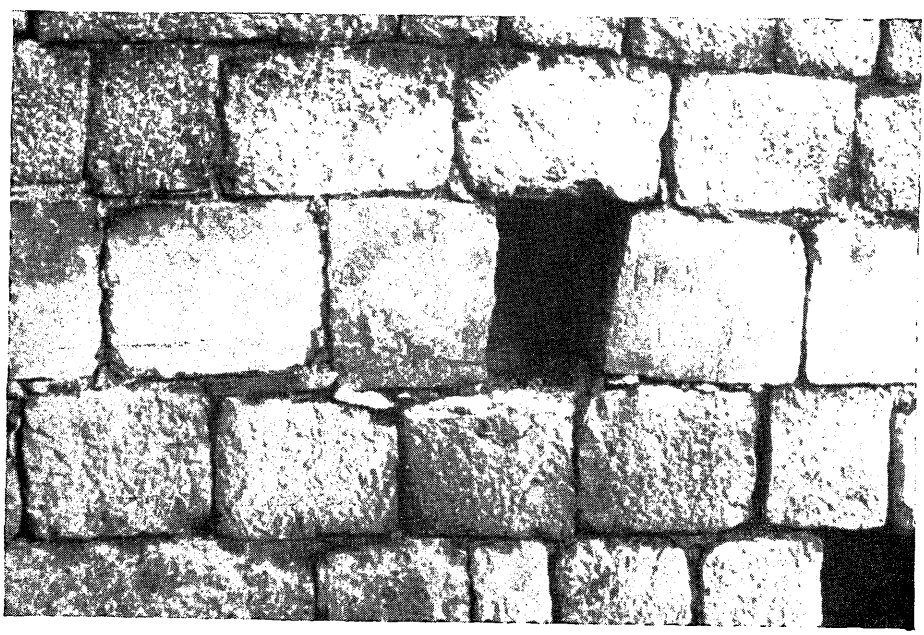

Sl. 9. – *Zid Burićeve kuće sa ćirilskim i latinskim natpisima, Drvenik-Selo.*

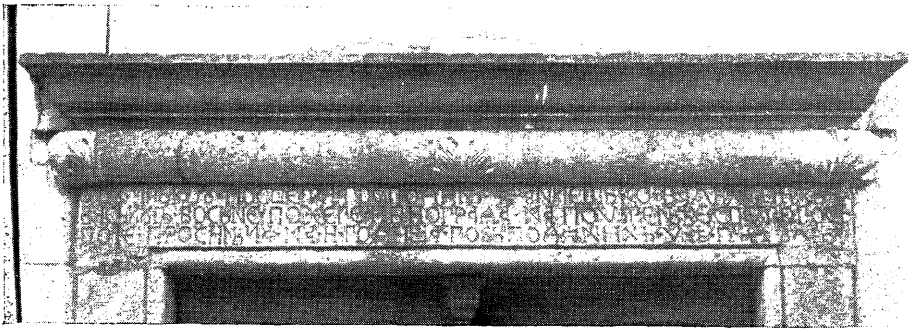

Sl. 10. – *Nadvratnik samostanske crkve u Zaostrogu s bosaničkim natpisom iz 1589 g.*

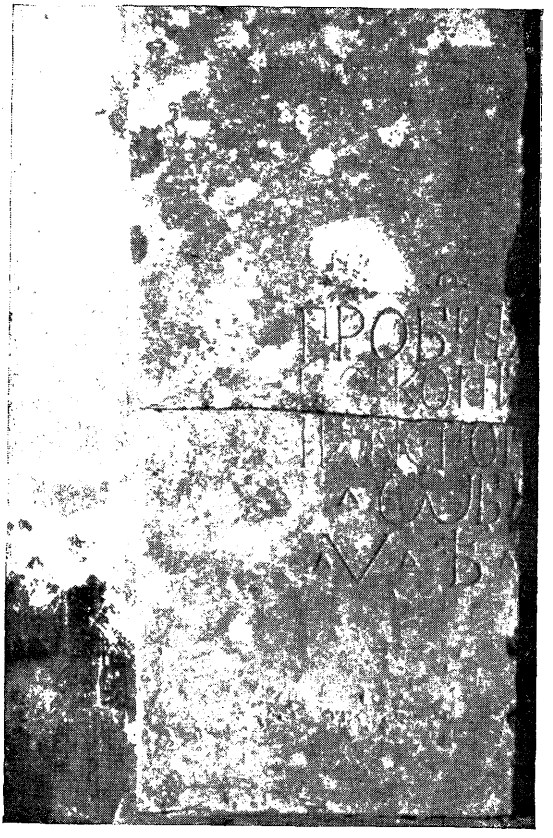

Sl. 11. – *Vojkovićev natpis, samostan Zaostrog (XVI. st.)*

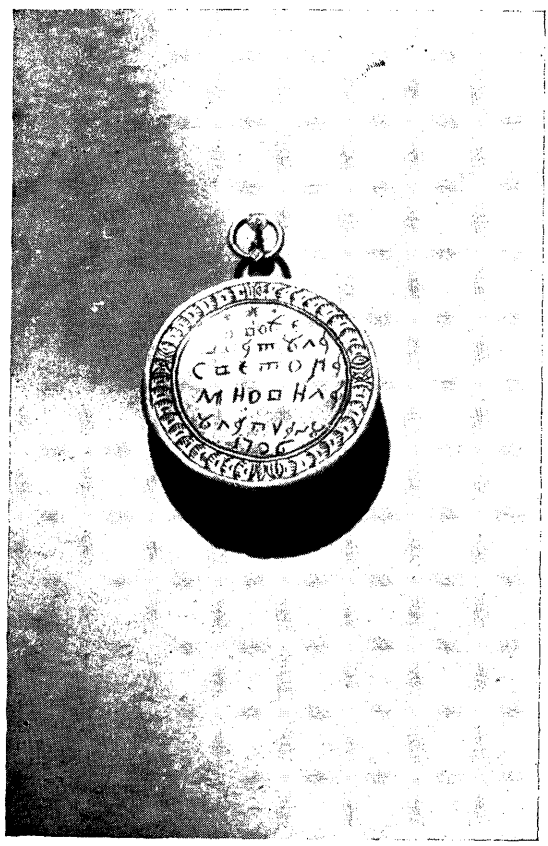

Sl. 12. – *Srebrena kutija s bosaničkim natpisom, samostan Zaostrog (1726 g.)*

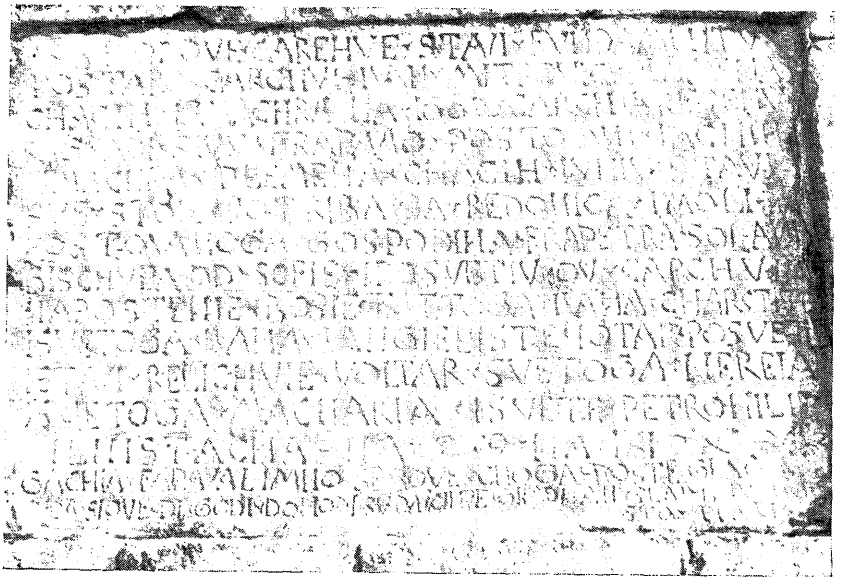

Sl. 13. – *Jakićeva ploča na crkvi u Makru (1612 g.).*

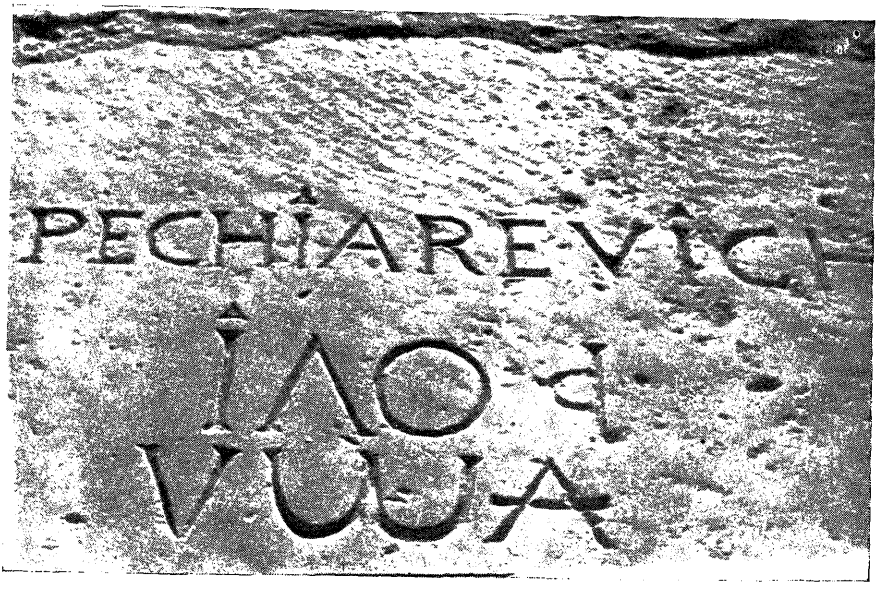

Sl. 14. – *Pećarevićev natpis, samostan Zaostrog (1701 g.).*

Sl. 15. – *Svećeničke grobnica iz 1761. u Brelima.*

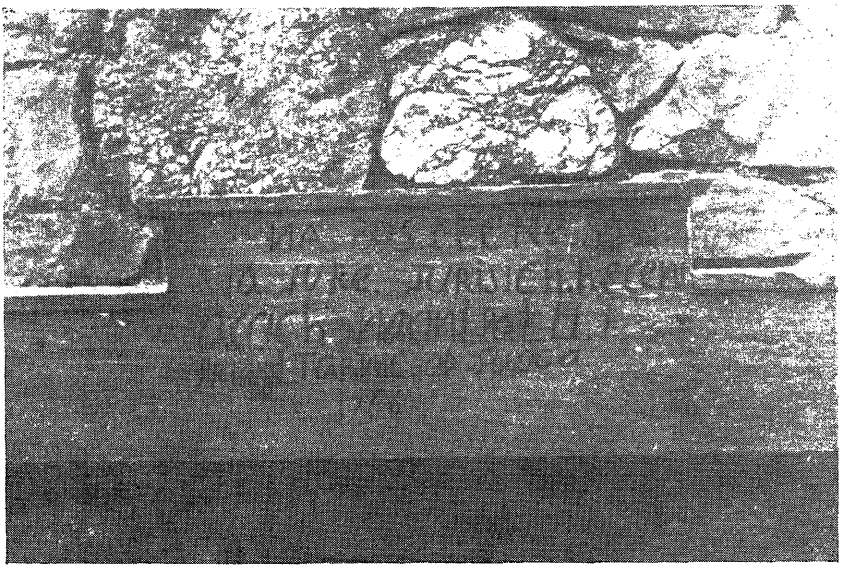

Sl. 16. – *Natpis u crkvici sv. Lovre, Baška Voda (1766).*

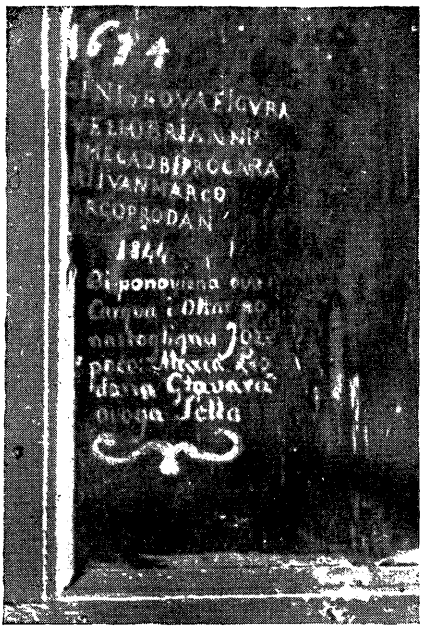

Sl. 17. – *Dva natpisa na oltarnoj pali u crkvi sv. Mihovila, Veliko Brdo (1684 i 1844)*

Sl. 18. – *Natpis na grobu Puharića, Makarska, stara franjev. crkva (1695).*

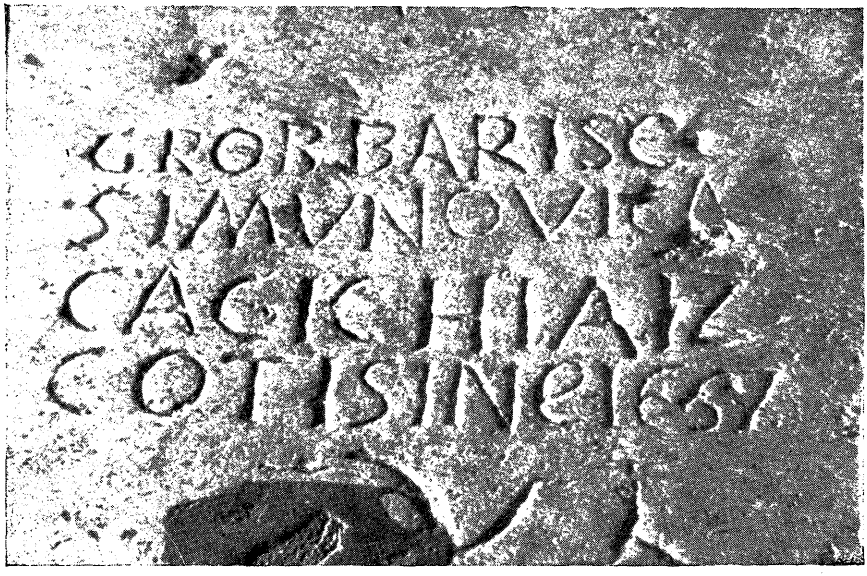

Sl. 19. – *Natpis na grobu obitelji Šimunović-Kačić, Makarska, stara franjev. crkva (1667)*

Sl. 20. – *Natpis na grobu obitelji Pavlović-Brkljačić, Makarska, stara franj. crkva (1674)*

Sl. 21. – *Natpis na grobu u staroj franj. crkvi u Makarskoj.*

Sl. 22. – *Natpis na grobu u staroj franj. crkvi u Makarskoj (1698).*

Sl. 23. – *Natpis na grobu obitelji Pavlinović i Gabrić, Makarska, stara franj. crkva (1698)*

Sl. 24. – *Detalj nadgrobne ploče Jure Markovića, Makarska, stara franj. crkva (1699).*

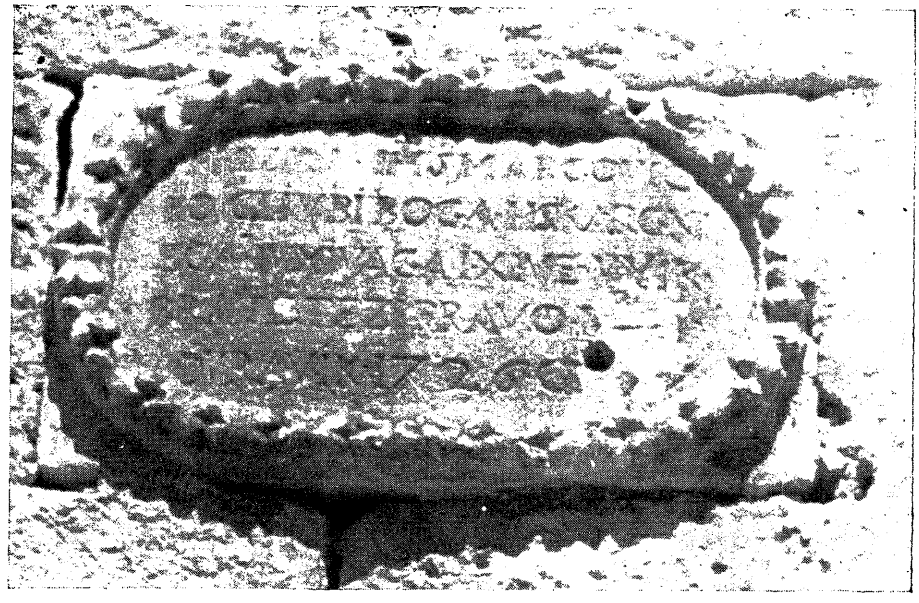

Sl. 25. – *Natpis Ivana Markovića, Makarska, (1726 g.)*

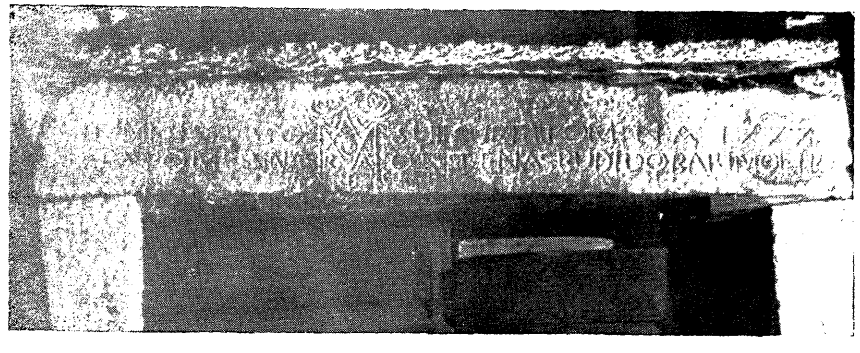

Sl. 26. – *Nadvratnik s natpisom, Tučepi, zaselak Šimići (1777. g.)*

Sl. 27. – *Ploča Hercega Stjepana, Drašnice (1466. ili XVII st. ?)*

Sl. 28. – *Detalj nadgrobne ploče Cvitanović, Drašnice, stara crkva sv. Jurja.*

Sl. 29. – *Natpis na grobu, samostan Zaostrog*

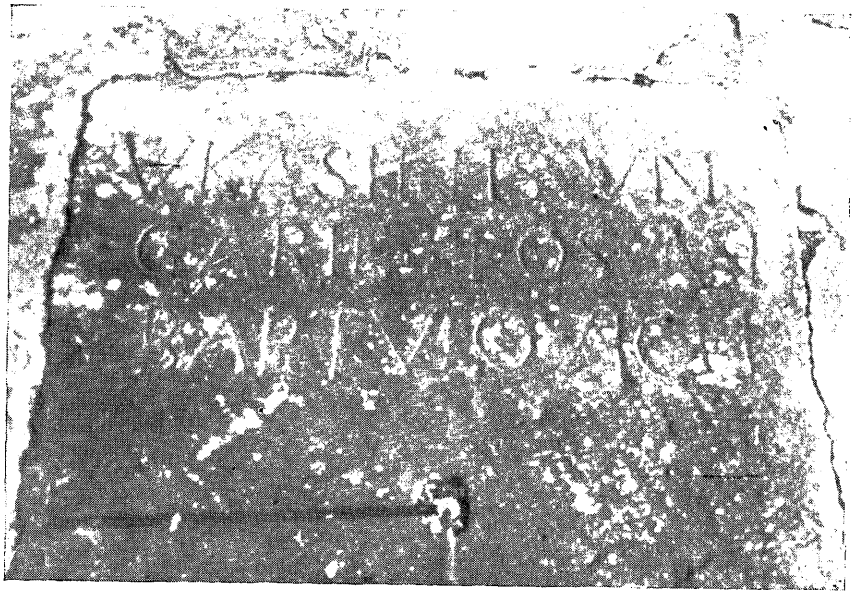

Sl. 30. – *Natpis na grobu obitelji Bartulović, Gradac.*

Sl. 31. – *Natpis na grobu obitelji Jelačić, Gradac.*

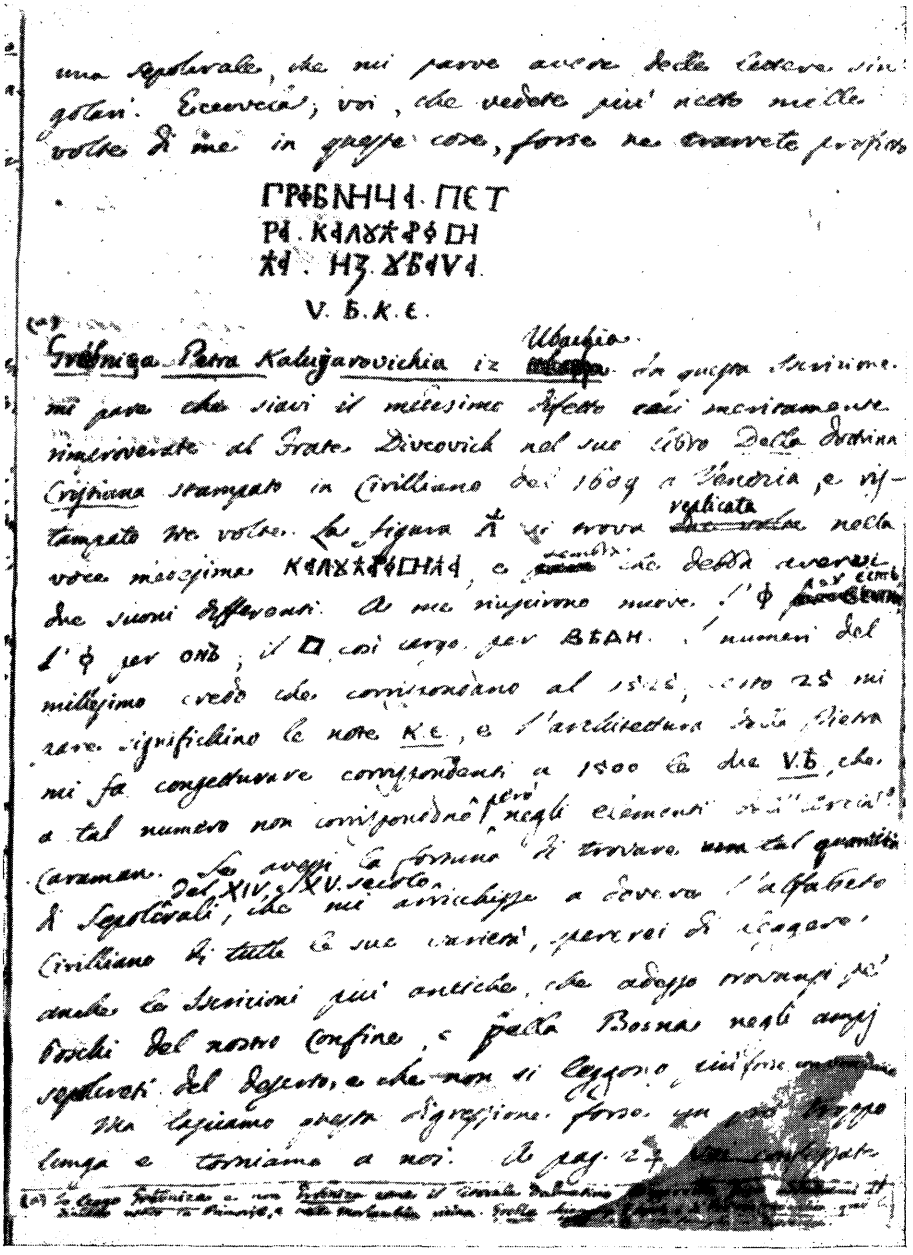

Sl. 32. – *Pismo Alberta Fortisa Matiji Sovi̇ću iz Raba 15. VIII 1773, str. 7. (Ljubljana, Nar. in univerzitetna knjižnica)*

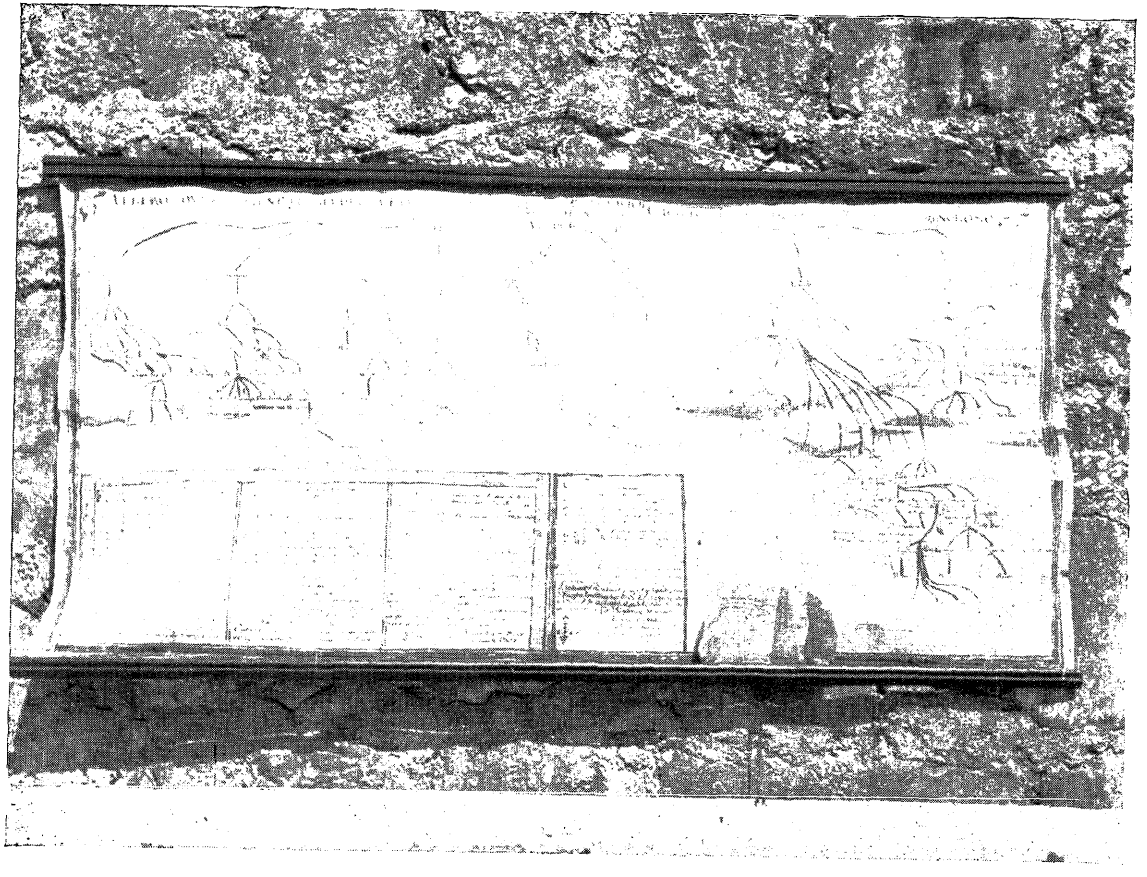

Sl. 33. – *Rodoslovno stablo plemićke obitelji Kačić (Makarska, franjevački samostan) (1751 g.)*

nica u značenju groba. Tu je Fortis previše zaključio. Tu imamo slovo *on* kao i u natpisima br. 7 i 9, te treba čitati samo: grobnica (isp. natpise br. 8, 14, 44 i 49).

Mjesta Ubač uopće nema. Tu je ili klesar ili Fortis izostavio slovo Z, jer prednja riječ svršava s istim slovom, pa pri izgovoru jedno od ta dva Z ispada. Treba čitati: *iz Zubača. Zubač* je selo u Višegradskom Starom Vlahu i selo u kotaru Goražde u Bosni, a *Zubače* (plural) zaselak sela Dragljana na vrhovima Biokova poviše Drašnica.[102] Ovdje se bez sumnje radi o selu Zubače.

Drašnice

Natpis br. 53

Originalni tekst nepoznat, a glavni *sadržaj:* Dne 1. III 1606. fra Petar Salinat, biskup Sofije, za gvardijana fra Pavla Jakića, posvetio je crkvu sv. Jurja u Drašnicama.

Izvor: Bilješka fra *Jakova Antičića* iz Igrana, koji je kao župnik Drašnica i Igrana 29. V 1679. bosančicom zabilježio rezultate svoga istraživanja o datumu posvećenja stare crkve sv. Jurja u Drašnicama. Antičićevu bilješku objavio fra *Karlo Eterović* u Novoj reviji 1928.[103]

Materijal i mjesto: ploča od kamena nepoznatih dimenzija; stara crkva sv. Jurja u Drašnicama. Nije poznato, ni kada je ni kako je natpisa nestalo poslije negoli ga je Antičić našao 1679.[104]

Pismo: latinica, ili kako se izrazio Antičić: »slova đačka, a naški govore«.[105]

Natpis spominje konsekratora biskupa Soljanina i gvardijana Jakića, iste osobe koje imamo u nešto mlađem natpisu iz Makra (v. br. 16). Natpis je bez sumnje dao uklesati Jakić, koji je i ovdje preferirao latinicu bosančici.[106]

[102] Podaci Instituta za jezik Jug ak., Zagreb, 4. X 1961, br. 74/2-1961.

[103] *Eterović K.*, Posvećenje crkve sv. Jurja u Drašnicama, NOVA REVIJA, Makarska–Šibenik, 1928, IV, 402.

[104] Natpis je mogao propasti 1745. g. za vrijeme obnove crkve sv. Jurja, ili za potresa 1794, ili pak prigodom restauriranja iste crkve 1801, kako svjedoči natpis na pročelju koje je opet srušeno poslije potresa 1962: D.O.M. / HAEC ECCLA. S. GEORG. MAR. A FUNDTIS. EDIFICATA FUIT. A.D. 1745 / POSTEA.A.1794 TERMTUS.EAM.SIDIT. DEINDE HOC.A. 1801. FUIT. RESTRTA.

[105] Iz Antičićeve bilješke, koju je objelodanio Eterović (bilj. 103), jasno je da se te riječi odnose na natpis o posveti crkve sv. Jurja, pa time pada pretpostavka J. Ravlića (n. d. 169) da se to odnosi na ploču Hercega Stjepana.

[106] Šteta što je taj latinički natpis izgubljen! On bi nam možda pomogao konačno riješiti pitanje da li je ploča Hercega Stjepana doista iz 1466. g., ili ju je dao uklesati gvardijan fra Pavao Jakić 140 g. kasnije.

Žaostrog

Natpis br. 54

РЯДОВЯН РЯДАТОВНХ

Izvor: Kačić Peko P., Poviest okružja makarskoga, Kukuljevićev ARKIV, VII, Zagreb, 1863, 109.

Materijal i mjesto: kamena ploča nepoznatih dimenzija. Prema Kačiću Peki natpis se je 1863. g. nalazio u zaostroškome samostanu. Ne zna se za njegovu dalju sudbinu.

Pismo: ćirilica, odnosno bosančica.

Čitanje. Vjerojatno Kačić Peko nije tačno ni prenio natpis: u drugoj riječi četvrto slovo je *l* mjesto *a*, *a* na kraju iste riječi stoji *h* mj. *ć*. Treba čitati: Radovan Radatović.

Očito se radi o nadgrobnom natpisu inače nepoznate osobe. – Prezime je Radatović nekoć živjelo u Zaostrogu. Zaostroški franjevac Toma Radatović, inače rodom »iz Vardola«, kako sâm navodi u L'b. arch., Zaostrog 50. – krstio je narodnoga pjesnika fra Andriju Kačića Miošića 17. IV 1704.[107] Radatovićev je natpis bez sumnje postojao već u Kačićevo doba, pa se nameće pitanje: zašto je pjesnik upotrijebio dva narodna imena, Milovan i Radovan, za pseudonim sebi i svome pobratimu, »od Kotara knezu«? – Osim milozvučnosti i slave tih prastarih narodnih imena (jedinac kralja Zvonimira zvao se Radovan, bosanski »starci« Milovan i Radovan...[108]), valjda i zato što je toliko godina za svoga života u Zaostrogu neprestano imao pred očima u izgubljenome Radatovićevu natpisu u kamen uklesano ime Radovan.

ZAKLJUČAK

Obradili smo, dakle, 54 domaća natpisa MP od XV do XVIII st. Između njih, pri čitanju šest natpisa (1, 3, 4, 10, 12 i 44) i datiranja jednoga natpisa (42) uspjeli smo za gdjekoje slovce, riječ ili doba postanka dati tek djelomična ili hipotetična rješenja.

Teško je pretpostaviti da je u obuhvaćenome prostoru i vremenu izostavljen gdjekoji natpis, a osobito na vidljivim nekretninama. Stoga ovaj rad ima karakter kataloga domaćih natpisa MP u navedenome vremenskom i prostornom okviru.

Natpisi su nazvani *starijima* za razliku od novijih natpisa poslije 1800. g., koji nisu bili predmet ovoga rada, premda se i među njima nađe gdjekoji koji ima svoju historijsku i kulturnu važnost.

Po sadržaju je *deset* natpisa isključivo *sakralnih*, tj. na crkvenim ili svećeničkim zgradama i predmetima (5–6, 13, 15, 16, 21, 22, 23, 46 i 53), ostali su svi *profani*. Između ovih posljednjih trideset i četiri su

[107] *Kolendić P.*, Godina rođenja fra Andrije Kačića Miošića, LJETOPIS Jug. akademije 32, II, 56.

[108] Niz potvrda o imenu Radovan od XI do XIX st. v. u Rječniku Ak., sv. 54, 930.

nadgrobna (2, 8, 9, 14, 17–20, 24–39, 43–45, 47–52 i 54), a od ostalih profanih natpisa pet ih sadržava *religiozne misli ili simbole* (1, 12, 40, 41 i 42).

Obrađeni natpisi MP formalno i sadržajno jasno svjedoče o stalnom i bogatom *ukrštavanju Istoka i Zapada* na ovome prostoru u prošlosti, a osobito u doba turske okupacije, te o jezičnoj pripadnosti i svijesti starih Primoraca i njihova svećenstva.

Ako ovaj skromni rad posluži kao prilog našoj domaćoj epigrafici, koja još uvijek čeka na zbornik svih naših starijih natpisa, on je postigao svoju svrhu.

Na kraju izražavam svoju iskrenu zahvalnost svima onima koji su mi bilo čime pomogli pri ovome radu, a u prvom redu našim naučnim i kulturnim radnicima: A. Jadrijeviću, V. Mošinu, V. Štefaniću i B. Zelić-Bučanovoj, čiji su mi savjeti bili veoma korisni.

KRONOLOŠKI RASPORED NATPISA

A. Datirani natpisi

Broj	Godina ili stoljeće	Pismo	Mjesto	Redni broj u tekstu	Opaske
1.	1466.(?)	latinica	Drašnice (Split)	42.	fotografija 27
2.	1525.	bosančica	Drašnice	52.*	izgubljen; fot. 32*
3.	1589.	bos.	Zaostrog	13.	fot. 10*
4.	15..	bos.	Zaostrog	14.*	fot. 11*
5.	1603.	ćir.-bos.	Drašnice	8.*	fot. 6*
6.	1606.	lat.	Drašnice	53.	izgubljen
7.	1612.	lat.-bos.	Makar	16.*	fot. 13*
8.	1663.(?)	bos.	Brela–Dupci	3.*	fot. 3*
9.	1667.	lat.	Makarska	27.	fot. 19*
10.	1669.	bos.	Makarska	5.*	—
11.	1674.	lat.	Makarska	28.	fot. 20*
12.	1684.	lat.	Veliko Brdo	23.*	fot. 17*
13.	1690.	lat.	Drašnice	43.*	—
14.	1695.	bos.	Makarska	6.*	—
15.	1695.	lat.	Makarska	24.	fot. 18*
16.	1698.	lat.	Makarska	25.	—
17.	1698.	lat.	Makarska	34.	fot. 22*
18.	1698.	lat.	Makarska	35.	fot. 23*
19.	1699.	lat.	Makarska	29.	—
20.	1699.	lat.	Makarska	36.	fot. 24*
21.	1700.	lat.	Makarska	37.	—
22.	1700.	lat.	Makarska	30.	—
23.	1701.	lat.-bos.	Zaostrog	17.*	fot. 14*
24.	1715.	lat.	Makarska	26.	—

Broj	Godina ili stoljeće	Pismo	Mjesto	Redni broj u tekstu	Opaske
25.	1716.	lat.	Brela	18.*	—
26.	1716.	lat.	Brela	19.*	—
27.	1716.	lat.	Brela	20.*	—
28.	1724.	lat.	Brist	46.*	nepristupačan
29.	1726.	bos.	Lapčan-Gradac (Zaostrog)	15.*	fot. 12*
30.	1726.	lat.	Makarska	40.*	fot. 25*
31.	1727.	bos.	Brela	1.*	fot. 1*
32.	1761.	lat.	Brela	21.*	fot. 15*
33.	1764.	lat.	Baćina	49.*	—
34.	1766.	lat.	Baška Voda	22.*	fot. 16*
35.	1772.	bos.	Brela	2.*	fot. 2*
36.	1777.	lat.	Tučepi	41.*	fot. 26*

B. Nedatirani natpisi

37.	15–16.	bos.	Makarska	7.*	fot. 5*
38.	15–16.	bos.	Drašnice	9.*	fot. 7*
39.	16–17.	ćir.	Drvenik	11.*	fot. 9*
40.	16–17?	ćir.	Drvenik	12.*	—
41.	16–18.	lat.	Drašnice	44.*	fot. 28*
42.	17–18.	bos.	Brela-Biokovo	4.*	fot. 4*
43.	17–18.	bos.	Igrane	10.*	fot. 8*
44.	?–18.	bos.	Zaostrog	54.	izgubljen
45.	17–18.	lat.	Makarska	32.	—
46.	17–18.	lat.	Makarska	38.	—
47.	17–18.	lat.	Makarska	39.	—
48.	prije 14. V 1755.	lat.	Makarska	31.	fot. 21*
49.	18.	lat.	Makarska	33.	—
50.	18.	lat.	Zaostrog	45 *	fot. 29*
51.	18.	lat.	Gradac	47.*	fot. 30*
52.	18.	lat.	Gradac	48.*	fot. 31*
53.	18.	lat.	Baćina	50.*	—
54.	18.	lat.	Baćina	51.*	—

(Zvjezdica znači da natpis ili snimak nije dosada bio objelodanjen, a mjesto u zagradama označuje današnju ubikaciju spomenika.)

POPIS VLASTITIH IMENA

Akčić Jurišić Jure 22
Balićević Franceško, biskup 13
Bartulović Vukašin 47
Baškovići 32
Batinić Tadija 26
Biograd (= Beograd) 13
Bogunović 50
Bosna 13
Brkljačić Pavlović Martin 28
Bušelić Jure i Stipan 37
Cvitanović Abran(?) 44
Čović Ivan 29
Domnjanović Stipan 29
Dubro(v)nik 42
Drašnice 53
Gabrić Nikola 35
Gojak, Gojaci 31
Gospoja, Sveta 13
Jerceg (= Herceg) Stipan 42
Ivan (E)vanđelista, Sveti 16
Ivan Krstitelj, Sveti 16
Jakić Kačić fra Pavao 16, 53

Jakir don Mijo 21
Jelačić Matij i Stipan 48
Jelavić, arambaša 3
Jurišić, v. Akčić 22
Kačić, pleme 16
Kačić Bariša, v. Šimunov'ć 27
Kačić Ivan, v. Mitrović 16
Kačić Pavao, v. Jakić
Kaluđarović Petar 52
Kotišina 27, 28, 29
Krilići 51
Kurtović Miho 34
Lalići 38
Lapčan (= Gradac) 15
Levrići 45
Lišnić fra Marin, biskup 5
Makar 16, 24, 26
Makarije, Sveti 16
Makarska 6
Markočevići 32
Markočević Ivan 23
Marković Ivan 40
Marković Jure 36
Maslarda Frano 37
Matići 31
Mi⟨ošić⟩ Ante i Pavao 46
Mihovil, Sveti 15
Mitrović, v. Kačić Ivan 16
Nemcići 30
Nerej, Sveti 16
Nimičić(?) Pavao(?) 10
Novak(?) 4
Novak Jure 19
...nović 7
Pavlinović Toma 35
Pavlović, v. Brkljačić 28
Pećarević 17
Petričevići 31
Petronila, Sveta 16
Poarić (= Puharić) Juraj 24
Požega 13
Prodan Marko 23
Radatović Radovan 54
Radovčić Jure 34
Runović 36
Salinat Petar, biskup 53
Sofia 16, 53
Soljanin, v. Salinat 16
Šarići 45
Šimunović, v. Kačić Bariša 27
Tarkjoc Marko, knez 8
Tomašević Jure, knez 49
Turina Mate 33
Ugarija 47
Urlić Ive 37, 38
Ursići 2
Ursić don Pavao 21
Ursić Matij 18
Veliko Brdo 33
Velobrđani 23
Vežići 45
Vitasović Stipan 9
Vojković Luka 14
Vukašin, v. Bartulović 47
Zubače (.ubače) 52
Žarnić Marko 25

Napomena:

Pored literature citirane na pojedinom mjestu, koristio sam pri ovome radu još slijedeća djela:

Höcker Olga, Ukrasno pismo, Zagreb, 1951; *Novak V.*, Latinska paleografija, Beograd, 1952; *Mošin V.*, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1955; izdanja Leksikografskog zavoda, i dr.

ANDRE JUTRONIĆ

»COMMENTARIO E GIENEOLOIA« JEROLIMA DE BUFFALISA O DOLSKOJ OBITELJI GOSPODNETIĆ-DOMINIS IZ GODINE 1768.

U Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu nalazi se rukopisna knjiga Trogiranina Jerolima de Buffalisa iz g. 1768. s brojnim dokumentima na talijanskom jeziku (i 4 na latinskom jeziku). To je knjiga iz ostavštine suca Dra M. B. Vrsalovića (1887–1938), koji je svoje arhivalije oporučno ostavio Jugoslavenskoj akademiji.[1]

Na prvoj stranici knjige piše velikim crtanim slovima ispunjenim žutom bojom: NEL NOMINE DI CRISTO AMEN. Poslije tog saziva slijedi datacija: L'anno della sua Santissima Nattività 1768 li primo Marzo Brazza Cl. Postire. Zatim slijedi naslov: COMMENTARIO E GIENEOLOIA DELLA NOBIL FAMIGLIA DE DOMINIS DALLA BRAZZA V : C :

Knjiga je originalan Buffalisov rukopis, čija je Majka Franka (Franceschina) od roda Gospodnetić-Dominis iz Dola na otoku Braču.

Na drugom listu rukopisne knjige je nacrtan grb u bojama sa slikom sv. Jurja kako ubija zmaja. Naime, sv. Juraj je bio zaštitnik bračke komune. Na poleđini istog lista je još jedan grb u bojama s lubanjom

[1] Knjiga nije tvrdo uvezana. Uvezana je u mekane korice. Format je 28 × 21 cm. U gornjem dijelu korica piše crvenom olovkom: CODEX DOMINIS 1312–1628. Ispod je utisnut ovalni pečat Arhiva Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnost'. Po sredini pečata piše: B II Do, ali je to crvenom olovkom precrtano i dodano: CODEX. I na *poleđini ove rukopisne knjige je identičan pečat sa signaturom B II Do.* Niže je naljepnica: Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Na sredini naljepnice piše crvenilom: Bračk. Zatim do štampane riječi *Sign* crnilom: 1 CO II. Normalne stranice, tj. bez povećanih slova u naslovima ili podnaslovima, imaju 23 do 24 retka prethodno ispartanih. Međutim, ima više stranica na kojima je ispisan samo manji broj redaka. Tako na primjer na str. 7. ima 14 ispisanih redaka, a ostalo je prazno, na str. 22. je 7 ispisanih redaka, na str. 69. je 18 redaka, na str. 98. retro 7 redaka, na str. 122. retro 3 retka, na str. 172. je 8 redaka, na str. 195. je 11 redaka itd.

bivola u sredini i natpisom ORDO. To je grb trogirske porodice de Buffalis (bufalo = bivol). Ispod grba je žuta traka na kojoj su dva ispisana retka:

ROMA MIHI PATRES VICRIX DEDIT ATQUE RECEPIT,
ME NUNC DALMATIAE LITORA ABIRE FECIT

Na trećem listu je treći grb također u bojama. U sredini donjeg dijela štita preko palme na modrom polju nacrtane su dvije zmije dok s jedne i druge strane stabla visi neko voće (grozdovi s crvenim bobicama?). U gornjem dijelu zelenkastog polja je osmokraka zvijezda. Iznad grba na lebdećej traci piše: ARMA GAVDENZO. Udesno pri dnu lista utisnut je ovalni pečat Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu sa signaturom u sredini pečata B II DO.

Tekst Buffalisova rukopisa počinje na slijedećem listu, koji je označen brojem 1. U knjizi nisu numerirane stranice već listovi, kojih ima ukupno 213, pa se prema tome tekst sastoji od 426 stranica ne računajući stranice na kojima su nacrtani grbovi u bojama na početku knjige, jer nisu numerirane kao ni one stranice u knjizi koje su s grbom bez teksta.

*

Pisac je trogirski plemić i notar. O njemu i njegovima doznajemo potanje iz jedne druge obimne rukopisne knjige iz g. 1780. od istoga pisca,[2] koja se nalazi u arhivu Arheološkog muzeja u Splitu uz signaturu: 49h–7. Posljednja stranica ove knjige ima broj 618. Iza toga slijedi veći broj neispisanih stranica. I ova knjiga je na talijanskom jeziku osim nekoliko prijepisa dokumenata na latinskom jeziku. Prvi naslov je na strani V: PRIUILEGGI INVESTITE E MEMORIE DELLA NOBIL FAMIGLIA DE BUFFALIS, ABBITANTE NELLA CITTÀ DI TRAV IN DALMAZIA conferiti alla stessa ancora sotto il Rè d'Vgaria, ed' Imperatori Romani in premio del loro fedele e valoroso Servizio; e ciò come ne medesimi si legge Ca 4 fino Ca 29. Non che di quelli possia rinvenuti del Servizio prestato alla Ser(enissi)ma Republica di Venetia. Na str. 48. je nov naslov: Geneoloia, Orrigine Pattenti, Privileggi, Diplomi, Investite Concession, ed Attestationi di Pvblico Servizio della quanto antica oltretanto nobile famiglia de Buffalis abbitante nella Città di Traù in Dalmazia Anno Domini 1780. Na str. 95. je rodoslovno stablo prvih Buffalisa u Trogiru. Prema njemu prvi je doseljeni Buffalis Bartolomej, koji je doselio g. 1062. Na istom rodoslovnom stablu u prvoj najgornjoj kružnici piše: 1062 Bartolomeus Bufalo Venv da Roma in Trav dell'anno 1062 MLXII. Na daljnjim stranicama, govoreći o kasnijim Buffalisima, pisac dodaje na novim rodoslovnim stablima nova

[2] Buffalisova rukopisna knjiga u Arheološkom muzeju u Splitu je velikog formata, a odnosi se na piščeve pretke uz brojne i raznovrsne obiteljske starije i novije dokumente (povlastice, vjenčane ugovore, o mirazima, kupoprodajne ugovore, testamente, grbove, rodoslovlja itd.).

pokoljenja sve do autorove djece. Pri tome se pisac redovito zadržava na onom Buffalisu i njegovim potomcima od kojih vuče lozu sam pisac po muškoj lozi. Tako na primjer na str. 259. rodoslovno stablo Buffalisa dopire do sedamnaestog koljena. Tu je kao posljednja zapisana Jelena rođena 27. januara 1630, koja se udala g. 1653. za Kuzmu Sirotića sa Brača. Na str 289. rodoslovno stablo dopire do osamnaestog koljena. Tu je već zabilježen piščev otac *Ivan-Frane-Dominik de Buffalis*, sin Ivana-Krste, rođen 26. augusta 1688, a umro 29. januara 1748. Taj se tri puta ženio. Prva žena mu je Ursula Doimi.[3] Vjenčanje je obavljeno g. 1717, ali s njom nije imao djece. Druga njegova žena je bila *Franka de Dominis* iz Dola na Braču. Vjenčanje je obavljeno 20. februara 1724. Umrla je 3. marta 1729. S njom je imao troje djece: dva ženska djeteta Mariju i Antoniju i jedno muško, tj. našega pisca *Jerolima*. Marija se rodila 3. aprila 1726. Dva puta se udavala. Prvi put za kolunela Franu Crnicu (Cernizza) i drugi put g. 1757, za kapetana draguna Petra Marula. Druga Jerolimova sestra Antonija rodila se 29. maja 1727, ali je umrla u trećoj godini života g. 1730. Treće dijete Franke de Dominis je naš Jerolim. Rodio se 3. aprila 1725, a vjenčao se s Magdalenom Crnica prema priloženom vjenčanom ugovoru od 18. aprila 1743. Treća žena Jerolimova oca bila je Perina Cippico. Vjenčani ugovor, koji pisac donosi, datiran je 6. septembra 1733. Tako je Jerolim dobio maćehu i dvije polusestre. Juliju i Klaru. Julija se rodila 6. jula 1734, a vjenčala se 5. januara 1753. za Antuna Casottija. Klara se rodila 31. augusta 1738, a udala se 9. aprila 1758. za Lucijana Perojevića. Spomenuta djeca (i Jerolim) su devetnaesto koljeno trogirskih Buffalisa. Dvadeseto koljeno je kao posljednje zabilježeno u ovoj rukopisnoj knjizi, a tvore ga Jerolimova djeca kojih je bilo devetero: 1) Anton, rođen 24. januara 1743. i umro iste godine 12. februara, 2) Franka-Tomazina, rođena 18. decembra 1744, a vjenčana 11. XII 1766. s Franom Jakšom,[4] 3) Marija-Ana, rođena 31. januara 1747, 4) Ivan-Frane, rođen 19. aprila 1750. i umro 26. jula iste godine, 5) Ivana Ursa, rođena 6. marta 1751. i vjenčana 15. oktobra 1768. za Stjepana Matulića, 6) Vicko, rođen 25. augusta 1754. i vjenčao Ivanicu Paiton g. 1772, 7) Klara, rođena 3. marta 1755. i umrla 25. jula iste godine, 8) Dominika, rođena 4. jula 1756. i 9) Cecilija, rođena 22. novembra 1757. i umrla 14. decembra 1758.

*

Frane Madirazza piše g. 1900. članak »Il Re d'Armi di Traù« u »Smotri dalmatinskoj« i pritom se zadržava na rukopisnoj knjizi iz dru-

[3] Pisac donosi u prijepisu ugovor o mirazu od 30. januara 1717.

[4] *Hrvoje Morović:* Nepoznati pjesnik, »Bilten Historijskog arhiva u Hvaru«, br. 5–6, 1963. str. 91–96. Može se navesti i podatak da je prije toga Marija iz kuće Hektorović bila udata za Julija Jakšu s nadimkom Duhnić. Iz tog njenog braka rodio se g. 1678. sin Ivan-Nikola (Jakša), ali je njegov otac Julije (Marijin muž) uskoro umro. Udovica Marija preudala se g. 1683. za trogirskog plemića Ivana-Krstu Buffalisa. Sin Julija Jakše i Marije rod. Hektorović, tj. Ivan-Nikola, bio je župnik u Kaštel-Štafiliću do g. 1721. Pisao je historijske bilješke (naročito u razdoblju 1714–1718) te pregršt čakavskih stihova.

ge polovice XVII stoljeća.[5] Pisac odnosne knjige je Pavao Andreis koji je napisao »Storia di Traù«. Zapravo rukopis je pisan – kako veli Madirazza – »nello carattere della Storia di Traù« i nalazi se u Kaptolskoj biblioteci u Trogiru. Madirazza u početku svog članka piše da postoje tri primjerka rukopisa pod naslovom »Gioco dell'Arma di Traù«. Pored spomenutog u Kaptolskoj biblioteci drugi se nalazio kod obitelji Fanfogna-Garanjin, dok se treći primjerak, kako mu rekoše. nalazi kod Brunellija u Zadru.

U pogledu upotrebljenog rukopisa, primjećuje Madirazza, čini se da je prvi dio bio sređen u XVII stoljeću, ali prepisan u XVIII stoljeću. Način pisanja je posve sličan pisanju notara de Buffalisa, ali s ponekim tamo-amo umetnutim bilješkama koje je zapisala druga ruka. Budući da je i Buffalis trogirski plemić, to se u toj rukopisnoj knjizi, pa prema tome i kod Madirazze, govori i o toj obitelji, i to pod brojem 9. Opisuje se grb: plavi štit (polje) s glavom bivola »ed un anello di ferro traversante le narici col motto ORDO, scritto d'oro. Lo scudo viene sormontato da un elmo in profilo cimato ed un piede con ala di aquila spiegata, di nero. Oriundi da Roma, nobili di Traù dal 1062. Il primo di cui vi è notizia si è un Bartolomeo. Ebbero la nobiltá dell'Ungheria e della cittá di Nona«. Pod brojem 6 zabilježena je kneževska obitelj Bribirska. Godine 1294. Dujam Dese de Buffalis oženio je kćerku bana Pavla Šubića. Pod brojem 38 spominje se obitelj Volčina. Praotac ove izumrle obitelji je bio hrvatski knez Desaca koji je imao troje djece: trogirskog kneza Vulčinu, kneza Vulčine i Bratislave – Henrika i Marušu, koja se udala za Petra de Buffalisa. Buffalis i Maruša su imali sina Vulčinu koji se rodio 15. oktobra 1213. i vjenčao Dobru Vitturi 2. marta 1233, a umro 3. juna 1285. On je naslijedio imanje svog ujaka čije ime je nosio, a naslijedio je također i imanja svojih rođaka Sabatina i Grge koji nisu imali potomaka. Sin Desace, Vulčina, posjedovao je g 1226. zemljišta Drida prema odredbi svog ujaka Henrika.

*

Pišući o Vicku Prodiću i njegovoj »Cronica dell'isola della Brazza«, naveo sam da je Vid Vuletić-Vukasović prepisao Prodićevu kroniku g. 1885 (a koja se nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu) prema prijepisu koji je izvršio g. 1779. Jerolim de Buffalis, a koji se nalazi i danas u biblioteci-arhivu dominikanskog samostana u Bolu na Braču. Oba rukopisa sam sravnio 1. novembra 1953. i o tome pisao u »Starinama«, knjiga 45. Kasnije sam doznao da su bolski dominikanci svoj prijepis dobili iz biblioteke Ivellio.[6] Vrsalović pak, čije arhivalije posjeduje Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i

[5] *Francesco Madirazza:* Il Re d'Armi di Traù, »Smotra dalmatinska«, br. 71–74 od 5. do 15. septembra, Zadar, 1900.

[6] *Andre Jutronić:* Vicko Prodić i njegova Cronica dell'Isola dalla Brazza, »Starine« knj. 45, JAZU, Zagreb, 1955, str. 338–345.

umjetnosti u Zagrebu, u jednom pismu iz godine 1930. pisao mi je da je kod bolskih dominikanaca, pored Prodićeve kronike, »vidio 1925–29. i drugih Buffalisovih prijepisa.

*

Jedan Buffalisov prijepis štampao je g. 1908. na talijanskom jeziku Marko Perojević. To je već spomenuta Andreisova »Povijest Trogira«. Jerolim Buffalis dva puta je prepisao Andreisovu povijest, g. 1787 (kod Fanfogne) i g. 1790, kako je to sam zapisao: »... Copiato fedelmente da me Gerolimo de Buffalis di Veneta autorità nodaro publico dal suo originale essibitomi dall'ecc(ellen)te Dottor Francesco Andreis qm. Gerolimo fù Gio: Nicolò, in fede di che mi sono sottoscritto e col proprio sigillo sigillato.« Postavljalo se pitanje: da li je Jerolim de Buffalis vjerno prepisao? Nakon provedene analize Perojević u uvodu zaključuje da bi se moglo »jedino posumnjati o autentičnosti onih redaka u rukopisu gdje je govor o bitelji Buffalis«,[7] na primjer na str. 359, gdje je de Buffalis unio o svojim predšasnicima »... oriunda romana, pervenuta in Traù in tempo dell'assunzione alla sede vescovile di S. Giovanni Orsino, et annoverata tosto in quella Comunità, produsse soggetti riguardevoli e stimati, in particolare Dojmo qm. Martin, che per li meriti paterni e proprj fregiato d'un specioso diploma da Lodovico d'Ongaria, creando Conte e Cavagliere in perpetuo non solo lui . ma anche li di lui posteri e queli che dal corpo di sangue suo sono e saranno per nascere . in perpetuo per Conti e Palatini d'Ongaria e Cavaglieri regj e nel numero ricevuti et ascritti nel ruolo et agregati per Conti e Cavaglieri . . .«

*

U rukopisnoj knjizi o dolskim Gospodnetićima, odnosno Dominisima, o kojoj se posebno govori u ovom radu, Jerolim de Buffalis govori o porijeklu obitelji Gospodnetić-Dominis na Braču i donosi raznovrsne dokumente u prijepisu jer je potomak obitelji po majci. Očito nije imao prigode da bilo koga od njih proslavi jer nije ni mogao, pa i ne piše ni o jednom ništa naročita. Istina, unio je dvije povelje (diplome) cara i kralja Sigizmunda iz g. 1434. i g. 1437, ali u konkretnom slučaju ne bih rekao da se one mogu primijeniti i na bračke Gospodnetiće, odnosno Dominise, bez obzira da li su autentične ili nisu. Povelje se odnose na obitelj zadarskog biskupa Ivana Dominisa, pa smatram da se na Braču one nisu ni uzimale u obzir, iako su se možda na odnosne povelje Gospodnetići, odnosno Gospodnetić-Dominisi, i pozivali. Dovoljno je uzeti kao primjer pitanje vanbračne djece. Tako znamo da su veslači na bračkoj ratnoj galiji bili samo pučani i sinovi »naturali« plemića i općenito njihova vanbračna djeca. Naime, takvi nisu smatrani

[7] *P. Andreis*: Storia della città di Traù. Publicirao Marko Perojević, Split, 1908, str. XVIII.

za plemiće, a pri naoružanju galije g. 1625 – prema rukopisnoj knjizi suprakomita galije Jurja Mladinea – bili su predvideni za veslače Ivan Gospodnetić, sin Marka i Marko, pok. Alviza Gospodnetića, iz distrikta Dol-Postira.[8] Također se iz Buffalisove rukopisne knjige vidi da Pavao Dominis, koji je umro g. 1672, nije dobio dozvolu da pozakoni svog vanbračnog sina-popa Dimitrija. Vjerojatno je Pavao baš zato i htio da mu vanbračni sin bude pop kako bi izbjegao tegobe na koje su bili obavezni pučani, kao na primjer veslanje na bračkoj galiji. A to ne bi bio morao da su se povelje odnosile na bračke Gospodnetiće i njihove vanbračne potomke, odnosno da ih je Venecija priznavala. Naime, na osnovu Sigismundove povelje od g. 1437. Dominisi su imali pravo da pozakone svoju vanbračnu djecu. U ovom Buffalisovu pričanju o bračkim Gospodnetić-Dominisima mogla bi doći u pitanje i vjerodostojnost priče o dolasku na Brač prvog Gospodnetića – Jakova i o njegovu tastu Dragoju de Dragoeviću iz sredine XIV stoljeća, pa o nalazu dolskog popa i izvanjeg vikara Dominika de Dominisa g. 1643. o Dragoevićevu grbu, te o dolasku u Dol Jakova Gospodnetića i njegovu vjenčanju s Dragoevićevom jedinicom Lucijom, jer o tome nemamo dokumenata. Treba uzeti još u obzir da Buffalis ne govori o svim nasljednicima Jakova Gospodnetića na Braču. On se zadržava samo na onoj grani spomenute bračke porodice od koje proističe njegova majka Franka de Dominis iz Dola, a ostale grane iste razgranate obitelji ostavlja po strani te se ne osvrće na ostale Dominise i Gospodnetiće.

*

Prema Buffalisu prvi je doselio na Brač u Dol iz Raba Jakov Dominis g. 1341. O tome Buffalis priča opširno.

Bračani, kao seljački svijet koji je živio u Dolu, nisu razumjeli latinsko prezime de Dominis – veli Buffalis – jer su naviknuti na svoj materinji jezik hrvatski (slavo), pa im je prezime bilo prevedeno i protumačeno: od Gospode, i zato su ih zvali Gospodnetić. S prezimenom Gospodnetić prezivali su se u Dolu i svi njegovi potomci članovi ove obitelji, pa se tako javljaju i u dokumentima. Međutim, prvi koji se počeo pisati Dominis bio je tek Jerolim, kancelijer u administrativnoj službi, koji se g. 1598. oženio sa Bonavom de Alberti iz Splita. Ali i njega prati prezime Gospodnetić pa se i njegova kćer picokara Mande potpisuje na ispravama na stranom jeziku Gospodnetić, tako na primjer g. 1676: Ya Pizocara Mande Gospodnetich kakose uzdarxi u ouomu Testamentu. K tomu i krštenica spomenutog Jerolima od 2. januara 1577. preziva i njega i njegove roditelje prezimenom Gospodnetić i nikako drugačije, pa ni Dominis. Tek se do kraja XVI stoljeća jedna grana

[8] *Giorgio Mladineo:* Diuerse ducali e terminazioni intorno l'armam(en)to della Gallea della Brazza, con un rolo della stessa nel tempo del Sopracomitato del qm. S(igno)r Giacomo Cerineo qm. S(igno)r Simon et altri decreti, et atti concernenti la carica stessa. L'anno 1643. Ispod tog dugog naslova druga ruka je zabilježila kasnijeg vlasnika: Zuppaneo erede Mladineo. Korice su od tvrdo uvezanog kartona formata 20,5 × 15,5 cm, a stranice 19,5 × 14,5 cm. Rukopis se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu. Signatura: 50 b 39.

dolskih Gospodnetića počinje pisati Dominis, dok su ostali zadržali svoje dotadanje obiteljsko prezime: Gospodnetić.

Prema Buffalisu Gospodnetići i Gospodnetić-Dominisi su ranijim porijeklom iz Ugarske. Sve ako bismo uzeli da je to tačno, to se može odnositi na Mađarsku, no isto tako na Hrvatsku, Slavoniju i Bosnu. Prema Buffalisovu pričanju predak iseljenog roda zvao se Dominik de Dominis (g. 1312). Taj je imao tri sina: Dominika, Ivana i Jakova. Zbog nesloge u zemlji dobjegli su na otok Rab, ali zbog nekog ubojstva Jakov je morao napustiti Rab te se sklonio na otok Brač, u Dol g. 1341, jer je bio preporučen bračkom plemiću Dragoju Dragoeviću. Ovaj ga je prihvatio. Jakov je oženio njegovu jedinicu kćerku Luciju, pa je pomoću tasta bio primljen u plemićko Vijeće komune. Poslije Dragojeve smrti Jakov je naslijedio Dragoevićevo imanje. Prema tome, Jakov je praotac dolskih i bračkih Gospodnetića, odnosno i kasnijih Dominisa. Poput drugih dolskih porodica (Arnerića, Glavinića, Hranoević-Hranuellija, Hrepića, Matulića, Tommasea, Ivaniševića, Gutunića, Krstulovića i drugih) u Postira su preselile i neke obitelji Gospodnetića i Dominisa. Ne samo u Postirima, njih je bilo i u Gornjem Humcu na Braču, a kasnije još i u Pučišćima i Bolu. Postoji mogućnost da su u Dol doselili iz Gornjega Humca, što onda ne bi odgovaralo Buffalisovoj priči o dolasku prvog Gospodnetića u Dol.

U »Zborniku plemstva«[9] Dujšin veli za Gospodnetiće i Gospodnetić-Dominise: »Praplemstvo otoka Brača koje je pripadalo bračkom vlastelinskom vijeću. Podrijetlom iz Bosne od roda Šimrakovića od plemena Krstić. Nije poznato kad se od plemena Krstića odijelio rod Šimrakovića, a niti kad se doselio na Brač. Nije poznato ni u kakvu su srodstvu s drugim bračkim porodicama od plemena Krstića kao s Ivaniševićima zvanim Giovannizio, rodom od Krstulovića i drugima ... Prikazani grb koji upotrebljavaju Gospodnetići i koji se nalazi nad vratima njihova dvorca u Dolu na Braču ... jednak je grbu Šimrakovića ... kao i grbu porodica Ostoja i Ostojića.« Grb koji je nacrtan u »Zborniku plemstva« kao: »Gospodnetić i Gospodnetić zv. Dominis II«, podijeljen je sa dvije crte u tri dijela. U gornjem je ljiljan, u srednjem zvijezda repatica i polumjesec, a u donjem opet ljiljan. »Zbornik plemstva« nastavlja: »Do polovine XVII stoljeća Gospodnetići se na Braču spominju samo kao Gospodnetići. Njihovo potomstvo živi danas u Dolu i Postirima. Prvom polovinom XVII vijeka jedna je grana Gospodnetića iz Postira polatinila svoje ime u Dominis i živi još i danas u Postirima. U isto doba živjeli su u Postirima i rapski plemići Dominisi, rođaci čuvenog splitskog nadbiskupa Markantuna palatinskog grofa Dominisa, koji ih je naselio na dobrima splitske nadbiskupije na Braču. Brački Dominisi (prije Gospodnetići) i rapski Dominisi, živeći vjekovima u istom mjestu, pomiješali su tradiciju pa se danas više ne zna koji su Dominisi (prije Gospodnetići), a koji rapski Dominisi ...«

[9] »Zbornik plemstva«, knj. I, Izdavač Viktor Antun *Duišin*, Zagreb, 1938, str. 280–281.

O doseljavanju rapskih Dominisa za vrijeme nadbiskupovanja Dominisa (1602-1615) na Brač Buffalis ne govori ni jednom riječi. Početkom tridesetih godina ovoga XX stoljeća istu priču sam i ja čuo u Postirima, pa je i zabilježio:[10] »Postoji mišljenje da su se neki Dominisi doselili iz Raba krajem XVI v. ili početkom XVII v.« Međutim, kako smo vidjeli, svoje prezime Gospodnetić promijenio je u Dominis prvi Jerolim Gospodnetić krajem XVI stoljeća.

Nisam mogao utvrditi kada je nastalo ovo pričanje o doseljavanju nekih rapskih Dominisa, srodnika nadbiskupa Markantuna Dominisa, u Postira, jer o tome nisam našao ništa u dokumentima koje sam dosada imao u rukama. Ni u postirskim matičnim knjigama, koje počinju od g. 1584, nigdje nije spomenuto da su neki Dominisi dolazili iz Raba, premda pored imena kuma koji nije iz Postira, ili krštenika čiji otac nije iz Postira ili prigodom smrti stranca redovito postoji napomena odakle dotični potječe. Stoga ne mogu vjerovati u priču o doseljavanju u Postira srodnika splitskog nadbiskupa Markantuna Dominisa početkom XVII stoljeća. Tačno je da je splitska nadbiskupija imala svojih posjeda na Braču u Postirama i u Sutivanu, ali su takve zemlje od davnina obrađivali težaci-koloni, a nije ih obrađivala splitska nadbiskupija ili splitski kaptol u svojoj režiji. Ako je nadbiskup Dominis htio darovati nešto svojim eventualnim doseljenim srodnicima s Raba, trebalo je da prethodno otjera s tih zemalja (vinograda, maslinika, pašnjaka) dolske ili postirske težake-kolone. Zbog toga bi sigurno bili iskrsli sporovi pa bi bilo i o tome nekih dokumenata, a na takve dokumente nisam naišao, kao ni na dokumente o promjeni vlasništva. Možda je ova priča nastala u vezi s maglovitim pričanjem o dolasku prvog daseljenika Jakova g. 1341. iz Raba u Dol. Pouzdano je samo to da su i Gospodnetići kao i Gospodnetići-Dominisi, poput drugih Doljana, iseljavali iz Dola ponajviše u najbliže naselje pored morske obale, tj. u Postira koja su i nastala od doseljenih Doljana na zemljištu koje je prethodno pripadalo Dolu. U Postirima su imali svojih kuća i svojih zemalja dolski Gospodnetići i Gospodnetić-Dominisi, pa i sam Buffalis, kao potomak po ženskoj lozi, datira svoju rukopisnu knjigu iz Postira, ali eto ni on u svojoj knjizi o Dominisima nigdje ne spominje nadbiskupove srodnike Dominise s Raba u Postirima. Vjerojatno bi bar usput nešto rekao i o doseljavanju ovih s Raba na Brač da je o tome g. 1768. štogod znao kad već piše da je prvi, tj. Jakov Gospodnetić doselio iz Raba u Dol na osnovu onoga što je otkrio pop Dominik Dominis g. 1643. Vjerojatno zbog priče o dolasku rapskih Dominisa u Postira početkom XVII stoljeća Štefanić[11] (u Hrvatskoj enciklopediji) pišući o Dominisima, između ostaloga veli: »Bračka obitelj Gospodnetić (koja se nazivala i Dominis) nema veze

[10] *Andre Jutronić:* Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču, »Zbornik za narodni život i običaje«. knj. 34, Antropogeografska ispitivanja, JAZU, Zagreb, 1950, str. 135.

[11] *Vjekoslav Štefanić:* Dominisi, »Hrvatska enciklopedija« sv. V, Zagreb, 1945, str. 188.

s rapskim Dominisima. Bračkí Dominis je bio Pavao kipar iz konca 16. stoljeća.« Ni priča o doseljavanju prvog Gospodnetića g. 1341. iz Raba u Dol kao i doseljavanju Dominika u Rab iz Ugarske nema valjane podrške jer iz tih vremena nemamo dokumentiranih podataka. O rapskim Dominisima piše Marčić: »Dominis je također vrlo stara porodica; oni pričaju da su frankopanskog porekla. Međutim, to je maštanje današnjih članova te porodice. U starim ispravama nalazimo je u popisu na razne načine: na primjer de Dominis, de Diminis, di Didiminis itd. Nije tačno je li to uvek ista porodica. Poznato je naime da su se još u XI i XII veku potpisivali patronimično, po očevom imenu, pa se tako i od raznih de Dominikusa moglo formirati prezime Dominis. U XII veku ova porodica već nosi ovo prezime, ali ju ne možemo identifikovati sa raznim de Dominicima, de Dominima itd. istog vremena sa potpunom stalnošću«.[12] Slična prezimena nalazimo i na raznim ispravama; na primjer na rapskoj ispravi od g. 1261. o prodaji zemljišta žene Stjepana Kotopanje je potpis Bartolomeus de Dumini, a pri sklapanju mirovnog ugovora između Raba i Nina g. 1284. nalazimo potpis Rabljanina Stephanusa de Demine ili pak ime rapskog biskupa Stjepana[13] de Domine (1249-1258). Dakle sve prije prvog de Dominisa g. 1312. koji je prema Buffalisovu kazivanju doselio u Rab, a koji se zvao Dominik Dominis.

U spomenutoj staroj matičnoj knjizi u Postirima odmah u početku (g. 1586) zabilježeno je prezime Arbisani. To se prezime može pratiti do oko g. 1642. kao Arbesani ili Arbensis,[14] ali nigdje uz ime nekog Dominisa.

Međutim, kako Buffalis u svojoj rukopisnoj knjizi govori o dolskim Gospodnetićima i Gospodnetić-Dominisima, neću se zadržavati dalje na pitanju eventualnog doseljenja rapskih Dominisa u Postira u vremenu nadbiskupovanja Markantuna Dominisa u Splitu.

Govoreći o dolskim Gospodnetićima (predšasnicima također i kasnijim Dominisima) prije rata (štampano g. 1950), zabilježio sam bračku verziju da su Gospodnetići doselili u Dol iz bračkog Gornjega Humca,[15] a to bi značilo da su se Gospodnetići, doselivši se na Brač, prethodno naselili u Gornji Humac, a zatim u Dol. Kako u Gornjem Humcu nema starih matičnih knjiga (sačuvane počinju tek od g. 1770), a nema ni drugih dokumenata, dok dolske sačuvane matične knjige počinju samo 100 godina ranije, tj. od g. 1677, nisam se mogao pozvati na ovovrsnu dokumentaciju premda sam u dolskoj matici našao zabilježene ženske osobe s prezimenom Gospodnetić iz Gornjega Humca u XVII i XVIII stoljeću. To je kasno vrijeme da bi nam moglo služiti kao dokaz. Međutim, poznato nam je da su stanovnici iz raseljenih istočnih srednjo-

[12] *Lucijan Marčić*: Antropogeografska ispitivanja po severodalmatinskim ostrvima (Rab, Pag, Vir), »Naselja i poreklo stanovništva« knj. 23, SAN, Beograd, 1926, str. 311–312.

[13] *Vladislav Brusić:* Otok Rab, Zagreb, 1924(?), str. 183.

[14] *Andre Jutronić:* Naselja . . ., ib. str. 141.

[15] *Andre Jutronić:* Naselja . . ., ib., str. 151.

vjekovnih bračkih naselja (Podgračišće, Podhumlje, Mosuljica, Dubravica, Gradac i Straževnik) prelazili najčešće prvo u Gornji Humac (ili Pražnice), a odatle onda bliže morskoj obali u Dol te u Pučišća i Bol, pa tako i pojedine gornjohumčanske porodice. Već sam jednom rekao, na osnovu proučavanja porijekla stanovnika na Braču, da su iz Gornjega Humca svojevremeno doselili u Dol Ivaniševići i Gospodnetići.[16] Danas bih mogao dodati: i Lukšići,[17] od kojih su neki pošli u Bol te ih nalazim u popisu bratima bolske bratovštine od g. 1583: Zuanne Luxich, Martin Luxich e Francesco suo figlio. Vjerojatno su neki iz Gornjega Humca ili kasnije iz Dola prešli u Sutivan gdje Lukšića ima i danas, kao također i u Mircima. Vjerojatno su i neki Vukovići svojevremeno preselili u Dol iz Gornjega Humca.

U mletačko doba neki Dominisi i Gospodnetići, kao plemići i zemljoposjednici, odigrali su stanovitu ulogu u životu bračke komune.[18] Stoga njihova imena nalazim u ondašnjim dokumentima, na primjer: g. 1540. pri izboru mjesnog suca (18. januara) za Škrip i Dol izabran je Ivan Gospodnetić, a pri drugom biranju iste godine (u ožujku) Pavao Gospodnetić, te g. 1629. Jerolim Dominis, pok. Dominika, i Jerolim Dominis, pok. Nikole, g. 1637. Mihovil Dominis i Jerolim Gospodnetić, pok. Marka, a kao članovi »del Consiglio secreto«: Frane Dominis, pok. Jerolima, Jerolim de Dominis, pok. Dominika, Marko Gospodnetić, sin Jerolima, i kamerlengo Jerolim Gospodnetić, pok. Frane, te kao kandidat za mjesnog suca u Dolu Jerolim Gospodnetić, pok. Alviza, zatim g. 1643, 1647. i 1657. »defensor« Pavao Dominis i g. 1647. Frane Dominis, pok. Vičenca, g. 1670. i g. 1671. »defensor« Ivan-Dominik Dominis, g. 1768. Marko Dominis i Juraj Dominis itd Godine 1731-32. naročito je žestoku borbu[19] vodio u plemićkom vijeću komune Ivan Nikola Dominis protiv tadanjeg mletačkog predstavnika konta Andrije Barbara.

Pojedini Dominisi i Gospodnetići zabilježeni su i u vizitacijama kao prokuratori župske crkve u Dolu ili kao svjedoci, na primjer: g. 1592. Nikola Gospodnetić, g. 1614. Frane Dominis od 82 godine i također g. 1618. (vizitator biskup P. Cedulin), g. 1629. Tade Gospodnetić i Jerolim Gospodnetić (vizitator Maravius), g. 1637. Jerolim Dominis, pok. Marka, i Jerolim Dominis, pok. Alojzija, g. 1639. Jerolim de Dominis, a stranicu dalje Jerolim Gospodnetić (vizitator biskup Zorzi), g. 1678. Ahil Dominis, a g. 1681. povjerenik puka Pavao Gospodnetić (vizitator biskup Priuli), g. 1702. Nikola Dominis (vizitator biskup Roveta) i g.

[16] *Andre Jutronić:* Razvoj naselja i stanovništvo ostrva Brača. »Zbornik radova III kongresa slavenskih geografa i etnografa u Kr. Jugoslaviji 1930«, Beograd, 1933, str. 211.

[17] *Andre Jutronić:* Oko Mateja Ninetića pjesnika XV vijeka i bilježaka u odbačenoj knjizi, »Mogućnosti«, br. 1, Split, 1965, str. 96–104.

[18] Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, Vol. XI. (prema Ciccarellijevim »Osservazioni...«), JAZU, Zagreb, 1926, str. 231–339.

[19] Archivio di stato, Venecija, Busta. no. 274. Capi del Consiglio dei Dieci. Lettere di Rettori e di altre Cariche. Brazza; no. 261 lettera 21, od 30. decembra 1731; no. 262; no. 263 lettera 22 od 1. januara 1731 (1732).

1724. Anton Dominis, pok. Jurja, od 30 godina (vizitator biskup Condulmer). Spomenuti su i neki popovi ovoga roda: g. 1592. kapelan Juraj Dominis (vizitator P. Cedul'n), g. 1629. Dominik de Dominis (vizitator P. Maravius), g. 1637. Juraj Dominis, pok. Marka, i župnik Dominik Dominis, također g. 1639 (vizitator Zorzi).[20]

Kako se vidi, ne odvajam dolske Gospodnetiće od Dominisa. Ali to ne čini ni pjesnik i opat (bivši generalni i kapitularni vikar) Ivan Ivanišević (1608–1665) iz Postira koji je sastavio službeni popis bračkog plemstva g. 1657. i koji na Braču poznaje samo plemiće Dominis, alias Gospodnetić ili De Dominis et Gospodnetić (Gospodnetich). Pri tome Ivanišević u tom svom popisu nije retkom odvojio prezime Gospodnetić od prezimena Dominis kao ostale ne identične porodice. niti je alfabetski popisao posebno prezime Dominis i posebno Gospodnetić.[21] Stoga treba smatrati da je onda za bračku komunu to bio i ostao jedan plemićki rod zajedničkog porijekla.

Pored Jerolima Gospodnetića (1577–1656), koji je bio neko vrijeme u administrativnoj službi te oženio g. 1596. Bonavu de Alberti iz Splita i prvi se od ove Buffalisove dolske grane Gospodnetića počeo pisati Dominis krajem XVI stoljeća, čini se da su u isto doba i neki drugi Gospodnetići slijedili njegov primjer. Tako znamo da je kip proroka Elizeja u šibenskoj katedrali izradio »scultore messere Paulo de Dominis della Brazza« g. 1594. Petar Kolendić[22] koji je to prvi utvrdio veli dalje da je »potrebni mramorni kamen iz trogirskog kamenoloma Voluje« i da su ga bratimi »predali na izradu Pavlu Franovu Dominisu iz Postira na Braču, mladom umjetniku iz jedne plemićke kuće«. Prema Buffalisovoj rukopisnoj knjizi o dolskim Gospodnetić-Dominisima, imenom Frane se zvao brat Jerolimova oca Dominika. Međutim, Buffalis nije naveo Franino potomstvo, niti je naveo da li je dotični Frane živio u Dolu ili u Postirima. Ipak stoji, da se Franin i Dominikov otac zvao Pavao. U tom slučaju kipar Pavao je morao biti prvi rođak (brat od strica) i savremenik spomenutog Jerolima, a ime mu je dano da bi se počastio djed, tj. očev otac. Kako se stara dolska knjiga nije sačuvala, a stara postirska je u toku drugog svjetskog rata nestala, nije za sada moguće to utvrditi. Poslije Kolendića o Pavlu su i drugi pisali.[23]

Još je jedan bračkí Dominis poznat u literaturi. To je pop Petar Dominis (1654–1728) iz Pučišća koji se titulirao »abate«, premda nije

[20] *Andre Jutronić:* Vizitacije u Arhivu biskupske kurije u Hvaru, »Starine« knj. 51, JAZU, Zagreb, 1962, str. 113–152.

[21] *Andrea Ciccarelli:* Osservazioni dell'isola della Brazza e sopra quella nobiltà, Venecija, 1802, str. 255–256; – *Andre Jutronić:* Vicko Prodić i njegova Cronica . . ., ib., str. 384.

[22] *Petar Kolendić:* Gospodnetićev »Elizej« u šibenskoj katedrali, »Zbornik u čast Bogdana Popovića«, Beograd, 1929, str. 322–323.

[23] *Ljubo Karaman:* Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb, 1952, str. 67; – *Kruno Prijatelj:* Umjetnost 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji, Izd. »Matica hrvatska«, Zagreb, str. 40 (slika na str. 121); – *Kruno Prijatelj:* Alessandro Vittoria e la Dalmazia. »Arte Veneta«, annata XII, Venecija, 1958, str. 205–207; – *Duško Kečkemet:* Gospodnetić Pavle. »Enciklopedija likovnih umjetnosti«, sv. II., Zagreb, 1962, str. 409.

nikada uspio da bude izabran za povljanskog opata. Napisao je g. 1697. »Storia della famiglia Statileo« i g. 1705. »L'idea della Brazza«. O njemu su pisali kraće bilješke A. Ciccarelli[24] i S. Ljubić,[25] te I. Ostojić[26] i V. Brunelli,[27] koji se potanje pozabavio i Dominisovom rukopisnom knjižicom »L'idea della Brazza«, koju je svojevremeno pronašao Andrija Ciccarelli.

U Dolu je prije drugog svjetskog rata bilo trinaest porodica Gospodnetića, pa su se razlikovali po nadimcima: Gluho, Postavar, Pančana, Piste, Saloma, Pinka, Evangelista, Nerežiška, zatim jedna porodica Gospodnetić-Martinović (koja je optirala za Italiju) i šest porodica Gospodnetić-Zelanović, i od toga tri porodice s nadimkom Franciskovi. Također i jedna porodica Dominis s nadimkom Saluta.[28] U Postirima[29] prije drugog svjetskog rata postojale su 5 porodica Gospodnetić i četiri porodice Dominis s nadimkom Fisković i jedna od njih je optirala za Italiju. Osim toga nekoliko obitelji Gospodnetića živi u dolskim pastirskim stanima Bežmek, a taj naziv je prema njihovom nadimku; taj predjel nazivaju još Brusje i Podgažul.

Osim u Gornjem Humcu, Dolu i Postirima Dominisa je bilo još u Pučišćima i Bolu, a doselili su se najvjerojatnije iz Dola ili iz Postira. Prije rata je postojala u Bolu jedna porodica Dominisa u Bolu s nadimkom Tapunera, a prvi je doselio iz Dola oko g. 1840.[30] Međutim, Dominisa je bilo i prije u Bolu. Tako na primjer u staroj knjizi bratovštine[31] iz g. 1754. zabilježen je kao član bratovštine Nicolò Dominis, pa ga je, prema zabilješci u istoj knjizi, naslijedio sin Jerolim. Godine 1771. zabilježen je Jerolim Dominis, pok. Nikole, ali uz napomenu »senza erede«. Godine 1776. spominje se paron Zorzi Dominis rečeni Jerkul. Isti nadimak ima i Jerko Gospodnetić g. 1711. uz bilješku: »non nota q(ues)ta parte dell' 1690. erede suo figlio Zuanne«. Godine 1778. zabilježen je mistro Vicenzo Dominis uz napomenu da nema nasljednika. U Pučišćima pak, pored spomenutog popa Petra Dominisa, živjeli su i

[24] *Andrea Ciccarelli:* Osservazioni . . ., ib., str. 52–53.

[25] *Simeone Gliubich:* Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia, Beč, 1856, str. 120.

[26] *Ivan Ostojić:* Benediktinska opatija u Povljima na Braču, Split, 1934, str. 98–99.

[27] *V(italiano) Brunelli:* Andrea Ciccarelli, »Scintille« br. 15, Zadar, 28. III 1889.

[28] *Andre Jutronić:* Naselja . . ., ib., str. 150–151.

[29] *Andre Jutronić:* Naselja . . ., ib., str. 135–136.

[30] *Andre Jutronić:* Naselja . . ., ib., str. 219.

[31] Na drugoj strani stare rukopisne knjige bolske bratovštine (iz ostavštine suca dra Mirka Vrsalovića u Arhivu Jugoslavenske akademije) stoji noviji naslov: ACTA BRATTIENSIA CONFRATERNITATEM SS. CORPORIS CHRISTI SPECTANTIA A. 1539–1771. Ispod naslova je ovalni pečat Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu sa signaturom: B IIIa – A. Vanjske korice obložene su kožom, a krajevi su obrubljeni željezom. Format korice je 33 × 22,5 cm. Nisu numerirane stranice već listovi. Posljednji je broj 154. Prema tome ima ukupno 308 stranica. Ali sve stranice nisu ispisane. Između pojedinog odjelka ima po više neispisanih (praznih) stranica, ukupno 163. Treba uzeti u obzir da je istrgnut list 47. U ovom računanju ne uzimam u obzir umetnute nenumerirane stranice.

drugi Dominisi, ali ih danas nema. Oni su zabilježeni i u starim pučiškim matičnim knjigama od g. 1647. kad su zapisani kao Dominis alias Barbić ili sa samim prezimenom Dominis do kraja XVIII stoljeća. U knjizi pučiške anagrafe župnik Ciccarelli zabilježio je g. 1795. tri plemićke porodice Dominis i jednu kao Dominis-Mičeli detto Barbić.[32] Još je zabilježio da se jedna porodica pučiških Dominisa nalazi u Selcima i jedan pop u Veneciji.

Premda su svi Gospodnetići i Gospodnetić-Dominisi iz legitimnih brakova bili plemići i ostali, zadržali su i plemićke povlastice. Oslobođeni pučanskih tegoba (podavanja), nisu na primjer veslali na galiji osim vanbračnih potomaka. Razgranavši se u toku vremena, pojedine grane su postale sromašnije, a druge imućnije. Imućnost se odražavala u zemljoposjedu. Premda se dijeljenjem posjed rasparčavao, imućniji su pojedinci mogli kupovati nova zemljišta. Ovakve su porodice i predvodile na skupštinama Vijeća komune. Da bi se kao takvi održali, članovi ovakvih porodica sklapali su brakove u okvirima isto tako imućnijih bračkih posjedničkih porodica: Prodić, Mladineo, Tomašić-Tomaseo, Mičelović-Micheli, Jelinić-Gelineo, Lazanić-Lasaneo, Salamunović-Salamoni, Jakšić, Pinesić, Bersatić i drugih, ili iz drugih mjesta kao na primjer: de Albertis iz Splita, Fazanić i Lupi-Vukašinović iz Hvara itd. A, kad se Franka od tih Gospodnetić-Dominisa iz Dola, kći Mihovila i njegove žene Ursule Lupi, udala za siromašnijeg bračkog plemića Ivana Arnerića, roditelji, nezadovoljni njenim izborom, nisu joj htjeli dati miraz pa su kasnije njen sin i muž preko suda tražili njen dio. I ovo može da posluži boljem upoznavanju mentaliteta ovakvih imućnijih bračkih plemićkih porodica.

Dol je staro bračko naselje. Spominje se u XIV stoljeću u štampanim ispravama,[33] ali je još starije. Dujam Hranković[34] u svom fragmentarnom opisu Brača iz g. 1405. spominje i Dol pored još drugih 11 postojećih naselja na otoku: Nerežišća, Donji Humac, Škrip, Pražnice, Straževnik, Gornji Humac, Pothume, Mosula (Mosuljica, Mošuje), Dubravica, Gradac i Podgračišća. Kako ni jedno tadanje bračko selo nije bilo pored morske obale, nije bio ni Dol, ali je Dol od svih njih bio ipak najbliži moru u Bračkom kanalu. Nešto više podataka o Dolu ima u najstarijoj poznatoj vizitaciji, tj. vizitaciji veroneskog biskupa Augustina Valiera[35] iz g. 1579. Tad je Dol imao 140 osoba od pričesti, pa je prema tome mogao imati oko 200 stanovnika što znači da je bio malo selo. Prema kasnijim vizitacijama, tj. od g. 1614–1618. imao je oko 290 do 300 osoba od pričesti, što znači oko 400 stanovnika. Prema tome Dol je kroz

[32] *Andre Jutronić:* Naselja..., ib., str. 159, 160 i 169.

[33] Codex Dipl., Vol. X., JAZU, Zagreb, 1912, str. 247–248, 346, 350; – Codex Dipl., Vol. XI., JAZU, Zagreb, 1913, str. 214.

[34] *Andrea Ciccarelli:* Osservazioni..., ib., str. 91–94; – *Andre Jutronić;* Dujam Hranković i njegov Opis otoka Brača iz g. 1405, »Bračk zbornik« br. 2, Split, 1954, str. 105–116.

[35] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579., »Croatia sacra« br. 5, Zagreb, 1933, str. 73–74. Objelodanio *Andre Jutronić.*

dugo vremena malo selo. Najviše stanovnika je imao g. 1900. (prema službenom popisu) i to 718, a danas, prema popisu od g. 1961, Dol ima skupa sa zaseocima 432 stanovnika.

O stanju u starom Dolu mogu nam pružiti i drugačijih podataka izvještaji svojevremenih biskupskih vizitacija. Tako je na primjer župnik Dominis izjavio g. 1637. biskupu Zorziju da bi trebalo izvršiti popravke u crkvi, i to na krovu kako ne bi kapalo. Osim toga da bi trebalo zabraniti da životinje ulaze na groblje. Popravci bi bili potrebni i u crkvi Sv. Mihovila, koju je grom pogodio. Prokurator crkve Jerolim de Dominis, pok. Alojzija, tada je izjavio da u selu postoji 5 bratovština: Presv. Sakramenta, Ruzarija, Sv. Mihovila, Sv. Vida i Sv. Barbare. Godine 1668. župnik Ivan Tomaseo je odgovorio biskupu Ivanu Andreisu da ne podučava kršćansku doktrinu jer samo 4 djeteta znadu čitati. Godine 1702. svjedoči pred biskupom fra Ivanom-Tomom Rovetom Nikola Dominis, koji je rekao da pop Marko Tomiceo živi u intimnim odnosima s udovicom Margaritom Vulašić, pok. Jurja, i da se po selu priča da je pop više svoje djece smjestio u dječje prihvatilište u Hvaru. Godine 1708. župnik Matej Tomaseo izjavljuje biskupu Rajmundu de Aspertisu da Dol ima 43 kuće.

*

Trogirski notar i pisac Jerolim de Buffalis objašnjava u svojoj rukopisnoj knjizi što ga je navelo da piše o bračkim Gospodnetić-Dominisima. Odmah u početku piše na talijanskom jeziku što ovdje prenosim skraćeno u slobodnom prevodu:

»Budući da ja Jerolim de Buffalis potječem od pok. pl. Ivana-Frane iz Trogira i njegove žene pok. pl. gospođe Franke de Dominis, pok. pl. gospodina Jerolima izvornog plemića otoka Brača čija se muška linija ugasila u osobi pok. pl. gospodina Ivana-Nikole de Dominis, sina gorespomenutog pok. pl. gospodina Jerolima i brata pok. gospođe Franke, moje majke, on, pok. gospodin Ivan-Nikola svojom posljednjom oporučnom odlukom od 27 aprila 1767, objavljenom 4. maja iste godine, odredio me je univerzalnim nasljednikom polovine svojih dobara koja se nalaze na otoku, a na drugu poloviuu Franu Razzettinija, pok. Frane, također iz Trogira, sina pok. pl. gospođe Ivanke de Domins, druge sestre gorespomenutog gospodina pok. Ivana-Nikole de Dominisa i gospođe Franke, moje majke. Međutim, budući da je gorespomenuta oporučna odluka spomenutog pok. mog ujaka Ivana-Nikole bila za mene unekoliko na moju štetu, jer moja roditeljka nije dobila i nije joj bio dokrajčen miraz od strane očinske kuće, bio sam prisiljen da se oduprem, ali zbog naklonosti i srdačne ljubavi između mene i mog spomenutog rođaka Razzetinija, mi smo se međusobno prijateljski nagodili kako to proizlazi iz pogodbe službeno sastavljene, a koju ovdje registriram.

Da bih došao do pravog i tačnog upoznanja o imovinskom stanju de Dominisa, koje mi je oporučno ostavljeno, kako sam gore rekao, uložio

sam truda oko prelistavanja hartija kuće de Dominis te mi je uspjelo pronaći mnogo memorija o spomenutoj porodici i posebno o porijeklu iste, što mi daje volju da to slabašno iznesem na čisto i da sastavim komentar po vremenskom slijedu, da objasnim o pojedinom potomku, ali samo od one loze od koje ja potječem i da sastavim popis isprava o njihovim stečevinama, tj. onih koje sam mogao pronaći.

Da bih stvar učinio što savršenijom, morao sam sastaviti genealogiju ove porodice i uzeti u obzir i one najstarije ukoliko sam mogao iznaći, tj. počevši od onoga koji je prvi doselio na otok, premda je bilo još starijih od onoga koji je prvi dospio na otok, jer piše da je bilo prije godine 1300. mnogo biskupa ove porodice u pokrajini Dalmaciji, u Istri, Italiji i Ugarskoj, ali o kojima ne pišem jer nisam mogao tačno pronaći od koga potječu, kako bih pokazao da je ova porodica vrlo stara, pa se ograničavam samo na ono što sam pronašao u spomenutim memorijama i rodoslovnim stablima koja su vjerojatno sačinjena zbog sporova ili sličnih stvari u koje su upadali, tako da je sve stvari bilo potrebno odrediti te potkrijepiti spomenuta rodoslovna stabla na osnovu mnogih isprava, oporuka, vjenčanih ugovora i krštenica po kojima je spomenuto stablo izrađeno, e da bi se pokazalo onomu tko bude znatiželjan kako i od koga pojedinac potječe poslije g. 1313, a što me stajalo ne malo: bio je to mučan i tegoban trud.

Kad bi se zapravo htjelo pisati o svakom pojedinom od onih koji su opisani u velikom stablu koje se nalazi na početku ove knjige, bilo bi potrebno mnogo više truda, a što se mene tiče, od vrlo male važnosti. Stoga sam se morao već od početka ograničiti i slijediti samo direktnu liniju od koje proističe moj dobročinitelj ujak, ujna i majka, pa potom i ja i spomenuti moj rođak.

Već spomenuto veliko stablo, koje se nalazi na početku, tačno je i legitimno i iz njega se razabire: porodica je razgranata, pa potomci mogu lako zamisliti koliko lica i kuća je nastalo u toku samo malo stoljeća.

Potomstvo iz kojega proistječem ja i moj rođak Razzetini, kao nasljednici pok. gospodina Ivana-Nikole de Dominisa, označeno je jasno crveno, odnosno crvenim potezom da bi se moglo lakše uočiti, dok su druge loze označene žutom bojom.

Potrebno je dakle na osnovu toga sastaviti komentar o svim stvarima ove porodice i popisati sva dobra koja mi je ostavio gorespomenuti pok. gospodin Ivan-Nikola de Dominis, moj ujak po majci, a na koja polažem pravo po tom nasljedstvu, kako će to biti i specificirano u svoje vrijeme i sve objašnjeno o svakoj nekretnini, o njihovoj nabavci ili pak o njihovu starinskom posjedu.

Potrebno je sačiniti rodoslovlje spomenute vlastelinske porodice de Dominis, pobilježiti svakog pojedinca, tj. od koga i odakle potječe, s kim se oženio, zabilježiti njihove vjenčane ugovore (onih naime koji su sklopljeni i pronađeni), oporuke, podjele i ostale odredbe, što sve treba da posluži da bi se djelomično uglavilo spomenuto rodoslovno stablo i dijelom posjedi zemljišta, vinograda, šuma, pašnjaka i drugog što se posjeduje na ovom otoku Braču . . .«

Ovako po Jerolimu de Buffalisu.

Na osnovu rodoslovnih stabala koja donosi de Buffalis u svojoj rukopisnoj knjizi, upotpunjujući i s podacima koja de Buffalis navodi u nastavku teksta, mogao sam upotpuniti i sastaviti rodoslovlje dolske porodice Gospodnetić koja se kasnije nazvala de Dominis pa je ovdje iznosim. Međutim, naglašavam da se odnosi samo na one grane o kojima govori de Buffalis i koje dovode do autorove majke Franke de Dominis udate za Ivana-Franu de Buffalisa iz Trogira.

*

Sastavi *kupoprodajnih ugovora* (uglavnom kupnje), darovština, oporuka, ugovori o mirazu sliče jedni drugima. Pri izmjeni vlasnika na neku zemlju površina je redovito označena u vritima (vreteni), naznačeni su obično i granični posjedi prema imenu vlasnika, često naziv vinograda, pašnjaka, šume, vrta, te način isplate i ime težaka-kolona ukoliko je zemlja na težaštini. Na taj način kupac nasljeđuje i težaka-kolona (odnosno njegova sina ili drugog nasljednika kolona) ali kolon nije vezan za zemlju. Zemljovlasnik je s njim sklapao ugovor. Kolon je mogao ugovor raskinuti. Ako bi vlasnik ugovor raskinuo, morao bi kolonu platiti za sve poboljšice izvršene na zemljištu. Kod *oporuka*, pored napomene da je oporučitelj mentalno zdrav, postoji redovito priziv boga i svetaca (posebno sveca ili svece svoje zagovaratelje) i često darivanje crkve i oltara. Određuje što da se nabavi za crkvu ili prepušta odluku župniku, ali uvijek naređuje broj misa za dušu svoju, a često i gdje i kada treba da se mise održe i gdje želi da bude pokopan. Zatim slijedi ostalo, tj. tko nasljeđuje i što nasljeđuje bilo da su to njegovi potomci ili i druge osobe.

Pri sporazumijevanju o *udaji-ženidbi* i o *mirazu* sklapa se pismeni ugovor u prisustvu oca ili i braće (ili nekog drugog od bliže rodbine ako nema oca), najčešće i nevjeste (ali ne uvijek), dok je s druge strane prisutan mladoženja, a često i drugi od njegove rodbine. Ugovor sastavlja notar, a potpisuju ga i dva svjedoka. U slučaju da nevjesta nije prisutna, onda otac ili braća obećaju pred prisutnima da će nevjesta (njegova zakonita kći ili sestra) pristati i prihvatiti odnosnog mladoženju za svog zakonitog muža kako to nalaže »la sacrosanta chiesa Cattolica Romana e giusto la dispozicione del sacro Concilio tridentino«. Mladoženja od svoje strane obećaje i privoljuje pred prisutnima da prihvaća i prima odnosnu nevjestu za svoju zakonitu ženu kako to naređuje »la santa Madre Chiesa«. Zatim slijedi pitanje miraza: koliko u odjeći, zlatu, srebru i drugim pokretninama, a koliko u gotovu, te kako treba da se isplaćuje: u koliko obroka, u dukatima u relaciji L 6 : 4 za dukat »per ducato«. Mladoženja obećava da će miraz čuvati i vratiti u slučaju – neka bog očuva – »a chi riggione s'aspettarà«. U istom ugovoru ili u posebnom, ako nevjesta nije prisutna, ona izjavljuje (a to je više-manje slično u svim ugovorima) da nije bila zavedena ni obmanuta, ni zaobiđena, ni na koji prijevaran način prevarena, prisiljena ili prestrašena, već da spontano svojom voljom ustupa i odriče se svih očinskih, maj-

činih i bratovskih dobara u korist oca (ili braće), koji bi joj mogli pripasti »pertinenti azion, ragion e giurisdizion, che in essi beni potessero hauer e pretender, spogliandosi essa di tutti essi beni paterni, materni e fraterni . . .«

Dok ugovore o ženidbi-udaji i mirazu sastavlja notar u prisustvu dva svjedoka, kupoprodajne ugovore sastavlja kančeljer ili njegov zamjenik, odnosno neko drugo lice uz dozvolu konta (tj. mletačkog predstavnika) ako je kančeljer spriječen.

Iz pojedinih obiteljskih dokumenata koje doslovno donosi Buffalis kao oporuke, ugovore o udaji i visini miraza, načinu isplaćivanja te o vrstama kulture na spominjanim zemljištima, može se steći slika, premda nepotpuna, o stanju bolje stojećih plemićkih (vlastelinskih) porodica u bračkim selima za vrijeme mletačke vladavine.

Zemljišni posjed je glavni izvor ekonomskog stanja porodica Gospodnetić, odnosno Gospodnetić-Dominis, kao i drugih plemićkih (vlastelinskih) porodica na otoku Braču. Samo manji dio plemića je stanovao u glavnom mjestu, u Nerežišćima. Ostali su živjeli u svojim selima pa tako i obitelji Gospodnetić i Gospodnetić-Dominis. U Dolu se i zadržala ova obitelj o kojoj govori Jerolim de Buffalis, ali je imala svojih kuća i u Postirima, a zemljoposjeda u Dolu, Postirima te pašnjake u Vrhu, ali i na drugim mjestima. Premda je Buffalis zabilježio inventar čitavog posjeda Jerolima Dominisa od g. 1632. te nekoliko oporuka i kupoprodajnih ugovora, ipak nije moguće preciznije procijeniti vrijednost njihova posjeda, jer osim površine u vritima i što na njima uspijeva te ime onih sa čijim zemljištima graniči pojedini zemljišni posjed, drugo neznamo. Naime, nije svejedno da li je posjed u dolini između Postira i Dola, na pristrancima brda i brežuljaka ili u kamenjaru, što onda umanjuje ili povećava vrijednost. Osim toga Gospodnetić-Dominisi drže i neke zemlje u suvlasništvu, a neke obrađuju u vlastitoj režiji najamnom snagom ili primaju od težaka-kolona negdje nešto veći, a drugdje nešto manji dio prihoda.

Ako bismo htjeli prema mirazu valorizirati imovno stanje, svejedno to ne bismo mogli uzeti kao bazu jer svaka nevjesta nije donosila miraz iste vrijednosti. Jelena Gospodnetić, kći Dominika – prema vjenčanom ugovoru od g. 1588 – ponijela je u miraz Baldasaru Andreisu u Trogir vrijednost od 900 dukata; njena sestra Marijeta, vjenčana g. 1590. za Viktora Andreisa u Bolu, 800 dukata; Katarina, kći Jerolima Dominisa, vjenčana g. 1620. za Jurja Vranjicana, imala je miraz u vrijednosti od 800 dukata; Franka, udajom za Dinka Pinazića g. 1631, dobila je 800 dukata, a od braće ostatak do 1000 dukata, a preudajom g. 1636. za Ivana Maroia, također 1000 dukata; treća sestra Margarita, vjenčana g. 1638. s Franom Mladineom, dobila je na ime miraza vrijednost od 900 dukata uz kasniji dodatak; četvrta sestra Jelena, udata za Ivana Mladinea g. 1647, dobila je 1200 dukata. Pojedini Gospodnetić-Dominisi sa svojim suprugama primali su isto tako miraz od rodbine svojih žena. Bonava de Albertis iz Splita (žena Jerolima) donijela je g. 1598. miraz u vrijednosti od 900 dukata; Margarita Micheli, vjenčana g.

1640. za Franu-Alviza 1000 dukata, a Margarita Salamunić-Salamoni, udata za Jerolima Dominisa g. 1676, 1150 dukata.

Da bi se dobila potpunija slika, možemo sravniti vrijednosti miraza (u robi, zlatu, srebru, dragocjenostima i u gotovu novcu) splitskih miraždžijki u istom vremenskom razdoblju.[36] Tako je Betina, kći guvernera milicije u Splitu Petra Semitecola, donijela u miraz Jakovu von Pustal seu Caripeo (ugovor o mirazu 15. IX 1642) 1000 dukata u novcu i 2000 dukata u robi; Nikolota, kći pok. Ivana Capogrosso, donosi u miraz Ivanu Cassiju (ugovor 14. oktobra 1652) 3000 dukata; Katarina, pok. Petra Cambija, donosi u miraz Andriji Gaudenciju (ugovor 5. maja 1661) 3000 dukata; Dunata Kavanjin donosi u miraz Frani Modro-Sfaganiću (ugovor 16. oktobra 1669) 1800 dukata; Magdalena Tartaglia donosi u miraz Pavlu Andreisu iz Trogira (ugovor 22. augusta 1675) 2000 dukata; Katarini Nadali-Božićević donosi u miraz Frani Barbieriju (ugovor decembra 1679) 1000 dukata, kuću u Starigradu i zemljišta na Braču; Palma Posedarac donosi u miraz Ivanu Capogrossu (ugovor 2. decembra 1694) 2706 dukata i dio dobara od sestara u Tržiću i posebno na Braču, Zadru, Omišu i Poljicima; Marijeta (starija kćer pjesnika Kavanjina) donijela je u miraz nadintendantu Antonu Canaggiettiju (ugovor 1. decembra 1698) 3000 dukata; druga pjesnikova kćer Elizabeta (Saba) donijela je u miraz Nikoli Capogrossu (ugovor 10. oktobra 1709) 3000 dukata; itd.

Dio miraza u gotovom novcu nije isplaćivan čitav najedan puta, već – kako sam prije napomenuo – u dužim ili kraćim rokovima. Tako je bilo u Splitu pa tako i na Braču. Spomenutim nevjestama-miraždžijkama gotovina se isplaćivala na slijedeći način: Jeleni Gospodnetić (ugovor g. 1588) u momentu vjenčanja 400 dukata u pokretninama (roba, zlato, srebro, biseri) i 200 dukata u gotovu, a ostatak od 300 dukata po 50 dukata godišnje kroz 6 godina; Mariji Gospodnetić (g. 1590) 400 dukata u pokretninama i u novcu, a preostalih 400 dukata po 25 dukata godišnje; Katarini de Dominis (g. 1620) 500 dukata u robi, zlatu i gotovu novcu, a ostalih 300 dukata u ratama po 50 dukata godišnje, ali ako otac umre na putovanju, onda će dobiti 700 dukata, i to pri odvođenju 400, a ostatak od 300 dukata u ratama od 50 dukata godišnje; Franki (Franceschini) Dominis pri prvoj udaji (g. 1631) 500 dukata u slijedećoj jematvi, ili vina po izboru mladoženje, a ostalih 300 dukata po 50 dukata godišnje, ali još i braća obećavaju 200 dukata; pri drugom vjenčanju (kao udovica) braća i otac obećavaju dati (g. 1636) prema procjeni u robi i nakitu, a ostalo do 800 dukata po 25 dukata godišnje, ali i sada joj braća obećavaju 200 dukata, te joj tako iznosi miraz 1000 dukata; Margerita Dominis (g. 1638) dobija 500 dukata u robi, zlatu, srebru i nakitima, a 100 dukata u gotovom novcu te ostatak od 400 dukata u ratama po 25 dukata godišnje; Jelena Dominis (g. 1647) u robi, zlatu i srebru (što je već primila) još

[36] *Andre Jutronić:* Dunata Kavanjin, njen miraz i vjenčani ugovor iz g. 1669., »Radovi Instituta JAZU u Zadru«, br. 4–5, Zagreb, 1959, str. 468–470 i 481.

dodatak koji treba izvaditi od vina, a koje se tada nalazilo u podrumu, u vrijednosti od 180 zlatnih skuda pa da se od toga kupi u Veneciji »vesture di damasco, con ziponi, et guarnimenti compagni dovendo una di queste servir per la sudetta Signora Ellena e soprapiù che avanza del tal danaro impiegato in tanti ori e sete che saranno stimati più necessarie pur per l' ornamento della stessa. Et altra vestura doverà servir col zipon e col suo guarnimento disposto come di sopra per la Signora Margarita l'altra sua figliola et moglio del Signor Francesco Mladineo fratello del sposo prenominato Signor Zuane e ciò per augmento di sua dote. Il resto veramento, che manchasse sino l'intiero suplimento della dote, come di sopra premesso alla Signora Ellena di Ducati mille duecento, prometto e vuole che siano pagati in ragion di Ducati ciquanta all'anno la qual promisione intesa dal sudetto Signor Zianno, di quello si chiamò contento. come pure delle condizioni come di sopra espresse«.

Premda se u ugovorima o vjenčanju i mirazu koje nam donosi Buffalis govori o robi, zlatu, srebru, biserima i drugim nakitima udavača Gospodnetić-Dominis, ipak nam nije zabilježio ni jedan popis takvog inventara, a koji je morao postojati. Međutim je zabilježio jedan takav popis u sklopu miraza koji je dobila Margarita, kći kapetana Tome Salamunića iz Škripa, g. 1678. nakon vjenčanja s Jerolimom Dominisom, koji se tada nalazio na službi u Zadru. To nam bez dvojbe osvjetljava ovu vrstu uobičajenog miraza ondašnjih bračkih vlastelinskih (plemićkih) porodica. Budući da je taj popis jedini u Buffalisovoj rukopisnoj knjizi o Dominisima, donosim ga ovdje u cjelosti:

Tre camise di tella meneghina con li suoi lavori d'abasso con maniche compagne, et col merlo alle mani stimate una con l'altra Lire 42 importano in tutto cento e vinti sei cio è . . . . . L. 126 :

Quatro camise di tella meneghina colle maniche compagne lauorate con suoi merli, e lauori d'abbasso irrigiate di L. 36 l'una col'altra ual intutto . . . . . L. 144 :

Due camise di tella meneghina colle maniche di renso, e suoi merli come pure colli lauori, e merletti d'abbasso stimate in raggion di L. 48 l'una importano tutte due . . L. 96 :

Altre due camise di tella meneghina, maniche di renso e suoi merli in raggion di L 42 l'una, ual . . . . . L. 84 :

Trè altre camise di tella meneghina con li suoi lauori d'abbasso, maniche di cambrada ingrespate in raggion di L 42 l'una, uale . . . . . L. 126 :

Trè camise di tella meneghina con maniche di tella di boston e suoi merli a L 54 l'una, ual . . . . . L. 162 :

Quatro camise di renso con li suoi lauori d'abbasso, maniche di tella Boston, et suoi merli a L. 60 l'una, ual . L. 240 :

Trè camise di tella meneghina con maniche di cambrada, et suoi merli in raggion di lire quaranta otto l'una, ual in tutto . . . . . L. 144 :

Un paro di lincioli di tella meneghina con suoi lauori e merli Ducatti disnoue corenti, ual . . . . . L. 117 : 16

Un altro paro di lincioli simili, inportano come sopra L. 117 : 16

Sugamani quatro di tella meneghina con suoi laueri à Ducatti tre l'uno, importa . . . . . L. 72 :

Altri due sugamani con suoi lauori, e merli a raggion di Ducatti tre l'uno . . . . . L. 36 :

Un mantil di renso con suoi merli Ducatti sette, ual L. 42 :

Dodeci tauagioli compagni con suoi lauori e merli a Ducatti due ual . . . . . L. 144 :

Due para d'intimelle con suoi lauori a L 6 il paro, ual L. 12 :

Dodeci facioletti da naso di tella moneghina con suoi peroliti nuoui L due l'uno, ual . . . . . L. 24 :

Quatro trauerse a L 8 l'una colli suoi merli, ual . . . L. 32 :

Otto trauerse schiette a L 6, una coll'altra . . . . . L. 48 :

Et più una trauersa L disotto . . . . . L. 18 :

Et più una detta L sei, ual . . . . . L. 6 :

Un bocasin bianco di renso, con suoi merli Ducatti noue, ual . . . . . L. 54 :

Un cotolo di bedeno zalo, con galon d'argento, ual . . L. 48 :

Un altro cotolo di bedena naranzado con galon d'argento, ual . . . . . L. 48 :

Terzo cotolo grogran di Sig.ria col galon d'argento Ducatti 12 . . . . . L. 74 : 8

Due lincioletti colli suoi merli Ducatti sette . . . . . L. 42 :

Stimati ori comprati a Venezia:

Un cordon d'oro in forma di cadenello, inporto L 250 ualute Dalm., uale . . . . . L. 250 :

Manini d'oro un paro colla sua fattura in tutto L 265 : 6, ual . . . . . L. 265 : 6

Un paro di rechini d'oro grandi di filigrana colla sua fattura . . . . . L. 174 : 2

Un altro paro d'orrechini smaltati con perle, inportano in tutto cella fattura L otantuana, soldi otto . . . . . L. 81 : 8

Un paro delli schieti à Nauicello . . . . . L. 41 : 4

Una rosetta d'oro con turchina in tutto . . . . . L. 52 : 8

Un anello con Piera turchina . . . . . L. 29 : 2

Dieci aghi con pomoli d'oro, con una perletta in cima cadauna . . . . . L. 97 : 4

Un anello con pietra rossa in tutto L 44 : 6, ual . . . . L. 44 : 6

Di più una colana d'oro lasciata per legato alla Signora Margarita dalla qm. Signora Girolama sua Ameda doppo che fu maritata quale per tal causa non si pone nel presente conto di dote qual inporta L 118:18, solo della medesima si hà semplicemente la presente nota . . . . . —.—

Una colana di perle no 60 inportano reali trenta . . . L. 300 :

Una corona d'ambra . . . . . L. 24 : 12

Summa eltrescritta . . . . . L. 2076 :

Di più riceputi in effetive contande in più uolte Ducati L. 3400 :

Et il resto sino l'intiera sodisfazione centenuta nel contratte dettale he riceputo in tante robbe da use per la Signora Margarita consistente in due habiti l'ùne di Amuer . . ., l'altro di rosso à oppera fondi perla, ambi colli suoi busti guarniti con merle d'oro à costo di Venezia, et due casse grande di neghera essendo gl'altri ori, habiti et robbe non eppur esse nella presente da me apparte comprate in tempo che seruiuo l'ecc-(ellentissi)mo general Grimani a gusto, et hornamento della med(esi)ma, ual . . . . . L. 825 :

Girolamo de Dominis mano propria

L. S. U. Francesco Lantana Dottor nodaro publico di Zara
hò fatto copiare in fede
sottoscritto sigilato

Na osnovu ugovora i računa notar Lantana izdaje dokumenat da je Toma Salamunić (notar ovako piše prezime Salamunich – op. A. J.!) udovoljio obavezi prema Jerolimu de Dominisu, tj. da je ovaj primio L. 7750 : 12 što da odgovara 1250 dukata, i to u robi, svili, vuni, lanu, zlatu, biserima i drugim stvarima za nevjestu, te 1400 u novcu tako da to daje sumu od 1250 dukata kao što je u ugovoru bilo rečeno, a povrh toga zlatnu ogrlicu koju je nevjesti Margariti ostavila njena ameda.

U Buffalisovu rukopisu su citirane samo četiri oporuke: popa Dominika de Dominisa od 21. januara 1658, Pavla de Dominisa od 7. oktobra 1672, picokare Magdalene Gospodnetić od 21. januara 1676. i Margarite de Dominis, rođene Micheli, od 29. augusta 1688.

U priloženim oporukama, kupoprodajnim ugovorima, inventarima (naročito u inventaru Jerolima Dominisa iz g. 1632) zabilježen je znatan broj lokaliteta, naziva vinograda, vrtova, pašnjaka, šuma i dr. iz Dola i okolice Dola. Svi su nazivi hrvatski premda su odnosni dokumenti na talijanskom jeziku i pisani talijanskom grafijom: Lozna, Prapratna, Ljubca Ravan, Lotrešćina, Blatišće, Gomilica, Trstena, Brig, Pod Lokve, Orlof Dolac, Za Kostirdice, Ploča, Vodica, Na Krtilišće, Mikoljin Dolac, Na Pećini in Trsteno, Vršovice, Kopita, Gornja Trstena, Soprahu Prodoli in Odklad, Galečnica, Na onom brigu supra Kostirda, U Potocima, Brnistrovica, Na Njivak, Dubovi Dolac, Na Meji, Benedija, Jasenak, Pelinova njiva, Za Pisak, Prasje Selo, Plis, Varh Grabova Glava, Na

Varhu, Pod Ostrače, Zaspine na Varhu sotto Ostrać, Podrukše Selo, Za Gažul, Stupa, Zadublje, Potok, Na Križivo, Na Dubu Varhovak, Na varhu njive, Gornji Kus, Za Pisk, Prodol, Na Dunaju (poco più in sù uerso Dol), Na Kostolac, Brusje, Podstrižak, Rašeljka ili Kurilj Kuk, Podanak, Klarin dolac, Na Dolca, U Stinicah, Stražica, Nažalac, Pod Vužije Selo, Kremenje (Cremenije i Cremengie), Zakostirdičje, Slavšćak (Slavschiak uerse Rassohe), Starina, Na Donjoj Trstenoj (na Dognoij Tarstenij), Kopanjice, Dražja Prodol, Smučvica, Pišćac (Pischiaz), Garma (i : on Brig uerso Garma), Poljana, Česmica (Na vrh loco detto Cesmiza), Spužić, Dragočajna prodol (Dragoçaijna Prodol), Spužića prodol (Spusichia Prodol i Spuxichieva Prodolli), Pišćinac, Orlova Ograda, Donja Kostirda, Vela Spala, Samograd, Podsutvarje, Njivice, U Njivak ili Vlaka (U Gniuak detto Vulaca), Velo Busje, Kadulnjak, Dvoženica, Jurjevića Ograda, Pišćeva Glavica, Dobrale i Na Badije.

Posebno ističem imena u vezi s vodom jer je na Braču pitanje vode od davnine važan problem, pa su ovakvi nazivi od interesa: Terren uignate na Brigu vicino alla Cisterna de Vreteni cinque, Il Pozzo d'Aqua chiamato Sciencut, Stupe uerso laghi, Na Dunaju poco più in sù uerso Dol, Zakostirdičje, Rasohe, Pišćac, Pišćinac, Za Pisak, Vodica, Potok, U Potocima i Donja Kostirda.

U kupoprodajnim ugovorima, koji zauzimaju poveći dio rukopisa, te u testamentima i drugim dokumentima spominju se mnoga dolska obiteljska prezimena, rjeđe iz drugih bračkih naselja.[37] tj. iz Postira i Škripa. To su: Cerinić (i Cerineo iz Škripa), Tomašić (također Tomassis, Tomasi, Thomaseo), Ivanišević (u Dolu!) i Gioannicij, Mićelović (Michelovich, Michieli, Micheli), Glavinić, Kočić, Lazanić (Lasanich, Laxanich i Lasaneo), Magličić, Mikočić (Mickogtich), Lukšić, Matijašić, Sfiloprelić, Slovinić, Vuković, Jelenić (Gelinich, Gellineo i Jelineo), Bolačić, Sukela, Bubrigović (iz Postira), Benković, Kerstulović, Hranoević, Antičević, Kvarantanić, Salamunović (i Salamoni) iz Škripa, Baloević, Arnerić (i Harnerich), Matulić, Vladnić i Dobrogostić.

Iz istih dokumenata doznajemo i imena notara s njihovom iscrtanom oznakom, i to: Michael de Zandonatis (14. X 1540), Jacobus Celius qm. D. Joannis Nob. Tragur. (26. VII 1548. i 5. XII 1549), Nikola Papalis (18. III 1565), Nikola Tomba (20. I 1592), Nicolaus Bochiro Antoniatias qm. Sp. D. Gasparus (12. II 1592), Ivan Cerineo (18. I 1646, 20. I 1646, 17. VI 1647, 21. VI 1647 i 12. I 1652), Alvise Lasaneo (30. V 1656), Francesco Crassi (7. X 1672. i 21. I 1676), Gio: Pietro Zuveteo (15. I 1689. i 9. XII 1698), Nicolò de Dominis (12. IV 1704), Gio: Nicolò Vitnico (4. IV 1704), Gabriel Vitnico (30. V 1708) i Francesco Voineo (29. XII 1688 i 17. VI 1716).

[37] Na primjer u kupoprodajnim ugovorima Pavla Gospodnetića o nabavci zemljišta od 3 juna 1540. spominju se D. Nicolaus Tomasich i D. Mislauae Iuanisseuich: u ugovoru od 8. aprila 1545. »actum Brachiae in Portu Postire presenti D. Paulo Michelouich et D. Vicentio qm. D. Antonj Tomasich de dicto loco Testibus; u ugovoru od 9. augusta 1545. D. Nicolao Luxich, D. Hieronymo Matulich, Iuanis Gospodnetich, D. Joannes Gospodnetich et Pietro Babenitich(?).

Pored tri grba u bojama (Brača, obitelji Buffalis i »arma Gavdenzio«), koji se nalaze na početku ove knjige, u tekstu ima još nekoliko drugih grbova i to onih obitelji s kojima su Gospodnetić-Dominisi sklapali vjenčanjem rodbinske veze. Veći dio ovih grbova (svi su u bojama) obuhvaća čitavu stranicu. U tom slučaju odnosna stranica nije numerirana, ali neki grbovi obuhvaćaju samo veći dio stranice, a na ostalom dijelu se nastavlja Buffalisov tekst pa je takva stranica numerirana. Kratki opis pojedinog grba nalazi se na onoj stranici na kojoj se govori o vjenčanju odnosne udavače za nekog Gospodnetić-Dominisa, osim grba Dragoevića koji je na pergameni (str. 7. tergo – str. 8). Na drugoj strani pergamene je portret u bojama župnika i izvanjskog vikara Dominika Dominisa, koji je našao Dragoevićev grb g. 1643. Ostali su grbovi slijedeći: 1. grb *Gospodnetića* (Dominisa): polje je podijeljeno u dva dijela. Gornji dio je crven, a donji zlatan. Na crvenom dijelu polja je osmokraka bijela zvijezda. Iznad polja u štitu je ratnički šljem iznad kojega izlazi zlatni polulav, koji drži u desnoj ruci mač. Uz opisani grb piše: *Arma antica di Dominis.;* 2. grb *Dragoevića:* na jasnocrvenom polju vidi se zmaj (tj. drago) zelene boje u razdraženoj pozi i upiljenih očiju prema zrakama izlazećeg sunca. Štit grba nadvisuje šljem okrenut licem, znak vlasti, uz iskićene lebdeće pramenove iznad kojih izlazi još jedan zmaj sličan donjemu, ali s otvorenim krilima i očima uperenim prema geslu: Sublimio scopus. U dnu stranice je napisano objašnjenje: Arma de Dragoevich in Dominis cum ereditate pervenuta et rivenuta dal contrascritto, tj. Dominika Dominis. U nastavku na poleđini na istoj pergameni je rodoslovno stablo dvaju prvih pokoljenja uz tumačenje: Dal sudetto Albero vedesi due linee discendenti, una da Joannis e l'altra da Jocabus chiamato Gospodnetich; 3. grb *obitelji Mladinić-Mladineo* (str. 10): ima modro polje podijeljeno horizontalno na dva dijela. Na gornjem dijelu su tri zlatne zvijezde, a na donjem tri zlatne pruge; 4. uz *grb Gospodnetić-Dominisa* piše u vrhu stranice: Questa è l'arma privilegiata dal Casato Dominis; 5. grb porodice *Prodić-Prodis-Prodi* (str. 20): na plavom polju je zlatni lav u pozi uzdignutih šapa, znak snage i odvažnosti (tj. prode = odvažan, hrabar – op. A. J.) njihovih predaka i nasljednika. Iznad štita je ratnički šljem iskićen perjem i pramenovima; 6. grb porodice *Mladinić-Mladineo-Klinsić* sličan je grbu Mladinea-Mladinića, ali porodično prezime Clinsich (str. 29), da bi se razlikovalo, ima iznad polja u štitu zlatnog polulava koji izlazi iz šljema i nosi u desnoj šapi »simitera« podignuta da posječe »che in slavo vuol dire sich (tj. sić, sjeć – op. A. J.), tj. »Cio è tagliare«, jer je netko od obitelji Mladineo-Klinsić mačem bez obzira sjekao neprijatelje za vrijeme rata. Bio je snažan i surov kao lav i u službi ugarskoga kralja i Mletačke republike, pa mu je zbog njegovih vrlina dodan lav s mačem iznad grba; 7. grb porodice *Lazanić-Lasaneo* (str. 49) uklesan je u Postirima iznad vrata »del magniffico casamento«. Iznad grba piše: I N V T R V N Q . P A R A T V S. Grb u bojama ima na plavom polju štita veliku zmiju koja guta ptičju glavu dok je ptica u letu; 8. grb splitske obitelji *de Albertis* (str. 91) ima plavo polje opasano

zlatom sa dva zlatna luka koja poprečno prelaze preko polja u obliku trake. Iznad štita je ratnički šljem iskićen perjem i pramenovima; 9. grb porodice *Jelinić-Jellineo-Gelineo* (str. 203) u sredini štita je jelen;[38] 10. grb porodice *Mičelović-Micheli* (str. 185 tergo) ima u štitu modro polje obrubljeno zlatom, u kojemu se vidi dvodjelno krilo orla. Povrh štita je šljem u profilu, a iz šljema izlazi još jedno orlovo krilo; 11. grb obitelji *Salamunović-Salamoni* (str. 206. tergo). U donjem dijelu štita je polje sa zelenom palmom u sredini, a s lijeve strane ima srebrenog lava koji se prednjim šapama uspinje na palmu, a s desne strane desna ruka drži željezni mač sa žutim vrhom. U gornjem dijelu polja je šahovska ploča s crvenim i bijelim kvadratima. Iznad štita je šljem s krunom iz koje izlazi zlatni lav.

Da bi se upoznali s posjedima porodice Gospodnetić-Dominis iz Dola, možemo se poslužiti, bar u glavnim crtama, inventarom vlasništva Jerolima Gospodnetić-Dominisa, pok. Dominika, koji imamo u dva primjerka: jedan u uvezanoj Buffalisovoj rukopisnoj knjizi i drugi u prilogu iste knjige pod naslovom »Catastico ouero Inuentario delli beni stabili di me Girolamo de Dominis qm. Signor Domenico, cosi delli beni miei proprij, et particolari, raggioni, che ho sopra li terreni della Chiesa come delli stabili proindiuisi con diuersi, delli Pascoli ancora concessi da sua Serenità posseduti da miei Antenati come da me, il che sarà dechiarato ogni serte a parte, nominato le Vallade, et luochi per ordine« iz g. 1632 (adi 8 Agosto). Prvi dio počinje s kućama i vrtovima i zatim zemljištima do rednog broja 71. Zatim u drugom dijelu, koji nosi podnaslov »Terreni proindivisi tra li Gospodnetichi Velle Cello«, do rednog broja 82. Pod br. 1 zabilježene su dvije kuće u Postirima. Pod br. 3 počinje s vlasništvom u Dolu: La casa, et cassamenti atorno, cio è una a pepiano coperta di pianche doue al presente stantio con una sua corte salizada da parte da maistro, et horto contiguo alla detta Casa da parte da leuante. Pod br. 4: Una casa di statio in doi soleri contigua a quella da parte di grego con suo mezado a piepiano coperta di coppi chiamato Castello con una tezza attacata da parte a maistro con un soler, et sotto luoco da legna, et una corticella da parte di leuante con la cisterna, parte nella detta corte et parte sotto la canaua. Pod br. 5: detta canaua a piepiano con una muraca discoperta alta più di un solaro alla francese attacata alla detta canaua da parte di grego con una casetta da paglia attacata alla detta muraca da parte di ponente con una corte auanti esse case, et un horto da parte di leuante di dette case quantità in circa tre vreteni con arbori frutiferi. Pod br. 10: Una casetta a pepiano coperta di planche appresso esso horto del Signor Vicenzo et da parte di mezzo la strada comune et casa del Reuerendo Curato di questo luoco. Pod br. 11: Una casa grande a popiano coperta di pianche in calzina da pastori, et

[38] Grb s jelenom donio je odnekuda na Brač bivši talijanski oficir, muž Nille Capogrosso-Kavanjin i dao uklesati u dvoranu Kavanjinova dvorca u Sutivanu s krivom pretpostavkom da je to bio grb pjesnika Jerolima Kavanjina. Međutim, u Kavanjinovu grbu je konj, a nije jelen.

animali in luoco detto Na Caline con sua corte circondata di masiera, et horto di sotto esse cortinuo circondato pur di masiera di vreteni uno e mezzo in circa, confina da tutte le bande il pascolo detto Lechieuischie.

*

Nakon uvodnog dijela sastava Trogiranina Jerolima de Buffalisa, o kojemu sam govorio na prednjim stranicama, tekst se nastavlja o Gospodnetićima iz Dola, koji su se kasnije, krajem XVI st., počeli prezivati de Dominis ili Dominis. I preostali talijanski tekst Buffalisova rukopisa *iznosim u daljnjem slijedu skraćeno u glavnim crtama*, to više što sam o nekim stvarima već govorio i jer veliki dio zapremaju sadržaji kupoprodajnih ugovora o zemljištima (acquisti) kao i drugi dokumenti koje ne namjeravam ovdje prepisivati, ni u cjelosti ni djelomično. Ipak je ovaj Buffalisov rukopis od interesa i bez citiranja brojnih dokumenata, pa već i zato jer govori, premda u kratko, i o drugim ondašnjim porodicama s kojima su dolski Gospodnetić-Dominisi sklapali rodbinske veze putem ženidaba.

U nastavku uvoda Buffalis piše u svom tekstu: da je našao razne stare i starinske memorije koje su već bile istrošene od vremena, pa je po njima uz napor doznao da je spomenuta obitelj de Dominis od starog praplemstva prispjela iz Ugarske u Dalmaciju zbog nesloga koje su tamo u onim vremenima vladale. Kako je obitelj bila brojna, raselila se na razne strane provincije, a naročito na otok Rab. Međutim, jedan član porodice kojemu se dogodila nesreća sklonio se i nastanio na Braču.

Ovi Dominisi su uživali ugledan plemićki stepen koji su donijeli sa sobom. Zbog svojih svojstava bili su prihvaćeni u odnosnim komunama pa prava uživaju i svi oni drugih linija kao i oni koji su se zadržali na Rabu, u Šibeniku i naročito na Braču, gdje su dobili status izvornih plemića otoka.

Obitelj de Dominis (upotrebljavam ono DE, jer tako redovito piše Buffalis – op. A. J.!), kako ona na Rabu, tako i ova na Braču, razabirem – veli Buffalis – da je bila jedna, kasnije razgranata ženidbama u mnogo linija i mnogo porodica. Nisu mogli skupa živjeti jer je svaki pojedinac bio različite ćudi tako da su se razgranali i rasturili po otoku i svaki je stjecao zemljišta i druge posjede. Nekima je ženidbom pripalo poneko nasljedstvo, drugi su svojom radinošću krčili doline i primorje te s novcem nabavljali zasađena zemljišta, tako da se na Braču posjedi ovih porodica nalaze u Dolu, u Postirima, Pučišćima, a također i u Gornjem Humcu.

Kad bih o svakom pojedinom htio da pišem – nastavlja Buffalis – ispisao bih debelu knjigu zbog velike količine pronađenog materijala. Stoga je odlučio ispustiti odvojene porodice i pričati samo o onoj liniji od koje on proizlazi. Veli da će početi s Jakovom koji se prvi doselio na Brač oženivši se s Lucijom, kćerkom bračkog plemića Dragoevića iz Dola, g. 1341.

Pronašao je o ovoj obitelji de Dominis autentično rodoslovno stablo za koje vjeruje da su ga sastavili oni koji se u njemu spominju ili njihovi nasljednici, tj. oni koji su se u početku nastanili a k tome prijepis njihovih povlastica te stari grb obitelji.

Nakon ovakva objašnjenja Buffalis donosi spomenuto rodoslovno stablo do petog koljena i zatim nastavlja: To je ono autentično rodoslovno stablo o kojemu je bilo riječi sprijeda, a koje sam našao i o kojemu mogu i razgovarati, jer sam pronašao isprave i memorije koje dokazuju da je stablo autentično, o čemu mislim dati sažeti pregled te progovoriti o svakom pojedincu i posebno o Jakovljevoj liniji, koji je bio prozvan: od Gospode i zatim Gospodnetić.

U vezi s tim konstatacijama opisuje porodični grb koji priopćuje kao *Arma antica di Dominis.*

Prema tom rodoslovnom stablu u Rabu se nalazio g. 1312. Dominik de Dominis. Ovaj je imao tri sina: Damijana, Ivana i Jakova. Dalje proizlazi da je Damijan (Damianus) bio vojnik, da je Ivan (Joannes) bio također vojnik, ali i da je bio oženjen te imao dva sina Jakova (Jacobus) i Stjepana (Stephanus). Treći Dominikov sin *Jakov,* morao se zbog ubistva povući iz mjesta u kojemu je počinio ubijstvo i skloniti se na Brač, u Dol, kod muževnog bračkog plemića Dragoje Dragoevića, kojemu je bio preporučen.

Stigavši Jakov u Dol g. 1341, u mjesto skoro pusto, između brda, dolina i šuma, ponešto udaljeno od mora u velikoj dolini, sa seljačkim stanovništvom koje je ovdje obitavalo i nije razumijevalo latinsko prezime de Dominis, jer su bili naviknuti na svoj materinski jezik hrvatski (slavo), njegovo ime bi im prevedeno na »idioma slavo« i protumačeno: od Gospode. Dugotrajan Jakovljev boravak (koga su na hrvatskom jeziku »in slavo« zvali da je »od Gospode«), učinilo je da se zaljubi u Luciju, jedinicu kćerku i nasljednicu Dragoja Dragoevića. Pomoću svog tasta bio je primljen među bračko plemstvo i proglašen za izvornog bračkog plemića.

Prema Buffalisu, porodica de Dragoević bila je jedna od glavnih i među prvima na Braču jer je bila moćna i jaka po imetku i drugim posjedima. Nije bilo moćnije porodice na otoku. Nakon opisa Dragoevićeva grba, Buffalis veli da ga je pronašao izvanjski vikar za Brač pop Dominik de Dominis, dolski župnik g. 1643, pa ga dao kopirati na komadu pergamene. Na drugoj strani iste pergamene u knjizi je portret ovog popa Dominisa.

Prema grbu i geslu – veli Buffalis – može se pretpostaviti da je spomenuta obitelj Dragoević bila od višeg plemstva, te ga kasnije Jakov zadržao i održavao, pa je od njegovih nasljednika bilo prihvaćeno i čuvano i očuvano do danas, a naročito od onih od kojih proističe Buffalis.

Videći puk da se spomenuti Jakov nastanio u Dolu, prozvao ga je hrvatskim prezimenom (cogniome slavo) Gospodnetić. Tako se mnogobrojni njegovi nasljednici, koji su se razgranali u mnogo porodica, prezivaju Gospodnetić, a neki Dominis jer ne znaju što znači ukras DE

pred prezimenom. Samo Buffalisova linija – veli Buffalis – zadržala je svoje prezime kao de Dominis. Ali, premda se u mnogim starim dokumentima Jakovljevi potomci prezivaju i služe prezimenom Gospodnetić, ipak upotrebljavaju grb Dragoevića. Zatim Buffalis nastavlja da njegova linija nije nikada zaboravila svoje bivstvo te je zadržala otmjeno i plemenito ophođenje i djelovanje, što da može posvjedočiti čitav otok i okolni krajevi.

Pri dnu stranice na kojoj je grb Dragoevića zabilježeno je objašnjenje: Arma de Dragoević, in de Dominis cum ereditate peruenuta et rinuenuta dal controscritto.

Na priloženom dijelu rodoslovnog stabla do drugog koljena vide se dvije linije potomaka, jedna je od Ivana, a druga od Jakova zvanog Gospodnetić. Ivan je imao dva oženjena sina, oba vojnika; prvi Ivanov sin, Jakov imao je sina Andriela, a drugi, Stjepan imao je pet sinova: Kristofora, zadarskog biskupa Ivana, vojnika Stjepana, Damijana i Grizogona. Međutim, Buffalisa intercsira linija Jakova Gospodnetića i Lucije Dragoević. Iz toga braka rođeni su Margarita i Dominik. *Margarita* je umrla u svojoj devetnaestoj godini, a *Dominik* je vjenčao Lauru Fažanić (Faxanich), kćerku hvarskog plemića Marka.

Ovom prigodom Buffalis donosi u bojama grb obitelji Fažanić uz naslov: Arma de Faxanis è sia Fasaneo da Liesina.

Za Stjepanovih pet sinova Buffalis ne zna s kim su bili vjenčani. Stoga se zaustavlja na zadarskom biskupu Ivanu, te veli da je bio osoba velike darovitosti, čiji je obiteljski grb pojačan privilegijem cara i kralja Sigismunda od g. 1434. i drugim od g. 1437, pa Buffalis smatra da odnosne povlastice vrijede za sve de Dominise. Ove povlastice Buffalis donosi u cijelosti od str. 10. do str. 18.

Dominik, sin Jakova Gospodnetića i Lucije rođene Dragoević, imao je s Laurom Fažanić dva sina i jednu kćer Franku. Prvorođeni sin *Jerolim* vjenčao je Lukreciju, kćerku Petra Mladinea. Ta je obitelj u ono doba bila moćna i bogata.

Buffalis dalje konstatira da se još jedna žena iz porodice Dominisa – pored njegove majke – udala za jednog Buffalisa. Naime, Andriolov sin Jakov imao je sina Franu i kćer Margaritu, koja se udala 2. februara 1488. za Jakova Buffalisa u Trogiru.

Jerolim Gospodnetić je s Lukrecijom, rođenom Mladineo, imao dvije kćeri: Margaritu i Lauru, ali Buffalis ne zna ništa o njima. Njihov brat *Jakov* (1435–1531) vjenčao je Ursulu Prodić (Prodis). Za porodicu Prodić, veli Buffalis, da je bila svojevremeno moćna, i da se sve do XVIII stoljeća dično držala, ali je izumrla pa su imetak porazdijelile nekoliko obitelji na otoku, jer Prodići nisu imali muških potomaka već samo ženskih, koje su se udale i međusobno podijelile čitavo imanje Prodića. U priloženim dokumentima o kupovini zemljišta g. 1518. Jakov se piše Gospodnetić, a ipak ga u nastavku Buffalis ustrajno piše »lacenato Jacobbo de Dominis detto Gospodtich«.

Jakov i Ursula, rođena Prodić, imali su pet sinova: Marka, Pavla, Franu, Ivana i Marka Ragheta i kćer Agnezu. *Marko* je vjenčao Magdale-

nu Mladineo-Klinsić, pok. Mihovila, s kojom je dobio sina Dominika i kćer Katarinu. Dominik je umro bez potomaka, a Katarina se udala za Jurja Pinezića. Marko je pošao na Levant, ali je u zaljevu Ludrin doživio brodolom i samo njega su spasili »Cincarioti« g. 1498. Budući da mu je majka bila noseća, nisu joj saopćili nesreću jer su smatrali da je Marko nastradao. Tada je novorođenčetu dato ime Marko, na uspomenu prvorođenog sina. Kad se brodolomnik povratio, mlađeg Marka su prozvali Ragheta. Žena prvorođenog Marka, tj. Magdalena Mladineo-Klinsić, bila je od iste obitelji kao i žena njegova djeda Jerolima, ali od druge grane, jer je obitelj Markove žene imala nadimak Klinsić.

Drugorođeni sin *Pavao* vjenčao je Jelenu, sestru Magdalene Mladineo Klinsić. Jelena je dobila ne samo svoj miraz, već i ono što je pripadalo Magdaleni, jer su Magdalenina djeca, Dominik i Katarina, umrli bez potomaka pa je sve prešlo na Jeleninu djecu. Za porodicu Mladineo-Klinsić veli Buffalis da je spadala među odlične bračke porodice i da su mnogi željeli da se s tom porodicom srode. Pavao je imao brojno potomstvo: dvije kćeri Jerolimu i Magdalenu i tri sina: Dominika-Donka, Franu i Vicka.

O *Frani* ima više spomena u dokumentima, ali Buffalis nije uspio o njemu išta saznati, ni da li se ženio, ni da li je imao potomaka pa ni kad je umro, a što se moralo dogoditi prije g. 1548. On je vjerojatno otac kipara Pavla. *Ivan* je imao brojno potomstvo, ali Buffalis o njima ne govori, jer da oni ne utječu na njegovo nasljedstvo. To vrijedi i za *Marka Raghettu*, jer i njegovo potomstvo nema utjecaja na Buffalisovo nasljedstvo.[39] Njihova sestra *Agneza* pošla je u picokare i kao takva umrla oko g. 1548.

Braća su se podijelila g. 1548. i svaki je od njih osnovao novo odijeljeno ognjište. Imali su djece pa su se njihove loze razgranale, ali Buffalis govori dalje samo o Pavlovoj lozi jer smatra da je on njegov predak po majci. Donosi više dokumenata i u njima se Pavao spominje uvijek i samo kao Gospodnetić. Spominju se u tim dokumentima i druge osobe pa i neki drugi Gospodnetići (Pavao i Ivan), ali nikada s prezimenom Dominis. Brojni Pavlovi dokumenti govore uglavnom o stjecanju novog zemljišnog posjeda.

I djeca Pavlova i njegove žene Jelene imala su potomaka. *Jerolima* se udala g. 1592. za Antuna Jakšića. Djece su imali i *Frane* i *Vicko*, ali o njima Buffalis ne piše, jer oni nisu njegovi direktni predšasnici pa ne dolaze u obzir u pitanju njegova nasljedstva. *Magdalena* se udala za Vicka Tomaseoa, ali o potomstvu ženskih Dominisa Buffalis ne

[39] Iako Buffalis ne govori o potomstvu Marka Raghette, ipak se može uzeti, iz kupoprodajnog ugovora od 26. januara 1653, da je Marko imao sina Jerolima (a možda i još neko dijete). Naime, u spomenutom ugovoru nastupaju kao nasljednici pok. Jerolima Gospodnetića, pok. Marka, udovica Jerolima i njene dvije kćeri – Jelena i Katarina. One prodavaju popu Dominiku dio vrta u djelomičnom susjedstvu prije prodanog dvorišta i kućice u Dolu »confinato da Leuante il Torente« za 5 dukata u relaciji 6 : 4. Od istih nasljednika i Pavao 2. oktobra 1656. kupuje pô kuće u kojoj stanuju sa dijelom pripadajućeg dvorišta za 389 lira.

govori. Stoga nastavlja samo o *Dominiku.* Zvali su ga Donko pa su njegove nasljednike prezivali »in illirico« Donković, a tako i Buffalisova dobročinitelja ujaka Ivana-Nikolu. Za njega kaže Buffalis da je bio razuman čovjek, pa se kao takav oženio g. 1565. s Katarinom, kćerkom Alviza Lazanića, nazvanog Lasaneo. Porodica Lazanić iz Postira bila je u ono doba moćna, što dokazuje u Buffalisovo vrijeme »grande e magnifice Cassamento che anno nel sudetto Castel Postire sopra la porta del quale anno fatto scolpire l'arma del loro Casato, et è consimile di questo qui all'incontro da me registrato« s već spomenutim natpisom: INVTRVNQ . PARATVS.

U nastavku Buffalis registrira vjenčani ugovor Katarine Lazanić na latinskom jeziku, koji je sastavio Nikola Papalis g. 1656. u prisustvu Alojza Lazanića i Dominika Gospodnetića. »Dominico de Dominis ò sia Gospodnatich« – piše Buffalis, premda prezime Dominis nije uopće zabilježeno u dokumentima koje Buffalis prepisuje. Ovom prigodom Buffalis ponovo hvali Dominika. Bio je, veli Buffalis, poštovana i nadarena osoba te je pokupovao brojna zemljišta, a dokaza o tome Buffalis je našao u poderanim pergamenama skoro istrošenih od vremena i prašine, pa ih je s naporom kopirao i odgonetao im značenje. Na str. 86. konstatira da je Dominik umro 11. veljače 1613. »era passato da questa alla miglior uita dopo auer fatti tanti acquisti«. Ostavio je dvije kćeri: Jelenu i Marijetu i sina Jerolima. Prvorođena *Jelena* se udala g. 1588. za Baldasara de Andreisa pok. Jakova u Trogiru, pa Buffalis prilaže vjenčani ugovor i priznanicu o isplaćenom mirazu. Ugovor je napisao pop Vicko Mićelović (Michelouich). *Marijeta* se udala dvije godine poslije za Viktora de Andreisa pok. Šimuna iz Bola g. 1590. Miraz joj je isplatio brat Jerolim. Njena kćerka Jelena spominje se kao picokara.[40]

Jerolim, sin »antenominato Domenico de Dominis alias Gospodnetich chiamato Donco«, kako ga bilježi Buffalis, rodio se g. 1577. Buffalis registrira njegovu krštenicu. Ovo je još jedan dokaz da su postojale dolske matične knjige iz XVI stoljeća kojih danas nema, jer sačuvane počinju tek od g. 1677. Budući di je Jerolim prvi koji se počeo pisati Dominis, odnosno de Dominis, smatram potrebnim donijeti dotičnu Jerolimovu krštenicu:

[40] Vjerojatno u eremitaži »Eremitorio del qm. Zorzi Dubravcich«. U toj eremitaži je, za vizitacije Augusta Valijera, g. 1579. »senior vocatur Soror Victoria Andrievichia« ... »Abhinc 120 annos loca haec omnia condidit Prbr Georgius Dubravich Eremita, et ea moriens testamento suo riliquit ipsis Pizzocheris«. (v. Apostolska vizitacija..., ib., str. 81). Za vizitacije biskupa Petra Cedulina g. 1606. u istoj eremitaži se nalaze (28. juna): »preposita del Eremitorio del qm. Zorzi Dubraucich Victoria de Andreis d'etta di anni 64«, njene sestre Franka i Katarina, njihova nećakinja Viktorija te Katarina i Barbara Kačić iz Drvenika i Magdalena Žarković iz Zaostroga (v. u Arhivu Biskupske kurije u Hvaru fascikl 4 str. 218 i dalje: Visit. delle Pizzocare della Brazza dall'anno 1606 sino 1618).

1577. Adi 20 Zener. Io Pre Giacomo curato ho baptizato Hieronimo fiol di Mis(se)r Domenico Gospodnetich, sua moglie Catta fiola qm. Mis(se)r Aluise Lasagnich. Compare Mis(se)r Z(uan)ne fiol di qm S(igno)r Michel Cerinich.

Ovu krštenicu je prepisao iz matične knjige 14. augusta 1615. župnik Dola Šimun Calcaneo (tj. Petanović) na zahtjev: »ricercato dal Magnifico Sig(no)r Girolamo Gospodnetich alias de Dominis nominato nella soprad(et)ta nota. Io Don Simon Sop(rascrit)to ho scritto e sottos(crit)to di mia mano propria«.

Kao što se vidi iz citirane krštenice, Jerolimov otac se pisao Gospodnetić pa prema tome i krštenik Jerolim, ali krajem XVI stoljeća bivši krštenik Jerolim Gospodnetić počinje se pisati Jerolim de Dominis, pa tako nastavljaju i njegovi nasljednici. Ipak u konkretnom slučaju dolski župnik g. 1615. Calcaneo upotrebljava i dotadanji oblik prezimena, i to na prvom mjestu Gospodnetić, a tek onda ono novo, očito prevedeno prezime »alias Dominis«, vjerojatno na izričitu želju bivšeg krštenika.

Prema Buffalisu, ovaj Jerolim je bio dobro odgojen i vrline koje je naučio omogućile su mu da služi u raznim kancelarijama. Bio je i fiskal otoka Brača. Još za očeva života g. 1598. vjenčao je splitsku plemkinju Bonavu iz proslavljene obitelji de Albertis, čiji su članovi bili od uglednog i starog splitskog plemstva. Pojedini su bili odlikovani kavaljerstvom zbog zasluga iskazanih Mletačkoj republici služeći joj kao kapetani, koluneli i sopraintendanti. Onaj koji bi bio znatiželjan, može pogledati o tome dokaze kod gospode de Albertis u Splitu. Dok je Jerolimov otac bio još na životu, kupovao je obradive zemlje. Tako je prvu kupovinu obavio 30. januara 1611. U kupoprodajnom ugovoru o toj transakciji Jerolim se spominje novim prezimenom Dominis, a tako i na ostalim brojnim kupoprodajnim ugovorima do g. 1646, a koje citira Buffalis. Iz tih ugovora se vidi da je kupovao zemljišta čak i daleko od Dola kao na primjer Višju Luku kod Luke Bobovišća od udovice Auguste, pok. Petra Tomića, iz Omiša »nel confin di Neresi . . ., et ciò comintiando dalla parte del mar sù per la vallada a trauerso per suplimento di otto vreteni con tutte le loro habitantie et pertinentie . . .« (3. augusta 1630) i zatim još četiri vrita 8. juna 1636. »fra li suoi confini da leuante strada comun, che conduce a San Zuanne, da siroco il compratore, da mezzo giorno monti comuni . . .«. Premda je Buffalis citirao veći broj kupoprodajnih ugovora do kojih je došao, ipak pretpostavlja da ih je još bilo, ali ih nije našao jer je izgorjela »una cassa integra di carte de Dominis fra le quali poteua essere anco de detti instrumenti«. Isti Jerolim je sačinio i inventar svojih dobara, koji sam već spominjao, ali ni e uspio da ga dovrši, kako na kraju izjavljuje. Taj je inventar Buffalis u cijelosti prepisao (str. 112–122). Nakon što je sastavio taj »Catastico ò sia inuentario« Jerolim je otputovao u Veneciju i zatim u Padovu da bi se liječio. Međutim, mjesto

da mu se stanje poboljša, ono se pogoršalo pa se vratio kući u Dol. Kad je prvi put obolio, napisao je oporuku 21. juna 1643. Od iste bolesti je kasnije ozdravio. Ponovo je obolio poslije 4 godine i umro od nove bolesti. Prethodno je napisao novu oporuku, koju Buffalis donosi u cijelosti. Prvu oporuku je anulirao i naredio da se spali. Izrazio je želju da bude pokopan u crkvi gdje su pokopani i njegovi pređi te odredio kada i koliko misa treba da bude izrečeno i do kada da se one drže. Crkvi je ostavio 50 dukata da bi je ukrasili prema župnikovom nahođenju. K tomu da se picokarama eremitaže Andreis u Plaži ima isplaćivati godišnje po 5 dukata u toku nastajnih 10 godina »da esser spesi in benefficio del loro monasterio, ouero Romitorio«. Posebno spominje svoju kćer picokaru Magdalenu, kojoj ostavlja »in uita sua tantum mentre però continuerà a portare l'abito monacale come fà di presente...«. Sjeća se svoje kćeri Jelene, koja se baš tih dana trebala udati, zatim zeta Jurja Vranjicana (muža kćeri Katarine). svoje žene Bonave, Mihovilove žene Urse, rođene Lupi, Franine žene Margerite, te svojih sinova – Pavla i popa Dominika. Što se tiče pokretnih i nepokretnih dobara imenuje za univerzalne nasljednike svoju ženu Bonavu i sinove: popa Dominika, Pavla, Mihovila i Franu. Poslije majčine smrti oni će naslijediti i majčin dio na jednake dijelove. Majka ostaje svejedno vlasna da raspolaže svojim dijelom i mirazom. Za izvršioce oporuke imenovao je svog rođaka popa Nikolu Lasanea i svog zeta Ivana Maroija. Kao svjedoci su se potpisali Jerolim Dominis, pok. Frane, koji ujedno potpisuje i u ime Mateja Hrepića (»per non saper lui ben scriuere«) i Jakova Hrepića (»per non saper lui scriuer«). Oporuka je bila otvorena u Dolu 12. januara 1647, dakle prije Jerolimove smrti pred notarom Ivanom Cerineom, Jerolimom Micheli i Ivanom Maroijem. Ovom prigodom je oporučitelj ovlastio notara da unese nekoliko izmjena, kao povećanje iznosa za župsku crkvu na 100 dukata, kćeri Magdaleni povisuje iznos od 20 na 30 dukata, unuci Boni na 50 dukata (da joj se kupi zlatni lanac), Franinu prvorođenom sinu Jerolimu dukata 50, picokari Jeleni d'Andreis u samostanu u bračkoj Plaži ostavlja 3 dukata godišnje dokgod bude živa s tim da moli boga za njegovu dušu, itd. Naređuje da se njegove kuće u Dolu i Postirima ne smiju prodati ni inače otuđiti za vrijeme od 200 godina »non si possono uindere, donare, ne in ualsiuoglia modo alienare o restar obligati ad alcuno per qualsiasi causa, ma uadino sempre da herede in herede per il tempo sudetto«. Jerolim je umro 19. januara 1647. i ostavio ženu, 5 sinova i 5 kćeri.

Poslije njegove smrti sinovi se nisu mogli slagati pa su se malo mjeseci iza očeve smrti podijelili počevši od 8. i 9. novembra 1647. i kasnije u g. 1648. Zbog diobe između braće je dolazilo – kako veli Buffalis – do »litigi e processetti«, ali sve ipak nije bilo podijeljeno, kao na primjer pašnjaci u Vrhu. Ovu podjelu je Buffalis registrirao (str. 130) pod naslovom: Divisione fra li Heredi e Figli del qm. Girolamo de Dominis fù sig.r Domenico. Zatim je uslijedilo pitanje podjele

s majkom i onda njena oporuka od 12. januara 1648, te dodatak oporuci (codicillo). Bonava je umrla 13. marta 1656.

Nakon toga Buffalis govori o njenoj djeci:

Katarina se udala za Jurja Vranjicana. Buffalis donosi vjenčani ugovor o mirazu od 17. februara 1620. koji je stipuliran od njene braće jer je otac bio bolestan. Franka se udala za Dinka Pinezića g. 1631. On je poživio samo 4 godine. Preudala se za Ivana Maroija pok. Andrije. Buffalis donosi vjenčani ugovor o mirazu s Pinezićem od 13. maja 1631. i s Maroijem od 30. septembra 1636. Margarita se udala g. 1638, za Franu Mladinea, sina Andrijina, koji živi u Komiži. Vjenčani ugovor o mirazu je datiran 26. jula 1638. Jelena se vjenčala godine 1647, jer se u nju »si incaglio« drugi brat Ivan Mladineo. Vjenčani ugovor o mirazu je datiran 14. juna 1647. Magdalena je postala »monaca o ssia pizzocara nell' eremo di Spiazza«, ali se kasnije povukla u Dol gdje je redovito živjela, ali odjevena kao picokara. Ona se znala braći umiliti naročito popu Dominiku, koji je bio župnik u Dolu (i izvanjski vikar i prijatelj pjesnika Ivanišević), pa ju je u oporuci nagradio. Magdalena je napisala testamenat 21. januara 1676. Posebno je nadarila vanbračnog sina svog brata Pavla, tj. klerika Dimitrija. Pojedine svoje nekretnine ostavila je i nećakinji Lukreciji udatoj Radmilli, nećakinji Jeleni Dominis, Katarini Nikole Gioanitio, Jeleni ženi Jeremije, nećakinji Franki, ženi Ivana Arnerića, po dva barila vina fratrima u splitskom Poljudu, dolskom župniku itd. Njezin testamenat Buffalis je donio u cijelosti pod naslovom »Testamento di Suor Maddalena de Dominis«. Međutim, ona ga je potpisala na našem jeziku kao Mande Gospodnetić: Ya Pizzocara Mande Gospodnetich potuorgiuiem kakose uzdarxi ù ouomu Testamentu. Kako se vidi, potpisala se latiničkim slovima na našem jeziku ali pretpostavljam da je u originalu potpis bosančicom. U testamentu navodi da njena kuća u Dolu graniči s potokom »in confin del Torrente«.

Među braćom najviše se isticao pop *Dominik*, dolski župnik i izvanjski vikar za Brač. On je taj koji je pronašao spomenuti grb Dragoevića. U svojoj zbirci »Kitta cvitya razlikova« Ivan Ivanišević[40a] je štampao pjesmu ovog popa Dominika spjevanu u pohvalu Ivanišević, pa svoj »Cvit drughi« Ivanišević posvećuje »gosp. Dominiku Gospodnetichiu, vlastelinu Braskomu, Redovniku i Pastiru od duse Pomgnivom i kripostnom Priategliu svomu virnomu«. Buffalis donosi u prepisu 2 kupoprodajna ugovora iz g. 1651. i g. 1653. u kojima se pojavljuje pop Dominik Dominis kao kupac nekretnina. U svojoj oporuci od 21. januara 1658. imenovao je generalnom nasljednicom sestru picokaru Magdalenu i Margaritu, rođenu Micheli, ženu pok. brata Frane. Sjeća se i drugih, tako na primjer picokare Jelene Salamunović, koja ga je dvorila, pa popa Jurja Dominisa itd. Osim toga on govori i o svojim knjigama i namjeri da sastavi inventar. To je prvi slučaj da

[40a] *Ivan Ivaniscevich:* Kitta cvitya razlikova, Venecija, 1642, str. 12–14 i 55–68.

jedan Dominis govori o knjigama. Naređuje da knjige treba pohraniti i predati prvom popu, bilo to nekom njegovu nećaku ili popu, sinu nećaka, ali nikako prije nego dotičnik reče prvu misu.

Pavao je bio na dužnosti u kancelarijama na Levantu, na Moreji, Korčuli i Hvaru. U tim općinama je doživljavao mnogo toga »che per farne il raconto si vorebbe molto, ma per altro superasse con lustro et onore«. Nije se ženio. Imao je vanbračnog sina Dimitrija. Nastojao je da ga ozakoni, ali u tome nije uspio pa je odlučio da ga zapopi. Buffalis donosi nekoliko kupoprodajnih ugovora jer je Pavao kupovao nekretnine. Donosi i njegovu oporuku. Među ostalim oporučno je odredio fratrima u splitskom Poljudu jednu tinacu vina, a od vremena na vrijeme još dva sića, fratrima sv. Frane u Splitu 10 sića vina, a od vremena do vremena još dva sića. Sina Dimitrija preporučuje sestri picokari Magdaleni i moli ga da i nadalje živi kod nje, da je poštuje i pazi i neka ostane pop. Magdalenu je imenovao svojom univerzalnom nasljednicom. Buffalis zatim dodaje da se poslije Pavlove smrti našla knjižica u kojoj je vlastoručno pobilježio sve pašnjake svoga oca, pa prema tome i svoje, svoje braće i njihovih potomaka kao također gdje se nalaze i tko su suvlasnici. Umro je 8. oktobra 1672, tj. sutradan poslije datirane oporuke.

Mihovil je trebao po očevoj namisli da upravlja imanjem na Braču. Stoga se otac pobrinuo da se Mihovil oženi s Ursom Lupi (Vukasinović) iz Hvara. Od ove hvarske loze živio je u Buffalisovo vrijeme samo Prosper Lupi, pa Buffalis izražava žaljenje što će s njime izumrijeti ova hvarska porodica.

Ivan je umro kad mu je bilo nešto preko 20 godina, tj. još za očeva života.

Franu-Alviza je otac namjeravao drugačije odgojiti nego ostalu braću. U nj je polagao mnogo nade i želio da ga zadrži na Braču. Međutim, ušao je u administrativnu službu pa je kao kancelijer djelovao u Dalmaciji, Italiji, Istri, Moreji i Levantu. Zaslužio je dosta novaca, ali, premda je bio uman i liberalnog duha, bio je i darežljiv i željan slave i dobrog glasa, pa je potrošio sve što je stekao. S privolom roditelja i starije braće vjenčao je Margaritu, kćerku pok. dra Nikole Michielia i sestru dra Jerolima i druge braće ovih bračkih plemića, koji su bili primljeni i među trogirsko plemstvo g. 1659. Vjenčanje je obavljeno 29. jula 1644, a živjeli su u Postirima. U braku su imali troje djece, jednu kćer Jelenu i dva sina: Jerolima i Nikolu. Margarita je umrla kao udovica 19. septembra 1688. Spominjući porodicu Michieli (Mičelović), Buffalis veli da su se članovi ove porodice proslavili u literaturi i vojsci, da su bili doktori, kancelijeri, fiskali i prekomorski kapetani. Naslijedili su imanje trogirskih plemića Vitturi i spojili svoj grb s grbom Vitturi. Prije nego je došlo do vjenčanja između Frane-Alviža i Margarite, Buffalis govori o izmjeni pisama između članova Jerolimove porodice i porodice Mičelović-Michieli. Spomenuti gospodin Šimun Michieli obećao je da će gospođa Margarita, njegova sestra, pri-

stati »per verba de presenti nel prefato sig(no)r Fran(ces)co« i da će ga primiti za svog zakonitog muža kako to zapovijeda sveta rimska katolička crkva i prema odredbi svetog Tridentinskog koncila. Nakon pogodbe o mirazu braća Dominik i Pavao Dominis su obećali da će njihov brat Frane, koji je bio prisutan, pristati na spomenutu Margaritu i prihvatit će je za svo'u zakonitu ženu prema božanskom zakonu. Pred kancelarom Benedettijem i svjedocima popom Nikolom Lazaneom i Vickom Petricijom Margarita se upoznala s ugovorom i, zadovoljna mirazom, odrekla se očinskog i materinskog nasljedstva. Ona je sastavila oporuku 29. augusta 1688. u kući svoga zeta kapetana Jerolima Bersatića u Supetru kod svoje kćeri Jelene. Oporuku je napisao notar Frane Voineo.[41] On je Margaritu našao u krevetu zbog pogoršane staračke bolesti, ali zdrave pameti. Zaželjela je – između ostalog – da je po mogućnosti poslije smrti prenesu u Dol i pokopaju u isti grob u kojemu su kosti njena muža, ili u Postirama gdje postoji grobnica vlasništva njena pok. muža, da joj se održe mise u Dolu (pred oltarom Raspeća i Gospe od Karmela), u Postirima, Donjem Humcu i na Poljudu u Splitu. Slijede zatim odredbe o ostavštinama: kćeri Jeleni, Nikolinoj ženi Korneliji, sinu Jerolimu, njegovoj ženi Margariti (koja je noseća, pa moli za nju boga neka joj podari sina, ali bez obzira bila kći ili sin, ostavlja djetetu i majci po 10 dukata), itd.

Buffalis nastavlja spominjući (str. 192) da dolaze na red Jerolimovi unuci, ali neće da govori o unukama jer po njima ne dolazi do izražaja Buffalisovo nasljedstvo.

Dimitrije je prirodni i vanbračni Pavlov sin. Bio je pop. Krstio ga je stric župnik Dominik 14. novembra 1649. Ocu nije uspjelo da ga pozakoni premda je nastojao. Buffalis citira o tome Pavlovu molbu upućenu duždu, no koja je ostala bez učinka. Stric Dominik mu je ostavio vrt, a picokara Magdalena ga je imenovala svojim universalnim nasljednikom. U Dimitrijevoj krštenici piše »natum ex illecito concubinato ex Cattarina Tomicich et Dno Paulo de Dominis«. Kumovali su Julije Cerineo, pok. Petra, iz Škripa i očeva sestra picokara Magdalena Gospodnetić.

Bona je kći Mihovila i Urse Lupi. Udala se za kapetana Lovru Bersatića iz Supetra. Umrla je bez potomaka od »abirtastato«. Buffalis nije našao njen vjenčani ugovor o mirazu, ali mu je poznato da je njene stvari dobio njezin brat Jeremija. Međutim, postoji zapisnik od 15. januara 1689. koji je sastavio notar Ivan–Petar Zuppaneo o pokretnom inventaru miraza pok. Bone de Dominis koji je držala Margarita Jura, jedina sestra pok. kapetana Lovre Bersatića, a koja je stanovala u bratovoj kući u Supetru. Zapisnik je sačinjen na Margaritino traženje. Ovaj

[41] Notar Frane Voineo je vjenčao 4. marta 1685. u Splitu Viktoriju Gaudentio. Ona je bila rod žene Margaretina sina Nikole. Naime, Nikola, sin Frane-Alvize Dominis i Margarite rođ. Micheli, vjenčao je u Splitu 19. aprila 1684. Korneliju, kćerku pok. Ivana Gaudentio (vidi: treću knjigu vjenčanih u Splitu: od 8. VI 1679. do 30. V 1702. u Historijskom arhivu u Splitu). Početkom XVIII stoljeća Voineo je živio u Postirima.

inventar nije iz vremena njena vjenčanja. Za neke stvari je očito da su bile vlasništvo njena muža, kapetana Bersatića. Smatram da je dovoljno ako inventar donesem u bilješkama[42] premda autor veli: »Inventario di

[42] Inventar pokretnina pok. Bone Bersatić rođene Gospodnetić-Dominis u Supetru na Braču (U Buffalisovoj knjizi str. 196–198): *Nella camera d'oriente* počinje sa škrinjom od orahovine (di noghera) i zatim nastavlja. Una uestura rosonaranzata col suo passaman et Gallon d'oro. Una uestura tubinetta uerde amarizo con passaman e Gallosin d'oro. Una uestura di ueluto rasso di parangon con passaman e Gallon d'oro. Una uestura di damasco zalo con Gallon d'argento. Una uestura de Grogran uerde con passaman d'oro. Una uestura di mocagiaro o marangiuo racamato al antica di uergola e striche. Una uestura di mocagioro turchin con passaman d'oro. Una uestura di mocagioro Vinado con passaman d'oro. Una uestura uecchia grogran negro con merlo di seda. Una uestura pauonazza di mocagiaro con passaman d'oro. Un zippon di seda naranzada con l'ameta d'oro e passaman d'argento e oro. Un zippon di seda canauazetta a scachi e passaman d'oro. Un zippon di seda a fiori coll'ameta color rosa secha e passaman d'oro. Un zippon di ueluto rosso di Parangon con passaman d'oro. Un zippon di scarlatto rosso con pasaman d'oro. Un zippon di Brocadello pauonazzo d'oro e argento col suo merlo d'argento. Un zippon di Borato uerde lameta finta(?) ... e passaman d'oro. Un zippon di soggia color di toga passaman d'oro. Un zippon uecchio strazza di seda negra a fiori con merlo. Due busti usati all' usanza del paese, un uerde et un altro rosso. Un bucasin di tella usada con merletto intorno. Un rochello di Vello di seda bianca con un gallonzin d'oro intorno. Una trauersa di Vello di seda con merli bianchi intorno. Una trauersa Vecchia di Cambra con lauori d'argento e merli. Una trauersa di tella Vecchia con lauor d'ago e merlo. Una camisa di donna tella casalina con manighe di Cambrà lauorate d'ago usada. Una camisa di tella casalina con manighe sotile. e merlo a mazette. Un paro di maniche di Cambrà con merlo a mazette. Due bauari da donna usadi e un paro di Guanti di Camozza schietti da donna. Un bauaro di Vello con merletto tutto rotto. Un paro di guanti bianchi usati di seta e oro. Un Ventallo a fiori. Tre brazza di cambrado in pezzo. Un cauezzo circa brazza doi di rasetto latisin a fiori. Otto brazza in pezzo di passaman folgo. Quatro conzieri usati da testa di cordelle diuerse. Due colari da donna con merli al lauor d'ago. Una posiza rosa trafilata d'oro. Un forzieretto lauorato di carta collorata con dentro una pastosgua(?) da 5 brazza in circa. Un cendalino uerde vecchio. Una manizza uerde di brocato uecchia con passaman d'oro. Una detta di cigno Vecchio. Un par di lincioli usati di rensa l'autor d'ago e merlo. Un par di lincioli di tella casalina uecchi lauorati d'ago.

Si registra in q(ues)to costo una nota disse la sig(no)ra Marg(ari)ta esser fatta di pugno del R(eueren)do Sig(no)r curato Mighdoleo di questo loco che contiene li seguanti effetti et incomintia oro et argento:

Cortelli con manego d'argento no. 8, sculieri d'argento no. 4. Pironi d'argento no. 6.

Disse la sig(no)ra Margarita che li sopranominati pezzi d'argento da tauola portò seco in Leuante con la Naue, con diuerse biancarie, et altre robbe che a piaciuto al qm. Sig(no)r Cap(ita)n Lorenzo.

Due coralli con manigo nero et p. d'argento. Un par di manini d'oro. Trè filze di cadinelle. Una medaglia d'oro con un poco di candinella. Un par di rechini grandi. Un par di rechini picoli con bottoni. Un fil di perle con crocetto d'oro. Un gropetto con par ugini d'oro e per letto(?). Dieci broche d'oro. Un anello grande con perlette et altri due a casteletto con pietra rossa e bianca. Aghi undici grandi d' argento indorati. Aghi quindici d'oro, parte di argento con perlette. Un rosario con medaglia d'argento.

Una cassa di talpon con le seguanti robbe:

Una coltra di seda zala machiata e usada, unaltra coltra di seda colorata usata. Due tornaletti di seda rosetti et un pezzo di detta robba da letto. Un paro di linzioli noui di tella lana d'ago alla leuantina. Due lincioli soliti lauorati di seda a fiori alla leuantina con franza di seda bianca attorno. Un paro di lincioli di tella lauorati di

tutti li effetti mobili che son di rag(ion)e di detta heredità, e si ritrovano nella casa med(esi)ma et in poter d'essa Sig(no)ra Marg(ari)ta come effeti dotali furono della qm. Sig(noa)ra Bona de Dominis consorte dell'qm. Lorenzo.« Na osnovu nekih drugih dokumenata čini se da Bersatići potječu od roda de Tolentisa iz Poreča, gdje su na toj osnovi stekli plemstvo.

Franka (Franceschina) je bila druga Mihovilova kćerka. Udala se protiv volje roditelja, braće, stričeva i ostale rodbine za siromašnijeg plemića Ivana Harnerića, također iz Dola, koji se bavio manuelnim radom, pa je kao takav radio i kod obitelji Dominis, te je »zaveo«. Zato joj nisu htjeli dati miraza. Njen brat Jeremija, kasniji pop, odlazio je zbog toga na sud. U međuvremenu Franka je umrla pa je njen muž za svog sina Jurja tražio majčin miraz. Uslijed toga su nastale bučne svađe. Umiješali su se prijatelji pa je 7. decembra 1698. i slijedećih dana pop Jeremija obećao Arneriću dva terena (Brig) u vrijednosti od 280 dukata, prema procjeni Antuna Ostoje i Kristofora Matulića. Uskoro se pop Jeremija pokajao jer su se oprli rođaci Jerolim i Nikola, sinovi Frane, pa je nastala još teža svađa. Ponovno su intervenirali zajednički prijatelji pa je zaključen novi sporazum 4. aprila 1704, kojim je brat

seda negra a fiori con franza negra e bianca. Due intimelle discompagne alla leuantina di seda et oro. Un intimello di capezal lauorato a fiori di seda. Due copertoni alla grega strapazzati di seda di color. Un sugaman di seda signata turchin et bianca a fiori. Un altro detto Zalo naranzado e bianco. Cinque brazza in circa di tella pauonaza rigata. Una pezza circa brazza dieci di borghetto color bianco e uerde. Due berettoni di Veluto con uolpe, uno uecchio et un usato color rosso. Una camisa turchesca noua ordinaria. Due para di braghesse neghre usate. Un tabaro negro d'està di grogran. Un zippon usato d'ormesin negro. Altri trè zipponi Vecchi. Due para di calze di seda. Trè para d'intimelle tra uecchie et usate. Un paro di linzioli di tella casalina uecchi e schietti.

Caualletto con le sue tolle da letto, due stramazzi col capezal e pagliazzo. Un par di cusini senza intimelle. Una comodità d'Albeo, ciuque quadri con diuersi santi. Un scritorio con due scatole. Un altro detto. Due tauolini picoli di rimesso. Una cassa di noghera con diuersi uetri e magiolica. Una cassa di talpon da mariner. Una casetta di noghera con scriture a rifuso.

Nella sala:

Una litiera di ferro dorata con le sue anguile, tole, un stramazzo e paglion. Una tauola di noghero grande con le scatole. Trè spechi trà grandi e picoli. 14 pezzi di quadri diuersi pitture trà grandi e picoli. Un quadro uoto San Zorzi pitura greca. Un scagno da tauola con le colonette. Due Crocifissi. Una lampadetta d'otton con cincindel. Due scagni di noghera.

Una cassa di noghera con dentro la seguenti robbe:

Un tapeto mezan. Un'altro più grande. Cinque chilinci da tola turcheschi.

Una cassa di noghera di ragion del R(eueren)do Sig(no)r don Geronimo de Torninis(?). Una cassa di noghera con diuersi bocali di magiolica. Due calamari picoli di cipresso. Due casette di cipresso, una più grande dell'altra.

Sopra il lauello diuersi bagatelle da poco momento. Una fosetra con diuerse frezze. Un guanto da preso. Due sbaiere una di 60 et altra di 80. Due tauoletta da pan.

In camera d'oriente:

Una litiera d'Albeo con sue tauole et coltrine uerdi e pagliazzo. Due stramazzi, capezal. Due felzade usate. Un copertor di pelle. Una cassa uecchia d'albeo. Un schiauinotto leuantino usato. Un tapedo uecchio. Un teller da tesser con suoi ordegni.

pok. Franke, Jeremija ustupio neka zemljišta Arneriću, a Arnerić ih zamijenio s Jerolimom Dominisom, pok. Frane, 30. maja 1708.

Jeremija, jedini Mihovilov sin, vjenčao je Jelenu Jelinić–Gelineo. Za njenu porodicu veli Buffalis (g. 1768) da je sada u opadanju, ali da je svojevremeno bila vrlo ugledna. Jelena je rano umrla i ostavila mu jedinicu kćerku Jelenu. Jeremija se nakon toga zapopio te je i umro kao pop. Njegova kćerka Jelena se udala za Franu Jura u Trogiru. Sporazumom između popa Jeremije Dominis i braće Dominika i Ivana–Nikole Jelinić, pok. Ivana–Frane, izgladeni su nesporazumi u pogledu miraza Jeremijine žene Jelene, rođ. Jelinić, koja je tada bila već mrtva.

Jerolim (Buffalisov djed), sin pok. Frane i Margarite rođ. Mičelović-Michieli, rodio se g. 1644. Krstio ga je poznati bračkí pjesnik i kanonik u Hvaru Ivan Ivanišević (Joannicius) 20. januara 1644. Kumovali su Ivan Dinko de Filippis iz Nerežišća i Vinka kći Aleksandra de Martinisa i udova Paskvalina Caro »almisensi seu Piguntino«. Jerolim, brat Nikola i sestra Jelena ostali su siročad poslije rane očeve smrti. Majka je školovala sinove »per farli aprendere le belle lettere e talche riusci-

Un tauolin di noghera uecchio con scafetin. Una comodità d'Albeo. Una sella da cauallo. Quatro pezzi di robe diuersi et altri diuersi pezzi di robba. Una stagiera grande da 230 senza cadena. Una cassetina d'albeo rotta. Un paro di caualetti, tauolle et pagliazzo da mosero.

Nella caneua:

Botte quatro grande col uino. Unaltra detta più picola col uino. Unaltra più picola per uso di casa. Cinque botte uote compresa una del sig(no)r cap(ita)n Zorzi Giura. Tre tini da mosto. Due detti picoli. Due tinazzi. Caualetti quatro. Due zare uote leuantine grande. Tre pirgie da vin. Trè nasse.

Sotto le scali di Pietra:

Legnami da torcolo col mastello.

Nella sofita siue cusina:

Due cadene di ferro. Un canedon di ferro. Un folo. Un ferro tondo da camin. Un stiza foco. Due gradelle. Una persura. Unaltra picola. Trè spedi. Due saliere di legno. Quatro stagnade. Una caldierola picola. Quatro lauezzi di ferro. Una coffa di Mazzaria, che si addopera in cusina. Un tauolin d'albeo con scatole et suo tapeto uecchia. Un masteletto d'aqua. Quatro scagni ni noghera uecchi. Un secchio di rame uecchio e rotto senza maniga. Un caueletto di rame sbusato. Una mastella uecchia d'aqua. Un mastel da bagno. Un ferro da gaeta da tre...(?). Quatro casse rotte d'albeo. Una banchetta longa d'albeo da tenir robbe magnatiue. Un scandaletto. Una mosima da man. Alcune bisinelle di ueruna considerazione. Due alboli da pan. Due candelle da portar graspie. Una lucerna d'oglio. Un altra lume doglio di rame.

In camera nella sofitta:

Trè mezzi sochi cusiti di penne. Una più grande d'altra. Due pile di pietra. Cinque aruasetti diuersi da tenir oglio. Due caualetti sfondati. Un ferro da luminar. Un tamiso uecchio, et due criuelli. Trè coffe. Una cariola da Fessinore. Circa trè callatri di lana sacida negra. Trè mesure picole diferenti et una quarta da missurar biaue. Un ferro da lasear. Quatro pironi di ferro et doi cortelli. Sacchi di tella usati quatro. Due marere et una Zapata picola et una grande.

Qual inuentario terminato fù in tutte le sue parti del contenuto confermato dalla Sig(no)ra Margita Giura giurando in mano di me Nodaro di non auer occultato cosa alcuna, si che furono presenti con la lettura del medesimo come testi patron Simeone Giaxich et Patron Pietro Uscouich. Agionse al sudetto auentario una brazera col suo ferro.

rono uomini scientifici e virtuosi, che in seguito s'impiegarono nelle professioni di cancellarie«. Jerolim je bio kančelijer u Splitu, Sinju, Hvaru, Korčuli, Hercegnovom, Kotoru, Padovi, Bresci i kod raznih generalnih providura za Dalmaciju i Levant. Oženio je Margaritu, kćerku kapetana Tome Salamonija, tj. Salamunović[43] iz Škripa, 20. aprila 1676, ali je vjenčani ugovor sklopljen u Zadru 11. augusta 1675.

Za porodicu Salamunović veli Buffalis da je ugledna bračka porodica i da su se članovi ove porodice odlikovali u ratovima i u književnosti te bili »capitani di Oltremarini, maggiori e collonelli«.

Premda Buffalis upotrebljava prezime Salamoni, u vjenčanom ugovoru na talijanskom jeziku piše: Cap(etan) Tomaso Sallamunich, a isto tako i u vjenčanici o obavljenom vjenčanju u Zadru.

Odnosna vjenčanica Jerolima de Dominis, Buffalisova djeda i Margarite Salamunić glasi:

Adi 20. Aprile 1676. Omesse le solite denuntiae per cause note à Monsig(no)r Reuerendis(si)mo Vicario[44], ne constando d'alcun legitimo impedimento io Greg(or)io Zappich Arciprete con licenza del Sud(et)to

[43] *Andrea Ciccarelli:* Osservazioni..., ib., str. 159–160 i 171–173; – Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, Vol. XI, JAZU, Zagreb, 1926, str. 232–233 i 266–267. Salamunići, odnosno Salamunovići iz Škripa bili su agregirani u Vijeće bračke komune na poticaj duždeva pisma od jula 1675. Pismo je uputio dužd Niccolaus Sagredo i supotpisao sekretar Gio: Battista Niccolosi Petru Civranu »provisori nostro generali in Dalmatia et Albania et successori fideli...«: ...»Inclinano questi due fratelli benemeriti a vedersi aggregati nel numero degli altri, che possedono la nobiltà dell'isola della Brazza sua patria, la consecuzione della quale venendo da loro molto bramata, il senato non disente a vederli consolati, quando non sii per riuscire di discontento all'isola stessa. Col senato però vi dicemo di far venire a voi li deputati del luogo predetto, e con il solito della vostra virtù manegg'ando l'affare, procurarete l'assenso de'medesimi, acciocchè li predatti Salamunich abbino nelle loro suplicate instanze a conseguire con la loro leggitima posterità tale desiderato carattere...« O tome onda izvješćuju Civrana »difensori« Mihovil Cerineo, Jerolim Ivellio i Augustin Zuveteo 31. augusta 1676 (Ovjerio prijepis izvještaja: »Gerolimo Dominis, coad. nell'eccmo generalato ha fatto copiare dal suo originale, incontrato, sotoscritto e sigilato«). Difensori komune Agustin Zuveteo i Jerolim Ivellio izvještavaju mletačkog pretstavnika na Braču (konta) Gio: Battistu Loredana 9. marta 1677. da se obitelji »Michieli, Petrizio, Vusio, Salamonio, Salamunich e Cerineo non possono esser considerate se non come famiglie nobili originarie di queste comunità e goder tutti quei privilegi prerogative et immunità come originarie, sebben nella nota presentata sotto li 19. gennaro 1657. S V. dall'ambasciator Gioannizio furono descrite fra le assonte...«; – Cattalogo sistematico dell'i. r. biblioteca ginnasiale provinciale di Zara. U programu (izvještaju) za školsku godinu 1901–1902. zabilježeni su rukopisi iz ostavštine Andrije Ciccarellija u pohrani pri ovoj gimnaziji. Na žalost gimnazijska biblioteka je stradala od bombardiranja u drugom svjetskom ratu. Postojala su dva rukopisa od interesa za obitelj Salamunić (Salamunović, Salamoni), zabilježena na str. 54. Prvi rukopis je nosio broj 3922: Istoria della Famiglia de Co. Co. Salamoni abitanti dell'isola Brazza, nobili della stessa e della città di Nona, scritta dal Co. Zorzi Salamoni avo di me Co. Pietro Salamoni. Anno 1719. Ciccarelli ga je prepisao 3–5. decembra 1783., a sadrži 15 stranica. Drugi rukopis je Jurja Salamonija: Notizie storiche del Paese e principalmente della chiesa di Splisca dalla di lei eruzione all'anno 1795. con note di Mons. Stratico. Pisao Petar Benković g. 1823. Stranice 8.

[44] Dozvolu (licenza) o kojoj je riječ i koju donosi Jerolim de Buffalis u ovoj svojoj rukopisnoj knjizi na str. 210. dao je vikar i kanonik u Zadru dr Ivan Tanzlingher.

Reuerendii(si)mo Vicario hó congionto in matrimonio con la Solenitá consueta per uerba da praesenti il Sig(no)r Girolamo de Dominis dalla Brazza, e la Sig(no)ra Margarita figlia del Sig(no)r cap(ita)n Co: Tomaso Salamunich, precedenti le mie interogazioni, et il loro mutuo consenso. P(rese)nti l' Ill(ustrissi)mo Sig(nor) Gerolimo Iuelio dalla Brazza, et il Sig(no)r Nicoló Mandolo. In quor.

*

Na posljednjoj ispisanoj stranici Buffalisova rukopisa (str. 213) samo su tri retka: »Qui segue il registro di tutti gl'istrumenti di Aquisti fatti dal predetto Sig(no)r Girolamo de Dominis qm. Sig(no)r Fran(ces)co, et altri come segue.«

Međutim, nema nastavka. Stranica je ostala prazna i ništa više u knjizi nije napisano. Znači da autor Jerolim de Buffalis nije uspio da dokrajči svoj zamišljeni plan premda je još dugo živio poslije g. 1768.

Jerolim de Buffalis, Trogiranin, svakako je interesantna ličnost u kulturnoj prošlosti Dalmacije.

Razumije se da Buffalis g. 1768 ne piše ni klasičnim ni današnjim talijanskim književnim jezikom. Osim toga mnoge riječi piše na svoj način ili onako kako ih prepisuje iz još starijih obiteljskih spisa, odnosno kako su se vjerovatno svojevremeno pisale i izgovarale u mletačkoj provinciji Dalmaciji, na primjer u Trogiru ili na Braču. Pa i svoje prezime piše sa dva f, premda se bufalo danas u talijanskom jeziku piše sa jednim f. Sličnih primjera ima više u Buffalisovom rukopisu: raggion (mjesto ragion), tella (mjesto tela), nattività (mjesto nativită), dottale (mjesto dotale) i dr., pa i obrnuto: colana (mjesto collana), publico (mjesto pubblico), sigilato (mjesto sigillato), siroco (mjesto scirocco), corenti (mjesto correnti), scachi (mjesto scacchi), sachi (mjesto sacchi), picoli (mjesto piccoli), broche (mjesto brocche), secho (mjesto secco), spechi (mjesto specchi), pavonazo (mjesto pavonazzo), i dr., zatim tavagioli (mjesto tavaglioli), cadenelle (mjesto catenelle), aqua (mjesto acqua), aquisto (mjesto acquisto), riceputo (mjesto ricevuto), vindere (mjesto vendere), facioletti (mjesto fazzoletti), ventalo (mjesto ventaglio), fiola (mjesto figliuola), nodaro (mjesto notaio), comintiando (mjesto cominciando), Ongaria (mjesto Ungheria), gieneoloia (mjesto geneologia), baptizato (mjesto battezzato), disotto (mjesto diciotto), disette (mjesto diciassette), haver (mjesto aver), horto (mjesto orto), habiti (mjesto abiti), hornamento (mjesto ornamento), itd., a ima i neujednačenosti orrechini i rechini (mjesto orrecchini), tapeto i tapedo (mjesto tappeto), lincioli i linzioli (mjesto lenzuola), l'acento i lacento (mjesto l'accento), narazado i naranzato (mjesto aranciato), l'avor i lavor, d'oro i doro, soler i solar, l'ameta i lameta, zipon i zippon, unaltra i un altra, usato i usado, gallon i galon, seta i seda, roso i rosso, piture i pitture i dr., pa još proprj, regj, pepiano, parsura, soprapiù itd.

Također i u ostalom dijelu Buffalisova rukopisa (o kojemu govorim u ovom radu bez citata na talijanskom jeziku) znatan je broj svojevrsno ispisanih riječi, izraza i fraza.

U inventarima ima i takvih riječi koje se danas ne upotrebljavaju ili rijetko, pa se moramo poslužiti rječnicima.[45]

[45] *Boerio Giuseppe:* Dizionario del dialetto veneziano, II edizione, Venecija, 1856: *albeo* specie di pino montano pino abete bianco Pinus Abies, *brocadello* specie di drappo, *caldierola* (caldiera =) vaso di rame da cucina notissimo, *cavezzo* avanzo dalla pezza di panno o di tela o simili Rimasuglio, pezzo detto in T. antiq. collare o cappucino, e intendevansi di abito, *cendalino* tessuto di seta finissima a guisa di zendalo, *conzier* (ili conzieretto) piccola acconciatura, s'intende una cuffia o velo o fascia finissima intrecciata sul capo per ornamento, e dicesi di quella della donna, *cotolo* veste corta da donna che cuopre dalla cintola in giù e si porta sotto. Dicesi anche gonella di sotto, *forzieretto* (forzier =) cassa ferrata notissima, baul, *frezza* (freccia =) arme da ferire che si tira coll'arco prima dell'invenzione della polvere e dell'arme da fuoco (strijela), *gallone* dicesi ad una sorta di guarnizione d'argento o d'oro o di seta tessuta a guisa di nastro, *folo* strumento che serve ad avivare fuoco, *intimella* sopraccoperta di panno lino bianco a guisa di sacchetto nella quale si mette il guanciale, *latisin* (latesin =) agiunto di colore, azzuro è il colore alquanto più pieno del cilestro e dicesi anche turchino, *litiera* (letiera =) intelaiatura di legnami contenente le assi che reggono il saccone ed i materassi del letto, *manizza* quell'arnese per lo più di pelle o foderato con pelle, nel quale il verno si tengono le mani per ripararle dal freddo, *ormesin* piccolo animale quadrupede bianchissimo di cui non conosciamo che le pelli, le quali servivano nei tempi veneti a listare le vesta patrizia nella mezza stagione (tj. hermelin), *parangon* panni e stoffe di paragone si chiamano ne' secoli XVI e XVII que' pannilani e drappi di seta così detti dalla loro finezza e perfezione che si fabbricavano in questa Capitale nel lungo edifizio ch' esiste sulla piazza di Rialto sopra i portici ora Ruga dei Oresi dalla parte di S. Giovanni edifizio che quindi appelavasi Paragone, *scughieri* dal lat. cochlear o cochleare e più antic. dal greco cochliarion che significa propr. conchiglietta, forse perche i cucchiai hanno forma di conchiglia o perche i primi cucchiai furono appunto conchiglie, *zippon* i *zipon* abito non s'usa fra noi da gran tempo, benchè ce ne sia rimasta e conosciuta la voce, quest' abito era stretto corta e senza bavaro cuopriva il busto e si allacciavano le calze e i calzoni. Ora il termine vernacolo vale per velata o sorta di panno greve che sia atto a ben riparare la persona dal freddo e dal vento; – *Fernando Palazzi:* Novissimo dizionario della lingua italiana, IV ristampa, Milano, 1942: brocadello (tj. brocatello) tessuto simile al brocato ma piu leggiero, *forzieretto* (od forziere =) cassa per chiudervi dentro denaro od oggetti preziosi, *meneghino* milanese, *ormesin* (dalla città di Ormus dove si tesseva) drappo di leggiera e finissima seta, *renso* tela di lino molto fine originaria di Reims. *talpon* (od talpe = krtica) colore bruno grigio piùtosto scuro; – *Deanović i Jarnej:* Talijansko-hrvatskosrpski rječnik, III izdanje, Zagreb, 1960: *zendalo* (svilena) marama, *lettiera* postolje kreveta, *marezzo* valovitost boja, *forziere* (cassaforte) željezna blagajna.

RODOSLOVLJE JEDNE GRANE BRAČKIH GOSPODNETIĆ–DOMINISA

(s dodatkom o Jerolimu de Buffalisu)

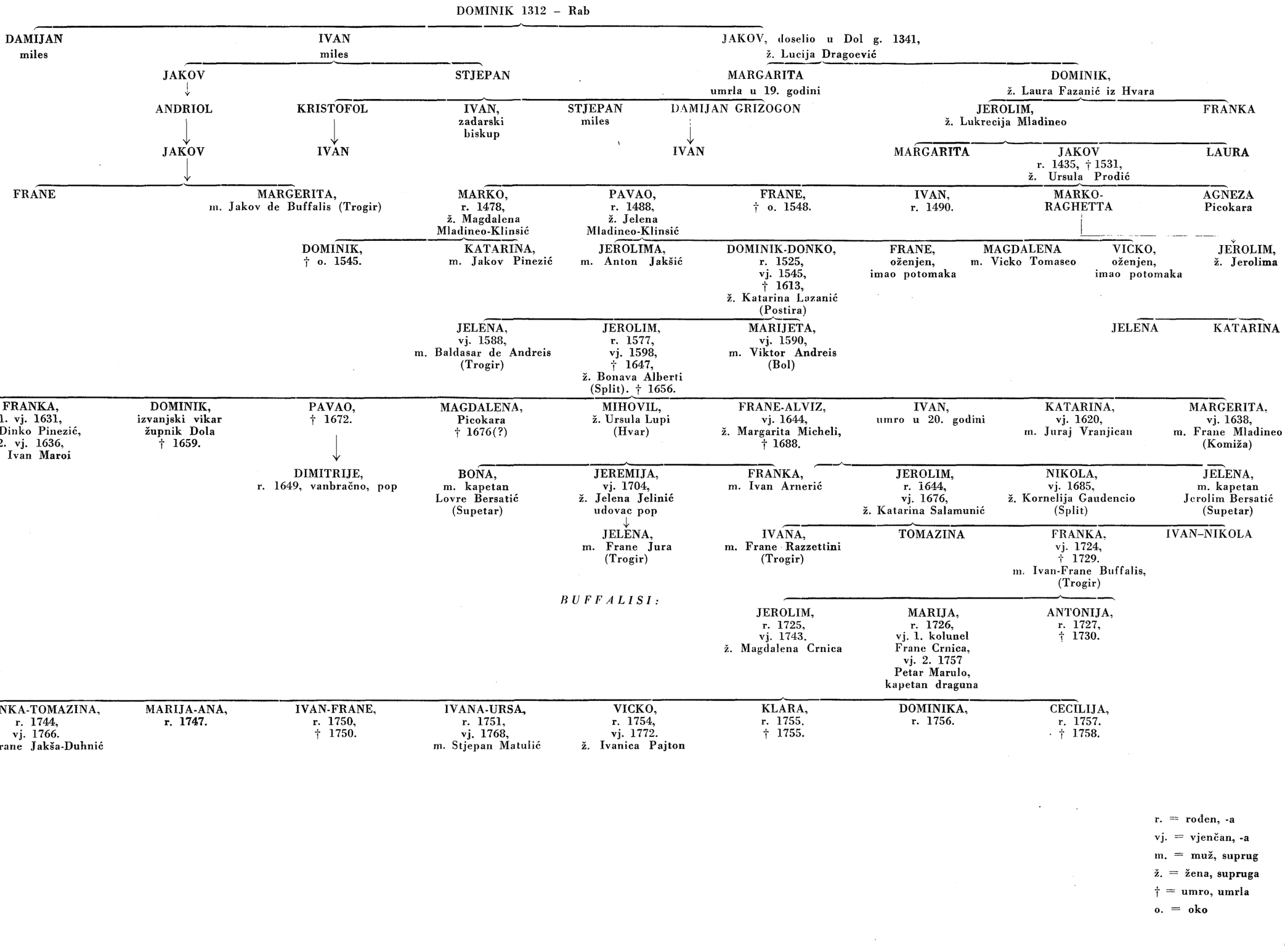

r. = roden, -a
vj. = vjenčan, -a
m. = muž, suprug
ž. = žena, supruga
† = umro, umrla
o. = oko

SLAVKO GAVRILOVIĆ

BILJEŠKE JOSIPA HAJNOCIJA O SRIJEMU 1789. GODINE

O svjetlom liku Josipa Hajnocija, jednog od vođa jakobinske zavjere krajem XVIII stoljeća, s puno simpatija i topline pisao je kod nas dr Vaso Bogdanov. Pored ostalog, Bogdanov je ukazao i na njegovo četvorogodišnje bavljenje u srijemskoj županiji u svojstvu prvog podžupana (1786–1790). Tada je na taj položaj prvi put došao čovjek koji nije bio plemićkog porijekla, a koga je car Josip II postavio za podžupana zbog njegovih izuzetnih kvaliteta i naprednih pogleda.[1]

U svom radu o jakobincima Bogdanov je konstatirao i to da je Hajnoci »često puta putovao po cijeloj svojoj županiji i vršio iscrpna proučavanja sa ciljem kako bi se moglo unaprijediti blagostanje i procvat teritorija koji mu je bio povjeren na staranje«.[2] Ova Bogdanovljeva konstatacija potakla me da među spisima srijemske županije pokušam potražiti neki od Hajnocijevih izvještaja o obilasku županije, pa mi je i uspjelo da ih pronađem nekoliko, a ostale bi trebalo potražiti po arhivima u Mađarskoj. Njegov izvještaj iz 1787. o obilasku županije, upućen Ugarskom namjesničkom vijeću, nije mogao biti pronađen u arhivu te ustanove u Budimpešti i pored vrijednih nastojanja dra Josipa Mirnića, kome sam zahvalan zbog uloženog truda. Danas mi se čini da bi se u Pečuju mogla naći nova dokumentacija o Hajnociju kao srijemskom podžupanu, jer se u to vrijeme srijemska županija nalazila u sastavu pečujskog distrikta, kome je Hajnoci po službenoj dužnosti morao slati svoje izvještaje. No kako je meni zasad tamošnji arhiv nepristupačan, moram se zadovoljiti samo dokumentacijom koju sam o Hajnociju našao u Državnom arhivu u Zagrebu među aktima srijemske županije.

[1] Detaljnije o tome: *Vaso Bogdanov*, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, Starine JAZU, 46; Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958, str. 30, 39–42.

[2] *Bogdanov*, Hrvatska revol. pjesma..., str. 368.

I

Iako slabog zdravlja, Hajnoci je obilazio županiju i odmah bilježio svoja zapažanja, nalažući kotarskim sudijama da nedostatke i zloupotrebe otklanjaju i da mu podnose izvještaje o tom radu. Izvršavanje svojih naređenja lično je kontrolirao, pa je postigao da su se poslovi počeli obavljati uredno i ažurno, što u njegovu stoljeću nije bila baš tako česta pojava.

Obilazak županije 1789. godine Hajnoci je izvršio u etapama: u junu je posjetio vukovarski kotar,[3] u julu iriški,[4] u augustu tovarnički[5] i šidski,[6] a u oktobru iločki kotar.[7] Svakog dana obilazio je tri do četiri sela, a u svakom kotaru se zadržavao nedjelju dana. U svakom selu pregledavao je po nekoliko kuća da bi se uvjerio da li imaju vodu i instrumente za gašenje požara i da li su izvori i bunari ograđeni i čisti. Zatim je razgledavao groblja, putove i dudinjake u selima i oko njih. U svakoj općini kontrolirao je protokole, poreske (kontribucione) knjižice i raspodjelu poreza na pojedina domaćinstva. Posebno se interesirao za vage i utege, za škole i zdravstveno stanje ljudi i stoke i za sve opće i posebne probleme općina i stanovništva. Pri obilasku svakog kotara pratili su ga dotični kotarski sudija, županijski liječnik i županijski inžinjer (mjernik), kako bi već na licu mjesta mogao da im skrene pažnju kako da djeluju da se narodu pomogne i zloupotrebe da se otklone.[8]

U Hajnocijevim bilješkama pitanje škola nalazi se na prvom mjestu. U iriškom kotaru konstatirao je da je zadovoljan, jer je našao mnogo dobrih učitelja, koji vode dobru nastavu. No broj djece koja su pohađala školu bio je još premalen, a školski prostor nedovoljan. Bilo je još i sela bez škola a djeca iz takvih sela išla su u školu najbližih naselja. Slično je bilo i u ostalim kotarima. Dobre škole u svakom pogledu imala je Ruma. Glavni nedostatak postojećih škola vidio je u njihovoj tjesnoći i vlažnosti, pa je stavljao u zadatak općinama da odmah počnu nabavljati materijal za građenje novih, većih i higijenskih škola od tvrdog materijala, čemu će se pristupiti čim se završi rat s Turskom. Vlastelinstva u tom moraju da pomognu općinama. Neke škole nisu imale dimnjak, pa je općinama stavljeno u dužnost da ih načine u najkraćem roku (Jazak). Po svim selima podžupan je seljake uvjeravao o potrebi školovanja djece, i to naročito u vrijeme zimskih mjeseci. Obavezivao je općine da sklapaju ugovore s učiteljima i da to (školsko) pitanje rješavaju s više volje. Ako su općine bile male, kao Bešenovo i Remeta (prnjavori), pa nisu mogle da izgrade škole, naređivao im je da djecu šalju u škole najbližih sela. Nastojao je

[3] Državni arhiv u Zagrebu, Srijemska županija, 1627/1789.
[4] Isto.
[5] Isto, 2124/1789.
[6] Isto, 2259/1789.
[7] Isto, 2570/1789.
[8] Isto, 3121/1789.

da se riješe sukobi između učitelja i nekih općina. Tako se učitelj iz Velikih Radinaca tužio da ga općina neuredno plaća, a seljaci su odgovarali da je učitelj pijanica. Da bi stvar raščistio, Hajnoci je lično provjerio znanje učenika i utvrdio da djeca dobro uče, pa je utvrdio da je učitelju učinjena nepravda, koju općina mora odmah ispraviti. Budući da je bilo sela koja su zanemarivala školu, kao u Vognju, gdje je nastavu pohađalo samo troje djece, Hajnoci je naredio da sva djeca od šest do dvanaest godina moraju ići u školu, pogotovo zimi. Roditelji čija djeca izostanu više od trećine nastave, bit će kažnjavani dvostrukom školarinom, a ako i to ne pomogne, bit će kažnjeni još strože.

Općinski računi kao ogledalo materijalnog, financijskog poslovanja općina bili su predmet naročite pažnje podžupana Hajnocija. On je insistirao da se oni uredno vode i da vlastelinstva i kotarski sudije na vrijeme vrše reviziju tih računa. U iriškom kotaru primijetio je da općine ne unose u račune svoje starije dugove, pa ih je teško kontrolirati. Stoga je naredio da se revizija računa poveže s izborom novih seoskih knezova, a sve to da bude obavljeno do kraja januara 1790, o čemu ga sudija mora detaljno izvijestiti.

Kad je obilazio sela rumskog kotara, zapazio je više nepravilnosti u vezi s općinskim računima. Iz knjiga sela Bešenova vidio je da su predstavnici općine trošili narodni novac na piće, na kupovinu jagnjadi i zečeva, pa je naredio da prošlogodišnja općinska uprava naknadi sav novac utrošen u te svrhe. Manastiru Bešenovu skrenuo je pažnju na to da račune s takvim stavkama ubuduće ne odobrava. U Dobrincima općinski računi su mu otkrili da je općina davala poklone pandurima i snosila troškove vršenja egzekucije, iako je trebalo da ih snose dužnici, a ne cijelo selo. Stoga treba da panduri takav novac vrate općini, a ako oni budu poricali da su izjave seljaka tačne, a knez i kmetovi ne dokažu suprotno, onda će sama općinska uprava morati da novac naknadi općinskoj kasi. U Kraljevcima su vlastelinski panduri uzimali po 40 dinara na ime »egzekucionih groša«. Kako se taj novac mogao uzimati od seljaka samo pri ubiranju kontribucije, za koje vlastelinstvo nije nadležno, Hajnoci je naredio da sudija opomene rumsko vlastelinstvo zbog ekscesa njegovih pandura, a novac da se vrati općini. U Malim Radincima u općinske račune unijeti su izdaci za pure i kokoši, izdaci za vlastelinske i županijske pandure i vlastelinskog špana te inspektora svilarstva Zaborskog. U računima općine Subotište našao je izdatak od 18. for. 37 kr. za regrute rumskom krčmaru, pa je naredio da vlastelinstvo naknadi taj izdatak općini, jer troškovi za regrute spadaju na vlastelinstvo a ne na općinu.

U općinama tovarničkog kotara naišao je na nedozvoljene izdatke za vino i hranu vlastelinskih i županijskih pandura, poreznika i španova. U Tompojevci katolici su popu za crkvenu slavu dali općinski novac, a iz općinske kase davala se i milostinja kaluđerima, što je podžupan najstrože zabranio. Slično je bilo i u šidskom kotaru što se tiče izdataka za pandure, inžinjere, inspektora svilarstva itd., pa je

Hajnoci naredio da se sav novac nezakonito uzet od seljaka vrati oštećenima. Slične naredbe izdao je i u iločkom kotaru, gdje su panduri uzimali »egzekucione groše« itd., a u Viziću, gdje je vlastelinski špan na ime kontrole računa prisilio općinu da mu plati 24 for., Hajnoci je naložio kotarskom sudiji da prisili tog gulikožu da novac vrati općini.

U iločkom kotaru zapazio je dosta nepravilnosti što se tiče ubiranja kontribucije (poreza) i oslobađanja od nje i od javnih tereta (imunitet). U Kamenici vlastelinski upravnik i špan već godinama nisu plaćali kontribuciju i druge javne troškove. Čim je za to saznao, Hajnoci je naredio da se odmah izračuna koliku su štetu nanijeli neplaćanjem poreza i drugih novčanih ili naturalnih obaveza prema državi, pa da se prisile da odgovarajuću sumu uplate u općinsku kasu. Otkrio je da su u Iloku, Ledincima, Neštinu, Suseku, Svilošu i Viziću knezovi, kasiri, crkvenjaci, iako su dobro plaćeni, nezakonito oslobođeni od kontribucije, koja je pala na teret ostalih seljaka. Zato je naredio da općinari odmah uplate svu kontribuciju, jer mogu biti oslobođeni samo javnih radova, a za crkvenjake porez mora da plaća crkva, a ne općina. Primijetio je zatim da se u ova vremena, kad se toliko oskudijeva u radnoj snazi, od županijskih radova oslobađaju ne samo ljudi u crkvenoj, općinskoj i vlastelinskoj službi, nego i njihove porodice. U Ljubi i Banoštru su imunitet uživale porodice šumara i pandura, u Grabovu trgovac (»Grk«), u Čereviću krečar itd. Hajnoci je smatrao da se te pojave moraju spriječiti, jer nitko osim popa i onih koji su zakonom dobili oslobođenje od državnih tereta (imunitet) ne može biti razriješen od kontribucije i javnih tereta. U pogledu imuniteta čitavih porodica može se dozvoliti da ga uživaju samo svećeničke porodice i porodice pandura koji su posebno angažirani u progonjenju razbojnika, a svi ostali panduri, tutori, općinski prvaci mogu biti samo lično oslobođeni od radova, ali nikako i njihove porodice, jer je to uvijek išlo na štetu ostalih seljaka, koji su morali da izvrše i njihove radne obaveze.

U rumskom kotaru mogao se uvjeriti da notari (bilježnici) u nizu sela nisu vodili djelovodne protokole, pa im je zaprijetio otpuštanjem iz službe ako se ne prihvate tog posla.

II

Prema Ciganima i prosjacima Hajnoci je imao malo obzira, jer ih je smatrao za rđave podanike i demoralizatore radnog seljaštva. U iriškom kotaru bilo je 22 ciganske porodice, u vukovarskom 40 porodica, u šidskom 37; manje ili više bilo ih je i u ostalim kotarima. Da bi spriječio ekscese, naročito krađu konja, naredio je općinama da ne smiju primati nijednu novu cigansku porodicu koja nema ispravan pasoš. Bez znanja sudije, ako i imaju pasoše, općine ne smiju da ih prime, naročito ako imaju konje. Trebalo je spriječiti njihovo prela-

ženje iz Bačke u Srijem na sajmove. Bez dozvole kotarskog sudije nitko od Cigana nije smio držati konje, a sudije su takve dozvole mogli da izdaju samo onima za koje nije bilo ni najmanje sumnje da su konjokradice. Od vukovarskog kotarskog sudije tražio je da posebnu pažnju obrati na Ciganc u Markušici, a šidskom sudiji zapovijedio je da oduzme konje i kazni Cigana, koji je bio kočijaš manastira Šišatovca, a trgovao je konjima.

Od općina je zahtijevao da se svaka brine o svojim prosjacima. Upozorio ih je da ne smiju trpiti tuđe prosjake, nego ih moraju kažnjavati i protjerivati, a ako se radi o slijepcima, onda će njihove vodiče batinati, a gusle im uništavati. Kotarski sudije treba da obilaze sajmove i crkvene slave da bi progonili i kažnjavali strane Cigane i prosjake, a konje da im oduzimaju kao »bitange« *(Bitangpferde)*. Naredio je da se unište gusle prosjaku u Gibarcu i Binguli. Konje je trebalo oduzeti naročito od iriških prosjaka i prodati ih na dražbi, ali im dobijeni novac treba predati. Da bi se prosjačenje uništilo, zabranio je iriškim prosjacima da u Irigu prosjače s violinom, a izvan Iriga nikako i da ne idu. No iako je progonio prosjačenje, ipak kad je od iriških prvaka saznao da vlastelinstvo ugnjetava te ljude, nastojao je da i njima pomogne. Naime, iločko vlastelinstvo je od siromaha, iako su živjeli u bijednim kućercima, tražilo da plaćaju inkvilinsku taksu (preko 3 for.!), pa ih je to primoravalo na prosjačenje da bi podmirili tu obavezu. Hajnoci je odmah naredio da općina sazna imena tako oštećenih prosjaka, da bi im vlastelinstvo vratilo novac uzet kao inkvilinsku taksu.

Budući da je naišao na najveći nered u čuvanju stoke i na odsutnost općinskih svinjara, naredio je da svako selo nabavi pastira, a ako to ne izvrši, općinski prvaci će biti kažnjeni umjerenom novčanom globom, koja će se upotrijebiti za nabavku knjiga školskoj djeci. Tako je knezovima u Putincima i Maradiku, ako za 14 dana ne nabave općinske svinjare, zaprijetio kaznom od 2 for., drugi put 3 for., a treći put 4 for. i 24 batine. Općine su se tužile da teško mogu naći svinjare, a svinjari da ih općine neuredno plaćaju. Hajnoci je smatrao da je to posljedica toga što vlasnici svinja svoju djecu radije upotrebljavaju za čuvanje svinja, nego da ih šalju u školu i da plaćaju odrasle ljude kao svinjare. Zato je zabranio da se djeca upotrebljavaju kao pastiri i tražio je da svinjar ne smije biti mlađi od 15 godina. Primijetio je da seljaci radije drže posebne nego općinske svinjare, ali on je želio da se to izbjegne jer djeca postaju žrtve takve prakse, pa je dozvolio da posebne, i to odrasle svinjare mogu držati samo seljaci koji imaju sto i više svinja. Općinski prvaci treba da odrede stalne plaće svinjara, a novac za njihovu isplatu da uberu od vlasnika svinja i unesu u općinsku kasu, iz koje će se plaćati općinski, seoski svinjari.

Da bi se povećala korist od stočarstva, država je naređivala da se od kravljeg mlijeka pravi putar, ali je podžupan konstatirao da se to osim u Jarmini i Vukovaru gotovo nigdje ne prakticira, iako bi seljaci koji imaju čitava stada goveda mogli doći do lijepe zarade. Zato

je preko kotarskih sudija naredio seoskim knezovima da se postaraju da pronađu žene koje će seoske domaćice poučavati muži i spremanju putra i masla, pa će se tako izbjeći tužbe od strane vojske da se preko zime ni za novac ne može doći do tih proizvoda.

Što se tiče gajenja povrtljarskih kultura, a naročito krompira, za koje su se Josip II i Hajnoci toliko zalagali, utisci su bili različiti po kotarima. U šidskom kotaru su radi širenja tih kultura stvoreni uzorni vrtovi, a seljacima je besplatno dijeljeno razno sjemenje. Hajnoci je smatrao da tim putem treba produžiti i pojačati akciju. U tovarničkom kotaru, osim u selu Banovcima, seljaci su prihvatili vrtne kulture i krompir i gajili ih s uspjehom. Zalaganjem velikog bilježnika Bubanovića u vukovarskom kotaru se prešlo na gajenje tih kultura, naročito krompira na veliku korist seljaka. Hajnoci je podsticao kotarskog sudiju da produži tim putem i da iduće godine uvede i nove kulture, kao što su kelj, koleraba, karfiol i celer. Međutim, u iriškom kotaru nije bilo ništa ozbiljnije poduzeto niti postignuto u toj stvari, iako je Hajnoci smatrao da je baš tamošnje zemljište, jer nije masno, pogodno za gajenje krompira, koji bi se lako mogao prodavati obližnjim vojnim bolnicama i vojnim logorima, pa bi se tako omogućilo seljacima da dođu do lijepih prihoda. U Grgurevcima, Putincima i Krušedolu krompir su sijala samo po dva seljaka, u Pavlovcima samo jedan, a u Irigu baš nitko. Zato je Hajnoci naredio sudiji tog kotara da iduće godine poduzme sve mjere, naročito u Irigu, da se započne gajenje vrtnih biljaka i krompira.

Pri svojim obilascima županije Hajnoci je mnogo pažnje posvećivao svilogojstvu i sađenju dudova po selima. Što se tiče dudova, od kojih seljaci mogu imati koristi zbog svilene bube, zatim što dudovi štite kuće od požara i što ako su simetrično sađeni, donose čovjeku zadovoljstvo, naredio je da ih sade pored kuća i duž putova u dvostrukom redu na razdaljini od 10 hvati. Suhe dudove da povade i mlade da zasade, a one od tri do četiri godine da presade ispred kuća. Ubuduće, kako se budu kuće uređivale, tako će se i dudovi ispred njih saditi. Tamo gdje se dudinjaci nalaze podalje od naselja i od male su koristi seljacima, kao u Irigu, Šatrincima i Vrdniku, trebat će dudove prenositi bliže kućama. Nadzornik svilarstva upozoren je da presađivanju dudova ne čini smetnje, nego da ga i sam podstiče i daje sadnice. Što se tiče udaljenosti dudinjaka, slično je bilo i u iločkom kotaru.

Kad je došao u šidski kotar, podžupan je naredio da se zasadi dudinjak u Babskoj; u Šidu da se zasadi 700, a u Berkasovu 242 duda. Od sudije rumskog kotara zatražio je da premjesti uz kuće 164 duda u Sibaču, 240 u Petrovcima, 86 u Kraljevcima, 153 u Grgurevcima i 140 u Dobrincima. Svaka općina treba od proljeća da odgaja 400 do 600 dudova i da njima popunjava dudinjake i drvorede pred kućama i duž putova. Nadzorniku Zaborskom zabranio je da bilo šta naplaćuje od seljaka za njihove dudinjake ili dudovo lišće, kao što je dotad činio. Pošto je Zaborski lot jaja svilene bube prodavao seljacima po 1 forintu

umjesto po 40 krajcara, morat će da vrati oštećenima po 20 krajcara od lota takvih jaja.

Intenzivnije sađenje dudova zahtijevao je i u tovarničkom kotaru, jer je tamo svilarstvo bilo slabije razvijeno. Slično je mislio i o svilarstvu i dudinjacima u vukovarskom kotaru, tražeći da se popunjavaju postojeći i odgajaju novi dudinjaci, za koje im nadzornik Zaborski mora nabaviti sadnice kako bi ta važna i rentabilna privredna grana došla do punog procvata. Radi toga odlučio je da stane na put ekscesima koje je činio Zaborski kao inspektor svilarstva. Pored pomenutih nepravilnosti saznao je da je Zaborski maloradinačku općinu kaznio zbog štete koju su koze izbjeglice iz Srbije nanijele seoskom dudinjaku, a od Velikih Radinaca da je uzimao novac na ime egzekucije iako na to nema pravo. U Rumi je čuo tužbe da Zaborski uzima podvoz koji ne naplaćuje, a u drugim mjestima da im oduzima dudove i sadnice, iako su njihova svojina, a oni sami drže svog dudara i oslobađaju ga svih drugih obaveza. Zbog svega rečenog Hajnoci je odlučio da u slučaju ako Zaborski ponovi svoje prekršaje zatraži od velikog župana da ga izbaci iz službe.

III

Na liniji brige državnih vlasti u vrijeme cara Josipa II o unapređenju poljoprivrede i položaja seljaštva Hajnoci je nastojao da se ostvare sve careve pozitivne naredbe, pa tako i one o nabavljanju okovanih kola, uvođenju mlatila, uništenju zemunica i uređivanju (ušoravanju) sela.

Poznato je da su se vojvođanski seljaci u XVIII stoljeću služili kolima i talijgama u kojima se često puta nije mogao naći ni jedan dio od gvožđa; sve je pravljeno od drveta, pa je prijevoz bio spor i nesiguran. Zato su vlasti nastojale da se u saobraćaj uvedu okovana kola. No ta novina je teško sebi krčila put, jer su predrasude i tradicije bile jake, a sigurno ni okivanje kola nije bilo jeftino i pristupačno većem broju seljaka. Hajnoci nije želio da odstupi od carevih intencija, pa je saopćio općinama da ih neće ostaviti na miru sve dok ne nabave po jedna okovana kola, koja će se u početku upotrebljavati samo za javne radove (prijevoz sijena i drva za vojsku itd.) kad dođe red na dotičnu općinu. Dozvolio je da se u nekim općinama iločkog kotara općinska okovana kola mogu prodavati seljacima, kako bi ih na taj način pridobili za masovniju upotrebu tih kola. Kotarskim sudi ama je naredio da utiču na seljake da pored mlatila za žito koja je nabavila županija i sami prave takva mlatila. Tako će moći lakše i ekonomičnije da ovrše žito, jer se vršenjem konjima mnogo žita sabijalo u zemlju, mrvilo i rasipalo. Također je trebalo nastojati da se seoski mladići nauče raditi mlatilom.

Hajnoci je nastojao da se suzbiju česti, ponekad katastrofalni požari, pa je zahtijevao od općina da se snabdiju ljestvicama, sjekirama i

buradima za vodu radi gašenja vatre. Dimnjake moraju graditi od cigle ili čerpića. Primijetio je da ciganske kuće u Šidu i Manđelošu, zatim škola u Jasku i puškarnica Stevana Živkovića u Vrdniku nemaju dimnjake. Inače, dimnjaci su posvuda bili neoštećeni, pa je naredio dimnjačarima kad budu čistili dimnjake županijskih zgrada da u svakom selu s jednim kmetom pregledaju sve dimnjake i da popišu sve kuće koje ih nemaju ili na kojima su dimnjaci rđavi, pa će sudije kazniti takve domaćine. Ako se oni budu opirali čišćenju dimnjaka, bit će kažnjeni dvostrukom dimnjačarinom.

Iako je vrhovna vlast u više mahova naređivala likvidiranje zemunica jer su štetne za zdravlje, ipak ih je Hajnoci još dosta našao u iriškom i rumskom kotaru. U iriškom kotaru bilo ih je u Grgetegu 3, prnjavoru Krušedol 2, Maradiku 24, Putincima 6, Rivici 48 i Šatrincima 21. Naredio je sudiji da do kraja aprila 1790. zemunice moraju biti napuštene kao mjesta stanovanja, a njihovi dimnjaci uništeni. Ako ih seljaci ne napuste, sudija će zemunice uništiti i primorati seljake da prijeđu u kuće. Zemunice ubuduće mogu poslužiti samo kao podrumi i žitne jame, a nikako kao ljudski stanovi. U rumskom kotaru bilo je u Malim Radincima 5 zemunica, u Rumi 3 i u Šuljmu 1, a u Maloj Remeti i drugim selima mogle su se vidjeti mnogobrojne zemunice u kojima su živjele izbjeglice iz Srbije. I ovdje je rok za napuštanje zemunica određen do kraja aprila 1790, a zemunicu manastira Beočina na remetičkom zemljištu, u kojoj manastir drži krčmu, za koju su se obližnja sela tužila da služi kao sklonište propalica i skitnica, trebalo je srušiti za 14 dana. Zemunice srbijanskih emigranata mogle su ostati do kraja rata s Turskom, a tada će i oni biti prisiljeni da grade kuće i napuste život pod zemljom. No u slučaju ako su se i njihove zemunice nalazile izvan naselja i po šumama, morale su biti napuštene do idućeg proljeća.

Hajnoci je produžio nastojanja državnih i županijskih vlasti oko ušoravanja sela, ali je, izgleda, bio odlučniji od svojih prethodnika u sprovođenju te korisne mjere. Upozoravao je kotarske sudije da samovoljno građenje i razbijenost naselja pomažu skrivanju dezertera, razbojnika, kradljivaca i prosjaka, a otežavaju objavljivanje i sprovođenje županijskih, vlastelinskih i općinskih naredbi. Sudije treba da uvjere seljake da će u slučaju požara, ako im kuće ostanu razasute, biti nemoćni. Razasuta naselja se ne mogu lako urediti, pa se zato u jesen i zimi seljaci guše u blatu i prljavštini. U razbijenom selu teško je držati općinskog svinjara i govedara, pa se zato i čuju česte tužbe na štetu što je čini stoka koja nije u općinskoj čordi. Zbog neuređenosti sela u vukovarskom vlastelinstvu javni red je vrlo slab. Uređivanje ulica i kuća lako je izvodljivo jer se kuće (drvene) mogu prenijeti s jednog mjesta na drugo, kao što je pokazao primjer vlastelinstva Rume, Šida i Čalme, koji su to već izvršili.

Prije dvije godine (1787) vukovarsko vlastelinstvo bilo je opomenuto da pravi široke ulice i kuće u geometrijskom redu. No Hajnoci se na licu mjesta uvjerio da vlastelinstvo, osim u Korođu, nije ništa učinilo

da uredi svoja sela. Zato je sada naređeno vlastelinu da za sva mjesta, osim Novog Vukovara, koji je bio moderno građen, vlastelinski inžinjer do kraja aprila 1790. isplanira prave i široke ulice, u kojima će se graditi ili prenositi kuće u strogom redu. Inžinjer treba da tako planira nove ulice da mogu ostati netaknute sve bolje i od kamena građene kuće, jer se one ne mogu prenositi bez velikih troškova. Uređivanje sela će se izvršiti na trošak vlastelinstva i županije. Seljacima će se narediti da ništa novo ne grade niti da vrše ozbiljnije popravke zgrada sve dok ne dobiju od inžinjera plan gdje će moći da grade i da se presele. U vlastelinstvu Nuštar 1787. uređena su gotovo sva sela, iako su smetnje dolazile od strane seljaka.

U toku rata iločko vlastelinstvo je reguliralo sva naselja osim Iriga, koji je imao preko 900 razbacanih kuća. Zbog tog propusta Hajnoci je opomenuo vlastelinstvo, naređujući mu da u proljeće 1790. počne uređivanje Iriga. Irižanima je saopćeno da kuće mogu podizati samo na osnovu regulacionog plana, a prema vatrogasnom pravilniku kuće u u centru grada moraju biti pokrivene šindrom i crijepom, a nikako slamom i trskom. Županijski inžinjer dobio je naređenje da na račun manastira regulira prnjavore Krušedol i Vrdnik.

Obilazeći sela, Hajnoci se uvjerio da su gotovo svuda groblja neuredna. Budući da su seljaci svoje mrtve sahranjivali po porodicama, a ne po redu kako tko umre, groblja su već postala tijesna. Zato je naložio da se uvede red u kopanju grobova, pod prijetnjom batina i kažnjavanja knezova. Istupio je protiv daća za mrtve, jer su seljaci zbog daća pravili dugove uzimajući veće količine vina od mjesnih gostioničara. Da bi to spriječio, Hajnoci je naredio kotarskim sudijama da takve gostioničare kažnjavaju najprije sa 12 batina, a u ponovljenom slučaju s 24 udarca i zatvorom.

Hajnoci je težio i za tim da se smanje izdaci seljaka za svadbe. Kad je saznao da trgovac (»Grk«) u Stejanovcima posuđuje seljacima za svadbu po 40–50 forinti, naredio je kotarskom sudiji da mu ubuduće zabrani posuđivanje novca i spriječi to nepotrebno rasipanje. Krčmarima je zabranio da toče piće na vjeresiju, jer su vjeresijom uvlačili seljake u dugove. U Šišatovcu je pronašao da je trgovac i gostioničar pomiješao rovaš za vino s rovašem za brašno i meso, pa ga je primorao da za vino drži poseban rovaš kako bi se vlastima omogućila kontrola točenja pića. Kod trgovaca u Binguli otkrio je dva štemplirana rifa, ali premala, pa je zatražio da se ta zloupotreba ispravi. Individualne nepravde nanijete seljacima od trgovaca Cincara kotarski sudije morali su brzo da riješe i da zavedu red. Da bi spriječio zloupotrebe s arsenikom, dozvolio je prodaju samo iriškom trgovcu Astriju.

Na vodu kao glavno piće za ljude i stoku Hajnoci je obratio posebnu pažnju. Kad je došao u Irig, vidio je da je voda iz česme mutna i nesigurna za piće, pa je odmah naredio prisutnom županijskom inžinjeru da česmu što prije uredi. U Maradiku je naredio da se izvori i bunar očiste i ozidaju, a u Neradinu gdje je na ulici bio neograđen bunar, pa su djeca i stoka mogli pasti u njega, zatražio je da ga odmah drvom

ograde. Na tome je insistirao i na drugim mjestima. U Rumi je trgovac Nikola Georgijević izjavio da će izvore i bunare u gradu očistiti i obzidati o svom trošku, a Hajnoci je dozvolio da se izvor nazove »Georgijevića izvor«. Takvih ljudi, zapisuje Hajnoci, bilo je posvuda, a on im je nazivanjem izvora po njima davao impuls da produže takvu praksu. U Viziću je naredio da se napravi staza do izvora da žene zimi ne kaljaju obuću. U Neštinu je tražio da se na ulici postave kameni valovi za pojenje stoke, a u Iloku da se izgradi vodovod u gornjem gradu. U Šarengradu je primijetio da seljaci bacaju đubre u potok, zbog čega u vrijeme kiša dolazi do poplave, pa je naredio da se i to regulira.

Hajnocijevoj brizi nisu promakli putovi i mostovi. Budući da su oni bili važni za seljake, trgovce i vojsku, zapovijedio je da se na sve putove postave putokazi radi orijentacije prolaznika, a na mostovima, koji se ubuduće moraju graditi od kamena, moraju se postaviti ručke da bi bili vidljivi i za vreme kad su putovi pokriveni snijegom. Putovi se svuda moraju redovno popravljati i osposobljavati za saobraćaj i promet. – Produžio je praksu svojih prethodnika na iskorjenjivanju štetnih zvijeri i ptica grabljivica. U tom smislu je skretao pažnju kotarskim sudijama, a vlastelinstvima je nalagao da nipošto ne propuštaju održavanje urbarijalnog lova na štetočine.

Hajnoci se trudio da se pitanje krčmi i prihoda od njih rješava na način najpogodniji za općine, jer je pravo točenja bilo za njih jedan od glavnih izvora prihoda. U iriškom kotaru zapazio je da neke općine žele da pravo točenja radije imaju in communi, pa je naredio kotarskom sudiji da pita sve općine koje imaju vinograde u svojim hatarima da li žele urbarijalno pravo točenja od pola godine ili da se svakom seljaku da individualno pravo točenja na ulici u toku čitave godine. Tamo gdje općine budu željele da pravo točenja zadrže za sebe (in communi), morat će krčme na licitaciji izdati u arendu najboljem ponuđaču dvije nedjelje prije Miholja. Kad je došao u Kamenicu, vidio je da je krčmarenje dato u zakup samo za 130 for. U Ledincima arendator krčme bio je mjesni knez. To mu je izgledalo sumnjivo, pa je naredio da se izvrši licitacija i krčme ustupe najboljim ponuđačima. U Neštinu je zabranio općini da sama toči i naredio je održavanje licitacije, očekujući od nje veću korist, a tim i poštovanje zakonskih propisa. Primijetio je da neke općine koje nisu imale vinograde u svom hataru nisu uopće držale krčmu, iako su imale pravo na nju, a druge su ograničene u pravu točenja pića na tri umjesto na šest mjeseci, pa je naredio da se to ispravi i općinama omogući da dođu do većih prihoda preko punog iskorišćavanja prava na držanje krčmi i točenje pića. Opomenuo je čalmanskog vlastelina Jankovića da poštuje urbarske propise i omogućio Kukujevcima da se koriste pravom na polugodišnje točenje vina.

IV

Na kraju, Hajnoci je po svim selima primao urbarijalne tužbe vlastelinskih kmetova i ukoliko se to moglo, rješavao ih na licu mjesta ili naređivao kotarskim sudijama da postupe u duhu zakona i zaštite feudalnog podložnika, a njega da o svemu izvijeste.

Zbog rata protiv Turske stanje je u Srijemu bilo vrlo teško. Ukonačivanje vojske, transportiranje hrane i municije, prijevoz topova i druge ratne nedaće padale su na pleća seljaka i građana. Hajnoci je tješio srpske seljake da će ovi krajevi ubuduće biti bolje zaštićeni od neprijateljskih upada, a njihovi istovjernici i rođaci u Srbiji doći će pod bolju (austrijsku) vlast, pa je zato apelirao na njih da budu strpljivi i da što bolje omlate žito i zasiju što više zimskih usjeva.

U tovarničkom kotaru primijetio je da je zajednička tužba svih seljaka na arendatore desetine, jer desetkovanje ne obavljaju na vrijeme, pa im propada žito i grožđe. Za uređivanje gumna na kojem se mlati desetinsko žito arendatori odbijaju da im išta plate. Zato je podžupan naredio da se desetina mora ubrati 24 sata poslije završetka žetve da bi seljaci svoje žito mogli slobodno da voze kućama. Intervenirao je da se po zakonu plati podvoz seljacima iz Novaka, a Tompojevcima i Opatovcu da se dozvoli skupljanje drva u šumama budući da za vukovarsko vlastelinstvo sijeku i voze urbarijalne hvatove. U rumskom kotaru tužili su se seljaci iz Petrovaca da ih vlastelinstvo prisiljava da mu voze sijeno i oni koji imaju samo jednog konja, a plaća ih na dan samo 4 groša. Pošto je ovo ocijenio kao zloupotrebu, Hajnoci je naredio da se kazne dotični vlastelinski činovnici, a seljacima da se dade zadovoljština, jer vlastelinstvo nema pravo da tu obavezu zahtijeva od seljaka s jednim konjem.

Urbarijalne tužbe podnijelo je niz sela u iločkom kotaru. Selo Vizić, iako je imalo inkvilinski status, pa je bilo slobodno od obaveze da daje vlastelinstvu drva, ipak je moralo da isiječe i preveze 30 hvati drva i da plati inkvilinsku taksu, iako je sedam kuća bilo nenastanjeno. Seljaci iz Suseka žalili su se da im vlastelinstvo ne plaća za robotu niti im daje pečate za nju. Sot i Grabovo tužili su se da moraju plaćati pašu u šumi, a Čerević zbog ostrva i vrbe na njemu, koje im je vlastelinstvo oduzelo. Za sve te slučajeve podžupan je naredio kotarskom sudiji da tužbe istraži i donese rješenja u najkraćem roku. U Beočinu i Ledincima saznao je da je vlastelinstvo zaključilo urbarijalni ugovor s općinama, ali o tom nije izvijestilo županiju, pa je Hajnoci zatražio da se ti ugovori odmah pošalju županiji da se utvrdi da li su ugovori od koristi ili od štete za seljake.

Tužbi protiv vlastelinstva bilo je i u šidskom kotaru. Babska i ležimirska općina nisu primale naplatu za robotu 1788–1789. godine, pa je podžupan preko kotarskog sudije opomenuo iločko vlastelinstvo da za 14 dana riješi te sporove, a ubuduće da redovno isplaćuje seljake za obavljene radove. Ležimirci su se žalili i zbog toga što je od 1787. uvedeno plaćanje za pašu 120-135 for. i još 30 kr. od svake volovske glave,

ali im vlastelinstvo o tom nije htjelo da izda pismenu potvrdu, iako su seljaci to češće zahtijevali. Seljaci iz Gibarca s vlastelinstva Čalme obavijestili su podžupana da vlastelinstvo otežе rješavanje njihovih urbarijalnih tužbi, a seljaci iz Čalme tužili su vlastelinskog špana da ih neprekidno goni na robotu, ne vodeći računa o tome da imaju obavezu i na veliku robotu prema županiji, batina ih i stavlja »u kladu«. I u tim slučajevima Hajnoci je naređivao kotarskom sudiji da primora vlastelinstvo na poštivanje zakona, a špana, ako još jednom učini sličan prekršaj, morat će baciti u županijsku tamnicu.

V

Zadnjeg dana 1789. godine Hajnoci je napisao sumaran izvještaj, koji je uputio Ugarskom namjesničkom vijeću[9] i u kojem je prikazao napredak učinjen u vremenu od njegova izvještaja od 11. IX 1787. Taj napredak on je vidio u ovom:

Gotovo sva sela počela su gajiti krompir, pa im je on u ova ratna vremena postao izvor prihoda i važan artikal ishrane. Budući da gajenje krompira ne zahtijeva mnogo truda, otpada bojazan da će seljaci tu kulturu ubuduće zapostaviti, nego će je i dalje unapređivati. Da bi Srbe u Srijemu navikao na gajenje vrtnih kultura i povrća u šidskom kotaru su stvorena tri uzorna vrta, pa ima nade da će oni primiti i te kulture kao što su primili krompir.

Dok je ranije u cijeloj županiji bilo svega 150 okovanih kola, i to uglavnom u Nijemaca u Rumi, Jarmini i u iločkom kotaru, a ostali seljaci su imali samo taljige, koje mogu nositi mali teret, sada zalaganjem kotarskih sudija taj broj iznosi već 300 kola. Ima izgleda da će se broj okovanih kola stalno povećavati i sasvim istisnuti taljige iz upotrebe.

Osim Jarmine sva sela su žito vršila na konjima, pri čemu je gažena i uništavana i slama koja se mogla upotrijebiti kao hrana za stoku i prodati vojsci koja je boravila u Srijemu. Sad se počelo s uvođenjem mlatila. Od 1787. kotarski sudije su nastojali da podstiču općine da nabavljaju velike količine omlaćene slame, pa je bilo i uspjeha, jer je iz te županije u toku zime 1787/88. izvezeno preko 21.000 snopova slame, od novembra 1788. do maja 1789. preko 67.000 i od maja do kraja 1789. preko 97.000 snopova.

Od opće koristi bilo je uređivanje mostova na poštanskim, trgovačkim i običnim putovima. U svakom selu nabavljeno je 4–12 vedara za gašenje požara, a u većim mjestima okovana burad s vodom za borbu protiv vatre.

Prestala je zloupotreba da ženik uz nevjestu traži velike sume novca kao miraz. Hajnoci dodaje da taj rđavi običaj nije nigdje primijećen iako se u županiji momentalno nalazio velik broj izbjeglica iz Srbije.

[9] Ibidem.

Nevolja s pastirima, naročito svinjarima, još nije riješena, ali se više i ne širi. Djeca se upotrebljavaju za čuvanje stoke zato što su u ovo ratno vrijeme od seljaka tražili mnogo robote vojska, županija i vlastelin, pa su djeca kao pastiri morala da nadoknade nedostatak odraslih. Pored toga, nisu sva sela imala škole, pa je djeci koja još nisu bila sposobna za poljske radove povjeravano čuvanje stoke. Ali čim se oba ova uzroka otklone, smatra Hajnoci, i ovo pitanje će se pozitivno riješiti.

I pored toga što se zbog zauzetosti starijih seljaka na roboti djeca moraju da uključe u zemljoradnju i stočarstvo, ipak je posjećivanje škola i nastave zadovoljavajuće. Od 99 sela u srijemskoj županiji škole postoje u 61 selu. Od tih škola 52 su srpske, 8 ih je katoličkih i jedna evangelička (Korod). U svim školama bilo je preko 1.600 đaka. Između katoličkih učitelja isticao se Kajetan Pap u Iloku i Faum u Novom Vukovaru, a od srpskih učitelja najbolji su bili Bugarski u Rumi i Popović u Kamenici. Njihovi učenici najbolje znaju da pišu, a najbolji su i u njemačkom jeziku. Bugarski je obučavao u crtanju 15 đaka, od kojih je bilo sedam mladih zanatlija. Hajnoci je smatrao da će se školstvo brže razvijati poslije završetka rata, ali ako vlastelinstva budu škole gradila o svom trošku i ako budu davala trećinu plaće učiteljima kao što je predviđeno naredbom od 12. XII 1786.

Briga o putovima povjerena je kao stalan zadatak županijskom inženjeru Šebešćenju i kotarskim sudijama. U vukovarskom kotaru popločan je poštanski put na Klisi u dužini od oko 100 hvati, jer je u kišne dane bio neprohodan, zatim je uređeno 160 hvati puta u Novom Vukovaru, te 230 hvati puta u Starom Vukovaru. Taj put širine tri metra posut je šljunkom. Bilo je poželjno da vlastelin u oba Vukovara uredi maltarinski put. U tovarničkom kotaru uređeno je 300 hvati puta u Šarengradu; taj dio puta je bio tako neprohodan da bi ga 6-8 volova upregnutih u kola jedva prešli za cio sat. Izgrađen je put Ilača – Banovci, a u Tovarniku je načinjen viši nasip i popravljen je put. Popravljen je i put u Iloku, a put u Suseku, Čereviću i Kamenici posut je šljunkom i doveden u dobro stanje. Radilo se i na putovima u Šidu i Kukujevcima, a dobro su bili započeti putovi u Rumi, Bađanovcima, Brestaču, Dobrincima, Sibaču i Subotištu.

Regulacija sela dovršit će se odmah po svršetku rata, jer to žele i sama vlastelinstva zbog suzbijanja razbojništva, koje se tih godina pojavilo u Srijemu.

U svom izvještaju Hajnoci nije skrivao zloupotrebe i nedostatke. U zloupotrebe je svrstao i to što panduri od seljaka uzimaju egzekucione groše, što revizori općinskih računa uzimaju plaću, a vlastela novac za odlazak na skupštine.

Konstatirao je da postoje nedostaci u svilarstvu. Dudarstvo i gajenje svilene bube pretrpjelo je u posljednje vrijeme velike štete, naročito u okolini Zemuna, jer je vojska zbog nestašice ogrjevnog drveta sjekla dudove. Svilarstvo zaostaje: a) zbog množine javnih radova koje muškarci vrše za vojsku, županiju i ratne potrebe, pa se zato žene moraju

angažirati u oranju, mlaćenju žita i drugim sličnim poslovima, a to im onemogućava da se posvete gajenju svilene bube, što su dotada činile; b) za gajenje svilene bube potrebno je dosta prostora, a njega sada nema zbog toga što je vojska raspoređena po seljačkim kućama; c) larve svilene bube guše se od dima jer vojska puši u prostorijama gdje se larve othranjuju.

Hajnoci je bio zabrinut zbog toga što se smrtnost povećala za jednu trećinu. U februaru i aprilu 1789. mortalitet je bio naročito velik jer je bila jaka hladnoća, a u tijesne seljačke kuće bilo je smješteno mnogo vojske i srbijanskih izbjeglica, pa su se bolesti lakše prenosile. Uginulo je i mnogo stoke. Na državnim radovima od zaraze je uginulo oko 350 konja i 160 volova; od ostale rogate stoke zaraza je pokosila preko 1.000 komada. Do toga je došlo zato što su konji i volovi na podvozu do Zemuna bili po desetak dana pod vedrim nebom u vrijeme zime, a iz staja vojnički konji su potisli seljačku stoku, ko'a je stradala od hladnoće. U toku ljeta uginulo je mnogo volova jer su seljaci morali da prevoze sijeno s Čekonićeve pustare Serpaje iz Banata, a nisu imali vode da napoje stoku. Zbog nedostatka stoke, a još više zbog odsutnosti ljudi koji su angažirani na stalnom podvozu za vojsku od Mitrovice do Beograda i drugdje, slabo je obavljeno zasijavanje ozimih usjeva, pa će se iduće godine povećati ekonomske teškoće u Srijemu.

.....

Iz gornjih podataka mogli smo donekle sagledati neke odlike Hajnocijeva rada i njegove ličnosti. Kao nosilac najodgovornije uloge u jednoj pokrajini, kao podžupan srijemske županije, Hajnoci je nastojao da dobije naj asniju sliku o svim oblicima narodnog života da bi taj život poboljšao i razvio stvaralačku snagu naroda. Istina, teško je utvrditi do koga su stepena pojedine mjere njegove, a koliko su djelo reformatora Josipa II. Kao dobar službenik Hajnoci je nastojao da izvrši sve careve progresivne naredbe, ali je u svoj rad unosio i mnogo lične inicijative, kojom je omogućavano da se Josipove zamisli ostvaruju na najprikladniji način.

Hajnocijeva podžupanska aktivnost odvijala se većim dijelom u veoma teškim vremenima austro-turskog rata, kada su reformni planovi dolazili na drugo mjesto, a inicijative i snage bile usmjerene na ratne napore Monarhije. Pa ipak, i u tim uvjetima Hajnoci ništa ne prepušta slučaju, nego kao dobar pastir obilazi svoje podanike, hrabri ih, uči, ispravlja i sprovodi mjere koje narodu nisu uvijek prijatne (ušoravanje, urbarijalni lov, zabrana daća i skupih svadbi itd.), ali koje objektivno predstavljaju korak naprijed iz stanja opće ekonomske i kulturne zaostalosti.

Mi danas ne znamo kako je narod Srijema mislio o Hajnociju, ali nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da je mislio pozitivno. jer nitko prije njega nije s toliko brižnosti prilazio seljaštvu, nitko od njegovih prethodnika podžupana nije toliko smatrao za potrebno da narodne tegobe

smatra za svoje vlastite, nikom nije toliko padalo na pamet da vodi brigu ne samo o podjeli pravde ugnjetenom podložniku nego i o takvim stvarima kao što su voda za piće, čistoća, staze po selima i drugo. Hajnoci je tijesno povezivao ekonomsko-socijalne i kulturne momente: pored brige o sađenju krompira, gajenju svilene bube itd. on ne zanemaruje stanje škola, kvalitet nastave i učiteljskog kadra. Nacionalno-vjerski momenat nije za ovog demokratu imao značenja; srpsko seljaštvo i građanstvo Srijema bilo mu je drago kao i mađarsko, a predrasude pravoslavnih isto tako mrske kao i vjerska zatucanost katolika ili reformatora. Njegova svestrana akcija na savladavanju opće zaostalosti na srijemskom selu i u gradu zaslužuje punu pažnju i poštovanje.

Ali nije bio bez značaja ni utjecaj Srijema na samog Hajnocija. Prema Bogdanovu, Hajnoci je sam priznao da je baš njegov boravak među srijemskim seljaštvom i upoznavanje njegovih pozitivnih osobina bio »glavni poticaj za njegovu demokratsku revolucionarnu akciju«,[10] koja će ga dovesti do tragične smrti na Krvavoj poljani kod Pešte 1795. godine.

[10] *Bogdanov*, Historija polit. stranaka..., str. 30.

TRPIMIR MACAN

TEŽAČKI ODNOSI U NERETVI OD POLOVICE XIX STOLJEĆA DO KONAČNOG DOKINUĆA OVIH ODNOSA 1947.

Neretva je aluvijalna ravnica oko rijeke Neretve u njezinu toku kroz područje Socijalističke Republike Hrvatske. Neretvanska ravnica proteže se od trgovišta Metkovića do ušća rijeke Neretve u Jadransko more. Duljina plovnog puta je 20,7 km, a površina 196 km^2. Još je uvijek dobar dio ove doline pod močvarama. Zato kada pišem o težačkim odnosima u Neretvi, mislim na odnose kakvi su bili u prošlosti na području bivših općina Metković i Opuzen.

Težačkim prilikama nazvao sam odnose između vlasnika i obrađivača zemlje. U svim dokumentima oni se nazivaju kmetskim, a ratari, vezani takvim pogodbama, kmetovima. Zapravo, radi se o pradavnim sredozemnim odnosima koje su baštinili južni hrvatski krajevi od sredozemnog svijeta i preko sredovječnih zemljišnih odnosa, dijelom zbog svog rubnog položaja, sačuvali ih do u XX stoljeće. Radi se o zemljišnoj ustanovi koja je u znanosti poznata kao kolonat.

Ova ustanova je obveznog značaja, temelji se na pojedinačnom ugovaranju putem kojeg vlasnici pod različitim uvjetima daju svoju zemlju poljodjelcima u nasljedni zakup ili kako to Neretljani nazivaju »na livel«. Poljodjelci ostaju pravne osobe, sami obrađuju zemlju i obično sami snose troškove obradbe, a vlasniku daju dio plodina.

Dakle, pojam »kmetski« u neretljanskim dokumentima je samo riječ, a ne srž.

Dokumenti koje sam o težačkim odnosima našao u Metkoviću nisu stariji od druge polovice XIX stoljeća ili da se tačnije izrazim: najstariji ugovor sam našao kod metkovskog odvjetnika Vuka N. Bjelovučića, i taj je sklopljen 1866. Nekoliko drugih podataka, koji samo djelomično spadaju u naslov, potječu iz ranijeg doba. Ipak su u tim dokumentima sadržani i stariji običaji i starije iskustvo. Tome moram dodati da mladost građe znači i pismeni običaj koji se ustalio nakon starijeg usmenog običaja.

Građu sam pronašao u arhivima Župnog ureda i Općinskog suda u Metkoviću i ovdje zahvaljujem fra Anti Sekelezu i predsjedniku suda Blažu Vujčiću koji su mi omogućili da u njihovim arhivima prikupim građu. Zahvaljujem i odvjetniku Vuku Bjelovučiću koji mi je ustupio stanovite dokumente koje čuva u svom uredu kao i službeniku suda Ivu Martincu na tehničkoj susretljivosti.

Najveći broj dokumenata našao sam u sudskom arhivu (navodit ću ga kao SAM) za razdoblje nakon 1931., kada su pokrenute mnogobrojne parnice da bi se raskinuli tadašnji zemljišni odnosi i zemlja dala težacima na temelju Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području pokrajine Dalmacije od 19. listopada 1930. i Zakona od 6. ožujka 1931. Sudeći po broju predmeta, oko osam stotina njih, veliki dio obradive površine u Neretvi nalazio se u rukama pojedinih obitelji ili ustanova koje ju same nisu obrađivale već su je davale težacima na obradbu.

Vlasnici su davali u zakup zemlju različite veličine. Mjere za površinu zemlje u Neretvi nazivaju se varićak i motika (na jednom mjestu se spominje i sklad, ali najvjerojatnije se tu radi o čestici zemlje ne baš potpuno određene veličine). Varićak i motika predstavljaju istu mjeru, tj. 500 m². »Varićak je četvorna mjera površinskog prostora. Stara uobičajena mjera u Neretvi. Iskazan u metričkoj mjeri iznosi 5,1719 ara« (usp. Vinarski i vinogradarski almanah za godinu 1901, Split 1901). Neretvani kažu »varićak zemlje« kada misle na zemlju pod usjevom (oranica, sijanica, zemlja pod usivom), a kada misle na vinograd, kažu »motika zemlje«. Na jednoj motici zemlje zasađeno je 500 loza (što daje oko 600 kilograma ploda) računajući da se jedan trs zasadi na m². Varićak zemlje daje između 100 i 130 kilograma žita. Međutim, treba znati da se plod s varićaka zemlje računa u varićacima, to jest vrećama od deset kilograma.

Veličina unajmljenih čestica zemlje kreće se od 1 varićaka ili motike preko 1,3 i 1,5, 2, 3, 3,5, 5, 6, 6,5, 7, 8, 10, 11, 15 i 23 varićaka ili motike.[1]

Zemljište se davalo na različite rokove, ali u tom mnoštvu možemo istaći dva značajna roka. Za oranice vrijedilo je »po običajima u Neretvi« da se daje na privremeno držanje »od gnoja na gnoj, dok gnoj ne izagnjije«, to jest na četiri godine. Nakon četiri godine vlasnik može dati zemlju istom težaku ili drugome, a može je pridržati i za sebe. Pogodba se sklapa usmeno pa ako stranke ne otkažu ugovor, on se produžuje još za četiri godine. Međutim, ovo prešutno obnavljanje pogodbe nije davalo odnosima trajno značenje pa su tako vlasnici oranica ostali vlasnici i nakon 1931. ma koliko dugo da su težaci držali i obrađivali tu zemlju.[2]

[1] SAM, Agrarni spisi (budući da su svi naznačeni brojem kroz godinu 1931, to ću samo navoditi redni broj bez godine) 125, 345, 358, 444, 451, 465, 488, 492, 495, 560, 617, 674, 679, 711, 719, 704, 757.

[2] Agr. 345, 613, 614, 706, 717.

Oranice su se davale i na dvije godine s tim da se iskrči loza i posije kukuruz, na šest mjeseci (od svibnja do listopada), na tri godine oranicu i pašnjak (ovdje je vrijedila pogodba: ako se u listopadu treće godine ne raskine ugovor, pismeno ili usmeno, on se produžavao za jednu godinu i tako stalno od godine u godinu), na deset godina, na osamnaest godina i na vječiti livel.[3]

Vinogradi su se rijetko iznajmljivali na šest godina (koji se rok produživao svake četiri godine) ili dvadeset i četiri, a skoro redovito na rok od dvadeset i osam, najčešće dvadeset i devet i trideset godina. Međutim, ako bi loza propala prije toga roka u cjelini ili tri četvrtine (i čitav bi se ugovor znao sklopiti na rok dok ne propadne polovica loze), gospodar je mogao oduzeti težaku zemlju. Na jednom mjestu se spominje inačica: ako na isteku pogodbe vinograd ne bi valjao, pogodba bi prestajala, a ako bi vrijedio, produžavala bi se.[4]

Za vrt se nigdje ne spominje neki poseban rok, samo se na jednom mjestu kaže da se vrt nalazio u težačkim rukama 42 godine koji podatak ne kazuje baš ništa jer su kolonatski odnosi ionako baštinski.[5]

U svakom slučaju, ako to gospodar traži, težak mora nakon isteka roka pogodbe odstupiti sa zemlje i vratiti je gospodaru sa svim što se na njoj nalazi. Gospodar u tom slučaju nije dužan ni na kakvu naknadu težaku.

Kako je temeljna značajka poljodjelske Neretve: plodna zemlja većim dijelom pod močvarama, to je bitna težačka radna obaveza bila da zemlju privedu obradbi ili neretljanskim izrazom »zemlju posaditi lozom i izjendečiti« (iskopati nužne jarke oko vinograda).

Podimo nekim redom u nabrajanju radnih i ostalih obaveza neretljanskih težaka.

1. Težak je trebao za jednu, dvije ili tri godine lozom zasaditi obradivu zemlju, a blato za pet godina. To zemljište je morao redovito obrađivati i vinograd gajiti, to jest kopati i prekapati, lozu rezati, polijevati galicom i prašiti sumporom. Ako je bilo potrebno, morao je zidati i međe. Ako ne bi izvršavao te obaveze, gospodar ga je mogao potjerati, a da mu ne plati trud.[6]

2. Zemlju koju bi težak dobio na obradbu nitko drugi osim njega nije ni smio obrađivati, niti je on mogao ikome dopustiti pravo služnosti.[7]

3. Ni zemljište ni svoja prava težak nije smio razdijeliti svojim baštinicima. Jednako nije smio zemlju ustupiti drugome ili je dati u zalog. Zemlju je sam morao u cjelini obrađivati.[8]

[3] Agr. 321, 444, 488, 549, 617; Ugovor iz 1866. kod V. Bjelovučića.

[4] Agr. 125, 345, 358, 465, 451, 483, 488, 492, 495, 560, 617, 642. 674, 679.
Zapisnik sjednica crkovinarstva od 26. veljače 1923. do 11. travnja 1951., registriran u Popisu arhivskog materijala župe Metković pod brojem 38, str. 8. i 68. i na slobodnom listiću u tom Zapisniku. Zapisnik se čuva u dekanatskom arhivu u Metkoviću, koji ću dalje navoditi kao DAM.

[5] Agr. 723.

[6] Agr. 125, 345, 358, 465, 483, 492, 560, 617, 679.

[7] Agr. 125, 358, 674, 679; slobodni list u navedenom Zapisniku, DAM.

[8] Agr. 617, 674.

4. Težak je sklopljenu pogodbu prihvaćao za sebe i za svoje baštinike. Time se ispunjavao, uz dio podavanja, bitni uvjet kolonatskih odnosa.[9]

5. Težak nije smio podizati zgrade bez pismenog gospodareva dopuštenja.[10]

6. Težak je morao čistiti jendeke (jarke), popravljati međe i čuvati i braniti urod od nepoželjnih. Inače mu je prijetilo protjerivanje bez naknade.[11]

7. Težak je morao štititi lozu od bolesti svim poznatim sredstvima, a u slučaju pojave žiložđere morao je iskrčiti stari vinograd i posaditi ga američkom lozom ili ako to ne uradi, gospodar ga je mogao protjerati sa zemljišta. Kada bi loza propala za deset godina, spominje se u jednom dokumentu mogućnost, težak je može još jednom posaditi. Inače ugovor prestaje.[12]

8. Kada bi rezao vinograd, morao je dati gospodaru dio pruća (lozina), ali to nije redovita pojava. Većinom je pruće ostajalo težaku.[13]

9. Jednom se spominje da se težak morao brinuti za poboljšice.[14]

10. Težak je mogao na oranici sijati žito, saditi duhan, kositi travu; morao ju je svakako obraditi i gonojiti četiri godine. (U slučaju da mu je gospodar prije oduzme, platit će mu gnoj po procjeni vještaka. Inače vlasnik može dati sjeme.). Ako uzima stari vinograd, težak se obavezuje da će u toku jeseni iskrčiti vinograd i smokve na njemu i tu zasijati žito i pognojiti zemlju, a jendeke očistiti.[15]

11. Grožđe, mast ili druge plodine težak je u pravilu dopremao do kuće ili podruma (konobe) gospodara, a izuzetno do na rijeku.[16]

12. Ponekad je težak morao plaćati poreze.[17] Češći su slučajevi da poreze (državne i općinske) plaća vlasnik.[18]

Zanimljiv je slučaj kada pogodba ostavlja težaku mogućnost da se do kraja godine predomisli i prekine pogodbu.[19]

13. Neretvanski težak nije na unajmljenom zemljištu smio sam saditi ništa drugo osim loze. Ni jedno stablo, ni jedan stručak zeleni. Svako sađenje mu je morao dopustiti gospodar, a ako bi težak što sam posadio ili bi gdjekoje stablo ili struk zeleni sam nikao onako na divlje, težaku to nije pripadalo, niti je imao pravo na naknadu vrijednosti za te biline. Ponekad su vlasnici težacima dopuštali da zasade po jedno stablo na svakoj zemlji ili po dva na 1000 m^2. Kako se tu radilo o potrebi hladovine

[9] Agr. 125, 321, 358, 549, 617, 674, 679.
[10] Agr. 358, 483.
[11] Agr. 125, 358, 617, 679.
[12] Agr. 358, 483, 617.
[13] Agr. 358, 483, 679.
[14] Agr. 674.
[15] Agr. 321, 345, 488, 617.
[16] Agr. 125, 345, 358, 560, 617, 674, 679.
[17] Agr. 311, 444, 674.
[18] Agr. 488, 492, 617; Ugovor u Zapisniku, DAM; Ugovor kod Bjelovučića.
[19] Agr. 674.

u doba ljetnih poljskih radova, a kako smokva ima široku krošnju, to su obično dopuštali da se ona zasadi na pojedinim iznajmljenim česticama.[20]

14. Za unajmljenu zemlju poljodjelac je davao dio plodina.

Različiti su ti dijelovi. Najčešći je slučaj da poljodjelac od vinograda ili oranice od sastavljenog zemljišta daje polovicu ploda,[21] dok se za žito smatralo da je u Neretvi uobičajeno davanje jedne polovice i jedne desetine.[22] Desetina je išla onoj stranci koja bi dala sjeme.

Ima slučajeva da je težak davao polovicu samo ako bi ubrao dvije trećine ljetine.[23] Nisu rijetki ni slučajevi da težak daje polovicu, a da od gospodara prima sumpor i galicu za vinograde.[24] Polovicu je još znao davati u žitu i sočivu za oranicu i pašnjak s voćkama,[25] za oranicu koju bi uzeo na tri godine s tim da prve dvije godine uzimlje ljetinu besplatno.[26] Jednom sam naišao na mogućnost da težak gospodaru dade polovicu novca ubranog od prodanih proizvoda umjesto polovice uroda.[27] Spominje se pak da je neki težak davao polovicu prihoda od maslina kada su masline bile gospodareve, a trećinu kada su bile težakove.[28]

Neretvanski težaci davali su za vinograde uzete pod najam jednu trećinu i jednu desetinu.[29] Ovdje je desetina bila naknada stranci koja je davala sumpor i galicu.

Trećinu pak plodina davali su od vinograda, sastavljenog zemljišta od vinograda, oranica s tu i tamo ponekom voćkom, od vinograda za koje nisu dobijali sumpor i galicu, za oranicu, za oranicu i voćnjak (pretežno

[20] Agr. 125, 345, 358, 483, 492, 560, 617, 674, 679; Ugovor u Zapisniku, DAM.
Mislim da je na ovom mjestu zgodno navesti slijedeće dvije crtice iz prošlosti neretvanskog gospodarstva.
Od 1843. na općinskim i privatnim zemljištima nastojalo se umnožiti sađenje dudova. U tu svrhu je podijeljeno preko šest tisuća sadnica. Međutim, među seljacima se proširilo da će oni te sadnice morati platiti pa su tada počeli loše postupati sa sadnicama, čupati ih i drukčije uništavati.
Zato neretvanski pretur obećaje da za dane i davane sadnice neće ništa naplaćivati, a možebitni namet u tu svrhu da će preuzeti sam na sebe.
Župnik treba da u tom smislu djeluje u puku. Ovaj pak treba da pripremi jame dovoljno duboke i široke i da u veljači (1847) dođe po sadnice. Sve u svrhu »di veder propagate si utile piante e promassa l'industria serica.« (DAM, Omot 70, dopis opuzenske pretura dekanatu br. 158. od 12. studenoga 1846).
Opuzenski zamjenik dekana preporučuje župniku u Vidonjama da uputi svoje župljane »u texagnu jabuka od zemlje, olli vam krumpira, plod toliko koristan navlastito čeljadim od varste texaka.« (DAM, omot 65, pismo opuzenskog zamjenika dekana fra Ivana Grupkovića Puljana vidonjskom vicedekanu na temelju okružnice 10567/1868. od 7. lipnja dalmatinske vlade, br. 132. od 4. srpnja 1841).

[21] Agr. 101, 125, 345, 358, 411, 451, 486, 490, 495, 613, 617, 635, 636, 639, 640, 642, 646, 650, 706, 708. DAM, Zapisnik, str. 68, 69.
[22] Agr. 434, 614, 631, 645, 679.
[23] Agr. 711.
[24] Agr. 345, 451 (pola galice i sumpora), 480, 636, 646 (trećina galice i sumpora).
[25] Agr. 632, 633, 634.
[26] Agr. 411.
[27] Agr. 451.
[28] Agr. 430.
[29] Agr. 371, 465, 617, 719.

sa smokvama), za oranicu s maslinama, za oranicu kada ne bi dobili sjeme, za oranicu i pašnjak, za ledinu i za zemlju posađenu duhanom.[30]

Gospodaru su davali i četvrtinu prihoda od ulja, grožđa, žita, krumpira, povrća pa i pašnjaka koji je trebalo zasaditi maslinama. Davali su katkada četvrtinu i desetinu.[31] Inače se jednom spominje neki težak koji je davao četvrt litre ulja za svaku maslinu.[32]

Na jednom mjestu se spominje i podavanje petine usjeva.[33]

Tu i tamo naišao sam na najrazličitije obaveze podavanja pa ću ih na kraju ovog odlomka pobrojati. Za pašnjak, odnosno za stabla divljih krušaka dok se ne bi navrnula davao se gospodaru pršut. Međutim, pršute nije davao pojedinac već težačka zajednica, pa je tako redom svake godine drugi težak davao pršut. Pršut i janje spominju se na još jednom mjestu prije prvog svjetskog rata.[34] Za pašnjake znalo se davati po dva pilića i tri četvrt litre mlijeka ili dvije krune za travu. Dva para pilića davala su se godišnje »per onoranza«, dakle za priznanje vlasništva.[35] Za vrt se pak nije davalo ništa jer je takav bio običaj u Neretvi i jer se takav zakup nije brojao u zemljišne odnose.[36] Inak je crkovinarstvo naplatilo 1883. livel za vrt u iznosu od 1,50 fiorina.[37] Težak je obaveze podmirivao i u varićacima kukuruza, na primjer 16 varićaka, što je sniženo na 12 varićaka za osam motika zemlje, ili drugim riječima varićak žita na varićak zemljišta.[38] Poznat je i redoviti obrok podavanja, primjerice 20 kilograma žita koja se stalna količina predavala vlasniku bez obzira što se sijalo i da li se zemlja obrađivala ili se držala u ledini.[39] I konačno, obveze podavanja mogle su se podmiriti i novcem. Tako je neki težak 1903. unajmio 9,5 varićaka oranice s tim da godišnje plaća 44 krune najamnine. Drugi je plaćao za oranicu 6 fiorina, a treći za sjenokošu 3 fiorina godišnje. 1930. pak spominje se najamnina od 250 dinara godišnje.[40]

15. U 1899. našao sam godišnje novčane darove od 25 i 75 novčića.[41] Vjerojatno se tu radi o sličnom priznanju vlasništva kao i pri davanju pilića.

Podavanja od plodina najčešće su se sastojala od dijela grožđa, masti, pšenice, kukuruza, sočivice, krumpira, ulja, povrća, bajama, oraha, krušaka i smokava.

[30] Listić u Zapisniku, DAM. Agr. 365. 422. 430. 483, 488, 492, 560, 617, 620, 622, 624, 625, 626, 627, 638, 641, 643, 644, 647, 648, 649.

[31] Agr. 123, 310, 367, 419, 488, 617, 621, 629, 637, 674. Ugovor kod Bjelovučića.

[32] Agr. 359, 831.

[33] Agr. 488.

[34] Agr. 434, 634,

[35] Agr. 123, 674. Ugovor kod Bjelovučića.

[36] Agr. 461, 723.

[37] DAM, Blagajnički dnevnik crkovinarstva od 1875–1895. (do 1885. pisan talijanski, a dalje hrvatski), zaveden u Popisu pod brojem 7.

[38] Agr. 488; 444; DAM. Zapisnik, str. 4.

[39] Agr. 310.

[40] Agr. 321; DAM, Zapisnik, str. 33 i umetnuti listići.

[41] Agr. 444.

Rok podavanja bio je za žito do Velike Gospe, to jest do 15. kolovoza, a za ostalo do Svih svetih, to jest do 1. studenoga ili do Ilin-dana, to jest do 20. srpnja. Slično je bilo i za novčana dugovanja.[42]

16. Kada je težak koristio u obradbi svoje zemlje kanal koji je prelazio preko gospodareve zemlje, morao je učiniti protuuslugu gospodaru, kao npr. odraditi za njega pet nadnica godišnje.[43]

Raznoliko se odnosilo prema poboljšicama koje bi težak izveo na unajmljenoj zemlji. U doba likvidacije agrarnih odnosa neposredno prije drugog svjetskog rata sud je smatrao da poboljšice pripadaju rataru i da za njih nije dužan plaćati odštetu, a isto tako da ne treba plaćati odštetu za kuće i gospodarske zgrade koje je tu podigao, dok je trebao platiti za one zgrade koje je gospodar podigao poslije 1878. Tako su se sve vrste voćaka smatrale težakovim vlasništvom jer on odavno drži zemlju.

Ranije se smatralo negdje da težak ima pravo na naknadu za poboljšice ako bi bio otpremljen sa zemlje, negdje se trebao toga unaprijed odreći, a negdje u slučaju ako bi vlasnik uzeo oranicu, ili je s nekim zamijenio, ili je prodao, težak bi morao ostaviti zemlju onakvom kakva jest bez prava na odštetu bilo kakvih poboljšica.[44]

Dvoje je sigurno. Ako težak ne bi ispunjao uvjete pogodbe s vlasnikom zemlje, kada bi povrijedio vlasničko pravo prisvojenjem ili sadnjom loza na jednoj zemlji, mogao ga je vlasnik protjerati, a da težak nije smio tražiti naknadu za svoje poboljšice.[45] I drugo: blato koje bi težak otrgao močvari i privео obradbi pripadalo je vlasniku.[46]

Naprijed sam kazao da je kolonat nasljednog značenja. Takvo je značenje zadržao i u Neretvi. Težački položaj, zemlju i obaveze od oca bi baštinio sin, ali i kći. Žena je mogla biti pravna osoba sposobna da na sebe preuzme težačke uvjete. Od žene su obaveze mogle prijeći i na njezina muža, mogla ih je u miraz sobom donijeti sa zemljom, kako je ona stara Slivanjka donijela maslinjak.[47] Međutim, gospodar je u slučaju kmetove smrti mogao, iako je pogodba i dalje trajala, da izabere među težakovim baštinicima koga on želi i cijeni kao dostojnog nasljednika. Svakako da na to nije bio obavezan.[48]

[42] Agr. 444; DAM, listić umetnut u Zapisnik.
[43] Agr. 725.
[44] Agr. 616, 617, 711, 444.
[45] Agr. 617.
[46] Agr. 125, 358, 483.

Jendečenjem se močvara dotjerivala do vinograda. Kada bi propala loza, tada bi težak »po težačkom zanatu i običaju« nekoliko godina sijao žito pa onda opet lozu.

Na desnoj obali Neretve postojao je ovakav običaj: parne (take) godine sijala bi se pšenica, a neparne (lihe) kukuruz. Susljedno pšenica se žela svake neparne, a kukuruz brao svake parne godine.

Tako na primjer 1909. se sa zemlje digla pšenica, a u proljeće 1910. se sijao kukuruz. Između toga je zemlja stajala u ledini, kako je običaj u Neretvi. (Agr. 374, 613, 719).

[47] Agr. 701, 708, 719.
[48] Agr. 358, 492, 617, 674.

Osim ovoga prava gospodar je imao i druga:

1. da najuri težaka sa zemlje bez naknade ako ovaj ne ispunja bilo koji uvjet pogodbe, a naročito ako nemarno obrađuje zemlju. Dapače, čak je mogao težaka goniti za štetu. Jedan ugovor predviđa opomenu neradinu težaku, a tek nakon ponovnog neposluha slijedio bi izgon uz naknadu polovice težačkog truda, a od vinograda po procjeni. U tom slučaju vlasnik je mogao prije namiriti svoje troškove i štetu.[49]

2. ako bi težak otišao prije isteka roka, gospodar bi imao pravo tražiti naknadu za preostalo vrijeme do kraja roka pogodbe.[50]

3. mogao je nadzirati težaka u poslu, prisustvovati obrezivanju loze, polijevanju galicom i prašenju sumporom, proc'enjivati grožđe prije zrenja (ako bi pak kasnije utvrdio da je bio potkradan, može težaka bez naknade protjerati), određivati vrijeme trgačine (berbe), na primjer o Maloj Gospi, ili se o njoj dogovoriti s težakom, ili ovome dati privolu. Ako težak odredi nadnevak i na osam dana prije obavijesti gospodara, mogao je on ili njegov ovlaštenik prisustvovati berbi i diobi grožđa, uzeti pola krčevina loze kada se iskrči vinograd i sve voćke u dobru stanju.[51]

Među obaveze vlasnika spada samo to da pogodbu prihvati za sebe i svoje baštinike.[52] Ipak na jednom mjestu stoji da vlasnik, ako želi prodati zemlju, treba najprije obavijestiti težaka, a ako ovaj ne bude želio kupiti zemlju, da tek onda traži drugoga kupca. To može lako zvučati kao neka formalna pošurica i zato je ozbiljnija druga strana: ako težak želi prodati svoje proizvode, treba ih najprije ponuditi vlasniku.[53]

Kako je težak iz kolonata pravna osoba, predviđeno je bilo da se u slučaju spora između njega i vlasnika, moraju obratiti sudu ili poštenim ljudima.[54]

— — — —

Razrješenje zemljišnih odnosa pred drugi svjetski rat izazvalo je mnogo prijava težaka. Veći broj težačkih prijava sud je riješio u korist poljodjelaca dodijelivši im zemlju i razriješivši njihove kolonatske odnose s vlasnicima. U slučajevima da je odnos trajao neprekidno od prije

[49] Agr. 358. 451, 617, 674.

U prvom svjetskom ratu Nonković, posjednik, iskoristio je priliku dok su njegovi težaci bili u vojsci, pa je s ruskim zarobljenicima zaposjeo četrnaest zemljišta svojih težaka. (Agr. 549).

[50] Agr. 483.

[51] DAM, Zapisnik, umetnuti ugovor.

Agr. 125, 358, 483, 451, 345, 492. 465, 560, 617, 679.

Zanimljivo je navesti »vrime za trgačinu«:

14. i 15. biva prvi petak i subota: Bania i Rogotin,

17. i 18. drugi ponediljak i utorak: Podvornica, Jasenska i Luke,

21. i 22. drugi petak i subota: Prunjak, Glog, Privlaka, Roksić, Luke Nonkovića i ostalo.

Ovaj »slideći običaj od starine i po čuvenju kipa pristojni« vrijedio je za područje Opuzena, Komina i Rogotina. (DAM, omot 70, Javljenje Podesterie u Opuzenu od 9. IX. 1849).

[52] Agr. 321, 358, 679.

[53] Agr. 560.

[54] Agr. 321, 492, 617; DAM, Zapisnik, umetnuta pogodba.

11. siječnja 1878., dosuđivao je da odštetu vlasniku plati država, a ako je odnos bio stariji samo od 4. studenoga 1900., da odštetu plate po pola država i težak.[55]

U drugim slučajevima ili su prijavitelji odustajali jer su zemlju obrađivali kraće od tridest godina, ili bi prijave sud odbacio zbog istog razloga ili zbog nedostatno sastavljene prijave, ili jer se radilo o oranicama koje zbog neretljanskog običaja nisu spadale u okvir ovog zakona, ili jer se radilo o vrtu čija se obradba nije smatrala zemljišnim odnosom, ili jer su prije prijave vlasnik i težak već sklopili kupoprodajni ugovor, ili jer su prije prijave već međusobno riješili spor.[56]

— — — —

U dokumentima nisam našao dovoljno podataka koji bi ocrtali izgled i gospodarsku silu jednog vlasničkog imanja. Nešto podataka ima o imanju metkovske župne crkve svetog Ilije.[57]

[55] Agr. 123, 125, 129, 134, 137, 617, 620. 624. 625. 626, 627, 629, 633, 637, 638, 639. 641, 642. 643, 644, 647. 648. 701, 704, 711, 719 itd.

[56] Agr. 101, 125, 127, 138, 139, 140, 141, 610, 613, 645, 646, 650, 706, 717, 718, 723. 746.

[57] Imovina ostalih župa u Neretvi za 1842/3. i 1845.:

Komin 1842/3. vrt od kojeg se može dobiti oka luka (kapule).
1845: 6 motika vinograda, vrijednost 150 f, btto proizvod 30 f,
1 varićak zemljišta koje se ne obrađuje, vrijednost 20 f,
2 motike vinograda, vrijednost 20 f, btto proizvod 8 f. i
kuća u kojoj stoji župnik i »villici«;
Plina 1845: kuća, vrijednost 50 f,
3 motike vinograda, 15 f,
4 varićaka zemljišta, 45 f,
2 vrta. 40 f i
kuća. 125 f;
Borovci 1842/3: 8 motika vinograda,
1845: 14 motika zemljišta, 18 f, proizvod 6 f i
kuća;
Slivno 1845: Kuća;
Vid 1842/3: vinograd;
1845: 7 motika vinograda, 100 f, proizvod 27 f,
kuća vrijednost 30 f;
Struge 1845: 5 motika zemlje, 20 f, proizvod 3 f,
4 varićaka zemlje i
kuća;
Pasičina 1845: kuća 40 f;
Vidonje 1845: 2 motike vinograda, koji je darovan 40 f. i
kuća 300 f;
Desne 1845: 5 motika vinograda 54 f,
3 varićaka zemlje 35 f,
vinograd 15 f, proizvod 4 f,
2 kuće 120 i 20 f:
Dobranje 1845; 1 varićak zemlje 15 f, proizvod 3.40 f. i
kuća 80 f;
Opuzen 1845: kuća oporučno ostavljena 1843.
5 varićaka zemlje dar Nonkovića, dio za groblje, 100 f,
4 varićaka zemlje. 80 f.
31 motika vinograda s 180 maslina. 620 f (150 f),
kuća u Zaostrogu 800 f, a druga 150 f.
Ukupna vrijednost (uključivši metkovsko imanje) je 5700 f. (DAM. omot 68. i 69).

Crkva je 1822. imala oko tri »campi padovani«, »Kanap paduanski« iskazan u metarskoj mjeri iznosi 36,5587 ara (usp. Vinarski i vinogradarski almanah za godinu 1901, Split 1901.) zemljišta. Isto zemljište spominje se 1846. uz još jedan pobliže neoznačeni teren i kuću. Ovo je imanje za 18 čabrova vina bilo oporezovano s 4 fiorina.[58]

Prihodi ovog imanja sastojali su se od: prodaje zemlje i rijetko kuća, iznajmljivanja kuća, milodara, plaćanja za mise, oporučnih pologa i zadužbina, od podavanja težaka, prodaje vina, rakije, kukuruza, samišice (sumjesnice, to jest žitne smjese, na primjer od pšenice i ječma), sijerka. Troškovi su: osiguranje crkve i kuća, porez, troškovi za crkvu i kuće, za obradbu vinograda, ponekad za poboljšice na njima (do 50 f), za berbu (»sarčeno za vrime jamatve«. Za ovu su znali skupljati i milodare).

U novcu vide se rashodi i prihodi ovako: 1802. prihod 125 talira, a rashod 109 talira; između 1859. i 1870. prihodi se kreću između 132 fiorina i 360,28 fiorina, a između 1875. i 1895. od 224 do 713,44 fiorina, dok su rashodi između 210,74 i 742,57 1/2 fiorina. Razlika ide od — 117,90 do + 555,11 fiorina. Najčešće je ispod + 100 fiorina.[59]

[58] DAM, Omoti 65, 66. i 70; Inventar od 30. ožujka 1822. poslan preturi; Idem 1840; Riparto br. 120/31. od 30. prosinca 1840.

[59] DAM, slobodni listić 7. VII 1802; Libar od sindicastva S. Ilie, blagajnička knjiga 1805–1835, 1891–1895, u Popisu pod brojem 6; Blagajnički dnevnik crkovinarstva od 1875–1895, u Popisu pod brojem 7; Blagajnička knjiga 1839–1873, u Popisu pod brojem 8.

»Godina gospodinova 1802. na 7 Luglia u Metcovichi

Danas bisse uçigneni prokuraturi S. Illie Nicola Illich. Gargha Omissanin, Franc Franich Soçivica i na svarhi godine to jesti na 8. Luglia 1803. pridadosse conat gniove sluxbe svemu puku, i primisse za intradu od ono vina sto prodadosse uzve tallira 125.

Od ovoga bi poharçeno za potribe czarkovne i gniezine intrade sve potanko kako slidi

Bi dato za svichie o Kandalori za czarkvu i za brachiu tal		28	
Bi dato za meso za otargat vinograde tallira		7	
Bi dato za meso kada se kopasse vinogradi i za objariti iste vinograde usve tallira		21	z 4
Bi dato za ribbu kada se rizasse vinogradi			z 156(?)
Bi dato za jednu piriju za czarkovnu cuchiu			z 5
Bi dato za jedne verighe guozdene			z 5
Bi dato za dvi bukare za czarkuu			z 5
Bi dato za jabuke o Boxichiu za czarquu			z 6
Bi dato za 11 zdilla darveni			z 45
Bi dato za tarkglie (pritke m. o.) za vinograde i nisto ribbe			z 6
Bi dato za oçistiti srebro			z 3
Bi dato za jednu alku i çavle			z 1. 10
Bi dato za motiku czarkovnu			z 12
Bi dato za sok u vechie puuta za mestre			z 12. 10
Bi dato za mlinarinu i dva puta			z 9
Bi dato za obruçe			z 8
Bi dato sto se podkivasse zvona			z 2
Bi dato kukuruza za claçinu okah	80		
Bi dato sirka za claçinu okah	80		
Bi dato rakije za klaçinu okah	5 1/2		
Bi dato uglia za klaçinu oke	2 1/2		
Bi dato vina za istu okah	420		
Bi dato za klaçinu gotovo jaspre tallira		16	

U težačke troškove spadali su utrošci (arči, tratnje) za meso koje su davali težacima za rada u vinogradu, za ribu, pogače i sir, za mlinarinu, trklje (motke, pritke), motike, obruče, vino i ocat (kvasinu).[60] Godišnje bi ti troškovi iznosili tridesetak fiorina.

Crkva nije, dakako, svoju zemlju sama obrađivala, već ju je davala težacima na livel. Još 20. travnja 1887. splitski ordinarijat je razaslao svoju okružnicu broj 1316.[61] U njoj kaže da seljaci obrađuju crkvenu zemlju za hranu, i nastavlja da takav običaj nije crkvi koristan, a moralno i materijalno je štetan za seljake. Zato nalaže da se to obzirno iskorijeni i da se unaprijed zemlja daje na obradbu uz novčanu nagradu, a tamo pak gdje ima mnogo zemljišta, ovog treba u dijelovima dati »na kmetstvo, sklopiv prije odnosnu pogodbu« koju treba odobriti biskup.

I crkva je iznajmljivala zemlju težacima uz uobičajene neretvanske uvjete i pogodbe.

Zemlju je obično davala na šest godina. Imala je sukoba s težacima, gonila ih sa zemlje, predavala sudu, mijenjala uvjete pogodbe na bolje za težaka, mijenjala težaka, produžavala pogodbu i tako sve do 1947. kada je počelo provođenje Zakona o dokinuću svih zaostalih obveznih

Bi dato u dva puta za uglie za czarquu sirka var(ićaka) 18
Bi dato majstorim koi czarquu od prokuturine ovi prokuratura parvo
Bi dato za prah i uglie majstorim tallira 4 z 16
Bi dato za mlinarinu istim majstorim z 14
Bi dato Marku Gabrichiu koi oddi u Makarsku z 32
Bi dato za sceniczu maistorim tallira 11 z 8,26
Bi dato brasna dvi stotine i četardeset i pet oka dico 245
Bi dato rakije istim maistorim oka 42
Bi dato istim maistorim vina bačvu punu
Bi dato istim maistorim gotove jaspre tallira 24
Bi dato čoviku koi zgarnu klak u ruppu z 4
Sada bi usve poharčeno kako gori tallira 109 z 2,26

Priuzamsi intradu i spexu osta czarqua brez tratgnie u koristi tallira 16 çini czekina 8. Tako svidoçim ja fra Carlo Sderich parok od Metcovichia

Odvisse bi dato za conope za czarquu grossa 5,1/2

Da se bude prodalo sve vino, rakija i xitto czarkovno ostalo bi gotove jaspre usve czekina 111.«

Prodaja vina i žita vršila se i na dražbi. To se može vidjeti iz dva priložena dokumenta za koje zahvaljujem Đordu Popovcu iz Metkovića. On mi ih je pribavio iz oskudnog arhiva pravoslavne crkve svetog Đorđa u Metkoviću.

Polizza di incanto

1. Per la vendita di sei barilla di vino, diccioto quartuzzi di acquavita, varichiaki dodeci di orzo formentato, varichiaki undeci e mezo di formentone, varichiaki 5 di sorgo di ragione della Parochiale del rito greco in Fortopus nel circolo di Spalato dipendentamente dalli vignoli appartinenti alla chiesa stessa nonchè dal'ellemosina racolta dai fedeli nell'anno corente 1827.
2. La deliberazione si sará al pubblico incanto nel giorno del mese di novembre alle ore 10 a. m. nell'uffizio dall'Imp. Reg. Pretura di Fortopus coll'intervento di un membro della respectiva Fabbriceria e seguirà a favore dell'ultimo maggior offerenta.
3. La prima voce d'incanto sara

a fiorini 2 × 20 per la vendita di ogni barile veneti di vino
b × 3 1/2 per ogni quartuzzo di acguavita
c × 16 per varichiak di orzo formente
d × 17 per varichiak di formentone
e × 9 per variciak del sorgo

odnosa u poljodjelstvu. Zanimljivo je da i 1949. i 1950. ima nekih pogodbi o najmu zemlje za sadnju pamuka ili obradbu vinograda, ali da crkovinarstvo kao gospodarska uprava crkvenog imanja za to ne traži od težaka nikakve naknade.[62]

Stari odnosi su konačno iščezli početkom druge polovice dvadesetog stoljeća.

*

U općem zaključku mogao bih reći da su težački odnosi u Neretvi istovjetni kolonatskim odnosima u ostalim južnim hrvatskim krajevima

4. Seguita la delibera sarà stipulato il contratto e l'ajudicatorio subito dovrà ricevere inconsegna il rispetivo imposto in moneta sonante a mani dell'infrascrito Preside.
5. La spesa del banditura ed ogni altra relativa alla deliberazione saranno suplite dal deliberazione.

Fortopus li 12. Novembre 1827.

Croce + di Nicolo Paranos preside iliterato
M. Vucadinovich parroco.

Contratto

fra il consiglio di fabricha della Chiesa parrochiale di rito greco in Fortopus ed Alessia Zanouich per l'acquisto da questi fatto all'odierno pubblico incanto degli infrascitti generi d'elemosina, spettanti alla Chiesa medesima dipendentamente dal raccolto da cond. anno 1826.

I Si accordano in vendita dal consiglio di fabbrica suddetto al deliberatorio Allessio Zanouich barilli sette veneti vino comune, per il prezzo deliberato al rispettivo incanto che risulta dal relativo atto di delibera.

II Il deliberatorio Zanouich riceve come confessa aver ricevuta il sud° specificato genere e nelle giusta totalità e misura, e quindi lo stesso a saldo del rispettivo importo, ennumera subito fiorini undeci, karantani quarantasette (fri 11 kni 47) per la cui somma il sottoscritto ricevente preside gli fa quietanza, che corrisponde alla relativa reversale, rilasciata contemporaneamente dal deliberatario e pagatore Zanouich.

III Ed il presente viene sottoscritto in triplo originale dal medesimo de liberatario Zanouich, da Nicolo Paranos per parte del Consiglio in qualità di Preside e da due testimoni presenti a questo contratto

Fortopus, li 11. Novembre 1826.

+Croce di Allessio Zanouich illit. delib.
+Croce di Niccolo Paranos Preside illit.
Stefano Manenizza, testim.
G. Sigliegh, testimoniale

(na drugoj stranici):
N 23416/222
Visto ed approvato dall'I. R. Governo della Dalmazia
Zara 5. Dicembre 1826.
MP (nečitljiv potpis)

Kada već govorimo o crkvenim prihodima, neće biti nezanimljivo na ovome mjestu pogledati kako je u Neretvi izgledala redovina i dažbine prilikom vjenčanja. Navest ću oba spisa u izvornom obliku:

»Iskaz
župske redovine koju daju seljaci iz Vidonja

1. za Božić svaka kuća pleće i kolač kako je koja u stanju i po karantan za one tri mise na Božić,
2. O Uskrsu svako čeljade s 14 godina po jedno jaje,
3. O Duhovima svaka kuća grudu sira i runo vune, ako ima živoga, ako nema ništa,

izuzimajući poljodjelske prilike na području bivše Republike Dubrovačke.

Temeljna značajka neretvanskog težaštva je u tome što neretvanski poljodjelac u pravilu zemlju privodi obradbi, otima je od močvare ili je uzdržava u obradbi. Dalje: težački odnosi su praktično trajni (baštinici smjenjuju prednike) i težaci su tako ipak na neki način vezani za zemlju iako im nitko ne jamči da će na njoj ostati, iako ih nitko ne može na njoj zadržati.

Težaštvo je u Neretvi bilo mnogostruko u svojim inačicama, ujednačeno u svojoj biti i trajno u gospodarskoj prošlosti kraja. Dokinulo ga je tek najnovije vrijeme.

4. O Trojstvu kuća po kvartoč masla ako ima živoga,
5. Svako čeljade od 14 godina tri oke pšenice a tri oke jarika (ječam, m. o.) na kantar,
6. Za svakog opjevka po karantan,
7. za vinčanje čarape i pleće ili kolač,
8. 117 f iz državno-crkvene hasne.

Vidonje 10. sičnja 1868.

Don Josip Stojković stari
Don Ante Mebraca novi opravitelj«

(DAM, omot 76).

»Revdō Padre Prōn. Coldmō.
U Opuzenu na 27. Luglia 1820.

Odgovaram na vasse pitagnie zarad vinçagnia sto nas igie jesti kako slidi:

1. Divojca oli udoviza u duxnostie dati jedan fazulet (rubac, m. o.) oli çarape.
2. Od strane mladoxegnie duxnostie dati plechie od brava oli peçeno oli sirovo, jednu bozzu vina i jednu pogaçu i ako imadu glustvo stari svat zove na ruçak parroca.
3. Duxan je dati cum za blagoslov parstena 18 karantana. Dali ovo sve morete prigoriti za jednu peççu jaspri.

Lipo vas pozdravgliam i ostajem na slusbu v. o. l.
Sluga i priategl
fra Ante Levro parrok

(Iz spisa pravoslavne crkve u Metkoviću).

[60] DAM, Listić od 7. VII 1802; Libar od sindicastva, naprijed naveden.

[61] DAM, omot 79.

[62] DAM, Zapisnik, stranice 4, 5, 8, 12, 14, 27, 33, 68, 69, 84, 85, 93, 98, 95.

SLAVKO GAVRILOVIĆ

PISMA B. ŠULEKA U MATICI SRPSKOJ

U Rukopisnom odelenju Matice srpske u Novom Sadu nalazi se deset pisama i jedna recenzija Bogoslava Šuleka. Osam od ovih pisama upućeno je u Šid književniku i jezikoslovcu Adamu Dragosavljeviću,[1] jedno nepoznatom licu u Karlovcima, a jedno Matici srpskoj, kojoj je upućena i recenzija o dva rukopisa iz oblasti narodnog gospodarstva.

Pisma upućena A. Dragosavljeviću ne samo da su najbrojnija nego su i najzanimljivija; ona se odnose kako na Šulekovo i Dragosavljevićevo interesovanje za jezik, gramatiku, rečnike, tako i na društveno-političke, agrarne i kulturne prilike u doba apsolutizma. Prepiska između njih otpočela je 1851; kad se završila, nije nam zasad moguće ustanoviti, jer nije do kraja sačuvana. U Matičin arhiv pisma su došla zajedno sa ostavštinom A. Dragosavljevića, ali su posle izdvojena i inventarisana pod Šulekovim imenom. U Šulekovoj ostavštini u Institutu za književnost JAZU u Zagrebu uspeli smo pronaći samo jedno Dragosavljevićevo pismo Šuleku, kao i pismo Petra Matića[2] iz Mitrovice, s kojim se Šulek pokušavao dopisivati, ali je sve ostalo samo na po jednom pismu sa obe strane.

[1] Adam Dragosavljević (1800–1862), učitelj u Mohaču i Vukovaru, zatim beležnik u Šidu, prijatelj Vuka St. Karadžića, sakupljač narodnih umotvorina, pisac gramatikâ i književnik. U Šid je došao 1838. i postao beležnik, ali je već 1839. bio lišen zvanja i službe, pa je prešao u Srbiju u kojoj je proveo godinu dana kao sekretar »Primiritelnog suda«. Pošto se žalio caru Ferdinandu, bio je njegovim rešenjem ponovo vraćen u službu 1840, pa je u njoj ostao sve do revolucije 1848. (Prema: *Letopis MS*, knj. 188–190). U početku revolucije bio je aktivan, pa je bio biran i za delegata za skupštinu u Karlovcima (Pobliže: *Dr Slavko Gavrilović*, Šid i Šidsko vlastelinstvo. Novi Sad 1958), ali je kasnije došao u sukob sa šidskim opštinarima koji su 27. XI 1848. »bez uzroka jači ... bez suda sami svojevoljno« prekršili ugovor iz 1838. i prepolovili mu platu, a januara 1849. opština ga je »iz kvartira silom istisnula« *(Matica srpska*, Rukopisno odelenje, M. 3743). Ali posle je došlo do pomirenja, iako je povremenih peripetija bilo sve do kraja njegovog života.

[2] Petar Matić, kapetan-auditor iz Sremske Mitrovice, poznat kao vatreni levičar na Hrvatskom saboru 1848. Kasnije se penzionisao i pasivizirao.

Smatramo da će ova pisma biti od koristi kako za bolje poznavanje Šulekove i Dragosavljevićeve ličnosti tako i za proučavanje prilika u Hrvatskoj za vreme Bahovog apsolutizma.

I

B. Šulek nepoznatom licu iz Srem. Karlovaca

U Zagrebu 28 trav. 1849.

Gospodine!

Vi ste mi već višeputah javili karlovačke novosti. Da Vam ljubav vratim, hoću i ja da Vam zagrebačke, nu budući nemogu dospěti da svim svojim priateljem uvěk vlastoručno odgovorim, zato Vam evo pošiljam moje štampane novine,[3] moleći Vas svesardno, da mi i u buduće javljate, što kod Vas biva, makar i u kratko samo, pa neću ni ja propustiti Vam na gori navedeni način odgovarati.

Mi u Zagrebu neimamo sad ništa novoga: novosti se sad tamo doli kod Vas kuvaju, a što i jest kod nas novosti, evo Vam u novinah.

U Vaše priateljstvo preporučuje se

Bogoslav Šulek

(Matica srpska, Rukopisno odelenje.

Pisma, br. 6993)

II

B. Šulek A. Dragosavljeviću

U Zagrebu 28 srp. 1851

Gospodine!

Doznao sam prěko svojih prijateljah, da ste Vi mnogo naših rěčih sakupili. Buduć da ja baš sada osobito za naše činovnike izdajem rěčnik našega jezika: zato Vas uljudno molim, da biste mi izvolili sabrane od Vas rěči prijateljski priobćiti, da njimi dělo svoje ukrasim. Nemislim ja po tome kititi sebe tuđim perjem, već Vas uvěravam, da ću sve naznačiti, što je čije.

Nadam se, da će mi Vaše meni dobro poznato rodoljubje oprostiti, što se ovako jedva poznat, s prošnjom na Vas obraćam.

[3] U pitanju je *Slavenski jug* koji je izlazio u Zagrebu od avgusta 1848. do februara 1850.

Ako molbu moju uslišite, molim Vas da mi proševinu poštom u Zagreb pošaljete. Nadajuć se povoljnom odgovoru[4] ostajem

Vaš iskreni štovatelj
B. Šulek

(*Isto*, 4154)

III

U Zagrebu, 21. kol. 1851.

Gospodine!

Lěpa Vam hvala na bratskoj ljubavi, kojom mi svoju pomoć obećaste. Nu kako ću sada? Od ono několiko rěčih, što mi priobćiste, razabrao sam, da ste Vi marljivije skupljali narodne rěči nego što to obično biva, zato nebih želio, da mi bude rěčnik čist od Vašega bisera. Nebili koga kod Vas našli, koji bi mi one Vaše bilješke o mom trošku prepisivati htio? Ili nebi li mogli meni samomu poslati svoje bilješke, a ja bih je sam prepisao, i onda Vam opet original poslao? Ako nije moguće nijedno, onda moram dakako do januara čekati, nu bojim se, da ćete zakasniti ponešto, jer me ljudi upravo těraju, da pošaljem rukopis u štampariju, buduć da neima rěčnika. Jošt Vas molim, javite mi, nepoznajete li koga, koji je takogjer rěči po narodu kupio, pa da molim od njega lexikalnu podělu.

A sada na Vaš desetak.[5] Teško je ovdě pomoći u ovo doba, gdě je nazadak mah preoteo kao nikad prije. Neznam pravo, je li ta Vaša zemlja allodialna, što li. Ako nije strogo *urbarska*, onda nestoji po sadašnjem tumačenju ukinuće daćah, već trěba da se mirovno pogodite sa spahijami, pa makar i grozili i prětili, nebi li ih nekako prije privolili na povoljnije pogodbe. U Hrvatskoj bar svagdě čine tako seljaci. koji su do sada tako zvanu gornicu plaćali. Ako ni to nebi mogli postići, a Vi onda ištite od popečiteljstva ukinuće »des getheilten Eigenthums« uz naknadu. Nu neznajući pravo stanje Vaše razpre, nemogu Vas pravo ni

[4] Dragosavljevićev odgovor usledio je 30. VII/11. VIII 1851. U njemu stoji:

Vrlo mi je drago, da se vi za naše zajedničke stvari tako svojski zauzimate (interesirate). – No žao mi je jako, što vam po želji umostiti nemogu. Imam toliko posla da vam nisam u stanju *Reči ispisati* i poslati. God. 1836 ja sam ih prepisane g. Vuku predao, a što je ostalo, to je izmrljano, popravljano, i na papirići koje kud razbačeno. Da je u redu, ja bi vam poslao; ili da imate koga svoga, ko bi vam ih prepisati mogao; a tuđin bez mene nemože. Meni će žao biti, ako od ti reči ni jedna među vaše nedođe. Da možete čekati, mogo bi vam u Januaru i februaru prepisati, onda najmanje imam posla obštinska. Evo vam nešto iz početka: (Slede reči prema alfabetu!) (Institut za književnost JAZU, Zagreb. Šulekova rukopisna ostavština. fasc. II, 57)

[5] Izgleda da se ovde radi o desetku koji su seljaci iz Šida davali svom bivšem vlastelinu, unijatskom episkopu iz Križevaca, od zemalja, koje je on smatrao za alodijalne, a opština – za seljačke, jer je alodij nastao oduzimanjem zemlje od seljaka u drugoj polovini XVIII stoleća. (O tom pobliže u našem navedenom radu *Šid i Šidsko vlastelinstvo).*

savětovati, nego ako želite svakako stvar těrati, a Vi opišite, što je i kako je, pa se obratite na odvětnika Maksima Pricu ili Eduarda Verbančića, pa ako Vas je vol a, pošaljite prěko mene pismo, ja ću im ga sam predati. Po imenu naznačite točno i potanko, šta želite postići. Pak ako nedobijete sve, a ono je u naše doba opet bolje něšta nego ništa.

Da ste mi zdravo!

Vaš iskreni prijatelj

B. Šulek

(Isto, 4154)

IV

U Zagrebu 8. listop. 1851.

Gospodine!

Vi se možda već ljutite, što Vam do sada neodgovorih; al Vam nisam kriv, krivo je izbivanje naših advokatah iz Zagreba. Pošto se povratiše, učinih s njimi věću, pa evo Vam, što smo uglavili.

Reakcia je natrag udarila, koliko je samo mislila da može bez pogibelji nove; a da se uzda u se, ona bi i tlaku povratila. Nu buduć da se to učiniti neusudjuje, a ona će barem štititi vlastelje, koliko može. U takvom položaju mučan je posao Vaša parnica. Buduć da sada poslě hiljade godinah prvi put bez ustava a pod absolutismom živimo, neima za nas drugoga držala (Anhaltspunct), nego ono několiko carskih odlukah, a i najnovije njegovo očitovanje da želi puku njegove stečevine uzderžati. Vama dakle treba sada postupati putem prošnje, a ne putem suda, jer sud neima zakona, kojega bi se mogao u tom poslu valjano držati. Nego da se napiše molbenica na ministra nutarnjih poslovah, pa da mu se neposredno pošalje. U toj molbenici razložilo bi se, kako je prisvajana od Vašega vlastelina allodiatura uvěk bila sub lite, i što ima o tome dokazah. Zatim bi se kazalo, da ste Vi 1848. godine zajedno s drugimi obćinami prestali davati tlaku, a možda ste i banovu diplomu dobili. Da je stopram g. 1850. Vaš spahija počeo potrebovati desetak itd. Nu ako sve ovo nebi bio dovoljan dokaz za Vašu slobodu, a Vi molite ministra, da on učini naredbe, da se možete odkupiti uz nagradu (ta, nagradu biste morali i kao urbarci dati). U ostalom bi se još popisale sve Vam do sada od Mayerhoffera[5a] počinjene krivice itd.

Ako se s ovim mněnjem slažete, a Vi popišite odmah što na stvar spada, i pošaljite to amo zajedno s documenti. A mi ćemo Vam ovdě molbenicu sastaviti, pa ili k Vam, ili upravo u Beč poslati. Bar će se ovim načinom stvar s města krenuti, jer opet nemislim, da bi htěla vlada Vas *same* pod spahijom ostaviti.

Radi Vašega Grundbucha govorio sam s arkivarom Kukuljevićem;[6] nu on nije ništa našao, jer mi niste potanko naznačili datum ili godinu.

[5a] General Ferdinand Mayerhoffer von Grünbühl (1798–1869), upravljao Vojvodinom od kraja 1849. do 1851.

[6] Ivan Kukuljević – Sakcinski, poznati hrvatski političar i naučnik, bio je upravnik Zemaljskog arhiva u Zagrebu od 1848. do 1860.

A možda je stvar među onimi pismi, koja su iz Pešte lani ovamo dovezena, a sanduci sve do sada nisu jošte ni otvoreni, jer vlada neće da učini kakve naredbe za arkiv zemaljski. – Nu samo Vi potanko javite o stvari, što znadete, pa ćemo jošte jedanput potražiti.

Lěpa Vam hvala na početku Vašeg mi poslanoga rěčnika. Da Bog da i ostalo mi mogli poslati.

Novostih neimamo nikakvih; nu čekamo svaki dan iz Beča kakvoga belaja. Dobru se više nenadamo. Žalostan glas raznosi se ovuda, da će se vojvodstvo[7] ukinuti i opet s Ugarskom sdružiti. Zlo i naopako! – Pogovara se također, da su Jelačića u Beč na odgovor pozvali radi zakona o občinah, što ga je samovoljno proglasio. Otišao u Nedodj'ju! i tako se ništa baš ništa više nebrine za svoju domovinu, već samo za svoj džep. Zato ga i tišti obća mržnja i prezir.

Ja sam věkom

Vaš iskreni prijatelj

B. Šulek

Ako pristanete na moje mněnje, opišite *potanko* stanje Vaše, jer nam ovdě nisu poznate okolnosti.
(Isto, 4157)

V

U Zagrebu 5. pros. 1851.

Dragi prijatelju!

Vaše pismo od 10. nov. primio sam evo stoprv ovih danah; Bog zna kuda je tumaralo, a ja se bojim, da ću Vam se i opet zaměriti ni kriv ni dužan, što sam onako odocnio s odgovorom. S Vašom objavom sam otišao odmah k Županu,[8] te ga oprosih, da Vam uzme knjigu u naručbu, i on mi obeća, pa ako mu knjige bezplatno pošaljete, za 10 po sto (inače mu se plaća 25 po sto). Kad ga zapitah, koliko da mu pošaljete, on mi reče, da će biti dosta 10 exemp., ako možebit jošte komu drugomu pošaljete na prodaju, inače pako 20. On nekrati, ako i više pošaljete, al se boji, da ćete badava plaćati vozarinu. Jer kod nas za sada čitaju (osim pravoslavnih) samo izobraženiji ljudi ćirilicom, a ovi znadu němački, ili bar imadu němačku gramatiku.

Lěpa Vam hvala na ono několiko rěčih, što ste mi opet poslali. Ima ondě puno bisera. Oči mi već pobělište izgledajuć januar, gdě ću od Vas sve dobiti. Nu kod někojih rěčih nije dodato šta znače. Tako n. p. rad sam znati, šta će reći: poloj, polojito. Ima li kod Vas rěči za: horizontalis, perpendicularis, planum inclinatum?

[7] Vojvodina srpska i Tamiški Banat (1849-1860). Njen status bio je vrlo nesiguran, pa se već 1851. diskutovalo o njenoj sudbini kao posebne krunovine. Ipak je do njenog ukidanja došlo tek posle Bahovog apsolutizma, 1860. godine.

[8] Franjo Župan, od 1808. knjižar i knjigovezac, 1826. kupio štampariju, poslovan čovek sa dobrim vezama (*Josip Horvat*, Povijest novinarstva Hrvatske 1771–1939, Zagreb 1962, 77–78).

Kad pošaljete knjige, najpriličnije će Vam biti, da je opremite parobrodom prěko Siska (neznam samo da li jošte hodi). Čim ovamo stigne, ja ću se pobrinuti da se u novinah oglasi; a za sad bi bilo suvišno, dok je neima na prodaju.

Novoga kod nas slabo šta imade, a šta imade, nevalja mnogo. Zakon obćinski grada Zagreba sa svim je suspendiran, na koliko obćini kakvo pravo daje; sva je ova prava vlada u ruke primila, i Jelačić ban, slavni taj junak, najposlušnije je njezino orudje. Censura je opet formalno uvedena, a censor je gradski satnik. Od nove godine imao bi izlaziti »Neven« časopis, nu još neima urednika. Našoj Matici bi vlada rado haka došla – tim bi nam propalo zadnje utočište narodnosti.

Kako ste Vi prošli s Vaš'm spahijom? Nepišete o tome ni rěči. Možda je Coronini[9] bolji, te će Vam biti na ruku. Ovdě sad uredjuju obćine; načelnika *imenuje podžupan*, te se spahije otimlju za tu čast – samo da se dokopaju obćinskih pisamah, pa zlo i naopako po seljake! Već sada imaju s njimi puno běde.

Iz Beča javljaju, da je gradjanski zakonik za nas zbilja već gotov, te će se na skorom proglasiti zajedno s uredbom o dědinstvu. Da Bog dade! Jer sada sudci naši* ljude samovoljno kao nikad prije. O novoj konstitucii što ju je car obećao ni mukaet. O nabavljanju narodnoga kazališta isto tako. Gaj si je kupio imanje Herešinec kod Zagreba, te ga gospodski priredjuje. Sada stopram izlazi Milošiada[10] na vidělo.

Novosti parižke. akoprem su nam iznenada došle, nečine onoliku sensaciu, koliku su činile god. 1848. Tomu je uzrok, osim mrtvila i apathie, koja je mah uzela, još i ta okolnost, što se pravo nezna, kako stvari stoje. Sve věsti dolaze brzojavom, nu time upravljaju vlade, pa što se babi htilo, to se babi snilo. Nu makar i bila istina, što je brzojav doglasio, da je L. Napoleon nadjačao, opet nitko nevěruje, da bi se ovakva beznačajna i nepopularna hulja dan danas mogla na prestolu francezkom uzdržati; akoprem već reactionarne vlade applaudiraju, što mu je za rukom pošlo iz prevare raztěrati sabor i pohvatiti do 300 poklisarah, dakle baš jezgru naroda.

Zima je na nas žestoko nahrupila i svu komunikaciu tako zaprečila, da je ovih danah 1 hvat drvah po 18 for. srebra stajao. Vino kukavno po 12 kr. holba se plaća. Od jedne sobe s pokućtvom do 10 for. sr. na měsec! Za čudo je, kako su se izvanjska odnošenja u Zagrebu od 4 god. proměnila!

Da ste mi zdravo! Sretan Vam božić želi

Vaš iskreni prijatelj
B. Šulek

(Isto, 4156)

* U tekstu izostavljena reč. Proverio S. G.

[9] Grof Johann von Coronini – Cronberg. Na čelu Vojvodine srpske od 24. VII 1851. do 1859. Na ovaj položaj došao posle Mayerhoffera.

[10] *Milošiada* – afera između kneza Miloša Obrenovića i Ljudevita Gaja 1848, nastala povodom Gajeve ucene Miloša.

VI

U Zagrebu 20. sěč. 1852.
20. januara

Štovani prijatelju!

Evo Vam u poslu Vaše gramatike nekoliko rěčih. Ako nećete ili nemožete poslati ote knjige parobrodom, a Vi je šaljite u Brod g. D. A. Berliću,[11] Županovu naručevniku, on će mu je već opremiti; pa još možete i za njega koji exemplar za prodaju dodati, jer se i on bavi knjigotržtvom. A za Brod ćete lako naći prilike, ako imate u Vinkovcih kakvoga znanca. Ako pako želite po pošti poslati biskupu Joanoviću jedan iztisak bez velika troška, a Vi ga umotajte u dva ostrižka papira unakrst oko knjige oblěpljena, tako da se vide rogalji od knjige. Ako to učinite, nećete plaćati od lota više od krajcare srebra, ma na kraj austrianske carevine knjiga otišla. I buduć da knjiga Vaša nevaži više 10 lotah, to dakle nećete za nju platiti više od 10 kr. sr. Ako pako želite osigurati da Vam na putu neizgine, a Vi dodajte jošte 6 kr. sr., preporučite ju – pa možete mirno spavati. Ako bi poštar drugačije postupio, a Vi ga tužite upravo ravniteljstvu poštah, vidět ćete, da sam pravo Vas savětovao.

Hvala Vam lěpa na rěčih; nu buduć da mi se posao dalje otegnuo, nego što sam i mislio, to još nisam ni štampati počeo: zato bi bilo zbilja suvišno, da Vas i dalje bez potrebe mučim. Nego Vas samo molim, da mi one rěči, kojih nebude u Vukovu rěčniku, izvolite odmah pobilježiti i poslati, čim Vam stigne Vukov rěčnik. Mi ga još ovdě neimamo, nu čekam ga dan na dan, jer sam si ga po pošti naručio.

Vi mi pišete, da Vas predbrojim na moje novine: hvala Bogu, da toga nemogu učiniti i da nisam više nikakav redaktor, jer su nastala zla vremena po urednike novinah. U Francezkoj ih onaj oběšenjak bezobrazni L. Nap. jatomice odpravlja, kao razbojnike i tate, u Cayenne, jednu francezku naselbinu tamo negdě na kraj světa u pustoj južnoj Ameriki. U nas doduše nije još do toga došlo, nu opet je i jučer urednik Südslavische Zeitunga[12] osuđen na měsec danah u tamnicu i 100 forintah globe, što je priobćio prije nekoliko mjesecih članak oppositionalni u novinah svojih, akoprem je to učinio samo kao odgovor na svoj članak. Sutra će dakle dospěti i u Zagrebu zadnji trak političke liberalnosti – izaći će zadnji broj Südslavische Zeitunga, akoprem je i ovaj već u zadnje vrěme podobro šeprtljio. A ja, kao što rekoh, nisam više nikakav urednik, jer mi je ima tome već godina danah, naša banska vlada zabranila dalje izdavati moje Jugoslavenske novine,[13] zato što su bile odviše liberalne. Već ako hoćete kakav naš list štiti, buduć da Gajeve novine

[11] Ignjat A. Brlić (1795–1855), živeo u Sl. Brodu i N. Gradiškoj. Bavio se pitanjima jezika i gramatike.

[12] Ovaj list izlazio je od početka 1849. do prve polovine 1852. Urednik je bio ⟨Josip Praus⟩. To je bio jedini opozicioni list u prvim godinama apsolutizma, posle zabrane Slav. juga. (*Horvat*, n. d. 172)

[13] Ove su novine počele izlaziti 8. IV 1850, kao nastavak Slav. juga, kao organ grupe radikala. Novine su zabranjene 16. XII 1850 (*Isto*, 179–180).

baš ništa nevaljaju, a Vi se predbrojite na zabavni časopis »Neven«, koji nastojanjem naše Matice izlazi svake nedelje jedanput na čitavom arku. Ćena mu je s poštom na cělu godinu 5 for. sr., a uređuje ga Mirko Bogović.

Pa šta mi Vi sada radite? Buduć da ste se rešili tereta bilježničkoga, to Vam bar sada preteče koji časah, da pišete za narod što, jer to je odsele jedini put, kojim ćemo moći narodu lěpšu budućnost pripravljati. Nemojte dakle duhom klonuti, nego primite se pera věšto i napišite ili prevedite kakvu knjigu.

Mi čekamo svaki dan iz Beča novu konštituciu, koja se međutim neće směti zvati konštitucia. Za vojvodovinu se ozbiljno govori. da će se opet Magjarom podvrći, i mi se imamo zahvaliti samo velikoj važnosti Jelačića kod samog cara, što nas ista nesreća nedopade. Kamo sreće, da se je bila vojvodina s Hrvatskom sdružila,[14] bolje bi bilo sada po nju! Nu šta hasni sada jadikovanje: raditi treba.

Želeć Vam čestito mlado lěto ostajem Vaš

Iskreni prijatelj
B. Šulek

(Isto, 4151)

VII

U Zagrebu 25. ožuj. 1852
25 Marta

Štovani Prijatelju!

Prije svega lěpa Vam hvala na lěpom daru, na vrstnoj Vašoj němačkoj gramatiki, iz koje sam također po koje zrno za moj rěčnik izvadio. Ta neimate li sve jednako nikakve prilike u Zagreb, da pošaljete koji exemplar u Zagreb? Čujem da će na skorom u Zagreb doći g. Hadžić[15] iz Vinkovacah, poznajete li se s njim? Možda će Vam on moći poněti.

Jeste li već primili Vukov rěčnik? Mi ga ovdě već imamo; nu neodgovara sasvim našemu očekivanju. Vuk jednako ignoruje književnost; njegov je rěčnik samo umnožano prvo izdanje, tome jošte veća slova nego u prvom izdanju, te je stoga knjiga za četvrtinu narasla. Što je mene najviše peklo, kad sam knjigu pregledao, jest njegova sebičnost i nezahvalnost. Ima u dělu puno rěčih, koje se govore u Baranji i Srěmu, ja sam je odmah prispodobio s onimi rěčmi, što mi ih bijaste Vi poslali, pa mi se čini, da su sve te rěči od Vas: pa da je bar jednom rěčju Vaš trud i Vašu zaslugu pohvalio: ne, već se hvali u predgovoru, kako je on *sam* sve te rěči od 30 godinah kupio. Nu ja sam nakanio ošiknuti ga radi toga u mom predgovoru, i kazati, da sam od Vas primio sbirku istu rěčih, koje su u Vukovu rěčniku ponajviše naznačene sa (u Bar.) ili (u

[14] Misli se na planove o ujedinjenju Vojvodine sa Hrvatskom, koji su bili naročito aktuelni oktobra–novembra 1849, a koji su se razbili zbog nesloge između Rajačićevih pristalica i Hrvata i zbog želje bečkog dvora da ne dozvoli stvaranje jake hrvatsko-srpske zajednice u okviru Monarhije (O tom pobliže u našoj knjizi *Srem u revoluciji 1848–1849*. Beograd 1963).

[15] Hadžić, profesor vinkovačke gimnazije.

Sremu). Al da to mogu učiniti, imajte dobrotu i pregledajte taj rěčnik, pa mi pošaljite ono šta ondě neima. Ja ću počet štampati u sredini travnja.

Kad sam već okrenuo moliti, eto Vam još jedne molbe. Na priloženoj cedulji ima mlinarskih rěčih: neimate li Vi tamo kakvoga mlinara, pa da mi dodate naško znamenovanje? Ručica Vam cvětom cvala, ako mi izpunite molbu. Mlinarskom terminologijom nadam se te ću moći položiti temelj mehaničkomu narodnomu nazivlju. Buduć da sam tek ovo danah dobio knjigu, iz koje sam rěči ove izpisao, to je uzrok što sam tako zakasnio s ovim pismom.

Rad sam javiti što novoga iz Zagreba, al neimamo sada baš ništa. Sve nekako spava i neće da se probudi. O novom ustrojenju upravnom i sudnom govori se mnogo, ali se neradi ništa. Zima je kod nas svejednaka; eto ima 25. ožujka, a krovovi su sněgom zastrti. Iz Beča mi pišu da naš vrli mladi pěsnik Branko Radičević boluje sa suhe bolesti. U zagrebačkoj gimnaziji uveli su němačku gramatiku kao studium ordinarium. Ovih danah bila je ovdě osečka deputacia iduća u Beč da moli polašticu, zato što su glavni gymnasium iz Oseka u Vinkovce preměstili.[16] Ban podupire njezinu prošnju.

Pa kako stoje Vaše stvari? Nadam se, da već dobro. Vi ste svoju loyalnost toliko putah posvědočili, da se čudim, kako su to sve ona gospoda tako brzo zaboravila.

Da ste mi zdravo!

Vaš iskreni prijatelj

B. Šulek

(Isto, 4152)

VIII

U Zagrebu, 15 lip. 1852.

Štovani Prijatelju!

Ja sam primio oba Vaša pisma; nu čekao sam s odgovorom, jer sam se nadao brzom dolasku Vaše gramatike. Al Bog zna, kuda se je ova skitala, te je istom jučer došla, i to 30 exempl., koje je Župan iz Pešte dobio bez ikakva pisma, te niti nezna od koga. Ja sam ju odmah dao oglasiti u ovdašnjih Narodnih novinah i u Agramerici.[17] A vi ako budete pisali šta u Biograd, javite M. Popoviću,[18] neka obznani, da se Vaša gramatika dobiva u Zagrebu kod Župana, da znadu oni, koji nečitaju pomenutih gori novinah.

[16] »Vinkovačka gimnazija u to je doba također trebala poslužiti intencijama Bachova ... apsolutizma, poimenice germanizacijom« – konstatuje dr *Josip Matasović* u svom radu Ulomak iz monografije »Stari Vinkovci«, s. 12.

[17] *Agramerica* = Agramer Zeitung, novine koje su izlazile u Zagrebu od 1830. do 1918. Bile su režimske (*Horvat*, n. d. 80).

[18] Miloš Popović, urednik Srpskih novina u Beogradu.

Hvala Vam lěpa na dodatcih k Vukovu rěčniku; vrlo su mi dobro došli, i molim Vas svesrdno, da posao taj nastavite, i da mi popišete one rěči, koje je Vuk izpustio i koje je zlo protumačio, pa što ne budem mogao sada rabiti, to ću moći upotrebiti kod hrvatsko-němačkoga děla. Hvala Vam također na predplati, jer se do sada nije mnogo predplatiteljah javilo a trošak je strahovit. – Ovdě Vam moram i to obznaniti, da sam Vas zlo obavěstio, javivši, da Vam Vuk nije imena napomenuo. Čitajuć potanko predgovor, našao sam Vas zbilja u njem, nu opet ne govori onako, kao što ste zaslužili. Ja ću jedva jedanput ovih danah početi štampati svoj rěčnik, do sada sam se svjednako bavio redjanjem materiala.

Vrlo mi je drago, da ste tako sretno izmakli glavu iz gvoždah, što Vam ih je Vaša temišvarska vlada nastavila.[19] Sad ćete valjda imati vremena, te se možete književnosti posvetiti. I tako nam toga sila treba, a rukuh je malo, te se neprijatelji našom slaboćom nam na propast služe. Tako je htěla bečka vlada da uvede u zagrebačku gymnaziu němački jezik; budući da jošte neimamo sviuh školskih knjigah u našem jeziku. Nu ban se tomu žestoko opirao, obvezavši se, da će im za pol godine pribaviti knjigah; te je zbilja odmah razdělio posao megju književnike, koji su se morali pismeno zavezati, da će svaki svoje dělo do uzkrsa svršiti. Mene je dopao prirodopis (Historia naturalis). Time je ban stekao veliku zaslugu.

Budućega měseca ili u kolovozu nadamo se carevu dolazku, te se već sada priprave čine za tu svetčanost. Izišavši novi karni zakonik primljen je s velikim veseljem; nu nitko neće da izdaje novine po novom zakonu štamparskom, osim dosadanjih redaktorah. Govori se svejednako, da će se graditi željeznica do Zagreba; nu izvěstno se jošte neznade. Gaj će na skorom otvoriti knjižnu trgovinu. Südslavische Zeitung neće više izlaziti. Lětina se i vino dobro kaže samo je kod Varaždina tuča hametom potukla do 11 župah, te je ondě kuku i lele.

Da ste mi zdravo!

Vaš

B. Šulek

(Isto, 4153)

IX

U Zagrebu 10 velj. 1853.
10 februara

Štovani prijatelju!

Pater peccavi! – Ovako treba da započnem svoje pismo, jer meni je bila (!) predan Vaš u rujnu pisan list na selu, gdě sam jedno vrěme boravio, te tako sasvim zaboravih odgovoriti nanj i zahvaliti se za poslane

[19] Zasad nam nije poznato kakve je to neprilike Dragosavljević imao sa vojvođanskom vladom koja je progonila učesnike revolucije 1848–49.

mi lěpe rěči, dok me evo neopomene Vaše najnovije pismo, da toga jošte neučinih. S prijašnjim Vašim pismom primih i Vaš dodatak za srbski kolendar: nu onda je bio već gotov, te je članak Vaš spravljen za ovu godinu. Nu zbilja, Vi govorite o dva članka, a ja primih samo jedan: Smrt Šupljikca. – Na Vaša pitanja druga odgovorit ću Vam evo potanko: Moj rěčnik se tandem aliquando štampa; da sam ja slutio da je to tako spor posao, nikad se ga nebih bio prihvatio. Sada pako moram ga prekinuti i primiti se prirodopisa za gymnazie. Eto ti nove muke s tolikom terminologijom za Zoologiju, Botaniku, Mineralogiju i Geognosiju! Nebi-li Vi mogli u tom pogledu posao moj podpomoći? Neznate-li bar několiko imenah kamenja? Jer u tom obziru jeste naš rěčnik najsiromašniji. Poslane mi rěči vrlo su dobro došle, a još će mi bolje doći, ako stanem pisati hrvatsko-němački dio. Kao što mi se čini, Vi ste već razgledali sav Vukov rěčnik, i zaista ste našli mnogo nedostatakah pa i manah: nebi-li imali dobrotu pobilježiti ovakve svoje opazke, kad uhvatite vremena?

Vrlo mi je drago, da ste se posvetili književnosti, jer ona bogme vrlo slabo napreduje, što ju ljudi smatraju samo kao podnožje do svoje slave, a čim se ove dokopaju, vrgnu pero u budžak. Nu imat ćete tvrdoga posla s Biogradčani, koji bi rado kao prednjačili južnim Slavjanom, pa neima u njih za to ni uma ni dĕla. Sad hoće da si iskale srce na Hrvatih, zato što je jedan jedini obscurni literat[20] nedostojno o Srbljih pisao, te ga svi drugi osuđuju: pa koliko Srbah navalilo je sada na Hrvate? E'e mi kolovodjah, koji u město da vatru gase, još ju uzpiruju! Sic non itur ad astra! Južnih Slavjanah, ako se u klubko složi, opet neima baš suviše, a kamo ćemo, ako se još razkidaju na komade? Po mojemu mněnju ludost je prepirati se o historičkom prvenstvu imena hrvatsko-srbskoga, kad nema valjanih historičkih izvorah. Neka dakle bude kao što bijaše do sada: neka Hrvati uz privolju Srbah sve jugoslavensko zovu hrvatsko, a Srblji uz privolju Hrvatah sve srbsko – pa mirna Bosna! Onda neće imati uzroka svadjati se, jer izza svake ovakve svadje čuči samo želja suprematije. Da su Hrvati i Srblji složniji bili poslĕdnjih godinah, bolje bi po njih bilo; to svatko uvidja, ali nitko neće da se uhvati za pamet.

Iz našega književnoga svĕta nemogu Vam osobitih novostih javiti, osim da naši časopisi »Pravnik« i »Neven« vrlo su dobro uredjivani, te ih ljudi rado čitaju. Pravnik je za pravoznance, a Neven je zabavni.

Tim više novosti ima u politiki. Kod nas se vrlo ozbiljne priprave čine, te je i kod nas kano i u svoj ostaloj Europi zavladala misao da je turskomu carstvu odzvonilo i da će Austria dobiti sĕverne njegove pokrajine. Već je otišlo mnogo vojske i bojne sprave na bosansku granicu i govori se, da će biti u Zagrebu glavni carev stan. Bar su imali prekjučer věću ovdašnji generali kod bana. Idemo da vidimo!

[20] Pod »opskurnim literatom« misli se na Antu Starčevića koji je u jesen 1852. u Gajevim »Narodnim novinama« počeo sa napadima na Srbe, odgovarajući na neodmereno pisanje jednog beogradskog lista na Hrvate.

Hvala Vam na čestitki k novoj godini, ja Vam ju isto tako usrdno odvraćam. Čujete-li što za pens. auditora Matića[21] u Mitrovici? Što me pitate za naše učeno družtvo, neznam Vam odgovoriti, jer mi osim Matice neimamo drugoga književnoga družtva.

A sada da ste mi zdravo!

B. Šulek

(Isto, 4158)

ŠULEKOVA RECENZIJA RUKOPISA O ZEMLJORADNJI

Slavno družtvo!

Velika mi je čast, što mi je slavno ovo družtvo povjerilo razsuđivanje rukopisah o ratarstvu, natječućih se za razpisanu nagradu. Ja se, istina, nedržim za auktoritet u struci gospodarstvenoj; nu opet mogu kazati, da sam u ovom poslu sdušno postupao, i ovo je, pored mojih mnogovrstnih i silnih poslovah, uzrok, što sam onako zakasnio s ovom razsudom. Nadam se, da mi ovo zadocnjenje slavno družtvo neće pisati nit u obiest, nit u nehajstvo, nego odbiti na nestašicu vremena.

Prije nego izrečem svoj sud o priobćenih mi rukopisih, treba da kažem, kako sam kod toga posla postupao; kojih sam se načelah i pravilah kod razsuđivanja držao. Meni se čini, da slavno družtvo želi imati naputak k vrstnomu gospodarstvu, prema kojemu bi imao narod naš udesiti svoje gazdovanje. Djelo bi dakle imalo sadržati sistematičan

[21] Šulek je 21. X 1851. pisao Matiću koji mu je odgovorio krajem novembra iste godine. U tom zanimljivom pismu Matić kaže:

»Naše su težnje plemenite, narodu, caru i državi jednako probitačne, pa što nam je sad jošt tome neznanstva horizontom zauzela, zato ne treba da se plašimo, nego valja da jošt krepče koncu i nameri našoj, prosveti našeg milog roda, težimo. Badava je, sad sili opirati se; samo je prosveta narodna kadra, njoj odoljeti. Ona je sunce, ispred koga svako nasilje i nepravda kao noć beže. Treba dakle najpre narod prosvetiti, pa će onda sve lepo i mirno za rukom doći. Vi ste pogrešili, što ste silu u nos boli, te vam je dvoje novine zabranila, jer da su nam sad Vaše novine, koliko bi one blagodatne luče prosvete i uzaimnosti među narod prostirale? Hristos je vraga nebesnog istinom pobedio i oborio, a ne upornošću; njemu dakle treba sljedovati, pa će nam trud jurve uspješan biti«.

U postscriptumu dodaje:

»Jošt jedno: Što mi pišete o tamošnjim rodoljubcima, koji su negda na sva usta govorili, a sad kao carski činovnici ćute: ja bi im to za zlo primio, da nisam i sam, i to bez uštinka, mukom umukao. Prošlo je brate vreme slobode, koju su narodi austriski i zlo razumeli, a jošt gore upotrebili. Pravo je dakle da sad ćute i slušaju. Neka uče pamet, da se u drugom podobnom slučaju bolje i poštenije vladaju, a narodoljubci, ako nemogu narodnog interesa spasti, nek bar svoje sobstvene interese spasu. I ja sam neprijatelj svakom tom, koji lupa kao puto o lotru, pa baš ma i najpametnije, jer kroz to samo sebi škodi, a nikom neasni. Bolje je dakle ćutiti, i ako ništa drugo, a ono misliti (?). Nije sad vreme za političke stvari. Ja bi želio, da više nigde nedočekam, što je 1848 i 1849 godine bilo. Pogibe narod za ništo, jer jošt nije zreo. Kad bude tome vreme, biće sve i bez krvi, koje se ja plašim. Svaka sila za vremena, a nevolja redom goni. Što se ko boji, nigda se ubojati neće. Živio naš narod, car i jedinstvo naroda, u kome smo se našli!!!« *(Institut za književnost JAZU,* nav. skupina, br. 64).

nauk o ekonomiji u obće, a kod svakoga pravila imalo bi se napomenuti, zašto i kako da mu se priljube naši ratari; – imalo bi biti kao ogledalo, u koje da se gospodari naši ogledaju.

Ovo je dakako golem posao, koji se neda otrsiti sa niekoliko arakah hartije; al bih rekao, da se samo ovako narod može naputiti naprednomu gospodarenju; a rapsodičnim, površnim razlaganjem neće se lje ciel ta postići; jer se onda stvar svestrano nerazmatra, po ratara pako neima opasnije stvari do površan naputak: kad se po njem povodi, onda malone uviek zlo prolazi. Što ratara učiš, uči ga temeljito; a što nemožeš temeljito razložiti, bolje da mučiš, nego da gospodara nehotice kamo na stranputicu navedeš. Kada ratar, poslušav onakav nepodpun savjet, nasjedne i u kvaru se nađe: naravna je stvar da osuđuje unapried svaki savjet i da zamrzi na svaki napredak.

Po mom dakle mnenju imala bi onakva knjiga, kao što ju ovo slavno družtvo imati želi, sadržavati ponajprije kratak pogled na gospodarenje inostrano i naše, dokazavši glavnu razliku i potrebu napredovanja. Zatim neka se pređe na sam nauk o ratarstvu.

Budući da je zemlja izvor ratarstva, to ju valja naučiti poznavati; jer nije svaka zemlja jednaka. Dok nepoznaješ sastavine zemlje, nemožeš znati, što da u njoj sadiš ili siješ. Ovamo ide i poznavanje podnebja (Clima) i ostalih uvietah rasta.

Onda da se razlaže težidba, to jest kako da se zemlja teži (radi): ovamo ide krčenje, oranje, drljanje, valjanje itd. Ovdje treba opisati najbolja ratila, to jest najbolje ratarsko oruđe, kao plug, drljaču itd.

Sada dolazi nauk o gnoju (đubretu), koji je, po izkustvu umnih ratarah, duša ratarstvu, pak smo baš u tom pogledu mi najviše zaostali.

Poslje toga neka se pređe na nauk o sađenju i sijanju bilja u obće (Pflanzenbau). Ovdje treba razložiti, čim i kako se bilje hrani, pak onda opisati sjetvu i razložiti narav sjemena.

Tada valja naputiti, kako da se postupa ponasebice kod svake struke bilja, što ga sijemo; po imenu kod svih vrstih žita, kod sočiva, kod piće (krme), kod okopavinah (repe, krumpira itd), kod lana, repice itd.

Izza toga dolazi nauk o mieni usievah (Fruchtwechsel), to jest kako treba izmijenjivati plodine na istom polju.

Za tim ide livadarstvo, to će reći naputak, kako treba livade stvarati i uzdržavati; napose pako, kako i zašto treba suhe livade navodnjavati, a kako močvarne sušiti.

Onda bi jošte valjalo razložiti voćarstvo, to jest razložiti, kako treba s voćkami postupati i napose vinogradom.

Nakon toga ide stočarstvo, to jest nauka o stoci, i to ponajprije u obćenito, pak onda napose o konju, govedih, ovci i krmku.

Nebi bilo s gorega razložiti još i one struke gospodarstva, koje bi narodu našemu osobito mogle koristiti, da ih se svojski i razumno prihvati. Ovamo brojim pčelarstvo i svilarstvo.

Na svršetku bi jošte valjalo kazati bar što o gazdovanju (Betriebslehre), o kućanstvu (Hauswirtschaft) i što onamo spada. Kod svake struke valjalo bi dodati, kako se kod nas radi i zašto to ne valja.

Ovo je, istinabog, golem posao, ma nisam ja kriv, što je nauk o gospodarstvu tako neizmjerno prostran, prostraniji od svakoga drugoga.

Neznam, jesam li pogodio mnenje slavnoga družtva; svakako sam morao potanko označiti i obilježiti mjerilo, o koje sam omjerio povjerene mi za razsudu rukopise.

Da vidimo sada, u koliko su se pisci primakli nacrtanu po meni izgledu, i to najprije pisac rukopisa

»KAKO DA RADIMO!«

U uvodu razlaže pisac važnost seljačkoga staleža, potrebu gospodarskoga napredka i njegove zapreke u seljanah, i navodi različitost zemlje ili tla u austr. pokrajinah, gdje srbski narod živi. Završuje izbrajanjem njekih strukah gospodarstva.

Nemože se kazati, da nije istina, što se tu kaže; al mi se ipak čini predgovor neumjestan, kad se uzme na um da cielo djelce ima samo 20 tabakah, a predgovor sam zauzimlje 2 tabaka; nasuprot se mnoge grane gospodarstva nit nenapominju.

Prelazeć na sam nauk o ratarstvu, nedrži se u tom nikakva reda, već po svom umu razlaže njekoja načela, od kojih prvo više spada u nauk o narodnom gospodarstvu, nego o ratarstvu. Pisac kaže: »nesmie u jednom predjelu jednog proizvoda suviše biti«. Ovo pravilo ne valja posvuda, nego samo relativno; ima zemaljah, gdje samo pojedine plodine uspievaju (n. p. vino) ondje bi dakle ratar naopako radio, kad bi što drugo izvodio, makar i neradalo obilato, samo zato, jer se vina i onako mnogo izvodi.

Izza toga napućuje pisac, da treba zemlju doćerivati dubljim oranjem, đubrenjem i popravljanjem. – Što ovdje pisac kaže, *ponajviše* je istina; al je to sve rapsodički, bez reda i saveza. Rekoh, ponajviše, jer n. pr. što kaže za plug, to nedotječe. Glavno je u tom pogledu načelo: da niti najbolji plug nevalja za svaku zemlju. Bijaše dakle ponajprije izbrojiti razne vrsti tla i onda kazati, kakav se hoće plug svakoj vrsti. – Isto tako nije dosta, što pisac kaže o dubokom oranju. Ako nećemo da koga zavedemo na stranputice, valja nam ovaj predmet, il sasvim izcrpiti, il mučati.

Što se govori o gnoju, i to je odviše nedostatno. A što veli, da nevalja izveženo na polje đubre odmah podorati; to noviji gospodari preporučuju baš protivno, da ga valja umah podorati, da neizhlapi; al ne umah ono polje posijati. Izkustvo nepotvrđuje, da ima u gnoju škodljivih česticah (kao što misli pisac).

Ni za sjeme nestoji, što pisac kaže, da je sve jedno, staro ili novo; jer se je uvješbalo, da n. pr. stara pšenica nevalja za sjeme; a nevalja ni mlado laneno sjeme.

Poslije toga razlaže pisac postupicu plodovah (Fruchtfolge), to jest kojim redom treba sijati i saditi razne plodine na istoj zemlji. Što trojačenje osuđuje, pravo čini; no suvišno mi se čini razlaganje meklen-

buržkoga i holsteinskoga gospodarenja, koje i tako nije za nas; bolje bi bio uradio, da je potanko razložio tako zvanu mienu plodinah (Fruchtwechselwirtschaft), kako bi se mogla kod nas izvesti.

Ovdje preporučuje djetelinu, i to svim pravom; nego pretjerava, kažuć, da može i umjetno navodnjena livada izdati (protivno se vidi u Lombardiji); na suprot pako, tvrdi, da *sve* fele djeteline odolievaju lasno suši (lani i ljetos su se gospodari o protivnom uvjerili). Tko želi po naputku pišćevu sijati djetelinu mjesto ugarenja, treba da ima snažnu zemlju, pak i to neka pamti, da djetelina (obično) samo svako šesto-osmo ljeto u istoj zemlji uspieva; mjesto ugara valja dakle izmjenice i drugu vrst krme sijati. O raznih felah repe, blitve, buraka, o čičoki, sierku, muharu itd ni govora neima.

Na 7. tabaku već dovršio je pisac nauk o ratarstvu (Ackerbau), dakle je svu ovu ogromnu znanost na jedno pet tabakah stegnuo. Naravno je tomu posljedica, da je sve, što je kazao, vrlo površno, po imenu nauk o đubretu (štono je dan danas duša gospodarstvu) samo se onako mimogred napominje, kao i livadarstvo.

Ostala knjiga sadržava nauk o stoci, ili kako pisac kaže, o skotovodstvu. Ova je struka uobće temeljito i dobro razložena; kamo sreće da se je pisac onako potrudio i oko ratarstva. – Nego bih želio, da je i ovdje prije razložio obća načela stočarstva, i onda stoprv da je prešao na pojedine struke. Mjesto tablicah, što ih ima, bolje bi bilo, da je donio skrižaljku, sadržavajuću vriednost svake vrsti hrane prema sienu.

Što kaže pisac za olajnu proju. da nakvašena nevalja, to nestoji, može se nakvasiti, samo neka neuzkisne.

Za čudo mi je, što pisac nenapućuje, kako treba s bolestnom stokom postupati; a o krmadi nit negovori.

Ostale struke gospodarstva, po imenu, voćarstvo, vinogradarstvo, vrtlarstvo, kućanstvo, pčelarstvo nit nenapominje.

Slog je razgovietan, jezik ponajviše čist i uglađen; samo je terminologija zastarjela. Pisac piše: *ekonomski, zemljedjelstvo, gazdaluk, gazdovat', racionalni* itd. – Ovo su sve tuđe rieči, koje možemo liepo i lasno zamieniti naškimi, kad uzmemo za *ekonomiju – Landwirtschaft* u obće, *gospodarstvo* (tà rieč *gazda, gazdaluk* izkvarena je očevidno od *gospodar);* a za *Ackerbau = ratarstvo;* jer mi zemlju *nedjelamo*, nego *oremo*, obrađujemo; isto valja za *vinodjelije, svilodjelije*, miesto *vinarstvo, svilarstvo. Skotovodstvo* također ne valja; jer nevodimo skot, nego hranimo stoku, dakle bi trebalo prozvati *stočarstvom* savkoliki posao oko marve. S istoga razloga trebalo bi upotrebljavati mjesto turskoga *kovanluka i bašče* – prave naške rieči *(p)čelarstvo, vrt* (kako se u istoj Crmnici govori). Marva nije *blagorodna* nego *plemenita; humus* je taman naša *crnica* itd.

*

Sad prelazim na drugi rukopis u korice svezan, a neima naslova; ja bih ga prozvao *uputom u ratarstvo.*

Pisac počimlje također s razpravom nationalno-ekonomičkom o važnosti ratarstva. Što kaže, da se ratarstvo može podići samo trgovinom

i zanatom, to nestoji; ove struke čovječje vještine podižu jedna drugu u zajam; glavno je sredstvo ratarskomu napredku primjeran *nauk*.

Rekao bih da bi i ovo bolje spadalo u drugu kakvu knjigu nego ovamo; a mjesto toga, da se je koja sakata struka ratarstva obširnije razložila. Žao mi je, što se pisac nedržaše obične i logičke razredbe predmetah; već njekako čudnovato razgodi sve ratarstvo na mužke i ženske poslove. U tom pogledu neima prave međe; jer gdješto u narodu našem žene oru i mlate, a mužkarci sade povrće, prave sir i tkaju platno. Bolje bi bilo, da je poslove prema njihovoj naravi razredio; n. pr. govoreć o marhi, da je pisao umah i o kravi, kozi. Tà ima stvarih, koje jednako idu i mužkarce i ženskinje: kud ćemo ih dakle uvrstiti? – Među *mužke* poslove broji pisac i *nastojanje oko zdravlja*. Ovo ide bome oba spola, a i drugčije ovaj predmet spada u knjigu koja bi se zvati imala »Kućni ljekar«, i koja bi po naš narod vrlo koristna bila. Kod nauka o gospodarstvu ima i suviše materijala; nevalja onamo prenositi druge, makar inače koristne predmete.

Ovi tobože *mužki poslovi* opet nisu logički razređeni, zbog toga se pisac više putah mora povratiti na isti predmet.

Govoreć o hrani za stoku, napominje pisac i djetelinu; al bi bilo valjalo obširnije o njoj pisati, da seljak nezabrazdi; jer više ima vrstih djeteline, a svaka potrebuje osobit postupak, dapače i osobitu zemlju; tako n. pr. lucerna neće svagdje uspjeti, gdje uspieva štajerska djetelina. Ima još i drugih travah za hranu (po imenu i svakojake fele repe i buraka – Runkelrübe – o kojih bi se imalo također govoriti), jer se nemože djetelina svejednako na istoj zemlji sijati. Pa ni to nestoji, da djetelina netroši zemlje.

Što pisac piše o striženju konjah, to mi se čini neumjetno: ta stvar nije jošte potanko prokušana. Bolje bi bio uradio, da je što napisao o lečenju bolestne stoke.

Što piše pisac (na 11. tabaku) o žeženju kamena i ilovače, to bi imao bio također malko obširnije razložiti; jer niti valja ilovaču tako jako žeći kao ciglju, nit se može svaki kamen žeći. Dobro bi bio uradio, da je opisao različite fele zemlje, pa da je kazao, koja je za što.

Govoreć o ratarskom oruđu, bijaše potanko opisati dobar plug, drljaču itd.

Na 15. tabaku govori se o sjetvi. Ovdje bi bilo valjalo prosboriti o valjanom sjemenu: zašto nam ga treba; kako duboko treba koje sjeme zagrnuti itd. Što se preporučuje gusta sjetva za negnojene zemlje, vrlo je problematično.

Šteta, što pisac nije na široko govorio o naših tako zapuštenih livada, po imenu o tom, kako se mogu popraviti.

Govoreć o voćnjaku, posve muči o plemenjenju (kalamljenju itd) voćakah. – Ono, što piše o vinogradih, vrlo je sakato, barem da je nabrojio i preporučio plemenite vrsti čokoća. Čudim se, da osuđuje određivanje berbe po vlastih. Tà vrieme za berbu neodređuje se zato, da nitko *kasnije* nebere, nego da nitko *prerano* neobere. Dapače trebalo bi još odrediti i dan berbe za svaku vrst napose, kao što biva svagdje, gdje se izvodi

plemenito vino. Samostalna uprava imovine (na koju pisac appeluje) nedopušta se nigdje djeci: pa šta je prost puk nego djeca? To pisac priznaje i sam, dapače i odviše grdi prosti naš narod sbog njegove lienosti, nehatnosti, podlosti itd. Obemu ovomu zlu je jedini izvor nestašica nauka; a tomu narod nije kriv, nego inteligencija, koja se je do sada slabo brinula za širenje nauka u prostoti. Nemojmo dakle narod *psovati*, nego *poučavati*. Želio bih, da se sve one grdnje izostave, i to već zato, što nevaljaju posvuda i što nevidim koristi. Dosta nas se tuđinci napsuju, čemu da im mi pomažemo?

Što pisac uči, kako se pravi dobro vino od nezrela grožđa, vrlo je površno, i svatko će nasjesti, ko nebude o tom postupku bolje upućen; to jest, ko nebude znao, koliko treba vode doliti, a koliko šećera dodati. Ovakve probe nisu za prost narod.

Pouka o pečenju rakije i građenju sira vrlo je kratka i zato nedostatna, kao i ona o čelarstvu. Po imenu je pisac propustio dokazati, da nevalja čelu tušiti. – Što se piše o ciglji i mlinu, moglo se je izostaviti.

Među ženske poslove ide ponajprije miesenje hljeba: kamo sreće, da je pisac ovaj posao potanko razložio; jer malo ima kućanicah, koje bi baš iz temelja umjele umiesiti valjan hljebac; ponajviše u tom odlučuje sreća, s toga se i vještoj inače gospodarici kruh više putah pokvari, jer radi nasumce, nepoznavajuć načelah i pravilah kemičkih, po kojih se brašno pretvara u kruh.

Što piše o kljukanju gusakah u Poljskoj, nemislim, da je upravo tako; jer u Poljskoj slabo raste kukuruz.

Onako obširno, kao što o suhom voću, bijaše pisati i o drugih strukah gospodarstva, po imenu i o svilarstvu (ili kako pisac kaže o galetah). Što pisac veli, da se svilene bube hrane i drugim lišćem, a nesamo dudovim – to nestoji. Samo za nevolju i za koje vreme možeš ih drugčije hraniti.

Slog je ovom djelcu vrlo razgovietan i dotjeran; a jezik izpravan, čist, izvrstan – vidi se, da je pisac čovjek od napredka i u stvari i u pismu.

*

Uzporediv oba rukopisa, priznati se mora, da je ovaj drugi u svakom drugom pogledu vrstniji, samo u jednoj struci nadkriljuje ga pisac rukopisa »KAKO DA RADIMO«? i ta je nauk o stoci.

Ako pako slavno družtvo omjeri oba ova djelca o izgledu, što sam ga u početku ove svoje razsude nacrtao, nać će, da nijedan rukopis nije onakav, kao što bi imao biti: *temeljita* uputa u ratarstvo našega vieka. Oba su djelca sakata i nedostatna. Nu priznati se mora i to, da je za ovakvo djelo, kao što ga ja potrebujem, i 100 dukatah premalena nagrada – tako je to mučan posao!

Ja bih dakle mislio, da bi se nagrada, od slavnoga ovoga družtva razpisana, dosuditi mogla piscu rukopisa u koricah; pa bi se pisac možda sklonio, da koješta izostavi, drugo doda, a sve sistemačnije razredi. Ja nedvojim, da će onda njegovu knjigu svatko s veseljem čitati.

Dovršujem svoju razsudu, i drago će mi biti, ako sam svojim poslom ugodio slavnom družtvu, i tako prema volji mu zadatak svoj riešio.

Podpisujem se s osobitim štovanjem Slavnoga družtva

U Zagrebu 1. Studenoga 1863. sluga ponizni
(Isti, M. 9227) Bogoslav Šulek

ŠULEK MATICI SRPSKOJ

Slavno družtvo!

Držao sam za veliko odlikovanje, kojim me slavna Matica počasti, povjeriv mi prosudu gospodarstvenoga djela i po drugi put, i zato sam želio na svaki način povjerenu mi zadaću izvršiti.

Nego uređivanje Pozorja,[22] izlazećega svaki dan, toliko mi zaprema vremena, da nemogah do sada ni časka ugrabiti, što će mi svatko potvrditi, tko je pokušao novine svaki dan izdavati. Zato mi je vrlo žao, što se u ovih okolnostih moram zahvaliti na tom povjerenju, buduć je sila za prosudu, a ja ću jošte do svrhe Septembra Pozorom upravljati. Da pako Slavna Matica cielj svoju sjegurno postigne, usuđujem se za taj posao preporučiti g. Dragutina Lambla, ravnatelja gospodarskoga učilišta u Križevcu.

Ako Slavna Matica predlog moj prihvati, ja ću mu dotični rukopis odavde odpremiti.

S osobitim štovanjem podpisujem se

U Zagrebu, Slavne Matice srbske sluga ponizni
20. kolov. 1866. *B. Šulek*

[22] *Pozor* – počeo izlaziti 1. X 1860, obustavljen 1864, pa ponovo pokrenut septembra 1865. pod Šulekovim uredništvom (*Horvat,* n. d. 205, 225, 226).

IVAN ERCEG

DNEVNIK JOSIPA II O PRILIKAMA U HRVATSKOJ I NA JADRANSKOJ OBALI GOD. 1775.

UZ ZAPAŽANJA JOSIPOVA

Otkad je Josip II postao suvladar (1765) svojoj materi Mariji Tereziji, on je putovao po zemljama habzburške monarhije i kao da se već tad držao, kasnije usvojenog, načela, da vladar mora dobro poznavati svoje zemlje da bi njima dobro vladao.[1] Tako je već godine 1766. proputovao Češku i Šleziju, a slijedećih godina i druge zemlje monarhije.[2]

Naše, hrvatske krajeve, posjetio je Josip II nekoliko puta (1768, 1775, 1783, 1786 i 1788. godine). O tim smo putovanjima uglavnom malo obaviješteni; pisci su se pritom ograničavali samo na vremenske i mjesne konstatacije njegova putovanja ili boravka.[3] To je donekle razumljivo, jer opširnijih zabilježaka o Josipovim putovanjima po našim krajevima nije bilo,[4] a ukoliko ih je i bilo, bile su im ili nepoznate ili nedostupne. Samo o Josipovu putovanju, koliko je nama poznato, po Hrvatskoj i duž jadranske obale iz godine 1775. sačuvao se oveći dnevnik koji ovdje donosimo. Dnevnik smo dobili godine 1957. u Haus-, Hof-und

[1] M. F. v. Liechtenstern, Grundlinien einer Statistik des Österreichischen Keiserthums, Wien 1817, str. 21.

[2] A. v. Arneth, Geschichte Maria Theresia's, Wien 1876–1879, Bd. VII–X.

[3] T. Smičiklas, Poviest Hrvatska, Zagreb 1879, dio II, str. 355–364; R. Lopašić, Karlovac, Zagreb 1879, str. 61–63; G. Kobler, Memorie per la storia della Liburnica città di Fiume, Fiume 1896, vol. III, str. 212; F. Šišić, Putovanje cara Josipa II po Slavoniji godine 1768, Vienac 33/1901; isti, Hrvatska povijest, Zagreb 1908, dio II, str. 144, 146; J. Kempf, Nešto domaće građe o putovanju cara Josipa II kroz požešku županiju i grad Požegu, Vjesnik zemaljskog arhiva Zagreb 1903, str. 177–182; isti, Iz prošlosti Požege i požeške županije, Požega 1925, str. 213; G. Viezzoli, Contributi alla storia di Fiume nel Settecento, Fiume X, Fiume 1933, str. 102.

[4] Zabilješke koje su nastale prilikom Josipova putovanja godine 1768. po Ugarskoj i Slavoniji tiču se više prilika pojedinih ugarskih mjesta i krajeva nego naših (Šišić, o. c.).

Staatsarchivu – Wien,[5] Das Habsburg-lothringische Familienarchiv, Hofreisen, Karton 9., pod naslovom: »Reise durch Kroatien und Littorale 1775«.[6]

Da bi zapažanja Josipova u dnevniku približili i učinili razumljivim čitaocima, grupirat ćemo ih i ukratko ocrtati.

Josipova zapažanja i zabilješke o različitim pitanjima i pojavama o kojima govori u svom dnevniku nisu iscrpne, ali su u svakom slučaju korisne. Sadržaj dnevnika nešto više osvjetljava samoga Josipa i njegove stavove negoli pitanja i pojave s kojima se susretao na svom putovanju. Bilo je to u znatnoj mjeri uvjetovano forsiranim, napornim i dugim putovanjem koje je on izvršio. Josip je pošao na put 18. IV 1775. iz Beča preko (spomenut ćemo samo neka mjesta) Šopronja (Oedenburga), Kanjiže, Đurđevca, Bjelovara, Siska, Gline, Karlovca, Slunja, Otočca, Udbine, Gračaca, Gospića, Karlobaga, Senja, Rijeke, Trsta ... i (prema »Marcheroute« dnevnika) stigao u Veneciju 21. V, gdje se zadržao do 28. V. U toku svoga putovanja od 35 dana Josip je, na konju i po prilično lošim putovima, prevaljivao dnevno 50–60 km, ili u svemu oko 2000 km. Dodamo li k tome još i to da je Josip dio svojih zapažanja o nekim pitanjima, kako se to razabire iz dnevnika, iznio u svojim pismima[7] koja je za vrijeme putovanja pisao i slao svojoj materi u Beč, onda valja u svemu tome, po našem sudu, tražiti razloge što se u dnevniku govori o priličnom broju stvari i pojava, ali kratko i sažeto.

Uglavnom Josip započinje svoj dnevnik o vojsci i o vojnom životu; u njemu daje tome najviše mjesta. No, ipak bi bilo netačno samo po tome suditi o Josipovu dnevniku, kao vrelu, jer u njemu ima, iako manje, Josipovih sudova i bilježaka i o drugim pitanjima i stvarima.

1. Vojska

Josip je na svom putovanju posjetio mnoga mjesta, odnosno vojne posade tadašnjeg varaždinskog i karlovačkog generalata i Banske krajine. Razabire se iz njegova dnevnika, da je nastojao upoznati pojedinosti vojničkog života Vojne krajine. Uvježbanost, opremljenost i spremnost krajiške vojske bila je slaba, gotovo loša. U svemu je krajiška vojska zaostajala za ostalim austrijskim vojnim jedinicama. Društveni i ekonomski položaj krajišnika bio je drugačiji negoli ostalih austrijskih vojnika. Uopće povezivanje njihova svakodnevnog života s vojnom službom na granici činilo je njihov položaj svojevrsnim. Naoružanje bijaše manj-

[5] Dnevnik je zatim susretljivošću i pomoću arhiviste Staatsarchiva A. Nemetha prepisan i naknadno kolacioniran.

[6] Naslov na samom tekstu dnevnika glasi: »Reyse durch Croatien und das Littorale Anno 1775«.

[7] Danas nažalost postoje *samo*, tu i tamo u literaturi, sitni fragmenti tih pisama, jer su ona u II svjetskom ratu, kako smo doznali u Staatsarchivu za vrijeme našeg boravka u Beču (1957), nestala s još nekim arhivskim fondovima (npr. Staatsrata). Vidi I. Karaman, Poslijeratni razvitak i sadašnja organizacija Austrijskog državnog arhiva u Beču (Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958, str. 615–622).

kavo, odjeća nedostatna, prehrana slaba, a vojna služba, robota, zatim obaveza krajišnika, da se sami kao vojnici djelomično ili potpuno opreme, grub i koruptivan postupak oficira – sve je to činilo život naših krajišnika teškim.

2. Zemljište i njegova obradivost

Plodonosnog zemljišta bilo je još uvijek malo, a agrotehnika niska. Plodonosno se zemljište teško osvajalo i sporo proširivalo kako u ravničarskim krajevima, gdje su tome stajale na putu šikare, močvare i povremene poplave, tako i u planinsko-kraškim krajevima, gdje je valjalo krčenjem i čišćenjem od kamena i drveća osvajati i stvarati male obradive površine zemljišta u dôcima i po brdima. U svakom slučaju valjalo je ulagati velike količine rada da bi se stvorila iole veća površina obradiva zemljišta. Vojna služba na granici i van nje izvlačila je ljude i stoku iz proizvodnje, a to je onemogućavalo stvaranje većih površina obradiva zemljišta; uopće, to je bila *velika smetnja* kontinuiranoj i intenzivnijoj agrarnoj proizvodnji. Zato je Josip i mogao zabilježiti da se zemlja ponegdje ostavljala 4–5–6 godina na ugaru (!), a prema svemu tome, njen je urod bio minimalan. Posljedice toga mogle su biti siromaštvo i kronično gladovanje naroda.

3. Šume

Josip II zabilježio je neka zapažanja o tadašnjem šumskom fondu. Čini se da su njegovu pažnju manje privukle visoke i lijepe šume, čije je i on postojanje utvrdio, a mnogo više slabi i krzljavi šumski reviri, kao i nemar organa vlasti i stanovništva prema šumskom fondu. Josip se zgražao nad propadanjem velikih količina drveta po šumama, nad bezobzirnom sječom šuma kao i nad uništavanjem mlade šume od koza.[8]

4. Stočarstvo

U dnevniku se nalazi nekoliko podataka o stoci, iz kojih se može razabrati da se stoka uzgajala na ekstenzivan način. Za takav način uzgajanja stoke bilo je potrebno dosta prikladnih pašnjaka i vode. Pašnjaka je manje-više bilo posvuda, ali je nedostajalo dovoljno vode u nekim našim brdovitim krajevima, naročito u vrijeme ljeta. Stoka je tvorila izdašan, relativno jeftin izvor, iz kojeg su se crpila materijalna dobra za održavanje svakodnevnog života stanovništva, zatim je ona služila za prijenos i prijevoz robe i ljudi, i napokon je bila prikladan komercijalni objekt, iz kojeg je krajišnik i kmet *izbijao novac.* Duž granice držati stoku bilo

[8] Premda su već ranije izdavani propisi o čuvanju i racionalnom korišćenju šumskog fonda, ipak je, prema dnevniku, stvarno njihovo provođenje bilo zanemareno.

je još *korisnije* i stoga što je ona činila *pokretnu imovinu*, koja se u slučajevima većih okršaja ili pokreta mogla lako i brzo iz mjesta u mjesto premještati ili sobom povesti. Zato je interes krajišnika bio usredotočen više na stoku negoli drugdje, i to prvenstveno na sitnu stoku, ovce i koze. Njega je pritome više interesirala količina stoke, a manje njena kakvoća, koja je obično zaostajala iza tadašnjeg prosjeka.

5. Suhozemni i vodeni putovi

Množina i razina tadašnjih suhozemnih i vodenih putova omogućavala je jače ili slabije kretanje ljudi i stoke, prijenos i prijevoz robe i novca. Međutim kako nas obavještava dnevnik, njihova propusna moć nije bila ni velika, ni prikladna, pa se stoga po njima kretalo i putovalo sporo, nesigurno i skupo. U to vrijeme pada i na našem teritoriju izgradnja kraćih i dužih putova (Jozefinska cesta), čišćenje i reguliranje rijeka (Save i Kupe). Činjeni su, dakle, napori na podizanju i poboljšanju putova u našoj zemlji.

6. Trgovina

U dnevniku se govori o trgovini, ali o njoj nije rečeno mnogo, niti sve. Ipak se razabire da se trgovina odvijala između pojedinih mjesta, zatim kontinentalnih trgovišta i luka i gradova primorja, trgovalo se napokon i s nekim vanjskim, prije svega, susjednim zemljama. Pritome su spomenuta neka lica i mjesta vezana za trgovinu, tu i tamo roba koja je bila objekt trgovine i putovi po kojima se odvijala.

7. Stanovništvo

O stanovništvu je u dnevniku zabilježeno da su sela još uvijek mala i kojekuda razbacana (daleko od puta i vlasti), a stanovništvo sklono hajdučiji i emigraciji. Tako se neposredno prije Josipova putovanja tokom mjeseca novembra 1774. god. iselilo preko 1000 osoba iz ličke i otočačke regimente. Takvih je emigracija bilo prije i poslije toga, a njihove posljedice bile su negativne: umanjivale su ljudski vojni i radni elemenat, razarale gospodarstva i remetile kontinuitet proizvodnje.

Ovim što je dosad kazano nije, naravno, iscrpljen sadržaj dnevnika.

. . . . . .

Iako nisu, potrebno je napokon istaknuti, Josipova zapažanja potpuna, ona nisu ni pogrešna; ona nam, istina, ne daju cjelovitu sliku prilika krajeva kuda je Josip prolazio, no ipak daju uporište za njihovo jače osvjetljavanje. U tome i jeste naučna vrijednost dnevnika.

Josipov je dnevnik pisan u stilu svoga vremena, tj. 18. stoljeća. Josip sam nije pisao svoj dnevnik, on je pisan po njegovu diktatu. On je, naime, svoja dnevna zapažanja, kako to na više mjesta izričito ističe, diktirao nekomu *iz svoje pratnje*. To je posredno prenošenje zapažanja

na papir uvjetovalo da su se u tekst, iako čitav kontekst odaje pismena i kulturna pisara, uvukle sitne nepreciznosti, nepotpune ili krivo napisane riječi i sl., što bi vjerojatno djelomično izostalo da je sam Josip pisao svoj dnevnik. Pisar nije bio naročito sretne ruke pri pisanju naziva naših sela, gradova, planina i rijeka kao ni pri pisanju prezimena pojedinih lica; on nije bio uvijek dosljedan ni u pisanju nekih njemačkih riječi (Verchinmazt, Verginmazt, Knoiniza, Kloiniza, Blachky, Wilopolie, Ortoria, Plioviza, Bellebid, ili Vestung, Festung, anjezo, anjetzo, jezo i sl.).

Uza sve to sadržaj je dnevnika razumljiv, i to mnogo više nego li slični rukopisi iz toga vremena. Uzevši u obzir to kao i ustaljeni način izdavanja takvih rukopisa, ovdje se donosi i predaje našoj naučnoj javnosti dnevnik onakav kakav je izašao iz Josipova diktata i pera njegova pisara.

REYSE DURCH CROATIEN UND DAS LITTORALE ANNO 1775.[1]

Den 18ten April Dienstag um 5 Uhr abends gienge Ich von Wienn weg, über Oedenburg,[2] Steinamanger,[3] Körmend,[4] Canischa,[5] allwo Ich um 12. Uhr mittags ankame, und asse; hierauf gienge Ich weiter fort, biss Novigrad, allwo schon 8. Compagnien vom St. Georger-Regiment versammlet waren; Die Draw solte eigentlich die Gränzen machen, aber auch dieselbe längst dem Canal Repas (so zwar nur ein kleiner morastigter Graben ist) hat das Militare gegen das Provinciale das Recht behauptet, wodurch demselben einige Felder, Wiesen, und etwas Holz zugefallen seynd; An Rauhfutter ist in dem ganzen Salader-Comitat ein grosser Abgang, und ist selbes sehr theuer; Die Leüte wünschen sehr einen baldigen Regen, welcher sowohl für die Saat, als die Wiesen, sehr gedeyhlich und nothwendig wäre; das lezte Gefrier hat gar nichts geschadet, und stehen die Saaten auch recht gut; Von Sala-Eggersek,[6] biss an die Draw, ist eine solche Verwüstung in denen schönsten Eich- und Buch-Wäldern, die gar nicht zu beschreiben ist, es werden alle Bäumer nur angezunden und verheeret, faulen nachhero ab, und liegen mehr faule Bäumer im Wald, als Holz benuzet wird, diesem wäre ex parte publici einen Einhalt zu thun, wohl höchst nothwending; In dem Simegher-Comitat ist schon wiederum wider alle Befehle, und auf eine recht widersinnige Art, nämlich durch Einschneidung eines sehr breiten Weegs, und Werfung aller roglichen Erden in die Mitte desselben, wo man fahren solle, eine lange Strecken kurz über Canischa hinaus, biss

[1] U pismu od 13. III 1775. godine Josip između ostalog obavještava svoga brata Leopolda da će uskoro posjetiti Hrvatsku (A. Arneth, Maria Theresia und Joseph II. – Ihre Correspondenz, Bd. II, Wien 1867., str. 58).

[2] Šopronj mjesto, grad po kojem je Šopronjska županija (Soproniensis comitatus) dobila svoje ime.

[3] Sombatelj (Szombathely), u mađarskoj lit. i Sabaria.

[4] Körmend aliis Csermany.

[5] Kanjiža (Gross Kanischa) grad na istoimenoj rijeci u Zaladskoj županiji.

[6] Egerszeg – Szala varoš u Zaladskoj županiji.

schier an die Draw der Weeg gemacht worden, welches zu verheben wäre. Von Beschwerden ist nichts besonders vorgekommen, als von der Stadt Canischa, so als eine freye Stadt sich einkaufen wolte: In dem Varasdiner-Generalat sind die Weege, weil es ohnedies schier eben ist, in einigen Örtern breit, und ziemlich gut hergestellt, aber es fehlt noch immer an der Methode, da es pur Erdweege sind, und in nasser Witterung allda dennoch nicht fortzukommen seyn wird; sie haben längst dem Weege immer Bäumer gepflanzt, welche Mir aber zum Theil sehr unnüz scheinen, zum Theil auch so jung, und in solchen Gegenden gepflanzt sind, wo gar keine Hofnung ist, dass sie gut wachsen können, theils wegen Morast, theils wegen Sand; Die Dörfer sehen eben so unordentlich gebaut und schlecht aus, als die übrigen Hungarischen Dörfer; Die Leüte sind auch gar nicht wohlhabend; Die 8. Compagnien die in Novigrad versammlet waren von S. Georger-Regiment, sind zu 120. Mann stark pro Compagnie ausgeruckt, und über dies, wie das Rotten-Zettel Nr. 1 ausweisst, in Artilleristen und Scharfschüzen stark gewesen: Die anjezo einrangirte sind mehrestentheils junge dienstbare Leüte, unter welchen kaum 10–20., und nicht viel mehr pro Compagnie vorfindig seynd, die vor dem Feind gedient haben; sie waren in ihrer vollkommenen Feldmontur, das erste Glied ist ziemlich ansehnlich, die übrigen 2. aber mehrestentheils sehr unansehnlich, und auch viele Leüte unter der Maass: Die Stellung ist ein wenig gezwungen, sie exercirten, machten einige Chargirungen blind, in welchen sie zeigten, als wann sie in der Ladung unterrichtet wären, Frontemarsch einige Schwenkungen, die giengen schlecht, aber mehr aus Fehler der Officiers, als der Gemeinen, überhaupt seynd diese lezteren attent, und ist ihre Richtung ganz mittelmässig: Die Artilleristen und Scharfschüzen (deren erstere mit den hölzernen Stüken, die andere mit ihren Stutzen etwas exercirten) scheinen auch ziemlich unterrichtet und attent zu seyn.

Wider die Roboten waren die mehrsten Klagen von denen ausgetretenen, theils invaliden, theils ausgeschriebenen Leüten, welche immer die Roboten auf denen Weegen an dem Drawfluss für sehr beschwerlich mit vielem Nachdruk vorstelleten, so wie auch die Hussaren sich beschweret haben, dass ihnen die Erhaltung der Pferden so theuer zu stehen komme, und dass sie dennoch dabey noch roboten müsten, welches ihnen alle (!) unerträglich schien.

Hierauf fuhren wir fort nach Bellowar, welches schon ein guter etwas gebirgigter, wegen eingefallenen starken Regen, auch etwas schlechter ware; Hirauf giengen wir schlafen, um 11 Uhr Abends.

Den 19ten und den 20ten April Bellowar.

In der Früh schriebe Ich Ihro Mayestät der Kayserin durch Estaffette, dictirte mein Journal, hierauf machte Ich mit den Generals Siskovics[7] und Tillier,[8] und meinen 2 Reysegefehrden den ganzen Marche aus, und

[7] Josip Šišković (1719–1783), maršal, nadzornik Vojne Krajine.
[8] Josip Maksimilian Tillier (1727–1788), maršal.

die Stationen durch gesammte Generalate, zu welchen ein Officier mit der Karte gekommen war; hernach giengen wir herum zu Fuss in dem ganzen Ort Bellowar, so ganz hübsch und regelmässig en quarré gebaut ist, und in welchem alle Staabs-Officiers beeder Regimenter samt dem General Commando, bey den Profosseyen, und Brigadier-Quartier angebracht ist, so wie auch eine Piaristen-Kirche und deren Schulen, samt einigen Häusern von Bürgern und Arbeitsleüten; Von dannen giengen wir die Exercier-Scheüren sehen, und das kleine Laager, wo 16. Compagnien, 8. von Kreützer und 8. von S. Georger-Regiment campirten en ordre de battaille; Das Brod dieser Leuten ist sehr elend, und mehrestens von Hirschbreie (!) gemacht, so wie sie sehr streng, besonders die Graeci Uniti, ihre Fasten halten; Da kame eine Beschwerde vor von einem Mann, der von einem Officier solle seyn gestossen worden, so dass er einen Schaden davon auf der Brust hat, welches Ich zu untersuchen anbefohlen habe: Von dannen giengen wir nach Hauss, im Vorbeygehen sahen wir die Profossey von S. Georger-Regiment, welche ganz hübsch gebauet ist, und in welcher Leüte zu 5. und 6. sitzen, welche, wegen einer Complicität, beschuldigt sind; Nachhero assen wir mit denen 2. Obristen und den Obrist-Lieutenant, so das Hussaren-Corps commandiret; Hernach ritten wir hinaus zum Exerciren, allwo Ich erstlich die 16. Compagnien in Augenschein nahme, wovon 8. von Kreützern, und die übrigen 8. von S. Georger-Regiment waren, wie anliegendes *Rottenzettel Nr. 2.* ausweiset. Die Kreützer sind viel erhobener und viel schönere Leüte, scheinen auch besser abgericht zu seyn, Leute, die vor dem Feind gedient haben, sind sehr wenig, und kaum 10, 12. in einer Compagnie, die 140. Mann stark ist: Diesen waren beygeselt die Artilleristen und Scharfschützen, so aber nicht exercirten, weilen sie nur hölzerne Stücke hatten, nach genommenen Augenschein in Detail aller 16. Compagnien, worunter auch viele Unterofficiers seynd, die nicht teutsch können, liessen wir sie mitsammen exerciren, sie machten enige Chargirungen auf der Stelle mit blinden Patronen, und sie schienen ziemlich attent, schlagen gut an, nur etwas langsam waren sie in der Ladung, welches von der Nichtübung herkommt; Hierauf machten sie einige Abmarsche und Aufmarsche, und marschirten in Fronte, welche sie ziemlich hielten, so wie auch die unterschiedlich gegebenen Richtungen ziemlich hurtig von ihnen bewerkstelliget wurden: Hierauf marschirten sie ab, und defilirten halb Compagnieweiss so gut ab, dass ein regulirtes Infanterie-Regiment es nicht besser hätte machen können; nach diesen rukten die Hussaren vor, mit ihren Lanzen, machten erstlich die Handgriffe, hernach einnige Bewegungen, Ab- und Aufmarsche, welches aber theils über commandiret, und theils auch schlecht vollzogen wurde; ihre Pferde sind ganz mittelmässig, und in der Montirung war sowohl die Infanterie als Cavallerie vollkommen mit der Feld-Montur adjustiret, die Attaquen hiessen gar nichts, und wurden gar nicht in dem rechten Sinn gemacht; Hierauf ritten wir noch herum, die Gegend von Bellowar zu sehen, und da es in einer sehr schönen Laage in der Ebene liegt, so kann man sich nicht vorstellen, was zu dessen Ungesundheit so viel beytragen kann, als 2. Bäche, und besonders der Mihlbach, der allda

einige Moräste ausmachet; im Nach-Haussreiten bekame Ich mehrere Beschwerden, besonders von denen Hussaren, welche alle sehr darüber klagen, dass sie sich so theuer die Montirung und das Dienstpferd anschaffen und unterhalten müssen, nebst dem dass sie alle Roboten bestreiten, überhaupt scheinen die Leüte nicht zum Vergnügstesten zu seyn, und dass die innerlichen Plagereyen ihnen sehr zur Überlast seynd: Hernach gabe Ich Audienzen mehrern Officiers, discourirte mit denen Generalen über die Gränze und deren Umstände biss gegen 10. Uhr, allwo Ich dictirte und schlafen gienge.

Den 21ten April Ivanicz.

In der Fruh schriebe Ich Ihro Mayestät der Kayserin durch die Post, hernach hörte Ich Mess bey den Piaristen in Bellowar; von dannen fuhren wir hinaus zu der Schiesstatt, allwo 32. Schützen auf die Scheiben schossen, auf die Distanz von 100. Schritten; sowohl auf die gehende als steigende Maschin schossen sie ziemlich gut, aber auf die von 300. Schritt, da gienge es sehr schlecht, und von 20. Schuss traffen kaum 2. die stehende Scheiben, sie beschwerten sich, das die Stutzen zu hart loss giengen, und auch viele nicht die besten wären; Als die besten Meisters unter den Büchsenmacher-Meistern lobeten sie den Starek von Wienn, Köhler von Pressburg, und Muk von Brünn, so wie sich die Leüte auch beschwerten, dass sie ihre Stutzen zum Theil unterhalten müsten, und Steiner hätten kaufen müssen; Hierauf fuhren wir weiter nacher Chasma, allwo 8. Compagnien vom Kreützer-Regiment versammlet waren, nach anliegenden *Rottenzettel Nr. 3.* Diese sahe Ich erstlich en Detail, hernach exercirten sie, der Schlag von Leüten ist sehr ungleich, einige recht schöne, mehrere sehr kleine, die Anzahl derjenigen, die noch vor dem Feind gedienet haben, fangt an sehr seltsam zu werden; im Exercieren waren sie mittelmässig, die Handgriffe besonders machten sie gut, und auch in den Chargierungen, obwolen sie nur blind waren, waren sie ziemlich behend, im Fronte-Marche aber und in den Deployirungen ist es nur gefehlt worden, weil sie nicht recht geführt worden sind: Die Richtung ist noch sehr unordentlich, und fehlt es an gegebenen principiis, Hierauf fuhren wir fort nach Ivanicz; Überhaupt ist das Generalat auf der Kreitzer Seiten hüglichter, und mehr mit Waldung besezt, man sieht, dass die Industrie nicht viel wirkt, die Population auch der Grösse und Güte des Terrains nicht angemessen ist, weil sonst viele von Öden und mit Stauden bewachsene Gründe könnten ausgereütet und benuzet werden; Die Waldungen sind mehr Gesträuch, als hohe Waldungen, und sehen übel aus; Eine Beschwerde kame vor wider die Unterthanen des Malonitsch aus Slavonien, so in einem Theil an der Illowa die Pascuation denen Leüten verhindern wollen, welches untersucht wird werden;

Die Wässer sowohl die Chasma als andere kleine Wässer ergiessen sich ziemlich, und formiren ziemlich grosse Sümpfe: Hierauf assen wir

mit den Staabs-Officieren, hernach redete Ich mit dem General Tillier über alle Umstände des Generalats, in welchen er, und auch die Obristen Mich versicherten, dass das Generalat ehender zu- als abnehme, dass der Mann sich in nichts hauptsächlich beschweren könne, dass unter 3. Mann nur 1. als Soldat diene, dass dieser in 51. Wochen nur eine auf Wacht und Diensten verrichte, die übrigen immer bey ihrer Wirthschaft zu Hauss wären, ausgenommen 14. Täg im Fruhjahr, und 14. Täg nach dem Schnitt, wo keine Landarbeit vorhanden wäre, so wurden sie zum Exerciren Divisionsweiss contrahiret, die übrigen nicht Enrollirten, oder Halb-Invaliden, hätten keine andere Dienste als Brief-porto, Dorfswachten und die Robot, so in 21. Tägen, wann nicht gar was ausserordentliches auskommete, auf jeden Mann ausfalleten, die einzigen Hussaren, welche roboten, und sich selbst unterhalten, ihr Pferd kaufen und selbst verpflegen müsten, Diesen geschähe ein wenig hart, da wäre es erwünschlich, dass ein Mittel getroffen, und sie vielleicht von aller Robot, wie es ihnen schon einmal versprochen worden, lossgezählet werden könnten; Die Population nehme zwar nicht zu, wovon aber sie zur Ursach theils noch den grossen Verlust angeben, so sie im Krieg erlitten haben, und theils die grosse Sterbe in Krankheiten, so vor 2. Jahren dieses Generalat hart betroffen hat, so wie auch dass sie alle Provinzialisten zurükgeben müsten, so herüber kommen; Der Abgang an completen Stand ist sehr wenig, und könnte ganz leicht ersezet werden. Vom Officiers-Corps sind sie alle ziemlich zufrieden, und finden, dass diesses sich ziemlich verbessert habe, nur wegen Debit von Waaren, und dass gar kein Geld ins Land komme, klagen sie sehr, wodurch die Armut des Unterthans natürlich entstehet: Von Industrie wäre hier schier gar nicht zu hören, da ein jeder nur auf das seinige schauet, und auch nichts zu kaufen ist; Mit den teutschen Schulen hat es hier erst einen Anfang genommen, welcher sich aber nach und nach verbessern solle, dergestalten, dass aus selben Unter-Officiers gezügelt werden können; Bey einem jeden Regiment sind anjetzo 8. auch 10. solche Schulen, welche noch werden vermehret werden; Die Piaristen halten selbst einige; Ein Theil des Bischöflichen Territorii macht noch eine grausame Ecke in die Gränze herein, und konnte bey der lezten Granitz-Commission nicht erhalten werden, wo es noch mehrere Strittigkeiten abgibt. Hierauf dictierte Ich, und gienge schlafen.

Den 22ten April A g r a m.

In der Fruh ritten wir zu der Festung Ivanics, so ein halb zusammen gefallenes elendes Erdwerk en Quarré ist, was mit Morästen umgeben, und in welchem dennoch ein Personale von der Artillerie ist, so in 2. Personen bestehet, das Ort oder die Varos ausser der Vestung ist ein elendes Holzwerk, welches, wie Brody, auch sogar die Gässen mit Holz ausgetäget hat wegen dem Morast, in Ivanics ist des Commandanten Hauss abgetragen, und sind nur 10. Mann auf der Wache, die übrigen

kleinen Häuser darinnen sind von Holz schier zum zusammen fallen, dieses ist noch der einzige Posto, der im ganzen Varasdiner Generalat nur in etwas haltbar wäre, oder zu einem Depot in Kriegs-Umständen gewidmet werden könnte, obwolen dessen Zu- und Abfahrt sehr übel ist; Hierauf ritten wir wiederum zuruk biss an die so genannte lange Brüken, allwo die Wägen auf uns warteten, und von da fuhren wir biss nacher Agram; Das Land ist ziemlich schön, eben, aber liederlich angebaut, die Ackerung besonders scheinet sehr vernachlässiget zu werden, so wie die Leüte ziemlich arm aussehen, und das Zug- und Melk-Vieh in sehr üblen Umständen ist: In Agram stiegen wir im Wirthshauss vor der Stadt ab, wurden von vielen Herren empfangen, assen ganz allein unter uns; Hierauf kame der Bischof,[9] und noch einige andere Audienzen, nach welchen Ich dictirte, schriebe, und schlafen gienge.

Den 23ten April Sisseck.

In der Fruh, da es Sonntag war, hörten wir die Mess in der Domkirche zu Agram, die der Bischof selbst lase, hierauf fuhren wir fort nacher Petrinia; Das Land ist durchaus eben, ziemlich angebaut, aber dennoch sehr schlecht geackert und geurbart, auch wenig Dörfer, vieles Staudenwerk, was noch auszurotten wäre; wir übersezten die Sau und die Culpa zweymal auf sehr schlechten Überfahrten, welche nur aus 2. oder 3. ausgehehlten Bäumern bestehen, auf welche man Tramen und Pfosten leget; Auf der Culpa sehen wir ein Schif, so aus dem Bannat von Perlas varos[10] mit Inslicht (?) aufwärts geführet wurde, welches gegen 1000. Zenten Ladung haben solte: Zu Petrinia paradirte 1. Bataillon von 3. Divisionen vom 1ten Bannal-Regiment, welches aber so schwach ausgeruket war, dass die Compagnien zu 7. Rotten waren, ohne die Artilleristen und Scharfschützen darunter zu zählen, wie anliegender Rotten-*Zettel Nr. 4. ausweiset.* Die Leüte sind ziemlich ansehnlich, aber, wegen ihrer Schwäche, konnte man von nichts urtheilen; es sind ihrer nicht viel, die im lezten Krieg schon mitgemacht haben, und im Exerciren seynd sie geschikt und attent, die Artilleristen thaten auch ihre Handgriffe mit den hölzernen Stüken ziemlich gut, so wie auch die Hussaren, welche von 5. Compagnien nur 2. formiret hatten, sie sind in Pferden ziemlich schlecht beritten, scheinen auch im Exerciren wenig oder gar nichts zu können, welches aber ihre Laage und Umstände mit sich bringen: Hierauf ritten wir nach Petrinia, allwo der General wohnt, und der Staab des 1ten Regiments, so wie dann auch der Major vom 2ten: Petrinia ist ein schlecht pur von Holz gebautes Ort, das Generals-Quartier ist aber etwas zu gut gerathen und hat General Lanius[11] sich selbst so zurichten lassen, welches viele Roboten denen armen Gränizern gekostet hat; Die Leüte sehen ziemlich arm aus, und nicht sehr vergnügt, es sind auch

[9] Josip Galjup, biskup (1772–1786).

[10] Mjesto u biv. Banatskoj regimenti.

[11] Karlo Ludvik Lanijus (?–1780), maršal.

einige Beschwerden wegen Roboten und andern Bedrukungen vorgekommen, welche besonders die Güter des Kapituls und des Bischofs angiengen: Überhaupt hat die ganze Bannalische Gränze gar keinen Zusammenhang, und ist mit dem Provinciali sehr durchschnitten; Der Agramer-Comitat hat wider alle Befehle neuerdings nicht allein die Weege reparirt, sondern auch deren ganz neue gemacht besonders durch einen Wald; Die Holzung ist auch sehr negligirt, und faulen sehr viele Bäumer auf dem Boden mitlerweil als man noch andere fällt, ohne dass selbe benuzet werden. Sissek ist ein ziemlich schlechter Ort, dessen Schloss beym Zusammenfluss der Sau mit der Culpa gar nichts bedeutet, allda redete Ich mit einem Pfarrer, der ganz ein vernünftiger Mensch scheint, und der ganz besondere Vorsicht wegen Verichtung der österlichen Beicht bey seinen Pfarrkindern eingeführet hat, so wie auch mit einem Inspector des Magazins, so die Temesvarer-Compagnie[12] allhier errichtet hat, dieser gab mir beyliegende *Auskunft Nr. 5.* über den Unterschied der Frachtpreysen und Zeit, wenn man die Culpa aufwärts fahrt biss Carlstadt, oder die Sau aufwärts biss Laybach: Hierauf assen wir, Ich dictirte und gienge schlafen.

Den 24ten April Dubiza.

In der Fruh fuhren wir weg, passirten die Culpa, und so biss nacher Derlyacha,[13] das Land fangt schon an, viel hüglichter zu werden; Nach denen Enclavuren, so dem Bischof und Keglevich gehören, fangt die Militargegend an, wo man schier gar keine Dörfer sieht, sondern alle Häuser zerstreut hin und her liegen, auch der Anbau und die Pflegung des Felds schlecht und nachlässig ist; In Derlyacha stunde 1 Bataillon aus 4 Compagnien besezet vom 2ten Bannal-Regiment, welches etwas stärker, als das lezthinnige, ware, Die Leüte sind ziemlich ansehnlich, auch wohl geübt im Exerciren, schier gar zu gut für ihre Umstände, aber sehr schwach, da sie, laut *Rottenzettel Nr. 6.*[14] kaum zu 11. die Rotte einer Compagnie waren, die Dienste aber sind erstaunlich stark, und der General Lanius hat sie noch für diese Gelegenheit verdoppelt; Die Artilleristen wurden auch im Zielen versuchet, welches sie ziemlich gut verrichteten; Hierauf fuhren wir weiter immer durch das Militare biss Dubiza, die Gegend wird immer noch hüglichter, und ist mit vielen Stauden, welche aber keinen rechten Wald ausmachen, bewachsen, so wie der Anbau auch sehr schlecht ist; Die Leüte sehen ziemlich erarmt aus, biss man an die Unna kommt, so die Türkische Gränze ausmacht; Diese ist ein stiller Fluss, so aber bey Sommerszeiten nicht allein durchgeritten, sondern auch durchgewadet werden kann; Da sahen wir wiede-

[12] Temišvarska privilegirana kompanija osnovana je god. 1759.

[13] Derljača.

[14] Izgubljen.

rum ein Bataillon von 4. Bataillon,[15] *laut Rottenzettel Nr. 7.*,[16] welches eben nicht viel stärker ware, dieses hat noch weniger gediente Leüte vom vorigen Krieg, als das vorige, ist aber schöner in der Mannschafft, und im Exerciren sehr attent und fertig, so wie sie alle Bewegungen mit Hurtigkeit, Attention, und ziemlicher Genauigkeit machten; Gegenüber von Dubiza, wo ein altes elendes Blockhauss ist, liegt das Türkische Dubiza, allwo ein Beg Commandant ist; Vormals vor dem Belgrader-Frieden[17] hatten wir noch 2 Stunden unsere Gränzen über der Unna, biss, an die Spitze der höchsten Gebürgen; erwünschlich wäre es, wann an der Unna die Gränzer sich biss an das Carlstädter-Generalat auch weiters erstreken könnten, und immer an selber liefen, da auch zwischen der Unna und unsern Gränzen der mehreste Aufenthalt der Raubern sich vorfindet: Hierauf assen wir alle zusammen. Ich dictirte, und gienge schlafen.

Den 25ten April Dwor.

In der Fruh, nachdem Ich einige Audienzen gegeben hatte, wo sich einige Officiers gegen die Partheylichkeiten des Bannus beschwerten, und dass durch seine Frau, und deren Befreünde viele Unbilligkeiten in denen Avancements geschehen, fuhren wir fort biss nacher Costaniza, immer längst der Unna; Das Thal zwischen Dubiza und Costaniza in einigen Gegenden ist ziemlich breit, und auch ziemlich angebauet, aber auf der Türkischen Seiten sind immer die Ufer und die Anhöhen höher, als die herübrigen. Zu Costaniza sahen wir 4. Compagnien, welche laut dem beyliegenden *Rottenzettel Nr. 8.*[18] viel schwächer, als die übrigen waren, unter welchen auch nicht gar viel gediente Leüte waren; Sie sind überhaupt schön in der Mannschafft, geübt in der Richtung, in den Handgriffen, und überhaupt im ganzen Exerciren attent und fertig; Hierauf giengen wir die Contumaz[19] sehen, welche schlecht gebauet ist, und in welcher 31. Personen sich befanden, welche sich herüber zogen, und die mehresten davon Dalmatiner aus dem Venetianischen waren; Hierauf giengen wir über die Unna in das Schloss Costaniza, welches in einer Insel lieget, und worinnen der Major wohnet; Dieses Ort ist von der türkischen Seite durch einen ganz kleinen Arm der Unna abgesöndert und wäre besser für eine Contumaz-Station als für ein Officiers-

[15] Vjerojatno je tu pisar omaškom propustio napisati »division«, odnosno »divissionen«, kao što je to učinio na drugim mjestima i u istim situacijama. Divizion je taktička vojna jedinica čija se organizaciona struktura tokom vremena mijenjala, pa prema tome i njeno značenje.

[16] Izgubljen.

[17] Mir koji je sklonljen između Austrije i Turske poslije teškog poraza austrijske vojske kod Grocke god. 1739.

[18] Izgubljen.

[19] Kontumacione, odnosno karantenske postaje postojale su duž čitave granice u Vojnoj Krajini. Njima su državni organi, uz ostale protuepidemijske mjere, nastojali spriječiti prodiranje i prenošenje raznih zaraza – koje su bile prava nesreća po živote i po imovinu naših krajišnika i kmetova – ne samo na naša područja, već i Srednje Evrope.

Quartier gebräuchlich, weil es völlig abgesöndert ist; Costaniza ist ganz besonders gebauet, es stehen die Häuser auf vielen Pfeilern, wegen der vielen Wassergüssen, es ist überhaupt ganz abgeschmakt gebauet, obwolen da viele Kaufleüte sind, und etwas noch zu bekommen ist; Von da ritten wir längst der Unna fort biss nacher Dwor; Unterwegs ist ein Ort, wo die Türken auch auf dem herübrigen Ufer über 200. Joch ackerbare Felder haben, welche ihnen gegen ein anderes Stuck bey Dwor, nach einem förmlichen Instrument ist ausgetauschet worden; Die Gegend ist ziemlich angebauet und schön. Zu Dwor sahen wir wieder 4. Compagnien *laut Rottenzettel Nr. 9.*,[20] welche so wie die andere und noch au contraire etwas schöner in der Mannschafft, und noch attenter im Exerciren waren. Hierauf assen wir, nach dem Essen schriebe Ich, dictirte, und gienge schlafen.

Den 26ten April, Glina.

In der Fruh ritten wir fort von Dwor und sahen gleich aussen Dwor den Platz, wo man eine Contumaz-Station anzulegen gedacht hatte, wo auch an dem Wasser an der Unna ein Rastel[21] sich befindet, wohin die Türken alle Samstag handeln kommen, aber das Schloss von Costainiza scheinet mir immer das beste zu seyn; Von da ritten wir an die Unna, um die sogenannte Festung Novi der Türken, so an selber lieget, zu besichtigen; Dieses ist ein Quarré von starken Mauern aufgeführet mit 4. Bastionen, die sehr kleine Flanquen, und nebst diesen mit Schanzkörben versehene Batterien haben, welches aber alles zusammen genommen nicht viel bedeutet, weil es durchaus auf beeden Seiten sehr dominirt und eingesehen ist, und die mehresten Gebäude pur von Holz seynd; Man sagt, dass nicht mehr als 15. oder 20. Türken allda in Garnison seynd, und ein Beg als Commandant; Hierauf ritten wir fort immer an der Unna biss an den umgefallenen Baum Topola, allwo die trokene Gränze anfangt, welcher wir mehr als 4. Stunden immer zu Pferd folgten, Diese ist recht ohne gesunder Vernunft hier und da in den Bergen durch die Wälder gezogen, und scheidet nichts, als ein ausgehauter ettliche Klafter breiter Weeg die 2. Reiche; Die Czartaken sind zahlreich, und gut angebracht, aber dennoch können sie die Communication auch mit allen patrouilliren, in diesen Waldungen, Anhöhen und Gebürgen nicht verhindern; Die Waldungen sind mehrestentheils sehr ausgehauen, schlecht, mit Staudenwerk, und Birken besezt, obwolen der Grund sehr gut wäre; Bey Nicolina-Glaviza ritten wir von

[20] Izgubljen.

[21] Rašteli, koji su nastali tokom 18. stoljeća u Vojnoj Krajini duž granice između Austrije i Turske bili su svojevrsno uređena (obično ograđena i pregrađena drvetom i žicom) mjesta, gdje se uz posredništvo jedne ili više pograničnih osoba (činovnika) obavljala trgovina između podanika jedne i druge države. Rašteli su podizani, da bi se koliko-toliko mogla odvijati trgovina između podanika obiju država, koja je bila jako umanjena zbog učestalih epidemija kao i samih protuepidemijskih mjera, koje su poduzimane.

dem Cordon weg hinunter in das Thal, allwo ein Dorf zusammen gezogen worden ist, was vorhero aus lauter zerstreuten Häusern bestunde und Zwirowaz heisst, die ältern Leüte scheinen mit der Zusammenziehung nicht zufrieden zu seyn, welche aber doch zu ihrer eigenen Sicherheit höchst notwendig ist; Da die mehresten Serezaner waren, so wünschten sie, dass sie Repressalien an der Türkischen Seite, noch wie vormals gebrauchen könnten; Hier ereigneten sich auch würklich, wie wir wegritten, dass sich ein Revertirter, so desertiret war, um seinen Pardon meldete, welcher durch alle Cordons-Posten durchgekommen war. Ich schikte ihn aber auf die Contumaz; Das Thal ist ziemlich schön und angebauet: Hierauf kamen wir auf Glassnik, allwo ein Bataillon von 1ten Bannal-Regiment paradirte, nach anliegenden *Rotten-Zettel Nr. 10:*[22] Die Leüte sind schön, attent, aber doch nicht so gut im Exerciren geübt, als die lezthinnigen vom 2ten Regiment waren; Es beschwerten sich in vielen Örtern mehrere Leüte über die beschwersamen Roboten, welche nicht nach dem wahren Sinn genommen werden sollen, da sie nicht allein, wie die Vorschrift ist, 24. Täge in allen Zug und Hand-Robot haben, sondern sie die Zugrobot auf ein jedes zugbares Stuk Vieh, und die Handrobot auf eine jede das Hauss bewohnende Seele rechnen, wodurch dann zu 180. und 200. Robotstäge öfters herauskommen, und da dieses auf denen nicht Enrollirten und Halbinvaliden allein beruhet, weil der Soldat keine Roboten prestiret, und der ganz Invalid ohne mindester Zulaag, dem Hauss allein zur Last, ernähret werden muss, so fält es für die andern desto unerschwinglicher aus; Das Thal bey Glassnik ist sehr breit, und sehr schön biss Glina, der Weeg aber der über 6. Klafter breit von Srachiza aus biss alhin ist Gwergsfeld[23] gemacht worden, ist erstens ohnnüz, weil schier kein Fuhrwerk da gehet, zweitens zu breit, und schneidet alle die besten Grundstüke mitten durch, drittens zu hoch angeschüttet, ohne gehöriger Grundlaage von grössern Steinen, allso zwar, dass in kurzen der ganze Weeg nur zur Last des armen Manns und zum Schein der nicht Verständigen, gemacht worden; Die darneben gepflanzten Bäumer sind in dem nämlichen Fache, als wie die Varasdiner-Generalat, umsonst angebracht, weil sie selten, oder nie, allda wachsen werden; Hierauf sahen wier das Bataillon, was in Glina war, welches auch schön in der Mannschafft, und ziemlich gut ausgebreitet schiene, aber halt auch, so wie alle andern ziemlich schwach, wie anliegender *Rottenzettel Nr. 11.*[24] *zeiget.* Die Beschwerden waren immer die nämlichen: Hierauf assen wir, und hernach arbeitete Ich über den Courier, darauf gienge Ich schlafen.

Den 27ten April, Carlstadt.

In der Fruh expedirte Ich den Courier nacher Wienn, hierauf fuhren wir nach Verchinmazt, allwo gleich ausser Glina das Bischöfliche Terri-

[22] Izgubljen.
[23] Brezovopolje.
[24] Izgubljen.

torium die Gränze völlig durchschneidet; Die Waldungen sind allda in elendesten Umständen, und das Provinciale hat allda wieder die Weege auf die nämliche unvernünftige Art zubereitet; Zu Verginmazt saher wir ein Bataillon ausgerukt, nach anliegenden *Rottenzettel Nr. 12.*,[25] welches von ziemlich hübschen Leüten des ersten Bannal-Regiments besezt war; im Exerciren und in der Attention sind sie ziemlich gut, dennoch aber nicht so geschikt überhaupt, als das zweite Regiment war; Von da ritten wir nacher Reschiza, da kamen wir gleich in die Steneschiaker Herrschaft, so dem Grafen Draskoviz zugehöret, und die Gränze auch durchschneidet, auch zum Theil von der Carlstädter Gränze, nämlich vom Sluiner-Regiment schier gänzlich entscheidet, ausgenommen am Fuss der Pietra Gora, allwo die Posten mitsammen Communicationen haben; Glassnik sowohl, als die Steneschiaker Herrschaft, ist in einem schönen und bewachsenen Thal, wie auch in lezterer sehr schöne Eich-Waldungen seynd, welche aber schon sehr ruiniret, und auf keinen jungen Nachwachss gedacht worden; Zu Reschiza steht ein grosses Schif erbaueter auf den Stappeln, welches einer Meer-Fregate in der Grösse ganz ähnlich ist, dieses Schif, so ein gewisser Gianelli[26] erbauet, der den Ma[ttia] Brea und Grafen Draskowits angeführet hat, ist völlig unbrauchbar in diesen Wässern, da es über 5. Schuh Wasser erfordert, es ist von schönen Holz gebauet, und fehlt ihm nichts mehr anderes, als dass es gestopt und calfatert wird, so wie auch die innerlichen Einrichtungen und Verzierungen noch abgehen: Ich habe ihren gerathen, es calfatern, und ohne weitere Spesen darauf zu wenden probiren zu lassen, wohl sicher, dass die Probe fehlen wird; Allda wollte einer der Beamten vom Grafen Draskowitz ein Memorial, so die Unterthanen einreichen wollten, unterschlagen, und hat es schon in Sack gestekt, muste es aber wieder zurukgeben: Hierauf ritten wir nach Carlstadt, nachdem wir die Culpa hin- und her passiret hatten; Das Thal ist recht schön und fruchtbar, die vormals angelegte Vestung muss sehr gross gewesen seyn, ist aber so, dass man nur hier und da noch etwas davon sieht, das übrige aber alles umakert wird. Die Bruke über die Culpa bey Carlstadt ist schön und gut gemacht; Hernach assen wir, nach dem Essen, arbeitete Ich mit den Generalen, zu Eintheilung der Reyss-Disposition, hernach redete Ich mit dem Major Struppi,[27] wegen der Eröfnung der Zengger-Straassen; hernach dictirte Ich, und gienge schlafen.

Den 28ten April, Carlstadt.

In der Fruh sahe Ich 2. Divisionen ausgerukt von dem Szluiner-Regiment nach beyliegenden *Rottenzettel Nr. 13.*[28] Diese waren viel stärker, als Bannalisten, die Leüte sind die mehresten unansehnlich, und auch

[25] Izgubljen.
[26] Brodograditelj brojnih lađa, kojima se tada plovilo po Savi i Dunavu.
[27] Vincenc Struppi (1733–1810), glavni direktor građevinarstva.
[28] Izgubljen.

bey weiten nicht so ausgearbeitet, als wie die andern im Exerciren viel schwächer, und in ihrer Haussmontirung, so aus sehr elenden weissen Tuch bestehet, gar nicht wohl zusammen geraumt: Vor dem Feind Gediente gibt es nur hier und da, unter diesen 4. Compagnien waren 2. aus dem Sichelburger-Districkt.[29] Die Artilleristen scheinen auch nicht so abgerichtet zu seyn, und überhaupt scheinet Noth denen Leüten bey den Augen heraus, wie auch häufige Betler sich aller Orten einfinden; Von da fuhren wir nach Ozail, ein Gut des Graufen Theodor Bathiany, allwo die Culpa über Felsen in einem ziemlich starken Abfall lauft, allda ist von dem Grafen Bathiany, der selbst samt dem P. Gruber zugegen ware, schon vieles von den Felsen gesprenget worden, um einen Canal, der wenigstens 18. Zoll tief wäre, auszubrechen, damit Schiffe von 200. Centen beladen auf- und ab passiren könnten, ein gutes Stuk der Arbeit ist gemacht, es bleibt aber noch über die Hälfte übrig, welche wegen hohen Wasser, und so bald alss eines ist, nicht fortgesezet werden kann; ob auch nach Behebung dieses Anstandes, und noch vieler andern, die sich in der Culpa vorfinden, die Navigation immer nur mit kleinen Schiffen von 200. Centen bis Brod wird können bewerkstelliget werden, da von dannen erst eine Chaussée über beschwerliche Berge in die Caroliner-Straasse, die zwar nicht weit davon entfernt ist, wird müssen gemacht werden, weil auf den Treppel-Weeg und Hufschlag von den Ufern zum Hinausgehen noch gar nicht gedacht ist worden; Nuzbar werde es allezeit seyn, wenn diese Behindernisse ohne Bekostung des Aerarii aus der Culpa ausgeräumet werden; Von da fuhren wir zuruk, Ich gab Audienzen und wir assen: Nach dem Essen redete Ich mit dem Grafen Starhemberg, so zu Semlin sich niedergelassen hat, und allda einen grossen Handel führt, wegen dem Commercio gegen die Levante längst der Donau hinunter in das schwarze Meer; Seine Mir gegebenen Ursachen und Vorschläge schienen Mir wohl überdacht, und die von ihm vorgeschlagenen Proben mit 2. Schiffen und nachheriges Etablissement in Kilia nova schien Mir das sicherste Mittel zu seyn, um die Sache auf den Grund zu sehen, ohne leere Unkosten nichts Bedeutende zu verursachen; Vor allem aber müsste ein Ferman von der Pforten darüber anverlanget, und auf die Errichtung 2 Schiffen der Bedacht dergestalten genommen werden, dass das zukünftige Fruhjahr bey gutem Wasser die erste Probe einer Ladung gemacht werden könnte; Hierauf redete Ich mit dem P. Gruber, welcher Mir versicherte, dass die vielen Stöcke in der Sau die einzige Haupt-Umstände (!) in deren Navigation machten, und dass er hoffe, solche bald gänzlich behoben zu haben, wo hernach er an dem Canal von der Laybach arbeiten würde, damit dieser auch wieder zu Stand komme, und man biss ober Laybach zu Wasser kommen könne;[30] Die Ingenieurs von der Wasserbau-Commission haben alle einen Uniform, so wie auch die Arbeitsleüte, welcher völlig militarisch ist und

[29] Žumberačko okružje.

[30] O tome što je na tome mjestu spomenuto (brodogradnja, plovidba, prijevoz robe, trgovina i sl.) donosi nešto podataka u svom djelu H. Halm, Österreich und Neurussland, Breslau 1943.

den sie sich ohne weiterer Anfrage, als ein Speculation-Corps zugelegt haben; Hierauf gab Ich noch mehrere Audienzen, hernach sah Ich den Plan von der jezigen, und von der vormals angefangenen Vestung. Ich gienge auch auf den Wällen herum. Karlstadt ist ein pures Erdwerk mit mehresten Theils trokenen Gräben, welches auch nicht einmal vor einen Coup de main versichert ist; Die Stadt ist mehrestentheils von lauter Holz gebaut, sehr eng beysammen, und die Vorstädte gehen schier biss an den Graben, und dennoch ist allhier ein häufiges Genie- und Artillerie Personale mit lauter unbrauchbaren Stüken; Von da gienge Ich ein Schif besehen, so ein gewisser Susanni[31] von Zengg auf seinen Conto hat erbauen lassen, und welches sehr gross ausgefallen ist, und dennoch nicht tiefer, als 3. Schuh und etwas, im Wasser gehen soll, wann es auch mit 5000. Metzen, so es in sich enthalten kann, beladen ist, sie haben schon würklich über 2000. Metzen, obwolen es noch nicht völlig fertig ist, die Sau und Culpa herauf von Brod geführet: Von da gienge Ich zu den Feldzeugmeister Kleefeld,[32] der krank ist, und discourirte lang mit ihm, hierauf gienge Ich nach Hause, dictirte, und gienge schlafen.

Den 29ten April. Carlstadt

In der Fruh lesete und schriebe Ich, gabe auch einige Audienzen, biss zum Essen; nach dem Essen arbeitete Ich wieder, biss nach 5. Uhr, allwo wir ausritten, und das Schif besahen, so der Höppe[33] allhier erbauet, das Schif ist sehr lang, auch ziemlich breit, und soll 4000. Metzen auf einmal führen können, der Platz zum Schiffbau ist aber unvernünftig angelegt, da er so entfernt von denen Wäldern, und alles Holz aufwärts der Culpa mit grossen Kösten und Mühe weit muss geführet werden, derweil alss es ihm unter zu Reschitza zu erbauen weit anständiger, bequemer und wohlfeiler wäre, da besonders noch das Holz in denen Wäldern allda vorräthig lieget. Hiernächst ritten wir ein gutes Stuk auf der Caroliner-Strasse, diese ist schön gemacht, und der Grund wohl mit Steinen belegt, wird aber auf selber nicht genug nachgesehen und fehlt ihr die fleissige Beschüttung und Einräumung der Wasser-Rissen: Hernach ritten wir zum Pulverthurm, wo eine sehr schöne Aussicht ist, und man den ganzen Bassin von Karlstadt und den ganzen Strohm der Culpa sehr wohl siehet; Von da ritten wir nach Hauss, Ich discourirte noch ein Weil, dictirte und gienge schlafen.

[31] Marko Suzani, senjski patricij, bio zemljovlasnik, brodovlasnik i trgovac u Senju i Rijeci; jedan od najbogatijih poslovnih ljudi u to vrijeme u Hrvatskom Primorju.

[32] Veceslav Kleefeld (1713-1779), general zamjenik vrhovnog zapovjednika u Varaždinskom generalatu.

[33] Ivan Matija Heppe (Hopp) djelovao je tada u našim krajevima kao brodograditelj i poduzetnik raznih poslova.

Den 30ten April. Klokoch

In der Früh giengen wir zu Karlstadt in die Mess zu den Franziscanern, von da ritten wir fort nacher Klokoch; Das Thal bey Woinich an der Corrana und Presniza ist schön, ziemlich wohl angebauet, aber die Häuser sehr von einander getrennt, und keine Dörfer zusammen gezogen; endlich kamen wir zu der Pietra Gora, allwo am Fuss derselben die Türkische Gräniz, der Cordon, und zugleich der Anfang des Szluiner Regiments und Karlstädter Generalats ist, da der Cordon vom Bannalistischen ersten Regiment mit dem Szluiner zusammen stosset: Der Wald ist sehr gross und schön, pure Büchen und Eichen, aber dennoch liegt viel Holz noch verfault da, und sieht man sehr wenig jungen Nachwachss: Von da das Thal biss Klokoch ist schön, und angebaut längst dem Bachel Glina, so die Gränze mit den Türken ausmacht, und ist ärgerlich zu sehen von der Anhöhe von Klokoch, was für eine grausame Zunge die Türkische Gränze in das Generalat herein macht, welche Zunge mit lauter Wäldern besezt ist, wodurch die Räubereyen (so hier sehr im Schwung seynd, und wodurch dem Gränzmann so sehr geschadet wird, weil er keine Repressalien brauchen kann) geschüzet werden, die Leüte auf ihnen eigenen Feldern Tod geschossen werden, Vieh ihnen täglich gestohlen, und abgetrieben wird, und keine Satisfaction zu hoffen ist; Sie haben den Cordon zwar sonsten etwas schwächer besezt, und helfen sich mittels 48. Sereschanern, so sie mit 2. Harumbassa bey einem jeden Regiment aufgerichtet haben, und welche die Gegenden beständig abpatrouilliren; Diese Leüte sind die verlässlichsten und bravesten aus denen Dörfern, ihr Grund wird frey, und werden, wie eingeschriebene Soldaten angesehen, ruken auch nie aus zum Exerciren, noch zu andern Diensten; Die Gränzer beschwerten sich wider diese Räubereyen und wünscheten nichts sehnlicher, als Repressalien brauchen zu dürfen(!): Unterwergs sahen wir 2. Divisionen und eine in Klokoch vom Szluiner-Regiment, laut anliegenden 3. *Rottenzetteln Nr 14, 15. und 16*,[34] welche in Leüten mittelmässig, auch im Exerciren ziemlich attent und geübt waren; Bey den Officieren sahe es viel schlechter aus: Gediente Leüte haben sie noch einige darunter; hernach assen wir, nachdem beschauten wir recht die Gränzen, und das Türkische Schloss Zetin, so zwar mit einer Mauer umgeben ist, aber keinen ordentlichen Wall hat, nach dem discurirten wir, Ich schrieb, dictirte und gienge schlafen.

Den 1ten May, Szluin

In der Fruh ritten wir nach Knoiniza;[35] die Gränzen folgen eine Weile nach der Glina nach, hernach gehen sie aber einem andern kleinen Bächel biss Knoiniza nach; Die Wälder sind ziemlich ausgerottet, und wird sehr schlecht mit selben gebart, da gar kein junger Nachwachss ist;

[34] Izgubljeni.

[35] Gnojnica.

sonsten ist ziemlich viel angebaut, und scheint das Thal biss Kloiniza ziemlich fruchtbar: Bey Kloiniza ist ein sogenanntes Rastel, wohin nämlich die Türken handeln kommen können, allda ist ein schlechter Zaum(!) gemacht, bey welchem gehandelt wird; es ist den 5. März ein Raufhandel entstanden, bey welchem 5. Mann von uns Tod geblieben, und 19. blessirt, von Türken aber 9. auf dem Plaz geblieben, und, wie man sagt, 30 blessirt worden sind, seiter kommt kein Türk mehr auf das Rastel, und wird auch mit nichts mehr gehandelt; Es ist allda ein Hauptmanns Posto mit 30. Mann commandirt Winter und Sommer; Anjezo ist das Rastel zu Pallisadur, und etwas weiter etliche Schritt zuruk auf die Anhöhe zu sezen, angetragen. Von da ritten wir über die Morlawina,[36] und über die Corrana nacher Rakowiza; bey der Corrana stunden 2. Divisionen, oder 4. Compagnien von Szluinern, nach anliegenden *Rottenzetteln* Nr. 17. und 18.,[37] welche mittelmässig in Leüten waren, auch waren mehrere Gediente unter ihnen; Sie exercirten nicht so gut, als die andern, und besonders die Officiers zeigten, dass sie weniger kunten, als die Gemeinen: sonsten haben sich auch mehrere Leüte über die Noth, Abgang des Brods, und dergleichen beschwert; Hierauf vor Rakowiza stunden wiederum die ersten 2. Compagnien vom Oguliner-Regiment, welche, *laut Rottenzettel Nr. 19*,[38] in Leüten ansehnlich, im Exerciren aber auch nicht sehr geübet sind, und immer scheint es an Officieren zu fehlen: Das Land fangt an, sehr steinigt zu werden, dergestalt, dass die Gründe nur zu kleinen Stükeln angebauet werden können, und ist die Erde so unfruchtbar, dass, wo sie heuer angebauet haben, sie 5. und 6. Jahre selbes Feld müssen ruhen lassen; Zu Rakowiza, allwo ein ziemlich guter Weeg führet, welcher auch zum fahren wäre, ist wiederum ein Rastel auf die nämliche Art gerichtet, und wäre allda der beste Fahrtweeg in Bosnien, so gerade nacher Bihach führet: Die Scheidlinie macht da nichts, als ein Fussteig: Hierauf ritten wir zuruk nacher Szluin, allwo das Land immer fortfahrt sehr steinigt und ziemlich unfruchtbar zu seyn; Die Waldungen sind auch völlig ausgehauen; Allda esseten wir, sahen nachmittag die Schulkinder, die von der Anzahl von 150. befinden, und zemlich in der teutschen Sprache zunehmen: Hierauf giengen wir den Wasserfall von der Sluiniza in die Corrana zu sehen, welcher, wegen der Steile deren über 30. sich bahnenden Ausfluthen, und darauf erbauten gegen 40. Mühlen, wahrhaftig besonders und einzig zu sehen ist: Hernach gienge Ich nach Hauss, Ich schriebe, dictirte, und gienge schlafen.

Den 2ten May. Modrusch.

In der Fruh ritten wir hinweg von Szluin, unterwegs in 2. Örtern Biss Tersich, sahen wir überall, laut *Rottenzetteln Nr. 20. und 21*,[39] eine

[36] Marlovac.
[37] Izgubljeni.
[38] Izgubljen.
[39] Izgubljeni.

Division vom Oguliner-Regiment, welche ziemlich hübsch in Leüten ware, im Exercíren aber nicht besonders abgericht; Das neue Dorf, so man in dem Thal zusammen ziehen will, beschwerte sich sehr darüber, und obwolen einige Häuser schon stehen, so wolten die Leüte doch gerne selbigen abbrechen, um sie auf den alten Plaz zu sezen, welches in dieser Gegend, so durchaus sehr steinigt ist, auch nicht ohne Ursache zu seyn scheinet, da sehr wenig Wasser, und gar keine Brünnen, noch Quellen, vorhanden sínd, Die Leüte ihre Häuser an den Lehnen der Bergen zerstreüet, und kein gutes Stükel Grund zu verlieren haben, um dem Wasser für ihr Vieh näher zu seyn, so geht so weit, als man sieht, durch lauter Steine das Thal und die Anhöhen immer fort, dergestalt schier gar keine Gründe angebauet sind, und nur kleine Flecken, weiss wass angebauet werden kann, biss auf den Weeg, so von Thuin nacher Modrusch führet fort; man sieht auch sehr wenig Vieh, noch Schaf, ja Hornvieh gar keines; Dieses Land schiene für das Schaaf- und Gaiss-Vieh am nüzlichsten zu widmen zu seyn, aber wegen Abgang der Fütterung und des Heues, können sie auch diese nicht halten: Das Thal, so rechts gegen Ogulin, und links gegen Blachky[40] führet, ist schön, nicht steinigt, und schenen die Gründe ziemlich gut: Allda fangt schon an der Weeg, der für die neue Zengger-Straassen angetragen ist und allda noch in der Ebene fortlaufet: Allda sahen wir wiederum 2. Divisionem des Oguliner-Regiments, *laut Rottenzettel Nr. 22*,[41] welche in ziemlich hübschen Leüten bestehen, und auch in Exerciren etwas besser seynd; Von da giengen wir weiter nach Modruss, welches schon hoch im Capella-Gebürg liegt, und der Weeg ist dahin schier durchaus gemacht, so dass man schier fahren könnte: Allda assen wir, nach dem Essen schauten wir die Charte der Zengger-Strassen mit dem Major Struppi an, und die übrige Charte des Carlstädter-Generalats; hierauf discourirten wir, Ich dictirte, redete mit mehreren Soldaten Invaliden, welche alle sich über das Elend, die häufigen Roboten und Noth, beklagten: Hierauf gienge Ich schlafen.

Den 3ten May. Ottochaz.

In der Fruh ritten wir von Modruss hinweg über die Capella; Der Weeg biss gegen das Pauliner Kloster gehet zwar in sehr vielen Steinern, aber ist dennoch hier und da noch etwas wandelbar zugericht, von da aber biss an die Tschertaken, und von dorten biss an den gemachten Weeg, ist er ohnaussprechlich schlecht, und beschwersam, da er sich über lauter sehr steile Berge, sehr felsigte Gegenden, und enge Weege hin und her so eng verwendet, dass die Pferde nicht wissen, wo sie die Füsse hinsezen sollen; Bey überstiegenem Gipfel des Berges, und bey Anfang des Thalabs geht es schon um vieles besser, da der Weeg zwar sehr steinigt, aber doch auf gewisse Art gemacht ist: Diesen Weeg übersteigen jährlich mit grösster Beschwerniss viele tausend und tausend

[40] Plaški.
[41] Izgubljen.

Pferde, welche den Stichhandel mit Zengg treiben, und Salz abholen, das sie gegen Weitzen und Taback vertauschen: Diese Strassen kann, so wie es der Major Struppi angetragen hat, sicherlich gut gemacht werden, ob es aber die Kösten lohnet? ist eine andere Frage, so wie deren wandelbarere Herstellung auch keinem Zweifel, meines Erachtens, mehr unterliegen kann: Zwischen Jeserana und Bründel[42] ware eine Division von Ogulinern ausgerukt, und in Bründel die zweite, laut *Rottenzetteln Nr. 23. und 24;*[43] in der Mannschafft sind sie mittelmässig, so wie auch in dem Exerciren sie nicht ausserordentlich abgerichtet scheinen, und die Noth denen Leüten bey den Augen heraussieht. Hierauf ritten wir nacher Ottochaz; Das Thal bey Jeserana ist mittelmässig, und zu Weydungen nicht unangenehm, so wie auch um Brindel herum eine Streke in ziemlich fruchtbaren Gegenden erscheinet, von da aber über den Berg Czermenize biss schier auf Ottochaz, gehet zwar ein gemachter, aber erstaunlich steinigter Weeg, und ist die ganze Gegend von lauter Steinen dergestallt bedeket, dass nur hier und da einige wenige Grundstüke die bebauet werden, zu sehen seynd, und ist schier kein Horn- Schaaf- und Geiss-Vieh zu finden, welche doch allein dieses wenige Grass, so zwischen den Steinen wächsst, benuzen könnten; Um Ottochaz herum sieht es etwas fruchtbarer aus, die Stadt aber ist mit Ausgiessen umgeben, welches sie auch ungesund macht; Allda sahen wir 2. Divisionen vom Ottochaner-Regiment, nach anliegenden *Rottenzettel Nr. 25,*[44] welche sehr schön in Leüten, aber im Exercieren ziemlich wenig geübet scheinen, so wie auch die Officiers embarrassiret seynd; Hierauf assen wir, nach dem Essen erkundigte Ich mich um einige Umstände, General Vehla[45] stelte uns die Noth des Ottochaner- und Liccaner-, so wie eines Bataillons des Oguliner-Regiments so triftig vor, dass Ich mich entschliessen muste, dem General Corezky[46] aufzutragen, da seine Brigade aus ist, sich nacher Zengg zu verfügen, allda sich zu erkundigen, ob und wie theuer, und in was vor einer Zeit ein Negociant 10.000. Metzen theils Haaber, Cucuruz oder Hirsch(!), 6000 in Zengg, und 4000. nach Carlobago abliefern könnte?, um diesen Regimentern biss zu der neuen Fechsung das Brod zu verschaffen, da eine würkliche Noth eingetreten, und das Vieh so abgemattet ist, dass sie es in Carlstadt nicht abholen können, Diese beyden Regimenter Ottochaner und Liccaner haben seit dem Monat November über 1000. Personen Emigration gehabt, und haben allein zu einen kleinen Theil verkauft, das übrige aber alles verloren, gegen 70.000. Stük gross und kleines Vieh: Hierauf dictirte Ich, und gienge schlafen.

[42] Brinje.

[43] Izgubljeni.

[44] Izgubljen.

[45] Franc Vela (Vella), general.

[46] Vjerojatno Gureczky od Kovnica.

Den 4ten May, Koreniza.

In der Fruh expedierte Ich den Courier Ekart nacher Wienn, hernach ritten wir fort biss nacher Wrhovine, allwo eine Division von Ottochanern, *laut Rottenzettel Nr. 26,*[47] ausgeruket war; Der Weeg ist dahin zwar grossentheils eben, aber beyderseits sehr steinigt, und der Grund sehr unfruchtbar, da besonders kein Wasser in der Gegend zu finden, und alles ausgedorret scheinet, ausgenommen ein einziger Brunn, der auch im Junio schon kein Wasser mehr gibt; Gegen Verhovine steiget der Grund schon wiederum durch Gebürge. Die Division, die allda war, ist an Leüten nicht die schönste, und auch im Exerciren sehr schlecht geübt, und scheinen die Hauptleüte, Officiers und Staabs-Officiers nicht viel dabey zu verstehen; Die Compagnie von S. Peter ist eine der ungezognesten von der ganzen Gränze, welche sich auch beschwerte ganz laut über den Oberlieutenant, dass er mit Schlägen sie übel tractirete, Ich befahle dem Major, die Sache zu untersuchen; Von da ritten wir fort nach Korenize, der Weeg gehet über ein paar Berge, wovon einer die Czemerniza ist, mehrestens steinigt, und durch zwei Thäler, diese, so wie die übrigen Gebürge, sind mehrestens lediglich mit kalen Stemmen bedekt, und diejenigen Gründe, so noch in den Thälern vorhanden wären, liegen unfruchtbar da, weilen erstens kein Wasser in der ganzen Gegend anzutreffen, zweitens der starke Anfall von Wind und der Sommerhize alles dergestallt ausbrennt, und troknet, dass es auch nicht einmal zu einer Weyde was Nuz seyn kann; wie man dann auch würklich kein Grass darauf sieht: Hierauf kamen wir auf Koreniza, so am Fuss der Plioviza, welche die Gränzen zwischen der Türkey und dem Generalat ausmacht, lieget, und noch mit Schnee bedeket ist: Allda sahen wir eine Division des Ottochaner-Regiments, vermöge *Rottenzettels Nr. 27,* welche in Mannschafft recht schön ist, auch viel mehr abgerichtet im Exerciren, und überhaupt viel ordentlicher scheinet, als die mehresten die wir noch gesehen haben; Der Hauptmann Oreschkowitz,[48] als Divisions-Commandant, sagt man, hätte sie auf diesen guten Fuss gebracht; Hierauf assen wir, nach dem Essen discourirten wir noch ein wenig mit denen Generalen: Hierauf redete Ich mit mehrern Unter-Officiers, welche mir die würklich vorhandene Noth nicht genugsam beschreiben konnten, und die Sterbe des Viehes, dennoch zweifelten sie auf die Frage, die Ich ihnen machte, ob sich viele junge Leüte vorfinden würden, die freywillig auf ein paar Jahre in teutsche Regimenter giengen? Hernach dictirte Ich, und gienge schlafen.

Den 5ten May. Udbina.

In der Fruh ritten wir von Koreniza auf den Skipina-Berg hinauf zu dem Rastel von Ruschiza, welches ein sehr gebürgigter steinigter Weeg

[47] Izgubljen.

[48] Toma Orešković (1738–1789).

ist, das Rastel ist auch so übel angebracht, dass kein Handel und Wandel hingehen kann, wegen sehr üblen Weeg, besonders aus dem Türkischen, und auch schon viele Monat nicht das geringste ist hingebracht worden; Von der Anhöhe der Plioviza, so auf die lezt zu Fuss muss best'egen werden, und auf welcher noch viel Schnee lage, sieht man ziemlich weit in Bossnien hinein, nämlich Bihach, so eine Vestung mit Mauren und alten Thürnen umgeben ist, Otsrovaz und gegen die Gegend des gespizten Bergs bey Costainiza, so wie man auch einen grossen Theil des Laufs der Unna siehet, und daraus ganz wohl erkennen kann, wie falsch die Gränzen genommen, und ausgemerket worden seynd, und wie sie an der Unna viel natürlicher wären, Wir sahen nichts, als einen Türk'schen Seresaner, der uns zwar versicherte, dass der Capitaine von Bihach selbst kommen wolte, Mich zu sehen, wir erwarteten ihn aber n'cht, und giengen wieder von da den Berg hinunter, und biss nach Wilopolie;[49] Das Thal allda ware ziemlich schön, und scheinete auch nicht unfruchtbar, wenn es nicht durch die hervortragende unterirdische Wässer alljährlich überschwemmet würde. In Wilopolie fanden sich, laut *Rottenzettel Nr-28.*[50] die lezten zwey Divisionen vom Ottochaner-Regiment ein; die Leüte sind ziemlich hübsch, im Exerc'eren aber nicht besonders attent: Die Compagnie vom Hauptmann Beck beschwerte sich auf eine z'emlich ungezogene Art wider selben, und wegen Schlägereyen, welches Ich auch dem Obristlieutenant zu untersuchen befohlen habe. Hierauf ritten wir über den Berg, so ziemlich steil ist, hinunter in das Liccaner-Regiment, und also gleich in das sogenannte Corbavien, so ein ziemlich breites Thal ist zwischen den Gebürgen, welches auch ziemlich fruchtbar seyn könnte, wenn nicht die häufigen Steine der Borawind, und die Überschwemmungen, so aus der Erde öfters herauskommen, es verhinderten; Wir sahen unweit Udbina, laut *Rottenzettel Nr. 29.*, zwei Divisionen von L'ccanern, so aus schönen Leüten bestunden, und im Exerciren ziemlich mittelmäss'g sind; sie begehrten den Artillerie-Officier zum Hauptmann zu machen, weil sie mit ihm so zufrieden wären; Hernach ritten wir hinauf den Berg von Udbina, allwo wir assen, Ich schriebe, d'ctirte, und gienge schlafen.

Den 6ten May. Velika Popina.

In der Fruh ritten wir fort von Udbina, und da ein so starker Wind, wie auch Regen, eingefallen war, so konnten wir weder auf den Kuk, so ein Rastel ist, noch auf den Berg Kremen, reiten; wir ritten also geraden Weeges nacher Sankt Pietro, allwo w'r Pferde wechselten und sodann nacher Velika Popina, über ein Theil der Draverin in welche auch sogar die Venetianer ihr Vieh gegen Bezahlung getrieben hatten. Das Land ist durchaus ein purer Steinhaufen, man sieht schier keine Felder, als was mit grosser Mübe zwischen denen Steinen ausgeklaubt ist; es

[49] Bilopolje.

[50] Izgubljen.

fehlet auch das Wasser in sehr vielen Gegenden: In einem Ort sieht man noch den Plaz, allwo die Türken im leztern Krieg[51] über einen steinigten Berg mit Cavallerie die Gränizer angegriffen haben, aber auch gänzlich repoussiret worden sind; Bey diesem Berg fangt der Theil von Zermanien an: Da sahen wir eine Division, laut *Rottenzettel Nr. 30*, welche in Leüten mittelmässig ist, aber im Exerciren nicht viel zu kennen scheinet; Die Artilleristen scheinen besser abgerichtet: Hernach assen wir, hierauf discourierten wir mit dem General Knessevich[52] über die Venetianische Gränz-Anstände, darauf dictirte Ich Meinen Journal, und gienge schlafen.

Den 7ten May. Zermania.

In der Fruh hörten wir die Mess unter dem Zelt, nachdem ritten wir fort auf das Triplex Confinium, welches wir aber nicht gänzlich bestiegen, sondern nur das Ort klar sahen, wo es liegt, weil in selben nichts zu sehen, da es nur in der Tiefe durch drei Steinhaufen ausgemessen ist; Von da sahen wir den Ursprung des Sermania Flusses, und das Thal, so es durchschneidet, so wie auch den Berg Kitta, allwo unsere äussersten Gränzen gegen die Venetianer sind: Von da sahen wir Otton, so schon eine Venetianische kleine Vestung ist, welche ganz nahe an den praetendirten alten Triplici Confinio in der Miliova Glanize gewesen seyn soll; es befinden sich auch allda einige Venetianische Dörfer, welche sie denen Türken abgenommen haben; Von da ritten wir zuruck in das Sermanier Thal, Ich wollte längst selben der Berg Kom, allwo die Sermania rechter Hand hinumschlagt und von Privest an eigentlich die Hauptstrittige Gränitz ausmacht, besteigen, allein wir fanden keinen Weeg; Von da ritten wir nach Zermanien, das Thal ist schon etwas weniger rauh auch etwas mehrer angebaut, es gibt auch Wässer, Quellen und überhaupt mehr Grüne darinnen, als in denen andern; Zu Hauss dictirte Ich einen Aufsatz eines Briefes, so der Obriste Apremont[53] an den Proveditore schreiben solte, zu Abthuung derer Strittigkeit; hernach assen wir, hernach gienge Ich etwas spazieren, hernach schriebe Ich, dictirte, und gienge schlafen.

Den 8ten May, Grachaz.

In der Fruh ritten wir von Zermania gerad über den Berg hinauf, nacher Ruistia,[54] so ein Thal ist, welches zwischen denen hohen Gebürgen einige Wayden, und wenige Ackerfelder verschaffet; allda ist schon ein recuperirter Terrain über die Venetianer: Von da ritten wir den Berg Jakotnik links lassend, über den Kom völlig schier in die Ebene

[51] Josip tu vjerojatno misli na rat iz god. 1739. između Austrije i Turske.

[52] Martin Knežević (1708–1781), general.

[53] Ivan Gobert Aspremont.

[54] Radi se o dolini Tusica.

hinunter gegen den Fluss Sermanien, von da wandten wir uns rechts gegen Krupa, alwo wir ein Wasser passirten, und von da ritten wir wiederum rechts gegen Mitriblie auf den Vedchiak-Berg(!). und so über Grab nacher Grachaz; Der Weeg ist durchaus, so wie die ganze Gegend, erstaunlich steinigt, und abscheulich, ja gefährlich zu reiten; der ganze Terrain, so von den Venetianern recuperiret ist worden, ist an sich selber wahrhaftig wenig werth, und die zwei Zusammenflüsse Von Regen so man Lokwa nennt, sind das einzige, was denen Venetianern am mehresten abgehet, auf der und sputirlichen Venetianischen Seiten seynd die Wayden freylich besser, und die Steiner mit vielen gutr echenden Kräutern vermischt; Wir sahen auch einen Venetianischen Adjutanten und Fähndrich, so wie einige ihren sogenanten Panduren, oder Saresaner, welche uns noch den Weeg weiseten, diese elende Strasse soll auch die ganze Haupt-Communications-Strasse seyn mit Zara von Grachaz; Vieh sahen wir ziemlich wenig, und ist es eine sichere Sache, dass beyden Theilen diese Wayden auf beyden Seiten nothwendig seynd. Eine Division ware bey Grachaz ausgerukt. *laut Rottenzettel Nr. 31.*[55] Die Leüte sind schön, aber sie haben sehr viele Leüte in dieser Noth verloren, welche ihnen emigriret sind; im Exercieren sind sie nicht am stärksten. Hierauf assen wir, discourirten eine Weile, Ich dictirte, und gienge schlafen.

Den 9ten May. Gospich.

In der Früh ritten wir von Grachaz hinweg nacher Raduch; Von Anfang schier biss hin ist der Weeg ziemlich steinigt, und die Gegend auch unfruchtbar; Zu Raduch waren 2 Compagnien, laut *Rottenzettel Nr. 32.*,[56] versammlet, welche in Leüten ziemlich hübsch waren, im Exerciren aber ziemlich schwach, doch kenten sie von allen Figuren etwas, der Marsch ist aber sehr gezwungen und langsam, und sehen auch die Leüte ziemlich übel aus: Von Raduch ritten wir nacher Gospich, allwo wir laut *Rottenzettel Nr. 33.*,[57] vier Compagnien von Liccanern sahen; Sobald man über die Anhöhe hinauf kommt, öfnet sich das Land, und bleibt der Swatiho-Brdo (!) links mit Schnee bedekt, und sieht man eine ziemlich grosse Ebene, so um Gospich herum ist, und welche zwei kleine Wasser durchscheiden, von welchen eine die Lucca ist: Das Land schiene fruchtbarer zu seyn, und bessere Gründe zu haben, aber der Boden ist röthlicht und doch mit Steinen vermengt, dass wenig darauf wächst, und die Gründe immer 4. und 5. Jahre müssen öde liegen bleiben, biss man sie wieder bebauen kann. Diese ganze Gegend her ist die Armut und Noth auf den höchsten Grad anzutreffen, da ganze Dörfer betteln, und zerrissen, ja vor schlechter Nahrung elend aussehend sich darstellen;

[55] Izgubljen.
[56] Izgubljen.
[57] Izgubljen.

Hierauf assen wir, nach dem Essen gabe Ich einige Audienzen, redete mit dem General Vehla, hernach dictirte Ich, schriebe Ich, und gienge schlafen.

Den 10ten May. Carlobago.

In der Fruh ritten wir von Gospich hinweg; zu Canisa[58] sahen wir eine Division von Ottochanern nach dem *Rottenzettel Nr. 34*, welche in Leüten nicht am schönsten war, und im Exerciren auch nicht besonders geübt schiene; Hierauf ritten wir weiters biss nach Ortoria,[59] und von da nach Carlobago: Der Weeg über den Berg Bellebid (!) ist zwar gemacht, aber sehr steil, sowohl im Aufsteigen als Berg hinunter, und überhaupt sind die Waldungen, so mehrestens in Buchen und Fehren bestehen, noch die bestgehaltenen, die Ich in Meiner ganzen Reyss gesehen hab; Der Gränitzer zieht auch einigen Vortheil aus dem Holzgenuss, welcher aber sehr klein ist, da würklich ein Mann mit seinem Weib durch 3. Täge beständig Holz getragen hat, um sich einen Siebenzehner[60] zu verdienen. Die Stadt Carlobago besteht aus sehr wenig, und doch sehr mühselig gebauten Häusern; die Armut ist allda auf das höchste gestiegen, da jedermann schier bettelt, und Kinder nakend und elend zerrissen herumlaufen: Der Hafen, der nächst der Stadt ist, den die Natur gemacht hat, ist von allen Winden schier sicher, und recht gut, aber enthält kaum 12. Schiffe, es war da ein Venetianisches, Zengianisches und Carlobaganische Schiffe, welche sonsten Salz von Berletta[61] hohlen: Der Reischach und Graf Lamberg aus Triest empfiengen uns allda; nachdem wir eine Weile discouriret hatten, und Ich auch einige Audienzen gab, so assen wir, nach dem Essen fuhre Ich auf dem Meer spatzieren nach dem Hafen, und sahe allda diese Schiffe, so einiges Holz ladeten, so wie hernach auch die neu gebaute Kirche, die aber nicht ausgebauet ist, welche als zu kostbar und unnüz vor das hiesige Volck ist angefangen worden; Hernach sahen wir die Salz-Magazinen, wo noch ein ziemlicher Vorrath ist, wo aber mit 10 per Cento Vortheile in der Maass verkauft wird gegen den Ankauf; Von Schiffen, so zur Transportirung unserer allen gewidmet waren, befanden sich hier drei Militair--Chaluppen, eine von Liccaner-, 1. von Ottochaner-, 1. von Szluiner-Regiment, hernach eine Lanze mit 16. Rudern von Fiume, und eine Feluque von Triest, nebst andern kleinen Fahrzeügen; Ich redete mit dem Pfarrer, sowie auch mit den Deputirten von der Stadt, welche sich alle über den gesperten Handel beschwerten, und wünschten mit dem Militari vereinigt zu seyn; Hierauf discourirte noch eine Weile, disponirte Meine Reyse, dictirte, und gienge schlafen.

[58] Mjesto u biv. Ličkoj regimenti.

[59] Oštarija (Ostaria).

[60] Sedamnajstak (septemdecenarius), vrsta novca čija se vrijednost tada kretala od 17 do 18 krajcara.

[61] Barletta, luka i grad na zapadnoj obali Jadranskog mora u provinciji Bari. Iz Barletta su se naši krajevi i gradovi dugo snabdjevali solju, a naročito Hrvatsko Primorje.

Den 11ten May. Zengg.

In aller Fruh fuhren wir um 4. Uhr von Carlobago weg zu Meer, es ware eine Felouque mit 18. Rudern und 3. Segeln, eine andere Lanze mit 16. Rudern, mit 3. Militarischen Patrouille-Schiffen, und noch 3. anderen Lanzen; Ich fuhr in einem von den Patrouille-Schiffen, das Meer ist recht ruhig gewesen, wir hatten schier gar keinen Wind; Zu Jablanacz, so der halbe Weeg ist, fuhren wir ein, und sahen allda den Hafen, so ein recht gutes Holz-Depot ist, die Leüte aber beschwerten sich sehr alda über die Noth und das Elend, und wider den Hauptmann, welches dann auch zu untersuchen anbefohlen wurde. Hierauf fuhren wir weiters bey S. Georgen vorbey, wo wiederum ein Holz-Depot, und ziemlich guter Hafen ist, nacher Zengg, so in gar keinem Hafen bestehet, und die allda vorfindige Schiffe sich lediglich mit Seilenwerk, und Ankern befestigen lassen: Beyliegend angeführter *Ausweiss Nr. 35*, beweiset, was die Population in Zengg ist; Da empfieng Ich den Courier, lesete, nachhero assen wir, nach dem Essen gienge Ich das Meer betrachten, so durch den Bora-Wind sehr ungestüm gemacht worden, dergestalten, dass man nicht allein zu Wasser unmöglich fahren, sondern auch zu Land noch zu Fuss, noch zu Pferd sich hinweg begeben konte; Hierauf shriebe Ich für den Courier biss auf den Abend. wo Ich etwas discourirte, und hernach schlafen gienge.

Den 12ten May Novi.

In der Fruh schriebe Ich, und gabe unterschiedliche Audienzen in Zengg, besonders dem Bischof,[62] und den 2. Handelsleüten Demmelli[63] und Susanni; Hierauf gienge Ich zum General Siskovics, und sah ihn mit der Felouque wegfahren nach Fiume: Hernach assen wir, nach dem Essen ritten wir fort den Berg gleich von Zengg hinauf, so sehr steil ist, über Gerimpote (!) nacher Ledeniza; Das Land ist allda elend mit Steinen lediglich bedeckt, und auch ziemlich schlechter Weeg; Von da aus auf Novi, so an dem Meer liegt, und einen schlechten Hafen ausmacht; Allda fanden wir den Bischof, und wohnten bey ihm:[64] Nachdem wir eine Weile geredet hatten, und besonders Ich mit dem Administrator von Buccari Nicolich genannt, so schriebe Ich noch nacher Wienn durch den Courier Schaeffr, dictirte, und gienge schlafen.

Den 13ten May. Fiume.

In der Fruh fuhren wir von Novi zu Wasser hinweg, die See war ganz ruhig; Zu Mal-tenpo, so ein Venetianisches schlechtes Schloss am Canal

[62] Ivan Kaballini, biskup (1773–1782).

[63] Porodica Demelli, poznata po svojim trgovačkim i drugim poslovima, dobila god. 1682. građanstvo grada Senja, a 1751. patricijat.

[64] O tome susretu Josipa s biskupom u Novom vidi M. Sladović, Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske, Trst 1856, str. 123.

ist, thut sie sich sehr eng schliessen: Das hiesige Ufer ist nicht so rauh, in vielen Gegenden angebaut, und man sieht auch einige Oerter am Ufer liegen; Wir fuhren nach Buccari, so in einem völligen Meerbusen liegt, gegenüber des Meerbusen am Spitze Buccariza, und vorne bey der Einfahrt rechts der Hafen Porto-Ré: Buccari ist ein ziemlich ansehnliches, Stadtl, wo Salz-Magazinen, und die von dem verstorbenen Bischof Manzador[65] verdorbene Kirche zu sehen ist; Zu Buccariza sind nichts, als einige Salz-Magazinen, welche aber anjetzo nach Buccari herüber gesezt werden sollen: Viele Armut, Beschwerden, und Betlerey fand sich allda; Von da giengen wir auf Porto-Ré, so ein wahrhaft schöner, und man kann mehr als schön sagen, ein magnifiquer Hafen ist, dem die Natur alle Vortheile beygeleget hat, und den die Kunst mit Quatersteinen rund um ausgezieret hat, welche aber noch nicht gänzlich ausgemacht sind, mit Schlössern, wo die Garnison und der Commandant wohnen, besezt, und kann ein jedes Kriegs-Schif biss an das Ufer kommen, ohne mindester Gefahr, da es hinlängliches Wasser und Tiefe hat; Es ist auch allda eine Werfe, zu Erbauung 3. Kriegsschiffen, zugleich errichtet, allwo auch die leztern 2. Fregaten sind gemacht worden; Hierauf fuhren wir nacher Fiume, bey denen vor Anker auf der Rhede liegenden Schiffen vorbey, worunter sich nur 2. fremde französische befanden, so Zuker gebracht hatten, und wovon eines, da es gar keine Ladung bekommen konnte, mit Steinen hinwegfahren muste; Diese Rhede ist sehr sicher und gut, dann sonsten, ausgenommen in dem Canal, den die Fiumara formiret, ist kein einziger Hafen vor die Schife vorhanden, und auch in diesen kommen nichts, als die kleinen Schiffe hinein, weil selber nicht geraumet ist. Von da giengen wir zu Zuker-Raffinen, welche wahrhaftig ein schönes und ansehnliches Gebäu, und starke Handlung ist; Dass in diesem Augenblik viel Zuker raffiniret wird, und viel vorräthiger in denen Magazinen ist, ist eine sichere Wahrheit, ob es allezeit so war, und immer so getrieben wird, vor das kann Ich nicht stehen; Hierauf giengen wir ins Lazarett, und in die Magazinen, so schön gebauet, und wohl angebracht, auch sehr schön gewölbt sind; In diesen war aber nichts, als etwas weniges Getraid vom Grafen Theodor Bathiany, in denen übrigen lauter Zuker und Caffee von der Compagnie; Von da giengen wir essen, hernach sahen wir die Fabrique von Saifen und Rohsoli und Leder, so der Bar. Marotti hier hat, welcher einer von den stärksten Handlern ist, diese sind noch erst in ihrem Anfang, und bedeuten nicht viel;[66] Hierauf giengen wir längst der Fiumara spatzieren, so sehr angenehm ist, und sahen die Felouque abstossen nacher Triest; Von da gienge Ich längst dem Meer zum General Siskovics, der nicht

[65] Pijo Manzador, senjski biskup (1764–1773).

[66] Za bolje razumijevanje gotovo svih Josipovih zapažanja vezanih uz Rijeku, kao i samih tadašnjih prilika u njoj, vidi Kobler, o. c., vol. I–III; G. Viezzoli. Contributi alla storia di Fiume nel Settecento, »Fiume«, X, Fiume 1933; I. Erceg, Stanje pomorstva grada Rijeke u vrijeme reinkorporacije (1776/77) (Zbornik Hist. instituta JAZU vol. 3), Zagreb 1960; D. Klen, Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 8), Zagreb 1959.

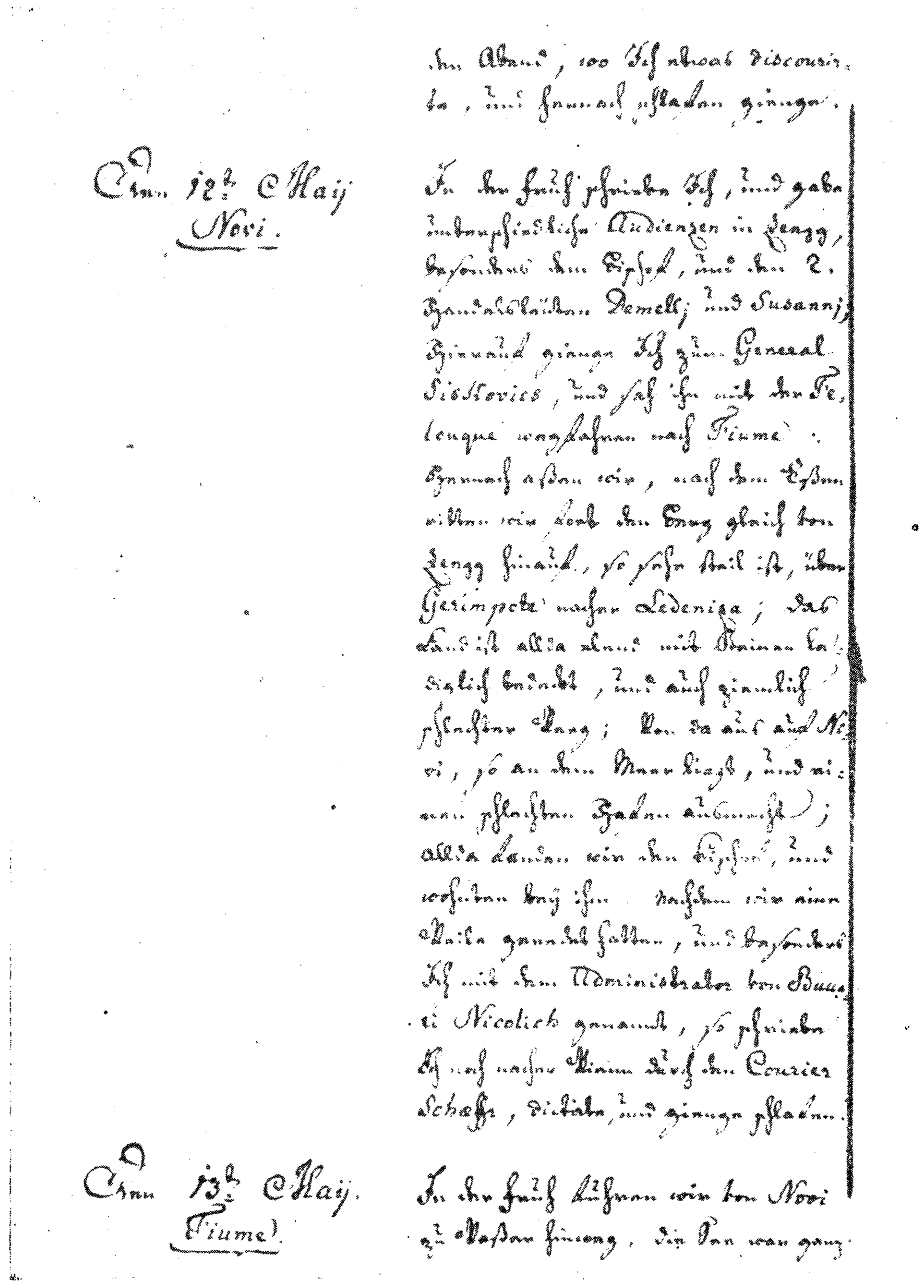
den Abend, wo Ich etwas discourir-
te, und hernach schlafen gienge.

Am 12ten Maij. Novi.

In der Früh schriebe Ich, und gabe
unterschiedliche Audienzen in Zengg,
besonders dem Bischof, und den 2.
Handelsleuthen Demelli und Susanni;
Hierauf gienge Ich zum General
Siskovics, und sah ihn mit der Fe-
louque wegfahren nach Fiume;
hernach aßen wir, nach dem Essen
ritten wir durch den Weeg gleich von
Zengg hinauf, so sehr steil ist, über
Gerimpote nacher Ledeniza; das
Land ist alda ebend mit Steinen [illegible]
[illegible] bedeckt, und auch ziemlich
schlechter Weeg; von da aus auf No-
vi, so an dem Meer liegt, und ei-
nen schlechten Hafen [illegible];
alda fanden wir den Bischof, und
wohnten bey ihm. Nachdem wir einen
Weile geredet hatten, und besonders
Ich mit dem Administrator von Buca-
ri Nicolich geredet, so schriebe
Ich noch nacher Wien durch den Courier
Schaffer, dictirte, und gienge schlafen.

Am 13ten Maij. Fiume.

In der Früh fuhren wir von Novi
zu Wasser hinweg. die See war ganz

Faksimil 1 – Odlomak iz dnevnika.

wohl war, und von da nach Hauss, allwo Ich dictirte die Expedition für den Obristen Apremont und das Carlstädter General-Commando, hierauf Mein Journal, und gienge schlafen.

Den 14ten May. Fiume.

In der Fruh schreibe Ich nacher Wienn, hernach gienge Ich in das Amt in die Dom-Kirchen; hierauf gabe Ich unterschiedliche Audienzen, gienge in die Opera buffa, nachhero blieben wir eine Weile beysammen, Ich dictirte Mein Journal, und gienge schlafen.

Den 15ten May. Triest.

In der Fruh fuhren wir von Fiume fort über Lippa, Castelnuovo, Mattaria nacher Triest; das Land biss Castelnuovo ist sehr bergigt, aber durchaus der Weeg gut und schön durch die Berge durchgeführt, das Volk ist aber elend, alles bettelt, besonders in der Montecuculischen Herrschafft, so zu der Herrschafft Mitterburg[67] gehöret; Das Land ist beständig steinigt, und mit Felsen durchaus bedeket, so dass nur um etwas Wayde zu haben, oder einige Fleken anbauen zu können, ganze Haufen Steiner zusammen geleget werden müssen, welches den Ackerbau sehr beschwerlich machet, und die Leüte nicht ein Drittel fechsen von dem, was sie brauchen, auch die Ordonnanzen vom Pueblaischen 3ten Battaillon beschwerten sich sehr, dass weder Fleisch noch Zugemüss zu finden wäre, auch um das Geld nicht, und die Leüte Grass und Brenessl esseten. Gegen Triest, wenn man den Berg herabfährt, wird das Land etwas fruchtbarer, und ist der rechter Hand liegende Thal schon recht schön bebauet, und mit kleinen Lust-Häusern ausgeziert; Hier wurden wir empfangen von der ganzen Intendenza, und dem gesammten Militari; nach dem assen wir, nach dem Essen schriebe Ich nacher Wienn; Hierauf giengen wir hinauf in das Castell, allwo man am besten die Stadt, und den ganzen Hafen von Triest übersehen kann; Es liegt keinem Zweifel unter, dass die Stadt ziemlich gross, und mit hübschen Gebäuden ausgezieret ist, dass aber in dem Hafen noch vieles fehlet: Hierauf sahen wir die Domkirche, so auf Gothische Art gebauet ist, das Hauss des Bischofs, so wahrhafft schlecht, so wie auch die Jesuiten Kirche, welche zu einer Dom- Kirche ganz gut wäre, es müste aber, wegen den Domherren das Presbiterium verändert werden; Das Jesuitenhauss, allwo anjetzo im ersten Stock Soldaten liegen, ist zur Wohnung des Bischofs gar nicht zu gebrauchen, und Ich wisste keinen Gebrauch davon zu machen, als zu einer Casern. Hierauf giengen wir in der neuen Theresia-Stadt herum, sahen den neuen und grossen Canal, so mit Schiffen voll sind, unter welchen 3. Französische, 3. Englische, 1. Dänisches, 3. Neapolitanische und mehrere andere stunden, so wie auch auf der

[67] Pazin.

Rhede einige Schiffe vor Anker lagen; Die Canäle sind gut, aber etwas zu schmal, und brauchen geraumt zu werden: Die Dreh-Bruken, so auf dem einen ist, ist auch ganz gut angebracht; Hierauf gienge Ich nach Hauss, von dannen nachhero in die Opera buffa, endlich nach Hauss, dictirte, und gienge schlafen.

Den 16ten May. Triest.

In der Fruh schriebe Ich nacher Mayland, und dictirte an Puncten, hierauf gienge Ich Mess hören, hernach arbeitete Ich wieder biss zum Essen, nach dem Essen dictirte Ich biss gegen 5. Uhr, wo Ich mich in eine Lanze embarquirte von Molo S. Carlo an, biss hinaus gegen den grossen Molo, wo Ich den im Wasser ausgestekten vorgeschlagenen Molo besahe, welcher gegen 800.000 Gulden kosten solte, und also noch viele reife Überlegung benöthiget, besonders da er sich so sehr dem andern grossen Mollo nähert, und die Einfahrt erschwerete; Hierauf giengen wir auf den grossen Molo, welcher zwar kostbar und magnifique gebauet, aber wegen wenigen Wasser, gänzlich ohnnüz ist, da sich keine Schiffe dahin anhangen können; Von da giengen wir in das alte Lazaret, allwo anjezo die kranken Arrestanten sich befinden; dieses Lazaret ist gut und spatios gebauet, wird aber anjezo vernachlässiget, und nichts mehr repariret, welches, Ich weiss nicht warum, geschiehet, da es vielleicht ohnnüz war, das Lazaretto sporco zu erbauen: Die Magazinen braucht man jezo zu dem Salz; Von da giengen wir längst dem Hafen fort nacher Hauss, discourirten eine Weile, Ich corrigirte Mein Dictatum, dictirte Mein Journal, und gienge schlafen.

Den 17ten May. Triest.

In der Fruh fuhren wir in das Lazaretto Sporco, welches sehr kostbar gebauet ist, ganz neu seit wenigen Jahren, die Eintheilung desselben ist zwar schön, aber nicht viel bedeütend, da es schier nicht viel gebraucht wird, und für die Triestiner-Handel hinlänglich das alte Lazareth gewesen wäre; Dieses neue hat 300.000 Gulden allein gekostet, und ist, meines Erachtens, so viel, als ob man es ins Meer geworfen hätte, weil man doppeltes Personale im Alt-und Neuen halten muss, und würklich kein einziger Mensch in dem neuen vorhanden ist, in dem alten aber nur 3 Personen; Dieses Lazareth hat sonsten viele Gemächlichkeiten vor sich, welche ganz besonders ausstudiret seynd; Von da giengen wir in das Spital, oder Armenhauss, in welchem wir sowohl die Zimmer der Kranken, als der Kinder besahen, welche alle gross, und hübsch gebauet sind, auch viel leerer Raum noch vorhanden ist, allwo anjezo die Arrestanten, die ad labores publicos condemniret seynd, untergebracht seynd, und in einem recht guten Ort beysammen sich befinden, sie arbeiten an der Ausfüllung der Salinen, welche gleich dabey sind, und ist ihre Arbeit so ausgetheilt, dass es ihnen, selbe zu bestreiten ganz leicht möglich ist.

Die Krankenzimmer sind schön gross gebauet, nur etwas niedrig, welchem aber leicht abzuhelfen wäre durch Lauft-Löcher; Von Kranken sind wenig vorhanden gewesen, und scheinet überhaupt das Gebäu viel grösser zu seyn, als der Fundus klebt sie zu erhalten; nur eine Närrin ist ganz ausserordentlich übel in einem Ort gehalten, und liegt ohne Stroh auf dem Boden. Hierauf giengen wir in die Rohsoli-Fabrique von Baletti, welcher auch Gläser aus denen Glasshütten, so er in Crain errichtet hat, zu verkaufen hat, Hierauf in die vom Rosetti; beede verkaufen eine ziemliche Anzahl Rohsoli des Jahres, lassen aber allen Brandwein aus der Fremde kommen; Nachhero giengen wir in die Griechische Kirche, allwo der ganze Clerus uns empfienge, und selbe ist nicht übel gebauet, so wie auch die Catholische, so eine Societät der Kaufleüten in der neuen Stadt erbauet hat, welche nur gar zu kostbar fabriciret ist worden: Hierauf sahen wir die Maut, und das Rabische Hauss, welches von Ihro Majestät erkauft ist worden, und ausgenommen etwas weniges Kupfer, welches in denen Magazinen liegt, völlig leer stehet; dieses konte zur Casern, so wie das von der Temesvarer-Compagnie, wovon Ihro Mayestät auch die mehresten Actien erkauft haben, verwendet werden. Hierauf giengen wir nach Hauss, und Ich gabe Audienzen, nachdem assen wir, nach dem Essen lase, und expedirte Ich den Courier; nach diesem gienge Ich einen Augenblick in die Opera, nachhero nach Hauss, dictirte, und gienge schlafen.

Den 18ten May Triest.

In der Fruh fuhren wir zu Meer zu die Salinen, da es aber sehr stark regnete, so konten wir kein Saltz machen sehen; das Meerwasser wird durch sechserley viereckige Plätze, wie ein Zimmer gross, ein- und durchgelassen, immer in einer andern Quantität, und in dem lezten Rest, wann die Sonne recht scheint und warm ist, evaporirt das Wasser, und sezt sich das Salz. Bey denen allgemeinen Salinen sind selbe nur mit laimigter Erde ausgetafelt, wodurch auch das Salz in etwas von der weissen Farbe vieles verlieret; Die neuen aber, die der Banco anjetzo hat errichten lassen, bestehen aus mit Ziegel ausgemauerten Böden, allwo das Salz viel reiner und weisser, auch mit weniger Mühe erzeügt wird; Von da wollten wir nach Hauss fahren, und fuhren auch ein Stuck biss an den ersten Golfo, wo wir aber, wegen heftigen Winden anländen, und zu Fuss über das Gebürg nach Hauss gehen musten; Nachhero schriebe Ich, gabe Audienzen; wir assen, nach demselben hörte Ich wiederum Leüte an, und gienge nachhero in die Cassina, wo alle Leüte versammlet waren: Da bliebe Ich eine Weile, gienge von da nach Hauss, discourirte, dictirte, und gienge schlafen.

Den 19ten May Lippiza.

In der Fruh giengen wir die Wachs-Bleiche von Strolendorf ansehen, welche ziemlich considerable ist, das Wachs aber davon nicht sehr weiss

ausfällt; Hierauf sahen wir die Armenische Kirche, in welcher wir Mess hörten: Geistliche waren schon biss 8. da, aber Häuser sind erst zwey angesiedelt; Hierauf giengen wir in das Militar-Spital, welches feucht und ziemlich enge, auch die Bett-Fournituren schlecht sind: Hernach gienge Ich nach Hauss, schriebe nacher Wienn, gabe Audienzen, wir assen, nach dem Essen fuhren wir nach Lippiza ins Gestütt, welches anjetzo ziemlicher maassen gut aussiehet, und die Stutten sich auch zu bessern anfangen; Hernach discourirten wir, Ich dictirte, und gienge schlafen.

Den 20ten May Visco.

In der Fruh fuhren wir von Lippiza hinweg, gerad nacher Aquileja über S. Johann de Duino, über den Isonzo-Fluss. Von S. Johann de Duino, so ein sehr gutes und gesundes Ort ist, fangt sich das Venetianische Friaul an, was dergestalten eingeschlossen ist in dem unsrigen, dass die Venetianer zu selben nicht gelangen können, ohne durch das unsrige zu gehen, oder zu Meer dahin zu kommen. Diese eingeschlossene Gegend ist die erste, die ganz eben, nicht steinigt, und ganz fruchtbar ist, auf wälsche Art, mit Bäumen die Felder besezt, und mit Weinreben vermengt; Biss nacher Duino ist das Land höchst steinigt, und die Leüte sehr arm. Über den Fluss Tagliamento fangt wieder unsere Gränz an, so ein ganz verlassene schlecht gebaute Stadt ist: Die Cathedral Kirche ist gross, und sehr altväterisch, es wohnen aber kaum 300. Personen in der ganzen Stadt; Die Austrokungen, die allda von denen Morästen aus zwey Flüssen und der Amphora, so ein alter Canal ist, den die Römer noch, um zu dem Meer zu gelangen, erbauet hatten, biss an der Porto buso enstunden, haben durch allerhand Ableitungen. Canäle, aufgeworfene Weege und Schleissen, so gut angelegt sind, so weit ausgegeben, dass über 3 Millionen Quadrat Klafter gefruchtet werden in einem sehr schönen schwarzen Grund, wo alles vortreflich wächst, Die Luft aber darum noch nicht um viel besser worden, weil noch immer Moräste von Venetianischen vorhanden sind, die nicht ausgetroknet werden können. Die wenige Population macht auch, dass die Venetianische Unterthanen allein diese Campi bearbeiten, und also die Hälfte Nuzen davon ziehen; Zu bemerken ist, dass diese Campi lauter Praesidenten, Hof- und Intendenza Räthen zugchören, Von da fuhren wir nacher Visco, allwo Ich schriebe nacher Wienn, dictirte, und schlafen gienge.

Den 21ten May Venedig.

In der Fruh hörten wir gleich Mess zu Visco, und fuhren fort über Codroipo etc. Treviso und so über die andern Posten fort nach Mestre; Das Land ist durchaus sehr cultivirt, sehr schön und nichts als die reissenden Bäche von Cormons, Tagliamento und der Piave, so wie andere kleine bey grossen Wässern verwüsten dasselbe, und verhindern den

Durchzug. Zu Mestre fande Ich den Grossherzog mit dem Grafen Rosenberg und Goes, so wie auch den Grafen Durazzo, wir hielten uns gar nicht auf, und fuhren in einer Piote nacher Venedig, allwo wir, wegen starken Wind, einmal anländen müsten: Zu Venedig, nachdem wir die Quartier im Lion-bianco ausgetheilt hatten, gienge Ich allo Scudo di Francia essen; hernach discourirten wir, Ich blieb beym Soupée von meinem Brudern, discourirte biss nach 12 Uhr und gienge schlafen.

Den 22ten May Venedig.

In der Fruh gienge Ich mit meinem Bruder, und denen Cavalliren spatzieren zu Fuss sowohl alla Piazza die S. Marco, als noch sonst herum Al S. Giorgio maggiore, und al Redentore, und von da nacher Hauss, allwo Ich schriebe nach Wienn, nachhero assen wir, nach dem Essen discourirten wir eine Weile, nachhero giengen mein Bruder und Ich in der Gondel spatzieren alla Fresca in die Zucca, allwo sich ziemlich viele Leüte befanden, und mehrere Bissone herum fahrten; nachhero giengen wir alla piazza di S. Marco, allwo aber allzuviel Leüte waren, und in die Casina von Cavallier Trone, in welchen er(!) und noch einer allein waren; in diesem discourirten wir eine gute Weil: hernach giengen wir in die Casina vom Botschafter Durazzo, wo alle fremde Ministres und Fremde sich befanden, welche wir allda alle sahen; Hierauf giengen wir in die Opera al S. Benedetto, wo sie Demetrio spielten, die Music von Guglielmi, Ich hörte aber nichts, als 2. Arien, und sahe den 1. Ballet: Hierauf giengen wir nach Hauss soupiren, und schlafen.

Den 23ten May Venedig.

In der Früh schriebe Ich und lesete biss zum Essen, nach dem Essen bliebe Ich wieder zu Hauss, biss mein Bruder Maximilian biss gegen 6. Uhr ankame; Hernach discourirten wir zusammen, und giengen alle dreye al Fresco nachhero auf den Platz spatzieren, und hernach in des Grafen Durazzo seine Cassina, wo eine Mänge Venetianische Damen sich einfanden; Da indessen mein Bruder Ferdinand angekommen war, so giengen wir nach Hauss ihn zu sehen: Ich expedirte den Courier den Postillon Neuhofer nach Wienn, und giengen à S. Luca ins Theater, soupirten, und giengen nach Hauss schlafen.

Den 24ten May. Venedig.

In der Fruh gienge Ich die Reitschul sehen, es konte aber nur ein einziges Pferd geritten werden, weil man allen andern Ader gelassen hatte; der Bereuter sizt, besonders mit dem Oberleib nicht übel, die Pferde aber heissen, meines Erachtens, gar nichts. Hierauf gienge Ich alla Salute Mess hören, nach dieser etwas spatzieren in der Gondel biss gegen das

Lido, und auf der andern Seiten bey Muram zuruk; Darnoch schriebe Ich, nach diesem assen wir, nach demselben arbeitete Ich wieder, biss wir endlich zu Vesper ind die S. Marcus Kirche giengen, allwo der Doge mit der ganzen Signoria in dem Publico sich befande, welcher uns auch grüsste; Hierauf giengen wir das Banchetta sehen, welches schon zubereitet ist, und weiter nichts besonders Schönes in sich enthält, darnach auf der Fresca spatzieren, wo sehr viele Leüte sich befanden, sodann in die Conversation auf dem Marc-Platz zum Procuratore Trone, wo eine Quantität Menschen sich befanden, Endlich giengen wir ins Theater di S. Samuele, wo auch viele Leüte waren, hierauf soupiren und schlafen.

Den 25ten May Venedig.

In der Fruh fuhren wir hinaus als den Ascenza-Tag, zu der Piazetta di S. Marco, um den Doge, und die Signoria, einsizen zu sehen, nachhero fahreten wir geschwind voraus alla Motta di S. Antonio, wo wir alles recht wohl übersehen konnten; Das Spectacle ist einzig, und die grosse Quantität Schiffe, so das ganze Meer schier bedeken, recht besonders schön zu sehen; Von da fuhren wir anwiederum voraus, biss an den Lido, und giengen zu Fuss, biss an die Spitze desselben, allwo wir die Function sahen, so der Doge mit dem Meer verrichtete, welches aber nur einen Augenblik dauerte. Hierauf giengen wir zum voraus in die Kirche, stellten uns hinter den Altar, hörten allda Meess, und sahen die alldasige Functionen, wo nämlich der Doge Anfangs die Mess ministrirte. Hierauf fuhren wir wieder voraus zu der Motta, und sahen auf die nämliche Art die Zurukfahrt; Von da masquirten wir uns, und giengen al Palazo del Doge Anfangs zu der Tochetta, allwo mehrere Dames und Messieus versammlet waren, um von da aus den Doge und die ganze Signoria bey der öffentlichen Tafel zu sehen, wo wir aber nicht besonders nahe kommen konten; Wir giengen von da zum Essen, nach demselben lesete Ich, da der Courier angekommen war; nachhero giengen wir al Fresco, aber stiegen bey der Bruken Ponte Lungo di Sant Anaso ab, und sahen zu. Das Fresco war wegen der Mänge Schiffen und Leüten, unvergleichlich anzusehen, desto mehr, als die 4 Galéeren mitfuhren, und eine Mänge gezierte Peoten; Von da giengen wir alla Piaza spatzieren, wo viele Menschen, und der Markt ziemlich hübsch aufgepuzt war, von da ins Caffeehaus zum Chevalier Trone, wo einige alte Herren versammlet waren, mit denen wir discourirten, nachhero in die Opera, zum Soupée und schlafen.

Den 26ten May Venedig.

In der Fruh schriebe Ich, und redete mit dem Grafen Wilzek; Hierauf gienge Ich in das hiesige Arsenal, welches Ich schier ganz noch einmal betrachtete, das Gebäu davon ist sicher sehr schön, die Schiffe aber,

die alldorten aufgehoben werden, sehr alt, und unförmig; die Stukgiesserey ist gar elend, da sie alles noch mit der Seele giessen, und ihr Metall sehr spröd aussieht: der Cavallier Emo, der sich allda einfindete, explicirte Mir alle Veränderungen, die er in der Construction deren Schiffen gemacht hat, und welche, meines Erachtens, gewiss vortheilhaft ausfallen solten; Hierauf giengen wir nach Hauss essen, nach dem Essen sange der Millico ganz allein bey uns; Hierauf schriebe Ich und expedirte den Courier Schaffer nach Wienn; nach diesem gienge Ich in die Casina zum Grafen Durazzo, von da in die Opera in das Theater S. Moyse, so ein sehr kleines Theater ist: Hierauf nach Hauss, und schlafen.

Den 27ten May Venedig.

In der Fruh gienge Ich in einer Peotta über den Hafen von Malamocro hinaus, den sogenannten Murazzo sehen, der bey Chioggia[63] zum Theil schon erbauet ist, und zum Theil noch weiters erbauet soll werden; Dieser ist eine Mauer, so mit lauter Quatersteinen an dem Rand des Meeres erbauet ist, um zu verhindern, dass selbes nicht in das Lido einreisse, welches ganz Venedig in die grösste Gefahr sezete; Diese Mauer ist schon gegen 2. Millionen weit erbauet von lauter grossen Quatersteinen, welche in 3. Absäzen aufgerichtet und gemauert seynd, mit einer grossen Abdachung, damit das Wasser leichter abfallen könne; Hierauf fuhren wir zuruk, und beobachteten, wie dass in dem sogenannten Hafen von Malamoro sehr wenige Schiffe, und diese, die da waren, noch mehrestens Venetianer waren; Von da giengen wir essen, und nachhero die Regatta sehen auf der Dogana oben; Das Spectackel, so die ganze Nation gross und klein in die gröste Bewegung sezet, ist nur schön durch den grausamen Zulauf der Leüten und Quantität, wie auch Anzahl deren Schiffen und Bissonen, so selbe begleiten; Die erste Ausfahrt, die wir von der Motta di S. Antonio ankommen sahen, machte ein unvergleichliches Ansehen: Hernach sahen wir alle übrigen zu Hauss in unserm Wirthshauss, nachhero schriebe Ich nach Wienn, und Neapel; wir giengen nachhero auf den Platz spatzieren, und Ich in des Trone sein Caffee-Hauss, von da in die Opera al S. Benedetto, von da soupiren und schlafen.

Den 28ten May Venedig.

In der Fruh lesete und schriebe Ich, nach dem giengen wir al S. Giorgio Maggiore Mess hören, hernach nach Hauss; Ich discourirte mit allerhand Leüten, und hierauf giengen wir essen: Nach dem Essen gienge Ich nach Hauss, nachhero ai Mendicanti in das Spital, allwo wir ein Oratorium singen hörten, welches vom Betoni componiret war, und das

[63] Chioggia, stari talijanski grad i luka na istoimenom otoku, čiji su, inače, stanovnici poznati po svom razvijenom i naprednom ribolovu.

die Mädeln recht gut exequirten; Hierauf giengen wir zum Procuratore Trone in sein Hauss in der Stadt, so ein schöner Pallast ist, allwo viele Leüte versammlet waren, und wo endlich getanzt wurde, ohne eine Ceremonie dabey zu beobachten. Hierauf gienge Ich nacher Hauss schlafen.

* * *

Marcheroute durch Kroatien und das Littorale anno 1775.

den 18.	*April*	von Wienn über Oedenburg, Steinamanger, Canischa	den 15.	*May*	Triest
19.	„	Bellovar	16.	„	}
20.	„	Rasttag	17.	„	} Rast
21.	„	Ivanicz	18.	„	}
22.	„	Agram	19.	„	Lippiza
23.	„	Sissek	20.	„	Visco
24.	„	Dubiza	21.–28.		Venedig[69]
25.	„	Dwor	29.	„	Padua
26.	„	Glina	30.	„	Mezola
27.	„	Carlstadt	31.	„	Bologna
28.	„	Rast	1.	*Junii*	Parma
29.	„	Rast	2.	„	Rast
30.	„	Klokoch	3.	„	Florentz bis 25 alda geblieben
1.	*May*	Szluin	25.	„	abends von Florentz hinweg nach Lago Schuro. Von da auf dem Po und über die Laguna nach Mesti, von dort zu Land bis Pordenone
2.	„	Modrusch			
3.	„	über die grosse Capella nach Otochaz			
4.	„	Koreniza			
5.	„	Udbina			
6.	„	Velika Popina			
7.	„	Zermania			
8.	„	Grachaz			
9.	„	Gospich	27.	„	Pordenone
10.	„	Carlobago	28.	„	Tarvis
11.	„	Zengg	29.	„	über Klagenfurt und so weiter den
12.	„	Novi			
13.	„	Fiume	30.	„	zu Laxemburg angekommen.
14.	„	Rast			

Beilage Nr. 1
Rotten Zettel
Über den bey Novigrad ausgerukten Feuergewehrs-Stand

Regiment	Anzahl der Compagnien	Rotten			Summa
		Fusiliers	Artilleristen	Scharfschützen à 2 Mann hoch	
St. Georger	8	m 287 : 1	m 136 : 1	52	m 474 : 2

Jos. Bar. Siskovics, m. p.

[69] Na tom je mjestu dnevnik prekinut, što je u skladu s njegovim naslovom, ali nije kako vidimo, sa sadržajem »Marcheroute«, gdje se i dalje navode mjesta, koja je Josip proputovao. Uostalom, ovo posljednje i nije od velike važnosti za naš predmet. Za našu je, naime, historiju bitno, da su pobilježena i sačuvana Josipova zapažanja, koja se tiču naših mjesta, naših ljudi, uopće naših prilika. Samo je šteta, da su, kako smo već utvrdili u bilješkama, nestali i mnogi prilozi, koji su se odnosili na naše prilike.

Bailage Nr. 2

Rotten Zettel

Über den bey Bellovar ausgerukten Feuergewehers-Stand

Regiment oder Corps	Anzahl der Compagn.	Rotten				Summa
		Fusiliers	Artilleristen	Scharfschüzen á 2 Mann hoch	Hussaren á 2 Mann hoch	
Creutzer	8	245 2/3	124	54 1/2	—	424
St. Geoger	8	236 1/3	135	53	—	424 1/3
Hussaren	6	—	—	—	144	144

Jos. B. Siskovics, m. p.

Beilage Nr. 3

Routten Zettul(!)

Über den bey Chasma aussgerukten Feuer-Gewähr Stand

Regiment	Anzahl der Compagnien	Rutten			Summa
		Fusiliers	Artilleristen	Scharschüzen à 2 Mann hoch	
Creützer	8	239	120 1/2	50 1/3	409 2/3

Signatum Chasma den 21. April 1775. B. Siskovics, m. p.

Beilage Nr. 4

Rotten Zettel ddo. 23. April 1775.

Über den zu Petrina ausrukenden Feuergewehrs Stand.

Regimenter	Anzahl deren Infanterie Compagnien	Rotten				Summa
		Fousiliers	Artilleristen	Scharfschützen 2 à Mann hoch	Husaren 2 à Mann hoch	
Erstes Banal Infanterie, und das Banal Hussaren Corps.	4	32	32	20 1/2	72	156 1/2

Beilage Nr. 5

Auskunft

des Magazin-Verwalters in Sissek, Michael Kriegler.

Von Sissek nach Salogh auf dem Saustrom besteht der Centen	29 Xr.
Von da biss Laubach Saustrom besteht der Centen	3 Xr.
Von da biss Fiume oder Triest 12 biss 14 Xr. Centen	42. Xr.
	1 f. 14 Kr.

Von Sissek nach Karlstadt kostet der Centen auf der Culpa 15 Xr.

Von Karlstadt über die Karoliner Strasse nach Fiume mit Pakpferden 1 f. 8 Kr.
Dahingegen mit Wägen 1 f. 15 Kr.

Mit Pakpferden 1 f. 23 Xr.
Mit Wägen 1 f. 30 Xr.

Ist der Unterschied von obigen um 9 Xr. und respective 16 Xr.

Von Sissek auf der Sau nach Salogh braucht man 13. Täg bey guter Fahrt.
— nach Karlstadt auf der Culpa 7. Täg
Zu Land von Karlstadt nach Fiume 6. Täg
13. Täg

Con aqua picola di estate nei mesi di Giugno, Luglio, ed Agosto si transportano le robe da Sissek a Carlstadt con barche picole, e costa il Kuplenike carantani sette, il che corrisponde al centinaro di Vienna a carantani numº 13.

Da Carlstadt a Segna per Capella e Vratnik si pagan Soldi 50 per Metzen, il che corrisponde al centinaro caratani 42.

Somma carantani 55.

Con aqua grande, qual rare volte manca in primavera, autunno, ed inverno il Kuplenike da Sissek a Carlstadt costa carantani $3^1/_2$ che corrisponde il centinaro Xni $6^1/_2$

Da Carlstadt a Segna per Capella come sopra Xni 42

Somma carantani Xni $48^1/_2$

Camino da Sissek a Carlstadt giorni sette contro aqua Da Carlstadt a Segna giorni tre con grano, o tabacco ed il pedone puè arrivare in ore 18.

Beilage Nr. 27

Rotten Zettul

Über den bey Kureniza ausgeruckten Feuer Gewehr Stand

Regimenter	Anzahl der Compagnien	Rotten			Summa
		Fousiliers	Artilleristen	Scharf-schützen à 2 Mann hoch	
	2	28	43	12	83

Signatum Unterkureniza, den 4. May 1775. B. Siskovics, m. p.

Beilage Nr. 29

Rotten Zettel

Über den bey Udbina ausgeruckten Feuer Gewehr-Standt

Regimenter	Anzahl der Compagnien	Rotten			Summa
		Fousilliers	Artilleristen	Scharfschützen à 2 Mann hoch	
Liccaner	4	93 1/3	74	25	192 1/2

Signumatum Udbina den 5. May 1775. B. Siskovics. m. p.

Idem befinden sich von vacant Avlievacz Escadron 5 überrittene Houssarn.

Beilage Nr. 30

Rotten Zettel

Über den bey Poppina ausgeruckten Feuer Gewöhr-Standt

Regiment	Anzahl der Compagnien	Rotten			Summa
		Fousilliers	Artilleristen	Scharfschützen a 2 Mann hoch	
Liccaner	2	45 2/3	13 1/3	13	89(!)

Signatum Poppina den 6. Maj 1775. B. Siskovics, m. p.

Beilage Nr. 34

Rotten Zettul

Über den bey Canisa aussgeruckten Feuer Gewöhrs Stand.

Regimenter	Anzahl der Compagnien	Rotten			Summa
		Fousiliers	Artilleristen	Scharfschützen a 2 Mann hoch	
Ottochaner	2	26	35	15 1/2	76 1/2

Signatum Canisa den 10. May 1775. B. Siskovics, m. p.

Beilage Nr. 35

Summario

Della quantità, religioni, ed arti delle Persone trovate nell'occasione della general conscrizione fatta l'anno 1775. nella città di Segna

Quantità de numeri delle case	Uomini	Donne	Qualità e quantità de figli						Di questi non, atti agl 'Impiegati		Distinzione di religioni di detti abitanti		Somma totale
			Dall 'l. sin 'a '7. anni		Da 7. sin' ai 15.		Da 15. in su'.		Maschi	Femine	Catolici	Calvinisti	
			Maschi	Femine	Maschi	Femine	Maschi	Femine					
L'esistenza dello N° delle case è di N° 442. Di queste vi sono 18. case, che non vengono abitate	694	869	267	224	160	192	181	127	11	8	2732	1	2733

Arti, e Mestieri di publico servizio, e Commerciali

Bottegori	Muratori	Sarti	Sarti di Capotti	Fabri	Calzolari	Orefici	Macellari	Pistori	Marongoni	Paruchieri	Barfieri	Spazzacomini	Pelizari	Cafettieri
23	6	17	30	9	31	5	19	13	5	5	3	1	11	2

Speciali	Passamaneri	Calafatti	Fillatori	Tessitori	Tintori	Vetrari	Remari	Marinari	Cordarioli	Calderari	Bottari	Segatori di legna per li bastimenti	Marinatori di Tabacco	Guscoltelli(!)

IGOR KARAMAN

TRGOVINSKA MAGISTRALA SISAK–KARLOVAC–RIJEKA

i merkantilistička politika bečkog dvora u godinama 1749–1767.

UVOD

Stvaranje moderne hrvatske nacije uvjetovao je razvitak trgovačke buržoazije i njena uloga u narodnom preporodu u prvoj polovini XIX stoljeća. Zbog toga je za hrvatsku historiografiju od posebnog značenja istraživanje kako su se formirali trgovinski putovi u sjevernoj Hrvatskoj nakon slabljenja turskog pritiska od početka XVIII stoljeća.

U toku velikog rata za oslobođenje (1683–99) Habsburgovci su proširili svoju vladavinu osvajanjem velikih kompleksa zemljišta od Turskog carstva, na području Ugarske, Vojvodine i Slavonije. Dok je dio ovih posjeda vremenom podijeljen velikašima i plemstvu, plodne dijelove Banata zadržala je carska Komora u svojim rukama, stvorivši od njih jake proizvođače žitarica. Tražeći putove za prijevoz i izvoz žita iz banatskih ravnica na Jadransko more, car Karlo VI dao je podstreka za izgradnju prve modernije ceste koja je vodila od plovnih rijeka Save i Kupe, tačnije od grada Karlovca do luka na sjevernom Jadranu: Bakra i Rijeke. Zbog tehničkih nedostataka te ceste, nazvane po vladaru »Karolinskom«, kasnije je car Josip II dao izgraditi novu cestu do Senja, »Jozefinu«; početkom XIX st. izgrađena je umjesto Karolinske ceste nova, koja je potpuno odgovarala savremenom prometu od Karlovca do Rijeke – nazvana Lujzinskom cestom, a njenom trasom i danas ide moderna cesta Zagreb–Rijeka. S osiguranjem prijevoza robe, u prvom redu žitarica iz ravnica Vojvodine i Slavonije rijekama Dunavom (Tisom), Savom i Kupom pa dalje preko Gorskog kotara uređenim cestama, dobiva ova trgovina sve više u toku XVIII i poč. XIX st. na zamahu. Ključna tačka u toj trgovini je Karlovac kao mjesto u kojem se vrši pretovar robe s lađa na konje i kola – i tu, u karlovačkom krugu, razvija se utjecajan sloj domaćih trgovaca koji će naročito u doba ilirskog pokreta odnosno hrvatskog narodnog preporoda odigrati značajnu ulogu kao centar nacionalno orijentirane buržoazije.

Cjelokupni proces razvitka trgovinsko-prometnih saobraćajnica na području sjeverne Hrvatske dijeli se, s obzirom na ulogu vodećih privredno-političkih krugova Monarhije u tom razvoju, na dva oštro razgraničena perioda: prvi, od početka XVIII st. do 1776, tj. do reinkorporacije Rijeke i Hrvatskog primorja, u kojem dominira utjecaj odgovarajućih centralnih oblasti državne uprave u Beču, budući da se najveći dio primorsko-goranskog teritorija nalazi pod izravnom upravom austrijskih komorskih ili komercijalnih organa; drugi, koji slijedi nakon reinkorporacije 1776, u kojem problem uspostave što efikasnijeg, sigurnijeg i opsežnijeg trgovinskog prometa prema sjevernom Jadranu postaje preokupacija prvenstveno ugarsko-hrvatskih krugova, a napose od vremena ilirskog pokreta jednim od ključnih pitanja nacionalne politike u Hrvatskoj.[1]

U ovom prilogu zadržat ćemo se na nekim bitnim momentima iz perioda u kojem merkantilistička ekonomska politika bečkog dvora vrši odlučni utjecaj na formiranje trgovinske magistrale Sisak–Karlovac–Rijeka, dijelom zahvatima u području toka rijeke Kupe od Siska do Karlovca (regulacija rijeke, izgradnja žitnih magazina na mjestima pretovara iz većih u manje plovne objekte ili iz ovih na kola i konje), a napose na trasi postojeće cestovne veze, tj. Karolinom do Rijeke. Razgranata aktivnost bečkih komercijalnih institucija u tom pogledu zapaža se naročito u 50-im i 60-im godinama XVIII st. kad je unutar opće kameralističke orijentacije kod središnjih foruma Monarhije prevladavao strogo merkantilistički duh izravnih intervencija državnih organa u privredni život zemlje. Napose je značajno da sve do osnutka Hrvatskog kraljevskog vijeća (Consilium Regium Croaticum) 1767. nije u samoj Banskoj Hrvatskoj postojao odgovarajući organ koji bi u većoj mjeri mogao utjecati na zahvate bečkih komercijalnih oblasti na području prekokupske Hrvatske, pa stoga u periodu od 1749 (tj. nakon završetka rata za austrijsko nasljeđe) do 1767 (kad se formira Hrv. kralj. vijeće) svi zahvati na trgovinskoj magistrali Sisak–Karlovac–Rijeka nose u najvećoj mjeri pečat merkantilističke politike Dvorskog komercijalnog direktorija odn. Komercijalnog vijeća u Beču.[2]

[1] *R. Lopašić*, Karlovac (Zagreb 1879);
J. Matasović, O banovinskoj trgovini u XVIII st. (Jugoslavenska Njiva 1919, br. 44–52);
R. Strohal, Uz Lujzinsku cestu (Zagreb 1935);
M. Despot, Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u XVIII i XIX st. (Zbornik »Rijeka« 1953).

[2] Arhivska građa središnjih bečkih komercijalnih i komorskih organa (sjednički zapisnici, elaborati itd.) koja je upotrebljena u ovom radu nalazi se u Komorskom arhivu u Beču, fond Kommerz-Litorale Abt. 161 (»Ungarisches und banatisches Kommerz mare versus, Mautbegünstigungen in genere, Einlösung und Administration des Kommerzialbezirks auf der Karolinenstrasse, Kolonie, Fuhrwesen, Navigation auf der Sau und Kulpa 1752–1791.«).
Vrijedan materijal za izučavanje prilika u Hrvatskom Primorju i uz Karolinsku cestu čuva se u Državnom arhivu SR Hrvatske u Zagrebu, fond Acta Buccarana, koji sadrži spise komercijalne i komorske uprave u gospoštiji Bakar i Trgovačkoj koloniji na Karolini; usp. *B. Zmajić*, Sredivanje fonda Uprave primorskih imanja 1670–1776. (Arhivski Vjesnik III, Zagreb 1960).

1. KOMERCIJALNE INSTITUCIJE BEČKOG DVORA I ZAHVATI U TRGOVINSKI ŽIVOT ZEMLJE

Promjene u državnoj upravi, financijama i upravno-političkom sistemu Habsburške monarhije, a napose u njenom zapadnom dijelu, koje nastaju za vladavine carice Marije-Terezije, potaknute su velikim dijelom potrebama da se izgradi stabilna vojna sila, njena oprema i održavanje. Rat za austrijsko nasljeđe pokazao je nedostatke postojećeg sistema u osiguranju vojnih snaga Monarhije. Smatralo se da bi bilo potrebno raspolagati sa približno sto tisuća momaka stajaće vojske razmještenih po čitavom teritoriju države, stalno na vježbi i opskrbi. To se, dakako, nije moglo provesti dok je visina raspoloživih sredstava ovisila o svakogodišnjem odobrenju od strane pokrajinskih staleža. Stoga se u nasljednim zemljama prilazi sistemu desetgodišnjeg određivanja poreza (Decennalrecess) s tim što država preuzima svu brigu oko opreme i opskrbe vojske. Ova reforma uvodi se nakon 1748. i predstavlja početak i osnovu slabljenja uloge staleškog plemstva u pokrajinama u korist središnjih organa bečkog dvora. Za upravu vojno-financijskih poslova osnivaju se po zemljama Reprezentacije i Komore (Repräsentation und Kammer), kasnije pretvorene u gubernije, a radi ubiranja poreza provodi se katastralno popisivanje kojim je evidentirana sva zemlja – kako rustikalna, tako i dominikalna – te se utvrđuje načelo ukidanja porezne slobode svećenstva i plemstva. Ugarsko plemstvo odbilo je pokušaje da se jednaka reforma primijeni i na području ugarske države ostajući pri svojoj ličnoj vojnoj obavezi i poreskoj slobodi.[3]

Središnji organ državne uprave za oživotvorenje reformnih zamisli imao je objediniti upravno-političko i financijsko poslovanje kao »Directorium in publicis et cameralibus«, pod vodstvom inicijatora reforme grofa Haugwitza. Direktorij je u stvari nastao spajanjem dotadašnje austrijske i češke Dvorske kancelarije te Dvorske komore; uz njega i dalje djeluju Kućna, Dvorska i Državna kancelarija za vanjske poslove Monarhije, zatim Dvorsko ratno vijeće kao vrhovni organ vojne uprave, neki središnji sudski organi, a kao pomoćne ustanove Direktorija javljaju se Dvorski komercijalni direktorij, Bankalna komisija i dr. Posebno značenje s obzirom na ekonomsku politiku države ima Komercijalni direktorij koji je imao u sklopu niza mjera za efikasno zahvatanje u privredni život zemlje naročito zadatak da provede reformu carinskog sistema Monarhije kao jednog od glavnih instrumenata državne intervencije u ekonomici. Taj je Direktorij osnovan već u toku rata za austrijsko nasljeđe upravo radi razmatranja carinske reforme, ali njegovo djelovanje razvija se u punoj mjeri tek nakon rata kad 1749. dotadašnjeg predsjednika Direktorija grofa Kinskog zamjenjuje grof Rudolf Chotek, istovremeno na čelu Bankalne komisije.

Pokušaji reformiranja carinskog sistema Austrijske monarhije javljaju se već pod Karlom VI, ali tada još nose zajedničku karakteristiku

[3] *I. Beidtel*, Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848. (Innsbruck, 1896).

u tome što su bili ograničeni na stvaranje određenih carinskih područja unutar postojećih pokrajinskih granica, ne težeći da se stvaraju veće carinske teritorije uklanjanjem prepreka između pojedinih zemalja ili prema Ugarskoj.[4] Tako je 1725. donesen novi »Maut- und Vectigal-Ordnung« za Gornju i Donju Austriju; izmjena carina sprovedena je zatim 1731. u Moravskoj, 1737. u Češkoj i 1739. u Šleskoj. Uz ograničenost reforme na pojedine zemlje ona je tek imala da ukloni najočiglednije negativne posljedice postojećih propisa, ali se nije postavljalo pitanje ujednačavanja carinskog sistema. U stvari, podavanje koje se označava carinom ima tada još dijelom karakter potrošarine (dakle jednog poreza): namet na robu uvezenu iz inozemstva ili iz druge nasljedne pokrajine ubirao se ne na granici nego u određenim gradovima – osim za robu namijenjenu seoskim naseljima koja se carinila u određenim graničnim postajama. Pravim carinama u većoj se mjeri približava namet na izvoz robe; međutim, budući da je uvezena roba ocarinjena samo za potrošnju u određenoj pokrajini, to je pri njenom prevozu u drugu pokrajinu ponovo naplaćivana pristojba kao da se radi o novoj količini robe. Zbog takve strukture carinskog sistema morali su svi zahvati reforme izazvati indirektno poteškoće u saobraćaju jer je carinska politika vođena u interesu pojedinih pokrajina kao odvojenih ekonomskih područja, međusobno smatranih gotovo inostranim teritorijem.[5]

Kad je grof Chotek preuzeo Komercijalni direktorij, naročito težište u pristupnoj instrukciji postavljeno je bilo na potrebu izgradnje »univerzalnog komercija« na čitavom području Monarhije, tj. na formiranje jedinstvenog sistema trgovinske razmjene u okvirima habsburške države, napose putem pogodnog i jednoobraznog carinskog zahvata u dotad pokrajinski orijentiranu ekonomsku politiku.[6] Elaborat jedne grupe bečkih veletrgovaca iz 1749. iznosi niz zahtjeva u cilju olakšanja trgovinskog prometa unutar Monarhije, a naročito u vezi s potrebama porasta manufakturne proizvodnje u razvijenim gradskim centrima. Među tim traženjima nalazimo zahtjev da roba domaće proizvodnje bude oslobođena plaćanja tranzitne carine pri prelazu iz jedne pokrajine u drugu te da se optereti samo jednokratnom izvoznom carinom; također se ističe nužnost omogućavanja slobodnog uvoza sirovina namijenjenih izravnoj

[4] Za razvitak trgovinske politike bečkog Dvora do 1740, napose u odnosu na sjeverni Jadran, usporedi:

H. Srbik, Adriapolitik unter Kaiser Leopold I (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung (MIÖG) Erg. B. XI, 1929);

F. M. Mayer, Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie (Innsbruck, 1882);

F. M. Mayer, Zur Geschichte der österr. Handelspolitik unter Kaiser Karl VI (MIÖG XVIII. 1897).

[5] *A. Beer*, Die Zollpolitik und die Schaffung eines einheitlichen Zollgebietes unter Maria-Theresia (MIÖG XIV, 1893).

[6] O merkantilističkoj ekonomskoj doktrini austrijskih kameralista vidi:

L. Sommer, Die österr. Kameralisten I–II (Beč 1920, 1925);

A. Tautscher, Staatswirtschaftslehre des Kameralismus (Bern, 1947);

I. Karaman, Komorski zamljišni posjed u Hrvatskoj i »jakobinac« Josip Kralj (Radovi Odsjeka za povijest Fil. fak. u Zagrebu 3, 1960).

preradi u domaćim manufakturama. Nadalje, ukazuje se na postojanje brojnih suvišnih malta (na cestama, mostovima, rijekama), loše stanje cesta itd. U toku 50-ih godina XVIII st. izmijenjene su pojedinačno carinske tarife zapadnih pokrajina, ali je i nadalje ostala na snazi njihova raznolikost u nizu odredaba; tako npr. osnova za određivanje carinskog nameta kod tarifalnog pravilnika za Moravsku odnosila se na vrijednost robe, a za Češku na njenu težinu i sl. Višestruko plaćanje trošarine za uvezenu robu ukinuto je samo djelomično: 1752. za saobraćaj između Češke, Moravske i Šlezije, a 1755. za promet između Gornje i Donje Austrije. Time je učinjen tek prvi korak u stvaranju kompleksnijih carinskih područja unutar države, ali prepreku dubljoj reformi i dalje predstavlja pokrajinska ograničenost vodećih krugova u zapadnim zemljama Monarhije, koji u tome nalaze podršku određenih financijskih organa, zainteresiranih za očuvanje postojećih fiskalnih prihoda od brojnih carinskih nameta.[7]

Zbog otpora partikularističkih snaga Komercijalni direktorij pod predsjedništvom grofa Rudolfa Choteka nije mogao da ispuni svoj zadatak stvaranja šireg carinskog područja, što je također utjecalo na ukidanje ovog organa u reformi centralne državne uprave 1762. Poslove direktorija preuzelo je dijelom Dvorsko komercijalno vijeće, kojem na čelo dolazi grof Andler-Witten.[8] U ručnom pismu od 5. IV 1762. ističe Marija-Terezija da su već prije deset godina postavljani pravilni principi za carinsku reformu, ali nisu sprovedeni u život; potrebno je ispitati ne bi li bilo korisno ukinuti sve carinske granice koje dijele pojedine zemlje i čitavu državu (osim Ugarske i Tirola) spojiti u jedno carinsko područje. No, ni Komercijalnom vijeću nije uspjelo slomiti otpor koji su pružale iz fiskalnih interesa Dvorska komora i Bankalna komisija. Premda je u raspravama oko ukidanja pokrajinskih carina potkraj 1762. isticano »da je važnije opće dobro države negoli nekoliko tisuća guldena« (tj. iz carinskih nameta) – ipak nije ostvareno niti djelomično ujedinjavanje unutrašnjih austrijskih zemalja Koruške, Štajerske, Kranjske, Gorice i Gradiške, barem ne u opsegu reforme koju su sjeverne pokrajine dobile 1752. odnosno 1755. Dekretom od 25. VI 1765. bilo je doduše utvrđeno da će čitava unutarnja Austrija sačinjavati jedno carinsko područje, ali je dvor ponovo popustio partikularističkim shvaćanjima tako da »Carinski red« iz 1766. predviđa četiri odvojena područja: Korušku, Štajersku, Kranjsku i Goricu–Gradišku s potpuno samostalnim carinskim nametima.

Usprkos pravilnim shvaćanjima pojedinih ličnosti koje su djelovale u komercijalnim oblastima da je nužno prevladati pokrajinske interese radi ubrzavanja razvitka trgovine i manufakturne privrede u Monarhiji, ipak su ove oblasti bile brojnim nitima povezane s komorskim i ban-

[7] *A. Beer*, Die Zollpolitik ... n. dj.

[8] *A. Beer*, Die Finanzverwaltung Österreichs 1749–1816. (MIÖG XV, 1894); zadatak je Vijeća da razmotri »wie das Wachstum der inländischen Cultur, die Erhebung der Manufacturen, die Emporbringung des Commercii mithin die wesentliche Wohlfart dero getreuesten Erblande und Unterthanen zu befördern sei« (s. 275).

kalnim organima kao i pokrajinskim faktorima zbog čega je rješavanje problema jedinstvenog carinskog sistema moralo biti povjereno jednoj nezavisnoj ličnosti, grofu Filipu Cobenzlu koji 1769. postaje dvorskim savjetnikom i predsjednikom Državne carinske komisije. Zadatak je zahtijevao od Cobenzla višegodišnju borbu koja je uspješno završena tek 15. VII 1775. stupanjem u život »Carinskog reda« i »Tarife« za jedinstveno područje Češke, Moravske, Šleske, Gornje i Donje Austrije, Koruške, Štajerske, Kranjske, Gorice, Gradiške i Austrijskog primorja (osim Trsta i Rijeke).[9]

Područje Ugarsko-hrvatske države, zasebno od zapadnih zemalja Monarhije, također nije predstavljalo cjelovit carinski teritorij. Erdelj i Temišvarski Banat (tzv. »Neoacquistica«) odvojeni su carinskim linijama od ostale Ugarske. Carinski sistem u ugarskoj polovini Monarhije počivao je na fiskalnim načelima sve do sredine XVIII st. Svaka roba opterećena je pri uvozu, izvozu ili tranzitu jednakom mjerom, tj. tridesetim dijelom svoje vrijednosti i još polovicom tog iznosa za zemaljski prirez. Sa stanovišta nasljednih zemalja glavni problem u odnosu na Ugarsku sastojao se u olakšanju tranzita robe preko ugarskog teritorija do krajeva pod turskom upravom kao i u nastojanjima da se čitava vanjska trgovina Ugarske usmjeri na putove koji su vodili preko zapadnih dijelova Austrije, a ne izravno u inozemstvo.[10] Međutim, reforme Karla VI, koje su zadržale visoke carinske stavove u zapadnim pokrajinama, ometale su ovu težnju austrijskih trgovaca da k sebi privuku izvoz ugarskih produkata.

Razmatranje carinske reforme u Ugarskoj započelo je već u 20-tim godinama XVIII st., ali bez konkretnih zahvata. Izrada nove carinske tarife za ugarsko područje povjerena je Dvorskom komercijalnom direktoriju, dakako uz učešće odgovarajućih institucija s ugarske strane koje su napose isticale zahtjev za očuvanjem carinske slobode privilegiranih slojeva: velikaša, plemića, crkve i slobodnih gradova. Patent o ugarskom »Vectigalu«, koji je stupio na snagu 1. IV 1755, djelo je savjetnika Komercijalnog direktorija baruna Johanna Chr. Bartensteina, a rađen je u interesu trgovačkih i manufakturnih poduzetnika austrijskih zemalja. Dok je carinska stopa za uvoz produkata zapadne polovine Monarhije iznosila svega 3%, a za uvoz inostrane robe preko austrijskih zemalja 5% od vrijednosti robe, dotle je za izravan uvoz inostrane robe u Ugarsku određena tarifa od čitavih 30% vrijednosti uvezenih artikala. U toku narednih godina postojala je namjera da se ugarsko područje uključi u jedinstveni carinski sistem Habsburške monarhije, ali to je bilo vezano uz pristanak ugarskog plemstva na znatne reforme u opterećenju javnim podavanjima. Otpor Ugarskog sabora 1764. protiv takvih zahvata otklonio je mogućnost jedinstvenog rješavanja carinskih problema. U pismu grofu Choteku 24. V 1765. ističe Marija-Terezija: »Sve treba da ostane kod istih propisa koji su postojali do proteklog sabora.

[9] *A. Beer*, Die Zollpolitik ... n. dj.

[10] Usp. *Gy. Ember*, Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. (Acta Historica VI–VII, Budimpešta, 1959–1960).

Ne će se odobriti nikakva poboljšica za velikaše koji bi jedini od toga izvukli korist, a koji to nisu zaslužili.« Prilikom izrade carinske reforme 1775. također je uzeta u obzir ideja o velikom zajedničkom carinskom teritoriju čitave Monarhije, uključivši Ugarsku, ali odbijanje poreznih reformi od strane ugarskog plemstva svelo je mogućnost reformnog zahvata samo na zapadni dio habsburške vladavine.[11]

2. ODNOS KOMERCIJALNIH INSTITUCIJA BEČKOG DVORA PREMA HRVATSKIM KRAJEVIMA

Merkantilistički zahvati bečkog dvora na tlu Hrvatske javljaju se u periodu djelovanja centralnih komercijalnih institucija Monarhije kao što su Dvorski komercijalni direktorij i kasnije Komercijalno vijeće, tj. od 1749. nadalje. Do formiranja Hrvatskog kraljevskog vijeća ograničeno je djelovanje tih zahvata na ono područje koje je bilo pod izravnom nadležnosti bečkih organa: na Hrvatsko primorje i prekokupsku Hrvatsku. Politika državne intervencije, koja leži u osnovi djelovanja komercijalne uprave na izdvojenom primorskom pojasu sjevernog Jadrana pod Tršćanskom intendancom, donijela je djelomično rezultate u onim sektorima tog teritorija gdje su postojali usklađeni odnosi društveno-političkih faktora na priobalnom području i u unutrašnjosti. Takav je slučaj u zapadnoj polovini Monarhije gdje se unatoč tradicionalnom pokrajinskom partikularizmu izgrađuje upravo u ovo vrijeme trgovinska magistrala od Beča i drugih gradskih centara preko slovenačkih krajeva do glavne izlazne luke – Trsta. Daleko polaganije teče proces uspostave prometa prema Rijeci, preko hrvatskih krajeva, i mnogo više teškoća ometa osiguranje prevozničke službe na Karolinskoj cesti, toj jedinoj donekle pogodnoj saobraćajnici za ugarsko-hrvatsko zaleđe.

Porast interesa bečkog dvora za privredne prilike u sjevernoj Hrvatskoj u 50-im i 60-im godinama XVIII st. u neposrednoj je vezi s nastojanjima da se izgrade trgovačke arterije koje bi povezivale unutrašnjost sa sjevernim Jadranom.[12] Zadržavanje Temišvarskog Banata sve do 1780. izvan nadležnosti ugarskih staleža u vidu razvijenog državnog, komorskog veleposjeda i traženje izlaza za trgovinu Podunavlja na obale sjevernog Jadrana daju hrvatskim krajevima posebno značenje kao pogodnom tranzitnom području. Međutim, u nastojanjima da se oživi trgovina na Karolinskoj cesti, nije se mogla sve do osnutka Hrv. kralj. vijeća osigurati solidna suradnja staleških organa Banske Hrvatske. Glavni tržni artikl hrvatskog agrara čini tada vino (velikim dijelom iz gorničkih podavanja) koje plemići izvoze u susjedne austrijske krajeve, a bore se također za prodor u Krajinu, protiv konkurencije dalmatinskog vina. B. A. Krčelić bilježi pokušaje grofa Baćana da trguje žitom

[11] *A. Beer*, Die Zollpolitik ... n. dj.
[12] *M. Despot*, Historijat trgovačkih putova ..., n. dj.

kao »kuriozum«.[13] Stoga, uz inicijativu nekih ličnosti iz karlovačke Krajiške uprave, moglo se računati samo sa zainteresiranošću administracije Temišvarskog Banata za otvaranje puta žitnoj trgovini prema Jadranu. U svojem prilogu »O banovinskoj trgovini u XVIII st.« J. Matasović ističe: »I onako različnim 'mirovima' i patentima teritorijalno osakaćena banska Hrvatska imađaše još uvijek prepotentan geografijski položaj, da u sebi uključi čvorište prometnih linija za jadransku, srednjoevropsku i balkansku sferu. Ipak, Hrvati ne mogoše da se u tako odsudnim decenijima okoriste tom pozicijom. Smetaše u jednu ruku, feudalni ustav 'zemaljske gospode' i njihova harmičarska i maltarinska baš na sitno pletena mreža, smetaše pak i fakat, što je stališki sve pod njih u punom smislu riječi potpadalo. I građanin i kmet je o njima zavisio, pa što bi se u ovih i bilo razvilo privatne inicijative za razvoj trgovine, to je nesnosna stališka podređenost plemićima sve u klici ubijala i nikako nije dopuštala, da se razvije jaka trgovačka klasa, te onda tijem poda i smjeru tzv. duševne kulture drugi zamah.«[14]

Politička vlast organa plemićko-staleške uprave u Hrvatskoj bila je u toku dva stoljeća teških ratova s nadirućim Turskim carstvom svedena na usko područje, na tzv. «ostatke ostataka nekoć slavnog hrvatskog kraljevstva«, koje se protezalo od rijeke Drave do sjevernog Jadrana i od hrvatsko-slovenačke granice na rijeci Sutli do nemirne fronte na istoku prema krajevima pod turskom okupacijom. Do kraja XVII st. razvila se u pograničnom području prema turskom posjedu zasebna uprava Vojne krajine, izdvojena ispod vlasti hrvatskih staleških organa i neposredno podređena centralnim vojnim oblastima Monarhije. Preostalo područje Hrvatske, na kojem je djelovao staleški sabor, a upravu vodio ban s podbanom, protonotarom i blagajnikom, podijeljeno je bilo u tri županije: zagrebačku, varaždinsku i križevačku na čelu s velikim županima. Među najmoćnijim plemićkim obiteljima tadanje Banske Hrvatske isticali su se velikaški rodovi Zrinskih i Frankopana; njihov posjed obuhvaćao je čitavu prekokupsku Hrvatsku (od rijeke Kupe do Hrvatskog primorja), a uz to i niz dobara u unutrašnjosti, te bogato Međimurje. Propašću urote hrvatskih i mađarskih velikaša protiv bečkog dvora 1670. i smaknućem urotničkih vođa godinu dana kasnije, omogućena je zapljena cjelokupnog posjeda Zrinskih i Frankopana u korist centralne državne vlasti tako da je od kraja XVII. st. u stvari veliki i po svom položaju izvanredno važni dio Hrvatske oduzet ispod vlasti sabora i bana te ne-

[13] *B. A. Krčelić*, Annuae ili historija 1748–1767. (Zagreb, 1952); god. 1751. kroničar bilježi da je grof Adam Baćan »silno nastojao da uvede trgovinu pšenicom preko Hrvatske do Jadranskog mora, štaviše zbog toga je nabavio veliku količinu pšenice dijelom u Zagrebu a dijelom u Karlovcu i sklopio ugovor s nekim Senjaninom Demelijem da svojim lađama prevozi žito u Livorno. I u Sisak je dovezao obilje pšenice, a ovdje u Zagrebu kupio neka zemljišta za gradnju ambara i posjetio luku Bakar« (s. 69). Očuvana je prepiska između upravitelja gospoštije Bakar i nadležnih organa Bankalne komisije (koja je tada posjedovala ovo imanje) o zahtjevu grofa Baćana, da na svoj trošak popravi potresom porušeni erarski magazin drva u Bakru »zu unterbringung deren von ihme per mare zu essitiren gedenckenden Getraydern« (Drž. arhiv Zagreb, Acta Buccarana, fasc. A–10, nr. 84).

[14] *J. Matasović*, O banovinskoj trgovini... n. dj. (Jug. Njiva 1919, br. 44).

posredno podređen komorsko-komercijalnim oblastima u Beču.[15] Nakon velikog rata za oslobođenje (1683–99) politička vlast staleških organa Banske Hrvatske dosizala je formalno granice teritorija koji je karlovačkim mirom 1699. oslobođen ispod turske vlasti; međutim, čitava Slavonija bila je de facto u toku više decenija pod »privremenom« upravom carske komore i carske vojske, a postepeno su veliki zemljišni kompleksi izdvajani u feudalne veleposjede i darivani stranim magnatima.[16]

Na taj način stvarna vlast hrvatskog plemstva ograničena je sredinom XVIII st. na usko područje triju županija oko Zagreba. Grupa kraljevinskih i županijskih funkcionera okupljenih oko podbana iskorištavajući čestu odsutnost nosioca banske časti i izvjesnu nezainteresiranost malobrojnh velikaša za unutarnju politiku hrvatskog područja, preuzela je vlast u svoje ruke. Spajajući u svojoj osobi ujedno funkciju velikog župana zagrebačke i križevačke županije, postao je podban Ivan Rauch uz podršku protonotara Adama Najšića i blagajnika Ivana Bužana, glavnim nosiocem vladavinske grupe koju suvremeni kroničar Krčelić naziva »bogovima Hrvatske«.[17]

Društveni položaj srednjeg plemstva, tadanjeg vodećeg društvenog sloja u Hrvatskoj, nije se temeljio samo na njihovim posjedima jer su ovi bili manjeg opsega i u pravilu raspršeni na više mjesta, a što je onemogućavalo razvitak vlastelinskog gospodarstva. Zbog toga nastaje jagma za financijskim izvorima iz državne blagajne, borba za unosne položaje u staleškoj upravi. Napose je suparništvo izbijalo pri podjeli oficirskih časti u Banskoj krajini, jedinom krajiškom području nad kojim su hrvatski staleži zadržali dulje vremena izravnu nadležnost. Privredno stanje plemstva u Banskoj Hrvatskoj priječilo mu je da igra veću ulogu u političkom životu izvan granica triju županija. Društveni život tog plemstva odvija se u prvoj polovini XVIII st. uglavnom po dvorovima i manjim kurijama u Hrvatskom zagorju, u križevačkom kraju ili oko Zagreba. Sve namirnice potrebne za plemićko kućanstvo davali su podložni seljaci, a među tim artiklima posebno mjesto ima vinsko podavanje iz brojnih »gorica« – vinograda koji su prekrivali zagorske brežuljke.[18]

[15] *I. Erceg*, Kmetsko-feudalni odnosi na komorskim imanjima u Vinodolu i Gorskom Kotaru neposredno prije marijoterezijanske regulacije (Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu 4, 1961);

I. Karaman, Komorska gospoštija Čabar, 1787–98. (Historijski zbornik XI–XII, 1958–59).

[16] *T. Smičiklas*, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I/II (Djela JAZU, Zagreb 1891);

I. Karaman, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu (Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 20, 1958).

[17] *B. A. Krčelić*, Annuae ... n. dj., s. 124 (»Koji su to bogovi Hrvatske«).

[18] *J. Matasović*, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege (Zagreb, 1923);

R. Bićanić, Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj g. 1848. (u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952);

I. Karaman, Prilozi za historiju kasnofeudalnog posjeda u Hrvatskoj (Starine JAZU, 50, 1960).

Društveno previranje izazvano nemirima i bunama hrvatsko-slavonskih seljaka u 1755. uzdrmalo je vlast »bogova Hrvatske« i uklonilo najprije Raucha kao njihovog najistaknutijeg predstavnika. Time započinje period marija-terezijanskih reformi u Hrvatskoj.[19] Ustavno uređenje ugarsko-hrvatske države sprečavalo je izravno proširenje reformi iz nasljednih zemalja na hrvatsko područje. No, i ovdje reformni zahvati idu u smjeru zamjene staleških organa novim, dvoru neposredno podređenim upravnim institucijama. Podvrgavanju županijske uprave jačem utjecaju bečke politike imala je poslužiti izmjena županijskog uređenja. Već 1755. odvojena je funkcija podbana od velikožupanske časti u zagrebačkoj i križevačkoj županiji; na visoke upravne položaje dolaze ličnosti sklone reformnim nastojanjima, među kojima se ističu braća Petar i Nikola Škrlec. Stariji brat Petar (1728–1763) prvi je stupio na polje javne djelatnosti i nakon kraće službe u Ugarskoj dvorskoj kancelariji izabran 1756. za protonotara u Hrvatskoj; tu je funkciju vršio do rane smrti u 35-oj godini života. Na protonotarskoj dužnosti nasljeđuje ga brat Nikola (1731–1799), dotad prisjednik Sudbenog stola i kraljevinski blagajnik.[20]

Smjena ličnosti na vodećim položajima Banske Hrvatske omogućila je stvaranje povoljnih uvjeta za potrebne reformne zahvate, ali još uvijek je nedostajao odgovarajući organ sa činovničkim aparatom i autoritetom na području unutarnje uprave. Misao o formiranju takvog organa javlja se već u prelomnoj 1755. godini, kad je bečki dvor uputio u Hrvatsku posebnu komisiju radi ispitivanja uzroka velikih seljačkih nemira i buna. Budući da se predsjednik te komisije grof Mihajlo Althan obratio zagrebačkom kanoniku B. A. Krčeliću za savjet kakvi bi zahvati bili potrebni radi sređivanja prilika u Hrvatskoj, Krčelić je – uz ostalo – predložio stvaranje gubernija na čelu s banom. Dalekosežne posljedice takvog zahvata navele su dvor na privremeno odlaganje rješenja; tek desetak godina kasnije bit će Krčelićeva misao provedena u stvarnost u nešto izmijenjenom obliku, osnivanjem Hrvatskog kraljevskog vijeća, u kojem je odlučna uloga pripala vijećniku Nikoli Škrlcu. U međuvremenu, na zaostalost ekonomskog stanja u Hrvatskoj skreću pažnju dvora u više navrata neke ličnosti, zaposlene na poboljšanju prometno-trgovačkih prilika u hrvatskim krajevima, na regulaciji Save i Kupe, sređivanju stanja na cestama itd. po nalogu centralnih bečkih komercijalnih oblasti. Kao odgovor na njihove elaborate određuju se od strane Marije-Terezije takve mjere koje pokazuju odlučnost zahvatanja u unutarnju upravu Hrvatske mimo redovnih oblasti još prije nego što je formirano Hrv. kralj. vijeće.[21]

[19] *I. Karaman*, Postanak i značenje Privremenog urbara za Hrvatsku 1755. (Radovi Odsjeka za povijest Fil. fak. u Zagrebu 4, 1962);

isti, Prilog velikoj buni križevačkih seljaka 1755. (Starine JAZU 52, 1962).

[20] *V. Lunaček*, Kameralist Nikola Škrlec (Historijski zbornik XV, 1962).

[21] *I. Karaman*, Aus der Geschichte der maria-theresianischen merkantilistischen Politik in Kroatien; Die Kolonisationsbestrebungen auf der Karolinenstrasse in der Mitte des 18. Jhds (Österreichische Ost-Hefte 2, 1965).

Uskoro nakon što je 1767. Vijeće započelo radom zadatak da unaprijedi ekonomiku u Hrvatskoj dobila je zasebna Trgovinsko-gospodarska komisija Vijeća, a njen cilj utvrđen je u dopisu carice iz Beča 6. III 1769, gdje se navodi da će Komisija razmatrati sva pitanja što se odnose kako na samu trgovinu, tako i na gospodarstvo uopće, tj. na dovođenje poljoprivrede u bolje stanje, promicanje manufaktura itd. U zasebnoj instrukciji za Komisiju pridaje se naročita važnost razvitku prometa na Karolinskoj cesti od Karlovca do mora kao glavnoj izlaznoj arteriji za ugarsko-hrvatsku trgovinu.[22]

Među brojnim poteškoćama koje su stajale na putu osiguranja prevoza na Karolini najtežu prepreku predstavljala je nenaseljenost središnjeg dijela trase, između Vrbovskog i Fužina. Područje prekokupske Hrvatske, kojim prolazi cesta, dijelile su sredinom XVIII st. brojne granične linije među različitim jurisdikcijama. Taj nekadašnji posjed velikaških obitelji Zrinskih i Frankopana dospio je nakon zapljene urotničkih imanja potkraj XVII st. u ruke unutarnjo-austrijskih komorskih oblasti pa je primorski pojas ušao upravno-politički u sastav »Austrijskog primorja« pod upravom Trščanske intendance; u ekonomskom pogledu pripadala su, međutim, primorska imanja Bankalnoj komisiji (do 1766) koja je ubirala njihove prihode putem Kapetanatskog ureda u Bakru. Prva dionica Karolinske ceste ide preko tog posjeda od Bakra (Rijeke) do Fužina. Dublje u unutrašnjosti pružala su se imanja Grobnik, Brod i Ozalj, do 1766. posjed grofa Perlasa (predsjednika administracije Temišvarskog Banata), a zatim grofova Baćana. Trasa Karolinske ceste prolazila je nešto južnije od ovih imanja preko područja prvobitno pod krajiškom upravom, na kojem se od 50-ih godina XVIII st. razvija postepeno tzv. Trgovačka kolonija, kasnije gospoštija Vrbovsko. Taj središnji dio Karoline kroz Gorski kotar bio je veoma nepogodan za prevoznike zbog rijetke naseljenosti i gustih šuma koje su krile opasnosti od razbojničkih napada, tako da se već u ovo vrijeme javlja ideja o prebacivanju trase nešto sjevernije, preko razvijenijih imanja Severin i Brod; ta je zamisao, koju naročito podupire grof Perlas, provedena u život tek početkom XIX st. kad je izgrađena moderna Lujzinska cesta. Završni dio Karoline pripadao je već pod jurisdikciju Banske Hrvatske, a na njemu nalazimo plemićka dobra Bosiljevo i Novigrad te imanja vojno-penzionog fonda Dubovac, Zvečaj i Novigrad.

U zamršenom sklopu raznorodnih interesa brojnih jurisdikcija na tlu prekokupske Hrvatske, oko Karolinske ceste i zatim dalje u odnosu na probleme regulacije robnog prometa i plovidbe rijekom Kupom od Siska do Karlovca, odvija se 50-ih i 60-ih godina XVIII st. živa akvitnost organa i stručnjaka u službi bečkog Komercijalnog direktorija, odnosno Komercijalnog vijeća.

[22] *I. Karaman*, Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije Hrvatskog kraljevskog vijeća 1769–1779. (Historijski zbornik XVII, 1964, u štampi).

3. RASPRAVE O PROMETU NA KAROLINSKOJ CESTI POČETKOM 50-IH GODINA XVIII ST.

Među ličnostima koje su sredinom XVIII st. učestvovale u rješavanju problema sigurnog i redovitog prevoza trgovačkih artikala na Karolinskoj cesti, a napose na srednjoj dionici između Vrbovskog i Fužina, ističe se inicijativom komandirajući general u Karlovcu barun Leopold Scherzer. U opsežnom elaboratu koji je uputio nadležnim vojnim i komercijalnim oblastima u Beču 18. II 1751 general Scherzer iznio je prijedlog da se poradi oko naseljavanja krajišničkog stanovništva na relativno pustoj i neosiguranoj Karolini, kako bi se pružili trgovcima i prevoznicima povoljniji uvjeti za razvitak njihove djelatnosti.[23] Scherzer naročito ističe prikladan teren oko malenog zaseoka Mrkopalj, koji bi se mogao pretvoriti u značajno uporište vojno-trgovačkog karaktera. Ovaj kraj pripadao je širem području što ga je 1657. grof Đuro Frankopan naselio izbjeglicama iz naselja zauzetih od Turaka pod uvjetom da brane zemlju kao Krajišnici. Za dodijeljeno zemljište platilo je ovo stanovništvo, nazivano Vlasima, 15 tisuća forinti, a kako je od Leopolda I (1659) i Karla VI (1727) kupovina bila potvrđena posebnim poveljama – to su Vlasi željeli obnoviti potvrdu i pod Marijom-Terezijom.[24] Međutim, general Scherzer je smatrao korisnijim da se određena površina vlaškog zemljišta od njih otkupi radi izgradnje novih naselja i njihove kolonizacije: »Da durch ihren District die Haubt-Commercial-Strassen nach Fiume und Buccari angeleget worden und von Verbowsko bis Fusine eine Distance von 12 Stundten kein Dorf noch menschlichen Hülfe zum grösten Prejudice des Commercii und nicht geringen beschwerlichkeit der Commercianten zu finden, sie Wallachen sich verbinden solle aus ihren gemeinden zu Mercopail, so 6 Stundten von Verbowsko, ein Dorf von einer Anzahl von 30 Haüsern zu etabiliren und sich also fort ansässig zu machen oder gewärtig zu seÿn . . .« Smišljenjem karlovačkog generala nije se slagao upravnik gospoštije Bakar Pietro-Felice de Denaro, smatrajući da se niti od vlaškog stanovništva niti od drugih doseljenika na području uz Karolinu ne bi mogao očekivati veći prihod od poreznog podavanja, te da je zbog toga korisnije upotrebiti eventualno raspoloživa sredstva za otkup primorskog dobra Bribir koje je tada držao u zakupu L. Bertoli.[25] U tom stavu bakarskog upravnika dolazi do izražaja fiskalno gledanje na privredna pitanja karakteristično za tadanje komorsko-bankalne institucije koje su zbog očuvanja nekih financijskih prihoda zanemarivale indirektnu korist od unapređenja trgovine i prometa u širem području. No, ideje generala Scherzera dobile su podršku baruna Christopha Flachenfelda, direktora Kranjske administracije državnih prihoda u Ljubljani, koji je u početku 50-ih godina XVIII st. imao nadzor nad stanjem Karolinske ceste. Upoznavši se putem višednevnog obilaska

[23] Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu (DAZ), Acta Buccarana (AB), fasc. A–10, nr. 88.

[24] DAZ, AB, fasc. A–10, nr. 76.

[25] DAZ, AB, fasc. A–10, nr. 81.

ceste od 23. VI do 5. VII 1750. sa svim njezinim prednostima i nedostacima, Flachenfeld je u opsežnom izvještaju istakao značenje Karoline za razvitak trgovinskog saobraćaja iz ugarsko-hrvatskog zaleđa prema Jadranu: »Die Strassen von Buccari, bis Fucine und von dannen bis Verbovsko ist über ungemeine Felsen, Berg, und Wälder mit grosser Mühe, und Arbeith auch dispendiosen über 300.000 f. betragenden unkosten errichtet worden. Diese dienet zum preÿswürdigsten Andencken eines grossen KaÿSers, welcher andurch das Comercium an das Littorale hat einleithen, und seinen Italinischen Länder all benöthigten Succurs facilitiren wollen. Obwohlen nun ersteres aus Hungarn und daran ligenden Landen, theils durch SteÿSer, theils aber auf den Sau-Strohm dahinn kann beförderet werden, so wirdet doch aus Carlstatt, und benachbarten orthen mit Salz, Wachs, Hönnig, Geträyd, und Toback durch diese Strassen per Fiume trafficiret, und können die Trouppen nacher Italien von Warasdin, Sclavonien, Banat und Carlstatt mit considerabler Ersparung der Zeit, und des Gelds transportiret werden.«[26]

Istovremeno s elaboratima karlovačkog generala Scherzera nastaju također izvještaji drugih krajiških oficira koji su po nalogu general-komande razmatrali mogućnosti za unapređenje prometa na Karolini, kao i slični podnesci stručnjaka komercijalnih ili komorskih oblasti. Nepotpisani izvještaj, pisan u Rijeci 30. IX 1752, ističe potrebu izgradnje novih naselja uz cestu pa s tim u vezi predlaže da se u Mrkoplju podigne kompletno selo s pogodnim svratištem za prevoznike, a u Ravnoj Gori drugo svratište s kolarskom i kovačkom radionicom.[27] Kolonizaciju Mrkoplja zamišlja ovaj anonimni izvjestitelj pomoću primorskog stanovništva s bakarskog posjeda, pogotovo s obzirom na one koji se bave prevozom i često nemaju u Primorju niti vlastitu kuću. Problem osiguranja zemljišta za kućanstva novih doseljenika riješio bi se otkupom potrebnih površina od Vlaha, tj. preuzimanjem područja od granice gospoštije Bakar do Mrkoplja; tako bi novonaseljeni Primorci dobili mogućnost krčenja šuma odnosno privođenja oraničnoj kulturi tamošnjih pašnjaka. Elaborat naročito ukazuje na bogatstvo drvne građe u vlaškim šumama koje se uopće ne eksploatira budući da je prevoznička služba za izvoz drva dobro organizirana samo na području bakarskog posjeda, od Fužina do mora, gdje veliki dio Primoraca nalazi svoje zaposlenje. Nasuprot tome, šume u unutrašnjosti tek bi trebalo zahvatiti, napose za izradu pepeljike kao veoma unosnog izvoznog artikla.[28]

[26] DAZ, AB, fasc. A–10, nr. 65. (»Gehorsamste Relation, in was Stand sich die von Fiume gegen Carlstatt ligende Strassen befinde, ob, und wie solche zu conserviren seye«).

[27] DAZ, AB, fasc. A–11, nr. 110.

[28] Autor također naglašava važnost Karolinske ceste kao veoma pogodne trgovinsko-prometne magistrale: »... massen es der Schlüsl von ganz Crovathen und Sclavonien, von Ungarn und Sübenbürgen ist, und eben die ansehlichste gütter – so die Ungarische Kammer in Ungarn und Sclavonien besitzt – eben in der besten Laag seynd, um ihre erzeügung durch diesen weeg zur Verschleissen, und hingegen der Zucker und andere Waaren von der neü aufgerichteten Arnoldischen Comp. nicht nur in ganz Ungarn, sondern auch in Bosnien und Servien oder auch weiters zum Verschleys zu bringen, wobey auch mit dem Meer Saltz ein gröserer Verschleys ohne

Detaljniju analizu prilika na Karolinskoj cesti daje iduće godine Christoph v. Metzberg u podnesku »Vortrag, mittels welchen alle in Königreich Hungarn, Sclavonien, Sirmien, Banat und Siebenbürgen erzeigte Lands-Producta über Carlstadt in Croaten nacher Bucari und Fiume geschwinder und um geringere Werth als über Laibach auf Triest zu versenden wären«.[29] Već u samom naslovu sadržani su osnovni problemi oko kojih se pokreće u idućim godinama dugotrajna borba za oživljavanje prometa kroz prekokupsku Hrvatsku: potrebno je bilo konkurentskoj magistrali preko Ljubljane, koja je uporabom kroz nekoliko decenija postala sastavnim dijelom trgovinske prakse poduzetnika u Trstu i Rijeci, suprostaviti jedini mogući argument – ekonomsku računicu. Samo ako se dokaže i u praksi potvrdi da je put preko Karlovca pogodniji, što znači brži i jeftiniji, može se računati na uspjeh nasuprot tradicionalnih putova trgovine. A u ovo vrijeme, 1753, Karolina ni izdaleka nije pružala izgled da bi osigurala dobre prometne veze za slanje banatskog žita u jadranske luke. Kako navodi Metzberg, put od Karlovca do Bakra »ist dermahlen durch die um selbe Gegendt ansessige Unterthannen unisicher zu passiren . . .« Da bi se sredile prilike, pisac predlaže osnivanje vojničkih postaja uz cestu kao i naseljavanje mirnog i radinog stanovništva u tri naselja na Karolini. Krajevi kojima cesta prolazi obiluju prikladnim šumama, livadama i pašnjacima, što bi pružalo solidnu bazu za održanje novih naseljenika. Elaborat vodi računa i o vrstama robe koja bi se prevozila na ovoj magistrali; pri tome posebnu pažnju posvećuje jednom od kritičnih poglavlja aktivnosti oko oživljavanja trgovine Karolinskom cestom – problemu tzv. »praznog povratka« prevoznika iz primorskih luka u Karlovac. Uz obilje sirovina, žita i mesa, koje se iz Banata i Ugarske moglo izvesti na more, postoji i velika potražnja za uvozom soli, u prvom redu iz Bakra u unutrašnjost, pa bi osnivanje magazina za žito u toj luci pružilo povoljnu osnovu za razvitak razmjene ovih dvaju produkata: žita i soli.

Usprkos različitim pogledima autora brojnih podnesaka a u vezi s razvitkom prometa na Karolinskoj cesti, u jednom se pitanju gotovo svi slažu: da je nužno izgraditi nova naselja u središnjem dijelu trase. U tom pogledu odlučni koraci učinjeni su 1753. godine zajedničkom akcijom komercijalnih i krajiških funkcionera. Ideje generala Scherzera naišle su, kao što je spomenuto, napose na podršku baruna Flachenfelda. Nakon detaljnog razmatranja mogućnosti za osnivanje naseobina prijedlozi karlovačke general-komande i ljubljanske Administracije prihvaćeni su od nadležnih bečkih oblasti, a napose se za njih založio predsjednik Dvorskog komercijalnog direktorija grof Rudolf Chotek.[30] U dopisu iz

dem Stein Saltz einen Antrag zu machen, könnte ausfindig gemacht werden, worüber eine besondere erklärung einzuholen ist, gleichwie von allen anderen als Toback, Schpeck, Hanf, Wax, Wein, Harfen, Fleisch etc. und hingegen Caffé, Pfefer, Alaun, Haring, Stockfisch, Indigo, Bresilholtz etc mit der Rukfuhr zu beferderen«.

[29] Arhiv Dvorske komore u Beču (AKB), Kommerz-Litorale (KL), Abt. 161, 1752–1760, fol. 36–41.

[30] U dopisu ljubljanskoj Administraciji, upućenom iz Beča 20. III 1753, ističe se da na kritičnoj dionici ceste »befindet sich ein in etwelchen Haüsern bestehendes Ort

Ljubljane od 23. VIII 1753. iznosi Flachenfeld: »Hiernächst ist in der Hoffnung einer gnädigen Approbation entschlossen worden, sothan neü anlegendes Dorf zu Mercopail hinkünftig *Chottekova Radost* will haissen Chottekisches Vergnügen zu nennen« (!). A budući da general Scherzer namjerava od svoje strane poduprti izgradnju zaseoka kod Ravne Gore, koji bi se uz podršku komercijalnih oblasti mogao kasnije razviti u veće naselje, »könnte solches eben von selben denominiret, mithin *Scherzeriana Vas* oder Scherzersdorf genennet werden« (!). U odgovoru iz Beča 11. IX i. g. naređuje Chotek da se za podizanje novog naselja u Mrkoplju otkupi od vlaških općina Gomirje-Moravice potreban teren uključivši i neke njihove zgrade, te da se u Mrkoplju podigne selo od trideset kuća.[31]

Nešto kasnije, u listopadu 1753. izrađeni su u Beču planovi za izgradnju Mrkoplja: tlocrt rasporeda zgrada oko središnjeg dijela naselja, s postajom, kovačnicom, kolarnicom, stražarom i deset seljačkih kuća; posebni planovi za postaju, za ostale zgrade kao i nacrt jedne tipizirane seljačke kuće. U priloženom uputstvu određeno je da se selo mora izgraditi u ravnoj liniji i to 30 hvati udaljeno od ceste sa svake strane, a u međusobnoj razdaljini objekata od 5 do 6 hvati. Budući da je carica Marija-Terezija namjeravala proputovati ovim krajevima 1755, to je upozorena ljubljanska Administracija da sve mora biti izgrađeno u toku 1754.[32]

Premda do predviđenog obilaska ovih krajeva od strane carice nije došlo uslijed vala seljačkih i krajiških nemira i buna u proljeće 1755. (dijelom izazvanih upravo nekim akcijama zbog tog najavljenog vladaričina posjeta, kao što je ubrzani popravak cesta u Banskoj Hrvatskoj javnom rabotom kmetova), ipak je rad oko naseljavanja Karoline u to vrijeme daleko odmakao. Utvrđivanje temeljnih principa za kolonizaciju tog područja povjereno je zajedničkoj konferenciji komercijalnih i vojnih funkcionera, održanoj u Beču početkom 1754.

4. ZAKLJUČCI ZAJEDNIČKE KONFERENCIJE KOMERCIJALNIH I VOJNIH PREDSTAVNIKA 15. I 1754.

Početak sistematskog rada na osposobljavanju Karolinske ceste vezan je uz zajedničku konferenciju predsjednika Dvorskog komercijalnog direktorija i Bankalne komisije grofa Rudolfa Choteka i komandirajućeg generala u Karlovcu baruna Leopolda Scherzera, koja je održana

Mercopail genannt, von wannen sich das Erdreich in einer Ebene bis zu einem abermahligen Cameral-Wirths-Haus fortziehet. und ein geräumiges Dorf zu erhalten einigermassen tauglich wäre« (DAZ, AB, fasc. A–11, nr. 124).

[31] DAZ, AB, fasc. A–11, nr. 149.

[32] DAZ, AB, fasc. A–11, nr. 156. (1. Synopsis über einige an der neuen Strassen zu errichten kommende notwendige Haüser; 2. Ohnmaasgeblicher Entwurf eines Wirths- und Posthauses, von F. M. vorgestellt; 3. Façade und Grundriss des Wagner Haus; 4. Façade und Grundriss des Schmidhauses; 5. Idée eines zu erbauenden Wachthauses; 6. Idée eines Bauer-Hauses).

15. siječnja 1754. u bečkoj rezidenciji grofa Choteka.[33] Prema zapisniku sjednice predmet rapravljanja bila je »karlovačka cesta«. General Scherzer dao je na postavljena pitanja o akcijama potrebnim za uređenje prometa na Karolini svoje prijedloge, koji su zatim – nakon razmatranja i nekih nadopuna ili izmjena – prihvaćeni kao zajednički zaključak.

Prvo pitanje odnosilo se na osnivanje novih naselja uz cestu: »wo, und wieviel Dorfschaften zu Erreichung des vorhabenden gedählichen Zwecks – der Emporbringung dieser Commercial-Strassen – anzulegen, um andurch den Strassenzug bequem, sicher und in mehrere Ordnung zu stellen?« Prema zamisli Scherzera, vlasti karlovačkog generalata naselile bi u proljeće (1754) pet mjesta, tj. novih naseobina, i to: uz postojeće selo Vrbovsko, u Smrčevu Poljanu, Ravnu Goru, Stare Laze i Mrkopalj. Chotek se složio s tim planom, ali je u ime Bankalne komisije (koja je držala u posjedu imanje Bakar) predložio da se pridoda i šesto naselje »entweder zu Belozelo, oder noch näher zu den von denen Walachen an das Camerale abzutretten-kommenden Teritorio«.

Trebalo je odlučiti i o broju naseljenika u novim mjestima. General je na to pitanje odgovorio podnoseći spisak pedeset vlaških obitelji iz Gomirja, Vrbovskog i Moravica, koje su zbog prenaseljenosti tih mjesta određene za raseljavanje; s obzirom da u dotadanjoj postojbini nemaju prikladnog zemljišta, glavari ovih obitelji spremni su da se nastane u novim selima. Prema detaljnom rasporedu najveći broj ovih obitelji otišao bi u Mrkopalj (gornji i donji):

naselje Mrkopalj	26	obitelji;
naselje Ravna Gora	11	obitelji;
naselje Smrčeva Poljana	6	obitelji;
naselje Stari Lazi	3	obitelji, i
naselje Sunđeri	3	obitelji.

Osim toga, svako od ovih mjesta imalo bi stražarsku postaju. Mrkopalj i Ravna Gora dobili bi također postaju za prevoznike, kovačkog i kolarskog majstora, a Sunđeri svratište. Župni dvor predviđen je u Mrkoplju. Dvije kapetanske zgrade smještene su u Mrkoplju (kapetan Vuk Jakšić) i Ravnoj Gori (kapetan Mamula). Tako bi ukupni broj kuća iznosio u svih pet naselja 64, i to: Mrkopalj 32 (gornji 12, donji 20), Ravna Gora 16, Smrčeva Poljana 7, Stari Lazi 4 i Sunđeri 5 kuća.[34]

[33] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 50–65. (»Protocollum über die Zusammentrettung so den 15. Januarii 1754. nachmittags in Behausung Sr. des Herren Ministerial-Banco-Deputations und Commercien-Directorii Praesidentes Grafen Rudolphs von Choteck Exellenz in Angelegenheit des Carlstädter-Strassen-Baus abgehalten worden«).

[34] Vojne oblasti pripremile su već potkraj 1753. popis Vlaha-Krajišnika koji dolaze u obzir za naseljavanje uz Karolinu; to su prema odredišnom mjestu slijedeće obitelji (u zagradi broj obitelji s istim prezimenom):

– za Mrkopalj Gornji: Jakšić (3), Vučinić (3), Vučković (2), Čavić (2), Bunjevac (1), Dokmanović (1);

– za Mrkopalj Donji: Vujinović (6), Mamula (3), Jakšić, Mišljenović, Mrvaš,

Iduće pitanje odnosilo se na mogućnost opskrbe novih naseljenika potrebnim zemljištem za vođenje njihova gazdinstva. Bankalna komisija je nastojala preko krajiškog kapetana Lizzenija nagovoriti vlaške posjednike iz Vrbovskog i Gomirja na odstup dijela njihova zemljišta u blizini Fužina. Međutim, s obzirom da su Vlasi tražili da na prodanim površinama zadrže mnoga prava – što bi po mišljenju Komisije dovelo do uspostavljanja kondominija, koji nužno uzrokuje sukobe i štetne posljedice za održanje mira na tom području – to je general Scherzer predlagao Bankalnoj komisiji slijedeće rješenje: otkupilo bi se od Vlaha polovinu šume između Fužina i Mrkoplja, tj. onaj dio uz Fužine, dok bi ostalo zadržali dotadanji posjednici. Vrijednost šumskih površina što bi se odstupile Komisiji procijenjena je na dvije tisuće forinti. Od kupljenog zemljišta izdvojila bi se jedna četvrtina i predala novim naseljenicima u pet sela, za njihovo gospodarstvo. Grof Chotek je taj prijedlog prihvatio s tim da vlaški naseljenici preuzmu obavezu da će odmah na proljeće podići na novom terenu svoje kuće. U pogledu njihova smještaja ponovo podvlači potrebu »das die Haüser über die Gewehr der Strassen auf ohngefähr 30 Clafter voneinander, dahingegen an beeden Seiten der Strassen in einer gleichen Linie mit ledigen Entfernung eines Hauses von dem anderen pro 5 bis 6 Clafter errichtet und zu Stand gebracht«.

Riješivši na taj način pitanje stanovništva uz Karolinu na njenom najzapuštenijem dijelu, konferencija je pristupila problemu osiguranja smještaja i odmorišta za putnike i trgovce kao i za opskrbu tovarne stoke (»Wirths- und Cambiatursha üser«). Prevozničke postaje predviđene su u Novigradu, Bosiljevu, Vrbovskom, Ravnoj Gori, Mrkoplju, Fužinama i Poljicama. Neke su imale biti iz temelja na novo izgrađene, kao u Novigradu, Ravnoj Gori i Mrkoplju; u Vrbovskom bi se reparirala postojeća zgrada, a u Fužinama popravila tamošnja maltarinska stanica. Dužnost ukonačivanju putnika u Bosiljevu spreman je bio preuzeti jedan hrvatski plemić, u Poljicama je istovrsnu ponudu učinio neki Prosinović. General Scherzer je obećao u ime vojnih oblasti osigurati odstup potrebnog zemljišta za podizanje novih postaja uz umjerenu otkupnu cijenu. – S tim u vezi Bankalna komisija pokrenula je osjetljivo pitanje jurisdikcije nad odstupljenim područjem, koje će i kasnije biti predmet rasprava. Prema njenu shvaćanju sav otkupljeni teritorij trebalo bi izdvojiti iz nadležnosti Vojne Krajine i podvrći ga upravi komorske gospoštije u Bakru.

Za ishranu prevozničke stoke Komisija je mogla da stavi na raspolaganje pašnjake na svom zemljištu kod Mrkoplja i Ravne Gore, Starih Laza i Sunđera. Teže je, međutim, bilo s opskrbom putnika i prevoznika kao i s nabavkom sijena i zobi, jer komercijalne institucije nisu imale

Stipanović, Vučinić (sve po 1);
– za Ravnu Goru: Mamula (4), Hajdin, Hajdinović, Ivašević, Mrvaš, Radulović, Stipanović, Trbuhović, Vujinović (sve po 1);
– za Smrčevu Poljanu: Tomić (3), Vukelić (3);
– za Stare Laze: Radošević (3);
– za Sunđere: Rainović (3).
(DAZ, AB, fasc. A–11, nr. 162. »Specification welche Mannschaft des löbl. Oguliner Regmts, Haubtmann Charters Compagn. in nachgesetzten Dorfschaften kümtiges Fruhe-Jahr sich zusamenziehen wird«).

razvijenog alodijalnog gazdinstva na kritičnoj relaciji od Vrbovskog do Fužina. Stoga se pomišljalo na maksimiranje cijena tih artikala, kako bi se zaštitilo prevoznike od pretjeranih zahtjeva stanovništva uz Karolinu: »die bedürftige Victualien, sonderlich Wein, Hey und Haber, alljährlich nach der Einfechsung (a proportione des Verkaufs in Carlstadt und Fiume), zuforderist aber nach Abmaas der Fruchtbarkeit jeden Jahrs mit Einverständiss deren Dorfs-Richtern durch die Cameral--Beamte zu taxiren seÿn werden, nemlich das Heü Center- und der Wein Maasweiss, der Haaber hingegen nach dem Cuplenic«.

Uprava prevozničkim postajama povjerava se posebnom personalu koji će stajati pod nadzorom ljubljanske Administracije, a kao početak njihove službe predviđen je 1. IV 1754. Za upravnike u pojedinim mjestima predloženi su:

- u Novigradu: tamošnji službenik Seczen;
- u Bosiljevu: bivši upravitelj imanja grofa Baćana (ne navodi se ime);
- u Vrbovskom: tamošnji službenik Jaketić;
- u Ravnoj Gori: Šlivak, koji stanuje u blizini;
- u Mrkoplju: dotadanji građevni pisar u Karlovcu Beer;
- u Fužinama: tamošnji službenik Thian;
- u Poljicama: Prosinović, koji stanuje u istom mjestu.

Svaki upravnik postaje primao bi od Administracije mjesečno po 20 forinti, dok se ne poveća promet na Karolinskoj cesti, odnosno dok ne bude opskrbljen dovoljnim zemljištem za vlastito gospodarstvo; Thian, koji ima već neki posjed, primat će mjesečno samo deset forinti. Visina cestarine, koju će ovi upravnici ubirati, utvrđena je sa po 45 krajcara od jednog natovarenog konja u svakoj stanici. Radi sigurnosti prometa na Karolini, predviđena je posebna vojnička straža u ukupnom sastavu od 42 čovjeka.[35]

Konferencija se nadalje pozabavila pitanjem smještaja jednog katoličkog kapelana te je odlučeno da isti boravi u Vrbovskom. Doniieti su i zaključci o nekim nužnim popravcima na cesti te o odgovornosti vojnih vlasti za održanje reda. – Posljednji problem koji su raspravili Chotek i Scherzer odnosio se na eventualno oslobađanje hrvatskog plemstva od plaćanja cestarine u Novigradu: »Entstehet die Frage, ob die Nobiles Croatiae von der Novigrader Weeg-Mauth frey zu lassen?« Zaključili su da oštro odbiju mogućnost priznavanja prerogativa pripadnika hrvatskih staleža i redova.[36]

O troškovima za održavanje prometa na Karolinskoj cesti raspolažemo podacima iz elaborata Chr. Flachenfelda, koji elaborat je upućen 27. XI

[35] Prema detaljnom rasporedu vojničke straže ona bi se sastojala od jednog oficira u Ravnoj Gori, tri vodnika (po jedan u Ravnoj Gori, Mrkoplju i Smrčevoj Poljani), šest desetara (dva u Ravnoj Gori, po jedan u Mrkoplju, Smrčevoj Poljani, Starim Lazima i Slavici) te 32 vojnika (12 u Ravnoj Gori, po šest u Mrkoplju i Smrčevoj Poljani, po četiri u Starim Lazima i Slavici).

[36] Zaključak u protokolu glasi: »Da das gesammte Militare sowohl durchgehends auf der Caroliner-Strassen als sonst im ganzen Teütschland die Weeg-Mauth zahlen muss, so findet man um so weniger nachzugeben, dass die Nobiles Croatiae von dieser

1755. Bankalnoj komisiji u Beč.[37] U opširnom izvještaju referent analizira potrebne tehničke zahvate na cesti i oko nje (prenoćišta, ostale zgrade, mostove itd), te iznosi proračun godišnjih troškova u visini od 4.087,30 forinti. Od toga otpada 200 for. za inspektora koji bi nadgledao stanje ceste; za materijalne troškove uzdržavanja Karoline predviđeno je 1.660 for. U stanicama (»Cambiaturen«) sa po četiri konja i četiri vola iznose godišnji izdaci 240 forinti, što za šest postaja (Novigrad, Hržina, Vrbovsko, Ravna Gora, Mrkopalj, Fužine) čini ukupno 1.440 for., dok su izdaci za majstore predviđeni u svoti od 787,30 for.

Zaključci zajedničke komercijalno-vojničke konferencije u siječnju 1754. (izvršenje kojih je velikim dijelom ovisilo o zalaganju vojnih oblasti Karlovačkog generalata, a u prvom redu samog Scherzera) ukazuju na glavne probleme koje je trebalo riješiti ako se željelo potaknuti trgovinski promet na Karolinskoj cesti kao najvažnijem dijelu magistrale Sisak–Karlovac–Rijeka. Odmah se ističe činjenica da je kritična dionica bila ona između Vrbovskog i Fužina; premda je predviđeno osnivanje komercijalnih postaja, definitivno osiguranje prevozničke službe vidjela je konferencija u naseljavanju vlaškog stanovništva uzduž spomenute dionice. Kad se pet godina kasnije (1759) budu sumirali rezultati akcija poduzetih na osnovu siječanjske konferencije 1754, ocijenit će se taj plan kao pogrešan: vlaško stanovništvo nije se pokazalo pogodnim za izvršenje namijenjenog mu zadatka, i tad će najveću brigu predstavljati pitanje kako te naseljenike udaljiti od Karoline, a na njihovo mjesto dovesti druge, pogodnije elemente.

U međuvremenu, pothvati kapetana Temišvarskog Banata Teodora Schleya, koji je postao gorljivim pobornikom skretanja žitne trgovine iz južne Ugarske na trgovinsku magistralu Sisak–Karlovac–Rijeka, i sam uspio organizirati nekoliko transportnih akcija tom – još neuređenom – trasom, skrenuli su pažnju odgovornih krugova na mogućnosti koje je pružala ova alternativa u odnosu na tradicionalni put preko Ljubljane, i odlučno utjecali na donošenje dalekosežnih zaključaka od strane Komercijalnog direktorija krajem 1759. godine.

5. TRGOVAČKA PUTOVANJA KAPETANA TEODORA SCHLEYA I NJEGOVI PRIJEDLOZI ZA RAZVITAK PROMETA U PREKOKUPSKOJ HRVATSKOJ

Početkom 1757. odlučio je kapetan Temišvarskog Banata Teodor Schley ispitati mogućnosti da se pronađe novi pogodan pravac za izvoz južnougarskog žita na Jadransko more. Već prethodne godine obišao je on kopnom krajeve do Karlovca da se upozna s predjelima preko kojih

Weeg-Mauth frey seyn solten, als selbte zu diesen kostbaren Strassen-Gebaü weder einige Labores gratuitos noch sonstige praestationes geleistet, vielmehr den Vortheil erreichen, auf einem zu ihren vorzüglichen Nutzen so kostbar gebauten Weeg die Früchte all möglichster Erleichterung des Commercii zu geniessen; derohalben die Crainer-Administration den Novigrader Einnehmer dahin anweissen wird, die Nobiles Croatiae zu Entrichtung der Weeg-Gebühr mit allem Nachdruck zu verhalten«.

[37] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 68–91.

bi imali krenuti trgovački transporti. Prema spisu koji je Dvorski komercijalni direktorij uputio u travnju 1757. Dvorskom ratnom vijeću u Beču, Schley je namjeravao ispitati »ob nicht aus dortigen Gegenden ein Handel mit geselchtem und geselzanem Fleisch, Getreyde, Wachs, und anderen Landes Productis nach denen Meer-Porti Triest und Fiume einzuleiten seyn dörfte«. U tu svrhu dao je izgraditi tri broda. Već na putovanju Savom do Siska, a onda na Kupi do Karlovca, očekivao je Schley da će naići na poteškoće naročito s obzirom na stanje riječnih obala; te su, naime, bile na mnogim mjestima tako obrasle šumom da konji za vuču lađa uzvodno ne mogu prolaziti. Osim toga, iz šuma i šikara neprestano vreba opasnost od razbojničkih napada. Budući da riječni put većinom prolazi preko područja Vojne Krajine, to je Schley želio putem Komercijalnog direktorija odnosno Dvorskog ratnog vijeća osigurati svom pothvatu vojničku asistenciju. – U odgovoru na molbu Schleya Ratno vijeće saopćava potkraj travnja da je uputilo odgovarajući raspis generalnim komandama u Temišvarskom Banatu, Slavoniji i Hrvatskoj.[38]

Na ovo svoje putovanje krenuo je Schley iz Nove Palanke 24. VI 1757, te do sredine kolovoza boravio na riječnim tokovima putujući uz Savu sve do mjesta Savski Nart; namjeravao je da se najprije uputi tradicionalnim pravcem, tj. preko slovenačkih krajeva i Ljubljane, ali je – kako iznosi u izvještaju – od toga odustao zbog poteškoća koje je imao s tamošnjim prevoznicima.[39]

Stoga Schley obraća svu pažnju na drugi pravac; preko Siska i Karlovca. Do sisačke luke može se ploviti Savom i s velikim brodovima, kaže Schley u izvještaju što ga je 15. X 1757. uputio Komercijalnoj oblasti u Beču iz Rijeke, te je potrebno popraviti postojeći magazin u Sisku kako bi se žito moglo uskladištiti do daljnje otpreme, a ta bi se sastojala u tom da se roba na manjim lađama preveze Kupom do Karlovca, odnosno »bis Dubovacz oberhalb Carlstadt, alwo auch ein Magazin nothig wäre«, i zatim »wann zu den Fuhrwesen von einer oder der anderer Seite nur ein Anfang gemachet würde, gewislich in kürtzen Jahren von allen umbligenden Ortschaften umb was merckliches sich verdopplen werde«.[40]

Koristeći se stečenim iskustvom, pripremio je Teodor Schley potkraj iduće, 1758. godine novo trgovačko putovanje do Rijeke. Pri tome je uživao podršku predsjednika Temišvarske Administracije grofa Perlasa, koji je o njegovim nastojanjima informirao grofa Choteka, ističući da je

[38] AKB. KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 94–99.

[39] AKB. KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 100–109. (»auf festen Land durch Malliz deren weder von Gehorsam, Forcht noch Gewissen nichtswissen-wollenden Craÿnerischen Schiff-Leithen das empfindlichste Unglick erleiden müssen«).

[40] Schleyev izvještaj iz Rijeke bio je tek kratki prikaz obavljenog putovanja. Po povratku je izradio detaljniji elaborat (AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 163–176). Usp. o tome:

J. Matasović. Iz ekonomske historije 1754–1758 (Narodna Starina 20. 1930) – prema primjerku elaborata koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu, fond Acta Comercialia, fasc. 85, nr. 10.

Schley na trošak državne blagajne dao izgraditi dva broda s kojima namjerava uputiti u primorske luke transport od 2500 mjerova žita i 15 bačvica sušena mesa.[41]

Financijski je ovaj Schleyev pothvat potpuno uspio. Prema obračunu što ga je podnio Temišvarskoj Administraciji 11. II 1759. nakon povratka, prevezao je na tri lađe 2300 mjerova erarskog žita iz desetinskog podavanja podložnika, od Pančeva do Karlovca, Savom i Kupom, te dalje na Rijeku kopnom.[42] Žito je eraru platio po 30 krajcara za jedan mjerov, što znači za svih preuzetih 2300 mjerova ukupno 1.150 for. K tome treba pribrojiti 1.651,56 i 1/2 for. prevoznih troškova od Banata do Rijeke, tako da izdaci predstavljaju svotu od 2.801,56 i 1/2 forinti. Dio žita prodao je Schley u Karlovcu i to 1608, 1/3 mjerova uz cijenu od 2,22 i 1/2 forinte odnosno svega 3.799,56 for.; ostatak od 728, 2/3 mjerova (!) prodan je na Rijeci po cijeni od 2,33 forinte odnosno svega 1.858,6 for., tako da ukupni primitak iznosi 5.658,2 for. ili čisti dobitak od prevoza i prodaje 2300 mjerova žita u Karlovcu i Rijeci – 2.856,5 i 1/2 for.

No, Schleyev transport nije se vratio prazan u Banat nego je na Rijeci i u Trstu kod trojice trgovaca (Urbano Arnoldt-Compagnie, Antonio Brosinovich – oba iz Rijeke; Marco Blanchenaj – Trst) nabavljena različita roba: »Raffinirter Zucker (Candis-Brod, Ordinari-Fein, Ordinari Mellis, Lumpen), Candis Zucker (Weiss, Braun), Rosoglio Flaschen; Stockfisch, Oliven, Capri, Weinberl, Candirte Früchten, Wein, Lemoni; Baum Oel, Haring oder gesalzens Fisch, Marinirte Fisch«. Ukupna cijena kupljene robe iznosila je 3.443,24 i 1/3 for.; k tome treba dodati 61,3 for. »Essito-Mauth zu Fiume«, 25,24 for. »Hungar. transito zu Novigrad« (dok »Consumo in Banat« još nije bio obračunat) kao i 164,56 for. prevozne za svu robu od Rijeke preko Karlovca do Banata – dakle ukupno 3.694,47 i 1/3 for. U vrijeme kad je obračun rađen, bilo je od ove robe prodano tek za 1.013,10 i 1/4 for., ali je prema cijenama u Banatu ukupna vrijednost dobavljene robe iznosila 4.573,6 i 1/4 for., što bi značilo čistu dobit povratnog transporta od 878,13 forinti.[43]

Za nas je posebno zanimljiva specifikacija transportnih troškova za banatsko žito od utovarne stanice do Rijeke. Prema podacima obračuna,

[41] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 297–300.

[42] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 307–312.

[43] Specifikacija robe kupljene u Rijeci i Trstu:

Raffinirter Zucker	Ł Ł.	4893
Candis Zucker	Ł Ł.	311
Rosoglio Flaschen	St.	218
Wein	Vassel	2
Baum Oel	Vassel	30
Oliven	Vassel	6
Capri	Vassel	4
Lemoni	Küstel	1
Weinberl	Ł Ł.	100
Candirte Früchten	Küstel	1
Stockfisch	Ł Ł.	1054
Haring	Vassel	44
Marinirte Fisch	Küstel	20

za put Savom i Kupom do Karlovca izdano je 1.214,44 i 1/2 for., od čega za brodare 783,1 for.; kopneni prevoz dijela žita koje nije prodano u samom Karlovcu iznosio je 437,12 for.: »von Carlstadt seynd über die Caroliner Strasse nacher Fiume 728, 2/3 Mezen durch die Samm-Pferd abgeführet, und jede mit 36 xr accordirt, auch bezahlet worden«.

Obračun poslovanja bio je za Schleya samo administrativni akt. Međutim, mjesec dana kasnije izradio je on opširan elaborat ne samo o svojem putovanju nego uopće o perspektivama razvitka trgovine na pravcu Sisak–Karlovac–Rijeka.[44] Na samom početku spisa ističe autor svoju osnovnu misao o preimućstvu Karolinske magistrale nasuprot prometu kroz Kranjsku preko Ljubljane: »anbey Clar gefunden, das sowohl die Wasser- als Land-Fracht von Carlstadt bis Fiume, als die viel nähere Route an diese I. Ö. Meer-Porti mit einer beträchtlichen facilitirung das Commercium beförderen helfte«. Naravno, za oživotvorenje te zamisli trebalo je otkloniti mnoge zapreke koje su još kočile normalnu plovidbu odnosno prevoz, uspostaviti stalnu prevozničku službu itd., što sve Schley podrobno analizira u elaboratu.

Dvije su glavne smetnje koje primjećuju brodari prilikom plovidbe na Kupi, između Siska i Karlovca: u prvom redu to su vodenice, mlinovi kojih ima na pretek; druga neprilika, koju je teže otkloniti, potječe od prirodnih zapreka – a to bi se moralo urediti na trošak erara s tim da ovaj naknadi izdatak uvođenjem brodarine od jedne forinte za svaki brod (»Croatische Koraben«). Prema Schleyevoj procjeni godišnje se uzvodno i nizvodno proveze oko tisuću koraba te bi se uloženi novac vrlo brzo isplatio. – S obzirom na to da robu, u prvom redu žitarice, u Karlovcu treba pretovariti sa brodova na konje ili kola, nužno je izgraditi u tom mjestu magazin sa zapremninom do 20 tisuća mjerova; uz njega bi se podigle potrebne nuzzgrade i stanovi za službenike, što bi ukupno tražilo devet tisuća forinti troška.

Glavni problem za pokretanje i razvijanje trgovinskog prometa kroz prekokupsku Hrvatsku uočio je i Schley. To je pitanje kako osigurati redovnu i dobro organiziranu prevozničku službu između Karlovca i Rijeke. Premda je Karolina u to vrijeme zadovoljavala svojim prometnim mogućnostima zainteresirane krugove, ona sama predstavljala je tek bazu za razvoj trgovine; nedostajalo je, međutim, na njoj pogodnog stanovništva koje bi bilo voljno i koje bi moglo da preuzme na sebe zadatak prebacivanja žita i druge robe na more ili barem da osigura prevoznicima smještaj, opskrbu i krmu za stoku. Schley konstatira da se prevoz – ukoliko ga ima – zasad vrši isključivo konjima. Po njegovu mišljenju potrebno je uvesti kola za prometanje robe, pa predlaže da sâm, primjera radi, nabavi deset kola s planinskim govedima iz Erdelja, Vlaške ili Banata i podijeli ih pojedinim prevoznicima. Ako bi svaka kola, u

[44] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 317–333. (»Unterthänigste Relation an das Hochlöbl. Kay. Königl. Commercium-Directorium über den auf höchste Verordnung im 1758-sten Jahr aus dem Bannat durch den Sau- und Culpa Fluss bis Carlstadt, und so weiter durch die Caroliner Strasse bis Fiume und Triest abgeführten Getreyd-Transport, die weitere Navigation, samt dem hierzu nöthigen Fuhrweesen, errichtende Magazins, nebst dem mehreren zu Einleitung eines Commercii betrefend«).

koja bi upregnuo četiri vola, mogao natovariti sa po petnaest venecijanskih stara ili dvadeset austrijskih mjerova robe (na povratku s mora vozio bi sol) i da se prevoz svakog stara do mora ili natrag plati prevozniku po 30 krajcara, to bi značilo da ovaj dobiva za svaki put 15 forinti; budući da je moguće obaviti dva putovanja mjesečno, to bi prevoznik primio kroz dvanaest mjeseci 360 forinti. Schley bi od redovnog mjesečnog prihoda, tj. od 30 for., ustezao tokom godine dana jednu trećinu i time naplatio kola sa stokom (koja vrijede 120 forinti), tako da bi postala vlasništvo prevoznika – što bi nesumnjivo bilo poučan primjer i za druge. – No, nije jedina poteškoća u prevladavanju prevoza tovarnim konjima. Potrebno bi bilo prevoznicima na tom dugom putu Karolinom pridružiti marljive naseljenike koji bi se brinuli za opskrbu i odmor prevoznika, a napose za pribavljanje sijena za njihovu tovarnu stoku dok bi ih ovi za uzvrat snabdjevali potrebnim količinama soli. Schley uočava tri različita područja kroz koja prolazi trasa ceste: početna i završna dionica, tj. predio od Karlovca do Bosiljeva i zatim od Fužina do Rijeke, koja su relativno dobro naseljeni i mogu zadovoljiti prve potrebe. Poteškoće su, međutim, vrlo velike na središnjem dijelu Karoline, od Vrbovskog preko Ravne Gore do Mrkoplja, jer je to još pust i uglavnom neobrađen kraj. Prema Schleyevu mišljenju, na Karolini bi se organiziralo sedam postaja, smještenih u Novigradu, Bosiljevu, Vrbovskom, Ravnoj Gori, Mrkoplju, Fužinama i Hreljinu.

Schley napose razmatra mogućnosti koje pruža Novigrad kao jedna od važnijih stanica na cesti. Sâmo imanje, što ga je za 27.000 forinti dobio nedavno umrli barun Patačić, ima mnogo šuma, livada i pašnjaka te dobro situirano stanovništvo. Rabotna obaveza podložnika mogla bi se korisno upotrebljavati za popravak dionice od Karlovca do Bosiljeva, dok bi slobodnjaci davali stražu kod magazina i sl. Dvorac u Novigradu leži uz samu cestu pa služi kao odmaralište za putnike (»zu einem Mauth- und Cambiatur-Haus«). Međutim, kako kaže Schley, vlastelinstvo se loše odnosi prema prevoznicima, ubire tri krajcara po tovarnom konju zbog čega ga mnogi obilaze i odlaze iz Bosiljeva preko Ozlja u Hrvatsku. Vjerojatno je pisac bacio oko na imanje Novigrad koje bi pod njegovom upravom moglo postati središnja tačka u pokretanju trgovinskog prometa na Karolinskoj cesti. Kasnije je, međutim, stvarno dobio u istu svrhu u zakup imanja Dubovac, Švarča i Zvečaj, bliže Karlovcu, koja su bila pod vojno-krajiškom ingerencijom.[45]

U nastavku elaborata razmatra Schley različite faktore koji mogu da utječu na razvoj trgovinskog prometa kroz krajeve prekokupske Hrvatske kao i osnovne elemente izvoza banatskih proizvoda na more. Prema njegovu mišljenju oživljavanje trgovinske djelatnosti u Karlovcu bit će od koristi i obližnjem stanovništvu hrvatskih krajeva koji za morsku sol nemaju mnogo vlastitih proizvoda da daju u zamjenu, »welches in den

[45] Prema proračunu poslovanja na imanjima Dubovac, Švarča i Zvečaj kroz šest godina 1752–58, *radenom radi davanja ovih posjeda u zakup T. Schleyu, njihov čisti* dobitak iznosio je u navedenom razdoblju 28.330 forinti (AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 518–521).

Haubtsach zwar lediglich in Kirsch und türkischen Weizen bestehet«. Međutim, i one žitarice koje Hrvatska izvozi, odlaze prvenstveno na Bakar i Bakarac radi zamjene za sol tako da Rijeka ovisi velikim dijelom od uvoza žita iz Italije. No, taj uvoz je veoma neredovit što omogućava preprodavačima veliku zaradu u danima nestašice. Schley je sam u toku deset dana boravka na Rijeci prilikom prodaje žita stanovnicima na malo raspačavao dnevno 40 do 50 stara, što ukazuje na povoljne mogućnosti plasiranja banatskih žitarica. Smatra da bi se na Rijeci moglo godišnje prodavati za potrebe gradskog stanovništva i okoliša do 14.400 stara ili 19.200 austrijskih mjerova. Uz to bi savjetnik Tršćanske intendance Franz Raab trebao za erarski mlin uzimati 6.000 stara, a zajedno s ostalima iz Trsta do 20.000 stara. Tako bi ukupna potražnja žita dosezala 34.400 stara ili 45.866 austr. mjerova žita ne uračunavajući mogući izvoz u prekomorske krajeve. Proračun financijskog efekta redovnog godišnjeg prometa u okviru gornjih količina žitarica postavio je referent na slijedeću osnovu:

– jedan dio žita kupovao bi se od erarskih zaliha, i to 23.000 mjerova po 30 krajcara	for. 11.500,00.—
– preostalih 22.866 mjerova otkupili bi se od privatnih proizvođača po cijeni od 34 krajcara	for. 12.957,24.—
– troškovi transporta na riječnom putu iznosili bi 34 krajcara po staru, a za kopneni prevoz 30 krajcara po staru – odnosno zajedno 48 krajcara po austrijskom mjerovu ili za čitavu količinu žita	for. 36.692,48.—
Ukupni izdatak	for. 61.150,12.—
– utržak od prodaje čitave količine žita predviđa referent (na bazi prodajne cijene od cca dvije forinte po austr. mjerovu) s ukupno	for. 91.346,40.—

Prema tome, čisti dobitak iznosio bi u svemu svotu od 30.196,28 for. ili po jednom austrijskom mjerovu 40 krajcara, što znači 50% dobiti na uloženi kapital.

Schley daje primjer i za prodaju usoljenog mesa koje u Banatu stoji devet forinti po bačvici, uz prevozni trošak od 2,30 forinti, dok bi brodski kapetani plaćali za dobru robu i 13,30 forinti po jednoj bačvici.[46]

Prevozno-trgovački pothvati Teodora Schleya u praksi su pokazali realne mogućnosti koje je razvitku ugarske trgovine odnosno izvozu žitarica iz Banata i drugih plodnih krajeva mogla da pruži prometna magistrala Sisak–Karlovac–Rijeka. Sâm Schley se pobrinuo da u nekoliko iscrpnih izvještaja i elaborata o svojim iskustvima informira najviše komercijalne institucije u Beču. On je dapače preuzeo u zakup vojnička imanja Dubovac, Švarču i Zvečaj kraj Karlovca. Premda je, došavši u sukob sa svojim zaštitnikom predsjednikom temišvarske administracije

[46] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 317–333.

grofom Perlasom, izgubio nužno potrebnu podršku krugova koji su kao izvoznici južnougarskih agrarnih produkata mogli os'gurati uspjeh njegovim prevozničkim pothvatima, ipak je Schley svojim radom potkraj 50-ih godina XVIII st. nesumnjivo doprinio u znatnoj mjeri da su komercijalne oblasti u Beču ozbiljno zahvatile u daljnje rješavanje problema prometa na Kupi i Karolinskoj cesti.[47]

6. SPOMENICA FRANZA RAABA I ODLUKE KOMERCIJALNOG DIREKTORIJA 1759. O REORGANIZACIJI PROMETA NA MAGISTRALI SISAK–KARLOVAC–RIJEKA

Premda je savjetnik Tršćanske intendance Franz Raab u načelu bio pristaša tradicionalnog trgovačkog puta preko Ljubljane na Trst, morao je po službenoj dužnosti razmotriti također mogućnost izvoza banatskog žita preko Karolinske ceste i o tome podnijeti elaborat Komercijalnom direktoriju. U listopadu 1759. sudjelovao je Raab u komisijskom obilasku magistrale od Siska do Rijeke zajedno sa Teodorom Schleyem, predstavnikom Banske Hrvatske Ivanom Bužanom i delegatom vojnih oblasti J. M. Mayerom. Oni su u Sisku 12. X 1759. dovršili elaborat o potrebnim zahvatima na riječnom toku Kupe i Save kako bi se olakšala plovidba: »ut in fluvio Colapi, et Szavo omnia impedimenta, qva Comercio Caesareo-Regio versus mare tendenti in his fluminibus obstare possent, tollantur...«[48] Mjesec dana kasnije razmatrao je Komercijalni direktorij u Beču zaseban Raabov podnesak koji je ovaj uputio vrhovnoj trgovačkoj oblasti Monarhije pod naslovom: »Allerunterthänigst-allergehorsamster Bericht, die Erwegungen in sich haltend, wie das Hungar. Commercium mit dem herstandenem Littorali sowohl in den Hungar. Ländern, auf den zum transport tauglichen flüssen, zu Lande, und endlich in dem Littorali selbsten zu beförderen seyn möge«.[49]

[47] O daljnjoj sudbini Teodora Schleya govori protokol Dvorskog komercijalnog vijeća od 2. VIII 1763, povodom njegova novog elaborata o problemima prometa na Karolinskoj cesti:

»Es ist nicht zu widersprechen, dass, so viel aus der Verhandlung des vorigen Comercien-Directorii noch erinnerlich ist, der Schley die erste Frucht-Transporte in das Litorale mit ansehnlichen Nuzen besorgt, Vorschläge zu Einleitung des Fuhrweesens auf der Caroliner-Strassen gemacht, Vieh und Wägen beygeschafet. haubtsächlich aber auf die Bevölckerung des Dorfs Sunghari, und den dazu erforderlichen Vorschuss pro 3000 fl. angedrungen habe, solcher anfänglich von seite des Banco als Grundherrn für thunlich, und nüzlich anerkannt – nachmalen aber in Ihn Schley als einen unverlässlichen Mann Misstrauen gesezet, und anmit der ganze Antrang ausser Acht gelassen worden; worüber sich die Compagnie mit Ihme zertrennet. und mit nicht geringem Aufwand ein eigenes Fuhrweesen mit vier drevspänigen Wägen auf der Caroliner-Strassen eingeleitet hat« (AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 669–694).

[48] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 789–793.

[49] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 591–750; uz elaborat priloženi su: a) »Prothocoll oder Historische Beschreibung« o pregledu trgovačkih putova u Hrvatskoj od 1. do 28. X 1759 (fol. 653–710); b) »Pro Graziosa Memoria – In provedimento della Sicurezza alla Ces.o Reg.a Strada Carollina«, bakarskog upravnika Zandonattija od 8. VI 1759 (fol. 719–728).

Kako ističe Direktorij u svojem osvrtu na Raabovu spomenicu, on se nije zadržao na rezultatima ispitivanja smetnji za plovidbu Savom i Kupom koje je obavio sa Bužanom i Schleyem, nego je u prvom redu obradio pitanja razvitka trgovinskog prometa žitaricama i drugim zemaljskim plodinama iz Banata do sjevernojadranskih luka. Spomenica sadrži četiri tematske grupe u kojima je sistematizirana ova problematika.[50]

Prvi odjeljak posvećen je značenju i perspektivama izvoza žitarica iz ugarskih i hrvatskih krajeva, a s tim u vezi i poboljšavanju zemljoradnje na tom području. Po Raabovu mišljenju potrebno je potaknuti ugarske i hrvatske podložnike (seljake) na proširivanje i unapređivanje obrade zemlje putem ukazivanja na mogućnosti da se osigura stalno plasiranje produkata izvan zemlje. Zanimljivo je da Raab pri tome ukazuje na primjer Engleske koja je – kako on navodi – započela 1689. pomagati proizvodnju žitarica i njihov izvoz te već dosegla godišnji prihod od ove trgovine u visini od preko trinaest milijuna austrijskih guldena. Međutim, nameću se odmah tri glavna prigovora nastojanjima da se poveća žitna trgovina iz Ugarske: obilje žita susjedne Italije, skupi transport ugarskih proizvoda i njihova slaba kvaliteta (naročito pšenice). Unatoč teškoćama Raab smatra da česte nerodice u drugim zemljama pružaju priliku za plasman ugarske robe. Što se tiče kvalitete, on priznaje da je kruh od naše pšenice nešto tamniji, no najgore je što često ima loš miris – koji potječe iz navike seljaka da žito čuvaju u zemunicama bez potrebne izolacije. Referent smatra da se s obzirom na položaj ugarskog seljaka neće moći izgraditi u kratkom roku potrebni hambari u većem opsegu; stoga bi bilo nužno nastojati da se barem poboljša uređenje zemunica, koje bi, u cilju da se osigura bolja kvaliteta žita, nužno trebalo prije spremanja ploda obložiti slamom i tako spriječiti izravni dodir zrna sa zemljom. Druga mana pšenice je slaba selekcija uslijed čega se miješa sa raži i drugim nečistoćama; lijek je u čišćenju korova i u upotrebi dobrog i čistog sjemena. U tu svrhu potrebno bi bilo potaknuti seljaka na produkciju bolje kvalitete nagrađivanjem i većom cijenom za čišću i ljepšu pšenicu. Ako ova mjera ne bi donijela odgovarajuće rezultate, referent predlaže oštrije korake: kazne i sl. On se također osvrće i na pitanje proširivanja oranične površine u Ugarskoj i Hrvatskoj.[51] Svakako će biti korisno upoznati staleže da je uz Temišvarsku kompaniju upravo osnovano trgovačko udruženje i u Trstu, što obećaje daleko veću potražnju za poljoprivrednim artiklima. A time »folglich allerdings nöthig seyn würde, dass man in Hungarn und Croaten allgemach anfange, den Ackerban zu vermehren« – kako bi ove zemlje bile u stanju opskrbljivati te dvije trgovačke kompanije dobrim žitom za izvoz.

Slijedeći odjeljak spomenice razmatra pitanja riječne plovidbe na Savi i Kupi. Dok je promet Dunavom i Tisom, pa zatim i velikim dijelom i

[50] Usp. *J. Matasović*, O banovinskoj trgovini u XVIII st. (Jugoslavenska Njiva 1919, br. 44–52).

[51] Usp. *S. Gavrilović*, Iz ekonomsko-socijalne istorije Srema i Slavonije sredinom XVIII stoleća (Zbornik Matice srpske, Novi Sad, 1960, sv. 25–27).

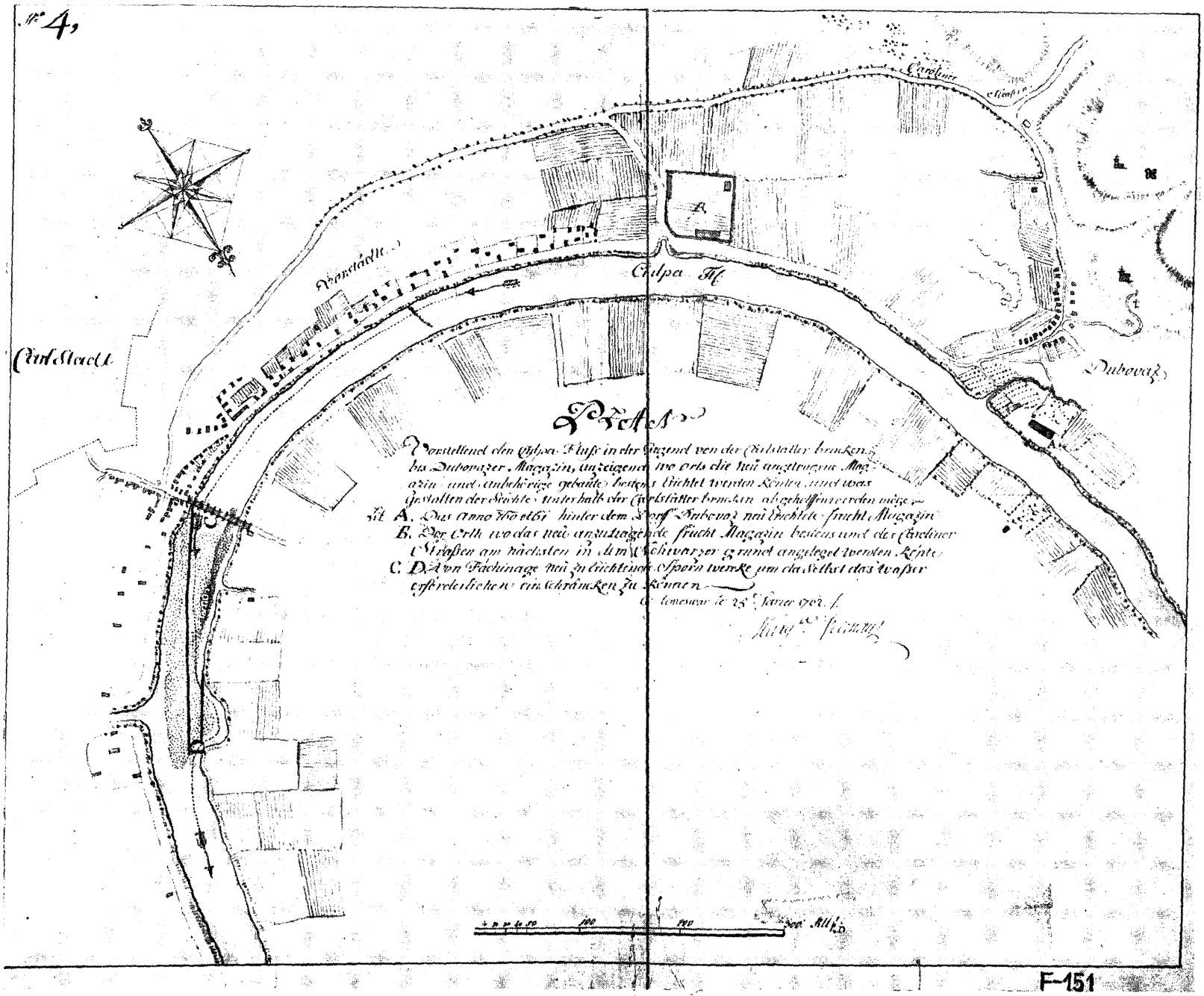

Plan dijela toka rijeke Kupe od Karlovca do Dubovca, sa položajem žitnog magazina u Dubovcu; rad inž. M. Fremauta, Temišvar, 25. II 1762.

Savom do Siska u priličnoj mjeri sređen, znatne prepreke nalaze brodari ako od Siska krenu rijekom Kupom do Karlovca.[52] Mnoštvo mlinova sa svojim ustavama predstavlja najveću smetnju, te je nužno preko hrvatskih staleža ishoditi njihovo uklanjanje ili preuređenje. Uz to je potrebno urediti prilaze obalama koje su na mnogim mjestima obrasle gustom šumom. Dijelom bi to bila dužnost Slavonske general-komande, radi čega se treba obratiti nadležnim vojnim oblastima, a dijelom samih vlastelinstava i podložnika na području Banske Hrvatske. Veći zahvat predstavljalo bi uklanjanje podvodnih pećina kod Sredičkog. Taj zadatak obavili bi stručnjaci iz Ljubljane u saradnji sa komandirajućim generalom u Karlovcu grofom Petazzijem. O tim pitanjima postoji detaljan protokol komisije iz Siska na temelju kojeg bi se moglo osigurati i ubuduće održanje toka Kupe od Siska do Karlovca u dobrom plovnom stanju.

Što se tiče tradicionalnog puta Savom od Siska dalje prema Ljubljani, Raab je prisiljen priznati da je tu plovidba u još gorem položaju negoli na Kupi: »Weit grössere Anstände hingegen hätten sich auf dem Sau-Strohm hervorgethan, und dabey geäusseret, dass der Transport auf selbigem dermalen kostbarer und langwiriger denn jener auf dem Culpa-Fluss sey, folgbar pro nunc der Transport über Carlstadt den Vorzug behalte«.

Treći dio Raabova elaborata odnosi se na probleme prevoza žitarica i druge robe na Karolinskoj cesti. Zasad se taj prevoz obavlja isključivo tovarnim konjima. Ne samo da je takav transport naporan i polagan nego pri tome nastaju i znatne štete; Raab u veliki dio prevoznika nema povjerenja jer – kako on kaže – kradu žito iz vreća, a težinu nadoknađuju močenjem robe. Trasa Karoline zahtijeva doduše teške napore pri kolskom prevozu, ali ne bi morala biti nepremostivom zaprekom. Mnogo prikladnija nije ni cesta od Ljubljane na Trst na kojoj je ipak uspješno organiziran prevoz robe kolima.

Daleko opsežniji problem sastoji se u nesigurnosti trgovinskog prometa na Karolinskoj cesti budući da guste šume olakšavaju zaklonište brojnim razbojničkim grupama koje nalaze podršku i kod tamo naseljenih Vlaha; dapače, ovi im se često u takvim pothvatima pridružuju. Za veću sigurnost putnika i prevoznika Raab predlaže da se povećaju vojničke straže uzduž ceste. Uz dotadanju posadu od 32 čovjeka, koji su smješteni u Bijelom Selu, Mrkoplju, Ravnoj Gori i Vrbovskom, predlaže osnivanje nove postaje u Novigradu, s jednim desetarom i šest vojnika. No, definitivno rješenje pitanja sigurnosti, a ujedno i organiziranja prevozničke službe na Karolini, vidi Raab u uklanjanju Vlaha i dovođenju novih naseljenika: »... scheine dem Referenten das ausgebigste Mittel zu seyn, wenn von dortigen Gegenden, nemlich wenigstens von einer Strecke der Strassen die Morlacken weggeschaffet, und anstatt derselben andere arbeitsame Einwohnere dahin gesezet, folgbar aus denen Ortern Merco-

[52] Usp. *M. Kostić*, O dunavsko-savskoj trgovini, lađama, lađarima i lađarskim cehovima u XVIII i XIX veku do pojave železnica (Istoriski Časopis, Beograd, 1959, sv. IX–X).

pail, Ravnagora und Verbosco ansehnliche Dorfschaften hergestellet, die Bevölckerung und Aufnahme des Ackerbau zum Grund genohmen, und endlich auch verschiedene dem Commercio nöthige Meisterschaften dahin versezet würden«. Spomenica smatra krajeve uz cestu pogodnima za taj pothvat, te Raab obećava dovesti šezdeset obitelji iz Koruške, dok bi ostatak došao iz Kranjske, Štajerske i drugih nasljednih zemalja. Ovom akcijom postigla bi se višestruka korist: preobrazilo bi se neplodno područje postepeno u sve više i više napučenih sela, što bi korisno utjecalo i na susjedne hrvatske krajeve svojim primjerom; osigurala bi se stalnost prometa na Karolinskoj cesti i ujedno potakla dobro organizirana prevoznička služba, a kojoj bi pri ruci bili i potrebni zanatlije uzduž ceste. Iskorištavanjem robotne obaveze novih naseljenika (umjesto poreznog podavanja) za održanje ceste postiglo bi se da ova bude uvijek u punoj upotrebi, a time uštedjelo godišnje dvije tisuće forinti koje zasad u tu svrhu mora da izdaje državna blagajna. Dakako, za ostvarenje predloženog plana, nužno bi bilo iskrčiti šumska područja u nadležnosti komercijalne i krajiške uprave. Kao prvi korak predlaže se otkup zemljišta od vlaških obitelji, ukoliko leže neobrađena.

Spomenuti zahvat – odstranjenje Vlaha i dovođenje novih naseljenika – smatra Raab kao nužan preduvjet daljeg razvitka trgovinskog prometa na liniji Sisak–Karlovac–Rijeka, ali ujedno ističe da to zahtijeva veći vremenski rok za izvršenje jer se radi o veoma složenim akcijama. Kako, međutim, djelatnost Temišvarske kompanije ne može stati dok se situacija ne sredi, treba neodložno pronaći privremeno rješenje. Pokušaj upravnika gospoštijske uprave u Bakru Zandonatija da sam sa šest kola obavlja prevoz banatskog žita nije uspio jer je bio slabo pripremljen. Isto tako je nemoguće očekivati neku korist od eventualnog nabavljanja stotinu pari volova na trošak kompanije da bi se osigurao prevoz njene robe jer takva akcija ne bi imala dobar temelj. Stoga Raab kao jedino realno rješenje smatra da se usvoji prijedlog riječkog upravnika Gerlicija i Teodora Schleya, koji se sastoji u osnovi u slijedećem: da se prvom proda dotadanje bankalsko dobro Fužine, a drugom dadu u zakup imanja vojno-penzionog fonda Dubovac, Švarča i Zvečaj na deset godina s time da bi isti za uzvrat preuzeli obavezu osiguranja prevoza transporata Temišvarske kompanije u toku narednih deset godina uz naplatu od 16 groša po jednom staru pšenice ili centeru druge robe.

Zaključno poglavlje spomenice posvetio je Raab analizi konkretnih mogućnosti za plasiranje banatskog žita u sjeverojadranskim lukama. Prema njegovu mišljenju (koje se podudara s proračunima Schleya) godišnja prodaja od 30.000 stara pšenice osigurana je time što bi »Brod-Impresa« u Trstu uzimala po šest tisuća stara, tamošnji »Fontico« četiri tisuće dok bi Tršćanska kompanija rasprodavala preostalih 20.000 stara. U budućnosti se predviđa mogućnost proširenja trgovine, naročito ako se razvije izvoz u strane zemlje: »Hiernächst könte nicht nur auf den innerlich beträchtlichen Consumo, sondern auch auf einen Handel ad extra sich gute Hoffnung gemacht – und andurch fremde Schiffe in das Litorale gelocket werden...«

*

O prijedlozima savjetnika Raaba iscrpno se raspravljalo na sjednici Komercijalnog direktorija održanoj 29. studenog 1759. u Beču pod predsjedništvom grofa Choteka. Uz njega sastanku su prisustvovali barun Kempfen, dvorski savjetnici Stupan, Quiex i Neffzer, savjetnici Raab i Gebler te zapisničar Fleischmann.

Direktorij je u potpunosti priznao opravdanost Raabovih prigovora kvaliteti ugarskog žita, napose s obzirom na način spremanja u zemunicama, pa je savjetovao da se upute odgovarajuće preporuke Temišvarskoj administraciji. Međutim, za razliku od Raaba, koji je svoje ideje želio primijeniti u čitavoj Ugarskoj (i Hrvatskoj) – Komercijalni direktorij imao je pred očima samo svoj neposredni interes u pogledu Banata: »Zumahlen aber das Augenmerck dieses Treügehorsamsten Commercien-Directorii derzeit lediglich auf den Temeswarer-Bannat abzielet, so wären in Ansehung des Königreichs Hungarn dermalen keine weitere Vorkehrungen zu treffen.« Doduše, Direktorij se nada da će primjer Banata sam po sebi utjecati pozitivno na susjedne ugarske krajeve i potaći tamošnje stanovništvo da poduzme potrebne mjere. Ako bi se, možda, prisilno provedena akcija pokazala neuspješnom zbog nedovoljnih priprema, to bi se time nanijelo više štete daljnjem napretku poljoprivrede.

Na isti način sjednica je pozitivno ocijenila prijedloge spomenice o uređenju plovidbe na Kupi, pa preporučila da se poduzmu potrebni koraci. Posebno je zatraženo da se prepisi redovnih izvještaja o stanju toka Kupe dostavljaju Administraciji u Banatu i karlovačkom generalu Petazziju kao i da se za pomoć oko radova na regulaciji zainteresiraju privatnim pismima hrvatski ban grof Nadasdy i general Petazzi te komesar Bužan. Od hrvatskih staleža zatraženo je putem Ugarske dvorske kancelarije da izvijeste o poduzetim akcijama prema zahtjevu komisije koja je u toku listopada 1759. ispitala smetnje za plovidbu Kupom.

Direktorij se negativno odnosio prema Raabovoj želji da se paralelno s regulacijom Kupe osiguraju sredstva i za uređenje toka Save; time bi se, po mišljenju Komercijalne uprave, smanjila i onako oskudna raspoloživa sredstva za zahvate na prvoj rijeci: »um nicht Mühe und Kosten zwischen zwey Gegenständen zu zertheilen, massen man sich begnügen muss, wenn die Absicht für der Hand wenigstens von einer Seiten erreichet, und der Transport über Carlstadt in den erwünschten Umtrieb gesezet wird...«

Osnovni problem koji razmatra Raabova spomenica, a kojem je i Direktorij posvetio najveću pažnju, predstavlja pitanje organizacije prevozničke službe na Karolinskoj cesti. U tom pogledu morala je komercijalna uprava zauzeti stav prema vlastitim idejama unatrag pet godina kad je – prema zaključcima zajedničke sjednice predstavnika trgovačkih i vojno-krajiških oblasti (grof Chotek i general Scherzer) od 15. siječnja 1754 – započeto naseljavanje Vlaha–Krajišnika uz samu cestu jer se mislilo da će to stanovništvo biti pogodno za osiguranje prometa na Karolini. Mrkopalj i ostala mjesta na cesti dobila su nove stanovnike, ali je njihova pomoć u razvitku prometa bila veoma mala. Naime, na novim gazdinstvima nastavili su Vlasi sa svojim dotadašnjim poljoprivredno-

-stočarskim gospodarenjem zahvaljujući u prvom redu tome što su raspolagali s relativno dosta velikim parcelama zemljišta. Prema podacima iz vremena urbarijalnog popisivanja oko 1770, prosječna veličina zemljišnog posjeda u Trgovačkoj gospoštiji (koja se formira od ranijih vlaških naseobina uz središnju dionicu Karoline) kreće se po pojedinim naseljima od 21 rali (1 ral = 1.400 hvati²) u Mrkoplju, 17 rali u Vrbovskom, do 7 rali u Ravnoj Gori. Pri tome treba upozoriti da prezimena stanovnika u Ravnoj Gori ukazuju na strani doseljenički elemenat iz 60-ih godina XVIII st., o čemu će još biti govora. Nasuprot navedenim podacima o zemljištu stanovništva Trgovačke gospoštije, stoji činjenica da je na području primorskih imanja (gospoštija Bakar) dolazilo u prosjeku na jednog domaćina svega nešto preko 2 rali! Time se objašnjava orijentacija Primoraca na prevozničku službu, napose na cesti od Fužina do mora gdje se eksploatira drvna građa dok je veoma teško bilo pridobiti vlaško stanovništvo za takvu službu.[53]

Svoja razmatranja s obzirom na ovaj problem započinje Direktorij u protokolu od 29. XI 1759. konstatacijom: »Die Sicherheit der Strassen ist die Seel des Commercii«. Jer, bez toga nitko se neće odlučiti da prevozi robu iz jednog kraja u drugi i izloži svoj kapital očevidnoj pogibelji. Zbog toga Komercijalna uprava traži da se preko Dvorskog ratnog vijeća ishodi povećanje vojničke straže na Karolini na taj način što će se osnovati nova postaja u Novigradu s jednim desetarom i šest vojnika -- prema Raabovu prijedlogu. Nadalje, smatra se nužnim iskrčiti šumu s jedne i druge strane ceste na udaljenost puškometa. No, obje ove mjere čine tek nužnu obranu protiv razbojničkih napada – »und kan, solang als in dortigen Gegenden keine andere Einwohner als die Morlacken seynd, kein Ende der Raubereyen, somit auch keine vollkommene Sicherheit jemalen angehoffet werden«. To je značilo priznanje pogrešnosti odluka iz 1754. u pogledu mogućnosti da se naseljavanjem vlaških obitelji uredi i osigura prevozništvo na cesti. Za rješavanje tog ključnog pitanja predloženo je da se održi zajednička komisijska sjednica vojnih, komercijalnih i komorskih predstavnika na terenu, kako bi se ispitali modaliteti iseljavanja vlaškog stanovništva i dovođenja drugih naseljenika kako bi se njihova sela napučila »mit anderen wohlgesitteten und fleissigen Einwohnern, besonders aber mit denen zum Handel und Wandel erforderlichen Handwercks-Leuten . . .«

Za neodložnu organizaciju prevoza žita, koje je Temišvarska kompanija namjeravala magistralom Sisak–Karlovac–Rijeka liferovati na more, Direktorij je bio prisiljen u potpunosti odobriti Raabov prijedlog da se imanja Fužine, Dubovac, Švarča i Zvečaj prepuste Gerlicziju odnosno Schleyu – s time da se ovi obavežu na osiguranje prevoza žitarica od Karlovca do Rijeke uz fiksnu tarifu. Kao rok trajanja ugovora s ovom dvojicom predloženo je vrijeme od šest godina, uz pravo Komercijalne

[53] Prema podacima u radu: *I. Erceg*, Kmetsko-feudalni odnosi na komorskim imanjima u Vinodolu i Gorskom Kotaru neposredno prije marijoterezijanske regulacije (Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu, 4, 1961); usp. naš osvrt na taj rad u Historijskom Zborniku, XVI, 1963.

uprave da prekine ugovorni odnos ukoliko zakupci ne bi u potpunosti udovoljili svojim obavezama.

Protokol sjednice dobio je potrebni »placet« carice Marije-Terezije, i time započinje sistematski rad na uređenju trgovinske magistrale Sisak–Karlovac–Rijeka: s jedne strane, na regulaciji toka Kupe i izgradnji žitnih magazina, a s druge strane, na raseljavanju Vlaha i dovođenju novih kolonista u sela na Karolinskoj cesti.[54]

* * *

O neposrednim zahvatima na temelju zaključaka sjednice Direktorija od 29. XI 1759. govori referat savjetnika Raaba, sastavljen potkraj iduće godine u Trstu (14. X 1760; označen u popratnom dopisu Tršćanske intendance 5. XII i. g. kao »die Haupt- Relation über die Einleitung des Hungarischen Commercii mit dem Litorali«).[55] Tom je izvještaju priložen elaborat građevnog direktora Joh. Conrada de Gerhard, iz Trsta 13. IX 1760, koji u prvom dijelu obrađuje situaciju na Karolinskoj cesti, a u drugom stanje toka Save.[56]

Kako navodi Franz Raab, na osnovu dviju rezolucija iz siječnja 1760, započeto je radom na uređenju plovidbe na Kupi, izgradnje magazina u Karlovcu i napose na pripremama za održavanje zajedničke sjednice vojnih, komorskih i trgovačkih predstavnika u Karlovcu radi rješavanja problema preseljenja vlaškog stanovništva sa Karoline. Najveću smetnju u izvršavanju postavljenih zadataka vidi referent u stavu Hrvata: teškoće potječu »grösten Theils von der bosshaften oder üblen Denckensart der Croatischen, ihrer eigenen Nuzen misskennenden, Unterthanen«. U analizi situacije elaborat se drži podjele materije kao i u prvom podnesku iz 1759. Najprije se razmatraju prilike u samoj Ugarskoj, zatim mogućnosti prevoza riječnim i onda kopnenim putem te na kraju problemi primorskih luka. U pogledu riječne plovidbe Raab konstatira da je ponešto urađeno za olakšanje prometa na Kupi (s obzirom na teškoće zbog brojnih mlinova i radi podvodnih stijena); on predlaže da se ponovo zatraži suradnja hrvatskih staleža. Navodeći da je magazin u Karlovcu u izgradnji, Raab naročito podvlači i detaljno analizira potrebu izgradnje jednog magazina i u Sisku. Kako on kaže, veliki ugarski brodovi od tisuću centera uglavnom ne mogu ploviti Kupom, uslijed čega se roba pretovaruje u manje hrvatske lađe koje onda prevoze robu do Karlovca. Prema Raabovu proračunu prevoz 30.000 stara žita iz Banata velikim brodovima do Siska i zatim korabama u Karlovac stajao bi

[54] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 562–583. (»Allerunterthänigstes Commissions-Protocoll dd. 29. November 1759. – Die Einleitung eines Commercii mit Getreyd, und anderen Hungarischen und Bannatischen Landes-Productis nach dem I. Ö. Litorali, und die hierzu erforderliche Herstellung des Wasser- und Land-Transports betreffend«).

[55] AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 90–126. (»Berichten über den Forfgang und weitere Erfordernissen des zu folge meines allunmittelbahr an Sr. K. K. A. M. vorgelegten ersten Systematischen Hbt-Bericht von 29. Novbr. 1759 mit dem I. Ö. Litorali einleitenden Hungarischen Commercij«).

[56] AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 130 (1–337).

11.166 forinti dok bi izravan prevoz iste robe malim brodovima iz Banata sve do Karlovca bio nešto skuplji, tj. 11.580 forinti. No zato ako se Temišvarska kompanija odluči na jeftiniju varijantu, potrebno je izgraditi magazin u Sisku gdje bi se žito spremalo do pretovara na korabe. Zanimljivo je da Raab i ovom prilikom nastoji svratiti pažnju na drugu magistralu, preko Ljubljane, ističući da veliki brodovi mogu na Savi ploviti sve do Narta gdje se žito pretovaruje na kranjske korabe i vozi do Zaloga, a otud kreće trgovina kopnom do Ljubljane i zatim na more.

Govoreći o poteškoćama na koje se naišlo u poslu daljnjeg otkupa potrebnog zemljišta od vlaških stanovnika uz Karolinsku cestu, Raab se odlučno zalaže za istjerivanje Vlaha: »damit dieses ungeheüer Terrein denen unwircksamen Wallachen-Händen gänzlich entrissen werde, wurde das beste seÿn, selbes gegen Erlag deren noch rückständigen 13.000 fl. contractmessig gar einzulössen und denen Bancal-Herrschaften von Buccari einzuverleiben . . .«

Akcija oko iseljavanja Vlaha iz Mrkoplja i drugih naselja potrajala je više godina u toku kojih su iznošena različita mišljenja o tome kakva bi kolonizacija bila najpogodnija da bi se dosadašnje stanovništvo zamijenilo drugim stanovništvom. Neki su predlagali da naseljenike treba uzeti iz Hrvatskog primorja; drugi su smatrali korisnijim pozvati ljude iz susjedne Kranjske ili možda čak iz udaljenijih krajeva Monarhije. U ručnom pismu (»Handbillet«) upućenom grofu Choteku 24. VI 1761. tražila je carica Marija-Terezija mišljenje o mogućnosti da se u tu svrhu upotrebe čak i pruski zarobljenici: »Nachdeme die Bevölkerung der Caroliner–Strassen und zwar mit einem fremdem, zu dem Militari mit geneigten Volk gesuchet wird, und dabey Handwerkern insonderheit nöthig sind, so hat er (tj. Chotek) überlegen zu lassen, und sich gutächtlich zu aüsseren, ob nicht hierunter von denen preussischen Kriegsgefangenen, welche sich ansässig machen wollen, ein Gebrauch zu machen ware.«[57]

Međutim, angažiranost vojno-krajiških četa na bojištima sedmogodišnjeg rata uvjetovala je oprez u pristupanju iseljavanju stanovništva uz Karolinu. Prema podnescima karlovačkih vojnih oblasti, takav bi zahvat mogao izazvati revolt Krajišnika na fronti, napose ako bi se u njihovoj otsutnosti pokušalo nešto poduzeti protiv članova njihovih obitelji u zemlji. Zbog toga, prema suglasnom mišljenju s više strana, sve do kraja rata nije bilo pogodno da se vrše bilo kakve promjene, pa je tako ovo pitanje sistirano do 1763. godine.[58]

[57] AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 207.

[58] U vezi s razmatranjem mogućnosti da se pojača i sve više razvije ugarska trgovina prema moru, a ujedno i podigne gospodarsko stanje Ugarske i Hrvatske uopće, ispoljavala su se i negativna mišljenja zastupnika interesa razvijenijih nasljednih zemalja Habzburške monarhije. Tako je 1. III 1762. vijećnik Mygind podnio carici Mariji-Tereziji promemoriju u povodu nastojanja da se započne s izgradnjom ceste Karlovac–Senj radi razvitka senjske luke kao izvoznog punkta, u kojoj se u biti suprotstavlja u načelu pomaganju ugarske ekonomike: »Das wahre Commercial-Systema, nach dem Zusammenhang der Hungarischen und Teutschen Erblanden, scheinet mir darin zu bestehen, dass man zwar trachte, so viel es caeteris paribus geschehen kann, Hungarn an Volck, und beglückten Unterthanen, nicht aber an dem

U međuvremenu, radilo se aktivno na drugim ključnim problemima magistrale, i to na uređenju riječnih tokova, izgradnji magazina, a razmatrale su se eventualne preinake nekih dijelova trase Karolinske ceste kako bi se izbjegli najugroženiji predjeli u srednjem dijelu ove saobraćajnice.

7. IZGRADNJA ŽITNIH MAGAZINA U SISKU I KARLOVCU (DUBOVCU)

Početkom 1762. stigao je u Hrvatsku inženjer Maksimilijan Fremaut kojemu su Dvorsko komercijalno vijeće i Temišvarska kompanija povjerili da vodi radove oko uređenja toka Kupe i izgradnje potrebnih magazina: »Der Commercien-Rath Fremaut ist vor einigen Monaten abgeschicket worden, um - - - die Strassen nach Zeng und Fiume zu untersuchen, und wie der Zug des Commercii aus dem Banat nach den dortigen Gegenden genommen werden könnte, zu überlegen . . .«[59] O poteškoćama na koje se nailazilo pri organiziranju čišćenja Kupe doznajemo iz niza pisama upućenih Komercijalnom vijeću u toku nekoliko godina njegova rada na tom poslu kao i odgovora iz Beča. Tako je 29. I 1763. pisao predsjednik Vijeća da je stupio u kontakt s Ugarskom dvorskom kancelarijom radi osiguranja građevnog materijala, njegova transportiranja kao i pribavljanja radne snage putem javne tlake okolnih podložnika, ali da je pitanje veoma delikatno s obzirom na neovisnost ugarsko-hrvatskih oblasti od centralnih organa bečkog Dvora: »Ceci est pourtant un point, delicat, les privileges du Roïaume ne permettant ni de fixer absolument les prix des materiaux, ni d'obliger les habitans aux corvées, de sorte qu'on est convenu avec la dite Chancelerie Aulique que l'un et l'autre point soit éffectué de bonne grace«. Slično će se postupiti i u pogledu uklanjanja mnoštva vodenica-mlinova na Kupi, odnosno njihova smještaja uz obalu da ne smetaju plovidbi.[60]

Jedan od najvažnijih zadataka inž. Fremauta bila je izgradnja žitnog magazina u Sisku. Potrebu da se takvo skladište stavi na raspolaganje trgovačkim poduzetnicima radi čuvanja žita prilikom pretovara iz velikih savskih na manje kupske lađe isticali su mnogi elaborati, među njima Schleyev i Raabov o kojima smo govorili. S obzirom na nesuglasice koje su izbile oko pitanja gdje će se smjestiti novi magazin, sama izgradnja protegla se na više godina. Inž. Fremaut došao je zbog toga u sukob

sich alda sehr ungleich vertheilenden Geld all zu reich zu machen, sondern vielmahr die vorhinige – sich mercklich schon ändernde Wohlfeilkeit der Naturalien so zu erhalten. dass solche für die in den Oesterreichischen Landen erwünschiche mehrere population, Industrie, Manufacturen, und Fabriquen gleichsam eine beständige Nahrungs-Quelle seyn möge . . .« (AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 405–411). Usp. u tom pogledu također: *Gy. Mérei*, Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn (Studia Historica sv. 30, Budimpešta, 1960).

[59] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 7–19, protokol Komercijalnog vijeća od 8. XI 1762.

[60] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 49.

sa zagrebačkim Kaptolom, kao feudalnim gospodarom grada i imanja Sisak. Dvorsko komercijalno vijeće moralo je intervenirati preko Ugarske dvorske kancelarije i izravno kod hrvatskog bana grofa Nadasdyja, zagrebačkog biskupa i Kaptola. Najpovoljnija pozicija za žitni magazin nalazila se, po mišljenju Fremauta, na južnoj obali Kupe koja je nešto uzdignutija tako da ne prijeti opasnost da bi prilikom porasta vodostaja rijeka mogla poplaviti zgradu i robu u njoj. Međutim, ban Nadasdy je izražavao bojazan od eventualnih provala razbojničkih četa, dijelom iz turskih uporišta, a dijelom i s područja same Krajine: »Son Excell. le Banus Croatiae est d'avis de le bater sur la rive gauche dans la redoute ou etoit jadis le magazin de proviandes, il craint beaucoup pour la sureté sur la rive droitte non seulement de la part des Turcs mais des voleries et brigandages de nos propres Walaches«. S druge strane, pozicija koju je predlagao ban nalazila se dosta udaljena od obale tako da bi prevoz robe u skladište i iz njega bio znatno otežan, ili bi bilo potrebno izgraditi poseban pristupni kanal, pregradnu branu na rijeci itd.[61] Zbog toga je konačno odlučeno da se magazin podigne s južne strane, te je on do 1765. i tamo izgrađen, a na istom mjestu stoji ova zgrada i danas. Očuvan je nacrt magazina što ga je 1764. izradio Fremautov pomoćnik, nadzornik vojnih i komercijalnih građevina K. J. Römmer; prilikom radova na magazinu bilo je, dakako, također poteškoća s nabavom materijala i radne snage pa u jednom pismu inž. Fremaut s prizvukom srdžbe bilježi: »... j'espere que les ouvrages iront autant bien qu'il est possible dans cette patrie«.

Korišćenje žitnog magazina u Sisku predano je u ruke Temišvarske kompanije. Komercijalno vijeće predložilo je početkom 1766. da se magazin povjeri besplatno Kompaniji u trajanju od pet godina budući da je on prvenstveno zamišljen kao potpora razvitku njene trgovine, a i trgovinskog prometa iz Ugarske prema moru uopće. To je utoliko važnije, ističe se u podnesku Vijeća carici, što predstoji spajanje Temišvarske i Tršćanske kompanije. Za uzvrat se obavezuje Kompanija da će održavati skladišta u dobrom stanju. Ukoliko povremeno bude praznog prostora, što ga sama Kompanija za sebe ne treba, dužna je osigurati uskladištenje robe i ostalim trgovcima i prevoznicima.[62]

Kao što je sisački magazin predstavljao čvornu tačku na saobraćajnoj liniji Sava–Kupa, tako je na pretovaru iz manjih lađa na kopneni prevoz robe u Karlovcu (Kupa–Karolinska cesta) potrebno bilo izgraditi drugi žitni magazin bilo u samom gradu ili podno utvrde Dubovac na početku Karoline. Imajući na raspolaganju prikladno zemljište na području imanja Dubovac, komorski organi izgradili su tamo 1760/61. jedan magazin što ga je Komercijalno vijeće bilo spremno preuzeti pod svoju upravu – uz naknadu građevnih troškova Komori.[63] Međutim, budući da se ova zgrada nalazila nešto podalje od trase Karolinske ceste, planirano je da se posebnim odvojkom čitav kompleks magazina i po-

[61] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 225–237.

[62] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 806–864.

[63] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 7–19.

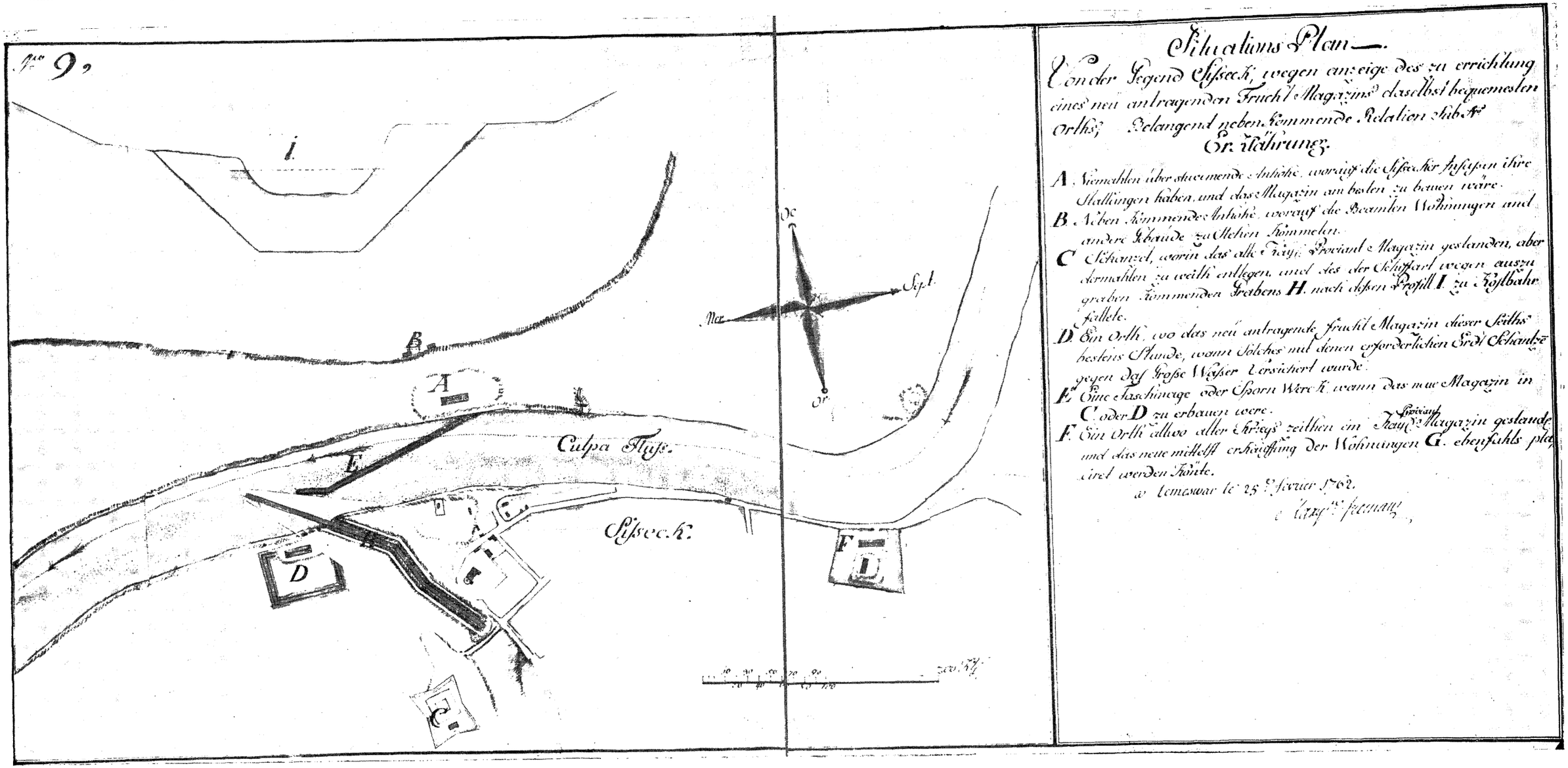

Plan izgradnje žitnog magazina u Sisku, rad inž. M. Fremauta, Temišvar, 25. II 1762.

moćnih nastambi komercijalnih službenika poveže prikladnim spojem sa glavnom cestom. Inž. Fremaut je želio osigurati veći skladišni prostor podizanjem potpuno novog objekta pa ga je početkom 1762. fiksirao u jednom nacrtu na pola puta između Karlovca i Dubovca, u sredini okuke koju na tom mjestu pravi tok Kupe. Time bi ujedno razdaljina od mjesta gdje se roba istovaruje sa brodova do Karolinske ceste bila znatno smanjena, što bi olakšalo i pojeftinilo pretovarne troškove.[64] Do ostvaranja ove zamisli došlo je tek nakon dovršenja sisačkog magazina; građevni plan datiran je sa 1765. godinom, a odobrenje svote od pet i pol tisuća forinti za dubovački magazin zaključeno je na sjednici Dvorskog komercijalnog vijeća, održanoj u Beču 20. veljače 1766.[65]

Čini se da je za uspješno dovršenje izgradnje ovih objekata u Sisku i Dubovcu doprinio mnogo Fremautov pomoćnik Römmer koji je poslom bio trajnije vezan uz naše krajeve pa je bolje upoznao ljude i prilike, a time stekao mogućnost da se lakše snađe i osigura sve potrebno za ovakve pothvate. Kad je početkom 1765. predsjednik Komercijalnog vijeća grof Andler-Witten obišao područje prekokupske Hrvatske da se na licu mjesta uvjeri o stanju trgovinske magistrale prema moru, zabilježio je s pohvalom sposobnosti Römmera: »C'est assurement quant à l'oeconomie le meilleur et le plus activ sujet qu'on puisse choisir; il sait s'accommoder avec les Croates, connoit leurs usages, et est en état de prevenir à bien des depenses, que moins de pratique causeroit . . .«[66] O njegovu snalaženju u hrvatskim prilikama svjedoči i elaborat što ga je potkraj aprila 1765. iz Karlovca uputio Komercijalnom vijeću, a u kojem ističe – među ostalim – da se osjeća pomanjkanje stručnjaka u zemlji jer se sposobni mladići usmjeravaju ponajviše na studij prava, odlaze u oficirska zvanja ili se odlučuju za svećenički poziv, dok bi nužno trebalo inženjera za gradnju cesta, uređenje rijeka, gospodarskih stručnjaka i poljoprivrednika za agrar i šumarstvo itd.[67]

8. PRIJEDLOZI ZA IZGRADNJU NOVE TRASE PREKO GOSPOŠTIJA SEVERIN I BROD

Za vrijeme svog boravka u Hrvatskoj 1762. imao je inž. Fremaut također zadatak da razmotri objektivne mogućnosti izgradnje novih cestovnih veza koje bi pomogle da se izbjegnu negativne karakteristike nekih dijelova postojeće Karolinske ceste. Tako je on bio u prilici da iznese svoje mišljenje o prijedlozima koji će nešto kasnije dovesti do stvarnog formiranja drugih saobraćajnica od Karlovca prema moru: ceste Karlovac–Senj (izgrađene na inicijativu Josipa II, i po njemu nazvane Josefinskom) i pogodnije trase ceste Karlovac–Rijeka, bliže toku Kupe, koja

[64] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 101–114.

[65] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 806–864.

[66] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 191–196.

[67] *I. Karaman*, Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije . . . n. dj.

je kao moderni trgovinsko-prometni spoj puštena u saobraćaj početkom XIX st. pod imenom Lujzinske ceste.[68] Ovdje nas u prvom redu zanima ta varijanta izlaza na more kod Rijeke i Bakra.

Prvi spomen takve trase nalazimo u vrijeme same izgradnje Karolinske ceste budući da je inženjer Weiss, kojem je povjereno ispitivanje terena a kasnije i sama izgradnja ceste, predvidio bio mogućnost spoja od Bakra na Fužine, Delnice, Brod i Moravice, i to na taj način da bi roba bila prevožena Kupom uzvodno sve do Ozlja.[69] Upravo zbog slabe brodivosti toka Kupe dalje od Karlovca bila je ta mogućnost napuštena i Karolina sprovedena južnije. Međutim, nepogodan teren srednje dionice Karolinske ceste i nadalje je poticao zainteresirane faktore da iznose prijedloge za izgradnju druge varijante preko prikladnijeg i napučenijeg terena gospoštija Brod i Severin. U tom smislu izjasnio se karlovački general Scherzer neposredno prije nego je donesena odluka o naseljavanju Vlaha u Mrkoplju i drugim naseljima uz Karolinu, predlažući 1752. da bi cesta mogla biti »oberhalb Verbovsko über die Marquis Perlasische Gütter zum Theil geleitet«. S obzirom na visoke troškove gradnje Karoline kao i na činjenicu da bi za novu dionicu bilo potrebno možda i do sto tisuća forinti, zaključila je Vrhovna komercijalna oblast u studenom 1752. da se ovaj prijedlog ne usvoji, nego sve usmjeri na osposobljavanje postojeće trase za prevoz.[70]

Nakon slabog uspjeha akcije oko reguliranja prevozničke službe uz pomoć vlaškog stanovništva ponovo je u 60-im godinama XVIII st. ova misao konkretizirana u nizu prijedloga. Tako je elaborat Dvorske komore u Beču od 20. V 1762. (rađen u suradnji s Bankalnom komisijom kao posjednikom gospoštije Bakar) u zaključnom dijelu ukazao na mogućnost da se nepogodnosti trase između Vrbovskog i Mrkoplja izbjegnu time, što će se preko posjeda grofa Perlasa podići nova dionica ceste, a postojeća napustiti.[71] Sad je inž. Fremaut preuzeo brigu da ispita prilike na samom terenu i podnese izvještaj o tome komercijalnim oblastima. Njegova »Très humble relation« iz Ljubljane, 17. XI 1762. sadrži iscrpne podatke o ovom problemu.[72] Prema planu Fremauta, Karolina bi napustila dosadašnju cestu neposredno nakon Bosiljeva pa bi preko Severina i Broda bila dovedena do naselja Lokve, a zatim kod Bijelog Sela vratila se na staru trasu, na komorskom posjedu. Nova dionica prolazila bi preko deset većih naselja imanja Severin, osamnaest većih naselja imanja Brod, a ukupno bi doticala 34 sela i zaseoka sa 467 kuća. Od najvećih naselja severinske i brodske gospoštije cesta bi izravno prolazila preko Lukovdola sa 45 kuća, Moravica sa 34 kuće i Delnica sa 95 kuća.

[68] Usp. *I. Karaman*, Promet Senja i Karlobaga sa zaleđem nakon uvođenja komercijalne uprave 1752/4. (Historijski Zbornik XVIII, 1965, u štampi).

[69] *J. Matasović*, O banovinskoj trgovini ... n. dj.

[70] Državni arhiv SRH u Zagrebu, Acta Buccarana, A–11, nr. 124.

[71] AKB, KL, Abt. 161, 1761–1762, fol. 508–527. (»All. Vortrag von der Treugehorsamsten Hof–Camer, und Stadt-Wien-Banco-Deputation, die Bevölckerung der Caroliner-Strassen betrefend«, s prilogom »Errinerungen über die Bevölckerung der Caroliner-Strassen«).

[72] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 456–463.

Glavna prednost nove trase je napučenost predjela kroz koje bi vodila. Savladati bi trebalo dva veća uspona i dva spusta, a od toga najtežu tačku predstavlja brdo Orlovica na prelazu iz severinskog na brodsko imanje: »De Plemenitasch, ou il-y-a des sources d'eau vive, les quelles cependant tarissent lors des grandes secheresses d'été, la Chaussée montera au moins des sic-sac sur la montagne Orlovicza, qui est forte haute, et ou il faudra du Vorspann. C'est la prémiere montagne de consideration, elle est extrement rodeuse, sur tout vers la descente par Rasderto, dernier village de la Seigneurie de Severin de 10 maisons; tout cette montagne est couverte de bois et forêts, par consequent il faudra l'assurer contre les brigands, et il n'-y-a aucune eau pour les animaux, jusques au premier village de la Seigneurie de Brod. dit Sporchis–Draga . . .« U svemu je nova trasa dulja od postojeće dionice koju bi imala zamijeniti za oko 4–5 tisuća hvati, ali je u usporedbi s njom ipak znatno manje brdovita.

Prilikom izgradnje ceste mogla bi se, kaže Fremaut, iskoristiti radna snaga okolnog stanovništva; premda gospoštija i njeni službenici upotrebljavaju tlaku podložnika za obradu vlastitih majura, velik broj domaćinstava (na imanju Severin oko tri stotine, a na imanju Brod oko sedam stotina i pedeset) omogućio bi ipak da se tlaka barem dijelom upotrebi za ovu svrhu. Ako bi svaka kuća imala samo tri čovjeka za rad, to je već preko tri tisuće radnika, a kad bi se na izgradnji ceste uvijek nalazilo makar deseti dio toga, već bi stajalo na raspolaganju stalno oko 300 ljudi, što je sasvim dovoljno. Fremaut je izradio približni proračun troškova. Od 32.600 hvati nove dionice na tešku brdsku gradnju otpada svega 3.600 hvati dok je ostalo dijelom srednje težine za posao izgradnje (14.300 hvati) ili čak dobre kvalitete zemljišta (14.700 hvati). Računajući nadnicu za obične radnike po 12 krajcara (koliko iznosi vrijednost robotnog dana), za zidare i tesare po 24, a za minere po 30 krajcara, elaborat daje slijedeće iznose za navedene tri kategorije dionice:

a)	za brdsku gradnju	10.800 for.,
b)	za srednje tešku gradnju	28.600 for. i
c)	za laku gradnju	22.050 for.

odnosno ukupni izdaci za nadnice 61.450 forinti. Troškovi za plaće upravnog osoblja proračunati su na 5.440 for.; izdaci za alat i barut iznose 4.025,30 for.; gradnja mostova posebno 3.386 for. (od toga 3.200 for. za dva velika, kod Broda i Delnica). Sveukupni trošak izgradnje nove dionice dosegao bi, dakle, svotu od 74.301,30 forinti.

Fremaut se u elaboratu također osvrće na organizaciju prevoza na toj cesti. Po njegovu mišljenju potrebno bi bilo uspostaviti postaje u Lukovdolu, Brodu i Fužinama tako da bi uz Karlovac i Rijeku kao polaznih odnosno završnih postaja u svemu bilo pet glavnih punktova za prevoz robe i putnika. Ukupna cestarina mogla bi iznositi za svaki star žita 42 krajcara, i to: od Karlovca do Lukovdola 15, dalje do Broda 9, zatim do Fužina 8 i onda do Rijeke 10 krajcara. Referent se zadržava i na potrebi osiguranja vojničke straže da bi se spriječili eventualni napadi razbojnika iz šumom pokrivenih brda na jednom dijelu trase.

Iscrpni izvještaj inž. Fremauta bio je raspravljen na sjednici Dvorskog komercijalnog vijeća od 14. lipnja 1763. pod predsjedništvom grofa Andler-Wittena.[73] Kao i desetak godina ranije, komercijalna oblast nije se mogla odlučiti za takav zamašan pothvat. Umjesto nove trase, koja bi iziskivala dosta visoke izdatke, zaključeno je da se ponovo razmotri mogućnost osiguranja dobre prevozničke službe putem pravilnije pupulacione politike na kritičnom dijelu Karolinske ceste; rezolucija Vijeća utvrđuje da »die Strasse über die Perlasische Güter nicht statt finde, dahingegen die Caroliner-Strasse mehr zu populiren, und dadurch sowohl, als sonsten, auf derselben ein ausgiebiges Fuhrweesen einzuführen«. Ipak, problem je i nadalje ostao jednako aktuelan; među prvim zadacima Trgovinsko-gospodarske komisije Hrv. kralj. vijeća, formirane 1769. godine, nalazimo razmatranje mogućnosti izgradnje sjeverne varijante Karoline. Tom je prilikom ukazivano na iste pogodnosti koje je već uočio u svom izvještaju inž. Fremaut, tj. brojnije stanovništvo severinskog i brodskog imanja, koje bi omogućilo da se njegovom pomoću izgradi stalna i sigurna prevoznička služba kao podloga za kontinuirani porast trgovinsko-prometne djelatnosti na području prekokupske Hrvatske.[74] No ostvarenje ove zamisli pripalo je u djelo ugarsko-hrvatskim krugovima koji prema kraju XVIII stoljeća, napose nakon reinkorporacije Rijeke i prekokupske Hrvatske 1776, sve više pažnje posvećuju formiranju vlastitog izlaza na sjeverni Jadran.

9. SPOMENICA TEMIŠVARSKE KOMPANIJE O TRGOVINSKOM PROMETU NA MAGISTRALI SISAK–KARLOVAC–RIJEKA POTKRAJ 1763.

U isto vrijeme dok su organi komercijalnih oblasti nastojali različitim mjerama unaprijediti trgovinski promet preko područja Hrvatske, u istom pravcu djeluje i Temišvarska kompanija – zabrinuta za daljnji razvitak svoje djelatnosti koja je ovisila o stalnoj, sigurnoj i jeftinoj službi prevoza robe od Banata do Rijeke. Kompanija je potkraj 1763. razradila plan uspostave takve službe u vlastitoj organizaciji, i o tome podnijela spomenicu Dvorskom komercijalnom vijeću.[75] U uvodnom se dijelu ističe da postoje mogućnosti dobrog plasmana banatskog žita na strana tržišta, ne samo u godinama kad u drugim krajevima vlada neродica nego čak i u rodnim godinama: »Les circonstances presentes convaincent que le commerce établi par la Compagnie de Temeswar avec les nations étrangeres par le Port du Littorale peut être non seulement fait dans un tems de disette – come aujourd'hui (dont Dieu preserve toutes les nations) – avec un avantage des plus considerables, mais aussitout le monde convient à Trieste, qu'aussi longtems que l'on four-

[73] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 581–587.

[74] Usp. *I. Karaman*, Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije ... n. dj.

[75] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 777–822.

nit en semblable froment à celui que la Compagnie a envoyé à Trieste par son transport de l'année presente 1763. qu'elle peut en tout temps y trouver un debit assuré, avec un profit honnete qui assure un interêt proportioné à la mise de ses fonds«. Problem je bio u osiguranju takvog transporta koji će omogućiti da se jeftinim žitom suzbije strana konkurencija na vanjskom tržištu, napose u vrijeme kad vlada izobilje zbog dobre žetve.

U tom smislu razmatra spomenica detaljno sve elemente trgovinskog prometa na Savi, Kupi i Karolinskoj cesti. U vlastitoj režiji postavila bi Temišvarska kompanija na riječnom putu do Siska značajnu flotu od trideset i dvije veće lađe podijeljene u četiri grupe po osam lađa. U svako doba nalazile bi se tri grupe na putu do Siska i natrag, a četvrta bi u samom Banatu ukrcavala robu tako da bi se transport kretao neprekidno u toku devet plovnih mjeseci. Budući da je svakoj grupi potrebno 50–55 dana za plovidbu od Banata do Siska i natrag, to bi – prema proračunu spomenice – svake godine moglo da se od početka ožujka do kraja studenog otpremi 70–80 brodova natovarenih sa tisuću ili nešto više stara žita; svaki brod imao bi posadu od dvanaest brodara i jednog kormilara. Daljnji prevoz robe na Kupi obavljao bi se sa 10–12 manjih lađa koje se mogu za niskog vodostaja napuniti sa 250 stara, za srednjeg do 300, a za visokog vodostaja i do 400 stara žita. Te brodove izgradila bi sama Kompanija u toku 1764. godine tako da budu gotovi kad se dovrši i veliki magazin u Sisku; potrebno drvo nabavit će se u Štajerskoj i dopremiti vodenim putem do Siska, gdje će se podići radionica ovih lađa – ukoliko se ne bi pokazalo da je probitačnije kupiti gotove lađe u Austriji. Duljina ovih lađa iznosila bi 12 hvati, pramac treba da bude šiljat a krma ravna, dok bi širina iznosila 12 stopa. Elaborat razmatra nadalje potrebu da se regulira odnosno pročisti riječno korito Save od Beograda do Siska, a Kupe do Karlovca, te uredi obalni put za vuču brodova uzvodno.

Napose daje Kompanija pregled raspoloživog skladišnog prostora na usputnim postajama i pretovarnim punktovima. U Sisku već postojeći magazin može da primi deset tisuća stara pa bi bilo potrebno eventualno nadograditi jedan sprat što bi povećalo kapacitet za 5–7 tisuća stara; u Dubovcu magazin prima do dvadeset tisuća stara, jednako kao i magazin kojim raspolaže Kompanija u Rijeci, dok hambari u usputnim postajama na Karolini, tj. u Vrbovskom i Fužinama, imaju zapreminu od dvije i pol tisuće stara.

Zatim se u spomenici razmatraju problemi prevoza na Karolinskoj cesti. Kako se u spisu ističe, radi osiguranja dobre kvalitete žita za izvoz nužno je da prevoz robe bude brz, a to se može postići jedino sređenom prevozničkom službom. U tom pogledu postoje dvije mogućnosti: ili da sama Temišvarska kompanija organizira za svoje transporte posebnu prevozničku službu ili pak da se uredi javna služba. Što se tiče prvog rješenja, ono je po mišljenju Kompanije veoma riskantno budući da bi eventualno privremeno smanjivanje robnih količina kojima Kompanija posluje u pojedinoj godini moglo upropastiti čitav dotadašnji trud. Sto-

ga elaborat pledira za javnu prevozničku službu. U tom cilju trebalo bi izgraditi opskrbne stanice u Vrbovskom i Fužinama. Postoji i pri tome opasnost s obzirom na to da domaće stanovništvo prevoz obavlja tovarnim govedima te da neka stočna zaraza pohara prevozničko blago; no, tada bi se moglo priteći u pomoć konjskom snagom. Ako bi se služba prevoza uhodala, onda eventualno smanjivanje dovoza robe Savom zbog možebitnih ratnih prilika ili dr., ne bi odmah uništilo čitavu prevozničku službu. Naime, dok bi prevoznici Kompanije isključivo ovisili o opsegu njena poslovanja, dotle samostalni prevoznici uvijek imaju mogućnost većeg kombiniranja pri potražnji tereta za svoje zaposlenje.

U elaboratu se predlaže da se zbog dužine puta i čestih uspona na brda ili spustova, svakako urede postaje u Vrbovskom i Fužinama. U Vrbovskom bi trebalo osigurati staju sa 30–40 konja te urediti jednu zgradu za smještaj putnika. U Fužinama ima dosta kuća u kojima se mogu putnici i trgovci odmoriti, a često se radi bolje krme zaustavljaju u Sunderima ili Mrkopolju. Prevoz preko srednje dionice ceste morali bi preuzeti Vlasi tako da im se da 50–60 kola i 15–20 pari volova dok se ne zagriju za taj posao; kasnije bi oni mogli ići i do Rijeke, pa tamo uzimati soli za svoje potrebe, a i za prodaju. Do tog vremena pak prevoz preko područja gospoštije Bakar obavljali bi tamošnji podložnici s tim da im se osigura predujam za nabavku 30–40 kola s 15 pari volova.

Vidljiv je napor Kompanije da prevoz robe – zbog potrebne brzine i stalnosti – podigne na viši stepen uvođenjem kolskog prometa umjesto dotadašnjeg gotovo isključivog prevoženja robe tovarnom stokom. U tom pravcu iznosi se u istoj spomenici prijedlog grofa Perlasa da na početnoj dionici Karolinske ceste od Dubovca do Vrbovskog organizira prevoz uz pomoć svojih podložnika iz naselja Prilišće (koje broji oko 80 kuća); Perlas bi tamošnjim stanovnicima dao 60 kola i 30 pari volova da se naviknu na taj posao i postanu primjer drugima: »Il est trés naturel de croire, que 3. et mème 4. m. florins, que ce petit transport fera entrer annuellement dans ce village, les engagera à s'adonner entierement à ce chariage, et fera ouvrir les yeux Seigneuries de Bosilova et de Novigrad, pour imiter et avoir part au gain«. Isto tako, trebalo bi podložnicima na vojnim imanjima Švarča i Dubovac osigurati 40 kola i 20 pari volova. Ako svaki može u jedanput uzeti 8 stara uz naplatu od 15 krajcara po staru, to znači da bi od jednog prevoza imao dvije forinte zarade; budući da u toku osam pogodnih mjeseci može obaviti 40 transporata od Dubovca do Vrbovskog – to bi zaradio svake godine 80 forinti, što znači mnogo »dans un païs ou l'argent est si rare«(!). Još bi i na povratku mogao da uzme u vlastitoj režiji nešto drva ili druge robe. Prema mišljenju Kompanije, samo pomoću podložnika iz Dubovca, Švarče i Prilišća (vlastelinstvo Ozalj) bilo bi moguće u prvoj godini prevesti do 24 tisuće stara žita. Ukupni potrebni izdaci dosižu svotu od 4.670 forinti, od čega za izgradnju spremišta i svratišta u Vrbovskom tisuću forinti, za spremište u Fužinama 750 for. dok bi nabavka 160 komada kola (po 4,30 f.) i 55 pari volova (po 40 f.) stajala 2.920 forinti.

Zanimljivo je da spomenica prelazi preko pokušaja Teodora Schleya da u Sundjerima organizira centar prevozničke službe kolima. Kako on ističe u svom podnesku Komercijalnom vijeću sredinom 1763, onemogućeno mu je da u Sundjerima izgradi svratište, a njegovih 80 kola leže i propadaju na cesti bez posla (»auf denen Strassen stehen, schon den Ruin durch drithalb Jahr müsten unterworfen seÿn«) isto kao i 66 komada goveda koje hrani i za koje plaća sluge bez ikakve koristi (»da ich 66 Stuck Hornvieh und viel Knechte 21 Monater umsonst ausgehalten . . .«).[76]

Na elaborat Kompanije osvrnuo se od svoje strane 14. IV 1764. karlovački general Beck, koji predlaže da se vlaško stanovništvo milom ili silom upotrebi za prevoz od Vrbovskog do mora (»die an der Caroliner-Strassen wohnende Militar-Wallachen des Oguliner Regiments zur Bestreittung des Transports von Verbovsco bis Fiume mit Güte oder Schärfe bewogen, und denen wohlhabensten aus ihnen – weil sie noch mit keinem Fuhrweesen versehen seynd – zu mehrerer Aneiferung mit 15 bis 20 paar Ochsen, und 50 bis 60 kleinen Wägen gegen künftigen Abzug von ihrem Fuhr-Lohn, im voraus ausgeholfen wird . . .«). Uz to će se u Ravnoj Gori i Mrkoplju izgraditi otvorene šupe za ova kola, a u Vrbovskom staja za 40 konja. General Beck također prihvaća da podložnicima u Dubovcu i Švarči osigura 40 kola i 20 pari volova. To bi – prema njegovu proračunu – iznosilo za svega 40 pari volova i 100 kola ukupno 2.050 forinti. Nadalje smatra da bi trebalo i u Patačićevu Novigradu izgraditi šupu jer tamo na obližnoj Dobri postoji lijepo pojilište za stoku.[77]

U zaključku spomenice Temišvarske kompanije od 19. X 1763. iznesen je proračun prevoznih troškova za redovni godišnji transport banatskog žita do mora. U ove troškove uračunati su i izdaci za upravu i službenike pojedinih pogona kompanije (generalna direkcija, brodari, skladištari, cestari, direkcija u Trstu), koji dosižu godišnje 14.900 forinti. Sam prevoz Savom do Siska stoji za jedan brod od 1000 stara 387 forinti ili po jednom staru 23,11/50 krajcara, što u proračunu iznosi zaokruženo 24 krajcara. Ukupni izdaci za otpremu žita od Banata do Trsta, preko Ljubljane, iznose (uračunavši i cijenu žita od 1,08 forinti za star) u svemu 2,48 forinti dok je trošak za prevoz do Rijeke jeftiniji i iznosi 2,44 forinti; specifikacija ove druge svote obuhvaća slijedeće stavke: cijena žita 1,08 f.; prevoz Savom do Siska 24 kr.; prevoz Kupom do Dubovca 6 kr.; prevoz na Karolinskoj cesti 42 kr.; izdatak za bačve u kojima se prevozi 6 kr.; troškovi uprave 16 kr.; ostalo 2 kr.

Osnovni problem koji je uvjetovao uspjeh ili propast čitavog predloženog plana uspostave stalnog i sigurnog trgovinskog saobraćaja na pravcu preko Siska i Karlovca jasno proizlazi iz prikazanog elaborata. To je pitanje pronalaženja nosioca prevozničke službe na Karolinskoj cesti, napose na već isticanoj kritičnoj srednjoj dionici trase. Pokušaji da se za to upotrebi vlaško stanovništvo u Mrkoplju, Ravnoj Gori i drugim

[76] AKB, KL, Abt. 161, 1752–1760, fol. 669–694.
[77] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 1119–1221.

naseljima, nisu uspjeli iz već navedenih razloga. Stoga se odmah nakon završetka sedmogodišnjeg rata prišlo dalekosežnom zahvatu dovođenja novih stranih doseljenika na ovo područje.

10. NOVI ZAHVATI NA KAROLINSKOJ CESTI 1763–1766.

Potkraj 1763. dobila je akcija oko kolonizacije Mrkoplja i drugih mjesta uz Karolinsku cestu stranim pučanstvom novi zamah. Dvorsko komercijalno vijeće raspravljalo je 15. rujna 1763. o iseljavanju Vlaha iz područja u blizini ceste, odnosno o otkupu njihova zemljišta kao i o izgradnji nove naseobine kolonista, pa o tome podnijelo odgovarajući prijedlog carici (»All. Vortrag des geh. Commercien-Raths: primo, die Einlösung des Morlachischen Terrains an der Caroliner-Strasse; 2. do, die Errichtung eines Colonie-Fundi betreffend«).[78]

Taj je zaključak donesen na osnovu izvještaja krajiškog oficira Brentana iz Karlovca koji je početkom rujna 1763. obišao trasu Karoline zajedno sa češkim staklarskim poduzetnikom Franjom Holubom. Oni su bili u potrazi za najpogodnijim mjestom gdje bi se mogla podići nova staklana.[79] Ophodu su prisustvovali i knezovi vlaškog stanovništva iz Vrbovskog, Gomirja i Moravica. Holub je utvrdio da su veoma prikladni tereni kod mjesta Sušice (Ponte-Sussiza); za staklanu je potrebno uzeti livadu i šumu od šest vlaških obitelji iz Smrčeve Poljane i namiriti ih na drugom mjestu.[80] Komercijalno vijeće ističe u svom podnesku volju Holuba da organizira uz Karolinsku cestu staklanu, a istovremeno će se podići i radionica pepeljike-potaše, kako bi se iskoristila nepotrebna drva iz šuma na komercijalnom posjedu: »die Errichtung ein- und anderer Glas-Hüten, und Potaschen-Siederey längst dieser Strasse- - - um selbe von dem überflüssigen Gehölze zu saubern«. Budući da se taj kraj nalazi velikim dijelom u rukama Vlaha, koji nisu pogodni za takav posao, a niti bi trpjeli strance u svojoj blizini, morat će ih se maknuti i naseliti Nijemce. Da bi se osiguralo zemljište za koloniste između Mrkoplja i Vrbovskog, potrebno je iseliti 30–40 obitelji. Elaborat smatra da to neće biti teško jer bi Vlasi dobili u gotovini isplaćenu otkupnu svotu za oduzeto im zemljište, a oni su stalno u oskudici s gotovim novcem. Kao novo sjedište tih vlaških obitelji predviđena je Lika budući da tamo od posljednjeg rata ima mnogo praznih selišta. Više brige negoli postupak sa vlaškim stanovništvom zadavalo je Vijeću pitanje kako da se ostvare dobri životni uvjeti za nove koloniste. Računalo se s mogućnošću da se naseli stotinjak njemačkih porodica. Erar je bio spreman dati 200–300 forinti za svaku obitelj kroz jednu ili dvije godine dok se ne smjeste i priskrbe sebi najnužnije – što je značilo od 20 do 30 hiljada forinti ukupnog izdatka.

[78] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 696–700.

[79] Usp. *M. Despot*, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. st. (Zagreb 1962).

[80] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 718–720.

Napose se u prijedlogu Komercijalnog vijeća od 15. IX 1763. razmatra poslovanje s pepeljikom. Proizvodnja te robe potaknuta je u prvom redu zbog iskorištavanja suvišnog drvnog blaga iz komorskih šuma, a ne radi eventualne potrebe za pepeljikom. Dapače, kako se u spisu navodi, potrebno je izvoz ovog artikla od samog početka usmjeriti na prekomorsku trgovinu jer u Ptuju i nekim drugim mjestima Monarhije ima i onako već prevelikih zaliha pepeljike; u svakom slučaju, međutim, plasiranje tog produkta iz područja Gorskog Kotara treba sprovoditi oprezno i postepeno kako se ne bi suviše velikom ponudom ugrozila postojeća cijena na stranom tržištu. Zbog toga se zahtijeva ocarinjavanje pepeljike, »da es mehr auf die Mässigung als auf die Beförderung der Erzeügung und Ausfuhr bey diesem Capo ankommt«. Tarifa bi bila po jednom centeru potaše 30 krajcara, ako se izvozi na vlastitim brodovima; jednu forintu, ako se trguje na austrijskim lađama; jednu i pol forintu, kad se promet odvija na stranim brodovima. U odgovoru na taj prijedlog upozorava carica Marija-Terezija da se u pogledu eventualnih carina za pepeljiku mora konsultirati Tršćanska intendanca, jer postoji opasnost da taj korak urodi kod trgovaca strahom da će se slični zahvati primijeniti i na drugu robu – a to bi zakočilo čitavu trgovačku djelatnost.

Što se tiče naseljenika na Karolinskoj cesti, carica traži od Komercijalnog vijeća detaljnije elaborate; o iseljavanju Vlaha treba tražiti mišljenje Dvorskog ratnog vijeća, koje može, u slučaju da povoljno prihvati prijedlog, odmah izdati potrebna naređenja Karlovačkom generalatu. U međuvremenu, posao oko naseljavanja kolonista išao je svojim tokom. Već početkom listopada 1763. poslao je Franjo Holub detaljan spisak naseljenika na kojem se (uključivši i članove obitelji) nalazilo u svemu 145 osoba, i to:

a) muškaraca:

oženjenih	32,
neoženjenih	31,
dječaka	11;

b) žena:

udatih	31,
neudatih	8,
djevojčica	32;

ili u svemu 74 muška i 71 ženski član doseljeničke kolonije. Organizator čitavog pothvata bio je Holub, a vođa na putu Anton Ponz.[81] Prema jednom popisu starješina obitelji po zanimanjima nakon preseljenja, možemo uočiti da se isključivo radilo o stručnim radnicima. Među njima nalazimo: četiri staklara, tri pepeljara, pet tesara, četiri mlinara, zatim po jednog ili dvojicu kovača, kolara, stolara, remenara, krojača, lončara, ciglara, bačvara, pivara itd.[82]

[81] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 1067–1071.
[82] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 65–66.

Naseljavanje kolonista izvršeno je u proljeće 1764. Početkom svibnja javlja general Beck iz Karlovca da je Holub sa svojim ljudima stigao i da će nakon kraćeg odmora u Dubovcu krenuti na Karolinsku cestu.[83] Posao oko njihova smještaja, a napose oko otkupa zgrada i zemljišta vlaškog stanovništva protegao se na više mjeseci tako da je tek 18. IV 1765. posebna komisija procijenila ukupnu vrijednost odstupljenih stambenih i gospodarskih zgrada na 4.674,55 forinti.[84] Detaljna specifikacija daje slijedeću sliku:

– u Vrboskom	1 kuća i crkva	for. 231,00.–
– u Ravnoj Gori . . .	12 kuća	for. 1.268,28.–
– u Smrčevoj Poljani . .	6 kuća	for. 473,52.–
– u Starim Lazima . . .	2 kuće	for. 177,46.–
– u Mrkoplju	30 kuća	for. 2.523,49.–
Svega:	51 kuća i crkva	for. 4.674,55.–

U to vrijeme, početkom 1765, smanjilo se stanovništvo kolonije od početnog stanja. Prema spisu »Stand im Januario 1765. deren zur Bevölkerung der Commercial- Strassen von Carlstatt nacher Fiume sich ansässigmachenden Colonisten« otpale su od naseljenika 32 osobe, od čega 21 muškarac i 11 žena. Prirodnom smrću otpala su tri kolonista (jedan muški i dvije žene), otpuštene su definitivno četiri, a privremeno dvije osobe. Najveći dio gubitka odnosi se na dezertere; petnaest muških i osam ženskih kolonista napustilo je bez odobrenja naseobinu uz Karolinu zbog teških uvjeta života. Bjegunci su uglavnom bili neoženji mladići i neudate djevojke. To se vidi iz pregleda sastava kolonije u siječnju 1765, gdje nalazimo 34 oženjena muškarca i 31 udatu ženu, zatim jednog udovca i jednu udovicu, a onda samo 16 mladića i jednu djevojku (naprama 31 mladića i 8 djevojaka prilikom preseljavanja u proljeće prethodne godine); djece je bilo 38, od čega 21 dječak, a 17 djevojčica.[85] Navedeni podaci sadržani su u izvještaju što ga je Komercijalno vijeće uputilo vladarici 11. IV 1765. S obzirom na poteškoće koje je imalo kolonističko naselje u nepogodnom kraju i stranoj zemlji, carica u svom odgovoru traži da se naseljenicima pribavi dušobrižnik koji zna češki i njemački, te njemački učitelj i jedan liječnik.[86]

Središte kolonije bilo je u naselju Mrkopalj. Na sjednici od 4. VI 1765. Komercijalno vijeće ponovo je raspravljalo o situaciji na Karo-

[83] AKB, KL, Abt. 161, 1763–1764, fol. 1112–1113.

[84] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 278–282. (»Abschäzungs-Protocollum über die, von der sogenannten Verbovskaner Communität an die Colonisten zu Verbovsko, Smerzova polana, Ravnagora, Stary Lass und Mercopail abzutrettende Haüser und Stallungen«).

[85] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 65–66.

[86] AKB KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 56–140. (»Vortrag womit der Bestand und Fortgang des Bevölckerungs-Geschäfts der Caroliner Strasse, dann anderer Commercial-Unternehmungen an der Sau und Culpa so wohl als in dem Carlstädter Generalat zu all. Wissenschaft angezeigt wird«).

linskoj cesti i tom je prilikom naročito bilo govora o Mrkoplju koji bi mogao narasti do 130 kuća ukoliko se otkloni nestašica pitke vode izgradnjom vodovoda u dužini od tri tisuće hvati: »Es ist gleich anfangs die Meÿnung gewesen, den Ort Mercopail wegen seiner bequemen Lage zu einer kleinen Stadt oder Marcktflecken zu erheben, welchen Antrag denn nach und nach in die Bewürckung zu sezen . . .«[87] U stvari, već potkraj 1765. bilo je jasno da pokušaj sa naseljavanjem stranih kolonista nije uspio i da treba tražiti druga rješenja. Na zajedničkoj sjednici Komercijalnog vijeća i Dvorskog ratnog vijeća, održanoj pod predsjedavanjem grofa Choteka u listopadu 1765, utvrđeno je da nije moguće računati s kolonistima s obzirom na nerazvijenost tog područja; stoga se predlaže da se obustavi daljnje iseljavanje vlaškog stanovništva s posjeda komercijalne oblasti, tek da se uklone nešto podalje od same trase Karoline.[88] Od naročitog je značenja zaključak sjednice da je jedna od glavnih smetnji uređenju prilika na Karolinskoj cesti u rascjepkanosti područja preko kojih cesta prolazi. U tom smjeru razvijat će se daljnji koraci radi regulacije prevozničke službe i trgovinskog prometa kroz prekokupsku Hrvatsku.

* * *

Neuspjeh organiziranja prevozničke službe i opskrbe na Karolini, kako uz pomoć vlaškog stanovništva, tako i sa stranim kolonistima, postavilo je taj osnovni problem na početnu tačku. Stoga se u 1765. ponovo razmatraju još neispitane mogućnosti za rješavanje ovog pitanja. Inž. Fremaut podnio je 21. ožujka 1765. predsjedniku Komercijalnog vijeća grofu Andler-Wittenu izvještaj »de l'état actuel, ou sont les differents travaux en Croatie, ainsi que des dispositions faites par le sous-signé . . . pour leur continuation et introduction du chariage sur la chaussée Caroline«.[89] Fremaut referira da je obišao sav teren kroz koji prolazi cesta. Situacija je takva da od Karlovca do Fužina prevoz vrše stanovnici iz okoline Karlovca, a dijelom i novi kolonisti; dalji prevoz vrše samo Fužinčani, te seljaci iz sela Lič i Lokve. Referent još pretpostavlja da bi se moglo s novim kolonistima pokušati organizirati prevoz na novim osnovama ako bi oni za svoj račun trgovali solju i drugom robom što bi je sami vozili od morskih luka do unutrašnjosti. Za unapređenje takve službe potrebno bi bilo, međutim, ako se ne uspije stvar riješiti pomoću kolonista, svu pažnju posvetiti Fužinčanima, njima osigurati više kola i stoke kao i uspostaviti na pola puta prema Rijeci novu opskrbnu stanicu budući da usput nedostaje krme, paše i vode. On ističe da je u nizu ranijih elaborata uočeno kako je problem prevoza na Karolini »un objet trés important, et reconnu trop necessaire«. Dok su drugi spisi iz 1765. godine zastupali mišljenje da je potrebno graditi skladišta u Vrbovskom i Mrkoplju, Fremaut predlaže kao bolje rješenje podizanje skladišta u Fužinama, a u Mrkoplju da se sagradi moguće jedna šupa u kojoj bi prevoznici iz Vrbovskog predavali robu kolonistima za prevoz do Fužina. Pri tome on polazi od već

[87] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 306–315.
[88] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 524–529.
[89] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 191–196

navedenog kombiniranog sistema, po kojem bi prevozničku službu od Dubovca do Vrbovskog organizirali stanovnici vojnih imanja uz pomoć karlovačkog Generalata; od Vrbovskog do Fužina prevozili bi novi kolonisti, a dalje do primorskih luka prevoz bi osigurala komorska uprava. Za dobro funkcioniranje takvog sistema nužno je da Temišvarska kompanija uvijek šalje dovoljno robe za redovan promet. Posebno je pitanje ambalaže; žito, kao glavni prevozni artikl, prenosi se u bačvama, koje izrađuje bačvarska radionica u Dubovcu sa četiri radnika; potrebno drvo dolazi Kupom iz Broda. Dio bačava vraćao bi se natrag ako bi kolonisti u »povratnom transportu« dovozili sol u unutrašnjost u vlastitoj režiji. Naročitu pažnju posvećuje Fremaut prometu u primorskoj oblasti od Fužina do mora. Napose razmatra pitanje u koju bi luku bilo potrebno skrenuti prevozničku službu, da li na Rijeku, Kraljevicu ili koju drugu. Odmah navodi da sami Fužinčani ne žele preuzeti transporte do Rijeke jer na tom putu nedostaje krme, a ljeti i vode. Kraljevica ne dolazi u obzir budući da se pretvara u ratnu luku gdje će se graditi fregate, pa je sav prostor u luci zauzet. On predlaže stoga Bakarac, gdje bi se našlo pogodnih prostorija za skladište, a dalji prevoz morem do Rijeke stajao bi svega jedan i pol do dva krajcara po staru žita.[90]

Iste godine dao je svoje mišljenje o prometu na Karolinskoj cesti Fremautov pomoćnik inž. Römmer.[91] On naročito ukazuje na slabosti koje proističu iz činjenice da se prevoz uglavnom vrši tovarnom stokom, a ne kolima, što utječe na slabu zaštitu robe pri transportu, i napose uvećava oštećivanje ceste te tako prouzrokuje daleko opsežnije troškove za njeno održavanje. Njegovo je stanovište da bi modernizaciju prevoza bilo potrebno provesti makar i silom, dok, nasuprot, u svojim primjedbama na taj elaborat inž. Fremaut podvlači »un commerce veut de la liberté et ne souffre point de gene«. Težište Römmerova elaborata je na isticanju važnosti tzv. povratne trgovine koja može da odigra značajnu ulogu u unapređenju prevozničke službe: »Il conviendra d'examiner si on ne pourroit point ouvrir un commerce de bois de sapin, soit en arbres, soit en planches sciées, qu'on rapporteroit des forets et moulins de Verbovsko a Dubovaz, et qu'on y vendroit pour être flottés de la sur l'eau, ou transportés par les batteaux qui retournent sur la Save a vuide . . .« Što se tiče kolonista, oni bi svoje poslovanje mogli bazirati na tranzitnoj trgovini iz Ugarske, nadopunjenoj vlastitim trgovanjem produktima staklane, pepeljane ili pak drvom iz šumskih područja prema Primorju. Premda još uvijek vodi računa o kolonistima – više u cilju njihova održavanja negoli s obzirom na prevoz na Karolini – Römmer istupa s novim prijedlogom za organizaciju prevozničke službe: potrebno bi bilo sprovesti naseljavanje Primoraca

[90] U tom smislu sklopio je Fremaut ugovor s Josipom Rechnerom, koji ima i svoj vlastiti podvoz (za liniju Fužine–Bakarac) ako sami Fužinčani budu zauzeti prevozom komorskog drva i potaše što se voze za Bakarac (»les transports des bois planches, et charbons«).

[91] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 808–815.

iz bakarskog posjeda, gdje i onako oskudijevaju zemljom, pa im pružiti u početku podršku i pomoć kako bi se trajno smjestili u Gorskom Kotaru – a istovremeno ih odgovarajućim mjerama privoliti da prevoz tovarnom stokom zamijene kolskim prevozom: »... die Primorzen und andere Saumer, so starcke Pferde halten, zu dem Fuhr-Weesen mandative anzuhalten, und die Weeg-Maüte auf die Saum-Pferde wo nicht zu vermehren, doch ein Saum-Pferd mit einem bespannten Wagen in der Abgabe gleich zu halten.«[92]

Nekoliko dana prije Römmera izradio je svoj elaborat i krajiški oficir Rüsten, u Karlovcu 8. listopada 1765. Njegov spis koncipiran je šire tako da se ne zadržava samo na tehničkom problemu organizacije prevozničke službe.[93] U uvodu se ističe važnost Karoline, pri čemu se ne radi samo o povezivanju Ugarske sa morem (jer bi se to moglo postići i preko cestovnih saobraćajnica u unutarnje-austrijskim zemljama) nego i o vojno-političkim razlozima radi osiguranja vojničkih transporata prema talijanskom području. Međutim, po njegovu mišljenju polet ugarske trgovine premašuje realne mogućnosti prometa prema moru u sadašnjem stanju pa bi nužno bilo naći neki izlaz jer će u protivnom slučaju doći do krize trgovačkih kompanija, što bi bio zastrašujući primjer za sve. Rüsten insistira na iseljavanju vlaškog stanovništva, uz otkup zemljišta i zgrada,[94] ali nije za dovođenje Čeha, Lotrinžana ili Kölnjana, jer u većini »wenig Arbeitsamkeit, sonder vielmehr Widerspenstigkeit bezeügen«. Sa svoje strane on kao nove naseljenike predlaže susjedne Kranjce, koji su odrasli u sličnoj klimi kao što je ona u Gorskom Kotaru, a zbog prenaseljenosti često traže zaposlenje izvan granica države. Da bi podvukao značenje gospodarskog podizanja područja oko Karolinske ceste, referent govori o opsežnom drvnom blagu: »In Linea oeconomica bestehet der grösste Theil des Nuzens, welchen das Allerhöchste aerarium von diesem Strick Landes zu gewarten hat, in der Holzung ...«

Dok se pronalaženje novih rješenja za organizaciju prevozničke službe na Karolini nalazilo još u fazi kabinetskih ispitivanja, na terenu je sprovođen posljednji čin reguliranja položaja vlaškog stanovništva uz trasu ceste. Zajednička sjednica Komercijalnog vijeća i Dvorskog ratnog vijeća, održana u ljetu 1766. konstatirala je da je na osnovu zajedničkih protokola od 4. VI 1764. carica naredila iseljavanje Vlaha iz Vrbovskog, Mrkoplja, Gomirja i Moravica, uz odštetu za ustupljeno zemljište. Neki su Vlasi stvarno iseljeni na zemlje udaljenije od ceste, ali se tuže da se ne mogu na novom posjedu održati i udovoljavati vojnim obavezama. Na zasjedanju vojnih i komercijanih funkcionera na terenu u Mrkoplju i Vrbovskom, odlučeno je da im se dade više zemlje;

[92] Prema prilozima uz protokol sjednice Komercijalnog vijeća od 20. II 1766, AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 806–864.

[93] AKB, KL. Abt. 161, 1765–1766, fol. 836–940. (»Ganz unterthänigste Relation über das mir all. aufgetragene Bevölckerungs Geschäfte auf der Caroliner Strassen«).

[94] »Die alte Einwohner der Gegend von Mercopail und Verbovsko haben alles mit ihnen gehabte Absehen krebsgängig gemacht; ihre wilde Art, und Faulheit hat von ihnen niemalen Industrie, und unter selben eine Wohlgeordnete, dem Handel angenehme Policey hoffen lassen.«

budući da su odstupili svega jednu trećinu ukupnog područja što su ga 1657. dobili od grofa Frankopana za 15.000 forinti, to im treba platiti svega pet tisuća forinti.[95]

Važnije od tog obračuna s Vlasima bilo je za bečke oblasti pitanje jurisdikcije nad područjem koje će otkupom od vlaškog pučanstva preći od vojne pod komercijalnu upravu. Zajednička sjednica od 26. VIII 1766. ističe da bi izdvajanje tog područja ispod vojničke nadležnosti moglo postati veoma osjetljiva i opasna stvar zbog pretenzija Hrvatskog sabora da se to zemljište (budući da je nekad pripadalo frankopanskom Ozlju, a time i Hrvatskoj) opet preda banskoj vlasti. Takav je slučaj i sa Bakrom u Primorju; ili pak sa Dubovcem, Zvečajem i Švarčom kod Karlovca, koji su bili otstupljeni Krajini samo radi odbrane od Turaka. Kako bi se izbjegle moguće komplikacije, sjednica zaključuje da je najpogodnije da buduća Trgovačka gospoštija ili kolonija ostane pravno pod jurisdikcijom vojnih oblasti; tj. ako »dem Militari die Oberjurisdiction über das neüe Ansiedlungs Terrain auf eine mit denen Commercial-Absichten vereinbarliche Art ferners beÿgelassen werde, und zumahlen dieses ohnehin auch eine bereits allergnädigst beangenehmte Sach ist.«

U gospodarskom pogledu došla je, dakako, nova Trgovačka kolonija sada izravno pod nadležnost komercijalnih organa. Međutim, osipanje doseljenika pokazalo je bečkim oblastima da je problem populacije kritične središnje dionice na Karolinskoj cesti nemoguće riješiti putem kolonizacije iz nasljednih zemalja. Stoga se sve više ističe misao da je potrebno obratiti pažnju stanovništvu Hrvatskog primorja koje je naviklo na oporu prirodu, a istovremeno sklono da učestvuje aktivno u trgovinsko-prevozničkom prometu na Karolini, osobito s obzirom na veliku oskudicu zemljišta u krajevima uz more. Podaci iz perioda neposredno prije marijoterezijanske urbarijalne konskripcije pokazuju da je velik dio primorskog pučanstva nalazio osnovu svoje egzistencije u prevozničkoj službi. Upravo u cilju da bi se olakšalo širenje primorskog elementa u unutrašnjost, provodi se sada reorganizacija upravnih oblasti u području preko kojeg prolazi najveći dio Karolinske ceste.

Već je zajednička sjednica Komercijalnog vijeća i Dvorskog ratnog vijeća u listopadu 1765. istakla da jednu od glavnih smetnji za uspješno provođenje različitih mjera na unapređenju prometa u prekokupskoj Hrvatskoj predstavlja sukob brojnih jurisdikcija u tom području. Istu misao izrazio je karlovački oficir Rüsten u navedenom elaboratu podvlačeći da je potrebno postići »die vereinigung der Herrschaft Buccari mit dem neüen Einlösungs-Terrain, um von Verbovsko aus bis Fiume die ganze Strecke unter einerleÿ Obsicht und Jurisdiction za bringen, die Bevölkerung und den Nahrungsstand nach gleichen Principiis zu leiten, folglich auch den Strassenzug in die erforderliche gleiche Beförderung zu sezen . . .«[96] Vojno-komercijalni funkcioneri ukazivali su i na odvojenost niza posjeda istočno od Vrbovskog, tj. na hrvatskom teritoriju, ali se u tom času realno ipak moglo postići samo objedinjavanje

[95] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 1367–1382.

[96] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 524–529. i 886–940.

uprave na Hrvatskom Primorju i u Gorskom Kotaru što znači na području koje je bilo pod nadležnošću bečkih komercijalno-komorskih organa. U veljači 1766. konkretiziralo je Komercijalno vijeće prijedlog da se komorska gospoštija Bakar (dotada pod upravom Bankalne komisije) i nova Trgovačka kolonija ujedine pod jurisdikcijom trgovačkih organa.[97] U svom odgovoru 10. ožujka iste godine carica je u načelu prihvatila prijedlog Vijeća; tražila je doduše da se o tom pitanju još izjasne sve zainteresirane oblasti, ali je ipak već do kraja 1766. godine ova zamisao ostvarena, čime je nad najvećim dijelom Karolinske ceste zavedena jedinstvena administracija.[98]

ZAKLJUČAK

Ako se osvrnemo na prikazanu aktivnost različitih faktora oko unapređenja trgovinskog prometa u sjevernoj Hrvatskoj sredinom XVIII stoljeća, moramo zaključiti da su pojedini projekti i zahvati centralnih komercijalnih oblasti Monarhije ili njihovih eksponenata na području Hrvatske predstavljali doprinos stvaranju povoljnijih prilika za privredni razvitak kasnofeudalne Hrvatske. Relativan neuspjeh tih zahvata posljedica je neusklađenosti akcije na samom obalnom području u Hrvatskom primorju sa djelatnošću nadležnih oblasti u unutrašnjosti. Dok su pod utjecajem merkantilističko-kameralističke ekonomske politike u 50- i 60-im godinama XVIII st. komercijalni organi naročito aktivni u pogledu uspostave intenzivnijeg prometa na Karolinskoj cesti, u to vrijeme u Banskoj Hrvatskoj još nije bilo odgovarajućeg organa državne uprave koji bi mogao u većoj mjeri sudjelovati u tim zahvatima. A kad je 1767. započelo radom Hrvatsko kraljevsko vijeće, tada se već u središtu Monarhije počela napuštati strogo merkantilistička privredna politika i direktno zahvatanje državnih komercijalnih organa u privredni život. Zbivalo se to pod sve većim utjecajem Josipa II kao suvladara od sredine 60-ih godina XVIII st. Njegova ekonomska politika usmjerena je bila na rušenje starog marijaterezijanskog merkantilističkog sistema: »Ono što je sad došlo do izražaja, može se označiti kao umjereni, lagano slobodnotrgovinski i fiziokratski obojeni, sistem zaštitnih carina« (K. Schünemann).[99]

Daljnjem razvitku trgovine i prevoza robe prema moru počinju, međutim da postepeno daju svoj prilog neki faktori u Banskoj Hrvatskoj. Užoj povezanosti ugarsko-hrvatskih krugova sa problematikom prometa na Karolinskoj cesti doprinio je prelaz imanja Ozalj, Brod i Grobnik u ruke obitelji grofova Baćan (1766), a napose stupanje u život novog upravno-političkog organa – Hrvatskog kraljevskog vijeća i njegove

[97] AKB, KL, Abt. 161, 1765–1766, fol. 868–883.

[98] Primopredajni spisi u Državnom arhivu SRH u Zagrebu, Acta Buccarana, fasc. B–1.

[99] *K. Schünemann*, Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft (MIÖG XLVII, 1933).

Trgovinsko-gospodarske komisije (1767. odnosno 1769. godine). Najzad je 1776. reinkorporacijom Rijeke i Hrvatskog primorja u granice Ugarsko-hrvatske države ostvareno jedinstvo unutrašnjosti i njegova izlaza na more. Na samom početku svog djelovanja založila se Trgovinsko-gospodarska komisija Vijeća za zaseban izlaz na sjeverni Jadran upravo preko Kupe i Karolinske ceste. Pri tome se ističe da bi izgradnja drugog pravca iz Ugarske tokom rijeke Drave do Ptuja i zatim na Trst zahtijevala opsežne radove dok naprotiv »Colapi vero flumine merces, partim secundis partem adversis fluviis, in potissimas orientales Monarchiae ditiones, Croatiam utpote, Hungariam, et Transylvaniam, qvin ipsum etiam Monarchiae centrum videlicet Austriam, majori compendio possent commeare . . .«[100]

Problem je, dakako, nadalje ostala nepogodna središnja dionica Karoline, koja prolazi brdovitim i stoga rijetko naseljenim krajem. Nepovoljno određivanje trase ove ceste, učinjeno već prilikom njene izgradnje 1726. zbog prevladavanja vojno-strateškog nad trgovinsko-prometnim interesom, ispravljeno je tek početkom XIX stoljeća. Tada je zajedničkim naporima i sredstvima ugarsko-hrvatskih krugova podignuta nova Lujzinska cesta, i time su ostvarene zamisli koje svoj zametak imaju već u 50-im i 60-im godinama XVIII stoljeća.

[100] Usp. *I. Karaman*, Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije . . . n. dj.

KOSTA MILUTINOVIĆ

VOJVODINA IZMEĐU BEOGRADA I ZAGREBA 1918.

I

Među južnoslavenskim zemljama nekadašnje Habzburške Monarhije Vojvodina se naročito isticala svojim nacionalno-oslobodilačkim pregnućima i stremljenjima. Srpska građanska klasa, koja se u Vojvodini formirala i izgradila već u XVIII vijeku, postepeno postaje sve aktivnija na ekonomskom, društveno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju i uzima živoga učešća u svima borbama protiv nacionalnog ugnjetavanja i feudalne eksploatacije vladajuće klase. Ova borba dolazila je do izražaja na razne načine. Vojvođanski Srbi su, zajedno sa Hrvatima i naprednim Mađarima, aktivno učestvovali u jakobinskom pokretu Ignjata Martinovića krajem XVIII vijeka.[1] U toku prvoga srpskog ustanka (1804–1813) narodne mase ni u jednoj južnoslavenskoj zemlji nisu se tako snažno zatalasale kao u Vojvodini. U Ticanovoj buni u Srijemu i u ostalim revolucionarnim pokretima u Vojvodini početkom XIX vijeka bilo je ne samo nacionalno-oslobodilačkih nego i socijalno-ekonomskih, agrarnih, antifeudalnih komponenata.[2]

Najkrupniji događaj u historiji Vojvodine u toku čitavog XIX vijeka predstavlja mađarska revolucija i srpski pokret 1848–1849. Ovaj epohalni događaj znači prekretnicu u historijskim zbivanjima ugnjetavanih naroda na teritoriji Ugarske uopće, a vojvođanskih Srba napose.[3] Revolucionarni pokret u Vojvodini nije imao lokalno, provincijsko i regionalno, nego šire, obuhvatnije općejužnoslavensko značenje. Još prije Majske skupštine u Sr. Karlovcima 1848. počelo se govoriti i pisati o potrebi ujedinjenja Vojvodine sa Trojednom Kraljevinom (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom). Prvi od vojvođanskih Srba koji je istupio pred javnost sa gotovim već konkretno razrađenim prijedlogom o ujedinje-

[1] Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*. Zagreb, 1960.

[2] Slavko Gavrilović, *Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka*. Beograd, 1960.

[3] V. Bogdanov, O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848–1849. *Živa prošlost*, Zagreb, 1957, 83–151.

nju Vojvodine sa Trojednom Kraljevinom bio je Jovan Subotić, kasnije istaknuti javni radnik, koji je u toku svoga dugoga života igrao značajnu ulogu u političkom i kulturnom životu Vojvodine i Hrvatske. U dopisu beogradskim *Srbskim novinama* Subotić je predlagao da se »naša narodna stvar« ovako »isposluje«:

1) Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, pa s njom zajedno i ujedno Vojvodstvo Srbsko od Srema, Bačke i Banata ... i Baranja.
2) Ban Trojedne kraljevine da je ujedanput i Vojvoda srbski, ili Ban za sebe samo u kraljevini, i Vojvoda osobiti za Srblje ovamo.
3) Jedno ministarstvo (praviteljstvo) i jedan narodni sabor pod ugarskom krunom za sve zemlje, Trojednu kraljevinu i Vojvodstvo srbsko.
4) Ban i Vojvoda da bude naizmence jedanput rimokatolik, a drugi put pravoslavni.
5) Tako da se i za niže zemaljske vlasti jednako spravedljivo postavljaju zvaničnici i činovnici od jedne i od druge crkve ...
6) Svaka narodnost u ovim zemljama da je jemstvovana po svemu, pa i u tom da se inorodci služe svojim jezikom u crkvi, u školi i kod zemaljskih vlasti po spravedljivom zakonu.[4]

Istovremeno postavljeno je i pitanje ujedinjenja Vojvodine sa Srbijom, o čemu su sanjali već ustanici u pobunjenom beogradskom pašaluku u doba Karađorđa, i borci u Ticanovoj i kruščičkoj buni, kada su uspostavljali veze sa ustanicima u Srbiji. Ono što nije postignuto na početku XIX vijeka, sada je, u vihoru četrdeset osmaške revolucije, postajala stvarnost.[5]

Nakon pada Bachova apsolutizma, za vrijeme Schmerlingova provizorija (1860–1865) došlo je do izvjesnog popuštanja prema ugnjetavanim narodima: u Zagrebu se 1861. sastaje Hrvatski sabor i donosi poznate historijske odluke, a u Sr. Karlovcima održava se Blagoveštenski sabor, na kome dolaze do izražaja tri političke koncepcije: austrofilska, mađarofilska i južnoslavenska. Jedan od predstavnika ove treće koncepcije, Jovan Subotić, u svome čuvenom govoru, održanom 3. IV 1861, postavio je zahtjev o ujedinjenju Vojvodine sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.[6] Dok su austrofili predlagali da Srpska Vojvodina bude priznata kao autonomna oblast u okviru Austrije, i dok su se mađarofili zalagali za integriranje autonomne Vojvodine u Ugarsku, dotle je Subotić predlagao konfederaciju naroda Ugarske na osnovama pune jednakosti i ravnopravnosti, sa posebnim federalnim jedinicama: »Dokle god u Ugarskoj centralizacija u mađarskom elementu postojala bude, neće biti državnog ravnovesija, a bez ravnovesija nema stalnosti, bez stalnosti nema dugotrajućeg obstojanja. Mora će se dakle, ta pre, ta posle, ovo ravnovesije potražiti, a to se samo političkom ravnopravnošću, konfederacijom ugarskih naroda proizvesti može«. U tom smislu Subotić predlaže: »Da Sabor ovaj izrazi, da mi, priznavajući jedinstvo ugarske drža-

[4] *Srbske novine*, Beograd, br. 35, 1848.
[5] V. Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*. Sarajevo, 1956, 25.
[6] Jovan Đorđević, *Radnja Blagoveštenskog sabora naroda Srbskog u Sremskim Karlovcima, 1861*. Novi Sad, 1861, 101–111.

ve, želimo da se sa drugom ravnopravnom čašću naroda našeg sastavimo, i sa Slavonijom, Hrvatskom i Dalmacijom skopčamo«.[7] Subotić nije želio da Vojvodina ostane austrijska provincija, kakva je bila za vrijeme Bachovog apsolutizma, niti da postane posebna ugarska županija sa izvjesnom administrativnom autonomijom, kako su to priželjkivali mađarofili, nego da se prvo izvrši ujedinjenje Vojvodine sa Slavonijom, Hrvatskom i Dalmacijom, pa da tek onda ta velika južnoslavenska jedinica, koja bi se prostirala od Temišvara i Subotice do Trsta i Kotora, stupi u jednu konfederaciju sa Ugarskom, ali bez ičije hegemonije i dominacije.

Iako Subotić sa ovom svojom širokom južnoslavenskom koncepcijom o ujedinjenju Vojvodine sa Trojednicom, u tadašnjim historijskim uvjetima, nije mogao prodrijeti, jer su na Blagoveštenskom saboru većinu imali austrofili sa dvorskim savjetnikom Đorđem Stojakovićem na čelu, ipak je već sama činjenica da je uz Subotića pristala čitava jedna grupa narodnih poslanika, koja se solidarizirala sa njegovim stavom, pozitivno odjeknula u Zagrebu i znatno pridonijela produbljivanju veza između vojvođanskih Srba i Hrvata. U hrvatskim političkim krugovima primljena je sa simpatijama Subotićeva inicijativa, a isto tako i zagrebačka štampa pisala je s odobravanjem o ovim težnjama k bližoj suradnji i široj bratskoj zajednici.

Nakon ukidanja Srpske Vojvodine pokrenulo se pitanje buduće pripadnosti Srijema. Peštanski vlastodršci, da bi zavadili vojvođanske Srbe sa Hrvatima, postavili su zahtjev da se Srijem odcijepi od zemalja Trojedne Kraljevine i priključi Ugarskoj. Divide et impera! Izvjesni velikosrpski elementi u Beogradu, okupljeni oko poluslužbenog *Vidovdana*, dali su se zavesti ovom peštanskom propagandom, nisu osjetili za čim teže velikomađarski šovinisti i prihvatili su, sa malim izmjenama, proizvoljne argumente peštanske štampe, samo na svoj velikosrpski način, sa njegovim specifičnostima, za razliku od uobičajenog velikomađarskog načina. Naravno, to je odmah imalo odjeka i u hrvatskoj štampi. U te polemike i diskusije, vođene sa mnogo pretjerane žestine i sa jedne i sa druge strane, upleo se i Franjo Rački s plemenitom namjerom da stišava ovaj srpsko-hrvatski sukob i miri zavađenu braću. Rački je u zagrebačkom *Pozoru* postavio problem ovako, ostajući na širokim južnoslavenskim pozicijama:

Na temelju narodnom, a ne historičnom, Sabor trojedne kraljevine bio je god. 1848 članom 7 odstupio Srbljima Srijem, kao sastavni dio Srpske Vojvodine, no pod tim uvjetom, da Vojvodina stupi u uski državotvorni savez s trojednom kraljevinom. Na ovom istom temelju narodnom možemo se mi Hrvati i Srbljи sporazumiti o svemu i svačemu; jer po našem mnijenju Hrvatima i Srbljima jedna je budućnost. Ako braća u Srijemu imaju tegoba – evo im Sabora trojedne kraljevine! U njem svi smo jednaki – u njem svima jednaka prava... Što se političke slobode tiče, ona je u Srijemu jednaka kao u svakom inom predjelu kraljevina Hrvatske i Slavonije; bit će Srbljima i Hrvatima i Slavoncima veća i čvršća, budu li je složno tražili i branili.[8]

[7] Ibid. 110–111.

[8] F. Rački, Srijem i Hrvati, ili odgovor »Vidovdanu«. *Pozor*, br. 136, 1861.

Zahvaljujući razumnom držanju Račkoga i Strossmayera, sa hrvatske strane, i Jovana Subotića, sa srpske strane, Srijem nije postao jabuka razdora između naših naroda, kako su to priželjkivali peštanski vlastodršci, a velikomađarski hegemonisti ipak nisu uspjeli da protegnu svoju vlast nad Srijemom, iako su na tome radili svim mogućim sredstvima. Ne samo što nije postao jabuka razdora, Srijem je svojim pogodnim geopolitičkim položajem, prostirući se između Srbije, Vojvodine i Slavonije, sa svojim miješanim srpsko-hrvatskim stanovništvom, postao i sve do 1918. ostao most koji je povezivao vojvođanske Srbe i Hrvate u zajedničkoj borbi protiv hegemonije Beča i Pešte.

Poslije neuspjelog pokušaja grofa Belcredija (1865–1867) da preuredi Austriju na federalističkim osnovama sa osiguranjem posebnih federalnih jedinica svima narodima na teritoriji Habzburške Monarhije, došlo je godine 1867. do dualističkog poravnavanja između bečkog dvora i peštanskih vlastodržaca. Umjesto federativne »slavenske Austrije«, s jedne strane, i umjesto konfederacije ugarskih zemalja, s druge strane, došlo je do podjele »interesnih sfera« između austrijske i mađarske vladajuće klase. Planovi o pretvaranju Ugarske u »Istočnu Švicarsku«, ugarskih županija u švicarske kantone, ostali su samo iluzije.

Ubrzo nakon poravnanja, kada je postalo jasno da od obećavanog federalističkog preuređenja neće biti ništa, nacionalno ugnjetavani i ekonomski izrabljivani narodi u Ugarskoj povezuju se u jedan zajednički opozicioni front protiv hegemonije vladajuće nacije. Srpske, rumunske i slovačke narodne stranke istupaju zajedničkim listama na poslaničke izbore i biraju narodne poslanike, koji poslije izbora u ugarskom parlamentu formiraju jedan zajednički poslanički klub, poznat pod imenom Narodnosni klub. Taj klub vodi sistematsku borbu protiv hegemonije vladajuće mađarske nacije nad nemađarskim narodima u Ugarskoj. Osim toga, Narodnosni klub je uspješno surađivao i solidarno istupao sa delegacijom Hrvatskog sabora u ugarskom parlamentu. Novi Sad i Karlovci, Temišvar i Brašova, Turčanski Martin i Bratislava udružuju se sa Zagrebom i Osijekom i formiraju jedan jedinstveni front protiv nacionalnog ugnjetavanja i ekonomske eksploatacije od strane vladajuće nacije.

Na čelu ove dalekosežne borbe ugnjetavanih naroda stajala je Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini, pod rukovodstvom Svetozara Miletića. Njegova društveno-politička ideologija došla je do punoga izražaja u uvodnim člancima, objavljivanim u toku 60-tih i 70-tih godina u *Srbskom dnevniku* i u *Zastavi*, a kao sinteza, u Bečkerečkom programu 1869. Isprva Miletić nije imao svoga pisanoga programa, tačno određenog i u pojedinostima razrađenog i formuliranog. Program je bio sama njegova ličnost. Kao pisana podloga smatrao se njegov poznati uvodnik *Na Tucin-dan 1860*, u kojem se nalaze, između ostaloga, i ove historijske riječi:

Ne žalimo za Bachovim Vojvodstvom. Ko je za njim zažalio? Ali, zar osim Bachova Vojvodstva nikakvo drugo nije postojati moglo?... Vojvodstvo – to znači biće političko naroda srbskog s ove strane – saranjeno je; ali koji su ga saranili, zajedno su i još nešto saranili, što više nikad neće vaskrsnuti moći. Vojvodstvo će pak, u preobraženom vidu, ma i bez imena toga, zacelo vaskrsnuti...[9]

Miletić izražava svoju nadu u sporazum sa Mađarima, dakako na osnovi obostranog popuštanja, ali bez konkretnih pojedinosti: on spominje »uslovno skopčanje« Vojvodine s Ugarskom, ali ne kaže u čemu bi se ti uslovi sastojali. Možda je Miletić u to doba Schmerlingova provizorija, namjerno ostao neodređen i nejasan, da ne bi, prije vremena, postavio srpske zahtjeve prije nego što stvari potpuno sazru. Vrenje u zemlji bilo je opće, međunarodna situacija mutna, unutrašnje prilike u državi nesređene, a mađarska vladajuća klasa postavljala je velike zahtjeve i otvoreno težila za hegemonijom.

Međutim, poslije poravnavanja između bečkih i peštanskih vlastodržaca i podjele »interesnih sfera« između dviju vladajućih nacija, osjetila se potreba da Srpska narodna slobodoumna stranka donese i obielodani svoj pisani politički program. To je učinjeno na savjetovanju narodnih predstavnika iz cijele Vojvodine u Velikom Bečkereku 16. I 1869. Ali ni ovom prilikom nisu doneseni stranački statuti, kako to čine današnje političke stranke, nego je samo formuliran jedan globalni politički program, kojega će se držati narodni poslanici Srpske narodne slobodoumne stranke, koji budu izabrani na predstojećim izborima za Ugarski sabor. To je glasoviti Bečkerečki program, koji je zahtijevao:

1) da se, u pogledu narodnosti, zajednički sa Rumunima, Slovacima i Rusinima, zastupa načelo ravnopravnosti svih naroda u Ugarskoj, sa svim posledicama toga načela; a u pogledu srpskog pitanja, da se traži rešenje o zaključcima Blagovještenskog sabora 1861...

2) da se u interesu srpsko-hrvatskog naroda u Trojnoj kraljevini zastupa državnopravna samostalnost i zemljišna celokupnost Trojne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) po načelima i osnovama od Narodne srpsko-hrvatske stranke u Trojnoj kraljevini usvojenima;

3) da se pomažu Rumuni u njihovim zahtevima da Erdelj zadobije svoju zemaljsku avtonomiju, na osnovu ravnopravnosti svih naroda u njemu;

4) da se u interesu potpune samostalnosti i ustavnosti u zemljama ugarske krune, kao i u interesu narodne ravnopravnosti, pobija poravnanje s Austrijom, kao porod neprijateljskog duha spram Slovena...

5) da se, u interesu slobode braće Slovena u Austriji, svakom prilikom zastupaju i pomažu načela koja vode njihovoj državnoj samostalnosti i narodnoj ravnopravnosti, bez povrede ustavnosti uopšte i samostalnosti i celokupnosti zemalja ugarske krune napose;

6) da se, u interesu slobode i samostalnosti hrišćanskih naroda i ujedinjenja naroda srpskog na istoku, preči svaka politika koja ide na održanje Turske ili na osvojenje tih naroda, da se zastupa u tom pogledu načelo nemešanja stranih sila, i da se zauzima za oslobođenje tih hrišćanskih naroda u Turskoj;

7) da zastupnici Srpske narodne stranke sa podobnim, slobodoumnim, opozicionim zastupnicima Slovena i Rumuna u Ugarskom saboru sačinjavaju posebni takozvani politički klub u Saboru i posebnu političko-narodnu stranku izvan Sabora.[10]

[9] Na Tucin-dan 1860. *Srbski dnevnik,* br. 102, 1860.
[10] *Zastava,* 19. I 1869.

Sastavljajući, sa svojim najbližim suradnicima, Bečkerečki program, Svetozar Miletić je već 1869. instinktivno osjećao da je jedina pravilna politika vojvođanskih Srba: politika srdačnog sporazuma i što tješnije suradnje svih ugnjetavanih naroda u Ugarskoj u borbi protiv ugnjetavanja i eksploatacije vladajuće nacije. Miletić je pronicljivo uočio da je nacionalno pitanje u Ugarskoj tijesno i nerazdvojno povezano sa hrvatskim pitanjem, odnosno sa borbom hrvatskog naroda za državnopravnom samostalnošću i zemljišnom cjelokupnošću Trojedne Kraljevine. Najzad, Miletić je s razlogom upozorio na značenje istočnog pitanja, pledirajući za nemiješanje velikih sila i za oslobođenje balkanskih naroda ispod turskog feudalnog jarma.

Korak dalje otišao je Miletić u razrađivanju nacionalnog pitanja u Ugarskoj svojim zapaženim govorima u ugarskom parlamentu i svojim značajnim uvodnicima u vojvođanskoj štampi. Od Miletićevih govora nesumnjivo je najznačajniji njegov govor o nacionalnom pitanju, održan na sjednici parlamenta od 14. XI 1868. U tom govoru Miletić je iznio i obrazložio minimalne zahtjeve nemađarskih naroda, koje je ovako formulirao: 1) da se razni narodi u Ugarskoj priznadu kao narodi; 2) da u pojedinim municipijima bude »merodavan za zvaničnost jezika i tip iste municipije« jezik onoga naroda, koji ima većinu u dotičnoj municipiji; 3) da se pomešane municipije po geografskoj, etnografskoj i administrativnoj mogućnosti zaokružuje po nacionalnostima.[11] Pošto je iscrpno obrazložio i potkrijepio odgovarajućim argumentima svaki od tih zahtjeva, Miletić je na kraju svoga govora postavio peštanskim vlastodršcima nekoliko konkretnih pitanja:

Šta je zadatak Ugarske u tom položaju? Biti štit manjih naroda protivu velikih naroda. Čim se to postići može? Istinitim izmirenjem sviju naroda i narodnosti u Ugarskoj, a to se samo tako postići može, ako jedan narod, jedna narodnost ne bude išla na to da druge narode i narodnosti proguta u sebe, u sebe prelije, nego kad svima narodima, svima narodnostima bude narodnost na političnom polju osigurana. U to ime mi kažemo: dajte svakoj narodnosti na njenom gnjezdu municipijski narodnosni život, a državna sveza neka je pretežno u vašim rukama. Šta vi odgovarate? Vi odgovarate: mi ne znamo za više naroda, za više narodnosti kao takovih u Ugarskoj, mi poznajemo samo jedan politički narod, jednu političnu narodnost, i to madjarsku... Madjari sami priznaju da Madjarske u smislu velikog madjarskog naroda nije bilo – a ja velim da u tom smislu ne može, i neće je ni biti. Izrecimo jasno: sad narodi u Ugarskoj, romanski, srbski itd. već i zbog toga ne mogu dopustiti, da postane veliki madjarski narod od 15, a sa vremenom i od 20–25 miliona, jer bi to baš za njine narodnosti na istoku opasno bilo. Mi hoćemo moguće ravnotežje među narodima na istoku, jer je to jedino osnov i zaloga ravnopravnosti sviju naroda na istoku.[12]

Mađarska vladajuća klasa baš to nije htjela, i zato su vladini poslanici upadali u riječ Miletiću. Predsjednik parlamenta ga je opominjao da završi svoj govor, a vladina većina, prema dobivenim direktivama, odbila je i ovoga puta sve njegove prijedloge i zahtjeve, tako da je nacionalno pitanje u Ugarskoj i dalje ostalo neriješeno.

[11] *Beseda dr Svetozara Miletića, zemaljskog zastupnika, govorena 14. XI. 1868. na Ugarskom saboru u pitanju narodnosti.* Novi Sad, 1868, 10–11.
[12] Ibid. 43–44.

Bosansko-hercegovački ustanak 1875. izazvao je vrenje u svima južnoslavenskim zemljama, a naročito u Srbiji, Crnoj Gori i Vojvodini. Javnost je bila zatalasana rodoljubivim oduševljenjem i zahtjevala nacionalno-oslobodilački rat. Svetozar Miletić je preko novosadske *Zastave* pozivao vojvođanske Srbe da pređu preko Save i Dunava i da se jave u dobrovoljačke legije u predstojećem ratu Srbije i Crne Gore protiv Turske.[13] Do objave rata došlo je 20. VI 1876, a već 4. VII Tisza Kalman, predsjednik mađarske kraljevske vlade, izdao je strogu naredbu svima vlastima u Ugarskoj, kojom zabranjuje svako učestvovanje u ratu, vrbovanje dobrovoljaca, skupljanje novčanih priloga itd.[14] Među prvima koji su bili uhapšeni u Vojvodini nalazio se Svetozar Miletić, iako ga je štitio poslanički imunitet. Ali, vladina većina predala je Miletića sudu, on je izveden pred optuženičku klupu i, nakon duge istrage, pomoću naručenih svjedoka kao veleizdajnik osuđen na pet godina tamnice.[15]

Poslije izlaska iz vackih kazamata, 15. XI 1879, Miletić je bio slomljen ne samo fizički nego i psihički. Istina, kasnije se stanje njegovog zdravlja nešto popravilo, ali to više nije bio onaj stari Miletić, borben i prkosan, pun poleta i samopouzdanja, koji je i riječju i perom budio zaspale energije za nove borbe i nove pobjede. Posljednji put govorio je na sjednici ugarskog parlamenta 25. V 1882, a zadnji broj *Zastave* u njegovoj redakciji izišao je 22. XII 1882. Njegov politički put bio je završen.

Miletića je naslijedio i njegovu političku liniju produžio njegov najbliži suradnik Mihailo Polit Desančić. Evropski obrazovan, đak Bečkog i Pariskog univerziteta, doktor pravnih i političkih nauka, on se istakao već svojim zapaženim člancima i raspravama u listu *Ost und West*, koji je u Beču, na njemačkom jeziku, izdavao istaknuti hrvatski publicista Imbro Ignjatijević Tkalac, uz materijalnu pomoć biskupa Strossmayera, sa zadatkom da obavještava veliku evropsku javnost o nacionalno-oslobodilačkim stremljenjima podunavskih i balkanskih naroda. Na stranicama ovoga lista objavio je Polit Desančić svoje značajne državnopravne i historijske studije i rasprave, u kojima je izložio i razradio svoje dalekosežne političke koncepcije. Već je Skerlić skrenuo pažnju na Politovu raspravu *Narodnost i njen državnopravni osnov*, u kojoj ističe »konfederativnu i republikansku Švajcarsku kao ideal malim balkanskim narodima«.[16] Samo, ni Skerliću nije bila poznata Politova najznačajnija studija *Istočno pitanje i njegovo organsko rješenje*, u kojoj je on konkretno formulirao svoj originalni projekat o formiranju Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije.[17] Na osnovi te studije Polit je obilježen kao ideolog i teoretičar Južnoslavenske federacije, koji je utjecao na formiranje i izgrađivanje državnopravnih i društveno-političkih koncepcija kod kasnijih buržoaskih i socijalističkih teoreti-

[13] Bratu brat, a Turčinu rat! *Zastava*, 21. V 1876.

[14] *Közlöny*, Budapest, 4. VII 1876.

[15] *Besede dr Mih. Polita Desančića*, I. Novi Sad, 1883, 328–376.

[16] Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1906, 257.

[17] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*. Wien, 1862.

čara federacije i konfederacije južnoslavenskih i balkanskih naroda.[18] Prema ocjeni Vase Čubrilovića, Polit »nema Garašaninovih velikosrpskih koncepcija, niti je opterećen srpskim romantizmom kao Vladimir Jovanović ... Mihailu Politu Desančiću mora se priznati da je više nego iko pre njega dao ovoj ideji balkanske saradnje snažnu međunarodnu, političku i pravnu dokumentaciju«.[19]

Od posebnog je značenja Politova borba na parlamentarnom polju. Kao narodni poslanik u Hrvatskom saboru u Zagrebu, u Ugarskom saboru u Pešti i u Srpskom narodnom saboru u Karlovcima, Polit se koristio svakom prilikom da podigne svoj glas protiv nacionalnog ugnjetavanja naših naroda, protiv germanskog imperijalističkog prodiranja na Istok (Drang nach Osten), protiv podjele »interesnih sfera« na Balkanu između velikih sila i protiv svih zavojevačkih agresija na južnoslavenske i balkanske narode. Polit je bio zadnji put narodni poslanik u ugarskom parlamentu od 1906. do 1910. U tom razdoblju istočno pitanje uopće, a makedonsko pitanje napose, bilo je često na dnevnom redu. Jedan od najboljih poznavalaca i tumača istočnog pitanja Polit podnio je nekoliko značajnih interpelacija i održao niz važnih govora o istočnom pitanju, koje je svojom težinom i složenošću izazivalo oštre polemike i diskusije u evropskoj štampi. Povodom krvavih pokolja bugarskih, srpskih i grčkih četnika u Makedoniji 1907, Polit je otvoreno ustao protiv onih mađarskih političara i državnika koji odobravaju i podržavaju austrijsko nadiranje na Balkan:

> Žalosno je što Ugarska ili, tačnije, nekoji madjarski državnici usvajaju austrijsku imperijalističku politiku... Držim da sa Francuskom, Nemačkom i Rusijom neće biti rata, i zato držim da monarhija samo stoga tera imperijalističku politiku da može oduzeti slobodu narodima na Balkanskom poluostrvu. Žalim što u toj akciji učestvuje i Ugarska.[20]

Odlučan protivnik austrijske imperijalističke politike, Polit je bio isto tako dosljedan kritičar imperijalističke politike carističke Rusije, i zato odlučno protivan da Beč i Petrograd sami jednostrano rješavaju složeno makedonsko pitanje, duboko uvjeren da ga oni sami nikada ne mogu riješiti. Polit je pravilno smatrao da se makedonsko pitanje može stvarno i potpuno riješiti samo kao sastavni dio velikog istočnog pitanja, u okvirima Južnoslavenske federacije.

Pored makedonskog pitanja vojvođanska javnost pokazivala je mnogo zanimanja za bosansko-hercegovačko pitanje, koje je bilo na dnevnom redu još od ustanka Luke Vukalovića, pa preko bosansko-hercegovačkog ustanka 1875–1878, a naročito poslije Berlinskog kongresa i austrijske okupacije. Svetozar Miletić i Mihailo Polit Desančić borili su se protiv okupacije Bosne i Hercegovine i sa govorničke tribine ugarskog parlamenta, i preko naše i strane štampe, i u samom narodu, na zborovima

[18] Dr Kosta Milutinović, *Mihailo Polit Desančić kao istoričar*. Novi Sad, 1936, 61–93.

[19] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd, 1958, 261–262.

[20] *Besede dr Mih. Polita Desančića*, deo III, knj. I, 209.

Narodne stranke. Nakon Miletićeva povlačenja iz političkog života borbu protiv okupacije i aneksije nastavio je Polit Desančić i vodio ju je, hrabro i dosljedno, sve do 1914. U svom velikom govoru o istočnom pitanju, održanom u parlamentu 23. X 1907, Polit se kritički osvrnuo i na očajne prilike u Bosni i Hercegovini pod austrijskom okupacijom. On konstatira da u ovim zemljama »ima užasna nezadovoljstva« i navodi, primjera radi, konkretne pojedinosti koje rječito ilustriraju austrijski okupatorski režim.[21]

Početkom 1908. izazvala je razumljivo uzbuđenje u evropskoj javnosti vijest da je Austro-Ugarska dobila od Turske koncesiju za izgradnju željezničke pruge kroz Novopazarski sandžak. Ova koncesija predstavljala je, u stvari, nov dokaz o sve agresivnijoj imperijalističkoj politici Austro-Ugarske na Balkanu. Opasnost se osjetila ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini. O tome se povela riječ i na zasjedanju ugarskog parlamenta u Pešti. Govoreći o izjavi austro-ugarskog ministra vanjskih poslova barona Ehrentala da je sultan dao dozvolu za izgradnju novopazarskosandžačke željezničke pruge, Polit je na sjednici parlamenta od 29. II 1908. rekao između ostaloga:

Izjava g. ministra inostranih dela izazvala je veliku uzbunu kako u Rusiji, tako i u Francuskoj, Engleskoj i u celoj Evropi... U Francuskoj je tako isto veliku uzbunu izazvala izjava barona Ehrentala, jer onde vele da nije istina to da je Austro-Ugarska... izdejstvovala koncesiju s pogledom na sandžačku željeznicu, nego je nju upravo izradila Velika Nemačka... Naša monarhija je potpuno usamljena. Njoj je oslonac Nemačka. Pitam: je li to Ugarskoj od koristi? Kazati nam da u Nemačkoj imamo zaštite, isto je to kao kad bi jagnje tražilo zaštite od vuka...[22]

Politu i ostalim opozicionim poslanicima nemađarskih stranaka u ugarskom parlamentu bilo je jasno da je sandžačka željeznica potrebna u prvom redu hohencolernskoj Njemačkoj u njenom budućem imperijalističkom nadiranju prema Solunu i Carigradu. Mađarskim šovinistima to još nije bilo jasno.

Još veću uzrujanost u javnosti izazvalo je proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine u oktobru 1908. Ovaj samovoljni akt bečke vlade izazvao je tešku i dugotrajnu aneksionu krizu, koja je u jednom trenutku ozbiljno ugrozila evropski mir. U tim sudbonosnim časovima Polit Desančić je podnio interpelaciju predsjedniku peštanske vlade Sandoru Werkerleu, i održao jedan značajan govor, koji je imao snažnoga odjeka ne samo u Ugarskoj nego i u široj evropskoj javnosti. U svom govoru Polit je rekao, između ostaloga:

Mesecima traje zapeto stanje među Srbijom i našom monarhijom, a to zapeto stanje dovodi u opasnost evropski mir, šta više prema izvesnoj eventualnosti može dovesti do evropske konflagracije... Aneksija može na Balkanu značiti permanentno vrenje. Ni naša monarhija ne može reći: »L'Europe c'est moi!«... Ali, s druge je strane položaj prema evropskoj situaciji vrlo zapet, da ne reknem: opasan. Onoga časa, kad je Srbija izdala onu pomirljivu notu, te ju je saopštila velikim silama,

[21] Ibid. deo III, knj. I, 212–213.

[22] Ibid. deo III, knj. I, 299.

već su pošli bili ruski dobrovoljci iz Odese u Beograd. Danas, onde možda već ima ruskih dobrovoljačkih trupa, u Beogradu su već kozaci... To je danas međunarodno pitanje.[23]

Politov govor bio je prekidan čestim upadicama i protestima od strane vladinih poslanika, ali je bio zapažen i publiciran ne samo u južnoslavenskoj i mađarskoj nego i u francuskoj, engleskoj i ruskoj štampi. Ali, predsjednik vlade Wekerle nije uopće odgovorio na ovu interpelaciju, niti je reagirao na Politov govor. Prema savjetu velikih sila, Srbija je morala priznati aneksiju Bosne i Hercegovine, i na taj način je rat izbjegnut.

Posljednji put govorio je Polit u peštanskom parlamentu 27. I 1910. On je i tom prilikom dodirnuo pitanje aneksije: »Ja držim, da je za Ugarsku i za mađarski narod aneksija Bosne i Hercegovine nešto vrlo opasno, upravo da je to velika nesreća. Ako je za Srbiju, za srpski narod, aneksija Bosne i Hercegovine velika nesreća, to je još mnogo veća nesreća za Ugarsku i za mađarski narod... Ko tera austrijsku istočnu politiku, a ovamo hoće da tera protivaustrijsku unutarnju politiku, taj se nalazi u protivslovlju. Ko tera austrijsku istočnu politiku, taj mora povući konsekvencije i Beču se pokoriti.«[24] Od pada Bachova apsolutizma, punih 40 godina, sve do uoči prvog svjetskog rata, Polit je predstavljao vojvođanske Srbe u borbi protiv vladajućih klasa Beča i Pešte.

Usporedo i istovremeno s političkom borbom vojvođanskih opozicionih poslanika u ugarskom parlamentu odvijala se i borba predstavnika vojvođanskih građanskih stranaka i grupa u Srpskom narodnom saboru u Srem. Karlovcima protiv hegemonije crkvene hijerarhije. Iako je ta borba bila ograničena uglavnom na problematiku crkveno-školske autonomije i na unutrašnja pitanja srpske pravoslavne crkve na teritoriju karlovačke mitropolije, ipak je ova borba u toku svoga daljega razvoja postepeno dobijala sve izrazitiji društveno-politički karakter i klasno obilježje. Suprotnosti između mlade srpske građanske klase, sa jedne strane, i crkvenih feudalnih velikodostojnika, sa druge strane, vremenom su se sve više zaoštravale i pretvorile u borbu između buržoazije i klerikalizma. Ova borba trajala je decenijama, prolazila je kroz razne faze i peripetije, prenijela se iz karlovačkog sabora u narodne mase, i završila konačnom pobjedom buržoazije nad klerikalizmom.

II

Dalekosežne koncepcije o rješenju našeg nacionalnog pitanja u okviru Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije izazvale su oštru reakciju u redovima velikosrpske buržoazije u Vojvodini. Glavni predstavnik i nosilac velikosrpske politike u ovim krajevima bio je novinar i publicista Jaša Tomić. Prema ocjeni Vase Stajića, Tomić je »doneo

[23] Ibid. deo III, knj. II, 82–85.

[24] Ibid. deo III, knj. II, 144–146.

sobom oluj bratoubilačkog rata, srozao ceo politički život Srba u Vojvodini na jednu neplodnu desetogodišnju borbu protiv patrijarha Brankovića, koji nije bio isto što German Andjelić, i stalno i do smrti radio protiv ideje narodnog jedinstva srpsko-hrvatskog i protiv kritičke škole u srpskoj istoriografiji, samo da bi što jače izolovao narod svoje stranke od njegove bolje inteligencije.«[25] Dok je Svetozar Miletić vodio smišljenu zajedničku borbu svih ugnjetavanih i izrabljivanih naroda u Ugarskoj protiv dominacije vladajuće mađarske nacije, dotle je Jaša Tomić pokušavao da rasturi ovaj savez i da paktira sa pojedinim mađarskim opozicionim buržoaskim strankama, koje su – čim su došle na vlast – zaboravile na data obećanja i vodile ugnjetačku i hegemonističku politiku. Dok je Polit Desančić dosljedno isticao i popularizirao misao oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda na bazi federacije, dotle je Jaša Tomić cijeloga života propagirao ideju o Velikoj Srbiji pod hegemonijom Beograda i pod dominacijom radikalske velikosrpske buržoazije. Socijalista u ranoj mladosti, Tomić je ubrzo napustio radnički pokret, prešao u radikale, usvojio u potpunosti velikosrpsku ideologiju Nikole Pašića i postao u toj mjeri reakcionaran da je pisao i štampao pamflete protiv socijalizma, ideala svoje mladosti.[26] Poslije krvavih štrajkova poljoprivrednih radnika, da bi pridobio agrarni proletarijat za Radikalnu stranku, Tomić je neko vrijeme pledirao da se veliki manastirski posjedi parcelišu i daju pod zakup bezemljašima, ali je i dalje ostao protivnik agrarne reforme i propagirao održavanje ne samo malog nego i srednjeg posjeda.

U borbi između stare, tradicionalističke i nacionalističke škole Pante Srećkovića u srpskoj historiografiji, i nove, kritičke i naučne škole Ilariona Ruvarca, Tomić se opredjelio za staru školu, negirajući vjerodostojne historijske izvore i falsificirajući historijske činjenice. O tome rječito govore, između ostaloga, Tomićevi spisi o Makedoniji i makedonskom pitanju, koje je u toku balkanskih ratova postalo goruće. Stojeći na velikosrpskim pozicijama, Tomić je negirao čak i sam geografski pojam Makedonije.[27] Ilustracije radi, citirat ćemo samo jedan pasus kojim je Tomić pokušao da dokaže davnašnji isključivo srpski karakter Makedonije:

> Stari spomenici u Maćedoniji svedoče da su u srednjem veku živeli i vladali tamo Srbi. To svedoče srpske kule i dvorovi, srpske crkve i manastiri. To svedoče grobovi srpskih svetaca... Tih tragova srpskoga života u Maćedoniji ima stotinama, ima ih takoreći na svakom kilometru. Spomenuću samo manastir Lisolaj kod Bitolia. To je još zadužbina kralja Radoslava... U Serezu je grad cara Dušana... U Prilepu i Štipu su gradovi Kraljevića Marka. Pred samim Prilepom gradom, gde su čuvane kule Kraljevića Marka, bilo je na 70 srpskih crkava.[28]

[25] Vasa Stajić, *Jovan Jovanović-Zmaj*. Novi Sad, 1933, 123–124.

[26] Jaša Tomić, *Hoćemo li u socijaliste?* Novi Sad, 1904. Osim ove brošure, koja pokazuje dokle je otišao u svome renegatstvu i u svojoj demagoškoj borbi protiv socijalista, Tomić je u štampi objavio niz članaka u izrazito protusocijalističkom duhu.

[27] Jaša Tomić, *Rat u Maćedoniji i Staroj Srbiji 1913. godine*. Novi Sad, 1914, 22.

[28] Ibid. 24.

Međutim, i pored svega toga što je na sve moguće načine dokazivao da je Makedonija oduvijek bila i ostala srpska,[29] Tomić je nakon završenih balkanskih ratova sasvim ozbiljno pokušavao da uvjeri javnost u hitnu potrebu planskog i sistematskog – posrbljavanja Makedonije! Sav u teškim unutrašnjim proturječnostima, Tomić je predlagao da se Makedonija srbizira prema – pruskom primjeru! Kao što su pruski junkeri germanizirali slavenske krajeve Pruske, tako je isto trebalo – prema pruskom receptu – posrbiti Makedoniju. Tomić sasvim konkretno predlaže: »Mnogo su temeljnije radili Nemci, kada su počeli da naseljavaju Nemce u zapadnoj Prusiji i Poznanjskoj, da bi suzbili Poljake. Iz njihova naseljeničkog rada moglo bi se štošta i naučiti«.[30] Tomić iznosi niz konkretnih primjera iz historije kolonizacije i germanizacije slavenskih krajeva Pruske, s očiglednom namjerom da ovi primjeri posluže kao obrasci pri srbiziranju Makedonije. Mogao bi se navesti još čitav niz dokaza, koji bi posvjedočili njegovu ekskluzivnu velikosrpsku politiku, koja je negirala ostale južnoslavenske narode.

Krajem XIX vijeka dolazi do jačeg razvoja industrije u Vojvodini, naročito po gradovima, gdje se formira radnička klasa i udaraju prvi temelji socijalističkom pokretu. Prvi socijalisti javljaju se u Novom Sadu, Pančevu, Vršcu i drugim vojvođanskim gradovima već početkom 70-tih godina, u doba Svetozara Markovića, koji je zajedno sa Đokom Mijatovićem, prvim vojvođanskim socijalistom, i njegovom grupom, pokrenuo *Jednakost*, prvi vojvođanski socijalistički list, koji se pojavio u Novom Sadu 1. VI 1872.[31] Ali, tek kasnije, zbog prevladavanja kapitalizma u tadašnjoj, još polufeudalnoj Ugarskoj, kao izraz klasnih suprotnosti, dolazi do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske, sa centralnim rukovodstvom u Pešti, 1890. Kasnije, radi efikasnije propagande socijalističkih ideja i uspješnije organizacije radničkog pokreta, formirani su posebni agitacioni odbori za vojvođanske Srbe, Bunjevce, Slovake, Rumune i Nijemce. Ovi agitacioni odbori znatno su pridonijeli slozi između mađarskih i nemađarskih radnika i omogućili zajedničku borbu protiv istovetnog klasnog neprijatelja. Na socijalističkim zborovima i konferencijama u vojvođanskim gradovima i većim mjestima sudjelovali su, obično u podjednakom broju, partijski prvaci svih naših naroda, a svaki je govorio na svom materinjem jeziku. Socijalistička štampa izlazila je ne samo u Pešti na mađarskom jeziku nego i u nacionalno-političkim centrima ostalih nemađarskih naroda na njihovim jezicima. Tako je u Novom Sadu izlazio dnevni list *Sloboda*, organ Srpsko-bunjevačkog odbora Socijaldemokratske partije. Taj list je znatno pridonio jačanju radničkog pokreta i širenju socijalističkih ideja među širokim radnim masama. Preko toga lista vojvođanski socijalistički prvaci vodili su uspješne polemike sa buržoaskom štampom, naročito sa

[29] Ilarion Ruvarac, O radu Miloša Milojevića u »Glasniku«. *Letopis Matice srpske*, 115, 172–178.

[30] Jaša Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima?* Beograd, 1914, 47.

[31] *Izabrani spisi Đoke Mijatovića*. S predgovorom i u redakciji K. Milutinovića i M. Kostića. Edicija »Prvi socijalisti u Vojvodini« III. Novi Sad, 1956.

novosadskom *Zastavom*, koja je pod uredništvom Jaše Tomića vodila demagošku borbu protiv socijalista, sijući šovinističku mržnju među našim narodima. Dok je *Sloboda* stalno povećavala svoj uraž i Socijaldemokratska partija hvatala sve dublji korijen u radnim masama, Tomićeva *Zastava* je, braneći ugrožene klasne interese velikosrpske buržoazije, postepeno gubila teren u narodu, naročito među seljaštvom i mlađom, naprednom inteligencijom.

Protiv velikosrpske politike Jaše Tomića i Radikalne stranke otvoreno ustaje i novoformirana Demokratska stranka pod rukovodstvom braće Jakšića, osnovana u Kikindi, u Banatu. Ta nova stranka pokreće i svoj organ *Srpski glas*, sa širokim demokratskim programom. U listu surađuju: Tihomir Ostojić, Vasa Stajić, Pera Konjović, Milutin Jakšić, Žarko Jakšić i drugi, a glavni urednik bio je Vasa Jakšić. Rukovodstvo nove stranke nastoji da uspostavi vezu sa mađarskim opozicionim strankama sa građanske demokratske ljevice, ali do stvarne suradnje sa konkretnijim rezultatima nije došlo, jer je Demokratska stranka imala radikalniji program i težila potpunijem rješenju nacionalnog pitanja u Ugarskoj nego mađarske opozicione stranke, koje su insistirale na održavanju integriteta i cjelokupnosti zemalja sv. Stjepana i, u krajnjoj liniji, na hegemoniji Pešte. Mnogo uspješnija bila je suradnja Demokratske stranke sa Hrvatsko-srpskom koalicijom na jednoj širokoj južnoslavenskoj platformi. Iako nije provela svoju političku organizaciju i nije samostalno istupala na parlamentarnim izborima, ta nova stranka aktivno je sudjelovala u borbi protiv nabujalih nacionalističkih i šovinističkih strasti među našim narodima.

Početkom XX vijeka broj opozicijskih poslanika nemađarskih naroda u peštanskom parlamentu bivao je sve manji i manji, zbog bezobzirne mađarizacije, s jedne strane, i grubih zloupotreba i falsifikata prilikom poslaničkih izbora, s druge strane. Reakcionarni Aponjijev školski zakon, prožet velikomađarskim šovinizmom, imao je za cilj da ubrza proces nasilne mađarizacije.

Prema zvaničnoj mađarskoj statistici iz 1910, od 18,264.533 stanovnika u Ugarskoj bilo je 9,944. 627 Mađara, a 8,319.906 Nemađara. Međutim, od 16.530 osnovnih škola u Ugarskoj bilo je 13.026 mađarskih škola, a svega 3.504 nemađarskih. Pa i od toga nesrazmjerno maloga broja nemađarskih škola otprilike samo jedna polovina imala je nastavni jezik pojedinih nemađarskih naroda, dok je druga polovina imala i mađarski jezik kao obavezni nastavni jezik. U jedinoj srpskoj gimnaziji u tadašnjoj Ugarskoj, u novosadskoj gimnaziji, historija srpskog naroda nije se smjela predavati kao poseban predmet, nego samo historija jugoslavenske književnosti. Isti je slučaj bio sa nacionalnom historijom i u gimnazijama ostalih nemađarskih naroda u Ugarskoj.

Prvi balkanski rat izazvao je golemo oduševljenje širom slavenskog juga i probudio nove nade i kod širokih masa ugnjetavanih južnoslavenskih naroda na teritoriji Habzburške monarhije. Zatalasali su se i naši narodi u Vojvodini. Dakako, represalije peštanskih vlastodržaca nisu izostale. Kada su raspisani naknadni izbori u Kikindi za jedno ispražnjeno poslaničko mjesto u proljeće 1914, sve tri srpske opozicione

stranke (Liberalna, Radikalna i Demokratska) solidarno su istakle za svoga zajedničkog kandidata Mihaila Polita Desančića. Za njegov izbor agitirali su i socijalisti. Ali, Polit nije smio biti izbran ni po koju cijenu. Tadašnja mađarska kraljevska vlada sa grofom Tiszom na čelu, bojala se njegove kritike. Usprkos velikom oduševljenju birača, Polit je morao podleći režimskom kandidatu.[32]

Uoči prvog svijetskog rata u ugarskom parlamentu nije bilo više ni jednog srpskog opozicionog poslanika iz Vojvodine. Glas slobodarske, demokratske Vojvodine bio je umukao.

III

Već prvih dana rata otpočela su masovna hapšenja Srba u čitavoj Vojvodini, a naročito u pograničnim krajevima, u južnom Banatu i južnom Srijemu. Svi vojni kazamati i civilni zatvori bili su prepuni. Već 4. VIII 1914. prestali su izlaziti svi srpski opozicioni listovi u Vojvodini. Glas javnosti bio je ugušen. Tadašnji komandant Petrovaradina general Gživinski prijetio je da će u krvi uništiti svaki neprijateljski pokušaj prijekim sudovima i kaznenim ekspedicijama.[33] Civilne vlasti nisu zaostajale za vojnim. Novosadski veliki župan Bela Matković, pomađareni Bunjevac, objavio je 15. VIII 1914. proglas, u kome je upozoravao na primjer sela Jarka, koje je zbog »buntovničkog držanja« sravnjeno sa zemljom, a stanovništvo pobijeno i rastureno.[34]

Početkom oktobra 1914, kada su austro-ugarske divizije u Srbiji pretrpjele teške poraze i kada je srpska vojska prešla u Srijem, teror austromađarskih vlastodržaca uzimao je sve više maha. Sumnjičenja, špijunaže i denuncijacije su svakodnevno kosile sve nove i nove žrtve. Hapšenja i interniranja postajala su sve masovnija. Među interniranima se nalazio čak i stari, osamdesetogodišnji Polit Desančić. Zatvarani su ne samo Srbi iz gradova i varošica nego i oni sa sela.[35]

Što je rat duže trajao i tražio sve veće žrtve, nezadovoljstvo je obuzimalo sve šire narodne mase. Vojnici na frontu, naročito oni iz redova ugnjetavanih naroda, svjesni da se bore za tuđe interese, u jednom imperijalističkom ratu koji se otegao unedogled, sve su češće sebi postavljali pitanja: »Za koga da ratujemo?« – »Za što da se tučemo?« – »Zašto svoju krv da lijemo?« Odgovori su se nametali sami od sebe. Dok su njihove porodice u pozadini trpile glad i oskudicu, iz dana u dan sve težu, dotle su vojnici sabotirali bečku ratnu mašinu, koja je već sredinom 1917. počela da pokazuje simptome kvarenja i demoralizacije. Jedan

[32] Nikoli Tabakoviću, višem savjetniku mađarskog kraljevskog ministarstva domobranstva u Pešti.

[33] Svetislav Banica, Interniranje i proganjanje vojvođanskih Srba. *Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918.* Novi Sad, 1929, 6–7.

[34] Ibid. 6–7.

[35] Ibid. 8–10, 11–13. Spisak interniranih u ovom članku daleko je od potpunosti. Rađen bez arhivskih istraživanja, uglavnom na osnovu usmenih pričanja savremenika, spisak ima propusta i praznina.

očevidac veli: »Marš-bataljoni, koji su odlazili na front, često su bili prepolovljeni, dok nisu stigli na front. Dok su jedni kvarili oči, drugi bušili uši, treći štrcali gas u nos, pravili rane te odlazili u bolnice, dotle su drugi jednostavno napuštali svoje jedinice i sa punom ratnom spremom krili se po salašima i šumama i zadavali velike neprilike i posla žandarmeriji.«[36] Broj vojnih bjegunaca toliko je narastao da su se krajem 1917. formirali čitavi odredi bjegunaca, koji su u narodu nazivani »zelenokadrovcima« ili »logošima«. Njih je bilo u svima jugoslavenskim krajevima Austro-Ugarske, a naročito u Vojvodini, Srijemu i Slavoniji. Njihovo glavno uporište bilo je u Fruškoj Gori. Najpoznatiji rukovodilac »zelenokadrovaca« u Vojvodini bio je Branko Mirosavljević Ćupar iz Srbobrana: »To je bio mlad, otresit i prirodno inteligentan čovek. Služio je kod 86 regimente u Subotici. Njegovi podvizi i trikovi sa izigravanjem i proigravanjem austro-ugarskih vojnih vlasti prosto su fantastični. Njega su najzad uhvatili početkom 1918 i te iste streljan je u Budimpešti«.[37] Protiv »zelenokadrovaca« preduzimane su stroge mjere i oni su bezobzirno kažnjavani, ali se njihov pokret nije dao ugušiti: »Vojni zatvori početkom 1918. godine bili su puni logoša, koje su sa prvim maršbataljonima, bez oružja, u zatvorenim vagonima slali na frontove, praćene jakom stražom vernih i odanih vojnika. Međutim, i to nije pomoglo, pošto su smeli i odlučni logoši vadili patose na vagonima i ispred samih straža odlazili, provaljujući sa oružjem i životnim namirnicama.«[38] Širom Fruške Gore orila se pjesma:

Kukuruzi zeleni,
Logoši se sastali,
Sastali se pa divane
Kako da se brane;
Sakrili se svi za kupu,
Da džandare tuku...

Nije pretjerano tvrđenje da je, pred kraj rata, »jedna petina vojne snage Austro-Ugarske bila u zelenom kaderu« i da je u »unutrašnjosti zemlje iznutra činila opasnog neprijatelja ratujućem režimu i militaristima bečkoga Bal-placa.«[39] To je nesumnjivo tačno. Međutim, ne može se prihvatiti jednostrano tvrđenje Pavla Tatića da su »naši vojvođanski logoši bili najverniji i najpouzdaniji gardisti narodnih veća koja su, pod vodstvom narodnih prvaka, prihvatili opštinske uprave u svoje ruke od dotadašnjih austro-ugarskih prestavnika vlasti«.[40] Samo se jedan dio »zelenokadrovaca« zadovoljavao nacionalnim oslobođenjem naših naroda u Vojvodini od tuđinske vlasti; drugi dio je poslije 1918. ušao u novu borbu, u borbu za socijalno i ekonomsko oslobođenje radnog naroda, za društveni preobražaj.[41]

[36] Pavle Tatić, Vojni begunci. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 14.
[37] Ibid. 15.
[38] Ibid. 15.
[39] Ibid 16.
[40] Ibid. 16
[41] Prema saopćenju dra Sime Aleksića, socijalističkog poslanika u Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 1918, manji je dio zelenokadrovaca u Vojvodini bio nacionalistički orijentiran, dok je veći broj bio socijalistički opredijeljen.

U toku prvog svjetskog rata Vojvođani su aktivno sudjelovali i u jugoslavenskom dobrovoljačkom pokretu, prvo u Srbiji, a ubrzo zatim i u Rusiji. U Srbiji su formirani dobrovoljački odredi već u drugoj polovini 1914. U te odrede svrstali su se naročito zarobljenici i izbjeglice sa teritorije Vojvodine. Dobrovoljci iz Srijema formirali su svoj poseban »Sremski odred«. Dobrovoljci iz Banata, Bačke i Baranje borili su se u odredima Vojina Popovića, Voje Tankosića i u drugim jedinicama. Prema svjedočanstvu jednoga učesnika: »Bilo ih je oko 10.000. Mnogi su od njih izginuli, zarobljeni, a neki i streljani od neprijatelja. Oni su se 1914 i 1915. borili na oba fronta, austrougarskom i bugarskom. Ostatak se povukao preko Albanije sa srpskom vojskom...«[42] Ovi vojvođanski dobrovoljci borili su se i na solunskom frontu; veća polovina je izginula na bojnom polju.[43]

Jugoslaveni u austro-ugarskoj vojsci masovno su se predavali Rusima, ne želeći da se bore na strani centralnih sila. Već prvih mjeseci rata oni su se počeli obraćati srpskom poslanstvu u Petrogradu s molbom da kao dobrovoljci budu upućeni u Srbiju. U proljeće 1915. *Ruskoe slovo* donijelo je vijest da se 52.000 Jugoslavena prijavilo da želi poći »na rad« u Srbiju. Među njima bio je znatan broj Vojvođana. U Rusiji su formirane dvije posebne dobrovoljačke divizije. U prvoj diviziji bilo je četiri jedinice, od kojih su dvije bile formirane od Vojvođana.[44] Karakteristična je pojava da je među vojvođanskim dobrovoljcima bilo »i nazarenaca, koji u c. i k. vojsci ne htedoše da prime pušku, ali ovde niko neće da ostane iza braće svoje«.[45]

U pozadini naročito je bila značajna akcija na zbrinjavanju izbjegličke djece iz pasivnih krajeva Bosne, Hercegovine i Dalmacije, gdje se formalno umiralo od gladi. U Zagrebu je formiran Središnji odbor, koji je prihvatao izbjeglu djecu i smještao ih po privatnim kućama, internatima i bolnicama u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu.[46] Ubrzo poslije Zagreba, osnovan je u Novom Sadu Središnji odbor za Bačku, Banat i Baranju.[47] Djeca su smještana ne samo po gradovima nego i po selima. Oni koji nisu bili u mogućnosti da prime djecu na stan i hranu, odazvali su se novčanim prilozima, odijelom ili živežnim namirnicama. U ovoj humanoj akciji sudjelovala je gotovo čitava Vojvodina. Na ovaj način spaseno je od smrti oko 10.000 djece.[48]

U nedostatku sprske štampe vojvođanski Srbi bili su upućeni na hrvatsku štampu, naravno na onu južnoslavenski orijentiranu. Dok na teritoriji Ugarske nije smio da izlazi ni jedan jugoslavenski list, i dok su čak i mađarski opozicioni listovi bili okrutno kljaštreni od pretjerano rev-

[42] M. Vujković, Dobrovoljački pokret. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 17–18.
[43] Ibid. 18.
[44] Stevan Brkić Margićanin, Vojvođani kao vojnici Prve srpske dobrovoljačke divizije. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 22.
[45] Ibid. 22.
[46] Mita Đorđević, Odbor za smeštanje dece iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije. *Spomenica*, 23.
[47] Ibid. 24.
[48] Ibid. 26.

nosne cenzure, dotle je hrvatska štampa pisala znatno slobodnije i bila relativno manje cenzurirana od mađarske štampe. Od tadašnje hrvatske štampe cenzura je naročito paziła na pisanje *Hrvatske države*, organa Starčevićeve Hrvatske stranke prava, i *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba*, organa južnoslavenski orijentirane grupe dra Srđana Budisavljevića, koja je stajala izvan tadašnjih stranaka. Oba ova opoziciona lista budno su pratila društveno-političke događaje ne samo u Hrvatskoj nego i u ostalim južnoslavenskim i podunavskim zemljama i obavještavala javnost tadašnjim uobičajenim ezopovskim jezikom, u manje ili više prikrivenim aluzijama i nagovještajima. Tako su oba ta lista, s vremena na vrijeme, donosili i posebne dopise iz Vojvodine, od svojih dopisnika, stalnih i povremenih, sa željom da obavijeste južnoslavensku javnost i o narodnom raspoloženju u onim našim zemljama i pokrajinama u kojima osim režimskih listova nije bilo druge štampe. Novosadski dopisnik *Glasa SHS*, u svom *Pismu iz Bačke*, datiranom u Novom Sadu 14. I 1918, pisao je, između ostaloga:

U borbi za narodno ujedinjenje i slobodan život, koja je obuzela sve napredne duhove na Slovenskom Jugu, najmanje se čujemo mi, Srbi iz Ugarske. Uveravajući Vas da smo mi odavde uz Vas, koji se borite za našu narodnu slobodu i samostalnost, ja ću da vam reknem zašto se naš glas u ovo vreme tako malo čuje. Pre svega, mi nigde i ni na koji način ne možemo da govorimo javno, da bismo upoznali naše prijatelje i neprijatelje sa našim željama i našim mislima. Odmah u početku rata obustavljeni su svi naši politički dnevnici i književni časopisi, a naši najbolji ljudi strpani su u zatvor. To stanje, jedva održivo, traje sve do danas, kroz pune tri i po godine. Posle Ruske velike revolucije u mnogim krajevima monarhije se osetio malko svežiji dah i popustio strašni pritisak – negde je došlo i do amnestije – samo je kod nas u Ugarskoj ostalo sve po starom. Doduše, mi Srbi iz Ugarske imamo u peštanskom saboru nekih sedam žalosnih poslanika koji su pravoslavne vere– ne može se reći da su Srbi, jer po duši i osećaju nisu, nego samo po imenu – ali se oni ne mogu uzeti kao zastupnici našeg naroda, jer su članovi i robovi Tisine stranke rada. Za ovih pet godina kako imaju mandat, od tih sedam žalosnih »narodnih« poslanika nikad nijedan nije ni jednu reč progovorio u saboru. Oni nisu nikad ni bili pravi pretstavnici našeg naroda.

Mi smo prvi na udarcu, bez ikakve slobode ili narodne autonomije, predani na milost i nemilost madjarskim vlastodršcima ... Zato, ne zaboravite na nas, kad javno govorite. Govorite i u naše ime, braćo! Mi ćemo vam se znati odužiti za pomoć koju ćete nam ukazati... Mi, koji smo dali Slovenskom Jugu velikog učitelja Dositeja, pjesnika Zmaja i Jakšića, i narodnog borca Miletića, mi ćemo se još umjeti boriti zajedno sa vama, Hrvati i Slovenci, da dobijemo ono što moramo dobiti: slobodu i samostalnost.[49]

Deklaracija Jugoslavenskog kluba o potrebi ujedinjenja »svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habzburško-lorenske dinastije«[50] – koju je u bečkom parlamentu pročitao predsjednik Jugoslavenskog kluba, dr Anton Korošec 30. V 1917. – izazvala je razne komentare, diskusije i polemike. Jedni su je prihvatili bez rezerve, drugi sa izvjesnim

[49] Pismo iz Bačke. *Glas SHS*, 17. I 1918.

[50] Dr Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb, 1920, 94.

ogradama, treći su je dočekali grobnom šutnjom, četvrti su je odbacivali. Od vojvođanskih političkih stranaka i grupa liberali, demokrati i socijalisti nisu u javnosti davali nikakve političke izjave za sve vrijeme rata i prešli su šutke i preko Majske deklaracije. Jedino je predsjednik Srpske narodne radikalne stranke dr Đorđe Krasojević dao jednu izjavu, datiranu u Sremskim Karlovcima »na Sv. Savu 1918 godine«. Dakle, ravno pola godine poslije donošenja Majske deklaracije, u znatno drugim prilikama i pod drugim uvjetima. Krasojevićevu izjavu, datu u ime stranke, donijeli su zagrebački listovi. U izjavi Krasojević kaže: »Srpska narodna radikalna stranka ne smatra spomentu deklaraciju kao alfa i omega celoga ovoga pitanja, a to s tim manje što mnoge pojedinosti nisu dovoljno precizirane«. Prelazeći na pitanje južnoslavenskog ujedinjenja, Krasojević veli:

Naglašujem da Srpska radikalna stranka u programu svom još od početka zastupa iskreni demokratizam i samoopredeljenje naroda, to jest da u svakoj zajednici bude očuvano narodno ime, kulturni i ekonomski razvitak i sve ono, što je jednom narodu potrebno i sveto. Srpski narod, koji je eminentno demokratski narod, zastupa, mogu kazati, u celini svojoj ovo stanovište. To stanovište zastupa i onaj deo Srpske narodne radikalne stranke, koji ispoveda da su Hrvati, Slovenci i Srbi jedan narod s tri imena, a to stanovište zastupa i onaj deo Srpske narodne radikalne stranke, koji ispoveda da su Hrvati, Slovenci i Srbi najbliža slovenska braća, koji imadu vrlo mnogo zajedničkoga i koje goni potreba njihova života da budu u zajednici. No, razume se, i ova formalna razlika ne može da bude prepreka glavnome smeru, pa zato mogu otvoreno reći da Srpska narodna radikalna stranka u stvaranju jugoslavenske zajednice neće biti poslednja, nego će se boriti rame uz rame sa svima onima, koji budu iskreno radili na njenom ostvarenju.[51]

Ta Krasojevićeva izjava, u tadašnjem općejužnoslavenskom raspoloženju koje je obuzelo sve hrvatske stranke osim frankovaca, izazvala je razne komentare, manje ili više nepovoljne. Zagrebački list *Hrvatska država* ovako komentira Krasojevićevu izjavu:

Nas ova izjava Srpske narodne radikalne stranke veseli kao korak naprijed ka koncentraciji svih narodnih sila, ali nas apsolutno ne može zadovoljiti. Preduvjet je svega princip narodnog jedinstva. Onaj dio Srpske narodne radikalne stranke, koji smatra Hrvate, Slovence i Srbe samo »najbližom slovenskom braćom«, isključuje se, na žalost, iz suradnje. To je prvi, predhodni uvjet, jer taj jedini vodi logičnoj konsekvenciji: sloboda i ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba.[52]

Radikali su, naravno, pokušali da se brane. Trebalo je odreći se, makar i formalno, ranijih, velikosrpskih tradicija Radikalne stranke. Trebalo je, makar samo prividno i prelazno, emancipirati se poznatih ultranacionalističkih i šovinističkih učenja Jaše Tomića. Trebalo je osloboditi se zasluženog naziva »srpskih frankovaca«. O tome pokušaju govori ova karakteristična *Izjava Srba radikala:*

Cela srpska radikalna stranka prihvata danas kao jedan čovek velika demokratska načela jugoslavenske zajednice i samoodredjenja našega naroda sa tri imena. Neka vas ni najmanje ne plaši ona klauzula da ima jedan deo Srba radikala »koji ne

[51] Ibid. 117.
[52] Izjava Srpske narodne radikalne stranke. *Hrvatska država,* Zagreb, 8. II 1918.

ispoveda načelo jedinstva«. Ovo je manjina, koja baš ne može da prekine sa svim stranačkim tradicijama. Ali jamčimo vam da će i ona vrlo uskoro prihvatiti načela tro.menog naroda. Da se sada može održati sednica centralne uprave stranke ili zbor otpala bi i ova poslednja klauzula. O tome možete biti uvereni. Ova »formalna razlika«, kao što je zove naš pretsednik g. dr. Krasojević, ne može da bude prepreka glavnom smeru jugoslavenske zajednice... Bez obzira na prijašnju stranačku pripadnost, bez obzira na ime i tradicije stranke, kojima smo pripadali, mi svi moramo stvoriti nešto novo i veliko i svi se okupiti pod barjakom Jugoslavije.[53]

Međutim, ne samo politički krugovi nego i široka javnost i u Hrvatskoj, i u Vojvodini, i u ostalim južnoslavenskim zemljama, odmah je osjetila da su ovo samo lijepe riječi, koje imaju za cilj da prikriju pravo stanje stvari. Ni onda kada su objavljivali ovakve na izgled južnoslavenske deklaracije preko zagrebačke štampe vojvođanski radikali nisu željeli da se okupe »pod barjakom Jugoslavije«, nego su i dalje priželjkivali samo ujedinjenje svih srpskih zemalja u okviru Velike Srbije. Još iste godine, kada se bude stavilo na dnevni red pitanje ujedinjenja južnoslavenskih zemalja i pitanje stvaranja zajedničke južnoslavenske države, vojvođanski radikali, pod vodstvom svoga šefa Jaše Tomića, grubo će demantirati južnoslavenske deklaracije svoga nominalnog šefa Đorđa Krasojevića, i pokazat će i riječima i djelima da su bili i ostali – srpski frankovci.[54]

Početkom januara 1918, prema naređenju peštanske vlade, pušteni su iz internacije mnogi politički krivci, koji su bili internirani još od početka rata. Među njima se nalazio i Jaša Tomić. Njegov povratak u Novi Sad izazvao je razne komentare. Njegove pristalice, naravno, dočekale su ga s oduševljenjem, a među protivnicima podstakao je staro borbeno raspoloženje. No, najinteresantniji bili su komentari u Zagrebu. Tako, *Hrvatska država*, glavni organ Starčevićeve stranke, pisao je:

Jaša Tomić! Jaša s nožem... Ime mu je i ekskluzivno srpskoj politici zvučilo nekako čudno, tamno, urotnički... Mi zaboravljamo da je on nas, Hrvate, nijekao, krstio »plaćenicima Austrije«, »kreaturama Beča« i – vidimo danas u njemu samo jednog zastupnika srpskog naroda u Ugarskoj, jednog borca za slobodu svoga, dakle i našega naroda.

Mi ga danas kao takova pozdravljamo: mi, starčevićanci, pravaši, stekliši, »srbožderi«, mi, njega srpskog radikala. »Nijekasmo« se, dok se nijesmo vidjeli umirati! Smrt nam je bila dokazom života... »Divide et impera...« sada, koga je porodila majka![55]

Ali, uzalud su bili ovi pokušaji sa hrvatske strane da se Jaša Tomić pridobije za jednu razumnu, lojalnu srpsko-hrvatsku suradnju, koja bi bila usmjerena formiranju zajedničke južnoslavenske države. Jaša Tomić

[53] Izjava Srba radikala. *Glas SHS*, 9. II 1918.

[54] Radikalski novinar Milan P. Đorđević u knjizi *Srbija i Jugoslaveni za vreme rata 1914–1918* (Beograd, 1922, 128–129, 132–133), punoj mistifikacija pripisuje Krasojevićevoj izjavi daleko veći značaj nego što ga ona ima. Autor ide očevidno za tim da pošto-poto predstavi vojvođanske radikale kao jedine borce među Jugoslavenima protiv Habzburške monarhije. U samoj stvari, vojvođanski radikali bili su za sve vrijeme rata lojalniji nego pristalice ostalih stranaka.

[55] *Hrvatska država*, 8. I 1918.

je ostao onaj stari, uporni protivnik bratske zajednice naših probuđenih naroda. Njegov je ideal ostao – Velika Srbija.

U toku marta 1918. pristupilo se novim pokušajima obnove političkog života u Vojvodini, o kojima ima izvjesnih nagovještaja u jednom dopisu iz Novog Sada u zagrebačkom *Glasu SHS*. U tom se dopisu iznose ovi zanimljivi podaci o ovom novom pokušaju vojvođanskih radikala:

Potrebno je konstatovati, da Srbi u Ugarskoj nisu čitavo vreme rata bili baš potpuno pasivni. Bilo je momenata kad je izgledalo da će se narodnostima u Ugarskoj dati opet prilike za slobodnije kretanje i razvitak političko-kulturni. Taj momenat je izgledao povoljan dolaskom koalicionih madjarskih stranaka na vladu... Tada su i novosadski Srbi, bez razlike stranaka, upravili grofu Mihailu Karolyiju, pretstavniku madjarskih demokratskih elemenata, brzojavan pozdrav i izrazili se za opće pravo glasa i demokratizaciju Ugarske.[56]

Taj telegram, koliko je poznato, u peštanskoj štampi nije publiciran. Nisu ga donijeli ni listovi bliski Karolyiju, pa čak ni organ njegove stranke. Pored sveg traganja, nismo uspjeli da utvrdimo koji su to novosadski Srbi bili inicijatori ovoga pokušaja i tko je sve bio potpisan na ovom telegramu. Prema izvjesnim indicijama sudeći, to su bili, po svoj prilici, radikali oko Jaše Tomića, koji su već prije rata imali dodirnih tačaka sa pojedinim mađarskim građanskim političarima, između ostaloga, i sa Karolyijem i Justom.

U istom dopisu iz Novog Sada iznosi se još jedna zanimljiva pojedinost o ovom pokušaju obnove političkog života u Vojvodini: »Iza toga se počelo ozbiljno raditi na pokretanju jednog srpskog političkog lista u Ugarskoj. U ime Srba u Ugarskoj, upravio je jedan Srbin, advokat novosadski, ugarskoj vladi memorandum, u kome je molio da se dozvoli u Novom Sadu izlaženje jednom srpskom listu, ćirilicom«. Ovaj je advokat bio, po svoj prilici, dr Kosta Hadži, jedan od istaknutih radikalskih javnih radnika u Novom Sadu, u to vrijeme blizak suradnik Jaše Tomića. Prema obavještenjima istoga dopisnika: »Odgovor, koji je posle dužeg čekanja stigao od ugarskog ministra pretsednika Wekerlea, glasio je, od prilike, ovako: ne može se dati dozvola srpskom listu sa razloga što bi to nezgodno delovalo na Hrvate; oni bi to smatrali kao uvredu i izazivanje«. Jasno je da je ovo bio samo Wekerleov izgovor. Radikali su, međutim, zaista činili pokušaje da pokrenu svoj list još u toku rata. Jedan od istaknutijih vojvođanskih radikala, bivši radikalski poslanik Stevan Benin, u svom članku *Radikalna stranka u Vojvodini*, izričito kaže: »Tada je pušten Jaša Tomić iz internacije i u proleće 1918 posetio je Vršac. Tom prilikom pozvao je na dogovor za pokretanje *Zastave*, ali se od toga moralo odustati, a *Zastava* je oživila tek po oslobođenju...«[57]

Zagrebačka štampa obraćala je, po sebi se razumije, veliku pažnju vojvođanskim i ugarskim Hrvatima, koji su se tada nazivali različitim imenima: Bunjevci, Šokci, Krašovani. Nacionalno najsavjesniji i društveno-politički najaktivniji deklarirali su se kao Hrvati i stajali su u vezi sa političkim partijama i kulturno-prosvjetnim ustanovama u Zagrebu. Na-

[56] Srbi u Ugarskoj. *Glas SHS*, 11. IV 1918.
[57] Stevan Benin, Radikalna stranka u Vojvodini. *Almanah Pašić*, 1924, I, 49.

cionalno ugnjetavani i privredno eksploatirani od mađarske vladajuće klase, svi su oni za vrijeme rata preživljavali teške dane. Subotički dopisnik zagrebačke *Hrvatske države* ovako ocrtava položaj Hrvata u tadašnjoj Ugarskoj:

Hrvatski seljak, raštrkan po Bačkoj, Baranji, uzduž Drave, u Šomodji, Zala županiji, po vaškoj te šopronjskoj županiji, sve tamo do Lajte, prepušten je sam sebi. Nema svoje inteligencije. Stoji kao krdo osamljen bez vodje! Nema svog popa, ni učitelja, nema ni trgovca, ni zanatliju. Narod je imućan, dobro stojeći. Mnoge familije šalju svoju djecu na više škole, koje su samo madjarske. Ove škole prepariraju djecu hrvatskih seljaka u čiste, ovejane Madjare... Ovakav čovjek, kada se oženi, pogotovo je nestao za svoj narod. Žena mu je ili Madjarica, ili Njemkinja, jer hrvatskog odgojenog ženskog podmlatka nema u Madjarskoj.[58]

Istoga mjeseca pojavio se u Zagrebu još jedan zanimljiv članak o vojvođanskim Hrvatima. To je *Pismo iz Subotice* iz pera Mihovila Tomanića, u zagrebačkoj *Hrvatskoj njivi*, nedjeljnoj društveno-političkoj reviji koja je bila uređivana u duhu široke južnoslavenske solidarnosti. U ovom dopisu ima interesantnih podataka o nacionalnom buđenju Bunjevaca nakon nekoliko decenija sistematske mađarizacije.[59]

Direktan kontakt Bunjevaca sa ostalim Slavenima u Habzburškoj monarhiji u toku rata pridonio je nacionalnom buđenju Bunjevaca, s jedne strane, ali isto tako i oštrom reagovanju mađarske vladajuće nacije u Ugarskoj, s druge strane. Dopisnik *Hrvatske njive* tačno je zapazio ovaj složeni društveno-politički proces:

Madjari osjećaju njihovo nacionalno kretanje, iako ono još nije sasvim izrazito i javno, osjećaju i nastoje da tome gibanju stanu na put. Premda još Bunjevci nijesu ni jednim slovom, ni bilo kakvom deklaracijom objavili svoje nacionalno stajalište, ili kakav program, i mada nemaju još ni svojega lista koji bi u tom smislu djelovao, madjarske su se političke oblasti već dale na posao, e da bi proturcakcijom zapriječile i osujetile nacionalno budjenje u Bunjevaca.[60]

U Zagrebu je početkom 1918, u izdanju nakladnog zavoda »Jug«, publikovana jedna anonimna politička brošura pod naslovom *Samoodredenje naroda i Mađari*, puna važnih podataka, zanimljivih postavki i značajnih zaključaka.[61] Knjiga je okrutno okljaštrena od cenzure, ali i ono što je ostalo pruža dovoljno elemenata za rekonstrukciju odnosa jednoga dijela hrvatskih, demokratskih i južnoslavenski orijentiranih elemenata u Vojvodini, s jedne strane, i mađarskih vlastodržaca, s druge strane. Oduševljavajući se općeprihvaćenim načelom o samoopredjeljenju naroda, autor kritički analizira političke stavove peštanskih vlastodržaca:

I ništa nisu naučili u ove tri godine, otkako se ljuljaju temelji stare Evrope i starih ideologija. Što više, njihov šovinizam kao da upravo sada nailazi na plodno tlo, pa zato upravo sada, pod štitom današnjih izvanrednih prilika, pregnuše svim silama da se približe svome cilju: ostvarenju jedinstvenog madjarskog naroda u Ugarskoj, što bi omogućilo postignuće njihove posvemašnje hegemonije u Monarkiji.

[58] Za Hrvate u Ugarskoj. *Hrvatska država*, 18. IX 1918.
[59] Mihovil Tomanić, Pismo iz Subotice. *Hrvatska njiva*, 28. IX 1918.
[60] Ibid.
[61] Jugoslaven iz Ugarske, *Samoodređenje naroda i Mađari*. Nakladni zavod »Jug«. Zagreb, 1918. Prema istraživanju dra Bogdana Krizmana, autor ove brošure je dr Ivan Novak, suradnik *Glasa SHS*, kasniji predstavnik Međimurja u Središnjem odboru Narodnog vijeća SHS.

Mjesto da se pomire s duhom novog vremena, oni upravo sada užurbano nastoje da uguše svaki slobodniji dah svojih narodnosti. Ministar Apponji npr. zatvara rumunjske i srpske učiteljske škole; karoljijevac veliki župan Barabaš zabranjuje da itko govori u ime Rumunja; prvak Pučke stranke veliki župan Smrečanji na županijskoj skupštini ne dozvoljava ni spomenuti ime Slovak, jer da takovo madjarski zakon ne pozna.[62]

Pa čak i jedan od najslobodoumnijih tadašnjih mađarskih građanskih političara Oskar Jászi, za kojega autor veli da »jedini danas iskreno hoće rješenje narodnosnog problema« i da »imade razumijevanja za nepravde, koje se danomice nanose narodnosnom puku«, čak ni on nema »toliko odvažnosti, da iz tog razumijevanja povuče radikalne zaključke«. Po Jasziju, narodnosno pitanje u Ugarskoj daje se riješiti zadovoljavanjem jezičkih zahtjeva nemađarskih naroda. Međutim, po autoru: »Državnu vlast ni Jaszi ne pušta iz ruku Mađara, a dok će Mađarima stajati na raspoloženju sva sredstva, koja im nuđa državna vlast, dotle ne može biti ni govora o slobodnom nacionalnom i kulturnom razvoju ugarskih narodnosti«. Prema autoru ove brošure, nacionalno pitanje u Ugarskoj daje se riješiti samo u tom slučaju »ako se na mjesto zastarjele državnopravne metode, koja posmatra izvjesni, u feudalnim vremenima markirani teritorij kao najbitniji sadržaj države, radi čega joj se i njezin integritet čini sakrosanktan, ako se mjesto te metode postavi jedna nova, koja vidi sadržaj i izraz države u narodu samu«. Iz takvoga shvaćanja proističe »da je svrha države jedino i isključivo blagostanje i sreća naroda«, a to se daje postići »samo na taj način, ako se svakom narodu dade pravo samoodređenja i ako mu se ne stavljaju nikakve zapreke, koje bi bile u protuslovlju s demokratskim principima našeg vremena«. Na kraju svojih izlaganja autor ističe nužnost da se načelo samoopredjeljenja dosljedno primijeni i na narode Ugarske i dolazi do jedino pravilnog zaključka: »U koliko se međutim radi o nama, Jugoslavenima u južnoj i zapadnoj Ugarskoj, nama, koji sa ostalim Jugoslavenima činimo jednu jedinstvenu nacionalnu cjelinu, naše pitanje može se riješiti jedino u savezu sa jugoslavenskim pitanjem uopće s ostvarenjem jedne jedinstvene, nezavisne i slobodne države Hrvata, Srba i Slovenaca«.[63]

Pred kraj rata, kada su rodoljubi i kod Čeha, i kod Poljaka, i kod Hrvata, i kod Slovenaca, i u Bosni i Hercegovini počeli da dižu glave i da preduzimaju odgovarajuće revolucionarne akcije, pojavio se u *Glasu SHS* karakterističan članak Milana Kašanina *Zašto Vojvodina ćuti?* Na postavljeno pitanje daje Kašanin ovaj odgovor:

Ukoliko se jugoslavenski pokret više širi i više jača, utoliko se češće množe glasovi u našoj javnosti: šta rade Srbi u Južnoj Ugarskoj? ... Zašto Vojvodina ćuti? ... Mi ne možemo danas da reknemo ono što mislimo: mi nemamo svojih listova danas, ni svojih knjiga, ni brošura. Naši književnici i političari moraju ćutati, inače će doći u tamnicu. I Slovaci moraju da ćute, i Rumuni, i Rusini. Govoriti smeju samo oni koji su izvan dohvata madjarske policije.[64]

[62] Ibid.
[63] Ibid.
[64] M. K. (Milan Kašanin), Zašto Vojvodina ćuti? *Glas SHS*, 12. X 1918. Kašanin je u ovo doba bio student filozofije i predsjednik studentskog kluba »Jugoslavija« na Sveučilištu u Zagrebu.

U svojim daljim izlaganjima Kašanin je tačno uočio i konstatovao da su vojvođanski Srbi svoj glavni zadatak časno izvršili: »Oni su očuvali svoju nacionalnu svest uprkos svih navala; oni su zadržali svoju zemlju uprkos svih nasrtaja; oni nikad nisu izgubili veru u svoju zavetnu misao i u pobedu pravde«. Međutim, ne bismo se mogli složiti s izvjesnim generalizacijama Milana Kašanina, koji bez ikakve ograde tvrdi:

Mnogo više neshvatanja pokazuju vojvodjanski Srbi u pitanju narodnog jedinstva. Za svoje jednokrvne i jednojezične saplemenike (Bunjevce, Šokce i Krašovane) oni nisu pokazivali dovoljno ljubavi i razumevanja u prošlosti, a mnogo bolje nije ni sad. Šteta od toga tako je vidljiva da nije potrebno na nju ukazivati. Dovoljno je napomenuti samo kako su baranjski Šokci, na primjer, potpuno neobavešteni o našem narodnom pitanju. Da je srpska vojvodjanska politika u XIX veku bila umnija, danas bi položaj bio mnogo bolji.[65]

Politička linija eminentnih predstavnika vojvođanskih Srba bila je u pitanju narodnog jedinstva ugłavnom izrazito južnoslavenska, počevši od Dositeja, Svetozara Miletića i Mihaila Polita Desančića, preko Zmaja Jovana Jovanovića, Laze Kostića, Tihomira Ostojića i braće Jakšića, sve do Vase Stajića i Milana Petrovića. Jedino je Jaša Tomić sa svojim radikalima pokušavao da presiječe kontinuitet u razvitku južnoslavenske misli, ali Tomić ne predstavlja najbolje tradicije vojvođanske narodne politike.

Govoreći o situaciji u Vojvodini pred kraj rata, u drugoj polovini 1918, kada su već sve indicije nagovještavale skori raspad Austro-Ugarske, Jaša Tomić iznosi ovu karakterističnu epizodu:

Gospodin V.P.[66] poručio nam je iz Švajcarske šta misli Antanta poverljivo o našem vojvodjanskom pitanju. Nas mogu na Konferenciji mira samo tako ocepiti od Ugarske. Od nas se bezuslovno traži da što pre izvedemo makar i mali revolucionaran pokušaj. Dosta je da 50–60 naših uglednih ljudi dodju u zatvor, pa da se o tome piše i govori po Evropi. Onda će ići stvar lako na Konferenciji mira, inače ćemo ostati gde smo. To je mišljenje i Vilzonovo, i Pašićevo, i sviju drugih.

Naravno da sam se zgranuo i učinio sve što sam bio u stanju da se ta glupost ne dogodi. Zar ozbiljna diplomacija Antante i vodje Radikalne stranke iz Srbije mogu i pomisliti da se tim putem može doći do uspeha? Samo je još to trebalo! Zar oni ljudi nisu mislili da bi Srbija u tom slučaju našla ne samo 50 ljudi u zatvorima, nego srpske ruševine i prepolovljen narod? Moje je bilo tvrdo uverenje da iza toga stoje pokvareni glupaci, kojima je stalo do toga da mi učinimo bezuspešnu glupost, da obezglave naš narod u Vojvodini, da ga zastraše i posle rade s njim što oni hoće. Ja i danas mislim i uveren sam da je to bila cel i ništa drugo. Pa ako su nam već hteli što poručivati, poručili bi nam to drugi, a ne V.P.[67]

Nepovjerljiv i obazriv prema svima porukama koje nisu dolazile iz njegovih radikalnih krugova iz inozemstva, lično neraspoložen prema Jugoslavenskom odboru koji je bio u sukobu sa Pašićevom vladom zbog

[65] Ibid.

[66] Književnik Veljko Petrović, za vrijeme Prvog svjetskog rata aktivan funkcioner Srpskog novinarskog biroa u Ženevi, a zatim predstavnik Vojvodine u Jugoslavenskom odboru u Londonu.

[67] Jaša Tomić, *S kim ćemo i kuda ćemo?* Novi Sad, 1919, 24–26.

krupnih načelnih pitanja, Jaša Tomić nije htio ni da čuje za poruke Veljka Petrovića, koji je uz to još i njemu osobno bio tuđ i stran, zato što je pred rat bio suradnik i dopisnik Politovog *Branika*.[68]

Akciju su poveli drugi: Tihomir Ostojić[69] sa grupom nezavisnih intelektualaca i rodoljuba, koji u to doba još nisu pripadali ni jednoj političkoj stranci. Vraćajući se iz mađarskog zatvora, gdje je čamio od početka rata pa sve do kraja septembra 1918, Ostojić se zadržao neko vrijeme kod svojih prijatelja, učenika i sljedbenika u Subotici, gdje je već 2. oktobra, prije nego što je doznao za pripreme da se u Novom Sadu osnuje Srpski narodni odbor, održao jedan povjerljivi pouzdanički sastanak, na kome su donijeli jednu značajnu rezoluciju.[70] Po sebi se

[68] Veljko Petrović je za vrijeme balkanskih ratova bio ratni izvjestilac *Branika*. Jedan od ovih njegovih izvanredno napisanih dopisa uvršten je i u njegova sabrana djela, u knjigu: *Vremena i događaji*. Novi Sad, 1955.

[69] Tihomir Ostojić bio je jedan od najeminentnijih intelektualaca Vojvodine svoga vremena. Kada se vratio iz četverogodišnjeg zatvora, *Srpski list* je donio ovu bilješku: »U danima narodne radosti, Novi Sad se setio najvećeg patnika svoga. Da bi spasao Maticu srpsku u Novom Sadu, koju je tadašnji zulumćarski režim hteo upropastiti, kao što je upropastio mnoge naše nevine prosvetne ustanove, prvi sekretar Matice srpske, dr Tihomir Ostojić bio je podneo ostavku na svom zvanju... Dugo internriranje i sve ostale patnje, koje behu skopčane sa gubitkom mesta, prvi sekretar Matice srpske podnosio je s duševnom veličinom onih ljudi koji veruju u svetinju svojih ideala... Dr T. Ostojić reponovan je u zvanje; Odbor je odlučio da smatra da on nikad nije ni prestao biti prvim sekretarom Matičinim, te da mu se imaju naknadno isplatiti sva beriva; dalje da mu se zapisnički izrazi zahvalnost odborska na velikoj žrtvi koju je prineo ugroženom opstanku Matice srpske...« (Dr Milan Petrović, *Srpski list*, 24. X 1918).

[70] Milan P. Đorđević *(Srbija i Jugoslaveni* 129) sasvim proizvoljno tvrdi: »Mi smo se raspitivali kod narodnih poslanika iz Vojvodine: koji su to »nezavisni Srbi i Hrvati«, koji su pomenutu rezoluciju doneli? Molili smo i g. dr Jocu Manojlovića, narodnog poslanika, da se i on o tome raspita, pa smo i mi, kao i g. Manojlović, sa svih strana dobili odgovor da ni u Subotici, ni ma gde uopšte, nikad nije bilo nikakvog »pouzdaničkog – sastanka«, na kome bi gornja rezolucija bila donesena. Po svoj prilici, ta je rezolucija sastavljena u Zagrebu, i g. Šišiću prošvercovana kao neki dokumenat«. Po sebi se razumije, za radikalskog novinara Đorđevića je radikalski poslanik Manojlović jedino pouzdani historijski izvor – jer druge informatore uopće i ne spominje – a radikal Manojlović nikako nije htio priznati da je neradikal Ostojić održao u Subotici sastanak prije radikalskog vođe Jaše Tomića. Subotička rezolucija je prvo objavljena u *Obzoru* i *Hrvatskoj državi* 24. X 1918, a zatim u *Glasu SHS* 30. X 1918. Šišić ju je prenio iz *Obzora*. Prema saopćenju dra Srđana Budisavljevića, rezolucija je sastavljena i donesena u Subotici i odatle je poslata redakcijama zagrebačkih listova. Prema obavještenju dr Budisavljevića, rezoluciju je sastavio sam Tihomir Ostojić. Citirajući ovu rezoluciju kao izvanredno karakterističan historijski dokumenat Petar Pekić daje ovo važno saopćenje: »Mi smo se trudili da pronađemo original te rezolucije, koju je u ono vrijeme publicirao i *Obzor*, ali u tome, na žalost, nismo uspjeli... Takvih je konferencija održano mnogo, i to u najvećoj tajnosti, pa su, prema tome, i novinski izvještaji o njima poslani anonimno. Obratili smo se i na pojedine ličnosti, koje su tada igrale glavnije uloge u nacionalnom pokretu subotičkih Hrvata i Srba, sa molbom da nam u njihovim privatnim arhivima nađu traga te rezolucije. Neki od njih su nam izjavili da se sjećaju stilizacije rezolucije, ali da u njihovim arhivima nemaju njen original, jer je tada zbog eventualne premetačine stana opasno bilo držati spise takva sadržaja. Neki su opet od učesnika u tim događajima pomrli, pa se uslijed toga original ili pismeni trag tog dragocjenog historijskog dokumenta nije mogao pronaći«... (Petar Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, 162).

razumije, ta rezolucija nije odmah mogla biti objavljena iz pojmljivih razloga, nego tek tri tjedna kasnije, kada je vlast u Hrvatskoj preuzelo Narodno vijeće. Rezoluciju su istoga dana, 24. X 1918, objavili *Obzor* i *Hrvatska država*, a nekoliko dana kasnije *Glas SHS*. Rezolucija sadrži dva dijela: prvi dio je donesen na sastanku od 2. X, a drugi dio na dvodnevnom sastanku 24–25. X. Publicirajući rezoluciju, sastavljači daju o njoj ovo prethodno saopćenje:

Ne obzirući se na smetnje i prijetnje, koje ugarska vlada čini da spriječi izraz potpuno slobodnih uvjerenja i političkog mišljenja nemadjarskih naroda, Srbi i Hrvati iz Južne Ugarske (Bačke, Banata i Baranje), nezavisni i odlučni u svojoj političkoj i nacionalnoj vjeri, našli su mogućnost da Narodnom vijeću u Zagrebu učine slijedeće saopćenje:

Svi srpski i hrvatski demokratski elementi s punim pouzdanjem očekuju da će se Narodno vijeće, svim svojim autoritetom i snagom kojom raspolaže, založiti da Vojvodina t. j. oni krajevi Južne Ugarske (Banat, Bačka i Baranja), gdje je brojna, politička, ekonomska i kulturna premoć Srba i Hrvata utvrđena, uz obzir na slavenska naselja Slovaka i Rusina, ima pri osnivanju narodne države nedjeljivo ući u tu državu. U očekivanju toga, Srbi i Hrvati Južne Ugarske saopćuju Narodnom vijeću da su dne 2. oktobra ove godine, ne znajući za konstituisanje Narodnog vijeća, formirali svoje gledište na politički položaj svoga naroda i pokrajine, u kojoj žive.[71]

Treba naročito istaći činjenicu da se u ovom saopćenju, a isto tako i u samoj rezoluciji, nigdje posebno ne spominju ni Bunjevci, ni Šokci, ni Krašovani, nego samo »Srbi i Hrvati Južne Ugarske«, što je jedino pravilno. Tihomir Ostojić je već 1918. imao potpuno prečišćene pojmove o ovoj osjetljivoj nacionalnoj problematici. Prvi dio Ostojićeve rezolucije, donesen na sastanku u Subotici, 2. X 1918, glasi ovako:

1) U doba preustrojstva Austro-Ugarske monarhije, dok je narodima Austrije i vladajućem plemenu madjarskom omogućeno da izraze javno svoje političko stanovište, Srbima i Hrvatima u Južnoj Ugarskoj, koji u ugarskom parlamentu nemaju ni jednoga svoga poslanika, oduzeta je mogućnost da se putem javnog zbora ili putem svojih javnih organa izjasne u pitanju samoodredjenja naroda, jer je ugarska vlada ukinula slobodu javnoga sastajanja i slobodu štampe . . .

2) S obzirom na gornje prilike, nezavisni Srbi i Hrvati iz Južne Ugarske riješili su da se radi zauzimanja općega političkoga stanovišta Srba i Hrvata u Južnoj Ugarskoj skupe na pouzdaničkom sastanku, na kome jednoglasno izjavljuju da smatraju jedino Mirovnu konferenciju za mjerodavnu u pogledu rješenja jugoslavenskog pitanja, a u vezi sa Bačkom, Banatom i Baranjom kao budućim sastavnim dijelom slobodne zajedničke jugoslavenske države sviju Jugoslavena.

3) Osudjuju svako ono političko istupanje koje u jugoslavenskom pitanju, a u vezi sa Bačkom, Banatom i Baranjom, ne stoji na napred označenom stanovištu, jer samo tako stanovište odgovara općem političkom shvatanju sviju Srba i Hrvata u Južnoj Ugarskoj.[72]

Sastavljači ove rezolucije nezavisnih Srba i Hrvata iz Južne Ugarske, na sastanku od 24. do 25. X 1918, dopunili su donesenu rezoluciju još ovim tačkama:

[71] Vojvodina i Narodno vijeće. *Obzor*, 24. X 1918. *Hrvatska država*, 24. X 1918.

[72] Rezolucija nezavisnih Srba i Hrvata iz Južne Ugarske. *Glas SHS*, 30. X 1918. Isti tekst donijeli su i *Obzor* i *Hrvatska država*.

4) Pošto je konstituisanje Narodnog vijeća objavljeno, to donosioci gornje rezolucije izjavljuju da u stvari svih pitanja, koja se tiču Srba i Hrvata iz Južne Ugarske, a u vezi sa cjelokupnošću problema, za čije rješenje je stvoreno 18. oktobra 1918. Narodno vijeće u Zagrebu, priznaju tom Narodnom vijeću potpunu i isključivu kompetenciju.

5) Žele da se između Narodnog vijeća i srpskih i hrvatskih demokratskih elemenata Južne Ugarske, u čije ime govore, postavi veza tako da su Srbi i Hrvati u Ugarskoj zastupani u Narodnom vijeću.

6) Donosioci ove rezolucije očekuju od Narodnog vijeća, a preko svoga zastupstva, obavještenja, uputstva i direktive, koje će biti jedino mjerodavne za političko držanje Srba i Hrvata u Ugarskoj. Sve izjave, učinjene bez znanja Narodnog vijeća, naročito one od madjarskih vlasti iznuđene, nemaju nikakve važnosti.

7) Srbi i Hrvati iz Južne Ugarske pripravni su i obvezuju se na svu moralnu i materijalnu pomoć Narodnom vijeću, koja se od njih traži.[73]

Iza starijih vojvođanskih rodoljuba, okupljenih oko Tihomira Ostojića, nije izostajala ni vojvođanska studentska omladina, koja je studirala na raznim fakultetima i visokim školama u Pešti. Na vijest o formiranju Narodnog vijeća u Zagrebu, vojvođanski studenti su se 21. X 1918. okupili u Tekelijanumu, diskutirali o velikim događajima koji su na pragu južnoslavenskim zemljama i poslali ovaj oduševljeni telegram svojim zagrebačkim drugovima:

Draga braćo, u svetlim danima ostvarenja narodnih ideala, kada je Narodno veće SHS, uz silno i glasno klicanje celog Slovenskog Juga, proglasilo vekovima žudjenu Slobodu i Ujedinjenje triju plemena jednoga naroda, mi, sinovi Vojvodine, postojbine Dositeja, Zmaja i Miletića, prožeti duhom borbe i slave, pozdravljamo vaše muško učestvovanje pri proglašenju Slobodne Jugoslavije.

Daleko od svoje zemlje, sprečeni da zajedno s Vama aktivno učestvujemo u izgradnji nezavisne Jugoslavije, zastupajući težnje svih slojeva Vojvodine, odlučno izjavljujemo da nas ne može deliti Dunav i Drava. Sa silnom verom u odlične kulturne sposobnosti naše rase i visoki kulturni smisao svih naših nastojanja, ponosno i sa ushitom očekujemo vreme kada će naša nacija, uredjena na principima najšire slobode i demokracije, bujno rasipajući prigušene snage, razviti svoju kulturu koja će dostojno i sa čašću ući u veliku kulturu sveta.

Pratеći sa dubokim poverenjem Vaš sadanji rad, pozivamo Vas da, imajući na umu da smo i mi stalno i nepokolebivo uz Vas, sa istim poletom nastavite svoj nacionalni rad, visoko razvijajući zastave naše slobode i naše kulture.[74]

Trebalo je da prođe skoro mjesec dana od sastanka Ostojićeve grupe »nezavisnih Srba i Hrvata iz Južne Ugarske«, pa da i vojvođanski radikali 27. X 1918. u Subotici održe pouzdanički sastanak.[75] Karakteristično je da su se oba sastanka održala baš u Subotici, na krajnjem južnoslavenskom sjeveru. Trebalo je obilježiti dokle dopiru naše međe. Osim toga, Ostojić je želio da se sastanak održi u jednom gradu sa mješovitim hrvatskim i srpskim stanovništvom, da bi sastanak pretvorio u manifestaciju južnoslavenskog jedinstva.

Na sastanku radikala sa Jašom Tomićem u Subotici nije donesena nikakva rezolucija, niti je objavljeno neko saopćenje za javnost. Tomić je

[73] Ibid.

[74] Poruka srpske omladine u Budim-Pešti akademskoj omladini u Zagrebu. *Glas SHS*, 30. X 1918.

[75] Marko Protić, Oslobođenje Subotice. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 97–98

svoj sastanak održao baš u Subotici ne toliko iz nacionalno-političkih, koliko iz stranačkih razloga. Trebalo je parirati akciju Ostojićeve grupe, koja je imala izrazito demokratski i južnoslavenski karakter. Trebalo je pokazati da »interesna sfera« Srpske radikalne stranke obuhvaća i gornji dio Bačke sa Suboticom. Trebalo je pošto-poto spriječiti da neradikali uzmu inicijativu u svoje ruke u velikim historijskim događajima, koji su se naglo približavali.

IV

Stanje u Ugarskoj bilo je svakoga dana sve teže i teže, što je rat duže trajao. Na čelu državne uprave nalazio se još od 10. VI 1913. šef Stranke rada grof István Tisza, kao predsjednik mađarske kraljevske vlade. Sin Kálmana Tisze, dugogodišnjeg ministra unutrašnjih poslova i predsjednika vlade, grof István Tisza bio je isti takav velikomađarski šovinista kao i njegov otac. Pod pritiskom sve jačeg unutrašnjeg nezadovoljstva širokih masa ne samo ugnjetavanih nemađarskih naroda nego i samog mađarskog naroda, koji je sve glasnije roptao protiv ratnih tereta, i odlučno zahtijevao opće pravo glasa, grof Tisza je došao u sukob sa carem Karlom i podnio ostavku 15. VII 1917. Na njegovo mjesto postavljen je istoga dana grof Moric Eszterházi, tipičan predstavnik visoke mađarske aristokracije; ali, već nakon mjesec dana, 20. VIII 1917, Eszterházi se »razbolio« pod teretom teških državničkih briga i – demisionirao. Istoga dana obrazovao je svoju treću vladu Sándor Wekerle, koji je i na vanjsku i na unutrašnju politiku gledao uvijek samo kroz bečke naočare. Na sjednici Ugarskog sabora od 16. X 1918, Wekerle je izjavio, između ostaloga: »Narodnostima mislimo da damo individualna prava. Ukoliko to bude dozvoljavalo održavanje integriteta i nedjeljivosti države, rado ćemo zadovoljiti zahtjeve narodnosti i raspravljat ćemo s njima o ovim pitanjima, odnosno nećemo raspravljati s njima o tome, nego ćemo zakonodavnom tijelu podnijeti ovakve prijedloge s obzirom na izražene želje«.[76] Na sjednici Ugarskog sabora od 18. X 1918, kada je reagirao na deklaraciju ugarskih Rumuna da oni više neće priznavati kompetenciju peštanske vlade i ugarskog parlamenta i da će rumunski narod na predstojećim mirovnim pregovorima sam zastupati svoje nacionalne interese – deklaraciju je na sjednici saborskog plenuma pročitao, u ime rumunskih narodnih poslanika Wajda Woevod – Wekerle je izjavio da veliki deo ugarskih Rumuna ne želi ocjepljivanje od zemalja krune sv. Stjepana i da Woevod nije ovlašćen da govori u ime rumunskog naroda koji živi na teritoriji Ugarske. Na kraju svoga govora Wekerle je ponovio već toliko puta izgovorenu frazu da će Ugarska uvijek imati toliko snage da očuva svoj državni integritet i nepovredivost svojih granica.[77]

[76] Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora, Magyarország története 1867–1918.* Budapest, 1934, II, 383.

[77] Ibid. II, 379.

Grof Mihály Károlyi, šef opozicione Mađarske nezavisne stranke, već je duže vremena nagovještavao, u samom peštanskom parlamentu, smjelu misao da će Austro-Ugarska izgubiti rat, ali velika većina tadašnjih mađarskih narodnih poslanika nije poklanjala vjere u Károlyijeva pesimistička predskazivanja, nego je sve do 17. X 1918. čvrsto vjerovala da se katastrofa može izbjeći. Međutim, toga dana izjavio je, nitko manji nego sam grof Tisza doskorašnji predsjednik vlade, da je Austro-Ugarska izgubila rat.[78] Doduše, grof Tisza je odmah dodao da se on nada da će se Wilzonova načela o samoopredjeljenju naroda dati dovesti u sklad sa državnim integritetom i sa nepovredivošću historijskih granica Ugarske. Ali, ogorčene mase pobjeđene mađarske vojske mislile su drukčije: one su u Tiszi gledale jednoga od glavnih ratnih huškača i krivaca za prolivenu krv i upropašćenu zemlju; 31. X 1918. jedna grupa naoružanih vojnika i civila prodrla je u Tiszin stan i ubila ga. Sa balkona Narodnog vijeća László Fenyes objavio je okupljenoj masi: »Presuda naroda je izvršena«.[79]

Političke partije u Ugarskoj, ne samo građanske stranke nego ni Socijal-demokratska partija, nisu akceptirale pravo naroda na samoopredjeljenje do ocijepljenja. Na krajnjoj demokratskoj građanskoj ljevici nalazila se Radikalna stranka, pod rukovodstvom istaknutog mađarskog sociologa Oskara Jaszija, koji je propagirao tolerantniju i pravičniju politiku prema nemađarskim narodima, ali samo u okviru granica zemalja Ugarske: »Ne treba smetnuti s uma tu činjenicu da ni jaszijevci, niti pak rukovodstvo socijalne demokratije – pa čak ni partijska levica – nije tada još mislila na prihvaćanje principa samoopredeljenja . . .«[80] Jaszijevci i socijalisti bili su, doduše, protiv sistema nasilne mađarizacije, ali su podrazumijevali održavanje integriteta Ugarske.

Peštanska i zagrebačka štampa zabilježila je nekoliko karakterističnih pojedinosti o posljednjim pokušajima mađarskih političara i državnika da spase Ugarsku unutrašnjim reformama. Grof Károlyi, prije nego što je obrazovao kabinet, pregovarao je sa šefovima i prvacima srpskih, slovačkih i rumunskih građanskih stranaka. Znajući za raniju suradnju vojvođanskih radikala sa košutovcima i juštovcima,[81] Károlyi se obratio na prvom mjestu radikalima. O tome je zagrebački *Jutarnji list* donio ovu vijest: »Zanimljivo je, da je u poslednje vrijeme u Ugarskoj ponuđeno srpskim radikalima da uđu u kabinet, tako da odašalju jednog od svojih aktivnih članova u kabinet kao narodnosnog ministra bez lisnice«. O toj ponudi raspravljalo se na jednom pouzdaničkom sastanku vojvođanskih radikala, održanom u Zagrebu, »ali jednodušno je otklonjeno da se odašalje kojega člana u to novo ministarstvo, koje bi se imalo tek kreirati«.[82]

[78] Ibid. II, 381.

[79] Ibid. II, 388.

[80] Arpad Lebl, Politički lik Vase Stajića. *Zbornik za društvene nauke*, 1957, XVI, 11.

[81] Jaša Tomić, *S kim ćemo i kuda ćemo?* Novi Sad, 1919, 31–34.

[82] Držanje srpskih radikala. *Jutarnji list*, 8. X 1918.

Poslije nekoliko dana peštanski listovi *(Pester Lloyd, Világ, Pesti Napló)* donijeli su na vidnim mjestima izjavu dra Koste Hadžija, koji je »u ime Srpske radikalne stranke izjavio da Srbi u Ugarskoj nemaju nikakvih eksteritorijalnih težnja, da rado ostaju u državnom sklopu uže Ugarske, no da traže da im se zajamči potpuna ravnopravnost i sloboda kulturnog razvoja«. Ova izjava radikalnog prvaka, objavljena u peštanskim listovima, izazvala je razumljivo uzbuđenje u svoj južnoslavenskoj javnosti. Poslije nekoliko dana zagrebački *Glas SHS* donio je značajan dopis iz Novog Sada, iz redova demokratski i južnoslavenski orijentiranih Vojvođana, pod naslovom *Srbi iz Ugarske i samoodredenje naroda.* U članku se ovim argumentima objašnjava opravdanost vojvođanskog separatizma, usmjerenog protiv daljeg održavanja integriteta Ugarske:

Mi Srbi iz Ugarske moramo imati separatističkih želja ne samo zato, što razumemo duh vremena, nego i zato što u vekovima prošlosti nikad sreće, ni zadovoljstva nismo imali ovde gde sad živimo. Od rodjenja pa do muške zrelosti Srbin u Madjarskoj nije živeo kao čovek, jer ga je varmedjaška politička praksa Madjara izbacila iz gradjanskog života kao roba. Mi Srbi iz Ugarske hoćemo da smo slobodni ljudi, hoćemo da ujedinimo svoj duh i svoju dušu sa duhom svega jugoslavenstva. Mi nećemo više da čekamo sreću od onih, koji su nam vekovima samo smetali da se razvijemo... Dosta nam je bilo veza sa Madjarima, pa ma se oni zvali i Karoly i kako im drago. Srbi iz Ugarske teže svome jatu: Jugoslavenima, jer su danas pogledali i oni, koji su žmurili od kako ih je. Duša naša, sve biće naše vezuje nas za ono što će doći, a prošlost i sadašnjost nas gone od onog gde smo bili, zato smo separatiste... Mi idemo za mladom Evropom, gadeći se one stare, srednjovekovne Evrope. Mladost Evrope poznaje samo demokraciju...[83]

Pokušaj grofa Karolyija da dođe u kontakt sa vojvođanskim radikalima i da uzme jednoga od njih i u svoj kabinet kao ministra za narodnosti – o čemu je pisala i mađarska i hrvatska štampa – izazvao je neraspoloženje čak i u redovima samih radikala, tako da je »iz kompetentnih krugova Srpske narodne radikalne stranke« dato poluslužbeno saopćenje da Jaša Tomić »niti je razgovarao sa Karolyijem, a nije ni ovlašćen ni od koga da u ime stranke pregovara«.[84]

Pet godina kasnije, pišući svoje memoare, kao politički emigrant u Jugoslaviji, sam grof Károlyi podigao je zavjesu sa nerasvijetljene pozadine tih političkih pregovora i iznio konkretne pojedinosti o držanju radikalnih prvaka Jaše Tomića i Koste Hadžije. Pregovori su vođeni punih mjesec dana prije prevrata u Mađarskoj i formiranja Károlyijeve vlade. Citirat ćemo ovdje u prijevodu pasus koji govori o ovim pregovorima:

Od strane Srpske radikalne stranke stajali smo u vezi sa drom Kostom Hadžijem i Jašom Tomićem. Ovaj posljednji uvjeravao me je u svima formama da će oni Károlyijevu vladu potpomagati, jer Srpska narodna (radikalna) stranka ima bezuslovno povjerenje u takvu jednu vladu. Dr. Kosta Hadži, s kojim sam u prostorijama Károlyijeve stranke razgovarao 29. septembra, na moje pitanje da li bi Srpska radikalna stranka bila voljna da me potpomaže, ako bi mi na osnovi mog miroljubivog programa i mojih narodnosnih koncepcija bilo povjereno da sastavim vladu, odgovorio

[83] Srbi iz Ugarske i samoodređenje naroda. *Glas SHS,* 23. X 1918.
[84] *Hrvatska država,* 15. X 1918.

mi je da bi mi na ovo izvanredno važno pitanje mogao dati odgovor tek poslije dogovora sa vodećim članovima svoje stranke; štaviše, da bi morao tražiti kontakta i sa vodećim ljudima Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu, bez čije saglasnosti Srpska radikalna stranka ne bi se mogla sama ni na šta obavezati. Iznosio je i to da bi u svakom slučaju bilo potrebno popraviti sve one nepravde, koje su vojne i civilne vlasti počinile prema srijemskim i bosanskim Srbima. O tim nedjelima, čije su činjenice za mene bile potpuno nove, dr Kosta Hadži je ondje, za vrijeme našeg raspravljanja, sastavio jedan memorandum i objasnio mi da bi se primio da sve ono što se nalazi u memorandumu saopći Kralju, ako bih mu isposlovao da bude primljen. Teodor Batthyányi zapitao je dra Kostu Hadžiju da li bi se on primio portfelja u jednoj Károlyijevoj vladi. On je to otklonio i preporučio je, umjesto sebe, dra Jocu Laloševića, predsjednika Vijeća Kurijalnog suda.[85]

Isto tako, kao što je Kosta Hadži odbio ponudu da uđe u budući Karolyijev kabinet, otklonio je to i Joca Lalošević, samo s tom razlikom što su razgovori između Karolyija i Laloševića trajali nešto duže i što su neki peštanski i zagrebački listovi već bili objavili među imenima kandidata za ministre buduće Karolyijeve vlade i Laloševićevo ime kao predestiniranog ministra pravde.

Dok su se Tomić, Lalošević i Kosta Hadži odazvali pozivu grofa Karolyija, došli u klub njegove stranke u Peštu i vodili sa njime i sa jednim od njegovih bliskih saradnika, grofom Teodorom Batthyanyijem, duge političke pregovore, dotle prvaci Hrvatsko-srpske koalicije, Svetozar Pribićević i Dušan Popović, nisu uopće dolazili u Peštu, nego su samo saopćili svoj negativan odgovor. Károlyi otvoreno priznaje: »Ja više nisam sumnjao, i prije tih raspravljanja, u to da je nemoguće zadržati Hrvatsku u okviru zemalja ugarske krune, i bio sam siguran da će Hrvati tražiti potpunu nezavisnost. Južnoslavenska država više nije bila u pitanju, sporno je bilo samo u kojoj će se formi, da li u formi jednog labavijeg ili jednog čvršćeg saveza ujediniti Srbija, Hrvatska, Bosna, Dalmacija i slovenske oblasti. Ja sam znao da ih nitko više ne može spriječiti u stvaranju jedne vlastite države«.[86]

Međutim, iako je sve to predviđao, ni sam Károlyi među južnoslavenske zemlje, koje će se izdvojiti iz Austro-Ugarske i ujediniti u novu južnoslavensku državu, nije ubrojio Vojvodinu.

Mjesec dana poslije ovih pregovora, 31. X 1918, obrazovao je koalicioni kabinet grof Károlyi, u koji su ušli predstavnici gotovo svih mađarskih stranaka, pa čak i socijalisti, osim predstavnika nemađarskih naroda. Ni jedan od predstavnika nemađarskih naroda nije se htio primiti ministarskog položaja u vladi grofa Károlyija, koja je u dvanaestom času reformama pokušavala da spasi Ugarsku. Károlyi je kreirao posebno ministarstvo za narodnosti i povjerio ga Oskaru Jásziju. Károlyi i Jászi uzalud su pokušavali da raznim polovičnim mjerama riješe nacionalno pitanje u Ugarskoj. Kritikujući njihovu novu političku taktiku, Tihomir Ostojić je pisao:

Moramo pre svega reći, da ova bezazlenost ne dolikuje Madjarima. Za g. Jasija ne možemo, istina, reći da je bio oduševljen za rat ili čak da je bio huškač. Ali se može reći da protiv ratoborstva Madjara nije bio dosta hrabar. On, istina, nije mogao

[85] Károlyi Mihály, *Egy egész világ ellen*. München, 1923, 389–390.
[86] Ibid, 389–390.

oboriti Tisu i njegovu stranku. Ali ima nešto, što je mogao, pa nije učinio. *Világ*, list u koji je on pisao i u kojem je njegova reč odlučivala, pisao je o ratnim događajima u isto tako naduvenom tonu kao i *Budapesti Hírlap*, list madjarskih imperijalista. To se isto može reći i za Károlyijev *Magyarország*, pa čak i za Bokanjijev socijalistički list *Népszava*...

Sad se oni busaju u grudi; preklinju Vilzona, bogorade kod nekadašnjih t.zv. narodnosti: »Nismo mi krivi, Tisa i Vekerle su krivi za sve«. Takom igrom hoće oni da tronu osvetnike, da bi se smilovali Madjarima i ostavili »integritet«. Ako bivše narodnosti ne bi pristale na »integritet« Jasi im preti madjarskom statistikom pred Mirovnom konferencijom, Bokanji sudom socijalista, koji će dominirati na toj konferenciji. Na taj način hoće Madjari nas da zaplaše, a ceo svet da dirnu u srce... Što se nas tiče, mi ne tražimo nikakvu naročitu kaznu za madjarski narod. Ali zahtevamo da nas puste iz kuće, u kojoj smo stradali. Dosta je bilo muka, hoćemo slobodu.[87]

Velikomađarski šovinisti učinili su još jedan pokušaj: osnovali su Ligu za očuvanje integriteta Ugarske. Na čelu Lige stajali su grof Apponyi i grof Andrássy. Među funkcionerima su se nalazili mnogi članovi Mađarske kraljevske akademije nauka, profesori mađarskih univerziteta i visokih škola, istaknuti književnici, umjetnici, publicisti, javni radnici, aktivni i bivši ministri, političari iz skoro svih stranaka i grupa, crkveni velikodostojnici raznih vjeroispovjesti, predstavnici bankarstva, trgovine i industrije, ugledni građani raznih profesija i struka. Ali, kao što grofu Károlyiju nije uspjelo da u svoj kabinet uvede predstavnika nemađarskih naroda kao ministra za narodnosti, koji bi imao da rješava narodnosno pitanje u okviru dotadašnjih granica Ugarske, tako isto nije pošlo za rukom ni grofovima Apponyiju i Andrássyju da u svoju Ligu za očuvanje integriteta Ugarske uvedu predstavnike nemađarskih naroda.

Vijest o proboju solunskog fronta bila je signal da je rat konačno ušao u zadnju fazu i da je nastupila agonija Habzburške monarhije. Prije nego što su peštanske novine donijele prve vijesti o proboju, o tome se već počelo šaputati i u Novom Sadu, prvo među oficirima i višim državnim i općinskim činovnicima, a ubrzo zatim i među građanstvom. Orkan rasula Austro-Ugarske zahvatio je Novi Sad 1. XI 1918. Vjerodostojan očevidac dr Milan Petrović, koji je zabilježio i objavio niz dragocjenih uspomena iz ovih historijskih dana, ovako opisuje nekoliko karakterističnih epizoda, koje su se odigrale pred njegovim očima:

Vojnici, koji su bili iz Novog Sada, pohitali su svojim kućama: srce ih je vuklo da što pre zagrle svoje. Drugi se uputili prema kasarnama. Tu im se pridružili svi koji su se zatekli onde. Svi skupa navališe na oficire, zderaše im oficirske i vojničke distinkcije... Zajedničkim snagama obili su vojne magazine... U bolnici, u kojoj je bile preko sto bolesnika, pravo biblisko čudo! Svi bolesnici ozdravili, a u zgradi pravi lom. U bolesničkim sobama sve ispreturano, kreveti goli, prazni, bačeni jedan preko drugog, na podu u krevetskim čaršavima ili ćebadima upakovano sve što se moglo poneti... Na ulicama ista slika, samo još življa, još šarenija. Vozovi iz Budimpešte dovozili su nove gomile vojnika; s njima su se mešali i oni koji su dolazili s južnog fronta iz Srbije, koji su ostavljali ovde svu ratnu opremu: topove, puške, municiju, poljske kuhinje, pa čak i konje, goveda, ovce, svinje, koje su gonili pred sobom kao pljačku. U ovu šarenu gomilu umešali su se i mnogobrojni ruski zarobljenici, osetivši

[87] Tihomir Ostojić, Nova taktika Mađara. *Srpski list*, 7. XI 1918.

da se država raspala, i sami uskočili u slobodu: napustili su svoja mesta gde su bili dodeljeni na rad, odlučivši da se krenu u daleku Rusiju, ako nikako drukčije a ono peške . . .[88]

Iste pojave, karakteristične kao simptomi rasula i prevrata poslije sloma ratne mašine na frontu, odigrale su se na iste ili slične načine i u drugim vojvođanskim gradovima.

Prevrat i opće rasulo Habzburške monarhije ubrzali su formiranje narodnih odbora u Vojvodini. Prema svemu, izgleda, odluka je o formiranju narodnih odbora pala na pouzdaničkom sastanku u Subotici, 27. X 1918: »Tu se dogovorilo o tom da se u Novom Sadu obrazuje Srpski narodni odbor kao središnja uprava naših pokrajina, a po svima mestima narodni odbori, koji će u izvesnom momentu preuzeti vlast u svoje ruke«.[89] Međutim, nije još ni do danas tačno utvrđeno koga je dana upravo odbor u Novom Sadu osnovan. Nema sumnje, prve prethodne pripreme izvršene su na sastancima Odbora za smještaj djece iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Na jednom sastanku ovoga Odbora, vjerojatno u drugoj polovini oktobra, jedan od članova, Đorđe Velić, predložio je »da se počnu činiti pripreme za organizovanje odbora, koji bi vodio brigu Srba Novosađana u onom trenutku, kad se bude austrougarska vojska povlačila, a mesna mađarska uprava i njena Narodna straža bude gubila vlast iz svojih ruku«.[90] Mnogo kasnije, sjećajući se ovih prvih sastanaka, dr Milan Petrović evocirao je ovu značajnu epizodu:

Na jednoj od naših najranijih sednica valjalo je novorođenčetu dati ime. Dr Ignjat Pavlas predložio je da se nazovemo Narodnim većem, zajedničkim nazivom svih sličnih odbora po svoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.

– Kakva veća! – uzviknuo je Tomić, čuvši Pavlasov predlog. Srbi nemaju veća! To je austrijanština, to je nemački Rath! Pavlas argumentiše da nam je veće potrebno da bismo i tim nazivom dali izraza svojoj solidarnosti sa svojom braćom u ostalim pokrajinama. – Nama nije potrebna solidarnost sa njima – Tomić je mislio na Hrvate – ako je kome potrebna danas solidarnost, to su oni.

Diskusija o ovom pitanju bila je duga, žučna i uzaludna. Dilema je bila: popustiti ili raskidati, i mi smo popustili. Situacija, u kojoj smo se nalazili, zapovedala je da kraj sve razlike u mišljenjima ipak radimo zajednički. Jedina nam je korist od ove debate bila što smo se izlečili od jedne samoobmane, da je Jaša Tomić možda korigovao svoj srpski šovinistički stav prema Hrvatima i njihovim nacionalnim težnjama, stav koji je bio zauzeo još u vremenima Srpsko-hrvatske koalicije. Bilo nam je jasno da je sukob oko naziva bio samo prva teškoća, za kojom dolaze druge, veće. I u tome se nismo prevarili.[91]

Odbor se 1. XI preselio iz Pavlasove advokatske kancelarije u zgradu Matice srpske. Raniji ilegalni sastanci pretvorili su se sada u javne sjednice, koje su održavane u Matičinoj svečanoj dvorani. U odbor su ušli predstavnici svih političkih stranaka i grupa u Novom Sadu. Za predsjednika je izabran Jaša Tomić, za potpredsjednike Arkadije Varađanin i dr Ignjat Pavlas, za sekretare dr Milan Petrović i Mita Đorđević. U

[88] Dr Milan Petrović, Samrtni ropac jedne velike sile. *Letopis MS*, jul–avgust 1952, 89, 91.

[89] Mita Đorđević, Pripreme privremenog Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 28–29.

[90] Ibid. 28.

[91] Dr Milan Petrović, Beograd ili Zagreb? *Letopis MS*, mart 1951, 197–198.

Izvršni odbor izabrano je 9, a u širi odbor 13 članova. Sudeći po tome da je proglas, koji je Srpski narodni odbor uputio narodu, datiran 21. X, daje se zaključiti da je sastavljen još dok je Odbor radio u ilegalnosti. Proglas glasi:

Ratna bura skršila je prokletstvo čovečanstva, skršila je ono nečovečno shvatanje da jači može vladati nad slabijim. A ona mnoga prolivena krv čovekova uzdigla je na svojim talasima lozinku: da svaki narod ima prava sam određivati svoju sudbinu. Ovo je shvatanje i pravo i čovečno, ali je to potrebno izvesti i stoga, što opći mir čovečanstva zahteva da oni pritišteni budu zadovoljeni i ne izazivaju opće trzavice i nemire. Na žalost Srpski narod u Ugarskoj bio je dosad u najstrašnijem položaju mimo sve narode. On nema danas u ugarskom saboru ni jednog jedinog poslanika koji je izabran voljom srpskog naroda. On nije imao za vreme ovoga rata ni jednog jedinog političkog lista, nije imao ni jednog prosvetnog, pa čak ni dobrotvornog udruženja. Svako sastajanje i dogovaranje smatrano je za zločin. Stoga Srpski narodni odbor, što je sastavljen iz odbornika svih srpskih stranaka i grupa iz Ugarske, izjavljuje:

Današnji Srbi poslanici nemaju prava govoriti i odlučivati u ime Srpskog naroda u Ugarskoj. To im ne dopušta nepravedni izborni red, to im ne dopušta ni nasilje, ni nepravda, ni podmićivanje što gledasmo prilikom njihovih izbora. Pravo odlučivanja u ime Srpskog naroda nemaju ni pojedine opštine ni županije, jer je sastav tih tela nepravedan i nazadan. Nemaju prava ni pojedine stranke, a još manje pojedini ljudi kod Srba u Ugarskoj. To pravo ne prisvaja sebi ni ovaj Odbor. Narodni odbor Srba u Ugarskoj primio je na sebe samo tu brigu i dužnost da pomogne Srbima i ostalim Južnim Slovenima u Ugarskoj, da dodju do svoga prava, na osnovi samoodredjenja naroda, koje je sav kulturni svet primio.

Jedan od najglavnijih zadataka ovog Odbora biće da pokrene srpski politički list i radi na tome da dodje što pre do slobodno izabrane Srpske narodne skupštine, koja će moći odlučivati među nama Srbima u Ugarskoj o pravoj želji Srpskog naroda. Ovaj će se Odbor proširiti sa ličnostima iz naroda čim ovaj proglas potpišu, jer su o tom već vođeni pregovori. Ovaj će se Odbor proširiti i sa ostalim Južnim Slovenima Ugarske. Ovaj će Odbor moći po potrebi i pregovarati sa zastupnicima drugih naroda, ali ne sme otstupiti od ovde postavljenih pogodaba, niti se na išta obavezivati. Glavna i konačna odluka Srpskog naroda u Ugarskoj mora ostati u rukama celog naroda, odnosno njegove Skupštine.[92]

Proglas je objavljen 24. X 1918. na čelu prvoga broja *Srpskog lista*, organa Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu. Prvi urednik bio je Mita Klicin, odgovorni izdavač dr Milan Petrović, a u redakcionom odboru bilo je radikala i neradikala.[93] Tomić je cijeloj akciji htio odmah od početka da udari isključivo srpski pečat, ali mu to nije pošlo u potpunosti za rukom, jer je odgovorni izdavač, dr Milan Petrović, uspijevao da plasira čitav niz uvodnika i članaka u izrazito južnoslavenskom duhu. Među ovima naročito su se isticali članci Tihomira Ostojića i Vase Stajića.

Krajem oktobra i početkom novembra počeli su da se osnivaju širom Vojvodine narodni odbori ili narodna vijeća, narodne straže ili narodne garde. Karakteristična je pojava: u onim mjestima u kojima su glavni inicijatori bili radikali, osnivani su većinom narodni odbori – prema poznatom shvaćanju Jaše Tomića – a u onim mjestima, gdje su glavnu

[92] Proglas Srpskog narodnog odbora. *Srpski list*, 24. X 1918.

[93] Članovi redakcionog odbora bili su: Mita Klicin, dr Milan Petrović, Marko Vilić, dr Tihomir Ostojić, Jaša Tomić, dr Aleksandar Moč, Bogoljub Prešić, dr Miladin Svinjarev, dr Pavle Janković.

riječ vodili neradikali, osnivana su većinom narodna vijeća. Naravno, bilo je i nekoliko izuzetaka, ali vrlo rijetkih. Osim srpskih narodnih vijeća osnovana su i bunjevačka, slovačka, rumunska, mađarska i njemačka narodna vijeća. U nekoliko mjesta radila su uporedo i po 2–3 vijeća. Mađarski vlastodršci su pokušavali da spriječe osnivanje narodnih vijeća ili, ako im to nije pošlo za rukom, da unesu razdor između njih ili bar da izazovu sukobe između pojedinih nacionalnih grupa unutar vijeća. Tako, na primjer, bački veliki župan Ernö Balog pokušao je da izazove razdor između Srba i Bunjevaca u Somboru.[94]

U Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu) pokušali su mađarski vlastodršci da odozgo pripreme i organizuju zajedničko mađarsko-srpsko narodno vijeće: podžupan torontalske županije dr Agošton Janko sazvao je za 31. oktobar zbor, na kome bi se imalo izabrati Narodno vijeće za cijelu županiju. Na zbor je pozvao i Srbe, pa čak i neke ranije »veleizdajnike«, koji su se tek bili vratili iz zatvora ili internacije. Međutim, Srbi se nisu odazvali pozivu podžupana, nego su sazvali svoj poseban pouzdanički sastanak. Jedan od sazivača ovoga sastanka veli:

Na tom našem sastanku rešili smo da ne pristupimo Madjarskom narodnom veću, već da osnujemo samostalan Srpski narodni odbor. Naše je rešenje bilo spontano, bez uputstva i saveta sa ikoje strane. Smatrali smo da je važno da preteknemo Madjare, da ih stavimo pred svršen čin. Zato smo još istog dana sazvali užu konferenciju... Izložili smo situaciju, dokazivali smo potrebu osnivanja zasebnog revolucionarnog tela, i nakon bratskog, iskrenog dogovora jednoglasno smo rešili da osnivamo Srpski narodni odbor i, uz Odbor, Srpsku narodnu stražu... Na mađarskom zboru mi smo se pojavili sa gotovim činom. Otvoreno su nam zamerili, no mi smo izjavili da se ne može menjati što je učinjeno i da mi Srbi samo tako možemo garantovati mir i bezbednost, ako se postavimo na svoju nacionalnu osnovu. A onda su ta dva obzira, mir i bezbednost, bila najvažnija. Strah od zelenog kadra, od razuzdanih masa, koje su sa fronta jurile kući, primorao je vlastodršce da se našim aktom pomire.[95]

Svega je u jednom vojvođanskom gradu, u Senti, došlo do zajedničke srpsko-mađarske suradnje. U ovog gradu nije uopće ni došlo do osnivanja posebnih narodnih vijeća, nego je formiran Narodni savjet, u kome su pored Mađara bili zastupljeni i Srbi.[96]

Vijest o osnivanju narodnih vijeća širom Vojvodine izazvala je veliku zabrinutost u Pešti. Početkom novembra županijske vlasti su pozvale sve općine na teritoriji Bačke, Banata i Baranje »da izjave poverenje novoj mađarskoj vladi grofa Mihalja Károlyija«, ali niko više nije slušao naređenja županijskih vlasti. Općine su pozvane »da se u pogledu svog političkog držanja imaju pokoravati jedino naredbama i uputstvima Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu, kao centralnog predstavnika Bačke, Banata i Baranje...«[97]

Potučene njemačke divizije naglo su se povlačile sa balkanskog fronta, preko Vojvodine, za Njemačku. Dok se austrougarska vojska nalazila u potpunom rasulu, dotle se njemačka vojska povlačila u redu i disciplini.[98]

[94] Dr Joca Lalošević, Oslobođenje Sombora. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 93.
[95] Dr Slavko Županski, Veliki Bečkerek u Oslobođenju. Ibid. 120–121.
[96] Mita Đorđević, Značajniji događaji u Senti. Ibid. 106–107.
[97] Marko Vilić, Rad Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu. Ibid. 35.
[98] Dr Milan Petrović, Samrtni ropac jedne velike sile. *Letopis MS*, juli–avgust, 98.

Mađarska vladajuća klasa činila je velike smetnje organiziranju, naoružavanju i snabdjevanju narodne garde u mnogim mjestima Vojvodine. Naročito je karakterističan slučaj Subotice. Početkom novembra postavljen je za vladinog komesara i velikog župana dr Luka Plesković, pomađareni Bunjevac i pristalica Tisine stranke, koji je na sjednici gradskog senata, primajući dužnost, izjavio da će se boriti za očuvanje integriteta Ugarske i za nacionalnu individualnost – Bunjevaca! On je, između ostaloga, rekao: »Bunjevcima, kao najslabijem narodu, želim da budem naročitim braniocem, tako da oni očuvaju svoju nacionalnu samostalnost, da se ne bi kakogod izgubili slivanjem bilo u Srbe, bilo u Hrvate«.[99] U Subotici su odvojeno radili Mađarsko narodno vijeće, na jednoj strani, i Bunjevačko-srpski narodni odbor, na drugoj strani. Po vinogradima i salašima bilo je nekoliko hiljada »zelenokadrovaca«, od kojih su se vlastodršci naročito bojali. Osim toga, srpska vojska nalazila se već u mnogim gradovima Bačke i Banata prodirući uspješno dalje na sjever. Jedan očevidac zabilježio je ove zanimljive pojedinosti:

Oko 4 časa posle podne vladin komesar[100] osobno dolazi k nama u Odbor da pregovara. Pre njegova dolaska naši su se već rešavali na silu.

– Novaca mora biti za našu stražu – grmi dr Ćata.[101]

– Ako ne dadu milom, uzećemo silom – odaziva se u basu pop Blaško.[102]

I kada je on došao k nama, nervoza nije popustila. Na mrtvoj smo tački. Kidaće se očevidno, pa šta bilo!... Skoro rezignacija, jer nikakve veze sa Novim Sadom nemamo, te ništa ni ne znamo. Nervi prskaju kao žice! Baš Blaško kaže Pleskoviću, s kojim se nosi junački:

– Ne morate nam dati oružja, jer ga imamo dosta i sami... Ali nam arsenale morate otvoriti radi zahire, koju trebamo.

U taj tren pristupa stolu, za kojim je sedeo dr Plesković, županijski oficijal Ivan Marunović i u poverenju kaže:

– Gospodine župane, djeneralštabni major Mihailo Bodi pita sa Žedničke stanice (15 km od Subotice), prima li Subotica srpsku vojsku?

– E, hvala Vam lepo, g. župane – reče na to Blaško. Od Vas više ne trebamo ni Vašega oružja, ni Vaše zahire.

Dr Plesković prebledeo, ustao i izišao iz pretsedničke sobe kroz veću sobu, u kojoj su mnogi naši bili na okupu, i sad čistim srpskim jezikom reče:

– Jest! Jest! Gospodo, dolazi srpska vojska. Valja nam izaći na stanicu da je dočekamo.[103]

Jedinstvo Hrvata i Srba u Subotici, izraženo u rezoluciji Tihomira Ostojića, donesenoj na ilegalnom pouzdaničkom sastanku od 2. X, manifestirano je javno prvi put na velikom narodnom zboru koji je održan u Subotici, 10. XI, u prisustvu ogromne mase naroda od preko 10.000 ljudi. Na ovom zboru donesena je rezolucija, čija prva tačka glasi:

[99] Marko Protić, Oslobođenje Subotice. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 99.

[100] Veliki župan dr Luka Plesković.

[101] Dr Jovan Petrović Ćata, advokat, sekretar Narodnog odbora Bunjevaca i Srba u Subotici, narodni poslanik u Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 1918.

[102] Blaško Rajić, katolički župnik, podpredsjednik Narodnog odbora u Subotici, jedan od vođa Bunjevaca u Bačkoj, narodni poslanik, član Velikog narodnog savjeta 1918.

[103] Marko Protić, Oslobođenje Subotice. *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 104–105.

Subotički Bunjevci i Srbi, koje sjedinjuje slavensko ime, krov i jezik, prihvaćaju misao cjeloga kulturnog svijeta, po kojoj svakom narodu pripada da svojom sudbinom upravlja, i odlučuju osnovati mjesno bunjevačko-srpsko narodno vijeće, kojemu će zadaća biti sve preduzeti da se održi narodna skupština, koja će uz sudelovanje hrvatskih, srpskih i ostalih jugoslavenskih zastupnika odlučiti o sudbini našeg naroda u Mađarskoj.[104]

Solidarnost subotičkih Hrvata i Srba došla je do izražaja ne samo riječima nego i djelima: »U prvi mah i Srbi i Bunjevci u Narodnom odboru izaberu za gradonačelnika dr Jocu Manojlovića, ali se on toga nipošto nije hteo primiti, naglašujući da u Subotici, koja je jedini grad naš sa bunjevačkom većinom, mora gradonačelnikom biti izabran Bunjevac. Tako bude izabran odlični Bunjevac dr Stipan Matijević za gradonačelnika.«[105]

Dolazak srpske vojske pozdravilo je slavensko stanovništvo Vojvodine sa razumljivim oduševljenjem, rumunsko stanovništvo pasivno, zbog rumunskih aspiracija na Banat, a mađarsko i njemačko stanovništvo bez otpora. Organiziranje vojne uprave išlo je brzo i bez teškoća. Ali u preuzimanju civilne uprave bilo je u Novom Sadu,[106] Velikom Bečkereku[107] i u nekim drugim gradovima pasivne rezistencije.

Ni poslije ulaska srpske vojske i preuzimanja županijskih, gradskih i općinskih uprava od narodnog vijeća, mađarska vlada u Pešti još nije mogla da se pomiri sa izdvajanjem Vojvodine, Erdelja i Slovačke iz sastava dojučerašnje Ugarske. Mirovni ugovori još nisu bili sklopljeni, među saveznicima bilo je izvjesnih neslaganja u pogledu granica novostvorenih država, za neke sporne pogranične krajeve postavljalo se pitanje plebiscita.

Vojvođanska javnost je sve glasnije protestirala što srpski poslanici u peštanskom parlamentu još nikako ne podnose ostavke na svoje poslaničke mandate, kao što su to već bili učinili rumunski poslanici, želeći da i na taj način manifestiraju narodno raspoloženje za konačnim otcijepljenjem od Ugarske. Kritikujući oportunističko držanje srpskih poslanika u peštanskom parlamentu, novosadska *Sloboda*, organ Socijaldemokratske partije za Vojvodinu, između ostaloga, piše:

Gospoda su svesna svoga greha što se dadoše birati na programu stranke rada, kojoj je na čelu stajao zloglasni grobar pravde i pravice, sada već pokojni grof Stevan Tisa ... Da, da, gospoda su svesna svoga greha, što na Ugarskom saboru reprezentiraše samo imenima svojim Srbe poslanike, a u stvari ne behu izabrani voljom srpskog naroda, već baš protivu njegove volje ...[108]

Poslije toga članka novosadske *Slobode* jedan dio srpskih poslanika u peštanskom parlamentu obratio se Srpskom narodnom odboru u Novom Sadu pismenim izjavama da se solidarizira sa radom Odbora i da mu se priključuje. O tim njihovim izjavama raspravljalo se na posebnoj sjednici, a stav Odbora vidi se iz ovog saopćenja:

[104] *Bácsmegyei Napló*. 12. XI 1918.
[105] *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 106.
[106] Marko Vilić, Rad Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu. Ibid. 40.
[107] Dr Slavko Županski, Veliki Bečkerek u oslobođenju. Ibid. 130.
[108] Položite mandate! *Sloboda*, 8. XI 1918.

Doznajemo da su nekolicina Srba, poslanika u Ugarskom saboru, izjavili svoju nameru da se priključe Srpskom narodnom odboru. Razume se, u ovim sudbonosnim *danima, potrebna je pomoć svakog Srbina i Srpkinje. Stoga je dakle sasvim prirodno,* ako Srpski narodni odbor ne odbija ničiju pomoć. Međutim, Srbi poslanici na Ugarskom saboru mogu samo u tom slučaju stupiti u zajednicu Srpskog narodnog odbora, ako polože svoje poslaničke mandate.[109]

Poslije ovoga saopćenja od sedmorice srpskih poslanika u peštanskom parlamentu šestorica su položili svoje mandate i prestali odlaziti u parlament (Gedeon Dunđerski, Bogdan Dunđerski, Đoka Dunđerski, Milan Zako, Nikola Pleša i Todor Andrić), a ni njihovi zamjenici ih nisu zamijenili. Jedan jedini zadržao je svoj poslanički mandat: Nikola Tabaković, viši ministarski savjetnik Mađarskog kraljevskog ministarstva domobranstva u Pešti.

Dok su se Srbi i Hrvati širom Vojvodine pripremali i organizirali za velike događaje, dotle su mađarski vlastodršci pomišljali na evakuaciju stanovništva iz južnih krajeva Ugarske za slučaj eventualnog prodiranja »neprijateljske vojske« preko Dunava. O tome pitanju pronađeno je nedavno nekoliko značajnih dokumenata. *Okružnica* mađarskog kraljevskog ministra domobranstva, barona Sandora Szurmayja, bez bližeg datuma ali izdata očigledno polovinom oktobra 1918, odnosi se na »eventualno evakuiranje izvjesnih pograničnih dijelova Svete ugarske krune«. Svojom *Okružnicom (Körrendelet)* ministar domobranstva želi da još u pravo vrijeme pokupi vojne obveznike, koji se u ovim krajevima nalaze na dopustu, ili na raznim poljoprivrednim ili zanatskim radovima, kao i one koji su privremeno bili oslobođeni vojne službe, pa čak i vojne zarobljenike. Sva ta naređenja, dok ne budu sprovedena, imaju se držati u strogoj tajnosti, da se stanovništvo ne bi pre vremena »uzrujavalo«.[110]

Drugi dokument je *Uputa (Utasitás)* mađarskog kraljevskog ministra unutrašnjih poslova, datirana u Budimpešti 2. oktobra 1918. I za ovu *Uputu* je označeno da je strogo povjerljiva i da se ima »držati pod ključem«. Ministar bi želio da domaće stanovništvo »sačuva od neprijateljske vatre« i da »osigura našim vojnim jedinicama, koje dolaze da odbrane naše granice, potreban smještaj«. Na balkanskom frontu došlo je do velikih promjena porazom Bugarske. Pretpostavlja se mogućnost »da će neprijatelj stići do obale Dunava, s one strane granice, i da će naše vojne granice biti pomaknute povlačenjem naših vojnih jedinica na sjevernu obalu Dunava«. Neće biti potrebno preseljavati stanovništvo izvan granica njihovih jurisdikcija, ali svakako u pravcu sjevera, tako da se južna teritorija isprazni. To se ne odnosi na gradove, čije se stanovništvo može naseljavati i po srodnim županijama. Ministar u svojoj *Uputi* ističe da za sada još nema razloga za neko naročito strahovanje, jer Dunav predstavlja veliku »prepreku«, tako da je prijelaz neprijatelja »skoro potpuno onemogućen«. Stanovništvo treba bezuslovno umirivati, neka nitko bezrazložno ne napušta svoje domove, jer granice ni u kojem slu-

[109] Polaganje poslaničkih mandata. *Srpski list*, 26. X 1918.

[110] Okružnica (Körrendelet) mađarskog kraljevskog ministra domobranstva br. 27/400. strogo povjerljivo, prezidijalno, 3-1918. Građa iz 1918. Državni istorijski arhiv Vojvodine u Sremskim Karlovcima.

čaju »neće biti krnjene«; poslije evakuacije bit će opet uspostavljeno »staro stanje«. Vlasti će se brinuti o evakuaciji. Bliža naređenja izdavat će vladin povjerenik, veliki župan, podžupan, kotarski i gradski načelnici. Ne smije se gubiti iz vida činjenica da se saobraćaj od 1914. do 1918. znatno pogoršao. Nema više na raspoloženju onih starih prijevoznih sredstava. Pojedine općine imat će se u cjelini istovremeno evakuirati; pravac kretanja mora se unaprijed označiti; isto tako i dan i tačno vrijeme odlaska. Bez naređenja vlasti stanovništvo neće smjeti masovno napuštati svoja prebivališta. Mjesne vlasti imat će izdati naređenja kakve predmete treba ponijeti, a kakve uništavati. To se odnosi i na arhive, blagajne, umjetničke i kulturno-historijske predmete.[111]

Treći dokument predstavlja rukom pisani koncept naređenja tamiškog velikog župana Korosyja, upućenog 20. oktobra 1918. podžupanu iste županije. Veliki župan daje svome podžupanu posebne upute o »evakuiranju južnog dijela Ugarske«. Dok je u ranijim naređenjima bila uvijek riječ samo o »eventualnoj« evakuaciji, sada se već govori konkretno o evakuaciji. Veliki župan zahtijeva da podžupan citiranu *Uputu* ministra unutrašnjih poslova od 2. oktobra 1918. osobno uruči kotarskim načelnicima i gradskom načelniku Bele Crkve. On, veliki župan, za sada ne smije napuštati Temišvar, ali traži da podžupan odmah održi sastanak sa načelnicima belocrkvanskog, vršačkog i kovinskog kotara i sa gradskim načelnikom Bele Crkve. Od gradova imat će za sada Bela Crkva da se evakuira. Za prebivališta određuju se pojedina mjesta u vršačkom kotaru. Arhivski materijali imaju se prebaciti u Vršac, Temišvar i Segedin.[112]

U svim tim uputama i naređenjima ima teških proturječnosti. Tako, stanovništvo se uvjerava da neprijatelj neće preći Dunav, a ipak se ono u mnogim mjestima evakuira. Traži se od mjesnih vlasti da ne stvaraju nepotrebne uzbune i paniku u narodu, a oni na vrhovima svojim naređenjima sami ih izazivaju.

Od posebnog je značenja ovaj hitan izvještaj velikog župana Tamiške županije Korosyja, upućen 30. oktobra 1918. iz Temišvara predsjedniku mađarske kraljevske vlade, ministru unutrašnjih poslova i ministru domobranstva u Budimpešti, o pitanju odbrane južnih krajeva:

»Javljam Vam da je današnjim danom neprijatelj prispio do linije Dunava. Dunavski sektor od Oršave do Bazjaša brani IV konjička divizija, sastavljena od čeških i poljskih jedinica. Među njima se nalazi i XIII puk ulanera, koji je već u dva maha otkazao poslušnost. Sektor Dunava od Bazjaša do Pančeva brani XI. njemačka carska armija, čije ljudstvo uopće više neće da se bori, a usljed ponude separatnog mira neće više da brani naše granice. Stanovništvo južnih krajeva zna za ovo stanje i sa velikim ogorčenjem komentira ovo naređenje više vojne komande, jer je s time načisto da je vojno vođstvo raspolagalo sa dovoljno vremena da se, počevši od proboja bugarskog fronta, pobrine da se mađarska granica brani mađarskim vojnicima. Međutim, nisu preduzete nikakve mjere.

[111] Uputa (Utasitás) mađarskog kraljevskog ministra unutrašnjih poslova br. 7000–200 od 2. X 1918. Građa iz 1918. Ibid.

[112] Naređenje velikog župana Tamiške županije podžupanu iste županije br. 165 od 20. X 1918. Građa iz 1918. Ibid.

Narodnosti južnih krajeva sa patriotskim raspoloženjem pristaju za sada uz teritorijalni integritet ugarske države, ali ako se dogodi – a pored sadašnje obrane dogodit će se bezuvjetno – da neprijatelj prodre na sveto tle naše domovine, razdraži narodnosti protiv nas i pobuni ih svakojakim obećanjima, u tom slučaju stanovništvo ovih južnih krajeva neće htjeti više ni da čuje da i dalje ostane pod Ugarskom, i južni krajevi bit će za uvijek izgubljeni za Ugarsku. Ove teritorije više neće biti moguće ponovo priključiti Ugarskoj.

Sa riječima krajnjeg očajanja, u patriotskom strahovanju, obraćam se Vašoj Preuzvišenosti da izvolite odmah na najenergičniji način poduzeti mjere za obranu južnih krajeva. Mađarsko stanovništvo ovih oblasti u očajanju traži pribježište i već se danas nalazi u takvom raspoloženju da smatra za jedini izlaz da pristupi Narodnom vijeću. Umoljavam Vašu Preuzvišenost da sve preduzme u prilog smirivanju stanovništva i spasavanja južnih krajeva, jer ovdje više nisu dovoljne moje riječi ohrabrenja i stišavanja, a dalji događaji će i patriotsko, uvijek razborito i politički staloženo stanovništvo Temišvara odvesti jednim potpuno ekstremnim pravcem«.[113]

Posljednji telegram mađarskog velikog župana Tamiške županije mađarskom ministru unutrašnjih poslova u Peštu, glasio je: »Njemačka carska vojska povlači se sa Dunava i sprema se da napusti državu, uslijed čega dunavski sektor ostaje bez obrane«.[114]

Na ovaj telegram nije više odgovorio mađarski ministar unutrašnjih poslova, koji je bio smijenjen zajedno s cijelom vladom, nego prvi ministar vojske novoproklamirane Mađarske Republike pukovnik Béla Linder, koji je javljao tamiškom velikom županu: »Na Vaš telegram broj 165 izvještavam Vas da će IV konjička divizija, čim to bude moguće, biti zamijenjena mađarskim jedinicama«.[115]

Kada je ovaj telegram prispeo, 2. novembra 1918. u Temišvaru je već bila proklamirana Banatska Republika. Nije iz Banata nestala samo njemačka carska armija; iščezla je i ćesarsko-kraljevska austro-ugarska vojska; ostavila je Banat i mađarska žandarmerija. Ni na kakav stvarni otpor nisu u Banatu naišle srpske, francuske i ostale savezničke trupe. Najavljene mađarske vojne jedinice više nisu dolazile u ove krajeve.

V

Odmah nakon raspada Austro-Ugarske, krajem oktobra 1918, pred južnoslavenske narode u Vojvodini postavilo se pitanje: da li će se Vojvodina direktno priključiti Srbiji, ili će zajedno sa ostalim našim zemljama, koje su do tada pripadale Habzburškoj monarhiji, – sa Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom, Slovenačkom, Bosnom i Hercegovinom – ući u zajedničku južnoslavensku državu izvan austrijskih okvira? Gotovo sve političke stranke i grupe naših naroda na teritoriji Vojvodine bile su za ovu drugu soluciju, smatrajući da je solidarnost naših naroda u ovim krajevima neophodno potrebna da bi se nova, zajednička južno-

[113] Izvještaj velikog župana Tamiške županije br. 165 od 30. X 1918. predsjedniku mađarske kraljevske vlade, ministru unutrašnjih poslova i ministru domobranstva. Predmet: odbrana južnih krajeva. Građa iz 1918. Ibid.

[114] Telegram velikog župana Tamiške županije od 1. XI 1918. Građa iz 1918. Ibid.

[115] Telegram vojnog ministra iz Pešte, prispio u Temišvar 2. XI 1918. Građa iz 1918. Ibid.

slavenska država formirala na temelju jednakosti i ravnopravnosti, bez ičije hegemonije i dominacije. Jedino su pristaše Srpske radikalne stranke, pod vodstvom Jaše Tomića, stojeći na izrazito velikosrpskim pozicijama, bile za prvu soluciju.[116]

Jaša Tomić je u brošuri *Naša nova država u kolevci* izložio svoja shvaćanja o ujedinjenju južnih Slavena i stvaranju zajedničke države. Tu, između ostalog, Tomić iznosi ovu karakterističnu epizodu o svojim političkim razgovorima u Beogradu u novembru 1918:

Zrak je bio prilično zagušljiv. Pregovori između zagrebačkog Narodnog veća i izaslanika srpske vlade trajali su i trajali. Tada me je zapitao jedan merodavni gospodin:

– A šta Vi tražite?

– Ništa!

U onom zraku, što onda pritiskivaše Beograd, izgledaše to nemoguće. I on je ponovo pitao:

– Baš nikakvih želja?

– Oprostite, nemamo želja ni u kakvom pogledu. Srbija nas je oslobodila i hvala joj. Mi smo joj se priključili sa puno ljubavi i poverenja. Što učini za sebe dobroga, biće dobro i za nas![117]

Možda se ni jedan srpski političar nije tako uporno i otvoreno protivio čak i imenu Jugoslavija kao Jaša Tomić. Tomić je pisao:

[116] Radikalska štampa je bezobzirno napadala Svetozara Pribićevića, kao glavnog predstavnika jugoslavenske koncepcije ujedinjenja, i Narodno vijeće SHS u Zagrebu. Radikalska *Samouprava* išla je dotle da je tvrdila kako je Pribićević tobože »zloupotrebljavao i autoritet srpske vlade samo da sve Srbe u Austro-Ugarskoj prikupi u Zagreb« (Kriza i naša unutrašnja politika. *Samouprava*, 15. X 1919.). Radikalska *Tribuna* išla je još dalje i optuživala Pribićevića da je »čak i depeše krojio i na njima falsifikovao potpis predsednika srpske vlade, samo da bi sprečio Vojvođane da idu u Beograd i proglase svoje bezuslovno ujedinjenje sa Srbijom« (Jedna žalosna stvar. *Tribuna*, 23. X 1919.) Jedan od vojvođanskih velikosrpskih publicista, dr Paja Janković, u posebnoj brošuri, ispričao je ovu epizodu: »Jednog lepog dana stvorilo se nekih 70 mladih ljudi u N. Sadu – ovde su ih prozvali »Pribićevićeva sedamdesetorica« – te počeše neku kortešaciju i *agitaciju među našim ljudima*, poglavito u toj želji, da Narodna skupština, koja se imala krajem novembra u N. Sadu sastati, izreče prisajedinjenje Narodnom vijeću u Zagrebu. Ne znam je li zaista Pribićević ovu sedamdesetoricu poslao u N. Sad i sa kakvom misijom... ali to znam da su se ista sedamdesetorica na njega pozivala i njegovim imenom agitovala. Tu se stvoriše u N. Sadu neke »veličine«, koje N. Sad nikad nije vidio i koji nekom sistematičnom vašarskom drekom i agitacijom pokušaše da nature našim oduševljenim i od patriotske radosti opijenim ljudima neke svoje ljude, ideje i rezolucije. Pohod ovih zagrebačkih »komita« pokazivao je dosta energije, ali je u stvari bio skroz antipatičan. Mentalitet njihov bio je dosta stran našim ljudima; ovi ga nisu razumeli i zato naše ljude ne mogoše ni zagrejati, ni poneti. No ispalo im je ipak za rukom da načine zabunu i da poremete narodno kristalisanje političkih i društvenih stihija, koje je pre njinog »pohoda« otpočelo bilo. Pored sve žestoke agitacije i dreke nije ovim junacima ispalo da provedu prisajedinjenje Zagrebu...« (Dr P. Janković, *Tri nerodne godine naše narodne politike*. Novi Sad, 1922, 11). Međutim, u samoj stvari, nije se uopće radilo o sjedinjenju Vojvodine Hrvatskoj, kao što se to u ovoj brošuri netačno tvrdi, nego se radilo samo o tome da *i Vojvodina, zajedno sa svima ostalim* dotadašnjim austrougarskim južnoslavenskim zemljama, izvrši ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu zajedničku južnoslavensku državu izvan austrijskih okvira.

[117] Jaša Tomić, *Naša nova država u kolevci*. Novi Sad, 1918, 7–8.

Zašto nisu krstili novu državu »Jugoslavija«, kad je to bila tako prosta stvar... Nisu zato, što u prvom redu zastupnici Srbije nisu smeli na to ni pomisliti. Zar napustiti ime Srbija, koje je danas tako veliko i svetlo? Zar danas, kada se srpski vojnik vraća uvećan slavom i lavorikama celog sveta, zar da se vrati u onu svetu zemlju, za koju je prolio toliku krv, da čuje kako nema više Srbije, već se vratio u Jugoslaviju? Pa čak i oni Srbi iz Bosne i Hercegovine, Vojvodine i drugih krajeva zgranuli bi se. Šta ćete nam, kad smo svi još uvek tako »zatucani« da ne možemo drukčije.[118]

Tomić je bezobzirno napadao i vodio čitavu kampanju protiv dvojice istaknutih predstavnika nove, demokratske, južnoslavenski orijentirane Vojvodine – Tihomira Ostojića i Vase Stajića. Tako, na primjer, govoreći o Ostojiću, Tomić izričito tvrdi:

Tihomir Ostojić, Sekretar Matice srpske, napisao je u *Hrvatskoj njivi* članak o ćirilici. Uspužao se na tako veliku visinu, da je pravo stanje stvari sasvim izgubio iz vida. Gotov je da se mi Srbi odrečemo svoga ćirilskog pisma. Ne vidi da je to pismo proizvod hiljadugodišnjeg istorijskog razvitka... Kraj svega toga hoće da se, radi zbližena, odrečemo ćirilice i primimo latinicu... Ne može Tihomir Ostojić nikada baciti na dubre Vuka Karadžića, jer narod na to ne može i neće pristati... Neka braća Hrvati i Slovenci ne slušaju šta piše Ostojić, jer on najmanje poznaje narod, niti ima prava govoriti u ime naroda.[119]

Međutim Ostojić, u inkriminiranom članku, uopće ne govori o potiskivanju ćirilice, nego o ujedinjenju srpske i hrvatske čitalačke publike, o povećanju tiraža knjige i broja čitalaca, o formiranju jednog zajedničkog južnoslavenskog knjižarskog tržišta i jedne zajedničke južnoslavenske književnosti i narodne kulture. Između ostaloga, Ostojić piše:

Sad će se ujediniti ne samo sva srpska čitalačka publika nego s njom i sva hrvatska i slovenačka. Dobro organizovana narodna prosveta će tu publiku iz godine u godinu povećavati. Dvostruko pismo će u buduće biti sve manja smetnja. Svi glavni listovi već sad štampaju članke i ćirilicom i latinicom. Knjižari osećaju da se za njihov rad otvara novo doba. Oni se već spremaju i oružaju, preduzetniji se nude da se dohvate Beograda i Zagreba. Mi ćemo bez sumnje ubrzo dobiti velike izdavače...[120]

O nekom ugušivanju ili zabranjivanju ćirilice Ostojić uopće ne govori. To mu je Jaša Tomić jednostavno podmetnuo. Tomiću je strahovito smetao Ostojićev veliki moralni autoritet, naročito kod vojvođanske inteligencije i omladine, i zato nije birao sredstva da ga napada kad god bi mu se pružila prilika. Šta je značio i predstavljao Tihomir Ostojić za tadašnju Vojvodinu, najbolje je prikazao dr Milan Petrović.[121]

[118] Ibid. 5.

[119] Ibid. 13–14.

[120] Dr Tihomir Ostojić, Novo orijentovanje književnih društava. *Jugoslavenska njiva*, 1918, br. 36, 577.

[121] Dr Milan Petrović *(Beograd ili Zagreb?*, 196–197) iznosi ovu karakterističnu epizodu: »Odmah prvih dana rata policija je rasturila sva srpska društva bez razlike. Izuzetak je učinjen jedino sa Maticom srpskom: ona je dobila komesara čiji je prvi akt bio da zatraži od Matice da smesta otpusti svog sekretara... Kad je upravni odbor doneo tu odluku, tadašnji pretsednik Matice dr Gedeon Dunđerski dozvao me je i zamolio da odmah odem do Ostojića i da mu javim da je on, Dunđerski, voljan iz svog džepa izdavati Ostojiću sekretarsku platu, a posle rata obračunaće s Maticom. Nije me iznenadilo što je Ostojić ovu ponudu odbio, ali me je iznenadila žestina, kojom me je napao: kako sam smeo i pretpostaviti da će on primiti takvu ponudu od poslanika koji u državnom saboru pomaže vladu u njenoj agresivnoj politici prema Srbiji, koja je čak izazvala i rat da bi Srbiju uništila!«

Drugi na udarcu bio je Vasa Stajić. Jaša Tomić se naročito ljutio što je Stajić izabran za člana Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS.[122]

Po svemu izgleda, agresivan šovinistički stav Jaše Tomića nije u potpunosti odobravao vođa srijemskih radikala dr Đorđe Krasojević. Umjereniji i taktičniji od Tomića, Krasojević nije bio takav demagog i nije tako nerazumno raspaljivao šovinističke animoznosti između Srba i Hrvata. Zbog toga je Krasojević smijenjen sa svoga rukovodećeg položaja, a na njegovo mjesto Tomić je doveo jednog svog vjernog poslušnika Žarka Miladinovića, advokata u Rumi, koji je u svemu slijedio njegovu radikalsku, velikosrpsku političku liniju. Isprva, on je odobravao rad Narodnog vijeća SHS. Već početkom septembra 1918, Miladinović je u Rumi organizirao radikalski klub i u njegovo ime poslao pozdravnu depešu Narodnom vijeću.[123] Prilikom formiranja plenuma Narodnog vijeća u Zagrebu Miladinović je ušao u plenum kao predstavnik Radikalne stranke.[124] Ali, ubrzo Miladinović je došao u oštar sukob sa većinom članova Plenuma i otpočeo akciju među svojim pristašama da se Srijem izdvoji iz Trojedne kraljevine i direktno priključi kraljevini Srbiji. Miladinovićeva akcija odvijala se brzim tempom. Već 11. XI 1918. sazvan je veliki zbor u Rumi, na kome su radikali bili u većini. Zbor je izabrao jedan odbor kome je povjereno da formulira donesene zaključke. U odbor su izabrani skoro sve sami radikali.[125] Cio zbor, održani govori i donesena rezolucija načinili su u Zagrebu vrlo težak utisak i izazvali razumljivo nezadovoljstvo. Tako, na primjer, zagrebački *Obzor*, u članku *Srijemski separatizam*, piše između ostaloga:

> Taj se zbor nije šalio on je naprosto navijestio neprijateljstvo Hrvatskoj i poslao ultimatum. Ili će Narodno vijeće u Zagrebu zaključiti ujedinjenje, ili se Srijem odcjepljuje od Hrvatske i Slavonije i priključuje Velikoj Srbiji, te traži da na mirovnom kongresu bude zastupljen po srpskoj vladi. Bosna je via facti ostavila Narodno vijeće, Dalmacija se proglasila posebnom državom, Srijem hoće da ode u Srbiju; sve to nije separatizam, ali kad se u Zagrebu, poznavajući sve te prilike, traži federacija ili republika, tad je to separatizam. Sve to zajedno vrlo je prozirno i ne može se tako lako zaboraviti.[126]

Međutim, vrlo je karakteristično da je ubrzo poslije radikalskog zbora u Rumi održan i zbor srijemskih Hrvata, ali na kome se raspravljalo o aktuelnim političkim pitanjima na sasvim drugi način i u drugom duhu, nego na radikalskom zboru. O ovom zboru donio je *Glas SHS* telegram pod naslovom *Ruma za jedinstvo Jugoslavije*. Telegram glasi:

> Hrvati Rume sakupljeni na današnjoj velikoj skupštini, izrazuju Narodnom vijeću u Zagrebu i srpskoj vladi u Beogradu čuvstva vjernosti, odanosti i mole da svim silama zapriječe rovarenja, koja izbijaju i sa strane Hrvata i sa strane Srba, proti jedinstvu i slobodi jednokrvne braće zajedničke domovine.[127]

[122] Jaša Tomić, *Naša nova država u kolevci*, 11.

[123] *Obzor*, 3. XI 1918.

[124] Dr Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, 171.

[125] Veliki zbor Sremaca u Rumi, *Srpski list*, 14. XI 1918.

[126] Srijemski separatizam. *Obzor*, 4. XII 1918.

[127] *Glas SHS*, 3. XII 1918.

U istom smislu zabilježila je zbor srijemskih Hrvata i zagrebačka *Hrvatska država.*[128] Na drugoj strani, srijemski radikali nastavljali su svoju akciju za izdvajanje Srijema iz okvira Trojedne kraljevine i njegovo direktno priključenje Kraljevini Srbiji. Naročito je karakterističan antijužnoslavenski stav Žarka Miladinovića, predstavnika Srpske radikalne stranke u Središnjem odboru Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. Na sjednici Odbora od 23. XI 1918, polemizirajući sa Dragutinom Hrvojem, Miladinović je – prema zapisniku – zaprijetio da će »njegova stranka tražiti priključenje Srijema, Bačke i Banata izravno Srbiji«.[129] Protiv takva Miladinovićeva stava ustao je odlučno predsjednik Narodnog vijeća dr Ante Pavelić: »... Kritizira dr Žarka Miladinovića, koji se stavio u opreku s temeljnim stanovištem, na kojim je sagrađeno Narodno vijeće SHS. Danas su mnogi od onih, koji su prije tjerali oportunističku politiku, postali grlati. On prosvjeduje, u ime svoje stranke, protiv takva rješenja unutarnjega odnosa i izjavljuje da će u tom smislu povući konsekvencije«.[130] Na sjednici Središnjeg odbora od 25. XI postavljeno je pitanje predsjedništvu »kakve će korake preduzeti protiv dr Žarka Miladinovića zbog njegova predloga pripojenja Srijema Srbiji jer taj se protivi temeljnim principima narodnog jedinstva«.[131] Riješeno je da se Miladinovićev slučaj ispita i o rezultatu referira na idućoj sjednici, ali je odlazak delegacije od 28 predstavnika Narodnog vijeća SHS u Beograd i proglas Ujedinjenja 1. XII prekinuo istragu.

Proglašenjem Ujedinjenja agitacija srijemskih radikala ne samo da nije presječena nego je postala još agresivnija i bezobzirnija, uzimala sve šire razmjere i produbljivala već postojeću animoznost između Hrvata i Srba u Srijemu.[132] Ta akcija srijemskih radikala imala je snažnoga odjeka i u Zagrebu i izazvala nove polemike u hrvatskoj štampi. Tako, na primjer, zagrebački *Hrvat* ustao je ovim argumentima protiv radikalske agitacije:

> Ovakvih i sličnih nepodobština o njihovim političkim i inim makinacijama pune su nam uši. Šutili smo, jer smo smatrali šutnju nužnom; danas uvidamo da srpski frankovci svojim sistematskim radom idu zatim da unište ideju narodnog jedinstva. Kao što smo tu ideju branili prije, za austrijskog režima, branit ćemo je i sada, te nećemo dozvoliti da je ruše oni, koji su najmanje učinili da nastupi ovo današnje stanje, ili stvara stanje koje bi moglo da posije razdor u redove ujedinjenog naroda, svjesno ili nesvjesno radi na oslabljenju naše Jugoslavije. To je slabljenje unutarnjeg poretka naše države zločin. Svjesne zločince pred sud javnosti, dok nesvjesne ljude treba maknuti, u interesu je jugoslavenstva da se onemogući razarače narodnog jedinstva.[133]

Zagrebačka štampa je s razlogom isticala da vođe srijemskih radikala kao članovi Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS vode južnoslavensku politiku, s jedne strane, dok na drugoj strani, u samom narodu, agitujući za direktno priključenje Srijema, Bačke i Banata kraljevini

[128] *Hrvatska država,* 3. XII 1918.
[129] Dr Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS,* 273.
[130] Ibid. 273.
[131] Ibid. 278.
[132] *Hrvatska obrana,* Osijek, 3. I 1919.
[133] Zar odvojene od Hrvatske, a pripojene Srbiji? *Hrvat,* 8. I 1919.

Srbiji, bez sporazuma sa ostalim južnoslavenskim zemljama bivše Austro-Ugarske, vode izrazito antijužnoslavensku politiku. U članku *Srpskim frankovcima,* zagrebački *Hrvat* piše:

Gospoda srijemski radikali su sudjelovali i u Narodnom vijeću u Zagrebu, i bili su vezani zaključkom da kompetencija mjesnih ili kotarskih odbora ne smije presizati kompetenciju Središnjeg vijeća, a oni su na svoju ruku zatvarali i kažnjavali ljude i stvarali posve separatističke zaključke. Vezani zaključcima Narodnog vijeća, da nitko ne smije poduzimati nikakvih posebnih političkih akcija, agitirali su po Srijemu, Bačkoj i Banatu u separatističkom pravcu, – i ti da nam dijele lekciju! Imade i kod Srba frankovaca![134]

U historijskim danima ujedinjavanja južnoslavenskih naroda i stvaranja zajedničke južnoslavenske države, Vojvodina je oscilirala između dva suprotna tabora: između ideologa i teoretičara Velike Srbije i Jugoslavije. Stara, radikalska Vojvodina, na čelu sa Jašom Tomićem, htjela je Veliku Srbiju. Nova, slobodarska, demokratska Vojvodina, bez razlike stranaka i grupa, borila se za Jugoslaviju.

U ranijoj historijskoj literaturi o događajima u Vojvodini, koji su prethodili Velikoj narodnoj skupštini, ima dosta propusta i praznina. Iako *Spomenica oslobođenja Vojvodine* sadrži važne arhivske građe i korisnog memoarskog materijala, iz nje jasno izbija očigledna tendencija da se Radikalna stranka kao cjelina, i njen tadašnji vođa Jaša Tomić posebice, prikažu u što boljoj svjetlosti: da se prijeđe olako preko svega onoga što je u njihovom radu bilo negativno i štetno, s jedne strane, i da se objasni i opravda sve ono što je u njihovom stavu i držanju bilo sporno i problematično, s druge strane. U svojim uspomenama, napisanim nekih 30 godina nakon ovih događaja i objavljenim u *Letopisu,* jedan od aktivnih učesnika, sekretar Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu dr Milan Petrović, ispravio je mnoge netačnosti i dopunio je čitav niz očiglednih praznina u raznim člancima u *Spomenici,* tako da se može bez pretjerivanja reći da njegove uspomene predstavljaju dragocjenu memoarsku građu i vjerodostojna svjedočanstva jednoga aktivnog učesnika u ovim događajima, koji se trudio da i o političkim protivnicima sudi mirno i objektivno. Ali, i u Petrovićevim člancima također ima izvjesnih praznina i nepotpunosti, zato što mu nije bila pristupačna arhivska građa i tadašnja hrvatska štampa, koja predstavlja neophodan izvor za bliže poznavanje i razumijevanje srpsko-hrvatskih odnosa toga doba.

U Rukopisnom odjeljenju Matice srpske sačuvan je dragocjen arhivski dokumenat, koji podiže krajičak zavjese sa političkih dogovora vođenih u Beogradu u prvoj polovini novembra 1918. Tai dokumenat pokazuje da su u ovim vijećanjima sudjelovali ne samo Momčilo Ninčić, kao predstavnik srpske vlade, ne samo istaknuti Vojvođani (dr Bogdan Gavrilović, dr Milan Jovanović Batut, dr Mita Lukić, Petar Konjović i drugi) nego i jedan član Narodnog vijeća iz Zagreba, Valerijan Pribićević. Dokumenat glasi:

[134] Srpskim frankovcima. *Hrvat,* 4. I 1919.

Gospodinu Svetozaru Pribićeviću
potpredsjedniku Narodnoga vijeća SHS

Zagreb

Vrativši se iz Beograda čast nam je saopštiti sledeće:

Na sastanku u Beogradu 11. o. m. bili su prisutni g. g. Ninčić, ministar građevina, Valerijan Pribićević, prof. univer. d-r Lukić, ing. Smederevac i Petar Konjović.

I. Stvoren je odbor sastojeći se iz Beograđana, koji su rodom iz Bačke, Banata i Baranje (B.B.B.) sa svrhom da potpomaže pokret za B.B.B. iz Beograda, eventualno i na licu mesta. U tom odboru su g.g. d-r Lukić, prof. univerze, ing. Smederevac, prof. Gavrilović, dr Batut etc.

II. Rešeno je da se Srpskom narodnom odboru u Novom Sadu priopći sledeća instrukcija:

B.B.B. traži ujedinjenje svih SHS pod dinastijom Karađorđevića. U slučaju plemenske podele izjavljuje B.B.B. već sada da traži spojenje sa Srbijom.

U nedjelju 17. o.m. ima da se sazove u Novom Sadu poverljiva konferencija od 15 lica (po prilici 7 iz Bačke, 7 iz Banata i 1 iz Baranje). Na tu konferenciju Bunjevci i Šokci neće pridoći.

Konferencija će spremiti gradju za skupštinu, koja će se održati u četvrtak 21. o.m. u Novom Sadu. Skupština: 1) izabraće pokrajinsku upravu (vladu); 2) popuniće delegaciju u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu na 10 članova i 3) izabraće delegaciju za Beograd.

Odbor Jugoslavena iz Ugarske, koji je dosad radio u Zagrebu, ima se odmah preseliti u Novi Sad i tamo se staviti na raspolaganje Srpskom narodnom odboru

Gospodin Konjović i Milan Stefanović krenuli su u utorak 12. o.m. u Novi Sad, da tamo saopšte ovu inštrukciju i da eventualno i drugde dadu informacije.

U Zagrebu, 15. novembra 1918.

S odličnim poštovanjem
Dr Vasa Vučković
Dr Aleksandar Magarašević[135]

Velika je šteta što nije sačuvan odgovor Svetozara Pribićevića na ovo pismo, ali već iz same činjenice da je dogovorima u Beogradu prisustvovao i njegov brat Valerijan i da ga je o beogradskim vijećanjima obavijestio njegov prijatelj i jednomišljenik dr Aleksandar Magarašević, jasno izlazi: prvo, da je rukovodstvo Narodnog vijeća ne samo znalo nego i učestvovalo u pripremama Velike narodne skupštine u Novom Sadu; drugo, da se u Beogradu insistiralo na pripojenju Vojvodine Srbiji samo »u slučaju plemenske podele«; treće, da se u Beogradu forsirala »poverljiva konferencija od 15 lica«, ali bez prisutnosti vojvođanskih Hrvata; četvrto, da je Beograd pristajao da Vojvodina pošalje delegaciju od 10 članova u Zagreb; peto, da je Beograd bio suglasan da se Odbor Jugoslavena iz Ugarske, koji su u Zagrebu osnovali Vasa Stajić i Petar Konjović, preseli u Novi Sad i stavi na raspoloženje Srpskom narodnom odboru. Iz činjenice da je sastanku, koji je u Beogradu održan 11. novembra, prisustvovao i jedan aktivan član srpske vlade (Momčilo Ninčić), i jedan član Narodnog vijeća (Valerijan Pribićević), jasno izlazi da je u Beogradu postignut sporazum između predstavnika srpske vlade

[135] Instrukcije za stav Vojvodine u pitanju stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. Rukopisno odeljenje Matice srpske, inv. br. M. 5393. – Dr Kosta Milutinović, Vojvodina i stvaranje Jugoslavije. *Historijski pregled*, Zagreb, br. 3–4, 1962.

i Narodnog vijeća o sazivu Velike narodne skupštine u Novom Sadu i da su u tom smislu date »inštrukcije« Srpskom narodnom odboru u Novom Sadu. Ali, vojvođanskim radikalima, pod utjecajem Jaše Tomića, bile su ove direktive suviše jugoslavenski orijentirane, i oni su nastojali da ih što više suze i ograniče u okvire svoje ekskluzivne srpske politike. Tomićevoj tezi dao je podršku sam Nikola Pašić. Prema svjedočanstvu dra Milana Petrovića: »Među nama se po Novom Sadu govorilo da je Pašić odlučno za Tomićevu tezu: direktno prisajedinjenje Vojvodine Srbiji značilo bi jačati poziciju Srbije u natezanjima sa Zagrebom. Stanovište Pašićevo pokolebalo je mnoge, jer posle pobedonosno završenog rata njegov je ugled bio velik«.[136] Pašiću se odmah svidjela Tomićeva teza, jer je u potpunosti odgovarala njegovoj velikosrpskoj politici.

Velika narodna skupština u Novom Sadu nije sazvana za 21. novembar, kako je to bilo predviđeno beogradskim »inštrukcijama«, nego za 25. novembra. Izborni red propisao je Srpski narodni odbor u Novom Sadu. Po tom izbornom redu, na svaku hiljadu srpskih, hrvatskih, slovačkih i ostalih slavenskih građana imao se birati po jedan poslanik. Ako broj birača prijeđe tisuću osoba, opć'na bira još jednog poslanika. One općine koje imaju manje od 200 stanovnika imaju pravo biranja u najbližoj susjednoj općini. Općine iznad 200 do 1000 stanovnika biraju jednog poslanika. Prema izbornom redu, pravo biranja i izbora imaju svi muški i ženski građani koji su navršili 20 godina života.[137]

Skupštinu je otvorio na dan 25. novembra, u 11 časova, narodni poslanik Jovan Hranilović, kao najstariji po godinama, pozdravio je prisutne poslanike i goste, a zatim je izvjestilac Kandidacionog odbora predložio predsjedništvo Skupštine, u koje su ušli predstavnici svih stranaka i grupa. Nakon konstituiranja izvjestilac Verifikacionog odbora podnio je izvještaj da je, prema prispjelim izbornim zapisnicima i predatim punomoćima, u Skupštini zastupljeno 211 općina sa 757 poslanika. Po nacionalnostima bilo je 578 Srba, 62 Slovaka, 39 Hrvata, 21 Rusin, 6 Nijemaca i 1 Mađar.[138] Među poslanicima nije bio ni jedan Rumun, zato što su vojvođanski Rumuni zbog neriješenog pitanja pripadnosti Banata, o čemu je imala da rješava Mirovna konferencija u Parizu, privremeno bili zauzeli stav pasivne rezistencije prema svima političkim zbivanjima u Vojvodini. Među izabranim narodnim poslanicima bilo je i 7 žena, koje je Skupština burno pozdravila, jer je to bilo prvi put u ovim krajevima da su žene imale pravo glasa i izbora. Svi su poslanički mandati verificirani. Poslije diskusije, u kojoj je sudjelovalo nekoliko govornika, donesene su dvije rezolucije. Prva rezolucija, koju je podnio i obrazložio Jaša Tomić, glasi:

1) Molimo vladu bratske Srbije, da na Kongresu mira zastupa naše interese.

2) Priključujemo se Kraljevini Srbiji, koja svojim dosadašnjim radom i razvitkom ujemčava slobodu, ravnopravnost, napredak u svakom pravcu, ne samo nama, nego i svima slovenskim pa i neslovenskim narodima, koji s nama zajedno žive.

[136] Dr Milan Petrović, *Beograd ili Zagreb?* 205.

[137] Jovan Živojnović, Rad Velike narodne skupštine u Novom Sadu. *Spomenica oslobođenja Vojvodine,* 160–161.

[138] Ibid. 161.

3) Ovaj naš zahtev hoće da pomogne ujedno i težnje sviju Jugoslovena, jer je i naša iskrena želja, da srpska vlada, udružena sa Narodnim većem u Zagrebu, čini sve da dođe do ostvarenja jedinstvene državc Srba, Hrvata i Slovenaca pod vodstvom kralja Petra i njegove dinastije.

4) I zato, da bi ova Skupština pomogla sa svoje strane ostvariti jedinstvenu državu sviju Slovena, Srba, Hrvata i Slovenaca, bira dva člana, koji će stajati na usluzi srpskoj vladi: Jašu Tomića (Novi Sad) i Blaška Rajića (Subotica) i bira dva člana koji će stajati na usluzi Narodnom veću u Zagrebu: dr Jovana Manojlovića (Subotica) i Vasu Stajića (Novi Sad).[139]

Dok prva i druga tačka ove rezolucije predstavlja pobjedu radikalske, velikosrpske teze Jaše Tomića, dotle treća i četvrta tačka znače kompromis između Tomićeve teze, s jedne strane, i jugoslavenske teze demokratskih stranaka i grupa, s druge strane. Izbor Vase Stajića za jednoga od predstavnika Vojvodine u Narodnom vijeću u Zagrebu nesumnjivo znači legaliziranje njegova ranijeg izbora za člana Središnjeg odbora Narodnog vijeća, protiv kojega je još pre kratkog vremena oštro ustajao sam Tomić. Ali, da bi se odmah paralizirao značaj Stajićeva izbora, namjerno je za prvog delegata izabran dr Jovan Manojlović, vođa subotičkih radikala i jedan od najbližih suradnika Jaše Tomića, dok je Stajić izabran za drugog delegata.

Na izričito insistiranje demokrata i socijalista Tomić je bio prinuđen da pristane na jednu dopunu prvoj tački rezolucije, koja se odnosi na zaštitu nacionalnih manjina. Ta dopuna glasi: »Nesrpskim i neslovenskim narodima, koji ostaju u našim granicama, obezbeđuje se svako pravo, kojim žele da kao manjina očuvaju i razvijaju svoje narodno biće. A tako isto zahteva ova Skupština da se onim Srbima, Bunjevcima i Šokcima, koji i dalje ostaju izvan naših granica u drugim državama, obezbedi pravom zaštite manjine njihov narodni opstanak i razvitak . . .«[140]

Drugu rezoluciju podnio je i obrazložio narodni poslanik Petar Konjović, jedan od prvaka Demokratske stranke u Vojvodini, i ona u izvodu glasi:

Banat, Bačka i Baranja u granicama, koje povuče Antantina balkanska vojska, proglašuje se danas, 12/25/ novembra 1918, na Velikoj narodnoj skupštini, na osnovu uzvišenog načela narodnog samoodređenja, ocepljenim kako u državopravnim, tako i u političkom i privrednom pogledu od Ugarske.

Zbog toga Narodna skupština postavlja Veliki narodni savet, kojem je izvršni organ Narodna uprava. Narodni savet čine 50 članova, izabrani iz ove Narodne skupštine. Narodni savet donosi potrebne uredbe i naredbe, postavlja Narodnu upravu i vrši nadzor nad njom . . . Narodna uprava upravljaće označenom teritorijom na osnovu načela potpune slobode i ravnopravnosti za sve narode. Svaki građanin ima neosporno pravo da na svom materinjem jeziku opšti sa svima vlastima.[141]

Skupština je obe rezolucije jednoglasno primila, a zatim je izabrala, iz redova narodnih poslanika raznih stranaka i grupa, 50 članova Velikog narodnog savjeta. U smislu dobivenog mandata, Savjet je postavio Narodnu upravu, koja je podijeljena na ovih 11 resora: 1) Politički poslovi;

[139] Ibid. 163.
[140] Ibid. 166.
[141] Ibid. 165.

2) Unutrašnji poslovi; 3) Pravosuđe; 4) Prosvjeta; 5) Financije; 6) Saobraćaj; 7) Privreda; 8) Prehrana i snabdijevanje; 9) Socijalne reforme; 10) Narodno zdravlje; 11) Narodna obrana. Za predsjednika Narodne uprave postavljen je dr Jovan Lalošević.

Jaša Tomić pripisivao je historijske odluke Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918. isključivo u zaslugu Radikalnoj stranci: »Glavni uspeh Radikalne stranke pokazao se lane, novembra meseca, kada je Skupština srpskog naroda iz Banata, Bačke i Baranje donela jednoglasno zaključak da se priključuje Srbiji ... Pa i ako su neki krugovi, čak i iz Srbije, zbog neke velike politike živo radili na tome da se ne priključimo Srbiji, bilo je uzalud. Kada se sastala Skupština, bilo je nemoguće i pomisliti da se izusti i reč protiv glavnog predloga«.[142]

Nigdje ne postoji ni jedna indicija o tome da su »neki krugovi, čak i iz Srbije«, radili na tome da se Vojvodina ne priključi Srbiji, nego su opozicione stranke i grupe u Srbiji akceptirale poznatu koncepciju Narodnog vijeća o zajedničkom ujedinjenju svih jugoslavenskih zemalja bivše Austro-Ugarske, računajući tu naravno i Vojvodinu, sa Srbijom i Crnom Gorom. Iako je inače stalno isticao potrebu što tješnje suradnje sa Srbima iz Hrvatske i Slavonije, Tomić i sam priznaje da su Srbi iz tih krajeva nastojavali da uvjere vojvođanske Srbe na zajedničku suradnju sa ostalim Jugoslavenima, ali da radikali to nisu htjeli:

> Mi u zagrebačko Narodno veće nismo hteli ući, iako smo bili mamljeni ... Samo oni, koji su u ono vreme živeli u Novom Sadu, znaju šta se sve radilo s izvesne strane da Skupština Banata, Bačke i Baranje pošlje svoje zastupnike u Narodno veće u Zagreb. Jednog dana dođe oko 60 Srba iz Zagreba, posedoše hodnik i neke sobe u Matici, pa uđoše i u dvoranu, gde se savetovao uži odbor od 16 lica. »Samo Jugoslavija, a nikako Srbija!« Ali i da smo mi svi pristali na to, onih 700 izaslanika svukli bi nas sa govorničke tribine i proglasili bi ujedinjenje sa Srbijom.[143]

Ovo je historijski netačno. Nisu svi poslanici Velike narodne skupštine bili radikali. U Skupštini je bilo, pored radikala, i demokrata, i bivših liberala, i socijalista, i nezavisnih poslanika izvan tadašnjih stranaka. Iako su imali relativnu većinu za sobom, i pomoću te većine terorizirali cijelu Skupštinu, to još ne znači da su radikali bili apsolutni gospodari Skupštine i da su imali mandat da suvereno predstavljaju Vojvodinu.

Demokratske grupe u Skupštini pristale su na kompromisno rješenje samo zato da bi se historijska odluka o otcjepljivanju Vojvodine od Ugarske donijela jednoglasno: »Velika narodna skupština trebala je biti impozantna manifestacija narodne jednodušnosti, manifestacija upućena našim velikim saveznicima, od čijeg je stava na Mirovnoj konferenciji zavisilo realizovanje naših odluka. Na takvoj skupštini nije moglo biti mesta stranačkim podvojenostima, prepirkama i nadglasavanjima«.[144] Na prvom zasjedanju Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918. Vojvodina je zaista manifestirala jednodušnu solidarnost svih vojvođan-

[142] Jaša Tomić, *S kim ćemo i kuda ćemo?* Novi Sad, 1919, 30.

[143] Ibid. 30–31.

[144] Dr Milan Petrović, *Beograd ili Zagreb?* 206.

skih Slavena da raskinu sve veze i odnose sa Mađarskom, koja više nije imala osnovnih uslova za dalji osptanak, i da stupe u novu, zajedničku jugoslavensku državu.

Odnosi između radikala i demokratskih grupa u Velikom narodnom savjetu sve su se više zaoštravali, dok nije došlo i do otvorenog raskida. Sukob je izbio pri rješavanju pitanja o izboru 24 poslanika i 24 zamjenika iz Vojvodine za Privremeno narodno predstavništvo SHS. Tom prilikom došla je do punoga izražaja težnja vojvođanskih radikala, koji su imali većinu u Velikoj narodnoj skupštini, da majoriziraju manjinu i da čitavoj Skupštini nametnu svoju volju. Radikali su tražili od 24 mandata 13 mandata, a demokrati na to nisu pristali.[145] Kako nije došlo do kompromisnog rješenja, 11 demokrata podnijelo je ostavke i istupilo iz Savjeta i Skupštine.[146] Istovremeno, 4 člana predsjedništva Skupštine izjavili su »da neće u Narodnoj skupštini obavljati funkcije kao članovi Pretsedništva«.[147] Poslije ovih izjava svi su oni napustili sjednicu.

Na drugom zasjedanju plenuma Velike narodne skupštine od 27. februara 1919. upražnjena mjesta popunjena su skoro sve samim radikalima, a prilikom izbora poslanika za Privremeno narodno predstavništvo radikali su se poslužili opet jednom grubom mistifikacijom: pored 13 radikala, 4 socijalista, 3 Bunjevca i 1 Slovaka, radikalska većina izglasala je i trojicu tobožnjih demokrata, koji stvarno nikada nisu pripadali Demokratskoj stranci. Ali, verifikacioni odbor, na osnovi podnesene žalbe, ispitao je cjelokupan slučaj, utvrdio je da se radi o mistifikaciji i predložio da se poništе ova tri mandata.[148] Na sjednicama plenuma vodile su se beskonačno duge i žučne polemike o ovim osporenim mandatima. Za njihovo verificiranje zalagali su se svi vojvođanski radikali,

[145] Mi nismo hteli, *Jedinstvo*, 23. V 1919.

[146] Istupili su ovi narodni poslanici i članovi Savjeta: dr Jovan Bogdanov, Jovan Hranilović, dr Jovan Petrović, dr Nikola Milutinović, dr Dušan Bošković, Ilija Beleslin, Petar Konjović, Stojan Jakšić, dr Jovan Latinčić, dr Ilija Ivačković, dr Sava Putnik. U ime svih njih, istupajući iz Savjeta i iz Skupštine, Petar Konjović je dao ovu zajedničku izjavu: 1) »Demokratska stranka stoji na stanovištu da je po jasnom slovu i duhu rezolucija Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918. po kojoj je V. N. Savetu dato pravo privremene legislative za Banat, Bačku i Baranju, jedino V. N. Savet nadležan i pozvan da obavi izbor za Narodno pretstavništvo. 2) Demokratska stranka protestuje stoga protiv nezakonitoga saziva Narodne skupštine za 27. februar o.g. i s razloga formalnog i u meritumu. Taj svoj protest poslaće i obrazložiće neposredno Verifikacionom odboru Narodnog pretstavništva u Beogradu. 3) Demokratska stranka zbog toga što je Radikalna stranka osujetila među strankama sporazum, izjavljuje da sa Radikalnom strankom ne može ni u Savetu ni u Skupštini da radi, te napušta svaki rad s njom u oba tela«. *(Spomenica oslobođenja Vojvodine*, 176–177).

[147] To su bili: Jovan Hranilović, dr Ignjat Pavlas, dr Jovan Latinčić, dr Dušan Bošković.

[148] Posle detaljnog ispitivanja ovoga slučaja, Verifikacioni odbor je na svojoj sjednici od 10. marta 1919. donio ovo rješenje: »Odnosno punomoćja dra Dušana Jojkića, Koste Ševića i Jovana Vujića Odbor je iz žalbi, protesta i usmenih izjava poslanika pred odborom uvideo da su imenovani izabrani kao pretstavnici Demokratske stranke, dok u stvari oni to nisu bili, niti ih organizacija za svoje priznaje, što znači da je ova izborna skupština bila u zabludi, pa zato jednoglasno predlaže Narodnom pretstavništvu da ova tri izbora i punomoćja izvoli poništiti«. *(Zastava*, 25. V 1919).

ali je mistifikacija bila u toj mjeri očigledna da je plenum većinom glasova odlučio da se sva tri mandata poništе.[149]

Velika narodna skupština u Novom Sadu, koja je na svom prvom zasjedanju od 25. XI 1918. manifestirala solidarnost čitavog slavenskog stanovništva Vojvodine, na svom drugom zasjedanju od 27. II 1919. bacila je sjenku na velike historijske odluke koje je ona jednodušno donijela na svom prvom zasjedanju. Vojvodina je stajala pred teškim unutrašnjim krizama ulazeći u novu državnu zajednicu, u kojoj su je čekale nove borbe za političko, socijalno i ekonomsko oslobođenje.

Nova historijska istraživanja su utvrdila da je Vojvodina već za vrijeme revolucije 1848–1849. bila most koji je spajao Srbe i Hrvate u onim velikim historijskim danima na prekretnici između starog, dotrajalog feudalizma i novog, kapitalističkog poretka. Nešto kasnije, poslije pada Bachova apsolutizma, kada su peštanski vlastodršci raspravljali o pripadnosti Srijema sa očevidnom namjerom da izazovu razdor između Hrvata i Srba, Srijem nije postao jabukom razdora, a na Blagoveštenskom saboru 1861. u Sremskim Karlovcima jedna grupa narodnih poslanika zahtijevala je ujedinjenje Vojvodine sa Slavonijom, Hrvatskom i Dalmacijom. Najzad, poslije raspada Austro-Ugarske 1918, kada je radikalska, velikosrpska buržoazija htjela da nasilno otcijepi Srijem od Hrvatske i direktno priključi Srbiji bez ostalih južnoslavenskih zemalja sa teritorija Habzburške monarhije, vještački raspirujući šovinističku mržnju, Vojvodina se suprotstavila takvim antijugoslavenskim tendencijama.

Od Dositeja Obradovića i pomagača srpskih ustanika, preko učesnika u četrdeset osmaškoj revoluciji, preko Omladinskog pokreta i prvih socijalista, sve do nacionalnih i socijalnih revolucionara u doba prvog svjetskog rata, Vojvodina je ostala dosljedna svojim progresivnim tradicijama krčeći putove bratskoj zajednici Južnih Slavena.

[149] Ibid.

VIKTOR MORPURGO

DANIEL RODRIGUEZ I OSNIVANJE SPLITSKE SKELE U XVI STOLJEĆU

(Nastavak)*

III POGLAVLJE

1588–1597

Pietro Lando u svojstvu senatorskog sindika proputovao je god. 1580. mletačke posjede od Jonskih otoka do Istre i tom prigodom opisao i prilike u Splitu za tu godinu. Opaža se u tome dopisu da skela uvedena od Daniela Rodrige lijepo napreduje. Međutim neprilike nastale smrću građevnog poduzetnika, oporbom nekih slojeva splitskog pučanstva i samih mletačkih vladajućih krugova, te konačno neuspjelim pokušajem osvajanja kliške tvrđave godine 1583. i u vezi s time neprijateljskim držanjem Turaka prema Splitu, ometaju dalji razvitak započetog djela i prisiljavaju Rodrigu da se odseli u Dubrovnik i u Neretvu te da se pozabavi drugim poslovima. U to doba pada i Rodrigova intervencija kod pape radi malteškog pitanja – gusarenja, o kojoj je već bilo riječi.

Početkom godine 1588. »Savii alla mercanzia« traže od splitskog kontea Nikole Bragadina vijesti o stanju u kojem se nalazi zgrada lazareta i carinarnice, čija je izgradnja bila prekinuta prije šest godina i traže od njega procjenu izdataka, koji bi bili potrebni za njeno potpuno dovršenje. Nakon primljenog odgovora, »Savii alla mercanzia« predlažu Senatu nastavak izgradnje, koji bi koštao oko 3000 dukata do konačnog uređenja, a Senat dne 11. marta uzimlje u pretres postavljeni prijedlog od Mudrih da bi se odustalo od utjerivanja predviđenih pristojbina za prvi početak i da bi se trgovačka galija odsad uputila u Split, a ne više u Neretvu. Dne 4. juna Senat definitivno prihvaća predloženo, pa dne 13. juna pripćava tu svoju odluku splitskom konteu i doznačuje mu 1300 dukata za prve troškove. Istovremeno mu daje nalog da izvijesti o mjerama koje treba poduzeti da se u Split dovedu konji potrebni za pri-

* Prva dva poglavlja ovog rukopisa objavljena su u »Starinama« knj. 52, Zagreb 1962. str. 185–248 (v. Napomenu Uredništva na str. 248).

jenos robe iz luke u unutrašnjost, da se stave u red ceste i mostovi i da se pripremi sklonište za ljude i životinje uzduž puta kuda će prolaziti trgovačke karavane. Dne 21. juna »Savii alla mercanzia« daju splitskome konteu dalje instrukcije i traže da izvidi kod turskih pograničnih vlasti kako se one odnose prema naumljenoj skeli. Istog dana »Savii alla mercanzia« pišu zadarskim rektorima i daju im nalog da pošalju dvojicu plemića kod bosanskog paše da bi se kod n'ega obavijestili kakvo je njegovo stanovište prema naumljenoj skeli i da li bi on htio pridonijeti popravku putova i mostova i izgradnji »karavansaraja«. Mudri za poslove u trgovini pišu 4. augusta splitskome konteu da mu najave pošiljku, koju mu otpremaju lađom, opeka i crepova za izgradnju lazareta. Dalje pišu, 4. septembra, i od njega traže obavijesti o napretku započetog posla i pri tome mu preporučuju što veću pospješnost. Dne 19. septembra »Savii« pišu zadarskim rektorima i traže od njih da ih izvijeste o njihovim pregovorima sa bosanskim pašom. Na dan 27. septembra »Savii alla mercanzia« javljaju splitskome konteu novu pošiljku opeka i crepova i preporučuju mu što hitnije izvođenje gradnje te pregovore sa turskim pograničnim vlastima da bi one pomogle u pripremama za skelu i njenom izvođenju. To isto istoga dana pišu i zadarskim rektorima, a dana 15, 27. i 31. oktobra opet javljaju splitskome konteu otpremu tereta opeka, crijepova i drvene građe za lazaret. U dopisu od 5. novembra »Savii ala mercanzia« uvelike hvale splitskog kontea za izvršen posao i obavješćuju ga da mu šalju nekog Matiju Staro, čovjeka veoma iskusnog, kojega će moći korisno upotrijebiti za pregovore s Turcima. U isto vrijeme mu potvrđuju otpremu dviju pošiljaka građe. Dalje javljaju istoga dana istu stvar zadarskim rektorima. Dne 18. novembra »Savii alla mercanzia« javljaju splitskome konteu dalju pošiljku drvenog i željeznog materijala. Dne 26. novembra Nikola Vidali, poduzetnik i kapetan trgovačke galije za Neretvu, upravlja molbu duždu, u kojoj upozorava na velike pogibelji kojima je izložena njegova galija na putovanjima u Neretvu i javlja da je pri svojem zadnjem putovanju u Neretvu, uvaživši zadovoljavajuće stanje u kojem se nalazi izgradnja splitskog lazareta i već upućene pregovore s Turcima, našao shodnim da pristane u Splitu, i da je to još s većim razlogom učinio, što mu je splitski konte navijestio da već tu silaze trgovačke karavane, koje do sada to nisu činile, ali dok je on mislio da će jevrejski trgovci biti prvi koji će početi slanjem tereta u Split, on je na svoje veliko čuđenje opazio da se ovi skanjivaju da to čine i da je on mišljenja kako je tome uzrok nagovor Daniela Rodrige koji, videći da nema nikakve osobne koristi od izvođenja njegove vlastite osnove, koja se bez njega provodi, odvraća trgovce od Splita i navraća ih na Dubrovnik, što je vrlo pogibeljno, i zato on savjetuje da se poduzmu energične mjere u tome predmetu i da se zabrani plovidba u Neretvu i krcanje za Dubrovnik. Senat upućuje tu molbu radi izvještaja »Mudrima u poslovima trgovine«. Dne 3. decembra ovi potvrđuju splitskome konteu tri predašnje pošiljke i najavljuju mu još jednu po kapetanu Lisičiću, i to raznog željeznog materijala. Pri tome traže od kontea obavijesti o toku pregovora s Turcima i najavljuju mu doznaku od daljih 500 dukata za troškove, pa mu poručuju, budući da

su mu poslali drvene građe više nego je bilo potrebno, neka nastoji da suvišak korisno proda i da utržak od prodaje upotrijebi u gradnji. Dne 5. decembra »Savii alla mercanzia« daju Senatu traženo mišljenje o molbi Nikole Vidalija, te u istome ističu da su u predmetu neodlučni, jer da Split nije još pripremljen za preuzimanje većeg trgovačkog prometa, a sami uviđaju pogibelji neretvanske plovidbe. Zato bi savjetovali da se za sada nastavi sa Neretvom uz dužni oprez i uz zaštitne mjere i da se generalnom providuru Naniju dade nalog da čim prije dovede do zadovoljavajućeg zaključka pregovore s Turcima. Kroz to vrijeme odlučno su se protivili tome da bi se trgovačka galija uputila u Dubrovnik, jer bi kasnije bilo vrlo teško odvratiti od Dubrovnika jedanput učvršćeni promet. Trgovačka galija, dakle, uz efikasnu pratnju neka nastavi svoja putovanja u Neretvu uz pristajanje na polasku i na povratku u Splitu, pa i nemalo to pristajanje vidljivog uspjeha, samo zato da trgovački svijet vidi da ta galija ide u Split, a moralo bi se razglasiti, da će ubuduće trgovačka galija vršiti promet isključivo sa Splitom. Dne 20. decembra »Savii alla mercanzia« šalju trgovačkom galijom Nikole Vidalija splitskome konteu nešto drvene građe. Dne 5. januara 1589. »Savii alla mercanzia« pišu Nikoli Vidaliju, da će s njegovom galijom putovati Daniel Rodriga koji ide u Neretvu da sredi svoje poslove, jer da je tamo umro njegov pouzdanik, pa mu preporučuju neka istome bude u svemu na ruku. Istoga dana »Savii alla mercanzia« javljaju splitskome konteu prolazak Rodrige kroz Split pa mu preporučuju da se s njime sastane i da sasluša njegovo mnjenje u svim stvarima koje se tiču splitske skele, jer je on čovjek dobrog savjeta i vrlo zaslužan za Republiku. Dne 27. januara »Savii alla mercanzia« šalju splitskome konteu 500 dukata i izražavaju nadu da će taj iznos biti dostatan za završetak izgradnje lazareta. Dne 3. februara Senat izglasava novi kredit u visini od 262 dukata, 7 šolada i 21 piccoli za potrebe izgradnje lazareta. 4. marta »Savii alla mercanzia« pišu splitskome konteu i javljaju mu da su dali nalog Nikoli Vidaliju da se zaustavi sa svojom galijom u Splitu 8 dana na polasku u Neretvu i 8 dana na povratku i upućuju kontea da razglasi da se otvara splitska skela, u kojoj će vladati potpuna sloboda za ljude i za robu, da bi se opovrgle neke glasine koje kolaju turskim krajevima, a po kojima bi sva roba koja bi stigla u Split imala da bude upućena u Veneciju. Dne 7. marta »Savii alla mercanzia« daju nalog splitskome konteu da dade izdupsti splitsku luku. Sa dopisima baila iz Carigrada od 24. juna stiže duždu pismo bosanskog paše, u kojemu se ovaj tuži na naum Sinjorije da bi se napustila neretvanska skela u korist splitske i moli da se od toga odustane. Dne 14. juna splitski konte, na koju je dužnost sada stupio Tommaso Soranzo, izvještava Senat da je poslao splitske plemiće Francesca Luccarija i Hieronima Cipcija kliškom sandžaku da bi pregovarali o splitskoj skeli i da im je on obećao da će stvar preporučiti bosanskome paši. Ali kako svi ti pregovori ne dovedoše do željenog uspjeha, predade mletački Senat cijeli predmet u ruke Daniela Rodrige, koji sastavi o tome spomenicu i predade je Senatu. U njoj naglašuje kako mu treba za dovršenje posla više od 2000 dukata za darove kojima bi počastio razne turske moćnike. Osim toga prije nego

se lati posla želi da se i njemu osobno osigura dostojna nagrada, jer da je u prošlosti doživio mnoga razočaranja i pretrpio mnoge štete zbog kojih je upao sa svojom obitelji u najcrnju bijedu, premda je Republici učinio znatnih usluga. U vezi s time specificira u spomenici razne trgovačke privilegije, koje želi da mu se odobre prije nego bi se dao na posao. U isto vrijeme traži da bi ga se snabdjelo s potrebnim ovlaštenjima kako bi mogao nastupiti sa nužnim autoritetom. Dne 16. juna javlja splitski konte generalnom providuru da Turci izvađaju neke utvrdne radnje na tvrđavi u Kamenu. Istog 16. juna »Savii alla mercanzia« priopćavaju kolegiju svoje mišljenje o splitskoj skeli i o mjerama koje bi trebalo poduzeti po savjetu Daniela Rodrige dok misle da bi vrhovni nadzor nad cijelim poslom trebalo povjeriti generalnom providuru Dalmacije, koji se nalazi na licu mjesta. Pri tome opažaju da za efikasno upućenje splitske skele treba istu obilato opskrbiti solju, rižom i sapunom, koji artikli su najviše traženi od Turaka, a da njihova cijena mora bezuvjetno biti za njih povoljna. Mletačkim brodovima morat će se zabraniti da dovoze mletačku robu u Neretvu i Dubrovnik. U isto vrijeme treba što skorije potpuno dovršiti radnje oko splitskog lazareta, a bivšem splitskom konteu Bragadinu isplatiti 1923,8 lira, koji je iznos izdao iz svojih sredstava u svrhe te gradnje, a daljih 400 dukata poslati splitskome konteu Soranzu za dovršenje raznih pojedinosti na lazaretu. U pogledu trgovačke galije Nikole Vidalija, neka ona do daljega saobraća i sa Splitom i sa Neretvom. Dne 20. juna Rodriga prikazuje Senatu molbu kojom traži dozvolu uselienja u Veneciju i u Split za svojeg brata Jakoba i za njegova zeta i još za drugih deset obitelji njegovih rođaka i prijatelja uz privilegije i garancije koje navodi u priloženim kapitulacijama. Tu su molbu poduprli levantinski i španjolski jevrejski trgovci u Veneciji. Na 26. juna »Savi alla mercanzia« iznose svoje mišljenje o koncesijama koje traži Rodriga, pa ih u cijelosti preporučuju uz neka ograničenja i uz neke mjere opreza, koje potanko izlažu.

Gubitkom Kamena i Solina grad je izgubio veći dio svojeg područja, a ono malo što mu je preostalo čuva se velikom pomnjom. Grad čuva 40 vojnika pod kapetanom Gio. Batt. Erminiom da Camerino, Vašim dobrim službenikom, zaslužnom Vaše milosti zbog vjernog službovanja. Još ima 24 poljičkih pješaka i 32 stalna konjanika za slučaj potrebe. Skela uvedena od Rodrige sretno napreduje, a nadat se je da će to i nadalje biti. Isti je izvršio mnogo svojih obaveza svladavši sve poteškoće suprotstavljene mu od malobrojnih trgovaca, koji su bili protivni njegovim planovima. U ovom gradu razvit će se veliki promet koji će donijeti veliku korist, pa taj grad zaslužuje da mu se dade najveća važnost. Općina je vlasnica otoka Šolte, iz kojega crpe velike prihode. Na našem putovanju kopnenim putem, uzduž obale kanala između Splita i Trogira, vidjeli smo Kaštela koja potpadaju pod jurisdikciju obaju gradova. U Kaštelima u času pogibelji stanovnici spasavaju život i bijedan imetak.

Međutim započeto djelo moralo je biti zbog opisanih neprilika napušteno od Rodrige, koji se vratio, kako smo vidjeli u Neretvu, iz kojeg mjesta se udaljavao samo kada je trebalo braniti trgovački promet i svoje suvernike od pogibelji gusara, kako smo vidjeli u slučaju Malteżana, kada je otišao u Rim.

Kroz to vrijeme splitska skela se malo po malo upućuje, ali ne može da dođe do pravog razvitka, jer joj nedostaju potrebni preduvjeti. Stare

dašćare plemića pod Dioklecijanovim zidinama ne pružaju dovoljnu sigurnost, a napola izgrađeni Rodrigovi lazaret i carinarnica strše kao ruševine u luci i više su od smetnje nego od koristi. Karavane iz Turske nemaju prikladnog mjesta gdje da iskrcaju i da raskuže svoj teret, niti štala da im prime konje, niti prenoćišta za trgovce i goniče. Sve to zadržava razvitak skele, čije mogućnosti se ipak uvijek obrisuju pred očima venecijanskih vlastodržaca.

Zato mletački senat dolazi do odluke da sam prosljedi i nastavi ono što je Rodriga morao da ostavi nedovršeno i 11. marta 1588. prihvaća odluku, koju ću sada iznijeti i koja se nalazi u Mletačkom državnom arhivu pod »Senato Mar, Filza 100, Giugno-Luglio-Agosto 1588« i glasi:[1]

1588. XI. Marzo – In Pregadi

Savij del Cons. o:
Ser Alvise Zorzi
Ser Zuane Michiel K. r P. r
Ser Giacomo Foscarini K. r. P. r
Ser Zustinian Zustinian
Ser Lorenzo Bernardo
Ser Lorenzo Priuli K. r.

Savij di Terra Ferma:
Ser Geronimo Cappello
Ser Consig. r Molin
osim:
Ser Alessandro Bragadin
Ser Matteo Zane K. r
Ser Andrea Bollani

Savij alli ordini:
Ser Nicolo Pozzo
Ser Geronimo Donado
Ser Tommaso Contarini
Ser Ag. n da Mulla
osim:
Ser Nicolo Corner

Savij alla mercanzia:
Ser Zuan Molin
Ser Tommaso Morosini
Ser Giacomo Contarini
Ser Marc' Antonio Badoer
Ser Daniel Pasqualigo

Dne 28. novembra 1577. bilo je odlučeno u ovome Vijeću da se ustanovi jedna skela u Splitu u korist i za unapredenje trgovačkog prometa s gornjom i sa donjom Romanijom.

Ova odluka je bila poslije potvrđena dne 25. juna 1580, ali zbog raznih nastalih smetnja nije došla do potpunog izvršenja.

Sada nas upozoravaju naša Petorica mudrih za poslove u trgovini da bi bilo od velike koristi za našu Sinjoriju kad bi se pristupilo ostvarenju spomenute odluke uvodenja splitske skele i to zbog svih onih razloga koji su već do sada bili uzeti u obzir, ali osobito zato da se oslobodimo od svih očitih i jasnih pogibelji kojima su izložene galije koje vrše službu za Neretvu.

Neka se zato prihvati zaključak da se ovlasti naš kolegij, uz prisustvo i sudjelovanje u glasanju spomenutih naših Mudrih za trgovinu, da se što prije dovrši carinarnica u Splitu koja je bila već započeta, tako da ista bude dovedena u stanje da uzmogne primiti i čuvati trgovačku robu. i da se potroši u tu svrhu iz sredstava naše Sinjorije do tri hiljade dukata, jer toliko, po dobivenim obavještenjima, treba da bi se izgradnja dovršila. Da se pri tome dadu svi oni nalozi, koji bi se pokazali potrebitim da se spomenuta skela dobro uputi. U tu svrhu neka se tamo upute osobito trgovačke galije pa onda i drugi brodovi, koji polaze u Neretvu. Sve to neka se izvrši u ono zgodno vrijeme i na onaj prikladan i oprezan način, koji se bude smatrao najprikladnijim.

Što se pak tiče pitanja da li se ima ukinuti ili smanjiti namet, koji je bio god. 1577. izglasan na teret trgovačke robe, koja bi imala stizati u spomenutu skelu, neka se o tome posavjetuju Mudri našeg kolegija, saslušavši mnijenje Mudrih u poslovima trgovine, i da iznesu svoje prijedloge ovome Vijeću da bi isto na temelju njih moglo

[1] Ova odluka stoji u vezi s upitom »V Savii alla Mercanzia« splitskom konteu od 11. II 1588.

prihvatiti one zaključke koji najbolje odgovaraju cilju uvođenja spomenute skele i našim interesima.

– 77 – 63 24. februara 1587. (stile veneto
– 48 – 54 pendet recte 1588)
– 51 – 55 Pročitano u kolegiju.

Ova odluka po gornjoj opasci bila je smatrana visećom, jer se čekalo na prijedloge koje su »Savii« kolegija imali da iznesu u pogledu oportuniteta, da se zadrži ili ukine namet na robu koja bi imala ući preko splitske carinarnice. Prijedlog je bio da se taj namet ukine pa je zbog toga dana 4. juna 1588. Senat prihvatio svoj konačni zaključak o splitskoj skeli. Taj zaključak glasi skoro doslovce jednako, ali ipak uz izvjesne izmjene, pak ćemo ga zbog toga iznijeti u njegovoj definitivnoj redakciji.

S ovom odlukom uređenje splitske luke ulazi u svoj zadnji stadij nakon kojega se pristupa materijalnom ostvarivanju prihvaćenih zaključaka.

Ovaj drugi akt nalazi se pod istom pozicijom u Arhivu kao i prešnji.

M. D. L. X. X. X. V. I. I. I. a IIII Giugno

Savii del Cons. o Savii di T. F. Savii alli ord. i Savii alla merc. a

Dne 28. novembra 1577. bilo je u ovome Vijeću odlučeno da se podigne u Splitu jedna skela u svrhu unapređenja trgovačkog prometa sa gornjom i donjom Romanijom. Nakon toga, dne 25. juna 1580. bio je ovaj zaključak potvrđen, ali nije došao zbog raznih nastalih zapreka, do svog izvršenja.

Kako su nas sada naša Petorica mudrih za poslove u trgovini upozorili na to da bi za našu Sinjoriju bilo od velike koristi da se rečeni zaključak o izgradnji splitske skele provede u djelo, i to iz već izloženih raznih veoma važnih razloga, a osobito da se već jedanput otresemo očevidnih svakome jasnih pogibelji, kojima su izložene trgovačke galije koje vrše svoju službu na neretvanskoj pruzi, to smo odlučili da pristupimo gornjoj zamisli.

Prema tome se zaključuje da se, uz pristup i pravo glasanja gore spomenutih Petorice mudrih u poslovima trgovine naš kolegij ovlasti da dovrši već započetu izgradnju carinarnice u Splitu, da ista bude osposobljena da primi i čuva trgovačku robu, pa da u tu svrhu može izdati iz sredstava naše Sinjorije do tri hiljade dukata, uvaživši činjenicu da možemo biti sasvim sigurni da će uvođenje nove skele biti od izvanredne koristi za unapređivanje prometa na našem tržištu i da će se time i postići jako povećanje u prihodima naših carina. Tome dosljedno ovlašćuje se također naš kolegij da izda sve naloge koji su s tim provođenjem spojeni i koji su potrebiti da se spomenuta skela korisno uputi.

Bit će toj skeli u prvom redu upućene trgovačke galije, a onda i svi drugi brodovi koji običavaju trgovati u Neretvi, ostvaljajući njima da izaberu prema shodnosti čas i zgodan i oprezan način kada i kako će to uslijediti.

Što se tiče nameta koji je bio god. 1577. određen na teret robe koja bi stigla u tu skelu, odlučuje se da se zasada, dok uslijedi prvo uvođenje skele, taj namet ne pobire.

\+ 143
— 17 1588. 3. juna L. C.
— 42

Već 13. juna šalje kolegij splitskome konteu prve naloge za izvršenje zaključaka Senata i uz to mu dostavlja prijepis senatskog zaključka. Dotični akt se nalazi u Arhivu pod »Cinque Savi alla mercanzia, Spalatro«

1588. 13. Giugno. In Collegio
Splitskome konteu!

Šaljemo Vam kopiju odluke prihvaćene u Senatu 4. o. mj. a tiče se uređenja te skele i dovršenja gradnje već započete carinarnice, koja ima da služi unapređenju

poslovanja i trgovačkog prometa u pogledu čega Vam nalažemo da Vi izvršite ono što se Vas tiče s onom revnošću koja iziskuje skrb za naše interese.

Za sada doznačujemo Vam u tu svrhu 1500 dukata, koji iznos ćete upotrijebiti isključivo za potrebe te gradnje, u granicama istaknutim u samoj odluci, pa ćete se pobrinuti da dadete odmah da se nastavi s radom, i to od ljudi sposobnih, a po mogućnosti od onog istog koji je radnju započeo,[2] ako je još tu, u protivnom slučaju od drugih a ako ih nema u tome gradu, onda pišite u Zadar neka Vam pošalju sposobnu osobu, pa neka ta nastavi rad prema nacrtu, koji je bio tada učinjen, a kopiju kojega Vam šaljemo na Vaše bolje ravnanje. Osobito Vam preporučujemo da pomnjivo pregledate temelje te zgrade, da biste, u slučaju da isti ne bi bili dovoljni da podnesu teret koji ima da dođe povrh njih, mogli odmah doskočiti na shodan način tome nedostatku, i to neka bude odmah bez gubitka vremena. U tome se mi prepuštamo Vašoj uviđavnosti, jer znamo da ćete izvršiti povjereni Vam zadatak na najbolji način.

Kako će pak ubuduće biti najglavnije da bude na raspolaganju dovoljno konja za prijevoz trgovačke robe, koja će tranzitirati kroz tu skelu, to Vam nalažemo da nas obavijestite što će trebati poduzeti u tome pogledu da konji budu pripravni u danom času i na danom mjestu za vršenje označene službe. Da biste došli do cilja, trebat će da nagovorite tamošnje ljude i da ih uvjerite da će se morati u tome snaći u korist i u interesu njihovih trgovaca da bi mogli izbjeći mnogim pogibeljima, koje im prijete od strane uskoka i da bude moguće na najbolji način zaštititi i njihove osobe i njihovu robu, pa ćete dosljedno tome nastojati da i oni pripomognu razvitku ovog posla, što se tiče upućivanja trgovinske robe, bilo u pogledu dobave konja, bilo u onome uređenja putova, mostova i konačišta. Sve ćete to izvršiti potrebitom okretnošću, te ćete gledati postići da i građani koji budu imali najveću korist od uspostave skele pridonesu, na način kako budu mogli, željenom cilju. O svemu pak što budete učinili, dat ćete nam redovitu i potanku obavijest. Istu stvar ćete činiti u pogledu troška i izdavanja novca, koji ćete paziti da što korisnije uložite, što uostalome znamo već da ćete bez svake dvojbe i učiniti. Kada budete pri kraju poslatog Vam novca, o tome ćete nas obavijestiti, uz detaljni opis izvršenih zadataka, da Vam možemo poslati drugu svotu ako to bude trebalo.

Konte i kapetan Splita bio je tada Nikola Bragadin. S njim sada počinju dopisivati Petorica mudrih u poslovima trgovine, kojima je kao nadležnoj vlasti u trgovačkim stvarima, kolegij bio predao nadzor o završavanju splitske carinarnice.

Imamo 21. juna 1588. dva pisma od »Savii alla mercanzia«, jedno je upravljeno na kontea Splita, a drugo na rektore u Zadru, a nalaze se kao i slijedeća pod »V Savi alla Mercanzia – Lettere ai Rettori, Busta 492«.

Al Conte di Spalato

a 21 Zugno 1588

Saznali smo da je Vaše prejasno gospodstvo dalo nalog da se izdube luka toga grada, a držimo da je s tom radnjom bilo već započeto, dok smo mnjenja da će ta radnja uvelike koristiti izvršavanju odluke preuzvišenog Senata o uspostavi tamošnje skele.

Zato Vas molimo da dadete nastaviti taj posao i da ga čim prije privedete kraju, s onom marljivošću koja je kod Vas obična u izvršavanju javnih zadataka.

Što se tiče onih 1500 dukata, koje, u izvođenju spomenute odluke, mi Vam danas šaljemo da ih upotrijebite u izgradnji te carinarnice, držimo da će biti najbolje da ih Vi položite kod tamošnje komore (blagajne), a da radi isplata Vi izdate komori potrebne doznake, kao što je opći običaj kod svih komora pri izdavanju javnog novca, a što će biti i od veće sigurnosti za Vas i od manjeg truda.

[2] Izgleda da su oni u Veneciji bili zaboravili da je prvi mastor bio umro i da je to bio poglaviti razlog zašto je Rodriga morao prekinuti gradnju carinarnice.

Ne preostaje nam drugo nego da Vam kažemo da ovaj posao izgradnje carinarnice iziskuje brzo i marljivo provođenje, kako Vam je također pisala u svojem dopisu Njegova vedrost, a koji Vam dopis šaljemo uiedno sa ovim našim, pa kod toga želimo još naglasiti da iz ovoga posla Vi možete sebi pribaviti veliko priznanje i zadovoljstvo, time što ćete se njime baviti s onom brižljivošću koju mi očekujemo od Vas s obzirom na Vaše velike sposobnosti, a osobito zato što se nećete osvrnuti na razglabanja osoba koje su zainteresirane i koje su protivne tako dobroj odluci, a između kojih kako smo obaviješteni, ističu se tamošnji Capogrosso. Dapače ovima i drugima, koji bi djelovali u suprotnosti sa našim interesima, upravit ćete ozbiljnu opomenu da se kane tog ćoravog posla, jer je preuzvišeni Senat čvrsto odlučio da u najkraće vrijeme dovede splitsku skelu u stanje da savršeno funkcionira, pa će u tu svrhu nastojati da se o ovomu dobro sporazumije sa poglavicama Klisa i Solina radi sigurnosti i uređenja cesta i radi izgradnje mostova, »karavansaraja« i drugih stvari neophodno potrebnih, kako je izloženo u priloženom dopisu njegove vedrosti. O svemu onome što ćete Vi u tome smjeru izvršiti podnijet ćete u tančine izrađeni izvještaj.

Preporučujemo se Vašem presvijetlom gospodstvu presvijetla gospoda Petorica za trgovinu, osim odsutnog presvijetlog Contarinija.

Pismo rektorima u Zadru je slijedeće:

Alli Rettori di Zara

a 21 Zugno 1588

U svrhu da dođe do izvršenja odluke preuzvišenog Senata, koju šaljemo uključeno u privoju Vašim prejasnim gospodstvima na njihovu bolju obavijest, a koja se tiče uvođenja splitske skele, koja ima da posluži tranzitu trgovačke robe, uz što veću sigurnost i udobnost trgovaca, potrebno je da ceste, po kojima će prolaziti karavane, budu prohodne i zaštićene, da bude moguće da se preko njih uzmogne razviti željeni promet. Mi smo međutim obaviješteni da je bosanski paša zainteresiran za carine koje se za račun turskog cara utjeruju u Vašem gradu kao i u Šibeniku, Solitu i Trogiru. S toga razloga mora da mu je mnogo stalo da se splitska skela uputi i da se u nju slegne mnogo trgovačke robe, kako se mi nadamo, da će to biti. Prema tome on bi imao da bude naročito spreman da zbog svojeg vlastitog interesa pogoduje razvitku ove skele. Obaviješteni smo osim toga da su gospoda kap. Jakov Cedolini i preuzvišeni Simon Mazzarello vrlo dobro uvedeni kod spomenutog paše. Pomislili smo zato da će biti dobra politika za upućivanje ovog posla da Vaša gospodstva izvole pozvati k sebi ovu dvojicu plemenite gospode da bi ih nagovorila da uzmu na se zadaću predobivanja paše, ali da to učine kao da dolaze sa strane trgovaca, zato da bi se on skrbio za sigurnost putova, a u isto vrijeme i za izgradnju potrebitih mostova i »karavansaraja«, a osobito za izgradnju mosta na Cetini, a posebno da bi se pobrinuo da stanovnici Klisa i Solina i drugi zlonamjernici ne bi ometali trgovce. Kod toga neka oni založe svoja nastojanja najviše na pitanje sigurnosti i udobnosti trgovaca, a pri tome da tako postupe da bi izgledalo da su oni kod tog svojeg koraka bili potaknuti isključivo interesom trgovaca i korišću koju bi od svega toga pobrao sam paša, a nikako kakvom javnom državnom zainteresiranošću. Vaša gospodstva će moći istodobno da nalože Cedolinu i Mazzarellu da pristanu na to da s njima surađuje gospodin Baldissera Giganti, koji je, po onome što čujemo, prijatelj pašc, za kojega fungira u svojstvu emina kod spomenutih skela i utjerava carine za njega, te je osoba od njega vrlo cijenjena i dobro viđena, koja ima velikog upliva na njegovu velemožnost. Spomenuti će pomoću samog paše moći najprije postignuti da bude dostatno opremljenih konja za vršenje navedene službe.

Uzdajući se u Vašu mudrost, mi se nadamo da ćete na spretan način nagovoriti gospodu da se prime gornje zadaće i da će oni postići ono što želimo, čime će pribaviti veliku hvalu za svoj trud, pa dok ostajemo u očekivanju vijesti o rezultatima njihova djelovanja, molimo Vas da Vi nadodate Vaše instrukcije o svemu onome što mislite da može pridonijeti dobrom uspjehu ovog posla.

Sa Vaše strane treba da uzmete u obzir i činjenicu da će kod uspostave jedne redovite službe s galijama za splitsku skelu biti mogućnosti da se tamo pošalje obilje

i soli i riže za sve potrebe zemlje i što prije bude Vama uspjelo da sretno dovedete do kraja ovaj posao, to će veća biti Vaša zasluga, i to veće Vaše zadovoljstvo.

Preporučujemo se Vašem presvijetlom gospodstvu. – Presvijetla gospoda Petorica mudrih u poslovima trgovine, osim odsutnog presvijetlog Contarinija.

Nakon četrnaest godina nailazimo ovdje opet na kap. Cedolina i na trgovinskog plemića Simonea Mazzarella, koji su za vrijeme razgraničenja nakon ciparskog rata bili dodijeljeni rabinu Salamonu Eškenaziju.

Dne 4. augusta pišu »Savii alla mercanzia« splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 4. Agosto 1588

Crepove i opeke, koje ste Vi zatražili Vašim zadnjim pismom za potrebe te gradnje, odredit ćemo da Vam budu poslati prvom prigodom koja se pruži, da ih možete što prije upotrijebiti. Međutim će Vaše prejasno gospodstvo izvoliti nastaviti izgradnjom povrh već započetih zidova, kako Vi sami savjetujete, te istom revnošću kao i do sada pobrinuti se za popravak cesta i za druge potrepštine o kojima smo Vam već pisali u saglasju sa nalozima preuzvišenog Senata.

U potpunom pouzdanju u Vaše sposobnosti i u spoznaji da je sve ono što je bilo od Vaše strane do današnjeg dana u predmetu izvršeno zaslužno svake pohvale, nadamo se da će to i nadalje i ubuduće biti i da neće sa Vaše strane pomanjkati dužna briga.

Za sve ono što Vam bude trebalo, javit ćete nam, te u tome očekivanju preporučujemo Vam se presvijetla gospoda Petorica mudrih u poslovima trgovine, osim odsutnog presvijetlog Morosinija.

Istoga dana »Savii alla mercanzia« pišu rektorima u Zadru:

Alli Rettori di Zara

a 4. Agosto 1588

Iz Vašeg pisma od 13. prošloga, kao odgovor na naše od 21. juna, razabrali smo s kojom marljivošću ste se pobrinuli oko uređenja pitanja putova u svrhu povoljnog upućenja splitske skele, pa smo veoma zadovoljni sa pažnjom od Vas posvećenom ovome predmetu, te Vas molimo da i dalje proslijedite u tako dobrom raspoloženju i da nas prigodimice obavijestite.

Svi mudri u poslovima trgovine, osim odsutnoga Morosinija.

Dne 9. septembra pišu »Savii alla mercanzia« splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 19. settembre 1588

Nužda koju imamo da se ta skela u najkraćem roku uputi čini da mi želimo da budemo obaviješteni o stanju u kojem se ta gradnja nalazi, dok od prvog Vašeg pisma, koje smo primili o predmetu, nismo od Vas ništa više čuli što nam je tim više neugodno s razloga što je preuzvišeni kolegij od nas više puta zatražio da mu dademo podrobne vijesti o razvitku ovog posla, a koje vijesti nismo mu mogli dati. Unatoč tome nismo uzmanjkali da uvjeravamo njihova preuzvišena gospodstva da, s obzirom na inteligenciju i marljivost Vašeg prejasnog gospodstva, ne možemo a da ne očekujemo od Vas nego najhitnije izvršenje. Nezgode koje su snašle trgovačku galiju u Neretvi povećale su našu želju da čim prije prenesemo skelu u Vaš grad, te su nas ponukale da Vam pišemo ovo pismo te da Vas zamolimo da napnete sve Vaše umne snage u cilju da se ta gradnja što prije dovrši i da se na turskoj strani urede sve one stvari koje su kadre da olakote put trgovačkoj robi, pa da znamo kako ćemo dalje postupati u ovome poslu.

Mi se nadamo da ćemo u najkraće vrijeme moći čuti da je carinarnica već dovedena u takvo stanje da može udovoljiti našoj prvoj velikoj potrebi, stvar koja će Vama

donijeti veliku pohvalu i slavu, a koja će biti od velikog zadovoljstva njegovoj vedrosti i cijelome ovome gradu.

Kako pak čujemo da tamo ima veoma dobrog građevnog kamena, upotreba kojeg će biti korisnija nego da se odavde šalju opeke, a budući da vidimo da poslije prvog traženja niste nam više ništa odvratili, to držimo da ste se Vi na gore istaknuti način pomogli, što bi i ispravno bilo. Što se crepova tiče, mi ćemo Vam ih poslati prvim brodom koji se ponudi.

Savii alla mercanzia, praesentes omnes.

Istoga dana »Savii alla mercanzia« pišu rektorima u Zadru:

Alli Rettori di Zara

19. Settembre 1588

Iz Vašeg zadnjeg pisma velikom radošću razabrali smo nadu da ćete moći pregovarati i dovesti do sretnog završetka pitanje uređenja putova za splitsku skelu, pa smo dosad čekali vijesti o onome što se je zaključilo. Ali videći da nam ne dolazi od Vas nikakvo obavještenje, a potaknuti željom da čim prije vidimo dovršeno ovo djelo, koje je od izvanredne važnosti za javne interese, odlučili smo da Vam ponovo pišemo, pa da Vas zamolimo da biste najvećom pospješnošću izvršili ono što ste nam pisali da ćete učiniti te nas o učinjenom odmah obavijestite da uzmognemo i mi, s naše strane, referirati preuzvišenom kolegiju, koji nas svakog dana traži da mu javimo kako napreduje ovaj posao. Ako bude doveden do sretnog zaključka, Vašim sudjelovanjem, osim Vašeg zadovoljstva za istaknutu uslugu, koju ćete time učiniti domovini, donijet će Vam čast i neprolazne slave.

Svi »Savii alla mercanzia«.

Dne 27. septembra »Savii alla mercanzia« javljaju splitskome konteu da su otpremili opeke i crepove a pismo popraćuju sa priloženom brodarskom teretnicom:

Al Conte di Spalato

fu a 27. Settembre 1588

Šaljemo Vašem prejasnome gospodstvu za potrebe pri gradnji tamošnje carinarnice opeka deset hiljada i dvijesta, a crepova četiri hiljade sedamsto pedeset, što je sve bilo ukrcano na brod kapetana gosp. Petra Maglica iz Trogira, a platit ćete spomenutom kapetanu za vozarinu 8 lira za svaku hiljadu crepova kao i opeka, kako slijedi iz priložene teretnice, pa ćete nam potvrditi njihov primitak i zabilježiti podnesen trošak.

Opeka 10200

Crepova 4750

Brodom kapetana Ligitovića iz Splita šaljemo Vam slično pismo, a tim brodom smo Vam poslali

Opeka 5350

Crepova 11000

»*Teretnica*« a 28 Sett. e 1588 in V. a

Ukrcao je za dobro putovanje i zdrav dolazak prejasni gospodin Zuan da Molin u ime kolegija »Savii sopra la mercanzia« na brodu kapetana Petra Maglica padovanskih opeka 10200 i crepova 4750, što se sve ima predati u Splitu prejasnome gospodinu Nikoli Bragadinu, veledostojnome konteu toga grada ili komu za njega, koji će mu platiti za vozarinu osam lira od piccola[3] za svaku hiljadu bilo crepova, bilo opeka.

U vjeru čega bile su napravljene dvije teretnice, jedna na potvrdu druge, a obadvije će biti potpisane od spomenutog kapetana ili će ih on dati potpisati.

Neka ga gospodin isprati!

[3] Venecijanska lira se dijelila na 20 solada a svaki soldo u 12 piccola ili bagatina. (Do nazad nekoliko decenija splitska ulična djeca su se igrala novcima uz pjevanje neke starinske pjesmice, koja je počinjala sa riječima: »Eč beč bagatin . . .«)

Vrijedi za 8 lira svaka hiljada.

Ja vic. o I. Stagno iz Splita napisao sam ovu teretnicu u ime i po nalogu gore imenovanog kapetana, jer on ne zna pisati, a isto tako slična teretnica je bila napravljena za drugog kapetana.

Potpisana sva presvijetla gospoda Mudri.

Dne 22. septembra »Savii alla mercanzia« bijahu pisali rektorima u Zadru ovo:

Rektorima u Zadru

a 22 sept. 1588

Po onome što smo obaviješteni nalazi se u Vašem gradu neki Matija Staro, koji je bio tamo kancelir, a koji je povjerljiva osoba koja može da ima kakvih poznanstava i prijateljstva sa tamošnjim turskim službenicima i s obližnjim carinicima, po onome što nam se javlja. Zato ta prejasna gospodstva neka izvole vidjeti da li bi taj čovjek bio prikladan da ga upotrijebimo za one poslove o kojima smo Vam javili našim pismom od 21 juna, pa ako bi to bilo, ako se to Vama čini, moći ćete ga upotrijebiti u onome što Vi držite da je korisno u izvršavanju posla, a po sadržaju naših dopisa o tome predmetu.

Svi »Savii« za poslove trgovine.

Dne 27. septembra piše kolegij splitskome konteu:

Iz Vašeg pisma 11. jula prošlog razabrali smo s kojom ste se revnošću dali na posao da započnete izgradnju tamošnje carinarnice, ali od toga dana nemamo više nikakve vijesti o nastavku tog posla, a budući da je naša želja da se ova stvar čim prije uputi i da zauzme onaj oblik koji je nužno potrebit za vršenje jedne javne službe, to Vam nalažemo da prema naredbama koje ste primili od Pet mudrih u poslovima trgovine, u izvršenju odluke Senata, stavite u pokret sve svoje duhovne snage da ta carinarnica bude čim prije gotova, pa da se također s pograničnim vlastima stavite u doticaj i da kod njih poduzmete sve one korake koje smatrate shodnim da se urede ceste, mostovi i »karavansaraji«, na način da trgovci budu stavljeni u mogućnost da prevoze svoju robu tim putem. Kod toga će biti Vaša briga da odstranite sve zapreke koje bi izvršenju našeg nauma suprotstavili ljudi koji nerado gledaju ostvaranje ovog puta.

Što više mara i brige budete posvetili radu uspostavljanja te skele i njezinom povoljnom osposobljavanju to više ćete zadužiti općinstvo, a međutim izvolite nas odmah obavijestiti o stadiju u kojemu se danas nalazi povjerena Vam izgradnja.

Istoga dana Kolegij piše i rektorima u Zadru:

1588, 27. Settembre, In Collegio

Alli Rettori di Zara

Iz Vašeg pisma upravljenog Mudrima za poslove trgovine dne 13. jula, a na odgovor njihovu pismu, razabrali smo da ste odlučili da se stavite u pregovore sa bosanskim pašom u pogledu ceste koju treba urediti u svrhu uspostave trgovačkog prometa preko Splita, pa dok odobravamo te Vaše odluke, s velikom nestrpljivošću u očekivanju smo Vaših vijesti u pogledu načina kako ste ovaj posao riješili, jer dok Vam stigne ovo naše pismo, bit će dotle i doputovao tamo paša, pa će biti od potrebe da se s ovim opet ponovi sve ono što je već bilo urađeno s prvašnjim. Zato Vam s nazočnim nalažemo da odmah pošaljete k njemu one osobe, za koje Vi smatrate da su podobne da dovedu do sretnog završetka ovaj naš posao, upozoravajući ih da s njime postupe s onim oprezom na koji su svratili Vašu pažnju naši Mudri u poslovima trgovine svojim pismom od 21. juna, a koji ste Vi u Vašem pismu sasvim dobro shvatili, jer kod ovih pregovora treba uvijek isticati ne interes naših vlasti nego korist koju će imati ti sandžakati i trgovci, time što će trgovačka roba putovati u potpunoj sigurnosti, a u kojem pogledu smo mi poduzeli razne mjere i postojano bdijemo da toj trgovini pomognemo što više možemo.

Kako vidimo, poslije dugog zanemarivanja, sada su venecijanske vlasti uzele ovaj posao splitske skele ozbiljno u ruke i nestrpljive su na splitskog kontea i na zadarske rektore što ih dugo ostavljaju bez vijesti, pa ih požuruju, a međutim šalju u Split raznim brodovima materijale potrebite za izgradnju carinarnice.

Dne 15. oktobra »Savii alla mercanzia« šalju opet materijala u Split i pišu tamošnjem konteu:

Al Conte di Spalato

a 15 Ottobre 1588

Šaljemo Vašem prejasnom gospodstvu za potrebe izgradnje tamošnje carinarnice:
Opeka pet hiljada dvjesto – 5200
Crepova devet hiljada – 9000
koji su bili ukrcani na gripu[4] kapetana gos-. Marka Darija iz Splita, a platit ćete kapetanu za vozarinu 8 lira za svaku hiljadu crepova, isto opeka, suglasno sa priloženom teretnicom, a javit ćete nam redovni primitak te zabilježiti podneseni trošak.
Teretnica je bila učinjena u redovnoj formi.

Dne 27. oktobra pišu »Savii alla mercanzia« opet konteu Splita jedno pismo o predmetu materijala poslatih i naručenih.

Al Conte di Spalato

a 27 Ottobre 1588

Lađama kapetana Petra Maglica iz Trogira, Ligotovića iz Splita i Marka Darija iz Splita poslali smo Vašem prejasnom gospodstvu 24750 crepova i 20750 opeka, koji materijali dok Vam stigne ovo pismo, mora da su već u Vašem posjedu pa će nam Vaše prejasno gospodstvo potvrditi primitak. Ostatak naručenih materijala poslat ćemo Vam prema tome kako budemo imali prilike za to.

S jednom ceduljom priloženom Vašemu pismu tražite od nas da Vam pošaljemo 250 komada sklizaljka (pianette) ili valjaka (rulli) od jablanovine (albeo) od 22 noge, a zatim sklizaljka ili valjaka od 20 noga, ali za ove zadnje nam ne javljate da li imaju da budu jablanove ili od arežovine (larese), pa zato treba da nam to javite da Vam ne pošaljemo jednu stvar za drugu. Izvolit ćete nam to odmah javiti pa ćemo Vam mi odmah poslati traženo.

I ovom prilikom Vam opet preporučujemo da najvećim marom skrbite da posao izgradnje napreduje i da se istinskom ljubavlju založite da se ta skela dobro uputi. Gojimo potpuno pouzdanje u Vašu mudrost i u Vašu valjanost a ne treba da Vam kažemo, jer Vi to dobro znate, da od uspjeha ovog posla ne može a da Vam ne dođe i časti i slave.

Mudri u poslovima trgovine osim prejasnog Morosinija.

Dne 31. oktobra šalju »Savii alla mercanzia« dalje splitskom konteu materijala za izgradnju carinarnice i lazareta:

Al Conte di Spalato

ultimo Ottobre 1588

Šaljemo Vašem prejasnome gospodstvu za potrebe gradnje tamošnje carinarnice: osam hiljada opeka, četiristo dasaka od arežovine, šesto dasaka od jelovine, osamdeset ključi i šest punata od arežovine. Sve je to bilo ukrcano na lađu kapetana Damja-

[4] *Grip (Grippo).* Vrst trgovačke lađe sa jednim samim jarbolom, koja je plovila velikom brzinom i koja se je počela graditi u XV vijeku. Neki gripi su imali nosivosti do 1200 varičaka tj. oko 50 današnjih tona. cfr. Mutinelli »Lesicco veneto«.

novića iz Splita, kojemu ćete platiti u svemu vozarine 225 lira i 4 solda od piccola to jest dvjesta dvadeset pet lira i četiri solda, suglasno sa priloženom teretnicom. O primitku ćete nam poslati potvrdu, a trošak ćete zabilježiti.

»Teretnica«

Prejasni gospodin Benetto Moro za kolegij Mudrih u poslovima trgovine ukrcao je za dobro putovanje i sretan dolazak na lađi kapetana Frana Damjanovića iz Splita:

8000, tj. osam hiljada opeka
400, tj. četiristo dasaka od arežovine
600, tj. šesto istih od jelovine
80, tj. osamdeset ključeva i
6, tj. šest punata od arežovine

sve markirano, tj. daske markirane, sa ovdje sprijeda označenom markom.

Sve se ima predati u Splitu prejasnome gospodinu Nikoli Bragadinu, dostojnome konteu toga grada ili drugome za njega, a ovi će mu platiti za vozarinu svega lira od piccola dvije stotine dvadeset i pet lira i četiri solda, tj. lira 225, s. 4.

Za vjerodostojnost gornjega bile su učinjene dvije teretnice, od kojih jedna potvrđuje drugu, a obje će biti potpisane od gosp. kapetana, ili će ih on dati potpisati.

Slično pismo i teretnica su bile učinjene za robu ukrcanu na lađu gosp. kapetana Ilića, na kojoj je bilo ukrcano: opeka 6000, dasaka od arežovine 400, istih od jelovine 400, ključa 70, punata od arežovine 2; daske su markirane gornjim znakom, a vozarina iznosi lira 174, soldi 8 od piccola.

Dne 9. novembra pišu »Savii alla mercanzia« splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 9 Novembre 1528

Veoma smo zadovoljni Vašim djelovanjem u stvari tamošnje skele i s Vašim marnim nastojanjem u svrhu što bržeg izvođenja započete izgradnje, jer u tome vidimo Vašu spremnu želju što bržeg dovršavanja ovog posla kao i Vašu veliku sposobnost, pa Vas zato uvjeravamo da će iz svega toga doći Vama velika slava, a i zadovoljstvo, jer će iz dobrog uspjeha te skele biti velike koristi za sve.

Na odgovor Vašeg dopisa od 23. prošlog mjeseca imamo da Vam saopćimo da će po našem nalogu stići u Vaš grad gosp. Staro, po našim obavještenjima veoma praktična i okretna osoba, kojemu će Vaše prejasno gospodstvo izvoliti dati one naloge koje će naći shodnim i potrebnim u svrhu pregovaranja sa sandžakom koji je nadležan kod tamošnjih granica, zbog dobrog uspostavljanja skele, pa će ga upozoriti na to da mora postupati sa velikom okretnošću i oprezom, a osobito na to da mora pregovarati o ovome poslu, kako smo Vam već i drugih puta pisali, u ime privatnih trgovaca da se ne istakne interes naše državne vlasti. Skrenut ćete njegovu pažnju na to da kod toga mora naročito paziti na ovu stvar. Osim toga dat ćete imenovanome Staru i one druge naloge, koje će Vam spomenuti gosp. Nikola Vidali, ukoliko budete držali da su prikladni za postizanje dobrog uspjeha kod ovog posla. Pazit ćete na to da gornje bude izvršeno najvećim marom, pa ćete nas nakon toga izvijestiti o svemu onome što se bude učinilo, da budemo mogli nakon toga dati nalog da, u suglasju sa sandžakovom željom i s našim planom, što prije uputimo naše galije u tamošnju skelu.

Vaše prejasno gospodstvo moći će dati rečenom Staru ono što bude shodno za troškove koje je vjerojatno već podnio i koje ima kod svojih putovanja, pa će zabilježiti taj trošak na račun izgradnje tamošnje carinarnice.

Gospoda Mudri za poslove trgovine osim odsutnog prejasnog Cappella.

Istog dana pišu »Savii alla mercanzia« drugo pismo splitskome konteu u pogledu materijala što mu šalju:

Al Conte di Spalato

a 9 Novembre 1588

Ono 70 ključa,[5] koje smo vam glasom našeg dopisa od zadnjeg prošlog mjeseca poslali lađom gosp. Petra Ilića imali su dužinu od dvadeset dvije noge, a 2 punta imala su dužinu od trideset pet nogu. Isto tako i ključi i punti koje smo ukrcali na lađu kapetana Frana Damjanovića i poslali glasom našeg pisma istog dana ujedno sa drugom robom, imaju također istu dužinu i iste mjere.

Sada šaljemo s lađom kapetana Uranita sa Brača:

100 ključa iz jelovine dugih 22 noge svaki i
12 punata od arežovine od oko trideset pet nogu,

a za sve ćete platiti vozarine 70 lira i 5 s. od piccola suglasno sa priloženom teretnicom, pa Vas molimo da nam izvolite čim prije potvrditi njihov primitak kao i primitak sve druge robe koju smo Vam poslali sa navedenim lađama glasom spomenutih pisama.

Budite uvjereni da nam je bilo puno drago ono što ste nam Vi pisali sa Vašim pismom od 25. prošlog oktobra, pa ćemo što prije naručiti sve ono što nam pišete.

U potpunom pouzdanju Vašeg kapaciteta ne dvojimo da ćete izvršiti sve ono što bude od koristi za dovršenje tamošnje skele, preporučamo se Vašem prejasnom gospodstvu.

»Savii alla mercanzia«, osim odsutnog prejasnog Cappella.

Priložena teretnica u zakonskoj formi.

Opet toga dana jedno pismo Petorice mudrih za poslove trgovine rektorima Zadra:

Alli Rettori di Zara

a 9 Novembre 1588

Splitski konte treba, po nalogu što ga ima od nas, gosp. Matiju Stara, koji stanuje u Vašem gradu i koji je, po našim informacijama, veoma sposoban i praktičan da vrši zadaću, koju smo mu namijenili, tj. da u ime trgovaca, a u interesu splitske skele, pregovara sa turskim službenicima, da ga shodno s našim nalozima upotrijebi.

Zato će Vaša prejasna gospoda izvoliti pozvati k sebi gospodina Matiju i priopćiti mu ovaj naš nalog, te nastojati da odmah otputuje u Split i tu stigavši da se stavi na raspolaganje tamošnjem prejasnom konteu, koji će ga obavijestiti o svemu što ima da čini, budući da mi mislimo da je on zbog svojih sposobnosti u stanju da uspješno izvede povjerenu mu zadaću na način da zasluži čast i hvalu.

Mudri za poslove trgovine, osim odsutnog prejasnog Cappella.

Dne 18. novembra imamo opet jednu pošiljku materijala sa strane »Savii alla mercanzia« splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 18 Novembre 1588

Osim druge robe poslate Vašem prejasnome gospodstvu za izgradnju tamošnje carinarnice, a koja bi morala da Vam je već stigla, šaljemo Vam danas lađom kapetana Ivana Vranjicana sa Brača dolje popisanu robu:

dva barila čavala od po noge	komada	1500
dva barila čavala četverouglastih izvlačenih	hiljada	15
tri barila čavala za žljebove	hiljada	45
jedan baril čavala mantovanskih izvlačenih	hiljada	4

[5] *Ključi.* Po materijalu i po dimenzijama, koje su navedene u ovom pismu, izgleda da se pod ovim nazivom podrazumijevaju grede, koje služe za vezivanje krovne konstrukcije, tj. prečnice ili rožnice (talijanski: tiranti ili catene).

punata od arežovine dugi nogu . . . . . komada 16
petlja za vrata sa odgovarajućim muškim i ženskim dijelovima . . komada 12

Na tu robu platit ćete vozarinu istome kapetanu i to dva dukata, jer smo tako ostali sporazumni u Vijeću prema priloženoj teretnici.

Izvolit ćete nam javiti kada u redu primite svu ovu robu, kao i onu koju smo Vam prije poslali.

Barili teže kako je navedeno u teretnici, i to:

Br. 1 – 196; br. 2 – 175; br. 3 – 207; br. 4 – 203; br. 5 – 201; br. 6 - 200; br. 7 – 202; br. 8 – 207.

Sva gospoda »Savii«, osim odsutnog prejasnog Cappella.

Dok se je u Splitu užurbano radilo oko dogotovljavanja lazareta i carinarnice, promet po Neretvi postajao je sve teži zbog čestih napadaja uskoka, koji su u Neretvi nalazili zgodnih položaja za zasjede, od kojih se nisu mogle obraniti niti velike naoružane trgovačke galije. Nikola Vidali, za kojega smo vidjeli da je bio zakupnik državne venecijanske galije, koja je vršila službu između Venecije i Neretve, upravlja jednu molbu duždu, u kojoj moli da mu se dozvoli da već sada započne vršiti službu između Venecije i Splita, ili, ako to nije moguće, da mu se dozvoli da vrši službu između Venecije i Dubrovnika, jer da on ne može dalje da izlaže u Neretvi svoj život i život putnika i robu koju prevozi. Pri tome se tuži da na jednoj pokusnoj vožnji, koju je na svoju ruku poduzeo do Splita, nisu jevrejski trgovci htjeli ukrcati robu na njegovu galiju uslijed tobožnjih intriga Daniela Rodrige, koji je ljutit što se sada Split uspostavlja za trgovinu a da on nema u tome obećano sudjelovanje. Naprotiv, mi smo prije vidjeli kako Daniel Rodriga optužuje Vidalija da ozlovoljuje trgovce sa svojim nestručnim vođenjem svojega posla. Vidjet ćemo kasnije što misle o svemu tome »Savii alla mercanzia«, kojima se Senat obraća za mnjenje o predmetu, i kako se cijela ova afera razvija.

Molba Nikole Vidalija nalazi se pod »Senato Mar, F. 104, Giugno, Luglio, Agosto 1588« i glasi:

Pravedni kneže!

Vaša vedrost je pred nekoliko godina na molbu i u korist trgovaca, naročito levantskih Jevreja, u ime kojih tada je nastupao Daniel Rodriga, odlučila izgradnju lazareta u Splitu, da bi se tamo uspostavila skela u koju bi trgovci u punoj sigurnosti svog života i svoje imovine mogli da upute svoju robu.

Ova odluka iz razloga javnog interesa ostala je za neko vrijeme suspendirana pak su zbog toga trgovci zatražili da se oruža jedna trgovačka galija, koja bi plovila u Neretvu, Dubrovnik i Lješ, a kada je ta galija bila naoružana na molbu tih trgovaca, osobito levantinskih Jevreja, ta je galija započela ploviti za Neretvu, jer se tada njima činilo da će to biti najbolja skela. Međutim iskustvo, učitelj svake stvari, dokazalo je opet činjenicama, štaviše pogiblju moga života i mojom posebnom štetom, ako ne štetom drugih, ono što je Nikola Vidali, već ima od toga dvije godine, neprestano u punoj savjesti predočivao prejasnoj gospodi Petorice mudrih, u ovome preuzvišenom kolegiju i Vašoj vedrosti, tj. da bi jedna četa uskoka, pa i kad ne bi bila jako mnogobrojna nego bi se sastojala od jednog ograničenog broja lupeža, dostajala da opljačka koju mu drago galiju, bila ta i najjače naoružana.

Zato je vaša vedrost prošlih dana odlučila, u svrhu zaštite života i imanja trgovaca, da dovrši izgradnju tog lazareta u Splitu, i da pri tom oslobodi trgovce od plaćanja nameta od jedan i po posto, a koji je namet bio udaren od preuzvišenog Senata kod njegova prvog zaključka na svu robu koja bi stigla u tu skelu.

Brigu za izvršenje svog zaključka povjerio je Senat prejasnoj gospodi Petorice mudrih koji su se najvećim marom stavili na djelo, tako da je Lazaret već sada dove-

den u takvo stanje da može već primiti i uskladištiti trgovačku robu, i to baš robu u dobranoj količini. Gospoda Mudri su još k tome odlučila da pošalju naročitog čovjeka koji bi na ime trgovaca išao do livanjskog sandžaka, a Livno je mjesto koje leži do ceste po kojoj prolaze karavane koje idu smjerom na Cetinu, pa bi taj čovjek u ime trgovaca predao sandžaku pet svilenih odijela i nekoliko drugih konfekcija na dar da bi ga sklonuli da poradi da bi se u Splitu kod dolaska galija našlo dostatno kiridžija (u originalnoj ispravi se nalazi upotrijebljena ista riječ pisana »chirigij«) i da prolaz kroz Kliški klanac bude uređen i zaštićen.

Sada ima mnogo dopisa prejasnog gospodina splitskog kontea, u kojima on javlja da tamo već dolaze karavane iz udaljenih mjesta, koje prije možda nisu običavale da prođu preko tog klanca i gdje on traži da se galije sa robom upute u Split.

Ja sam zato, uvaživši nakanu prejasne gospode Pet mudrih i želju Vaše vedrosti da se trgovina uputi isključivo preko splitske skele i u spoznanju očevidne i sigurne pogibelji, kojoj su izloženi ne samo galije i oni koji na njoj plove nego također i trgovci i njihova imovina ploveći po rijeci Neretvi, – dao da galija pristane i u Splitu i na ušću Neretve. Kod toga sam mislio da će Jevreji biti prvi koji će na nju krcati, a dogodilo se je protivno, jer Daniel Rodriga, videći da je lišen koristi na koju je računao uvođenjem te skele, počeo je, a da trgovcima nije otkrio razloge tog svojeg postupka i svoju potajnu mrzovolju, da im sugerira da splitska skela nije još uvedena i sigurna i opisuje neke izmišljene pogibelji, možda i zato što prejasna gospoda Petorica mudrih nisu htjela da njemu razotkriju sve naloge koje su bili dali u svrhu osposobljavanja rečene luke. Posljedica svega toga bila je da su se trgovci toliko zabrinuli i postali sumnjičavi da sada neće više da krcaju ni za Split ni za ušće Neretve, nego, u tome slijedeći primjer galiona gosp. Pavla Stipanovića koji je pred kratko vrijeme odjedrio sa teretom za Dubrovnik unatoč tome što su ga gospoda Petorica mudrih bila za nekoliko dana zadržala, sklopili su vozarinsku pogodbu sa jednim peraščanskim brodom za Dubrovnik i kane da na nj krcaju.

Kao prevjeran podanik i službenik, poučen iskustvom koje sam sabrao kod svog plovljenja po tim obalama i ispunjen željom da doprinesem javnom probitku i javnome miru, htio sam upozoriti Vašu vedrost na okolnost, ako Ona ne bude poduzela shodne mjere i ne bude u predmetu energično postupala, ili ako Ona sama zaokupljena važnim državnim poslovima ne bude dala prejasnoj gospodi Petorici da se suprotstave jednom takvome usmjeravanju poslova, dogodit će se da će se dubrovačka skela tako učvrstiti da će poslije biti nemoguće odvratiti od nje trgovinu i navratiti je na Split. Osim toga, zbog obaveza koje imam prema našoj prevedroj Republici, prinuđen sam da joj najvećom pokornošću otkrijem moje čvrsto osvjedočenje da je potrebno da se više ne dozvoli da trgovačke galije uđu u rijeku Neretvu, jer će se tu one sigurno izgubiti sa trgovcima, koji na njima plove, a što će sa sobom povući nedogledne posljedice, koje Vaša vedrost može samo naslućivati, a između tih i to da su Turci uvjereni, jer su im to dali da vjeruju jevrejski konsuli nastanjeni na Neretvi, da je Vaša vedrost preuzela na se osiguranje trgovačke robe, pa da je zato obavezna da u slučaju nezgode plati svu nastalu štetu.

Kako se dakle meni čini da je, s jedne strane, veoma pogibeljno poslati trgovačku galiju u Neretvu, a s druge strane, držim da nije svrsishodno uputiti dubrovačku skelu na štetu splitske, to ne preostaje, po mojem mnjenju, ništa drugo nego da Vaša vedrost svojom velikom mudrošću učini, da splitska skela bude čim prije osposobljena za svoju ulogu, u koju će svrhu trebati najprije zapriječiti da se uvedu ta putovanja u Dubrovnik, koja, kako izgleda, mešetari, Jevreji, pa i sami Turci, nastoje velikom upornošću da uobičaje, a, što je najpogibeljnije, sada u samom početku naše nove skele. U tu svrhu, ja držim da su sada navlaš došla dva dubrovačka broda u naš grad. Ako pak Vaša vedrost ne misli zabraniti da brodovi idu u Dubrovnik, onda ću i ja tamo poći sa svojim galijama u smislu one slobode, koja mi je zajamčena zakupnim ugovorom, koji posjedujem, da ne budem potisnut u gori položaj od onoga, u kojemu se nalaze drugi brodovi, što ne bi bilo niti u interesu povjerene mi javne službe.

U to ime najsmjernije se preporučujem i ostajem na službu Vaše vedrosti.

1588, 26. novembra.

Na poleđini molbe stoji napisano:

Neka na ovu molbu odgovore Petorica mudrih za poslove trgovine, koji su dobro upućeni o stvarima u istoj sadržanim. Pošto vide, neka kontroliraju i dobro razmotre sve ono što treba, neka dadu svoje mnjenje pod zakletvom i uz vlastoručni potpis, kako to traži zakon.

Vijećnici:
Gosp. Vid. Morosini
+ 5 Gosp. Seb. Barbarigo
— 0 Gosp. Alvise Diedo
— 0 Gosp. Federiga Sanudo

K tome još i slijedeća opaska:

Daniel Rodriga i Mess. Nic. o Vidali za galije i za splitski lazaret.
1577, 28 Ott. e-Pregadi m. 43–135
1580, 25 Zug. o-Pregadi m. 44–188
1588, 4 Zug. o-Pregadi m. 49–44
1577, 12 Zener
Mjesto opisano za carinarnicu 1577, 28 Sett. e
Namet koji se ima utjerati.

Ove zadnje opaske odnose se na akte, koje treba konzultirati o predmetu, a u kojima se nalaze Senatove odluke i druga obavještenja o splitskom lazaretu.

3. decembra ide drugo pismo Petorice mudrih u poslovima trgovine splitskome konteu, u kojemu se potvrđuju prvašnje pošiljke materijala i najavljuje nova, uz koju se šalje novac i daju se dalje dispozicije u pogledu pregovora sa turskim dostojanstvenicima i u pogledu poslatih materijala. Ovo se pismo nalazi, kao i predašnja od Petorice mudrih pod »V Savi alla mercanzia, Lettere ai Rettori, B. 492«

Al Conte di Spalato

a 3 Decembre 1588

Veoma smo zadovoljni sa Vašim djelovanjem i sa Vašim marom u poslu tamošnje carinarnice, za koju čujemo da je već dobro napredovala. Mi smo Vam poslali, da imate pri ruci sve ono što Vam treba, po Vašem nalogu zadnjeg prošlog oktobra:
sa lađama Frane Damjanovića iz Splita i Petra Ilića sa Brača:

opeka 14 hiljada
dasaka od arežovine 800 komada
istih od jelovine 1000 komada
ključa 150 komada i
punata 8 komada,

a dne 9 prošlog mjeseca glasom pisma istog dana lađom Uranita[6] sa Brača:

ključa 22 komada
punata od arežovine 2 komada,

a na lađu Ivana Vranjicana ukrcali smo:
čavala od po noge 1500 komada
čavala četverouglastih izvlačenih mantovanskih i za žljebove ukupno 6 bar.
ujedno sa
punata od arežovine šesnaest komada i
petalja sa odnosnim muškima dvanaest komada.

[6] *Uranita.* U ovom dokumentu je to ime pisano tako da bi i ovdje mogao biti Vranjican.

Sva ta roba bila je od Vas zatražena glasom cedulje priložene Vašem pismu od 18. septembra, a koju robu po našem mišljenju držimo da ste već primili.

Sada Vam šaljemo sa fregatom Mihajla Lisičića iz Splita:
dva katanca, od onih su četiri oka za svaki katanac,
dvije uveznice sa dva zapinjača za svaku vezicu (prečke od željeza za vezanje zidova),
dvije ključanice sa odnosnim ključevima i četiri zapinjača za iste ključanice, i četiri katanca.

K tome šaljemo još u jednom zavežljaju petsto dukata, tačno prebrojenih, za potrebe carinarnice.

Vaše prejasno gospodstvo će izvoljeti potvrditi nam što prije primitak svega, kako je već učinilo za predašnje pošiljke crepova i opeka.

U pogledu Vašeg upita o ljudima koje bismo imali poslati turskim dostojanstvenicima da pregovaraju u stvari tamošnje skele, to smo Vam u predmetu već pisali u našem pismu od 9. prošlog mjeseca, koje bi moralo da je već u Vašem posjedu, a u kojem smo javljali da ćete Vi u tome surađivati sa gospodinom Matijom Starom, koji će po našem nalogu doći iz Zadra do Vas i koji će svojom poznatom razboritošću znati da izvrši sve ono što smo Vam u navedenom pismu spomenuli.

Što se tiče novaca koje tražite, šaljemo Vam, kako Vam gore pišemo, zasad 500 dukata.

Što se tiče cedulјice priložene Vašem zadnjem pismu, iz iste razabiremo da Vam je bilo poslato dasaka i drvene građe uopće više nego Vam je trebalo, jer ste se Vi u međuvremenu bili djelomično snabdjeli drvenom građom iz turskih krajeva. U pogledu toga mi smo mišljenja da možete onu drvenu građu što Vam pritječe prodati po primjerenoj cijeni, a utržak upotrijebiti za samu gradnju carinarnice.

Za Vaše vladanje javljamo Vam da smo daske dobili ovdje po ovim cijenama:

One od jelovine, uključivo sve troškove, po dukata 17 do 18 svakih sto, a one od arežovine po dukata 24 svakih sto. Ključi su nam koštali četrdeset i pet šolada svaki. Ove zadnje ćete moći upotrijebiti na mjesto onih preostalih pedeset, koje Vam nismo još poslali.

U slučaju da nam Vi ništa ne javite o predmetu, mi ćemo Vam ipak, za svaki slučaj, poslati te ključe, a ako Vam ti budu pritjecali, moći ćete i te da prodate po primjerenoj cijeni, pazeći da kod toga ne budemo na gubitku na glavnici, a po mogućnosti nastojte da što»od i zaslužimo. Ali ne treba da Vas mi u toj stvari poučimo, jer ćete Vi već učinti što je najbolje.

S time smo preporučeni Vašem prejasnome gospodstvu.

Svi prejasni Mudri u poslovima trgovine.

Teretnica je bila napravljena u zakonitoj formi.

Dana 5. decembra Petorica mudrih u poslovima trgovine daju Senatu od njih zatraženo mnjenje o molbi Nikole Vidalija. Isprava se nalazi pod »Senato Mar, Filza 104, Giugno, Luglio, Agosto 1589« i glasi:

Prevedri kneže!

U pogledu spisa prikazanog Vašoj vedrosti sa strane Mess. Nikole Vidalija a predanog nama Mudrima u poslovima trgovine, da o istome iznesemo naše mnjenje, nameću se nama toliko važna i protuslovna razmatranja, da u času kada imamo da reknemo svoju, zastajemo neodlučni i ne znamo zapravo koje bi se odluke pridržli.

Mi ne možemo zasad pomisliti na to da iz splitske skele i za istu dademo toj galiji na polasku i na povratku toliko tereta, koliko bi bilo potrebno da iskoristimo njezin kapacitet, jer kod te skele nije još usklađeno sve ono što je potrebno da je možemo uputiti, iako se nadamo da ćemo kod koraka, koje preduzimamo, konačno uspjeti da dođemo do željenog cilja, u čemu bi nam mnogo koristilo (što držimo da bi veoma dobro bilo) kada bi Vaša vedrost dala u ruke ovaj posao prejasnome gospodinu generalnome providuru Naniju, da bi on nastojao sa onim sredstvima koja će on u svojoj velikoj mudrosti znati da pronađe, da dođe do potrebnog sporazuma s tamošnjim turskim dostojanstvenicima, a da kod toga angažira državni autoritet.

S druge strane položaj kod neretvanske skele prikazuje nam se veoma ozbiljnim, a slučajevi galije »Bona« i onaj zadnji trgovačke galije tu su nam opomena na težinu predmeta.

Ako pak hoćemo da pribjegnemo jedinoj trećoj mogućnosti, a ta je uporaba luke dubrovačke, onda tu pridolaze obziri prema interesima Vaše vedrosti da nas od toga odvrate i da nas prisile da budemo u tolikoj mjeri protivni ovakvom rješenju da bi svako drugo rješenje smatrali boljim od ovoga.

Razlog tome je taj što će Dubrovčani, ako naša trgovačka galija bude tamo pošla, u takvoj mjeri učvrstiti njihovu skelu, da će poslije biti veoma teško, a da ne kažemo nemoguće, odvratiti od nje našu trgovinu, jer, kako su oni izvanredno lukavi i u ostvarivanju svojih interesa veoma odlučni, oni će lako preko svojih dopisnika, kakvih imaju po svim turskim zemljama, širiti glasove da je zbog teškoća koje izbijaju u Neretvi, ta skela sada prenesena u Dubrovnik. Ovi glasovi bit će potvrđeni prisustvom trgovačke galije u Dubrovniku, a ljudi će tome povjerovati, jer će ih na to prinukati sama činjenica što će vidjeti tu galiju pri toj skeli. Imat će pak Dubrovčani i druga sredstva da ljude sebi privlače, tako će ih napr. privezati s druge strane sa samom trgovinom i zainteresirati za nju i turske dostojanstvenike i turskog emina, koji je isti u Neretvi i u Dubrovniku, pa će se ti protiviti razvitku splitskog posla da pogoduju ovom njihovom. Nužno je zato da se sve stavi u pokret da se ne da Dubrovčanima prilike da pomisle na ovakve makinacije.

Između svih ovih ozbiljnih poteškoća mi ostajemo dakle pokolebani u našoj odluci dok smo, s druge strane, svijesni da nas stvarnost prisiljava da ipak stvorimo jednu odluku.

U toj dvoumici došli smo napokon do uvjerenja, da kada bismo za sada mogli zaštiti ovu trgovačku galiju pri njezinu polasku i pri njezinu povratku ili oružanim lađama ili galijama ili kada bismo povjerili rješenje ovog pitanja zaštite kakvom pomorskom zapovjedniku ili na kakav drugi način, s kojim bi se složila Vaša vedrost, da bi se moglo još za ovaj put poslati galiju i u Split i u Neretvu, ali nipošto da ne bi išla bez nužne zaštite. Što se tiče same zaštite, reći ćemo još, da će to biti dobro, ako je s time Vaša vedrost sporazumna, da se zatraži savjet kod komande pomorske milicije, pa da ona promisli kako će moći postići najveću moguću sigurnost galije na polasku i na povratku.

Ako se zasad u Splitu ne bi stiglo, ipak će to putovanje poslužiti u svrhu da se naglasi i da se dade prvi oblik tome poslovanju u splitskoj skeli, jer će dolaskom trgovačkih galija biti otvoren put trgovini, jer će se moći oglasiti da će one od sada unaprijed dolaziti u to mjesto, a ne u kakvo drugo. Polaskom pak u Neretvu postignut će se ne samo da roba, koja tu leži i koja je pripravna za ukrcavanje, ne bude prevezena u Dubrovnik nego će se u isto vrijeme dignuti Dubrovčanima svaka nada, da će se naše trgovačke galije upućivati u njihovu skelu, o čemu će se oni to više osvjedočiti ukoliko budu vidjeli da niti pod pritiskom najvećih poteškoća Vaša vedrost nije htjela da pribjegne časovitom izlasku uporabe njihove luke, već se je radije latila drugog, pa bilo i najskupljeg, načina da prebrodi situaciju.

Ovo je ono, prevedri kneže što smo u tolikoj dvoumici odlučili da predstavimo Vašoj vedrosti, jer mi držimo da je nužno potrebno, ili da na koji način svladamo ove protivnosti, ili da napustimo ovaj posao, a što bi bilo najgore, što bismo mogli učiniti, jer kod ovog našeg pothvata mnogo stoji do brzine odluke, dok nam svako odugovlačenje nanosi veliku štetu i stalnu pogibelj da se roba ne uputi u Dubrovnik.

U ostalome neka Vaša vedrost slijedeći u tome ono što bude diktirala njezina velika mudrost i uzimajući u obzir prema svojoj uviđavnosti ova naša razmatranja, odluči onako kako bude pronašla da je najkorisnije za državne interese, dok se mi preporučamo njezinoj milosti.

Pročitano u uredu dne 5. decembra 1588.
Pročitao Benetto Moro, nad trgovinom
Pročitao Vicenzo Gussoni, nad trgovinom
Pročitao Marc' Antonio Badoer, nad trgovinom
Pročitao Girolamo Cappello, nad trgovinom
Pročitao Antonio Priuli, nad trgovinom

Dana 20. decembra 1588. imamo opet jedno pismo petorice »Savii alla mercanzia« splitskome konteu, u kojemu mu javljaju o slanju nešto drvnog materijala. Za ovo pismo vrijedno je zabilježiti okolnost što se ta

pošiljka vrši sa trgovačkom galijom Nikole Vidalija, što znači da je venecijanska vlada pristala na sugestije Petorice mudrih u poslovima trgovine. Osim toga zaslužuje pažnju i želja izražena od Petorice da konte sasluša mnjenje Nikole Vidalija u pitanju skele, te da se obilno opskrbi solju, koja je uvijek bila jedan od najglavnijih eksportnih artikala iz Dalmacije u unutrašnjost.

Ova izjava se nalazi kao i druge slične pod »V Savii alla mercanzia, Lettere ai Rettori, B. 492«.

Al Conte di Spalato

a 20 Decembre 1588

Trgovačkom galijom kapetana mess. Vidalija Nikole šaljemo Vašem prejasnome gospodstvu dva komada greda u dužini od 22 noge svaka, koje ste nam zatražili Vašim prvašnjim dopisima.

Kako mess. Nikola dolazi tamo, želimo da ga izvolite saslušati i da slijedite njegove savjete, ukoliko držite da su isti korisni za tamošnju skelu.

Bit će dobro da se snabdijete s dovoljnom količinom soli, jer s ovim sredstvom moći ćemo dobro uputiti skelu, pri čemu ne dvojimo da ćete Vi postupati s Vašim običnim marom.

U tome očekivanju preporučujemo se Vašem prejasnome gospodstvu.

Sva prejasna gospoda u poslovima trgovine, osim odsutnog prejasnog Cappella.

Mi smo ostavili našeg Daniela Rodrigu sredinom septembra 1588. u Rimu, gdje se pripravljao da napusti taj grad i da se vrati u Veneciju, kamo su ga zvali njegovi redoviti poslovi trgovine sa Levantom preko Neretve. U Rimu nije imao više što da traži, budući da su njegovi napori da se uredi pitanje malteškog gusarstva bili napokon uz suradnju mletačke vlade i mletačkog poslanika potpuno uspjeli. Osim toga on se morao interesirati za svoje ugrožene interese u stvari trgovačke pruge Venecija–Neretva, a srce ga je vuklo također prema Splitu, gdje je Venecija na svoju ruku nastavljala od njega započeto djelo, ali je imala poteškoća sa turskim dostojanstvenicima, koje nije uspijevala zagrijati za Split, budući da su se oni držali neretvanske skele, koja je njima pripadala, a s druge strane je nailazila na protuakciju Dubrovnika, koji naravno nije dobrim okom gledao podizanje jedne konkurentne luke, koja je bila kadra da mu otme jedan dio njegova levantinskog posla.

Nenadana smrt njegova opunomoćenika u Neretvi pružila mu je priliku da se opet vrati u Dalmaciju, te mi nailazimo na tragove tog njegova putovanja u dva dopisa upravljena od Petorice mudrih u poslovima trgovine: jedno upravljeno zakupniku trgovačke galije Nikoli Vidaliju, a drugo, splitskome konteu. Ova pisma su od 5. januara 1589. (datirana su 1588, jer, kako smo već jedanput upozorili, Mlečani su po starom rimskome kalendaru počinjali novu godinu prvog mjeseca marta). Od ovog časa Rodriga se opet interesira za Split, dok u uređenju te luke ne preuzima opet prvo mjesto, kako ćemo vidjeti.

Pismo Petorice Nikoli Vidaliju glasi:

Al Nicolo Vidali, patron della Galea

a 5 Zener 1588 (1589)

Zbog smrti Mojsije Sedrarla u Neretvi koji je u toj skeli primao trgovačku robu Daniela Rodrige i Izaka de Casteros, mnogi trgovci, koji su zainteresirani u tom

poslovanju, a koji će Vam također sa svoje strane pisati, i koji žele da njihova roba koja je bila ukrcana na Vašoj galiji dođe u ruke pouzdane osobe, da može biti sigurno proslijeđena na odredište, zamolili su nas da Vam pišemo nazočno pismo pa da Vam u ime spomenutih trgovaca kažemo da izvršite naloge sadržane u dopisima, koje će Vam pisati ovi trgovci zainteresirani za tu robu, i da pomognete Daniela Rodrigu, kojega ti trgovci šalju u Neretvu u tu svrhu. Sve to ćete izvršiti sa Vašom odličnom brižljivošću da bi trgovci imali razloga da Vas pohvale po tome što će Vašim sudjelovanjem postići svoju svrhu sačuvanja i spasavanja svoje robe. Konačno o svemu što budete učinili, izvijestit ćete nas posebno.

Sva presvjetla gospoda za trgovinu, osim odsutnih prejasnih Mora i Gussonija

Pismo Petorice splitskome konteu glasi:

Al Conte di Spalato

a 5 Zener 1588 (1589)

Daniel Rodriga, Jevrejin, stignut će u Vaš grad, na prolasku za Neretvu, kamo polazi zbog privatnih posala nekih trgovaca. Tom prilikom on želi da napomene Vašem prejasnome gospodstvu neke stvari, za koje on drži da bi bile na korist unapređenja tamošnje skele, a budući da je on čoviek ispravnog pogleda i kadar da nam mnogo posluži u provođenju ovog posla, to Vas molimo da ga izvolite, po Vašem običaju, dobrohotno saslušati, pa ako bude predložio stvari koje zaslužuju da budu izvršene i koje su kadre da pridonesu sretnom upućivanju te skele moći ćete Vi sami po Vašem mudrom presuđivanju odlučiti da se izvrši ono što budete držali da je korisno za ovaj posao.

Preporučujemo se Vašoj milosti.

Potpisana sva gospoda za trgovinu, osim odsutnih prejasnih Mora i Gussonija.

S ovim, dakle, Rodriga opet ulazi u zupčanik pripremnih radnja za splitsku skelu, koji je on prvi stavio u pokret.

Dne 27. januara Petorica šalju splitskome konteu petsto dukata za potrebe izgradnje carinarnice i popraćuju doznaku s ovim pismom:

Al Conte di Spalato

a 27 Zener 1588 (1589)

Veoma smo zadovoljni Vašim dosadašnjim nesustalim radom u izgradnji tamošnje carinarnice i za sretno upućivanje te skele, o čemu nas podrobno izvještavate u Vašem dopisu od 5. ovog mjeseca.

Naše je mišljenje da ovo Vaše djelovanje zaslužuje veliku pohvalu.

U svrhu da Vam omogućimo da dalje nastavite s Vašim radom, šaljemo Vam po gospodinu Luki Lazaroviću, kapetanu fregate, zapečaćeni zavežljaj, dobro kondicioniran, sa 500 dukata, pa se nadamo da će obilato dostajati potrebama izgradnje do njezina završetka. Vašim običajnim marom izvoljet ćete nam jednim Vašim dopisom potvrditi primitak toga novca. Preporučujemo Vam se.

Potpisana sva Petorica za trgovinu.

P. s. Spomenuti zavežljaj bio je predan rečenom kapetanu u uredu pečata zajedno sa pismom u prisustvu bolladora gosp. čauša istog ureda.

Od 3. februara imamo jedan zaključak Senata, kojim se dozvoljava Petorici »Savii alla mercanzia« da od »Deposito delle occorenze« (valjda »fond za investicije«) upotrijebe izvjestan iznos za dovršavanje gradnje lazareta sa već prije odobrenim iznosima.

1588, 3 Feb. o – In Pregadi – 1589

Zaključak da se dade dvije stotine šezdeset dva dukata, sedam šolada, dvadeset piccola iz fonda »Deposito delle occorenze« Petorici za trgovinu da pošalju taj iznos

splitskome konteu ili u robi ili u novcu, kako spomenuta gospoda Mudri smatraju da je najprikladnije kao dodatak trošku koji se ima podnijeti za izgradnju lazareta u tome gradu.

Vrijedi za dukata 262.7 : 21

Dne 4. marta imamo opet jedno oduže pismo Petorice splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 4 Marzo 1589

Dopisom Vašeg prejasnog gospodstva od 20. prošlog mjeseca dobili smo potvrdu primitka onih 500 dukata, koje smo Vam poslali fregatom »Contarina« kapetana Luke Lazarevića, a iz istog pisma smo razabrali ono što nam pišete u pogledu skele, o čemu smo veoma zadovoljni, pa Vam zahvaljujemo za izvanredan mar od Vas primijenjen u izgradnji tog lazareta. U tome saznanju naša je želja da Vašoj velikoj sposobnosti uspije da sada dovede cijeli ovaj posao do njegova konačnog cilja, tako da Vama samome dosadi ona slava koju dovršenje jednog djela takve važnosti zaslužuje Kako ovih dana po našem nalogu dolazi tamo mess. Nikola Vidali, moći ćete se s njim razgovarati o onome što treba učiniti da se pronađe jedna osoba kadra da porazgovori s tamošnjim eminima, kako Vi veoma dobro predlažete, pak ćete Vi onda odlučiti ono što smatrate uputnim, a moći ćete pri tom upotrijebiti onu robu koju smo tamo drugom prilikom poslali da se s njom poslužite za darove prema potrebi Ukoliko biste Vi mislili da se kod tih Vaših nastojanja oslonite na samog Vidalija, neka Vam bude to slobodno. Mi se prepuštamo u svemu Vašem zrelom sudu.

Kada budete poslali čovjeka za spomenute pregovore, iskoristit ćete tu okolnost da razglasite tamo i po cijeloj zemlji da će svaki koji dođe u tu skelu moći da pošalje bez ikakve zapreke svoju robu kuda bude htio. To će trebati učiniti da se tim sredstvom opovrgne jedna kriva glasina, za koju smo saznali preko nekog Abrama Marcosa, Jevreja, koji nam je rekao da se Turci boje da ne bi bili prisiljeni da svu svoju robu, koja stigne u Split, pošalju u Veneciju, a nikamo drugamo, što je potpuno krivo i što ne odgovara nakanama Nj. vedrosti, koji hoće da skela bude slobodna. Zato treba na svaki način umirivati tamošnje pučanstvo, pa to poručiti i onome Jevreju, ako se on nalazi u tim stranama.

Kako smo pak Vidaliju naložili da se on zadrži u Splitu osam dana na povratku, da se na taj način svi uvjere da mi hoćemo uputiti tu skelu, a nikakvu drugu, ukoliko biste Vi držali da ovo dugo zadržavanje galije u tamošnjoj luci ne bi bilo od koristi za sam posao, nego bi dapače bilo štete, jer bi ozlovoljilo trgovce, koji su ukrcali svoju robu, to ćete Vi moći po svom nahođenju, a da se zato ne dadete smesti od ovog našeg naloga, skratiti na traženje Vidalija taj njegov boravak u luci za onoliko koliko smatrate potrebnim.

To je ono što smo Vam imali zasada da poručimo i molimo se bogu da Vam podijeli svako dobro.

Svi od Petorice za trgovinu, osim odsutnog prejasnog Badoera.

Na 7. marta imamo još jedno pismo Petorice splitskome konteu:

Al Conte di Spalato

a 7 Marzo 1589

Osim onoga što smo Vam pisali u pogledu fregate, imamo još da Vam kažemo da smo mi dali nalog gosp. Nikoli Vidaliju, kapetanu trgovačke galije, da se zadrži u toj luci na polasku i na povratku svaki put po osam dana, a kako je velika potreba da se ta luka na opću korist i interes plovidbe produbi, to ćete izvoljeti dati prokopati Vašu luku i u tu svrhu zaposliti onoliko ljudi koliko bude od potrebe, a u čemu ćete uložiti Vaš uobičajeni mar.

Preporučujemo se Vašem prejasnome gospodstvu.

Svi od Petorice u poslovima trgovine, osim odsutnog prejasnog Badoera.

Što se tiče pregovora sa turskim dostojanstvenicima da ih se predobije za splitsku skelu, izgleda da dosadašnji napori nisu bili urodili plodom. O Matiji Starom, kojega su bili poslali iz Zadra splitskome konteu u tu svrhu, a koji je morao biti osobito podesan za takve razgovore, više se ništa ne čuje, tako, izgleda, ili se on nije primio ponuđene mu uloge, ili u njoj nije uspio. Da nije bilo uspjeha u tim nastojanjima, dokaz nam je pismo bosanskog paše Kabila venecijanskome duždu, u kojemu se on tuži na venecijanska nastojanja oko uspostave splitske skele i traži da se zadrži dosadašnja neretvanska skela.

Pismo se nalazi pod »Baili di Constantinopoli, Busta 303, Scritture importanti sopra confini di Dalmazia, Fascicolo No 4« i glasi:

Pismo velemožnog Kabila, bosanskog paše, upravljeno na prevedrog kneza bez datuma, prevedeno od Matije Maurocenija:

Dužan i obilan pozdrav veoma moćnome gospodinu kršćanskog naroda, najvećem između kršćanskih vladara, posredniku poslova svih velikih vladara, duždu venecijanskome, čija dobrota neka bude uvijek veća!

Dajem Vam na znanje da sam čuo da Vi hoćete uvesti novost time što kanite uspostaviti skelu u mjestu prozvanom Split uništavajući skelu u Neretvi, u koju su još od starih vremena Vaši i naši trgovci običavali da idu sa svojim teretima.

Ako je to tako, onda je nedvojbeno da je to stvar koja se protivi dobrim odnosima koji postoje između nas i sigurno je da je od velike štete za interese velikog cara.

Tražim zato da zajednički trgovci koji običavaju putovati iz Vaših i naših strana dalje zalaze u spomenutu skelu, po drevnom običaju, i da nikome ne padne na pamet da bi ustanovio jednu skelu u rečenom mjestu, Splitu, jer bi to bio uzrok veoma velikih nereda. Kanite se zato tog ćoravog posla!

Htio sam da Vas, kao prijatelj i susjed na gornje upozorim.

Siromašni Kabil, bosanski paša.

Donosioc ovog pisma je Mustafa paša, janjičar, kojemu, kad tamo stigne, molim da dadete da mu se preda roba, koju sam naručio i da mu ne uskratite pomoć i blagonaklonost.

S druge strane lista stoji napisano:

Splitska skela – pismo bosanskog paše, stiglo sa dopisom od 24. juna 1589.

Prema tome izgleda da je ovo pismo bilo poslato ili preko baila iz Carigrada ili preko splitskog kontea, i da je bilo priloženo njihovu dopisu od 24. juna 1589. Samo pismo, po njegovu sadržaju, moralo bi biti od prvih dana juna.

Kako vidimo, bosanski paša se odlučno protivio splitskoj skeli.

Međutim splitski konte, koji se u to vrijeme bio promijenio, pa je mjesto prvašnjeg kontea Nikole Bragadina bio nastupio Tommaso Soranzo, bio je poslao dva splitska vlastelina Frana Lukarija i Jerolima Cipcija da vode pregovore sa kliškim sandžakom. O tome javlja Soranzo Senatu u dopisu od 14. juna.

Taj dopis se nalazi u istoj arhivalnoj poziciji i glasi:

Scala di Spalato

Prevedri kneže!

Kako sam pisao Vašoj vedrosti, poslao sam mess. Francesca Luccarija i mess. Hieronima Cipcija, vlasteline ovoga grada, da u moje ime posjete i pregovaraju sa kliškim sandžakom. Ovi, poslije nego su se sa sandžakom porazgovorili o raznim dru-

gim stvarima, uđoše napokon u predmet pak mu rekoše da uspjeh skele najviše zavisi od volje Njegova gospodstva i od one velemožnog paše i da je svi trgovci žele i kad bi savršeno uspjela od nje bi najviše koristi imali podanici velikog sultana. Sandžak je odgovorio da će stvar najtoplije preporučiti velemožnome paši i da će raditi u prilog ovoga posla, te se s njima s tim riječima oprostio.

Preporučam se Vašoj milosti.
Split, dne 14. juna 1589.

Thomaso Soranzo
splitski konte

Unatoč svim naporima izgleda ipak da nije mletačkim vlastima uspijevalo da se sa turskim vlastima sporazumiju o splitskoj skeli, tako da se konačno odlučiše da se obrate Rodrigi, koji je sa strane motrio kako se cijeli ovaj posao, od njega započet, bez njega slabim uspjehom odvija.

Rodrigova spomenica u predmetu, od mjeseca juna 1589, ali bez oznake dana, nalazi se pod »Senato Mar, Filza 104, Giugno, Luglio, Agosto 1589« i glasi:

Presvijetla i preuzvišena gospodo!

Po nalogu meni danome od Vaše presvijetle gospode nisam uzmanjkao, ja Daniel Rodriga, da ih prošlih dana usmeno obavijestim o onome što sam smatrao nužnim da se splitska skela, bez moje prisutnosti, uputi. Nego, budući da mi je kasnije priopćeno bilo da Nj. vedrost, u svrhu da olakšava razvitak posla, želi da ja tamo osobno podem, to sam ja tada odgovorio da ja to ne mogu učiniti, ne zbog toga što bi tobože meni nedostajala volja da se stavim u službu javnih interesa, nego zbog moje iznemoglosti i jer sam ja potpuno iscrpen i oronuo, tako da kad bih ja ipak morao da idem tamo, bio bih, zbog stanja u kojem se sada nalazim, od male koristi Nj. vedrosti. Na ove moje primjedbe bilo mi je naloženo da stavim na papir sve ono što želim.

Hoću da slušam i zato dajem na znanje Vašoj presvijetloj gospodi, da ako moram ići u Split:

treba da se opskrbim sa mnogo robe kako bih mogao prikazati darove novom bosanskome paši, defterdaru, ti. blagajniku, kadiji i kliškome mokatadiji i kliškome begu koji mi je naručio mnoge stvari. Da bih ja mogao sada zadovoljiti sve ove kako je potrebno ne samo zbog moje glasa nego uglavnom zbog službe i zbog glasa Nj. vedrosti, ako ja imam da nastupim kao njezin opunomoćenik, neće mi dostajati dvije hiljade dukata, koje, ako mi ne budu dostavljeni darežljivom rukom, ja neću imati načina da ih sa svoje strane pribavljam,

ako se pak tome doda da mi je Nj. vedrost bila obećala da će mi kroz pet godina dati polovicu prihoda od tranzitnog nameta u Splitu, i to dijelom kao nagradu za moj prijedlog, a dijelom kao nagradu za mnoge troškove i trude koje sam podnio neprestano radeći u korist te skele, i da je taj namet bio ukinut da se bolje uvede skela, onda nije ni pravedno ni pristojno niti odgovara veličini i velikodušnosti Nj. vedrosti da ja, poslije nego što sam zbog službe kod Nje bacio svoju obitelj u najdublju bijedu, dalje stradam za njezinu službu. Zato tražim da mi se za nagradu barem deset godina prepusti polovica viška redovite carine u Splitu zbog uvođenja skele. Ako pak te carine budu pretrpjele jedan manjak, ili se budu dale u zakup za jedan manji iznos nego je to slučaj danas, onda se ja obvezujem da taj manjak nadoknadim Nj. vedrosti.

Tražim i molim još da mi za dvadeset godina bude udiljeljena povlastica da ja ili moji baštinici, ili oni kojima budem ja cedirao to pravo, i nitko drugi, smijemo prevoziti po rijeci Cetini u Omiš drvo svake vrste, bilo za građu bilo za gorivo i da mi bude dozvoljeno da mogu prevoziti kroz Split onu količinu soli koju budem mogao prodati turskim podanicima, a da mi bude računata po istoj cijeni koju je pred kratko vrijeme dobio Antun Facchinetti za Makarsku i za Neretvu, ali uz toliko dulji rok, za koliko će Vaša vedrost smatrati shodnim da mi ga dozvoli, a ja ću dati razmjerno jamstvo, ili ovdje u Veneciji, ili u Splitu.

Tražim i molim da mi se prepusti jedna galija ili, ako ne jedna galija, a ono barem jedna fusta i to za godinu dana da ja s njom prevozim gore i dolje trgovačku robu, a da navli budu za mene dok se ja obavezujem da ću držati u Splitu pripravnima 100 konja i 50 ljudi, s kojima ću ja prevoziti one koji budu htjeli tranzitirati, ili iz Turske u Split, ili iz Splita u Tursku.

Ako mi Vaša vedrost bude pružila ove pomoći i podijelila ove milosti, onda ću moći da idem tamo u njezinu službu, ako ne, onda mi neće biti moguće da to učinim, jer bi to bilo istovetno kao da hoću da idem tamo da mi se Turci bezrazložno rugaju, jer Turci, a to Vaša presvijetla gospoda veoma dobro znaju, ne dijele milosti niti čine usluge ukoliko ne bivaju za to nagrađeni obilatim darovima. Međutim, kod prvog uvođenja skele, Turci imaju da igraju prvu ulogu, drugačije niti se čini, niti će se činiti, što bi išta vrijedilo. Oni pak ne puštaju niti da im se govori ako prije nisu svoje dobili, kako mi se je onomadne dogodilo s kliškim sandžakom, koji je zatražio da mu prije prikažem darove, pa da onda uđem s njim u razgovore.

Još će biti od potrebe, ako bih ja imao da Vas poslužim, da u dopisima, koje budete slali preuzvišenom generalnom providuru ili prejasnome konteu ili drugim Vašim predstavnicima, da stavite do znanja da sam ja Vaš zaslužni suradnik i utemeljitelj splitske skele, jer kad mi budete pribavili dostojni autoritet, oni će biti pripravni da mi stvarno pomognu u ovome poslu.

S ovim neka ostanem najsmjernije preporučen milosti Vaše presvijetle gospode.

Ovdje vidimo kako Daniel Rodriga u potpunoj svijesti svoje snage i kapaciteta, smjerno ali dostojanstveno, postavlja svoje uslove da bi dalje surađivao u postavljanju prvih temelja splitskog emporiuma, oko kojih su se uzaludno mučili, u skroz pogrešnom shvaćanju predstojećeg problema svi tobožnji stručnjaci, koje je venecijanska vlada slala turskim funkcionerima na dalmatinskim granicama da ih predobije na suradnju kod prvog upućivanja splitske trgovačke tranzitne luke. Pri tome Rodriga, s potpunim pravom, sjećajući se kako je grdno nastradao kod svojih prvih nastojanja u predmetu, uslovljuje i svoju nagradu.

Dne 16. juna javlja konte i kapetan splitski Tommaso Soranzo generalnom providuru u Zadru Federigu Naniju da Turci donose vapno na položaj zvan »Kamen« u splitskom polju, u svrhu da na vrhuncu grebena, koji strši povrh sela, sagrade jedno skladište baruta i municije. Dopis se nalazi u poziciji »B. 416 – Senato-Provveditori Generali da Terra a da mare – 1589« i glasi:

Presvijetli i velepoštovani moj providure!

Kako mi je nekoliko njih jučer ujutro javilo da su Turci dali ovih dana prenesti u velikim količinama vapno na položaj zvan »Kamen«, oko 3 milje od ovog grada, a koji je položaj po naravi veoma jak, i da namjeravaju na tome mjestu izgraditi nekoliko zidanica da bi se u njima nastanilo nekoliko Morlaka, to sam ja, u sumnji da ne bi Turci radi kakve njihove tajne osnove snovali kakvu novost, odlučio da, pod izlikom da se idem malo prošetati na konju da razvidim granice, nenadno banem pod tim položajem. Kod toga sam vidio da još mnogi Morlaci nose vapno na vrh grebena i saznao sam od istih Morlaka da se tu na vrhu gradi jedna zgrada u koju će spremiti barut i municiju. Zato sam pomislio da je za svaki slučaj dobro da ja o tome obavijestim Vaše presvijetlo gospodstvo. Premda ja držim da im se ne može zabraniti ta gradnja, koja im neće moći u prigodi da služi nego samo na obranu istog položaja, ipak ću biti na oprezu i ako za još koju pojedinost saznam, neću propustiti da Vas odmah obavijestim.

Tom prigodom Vam javljam da je ovdašnji agent Daniela Rodrige, Javreja, ukrcao na fregatu, koja će Vam donijeti ovo pismo, nekoliko bala voska i goveđih koža za Veneciju, a ako to bude ubuduće uslijedilo u većoj količini, o tome ću Vas obavijestiti.

Ljubim ruke Vašem presvi:etlom gospodstvu.

U Splitu, dne 16. juna 1589.

Thomaso Soranzo, konte i kapetan

Adresa:

Presvijetlome mojem gospodaru
veleštovanom i prejasnom
Federigu Naniju
vrlo zaslužnome generalnom
proviđuru Dalmacije i Albanije
Z a d a r

Dne 16. juna 1589. upravljaju također »Savii alla mercanzia« kolegiju svoje mnjenje o prilikama i mogućnostima splitske skele.

I ova se isprava nalazi pod »Senato Mar, Filza 104 Giugno, Luglio, Agosto 1589«

Presvijetli i preuzvišeni gosp. Mudri!

Po nalogu Vaših preuzvišenosti mi, »Mudri u poslovima trgovine« imamo da dademo svoje mnjenje o smjeru koji se ima dati splitskoj skeli.

Pošto je izgradnja ove skele ne samo odlučena nego i većim dijelom i izvršena, time što se već potrošilo za nju ono što je trebalo za podizanje carinarnice i za druge stvari, to ne može biti više nikakve dvojbe o shodnosti iste skele, nego ostaje samo pitanje koja se sredstva imaju upotrijebiti da ista u potpunosti ispuni sva očekivanju koja su se u nju postavila.

Mi, pošto smo se o predmetu posebno obavijestili kod prejasnog gosp. Nikole Bragadina, koji se pred kratko vrijeme odatle povratio, i kod Daniela Rodrige, vidimo da se poteškoće u ostvarenju uglavnome sastoje u dvjema najizrazitijima. Jedna potječe od oporbe, koju bi mogli suprotstaviti neretvanski emin i hercegovački sandžak, koji su jako zainteresirani za ovo rješenje, onaj kao carinik neretvanske skele, ovaj kao gospodar krajine, kroz koju mora da prođe sva roba koja silazi na tu skelu, a koja bi roba pri promjeni skele morala napustiti današnje putove, što bi svakako bilo od štete za taj sandžakat. Druga poteškoća potječe od bojazni, koju goje svi trgovci zbog pogibelji, kojima bi bili izloženi na novome putu zbog obilja šuma koje se nalaze na tome putu i zbog drugih nekih sumnjivih položaja, sa kojih bi mogli biti napadnuti od uskoka i drugih razbojnika.

Ove poteškoće mogu se predusresti.

Prva poteškoća može se savladati pregovorima s livanjskim sandžakom i s bosanskim pašom, s kojima će biti moguće da se dođe do kakva sporazuma kao koristi koju će im ova nova skela bez dvojbe donijeti, te je prema tome opravdano vjerovati da neće biti teško postići željeni cilj, što je tim vjerojatnije, što nam Rodriga tvrdi da je on već započeo pregovore sa kliškim sadžakom i da je od njega, kako on govori, već dobio povoljan odgovor. No, kako je neophodno potrebno za olakšanje prolaza robe i karavana, da se na turskom području izgradi most preko Cetine, jedno pola dana hoda od Splita, a budući da bi taj most trebalo da naprave Turci, to nam Rodriga kaže da je on već o tome govorio sa spomenutim sandžakom, ali da je on od ovoga dobio odgovor da se on neće moći latiti tog posla, ako ne primi u tome pogledu izričiti nalog sa strane Porte. Zato će trebati, dok to ne bude, u međuvremenu postaviti preko te rijeke dva mosta na splavima (burchielli), po talijanskom običaju, da po njima budu u stanju karavane komotno proći. Ovo držimo da neće biti teško postići, a što će možda biti, zbog nekih posebnih razloga, koje je vrijedno uvažiti, od manjeg je značaja za državne interese.

Što se tiče druge poteškoće, nesigurnosti putova, istoj će se moći doskočiti time što bi se od turskih vlasti polučilo (a o čemu Rodriga kaže da je već dobio pristanak od kliškog sandžaka), da bi one dale posjeći šume u odnosnim turskim krajevima

tako da karavane i prolaznici ne budu izloženi nenadanim napadajima od ljudi skrivenih u nevidljivim skrovištima šume. Pri tome trebat će se sporazumjeti s Turcima da oni čuvaju svoju stranu sve do Solina, a mi da čuvamo ostatak puta od Solina do Splita. Radi bolje sigurnosti trebat će da mi postavimo jednu stražu na otočiću pred Kaštel-Sućurcem,[8] koji spada pod vlast Republike, a na kojemu se nalazi jedna starinska mala kula, odakle se može u svako vrijeme otkriti ako bi se uskoci ili drugi zlonamjernici približili Solinu.

Kako je dakle ostvarenje ovog preduzeća uslovljeno sretnim rješenjem obaju spomenutih pitanja, to jest pregovorima i sporazumom sa Turcima i osiguranjem putovanja, a za jedno i drugo treba zrelog mišljenja i svrsishodne odluke od osobe koja, nalazeći se u blizini mjesta, može da bude točno obaviještena o postojećim povoljnim ili nepovoljnim izgledima u stvari i poduzeti mjere koje joj vrijeme, prilike i nastale činjenice nameću, to je naše mnjenje da se cijeli ovaj posao povjeri prejasnome generalnom providuru Dalmacije. Isti, osim posebnih informacija, koje ima, moći će se poslužiti kod pregovora s Danielom Rodrigom i drugima, koje bi htjeli. Kod toga ovi neće smjeti nikako da upletu državno dostojanstvo, nego će morati voditi pregovore u ime trgovaca. Jednako će morati postupiti i sam prejasni gosp. providur, koji će voditi potajno ove pregovore i cijeli taj posao, ali konačno će zaključiti i ostvariti ono što treba prema onome što on po svojem sudu razumije da je shodno.

U ovom našem shvatanju mi se toliko više učvršćujemo, ukoliko uvidamo da će biti od potrebe podignuti »karavansaraje« i zgrade za potrebe prometa na tuđem pograničnom području, a što se ne bi smjelo poduzeti bez zrelog mišljenja onih koji mogu dobiti na licu mjesta što provjerenija i sigurnija obavještenja. Pismo, pred kratko vrijeme upravljeno sa strane bosanskog paše Vašoj vedrosti, dokazuje nam očevidno potrebu da se u ovom predmetu dođe do pregovora i sporazuma sa Turcima, a to može najbolje da izvrši mudra politika našeg prejasnog providura.

Što se tiče mjera koje se mogu ovdje poduzeti da se pridonese uspjehu započetog djela, mi držimo da bi najglavnija bila ta da se omogući da Split postane jedno važno stovarište soli, a to se može postići samo time da cijene soli u Splitu budu ne jednake onima u Neretvi, nego mnogo manje, jer se na taj način može odvratiti trgovina sada upućena u Neretvu uslijed koristi, koju imaju stanovnici zaleđa od smanjene cijene i od pogodnijeg puta. Drugim sredstvom neće biti moguće odvratiti promet od one skele, jer u korist ove djeluju, s jedne strane uobičajene veze što ih ti ljudi vrše s Neretvom, a s druge strane u pogledu soli, udobnost koju oni tamo imaju, da se u slučaju pomanjkanja naše soli mogu snabdjeti onom koju im dobavljaju Dubrovčani.[9] Treba im dakle pružiti korist na cijeni i udobnost dobave. Osim soli dva trgovačka artikla veoma važna i u tim zemljama mnogo tražena su riža i sapun, pa će biti jako pomognuto splitskoj skeli ako budemo učinili, da se ovi artikli ne smiju prevoziti u druga mjesta, nego samo u Split, jer potreba dobave tih artikala i nemogućnost da ih na drugim mjestima nađu, stvorit će nuždu da na svaki način dođu u Split da se sa istima opskrbe i prema tome će ići njima u račun da i svoju trgovačku robu upute na tu stranu.

Ova zadnja zabrana ipak ne bi bila bez opasnosti, jer, premda bi se mogla provesti tiho i bez velike buke, time što bi se brodovima priječilo da voze te artikle u Neretvu i u Dubrovnik, prouzročilo bi se veliki manjak u prometu našega grada, a naši brodovi bi od toga mogli imati veliku štetu, a moglo bi se također desiti da bi mi time dali podstrek razvitku koje druge skele na uštrb naše i pridonijeli većem uposlenju tuđih brodova, oduzimajući našima njihov udio u prometu i u trgovini u kojima su oni sada jako zainteresirani. Sada naime velike i trgovačke galije puno drže do luka Zante i Krfa, a kada bi s naše strane uslijedila gornja zabrana, one ne bi mogle više korisno da plove. U tome mi imamo naše iskustvo iz prošlosti kada smo mi nastojali i kod naših trgovaca i kod vlasnika brodova da napuste gornje luke i one Dubrovnika i one Neretve, pa nisu sva naša nagovaranja urodila nikakvim plodom,

[7] *Fregata.* Neki tvrde da to ime dolazi od latinskog »anfracta«, što bi imalo da znači brod u koji se upada kao u kakvu šupljinu. Svakako se tim imenom označuje jedan omanji brod. – Cfr. Cesare Augusto Levi, *op. cit.*

[8] Očevidno se ovdje aludira na otočić Barbarinac.

[9] Iz solane u Stonu koja se nalazi u neposrednoj blizini ušća Neretve i koja je pripadala Republici Dubrovačkoj.

a mi s naše strane opet nismo htjeli da se u tome predmetu latimo ikakvih prisilnih mjera.

Stoga držimo da je veoma teško ovakvim mjerama uputiti tu skelu dok vjerujemo da će se, kad obazriva politika prejasnog generalnog providura uspije savladati druge gore nabrojene poteškoće, preostale sumnje i oporbe same od sebe riješiti, jer netom se skela bude uputila, već sama prikladnost njezina za cijeli tamošnji kraj od sebe će poraditi da ista dođe do svoje forme i da nađe svoj put, osobito kada tome pripomogne i pristanak one dvojice, sandžaka i paše, dok ćemo i mi iz dana u dan pronaći nova sredstva i putove kako ćemo još više razgranati cijeli posao.

Mi smo zato mnjenja da moramo, e da sve to bude, da bez gubitka vremena odlučno dademo naše naloge u gornjem smislu prejasnome gosp. providuru.

Ostaje nam da kažemo da, pošto je gradnja carinarnice u Splitu zaslugom velike sposobnosti i velikog mara prejasnog Bragadina već dobrano napredovala, ostaje još da se upotpuni u nedovršenom dijelu i da se u tu svrhu pribavi željeza, opeka i drugog materijala za ukupnu sumu od 400 dukata, kako nas obavještava isti Bragadino, a koji iznos treba poslati tamošnjem prejasnome konteu, koji ima da se pobrine za dovršenje cijelog djela. Osim toga trebat će isplatiti samome Bragadinu lira 1923-8, koji iznos on potražuje glasom detaljiranog računa nama predanog.

Što se tiče Vidalijeve galije, o kojoj imamo još da govorimo i da zaključimo naš izvještaj u ovome predmetu, to se mi pozivamo na ono što smo mi u tome pogledu izjavili Vašoj vedrosti u našem referatu od 5. decembra godine 1588, pa možemo samo potvrditi naše tada izraženo mnjenje, da je za sada dobro da ona saobraća, suglasno sa nalozima koje smo mi dali, i za Split i za ušće Neretve, dok se, što se tiče podrobnijeg obrazloženja našeg mišljenja, opet pozivamo na spomenuti naš referat.

S ureda, dne 16. juna 1589.

L. Thomaso Morosini alla M. tia
L. Vizenzo Gussoni alla M. tia
L. Alvise Priuli alla M. tia
L. Marc' Ant. o Badoer alla M. tia
L. Girolamo Cappello alla M. tia.

Dok se original ove isprave nalazi kod gore navedene pozicije, postoji još jedan prijepis iste u poziciji: »Cinque Savii alla Mercanzia-Spalatro«. Pri kraju tog prijepisa nalazi se opaska;

Tratta da simile esistente nel lib. o Risposte N. o 4 a d. 77 del Mag. o Cl. mo dei V Savij della Mercanzia.

Pod »B 416. Senato-Provv. ri Gen. li da Terra e da Mare. 1589« nalazimo od 18. juna 1589. jedno pismo generalnog providura Federiga Nanija, upravljeno duždu. Pismo glasi;

Prevedri knеže-

Priloženim dopisom prejasnog splitskog kontea i kapetana bio sam danas obaviješten da su Turci kod tamošnjih granica dali prenijeti veliku količinu vapna na položaj zvan »Kamen« u svrhu da tu sagrade jedno skladište za municiju. U pogledu pojedinosti razabrat ćete iz samog navedenog pisma.

Isti mi piše također da je agent Daniela Rodriga dao ukrcati na jednu fregatu nekoliko bala voska i volovih koža sa odredištem za Vaš grad.

O svemu tome držim da je spomenuti prejasni konte i kapetan obavijestio također Vašu vedrost ali ipak za svaki slučaj htio sam da Vam s moje strane pošaljem rečeno pismo.

Zadar, dne 18. juna 1589.

Federigo Nani, generalni providur Dalmacije i Albanije.

U poziciji »Senato Mar, F. 104 Giugno, Luglio, Agosto 1589« nalazimo sada pod nadnevkom 20. juna 1589, na tri veoma interesantne isprave; na molbu Daniela Rodriga duždu i Sinjoriji da mu dozvoli da

dovede u Veneciju i u Split jedan oveći broj Jevreja uz osobite specijalne privilegije, – spis koji sadržava podrobno nabrajanje svih traženih privilegija, i na molbu levantinskih jevrejskih trgovaca u Veneciji, koji traže od dužda i od Sinjorije da riješe njihove odavna preko njihova konsula Daniela Rodrige predate molbe za potvrdu njihovih privilegija.

Prva spomenuta isprava glasi ovako:

Serenissimo Principe, Illustrissima Signoria,

Želja koju sam ja, Daniel Rodriga, prepokorni i preodani sluga Vaše vedrosti uviiek gojio da budem Vama na službu, a koja je dokazana raznim operacijama koje su bile od mene izvedene u korist te prevedre Republike, navele su me da poradim da moj brat Jakob sa njegovim zetom i sa drugih deset obitelji rođaka i prijatelja naših dođu se nastaniti u ovaj vrlo glasoviti grad.

Kako ista želja, hitna kao nikad prije, dalje plamti u mojem srcu, to me ista tjera da danas opet dođem do Vaših nogu da Vas najsmjernije zamolim da, pošto je moja nakana da dovedem opet jedan veći broj obitelji i tako povećam prihod Vaših carina u ovome gradu i u Splitu, da se udostojite učiniti mi milost da mi odobrite privilegije i kapitule koje Vam prikazujem ujedno sa ovom mojom molbom, i to toliko za one koji se tu već nalaze, koliko za one koje ću iznova dovesti da se nastane u ovaj grad i u Split. Što se ovog zadnjeg grada tiče, ja bih želio da bi se Vaša vedrost udostojila da dade za njih podignuti jedan get, koji bi njima služio za stanovanje, po modelu, što ga istodobno prikazujem, uz naplatu onog najma koji bude priznat pravednim. To će biti od velike koristi za Vašu vedrost, jer će ovi Jevreji biti dopisnici onih u Veneciji, oni će umnogome pridonijeti razvitku splitske skele, pa će biti i meni na pomoć u velikoj mojoj želji da to djelo doživi potpuni uspjeh.

Primit ću izloženo kao osobitu milost velike dobrohotnosti i darežljivosti Vašeg savršenstva i kao djelomičnu zaslugu za moje zasluge.

U to ime najsmjernije se klanjam i preporučam.

Na pozadini lista stoji opaska:

Neka se dostavi Mudrima jedne i druge ruke:

— 5	Vijećnici:
— 1	Mess. Zorzi Pisani
— 0	Mess. Lunardo Guardo
	Mess. Antonio Michiel
	Mess. Alvise Foscari
	Mess. Piero Cappello
	Mess. Piero Marcello

1589, 20 Zugno Ziliol, Secretario

Molbi priložen popis traženih privilegija i garancija jest ovaj:

»Capitoli dei privilegi presentati a piedi di Sua Serenita da Daniel Rodriga per nome degli Ebrei mercanti levantini et ponentini, et altri habitanti et che venirano con le loro famiglie ad habitar in questa citta«:

1. Da svi trgovci budu mogli živjeti u sigurnosti sa svojim osobama, obiteljima, trgovačkom robom i imovinom bez ikakve pogiblji i smetnje u ovome gradu Veneciji i u kojem mu drago drugom gradu ovog prevedrog dominija, kako po moru tako i po kopnu i da mogu dolaziti, boraviti i putovati po njihovoj volji a da im se ne može suprotstaviti zapreka i da smiju slobodno ploviti duž istočne i duž zapadne obale Jadranskog mora, kako je i danas slučaj sa levantinskim putujućim Jevrejima.

2 Da gore spomenuti trgovci, potomci jevrejskog roda, pripadali kojoj mu drago narodnosti, budu mogli živjeti u sigurnosti ispovijedajući svoju vjeru a da ih nikakav ured ili magistrat crkovni i svjetovni ne bude mogao progoniti. Iako bi na drugome mjestu bili živjeli pod drugim odijelom i pod drugom vjerom, ali od kada su došli stanovati u ovu državu, neka im bude slobodno živjeti kao Jevrejima i držati se

uvijek svojih obreda, propisa i ceremonija te uzdržavati svoje sinagoge u suglasju sa Mojsijevskim zakonom i prema običajima jevrejske religije. Ako pak zbog kojeg mu drago slučaja ili obzira tome prevedrom dominiju ne bi bilo više drago da dalje stanuju u njegovoj državi, neka bude dozvoljeno istim trgovcima da se slobodno isele sa svojim obiteljima, sa svojom trgovinom i sa svojom imovinom, a da im ne bude suprotstavljena ikakva zapreka, i da im bude dana mogućnost da upotrijebe brodove, lađe, kola, konje i druga potrebna sredstva uz poštenu običajnu naplatu da mogu otići kuda im se bude više svidjelo, a da ne bude više dopušteno da se pod ikakvim naslovom ili optužbom vrši na njima ikakvo nasilje, niti nad njihovim osobama, niti nad njihovom trgovačkom robom, niti nad njihovom imovinom. Gornjem se još pridodaje da u predviđenom slučaju otpusta neka im dekret izgona bude priopćen 18 mjeseci prije određenog roka, određujući u isto vrijeme da im prije odlaska moraju platiti svi njihovi vjerovnici.

3. Da u slučaju rata ili sa turskim carem ili sa kojim mu drago vladarem, nijedan od spomenutih Jevreja trgovaca, koji bi bio pripadnik zaraćenog naroda, a koji bi bio nastanjen u venecijanskoj državi, ne bude mogao biti zasužnjen, niti postati predmetom represalija, niti na ikakav način biti uznemiren on i njegova obitelj, a niti biti izgonjen, nego neka bude mogao nadalje u potpunoj sigurnosti kupovati, prodavati i pogađati bez ikakve pogibelji i bez ikakva oštećenja njegove robe i njegova espapa, kako na moru, tako i na kopnu, plaćajući uvijek redovite carine. Ostaje isključen slučaj kada bi netko imao da bude izagnan radi državnog interesa ukoliko bi bio što počinio protiv državne sigurnosti. Kod ovakva slučaja krivac neka bude ne samo izagnan, nego i najstrože kažnjen, dok drugi nevini neka uzmognu nadalje živjeti u dosadašnjoj sigurnosti i slobodi, a da ne budu izloženi neugodnosti niti da budu prisiljeni prepustiti svoj stan vojnicima niti da sami budu podvrgnuti ikakvoj osobnoj tegobi. Za vrijeme pošasti neka se njima pruži iste pogodnosti i iste mogućnosti da se spase kao i drugim podanicima ovog prevedrog dominija.

4. Da spomenuti trgovci po odredbama ovog pravilnika, koji važi od današnjeg dana unaprijed, ne budu podvrgnuti isplati ikakve takse ili nameta pod naslovom zajma što ga njemački Jevreji daju bankama, nego da budu obvezani samo na isplatu redovitih carina, dok u ostalome neka budu oslobođeni od svakog drugog poreza, pretpostavivši da oni ne vrše nikakav drugi zanat osim trgovačkog i da trguju sa svojim vlastitim kapitalom pridonašajući tako prihodima carina i dajući zaposlenja radnicima.

Da im se da sloboda da u svojim kongregacijama oni izaberu sami svoje časnike i službenike uposlene u njihovim uredima, poslovima i dužnostima prema njihovoj volji, sa vlašću da nametnu međusobno takse i da pojedincima propišu dužan udio u zajedničkim troškovima, te da ih prisile na dužnu isplatu i na bezodvlačni pristup na svaki poziv njihovih deputata, bez ikakve oporbe pod prijetnjom stvarne i osobne ovrhe protiv neposlušnih. A da budu ovlašteni da u slučaju potrebe proglase na njihov način i izopćenje. Kako pak nije namjera gore spomenutih da pripuste u svoju zajednicu osobe koje nisu ljudskog ponašanja i dobra glasa, u svrhu da se ne bi u protivnosti te njihove poštene namjere uvukla između njih koja nepoštena osoba, koja bi prevarama, krađama ili drugim zlodjelima uzdrmala sigurnost njih trgovaca i stavila u pogibelj ono poštenje i ono ćudorede, koja spomenuti trgovci hoće da budu sačuvana u njihovoj sredini, to neka nitko ne bude primljen od koga na stan, ako ne može prikazati uvjerenje izdano mu od njegovih deputata i potpisano od njihova konsula, pot prijetnjom onih kazna koje će prejasna Petorica za trgovinu smatrati prikladnim, budući da su ista gospoda zaključkom preuzvišenog Senata od 10. maja 1586. bila imenovana sucima koji imaju da sumarno i bezprizivno presude o svim sporovima, koji bi nastali između jevrejskih i turskih trgovaca. Kod toga se razumije da rečena prejasna gospoda imaju također da se pobrinu da spomenuti trgovci budu mogli imati mogućnost prostornog stanovanja i zemljište na kojemu mogu sahraniti svoje mrtve, te osim toga da im bude dana mogućnost da priskrbe sve ono što im je potrebno za njihovo življenje po propisima njihova obreda i prema njihovim običajima uz naplatu redovitih umjerenih cijena, kako je to sve do sada bilo za Jevreje, putujuće Levantince.

5. Da gore spomenuti trgovci budu mogli uživati u Veneciji i u venecijanskoj državi sve gore nabrojene privilegije, a u Splitu, oni koji dođu da se nastane ili budu na prolazu, da uživaju gore nabrojene privilegije, a osim toga da u Splitu i na njegovu

području mogu držati dućane svakojakom robom i vršiti svaki zanat i djelovati kao mešetari i da uopće vrše koju mu drago profesiju kao svaki drugi građanin onoga grada i da im budu dodijeljene kuće za stanovanje za njih i za njihove obitelji, i da im bude dano zemljište, gdje će moći sahraniti svoje mrtve i da im bude pružena svaka druga pravedna olakšica. Da za potrebe stanovnika i trgovaca na prolazu budu mogli uzdržavati jednu banku uz one uvjete i uz ona pravila koja će naš Daniel Rodriga, konsul, sporazumno utvrditi s mjesnom velemožnom općinom. A zbog pogibelji od zlih ljudi neka im bude dozvoljeno da izvan grada nose crne kape i klobuke, a to pravo neka uživaju u cijeloj Dalmaciji. A da svi gore spomenuti u Veneciji i u Splitu, koji budu uživali gore navedene privilegije, neka budu obvezani da plate svom konsulu Danielu Rodrigi ono što budu odredili glavari njihove kongregacije, bilo u Veneciji, bilo u Splitu, a to za nagradu svih njegovih mnogih zasluga, za naknadu svih njegovih troškova i naplatu svih njegovih truda.

A evo molbe levantinskih španjolskih trgovaca:

Prevedri kneže, presvijetla i preuzvišena gospodo!

Pošto smo mi, deputati Jevreja, levantinsko-španjolskih trgovaca i drugih nastanjenih u ovom glasovitom gradu sa njihovim obiteljima, više puta potakli Daniela Rodrigu, našeg konsula i brata, da dođe pred noge Vaše vedrosti i da je u naše ime zamoli da nam potvrdi nekoliko naših privilegija, ali do sada bez uspjeha, jer vidimo da se još nije ništa zaključilo, to dolazimo sada do nogu Vašeg savršenstva i smjerno Vas molimo da izvolite riješiti naša traženja da jedanput budemo u stanju da se pobrinemo za naše stvari i da više ne stojimo u ovoj postojanoj duhovnoj zebnji. Kada budemo oslobođeni od ovog čuvstva nemirnoće, ne samo da ćemo Vam biti vječno obavezni i da ćemo to primiti kao jednu osobitu milost podijeljenu nam od velike dobrote i darežljivosti Vaše vedrosti, nego će iz toga proizaći jedna velika blagodat za nju samu, jer ćemo mi mirnijim srcem prionuti uz naše trgovačke poslove, od kojih neće biti male koristi za prihode carina Vaše vedrosti, čijoj se dobroj milosti najsmjernije preporučujemo.

Konačno uvijek pod istom stavkom, imamo mnjenje Petorice za trgovinu o podnesku Daniela Rodrige upravljeno Senatu:

Presvijetla i preuzvišena gospodo!

Molba Daniela Rodrige i podnesak od njega prikazan u ime trgovaca levantinsko-španjolskih i drugih nastanjenih u ovome gradu sadržavaju prikaz predmeta koji je po sebi veoma ozbiljan.

Odgovori koje su u prošlosti davali naše predšasnici bili su uzrokom da bi se važnost ovog pitanja zanijekala. Međutim, promijenjena vremena i drugi tok kojim su krenule stvari ovoga svijeta uplivali su također i na uspješni razvitak naših poslova, tako da se ovi sada kreću drugim smjerom, te mi smatramo da zahtjevi nama upravljeni imaju svoju opravdanost i njihovo udovoljenje će biti nama od koristi, a mislimo da učinieni nam prijedlozi zaslužuju da budu prihvaćeni.

Nedvojbeno je da trgovački promet ovoga grada, temelj njegova blagostanja, raste sa prilivom ljudi kojima on može da pruži priliku i mogućnost poslovanja, te da se s time učvršćuje snaga njegove privrede. Kako je pak sigurno da kad se trgovci nastanjuju u našem gradu, taj im postaje njihov rođeni dom i njihova otadžbina, tako je isto neizbježivo da, ako im se ne ostavlja otvoren put time što im se najprije zajamčuje sigurnost života i imovine, a uz to i nekakve koristi i privilegije, da će oni upravljati svoje korake na kakvu drugu stranu gdje im sve to neće biti uskraćeno. To nam dokazuje iskustvo prošlosti sa prilivom španjolskih bjegunaca, koji, kad nisu našli utočište u ovim našim stranama, prijeđoše sa svojim velikim glavnicama u Levant i tamo su dali podstrek povećanju trgovačkog poslovanja drugih naroda na veliku štetu ovog grada. O svemu tome, što je Vašim preuzvišenostima dobro poznato, možete izvesti sva ona razmatranja i sve one dedukcije koje slučaj sugerira.

Pošto dakle Vaše preuzvišenosti traže od nas pretpostavljenih za trgovinu, da o tim postavljenim prijedlozima izrazimo naše mnjenje, mi ćemo, na izvršenje danog

nam naloga reći da, polazeći od gornjih pretpostavaka, uopće odobravamo prikazano nam traženje, dok, što se tiče pojedinosti, postavit ćemo naše opaske, kako slijedi, pri podrobnom pretresanju svake tačke.

S općeg gledišta najprije ćemo istaći kako izgleda da se time što se španiolski Jevreji i drugi Jevreji, prikazivači molbe, uključuju u odobrenje traženih privilegija, mnogo proširuje zahvat koncesije koja se od nas traži, ipak u stvari s time mi se ne izlažemo nikakvoj većoj pogibelji ili šteti od onih kojima smo podvrgnuti sada, sa slobodom koju mi njima istina prepuštamo da pod imenom turskih levantinskih podanika prijeđu iz našeg grada u tursku zemlju i odatle opet u naš grad uživajući pri tomu svu blagodat i zaštitu zakona.

Prelazeći dakle na pretres prikazanog nam spisa opažamo kod *1. tačke* da se, prekriživiši cijelu onu stavku koja počinje sa riječima »kako duž istočne obale, tako i duž zapadne«, a svršava »kako je i danas slučaj sa levantinskim Jevrejima«, cijeli preostali dio ove tačke može bez predomišljanja odobriti. Kod *2. tačke* ćemo reći da je uopće sadržaj iste potpuno razložit, smatramo samo, dok se u ostalome pripuštamo na mudro mišljenje Vaših preuzvišenosti, da se stavka »da ne bude dopušteno da se pod ikakvim naslovom ili optužbom vrši na njima nasilje itd.« ima svakako podrazumijevati tako da se to ima odnositi u pogledu vjere i inkvizicije, da se u općoj stilizaciji te stavke ne bi obuhvatio i svaki drugi slučaj. Isto tako i kod stavke »moraju da budu plaćeni od svih onih čiji su oni vjerovnici« treba istaknuti da te riječi ne smiju predstavljati jednu realnu obavezu za državu, nego samo jednu garanciju, da će im država zajamčiti nepristranu i ekspeditivnu sudbenu zaštitu, s kojim našim mišljenjem se suglasuje i sam Rodriga, koji priznaje da je to bilo značenje i da je on to htio s tim riječima da kaže. Što se tiče *3. tačke*, koja je najvažnija, nalazimo da je opravdano da levantinski Jevreji koji do sada nisu imali nikakve privilegije koje bi im garantirale njihovu sigurnost za vrijeme rata traže da od sada, ukoliko su turski podanici i putuju, a zalaze u ovaj grad samo zato što im isti pruža priliku za trgovanje, kao pripadnici tog vladara, ne budu sudionici nikakve posebne privilegije, ali ukoliko ovi novi stanovnici dođu ovamo sa svojim obiteljima i glavnicama i prelaze od tuđeg pripadništva u naše, te tim prijelazom postaju podanici ove prevedre Republike i zbog toga zaslužuju dobrohotnost Vaše vedrosti, da budu zaštićeni i pogodovani na isti način kao i drugi Jevreji koji potpadaju pod našu redovitu jurisdikciju. A da se ne dogodi kakva zloupotreba i da ne bi oni pod svojim imenom vršili poslove drugih neprivilegiranih, neka im to bude zabranjeno pod zaporom strogih kazna. Za ono što pitaju kod *4. tačke* da u njihovim parnicama i sporovima sudi naše nadleštvo, suglasno sa privilegijom odobrenom Levantincima zaključkom od 10. marta 1586, iako je pravedno da njih u svakom pogledu izjednačimo u pravima sa onim drugima, ipak nije zgodno da se nas optereti tolikim parnicama, koje bi, time što bismo se morali baviti privatnim poslovima, nas ometale u vršenju naših javnih zadataka, te zato držimo da bi bilo shodno da se njima u tu svrhu dodijeli poseban sudac, što bi bilo od koristi za nesmetano rješenje drugih važnijih posala. Što se tiče daljeg sadržaja ove tačke, ne bismo imali ništa da primijetimo, jer se radi o njihovim nutarnjim stvarima, za koje se možemo mirne duše prepustiti njihovoj volji i njihovu razboritom sudu u predmetu u kojemu se nitko ne može bolje snaći od njih samih. U pogledu *5. i zadnje tačke* mi držimo da je ista vrlo pogodna i korisna za razvitak splitske skele, koja će, primjenom u istoj sadržanih mjera i odredaba, tek dobiti svoj pravi oblik i razviti svoje poslovanje, barem se mi tako nadamo, i zato mislimo da zaslužuje da im se dozvoli ono što u ovoj tački traže sa samim ograničenjem da će trebati uskladiti onu stavku, gdje kažu »da budu mogli držati dućane itd. kao svaki drugi građanin onog grada«, sa postojećim pravima Splićana, time da mogu otvoriti koju mu drago radnju ukoliko ista ne bi bila zabranjena propisima koji su na snazi u tome gradu.

Da zaključimo, naše je mnjenje da nije dobro pripuštati uživanju opisanih privilegija kojemu od Jevreja Levantinaca, nego samo onima koji svojom trgovinom i svojim imanjem mogu da pridonesu povećanju prihoda carina i unapređenju trgovine ovoga grada. Pri tome treba da bude izričito naglašeno da nijedan Jevrej, kojoj mu drago narodnosti pripadao, ne smije da bude pripušten uživanju gornjih pogodnosti ako prije ne bude primljen od njihove zajednice, kako se u četvrtom poglavlju traži i k tome još dok ne bude dobio odobrenje od našeg nadleštva sa četiri kuglice većine od svih

pet s kojima isto raspolaže. Oni Jevreji koji ne budu dobili odobrenje od našeg ureda trebat će, bez prejudica privilegija levantinskih putnika, da budu isključeni od izloženih pogodnosti.

Što se tiče posebne molbe samog Daniela Rodrige, kako ista uglavnom sadržava one iste stvari koje su opširno izložene u spomenici, to smo mi mnjenja da joj se udovolji uz ograničenja od nas pridržana.

Ukoliko se pak u Splitu uvede trgovački promet s ovim ljudima, to će biti od koristi, pa i od prijeke potrebe da se za njih podigne odijeljena četvrt, u kojoj će oni moći živjeti u potpunoj sigurnosti za svoj život i zaštićeni od svake mogućnosti napada, kojima bi oni bili prema iskustvu izloženi kada bi živjeli ispremiješani i u slobodnome svakodnevnom doticaju sa kršćanima.

Ovoliko držimo da je dostatno na udovoljenje danog nam naloga iznošenja našeg mnjenja u predmetu, o kojem se mi uostalome uvijek pripuštamo Vašem velemudrom mišljenju te s time ostajemo itd.

Iz ureda dne 26. juna 1589.
L. Thomaso Morosini alla m. tia
L. Vicenzo Gussoni alla m. tia
L. Alvise Priuli alla m. tia
L. Marc' Ant. Badoer alla m. tia
L. Gir. mo Cappello alla m. tia.

Kako smo prije vidjeli venecijanski Senat je odlučio da trgovačka galija koja je do sada ispraćivana od oružanih galija podržavala redovitu službu između Venecije i Neretve, odsada unaprijed zbog velikih pogibelji, kojima je ta galija bila izložena u rijeci Neretvi od uskoka, koji bi se stavili u zasjedu na uskim i plitkim položajima u kojima galija nije mogla manevrirati, i tu bi je na lukav način doveli do toga da se nasuka, pa bi posadu poubijali i teret opljačkali, od sada unaprijed odustane od putovanja u Neretvu i uzme grad Split kao cilj svojeg putovanja, budući da je Split izgradnjom carinarnice i lazareta te uređenjem pristupnih puteva, bio već osposobljen da preuzme ulogu koju je do sada igrala Neretva u trgovačkom prometu između Turske i Venecije i obratno. Ali kako o toj odluci nisu bili još svi trgovci obaviješteni, bilo je određeno galiji da izvrši još koje putovanje do Neretve, ali da se i na polasku i na povratku zaustavi u Splitu i da tu ostane koliko bude potrebno da se dovrše sve trgovačke operacije i na taj način omogući trgovcima da se roba koja se je već nalazila u Neretvi, uputi na svoje odredište, odnosno da onu robu koja se dovozila iz Venecije u Tursku, a za koju su bile već dane upute otpremačima u Neretvi, ne spriječi redovita već određena dalja otprema, dok su se trgovci upozoravali da od sada unaprijed trgovačka lađa ne će više saobraćati do Neretve, nego samo do Splita i da treba da prema tome svoju robu za dalju otpremu u Tursku tamo otpreme i svoje dopisnike u Turskoj obavijeste da robu određenu za prekomorski transport imaju da upute u Split.

Dvije isprave od 25. jula 1589. sadržavaju instrukcije generalnom providuru Dalmacije i kapetanu gulfa u pogledu ovog zadnjeg putovanja trgovačke galije do Neretve sa dugim pristajanjem u Splitu i mjera opreznosti koje se pri tome moraju uzeti, da ne bi trgovačka galija pretrpjela koji pogibeljan napad od uskoka.

Prva isprava je upravljena generalnom providuru Dalmacije i nalazi se pod »Senato Mar, R. o 50 – 1589« i glasi:

M. D. L. X. X. X. I. X. luglio
Ai XX. ditto

Savij di Cons. o
Savij di T. F.
Savij alli ord. i

Al proveditor General in Dalmatia,

Budući da mi još samo za ovaj put šaljemo trgovačku galiju s kapetanom Nikolom Vidalijem sa Hvara u Neretvansku skelu, i da mi, iz onih razloga koji su Vam sasvim dobro poznati, želimo da putuje u potpunoj sigurnosti, to Vam sporazumno sa Senatom, nalažemo da odredite da bude otpraćena od dviju najboljih galija kojima raspolažete, sve do otočića »Vranjic« i time da bude potpuno zaštićena. Pri tome ćete Vi dati soprakomitima (zapovjednicima) stroge naloge da postupe najbudnije i da pošalju naokolo izvidnike koji će pregledati najsavjesnije i s najvećom marljivošću cijeli kraj prije nego galije uđu u ušće Neretve da ove budu sigurne da neće naići ni na kakvo iznenađenje, jer kad ovi ne bi upotrijebili savršenu pažnju, kakva je nužno potrebna kod ovog putovanja i kakvu mi želimo da se primijeni sve do časa kad budu stigli na pomenuti položaj, moglo bi se desiti da nastane velika šteta skopčana sa pogibelju života. Netom to budu izvršile, galije će se povratiti na ušće Neretve i tu će budno stražariti dok ne dobiju obavijest od rečenog Vidalija da se on sprema na povratak. Tada će galije opet poslati uokolo svoje izvidnice da se uvjere da je cijeli kraj siguran i nakon toga će poći pridignuti trgovačku galiju kod tjesnaca Vranjca i otpratiti je do sigurnog mjesta, odakle će ona po običaju proslijediti svoj put.

Svraćamo Vašu pozornost na okolnost da što svrsishodniji budu nalozi i što veća Vaša pažnja u ovome poslu, to veće će biti naše zadovoljstvo.

Kako je pak preuzvišeni Senat prihvatio zaključak da uspostavi skelu u Splitu, što je Vama sasvim dobro poznato, to ćete Vi, kad budete pošli u te strane, obavijestiti tamošnje žitelje, da će se gore spomenuta galija na nazočnom putovanju zaustaviti u Splitu četiri ili šest dana i toliko na povratku iz Neretve i da će od ovog putovanja unaprijed njezino običajno odredište biti samo Split, a ne kakvo drugo mjesto, i da je to odlučna i nepromjenljiva volja Senata.

O izvršenju naših naloga podnijet ćete nam Vaše izvješće.

\+ 131
— 1 1589, 20. jula L. C.
— 3

U pogledu ove isprave primjećujemo da se u »Filzi 104 – Giugno, Luglio, Agosto 1589« nalazi originalni zaljučak Senata i da su u tome originalu zabilježene slijedeće riječi, koje da se imaju pridodati prijepisu: »Prije nego uđu u ušće Neretve da budu sigurne da neće naići ni na kakvu smetnju . . .« uz dodatak:

»potria esser co' molta sua nota, et co' pericolo della vita ancora, quando no' ussasero quella co'pita dilligentia, che si deve nel viaggio sudetto«

što sam ja preveo:

»jer kad ovi ne bi upotrijebili savršenu pažnju, kakva je nužno potrebna kod ovog putovanja ..... moglo bi se desiti da nastane velika šteta skopčana sa pogibelju života.«

Riječ *nota* morao sam radi smisla prevesti sa *šteta*, ali je njezin pravi značaj *prijekor* (razumije se zbog nastale štete).

Drugi akt u predmetu upravljen u jednakom sastavu kapetanu »in golfo« i na kapetana »contra uscocchi«, tj. na komandanta Jadranskog mora i na komandanta zaštite protiv uskoka, glasi (»Senato Mar – R. o 50«):

M. D. L. X. X. X. I. X. luglio
a' XX dito

Savij delj Cons.o
Savij di T. F.
Savij alli ord.i

Al Cap.o in Golfo[10]
Al Cap.o contra Uscocchi,

Polazi iz ovog grada trgovačka galija s kapetanom Nikolom Vidalijem iz Hvara na put u Neretvu, a kako je ova pretrpjela dobro Vam poznatu nezgodu od uskoka, a mi želimo da se ovakve neprilike više ne dogode, to Vam mi, sporazumno sa Senatom, nalažemo da je Vi, kad ne bi naš generalni providur za Dalmaciju dao toj galiji kakvu zaštitnu pratnju, ispratite ili dadete ispratiti radi njene potpune sigurnosti od dvaju Vaših oružanih brodova do otočića Vranjca. Pri tom ćete Vi dati strogi nalog soprakomitima da budno paze i da pošalju svuda naokolo izvidnike koji će obilaziti najvećom pomnjom cijeli kraj prije nego uđu u ušće Neretve, da budu sigurni da neće naići ni na kakvu smetnju, što bi moglo biti od velike štete skopčane sa pogibelju života, ukoliko oni ne bi primijenili onu savršenu pažnju koja je nužno potrebna kod ovog putovanja i kojom mi želimo da galija bude zaštićena dok ne stigne na spomenuti položaj. Nakon toga će se oružane galije u punoj sigurnosti vratiti na ušće Neretve, i tu će budno držati stražu dok ih Vidali ne obavijesti da je on spreman za povratak. Tada će oružane galije opet poslati svoje izvidnice da se uvjere u sigurnost okolnog kraja i poći će po trgovačku galiju kod Vranjca i otpratiti je do sigurnog mjesta, odakle će ona po običaju proslijediti svoj put.

Svraćamo Vašu pozornost na okolnost da što svrsishodniji budu nalozi, koje budete dali, i što bude veća vaša pažnja u ovome poslu, to veće će biti naše zadovoljstvo.

\+ 136
— 1 1589, 20, jula I. C.
— 3

I kod ove isprave nalazi se originalni zaključak u »Filzi 104 – Giugno, Luglio, Agosto 1589« sa istom opaskom kao i kod predašnje upravljene na generalnog providura Dalmacije.

Od istog dana, 20. jula 1589. imamo pod »Senato Mar, Filza 104, Giugno, Luglio, Agosto 1589« slijedeći zaključak Senata koji se odnosi na Daniela Rodrigu:

Da bi što većom mogućom pospješnošću došao do provođenja zaključak ovog Vijeća u pogledu splitske skele, zaključuje se:

da Jevrej Daniel Rodriga bude odmah poslat našem generalnom providuru u Dalmaciji da se isti s njim posluži kako mu je bilo naloženo.

kako je uputno da istom Rodrigi budu nadoknađene sve štete, koje je u prošlosti pretrpio i za troškove koje će morati da podnese na svojem putu do tog našeg grada, za vrijeme njegova tamošnjeg boravka i za povrat, da mu se isplati za ovaj put samo iz sredstava naše Sinjorije trista dukata od šest lira i 4 šolda po dukatu, i to u svrhu da, potaknut ovom našom darežljivošću, bude imao više volje da se ubuduće zauzme za interese ove naše Sinjorije, kako je on najvećom marljivošću u prošlosti

[10] *Capitano generale del Golfo.* Zapovjednik brodovlja, koje je trajno krstarilo na Jadranskom moru za obranu od gusara.

to činio na veliku korist iste naše Sinjorije, dok mu u to vrijeme nije bila priznata od ovog Vijeća nikakva ma i najmanja nagrada.

Odsutni: 1589, 20. Luglio

Leonardo Donato, cavallier od 5 Savii di T. F. L. C.
Simon Contarini, savio agli ordini

+ 16
— 2 4/5
— 1

Pod »Senato Mar-R.o 50 – 1589« nalazimo isti predašnji zaključak odobren u kolegiju, s nešto drugačijim riječima. Iznosimo ga ipak, jer je u njemu sadržan princip, veoma častan za venecijansku vladavinu, da zaslužne ljude valja nagraditi, i izražena intencija, kad bude splitska skela savršeno upućena, da će trebati odobriti Rodrigi ono priznanje koje kolegij bude smatrao primjerenim.

Isprava glasi:

M. D. L. X. X. X. I. X. Luglio
A' XXVII ditto

Savij del Cons.o
Absente Grimani K. P.
Savij di T. F.
Savij alli ord.i
absente Pernando

U svrhu da se čim prije provede odluka ovog Vijeća u pogledu splitske skele, zaključuje se:

da Daniel Rodriga, Jevrejin, bude odmah poslat generalnom providuru u Dalmaciji da ga ovaj upotrijebi kako mu je bilo naloženo.

Da istom Danielu bude isplaćeno za troškove naređenog mu putovanja, za polazak, boravak i povratak od rečenog providura od novaca naše Sinjorije trista dukata od 6 lira i 4 šolada za svaki dukat, a kako ugled naše Sinjorije iziskuje da svaki čovjek koji se trudio za interese i za korist njezinu, kako je to učinio spomenuti Rodriga, bude i primjerno nagrađen, kada bude njegovim nastojanjem splitska skela dovedena do savršenog funkcioniranja neka mu bude priznata ona nagrada, za koju Vijeće smatra da je primjerena,

+ 107
— 5 1589, 20. jula L. C.
— 17

Ovdje postoji jedna kontradikcija između nadnevka na glavi i na podnožju isprave. Bit će jedan datum onaj kada je zaključak sastavljen, a drugi onaj kada je predložen kolegiju.

Pod istom pozicijom od istog dana 27. jula 1589, imamo dopis generalnom providuru u predmetu splitske skele i Daniela Rodrige:

M. D. L. X. X. X. I. X. Luglio
A' XXVII. ditto

Savij del Cons.o
Absente Grimani K. P.
Savij di T. F.
Savij alli ord.i

absente Bernardo
legatis solus
non detur exemplum nec qui ostendatur alicui

Generalnom proviđuru u Dalmaciji!

Prilažemo nazočnom dopisu prijepise nekoliko podnesaka prikazanih našoj Sinjoriji od Daniela Rodrige u pogledu skele u Splitu, gdje ćemo uspostaviti trgovački promet. Zajedno s ovim šaljemo Vam, za Vašu informaciju, odgovor koji je na te podneske dalo Vijeće Petorice mudrih u poslovima trgovine. Kako pak hoćemo da se u interesu naše stvari ovaj posao dobro uputi, to Vam, sporazumno sa Senatom, nalažemo da, nakon što se budete dobro obavijestili o cijeloj stvari od samoga rečenog Daniela Rodrige, i kod drugih, ako budete to držali shodnim, i to u svim njezinim pojedinostima sadržanim u spomenutim spisima te zadržavši kod sebe ovaj naš nalog i pričiniavaiući se kao da sve što poduzimate u predmetu, činite na zamolbu rečenog Rodrige i drugih trgovaca, a ne po našem nalogu, i nakon što uzmete u razmatranje sve one stvari, koje Vam budu prikazane u ovom predmetu, da dadete one naloge, koje budete držali prikladnim da se proslijedi akcija izgradnje rečene skele u suglasju sa onim što je prihvaćeno u preuzvišenom Senatu.

Kako će pak biti potrebno za izvršenje nekih od mjera, neophodnih za postizanje postavljenog cilja, da se uđe u pregovore za kakav sporazum sa tamošnjim turskim službenicima, a u koju svrhu ćete trebati da raspolažete sa kakvim novčanim iznosom, to Vas u tu svrhu ovlašćujemo da potrošite do 500 dukata, bilo za darove spomenutim službenicima ili okrijepnih stvari ili svilenih odijela ili čega drugog, bilo za druge troškove za koje držite da su od veće koristi za naše interese.

Pri tome Vas upozoravamo da kod pregovora, koje budete imali sa Turcima ne izložite odgovornost naše Sinjorije za eventualne nezgode, koje bi mogle stići trgovce ili njihovu robu na turskome području, jer mi treba da nemamo nikakvih drugih briga ni u kojem slučaju, nego samo ono što se dešava u našoj državi.

O svemu onome što poduzmete u gornjem predmetu i što od vremena do vremena saznate, a što zaslužuje da bude nama priopćeno, te o iznosima koje budete potrošili, podrobno ćete izvijestiti našu Sinjoriju, da budu provedena odnosna knjiženja, odnosno da se stvar kamo pripada zabilježi.

\+ 107
— 5 1589, 27. jula L. Coll.o
— 17

Na molbu Daniela Rodrige o doseljavanju novih jevrejskih doseljenika u Veneciju i u Split u svrhu omogućivanja razvitka splitske skele i levantinskih, španjolskih, jevrejskih trgovaca za potvrdu njihovih prijašnjih privilegija te na mnjenje Petorice »Savii alla mercanzia« u predmetu kolegij prihvaća odnosni zaključak, koji ovdje slijedi. Akt se nalazi pod »Senato Mar – R.o 50 – 1589« i pod »Filza No 104«. I ovaj zaključak nosi datum od 27. jula 1589.

M. D. L. X. X. X. I. X. Luglio
A' XXVII. ditto

Savij del Cons o
absente Grimani K. P.
Savij di T. F.
Savij alli ordini
absente Bernardo
non detur exemplum exordii, nec qui ostendatur alicui.

Prilike današnjih vremena daju povoda ovome Vijeću da otvori put onima koji hoće da se nastane u ovome gradu i na području našeg dominija, koliko radi promicanja trgovačkog prometa, toliko radi željenog unapređenja obrta u našem gradu, zbog svih onih razloga koje svaki može da predoči. Budući da je bila našoj Sinjoriji u ime nekoliko levantinskih i ponentinskih Jevreja, koji sada stanuju pod inozemnom jurisdikcijom, prikazana molba da ih se pripusti u naš grad i u krajeve našeg dominija pod onim pravilima za koje smatramo da nam odgovaraju, da se budu mogli u potpunoj sigurnosti nastaniti u rečenom našem gradu i u venecijanskom dominiju,

to se prihvata zaključak:

da za 10 navedenih godina bude dozvoljen »salvaconductum« svakome Jevreju, levantinskom ili ponentinskom, da se može doći nastaniti u naš grad sa svojom obitelji, da ovdje ostane i da se slobodno kreće uz dužnost da nosi sesu ili žutu jevrejsku kapu i da uzme stan u Ghetto nuovo, gdje stanuju drugi Jevreji i da mu tu bude slobodno da se drži svojih obreda, odredaba i cerimonija, i da podigne sinagogu, po njihovom običaju, i da bude siguran za svo vrijeme za koje će ovdje boraviti, da neće biti uznemiren zbog njegove vjere ni od kakvih vlasti;

da spomenuti Jevreji budu mogli živjeti sa svojim obiteljima i sa svojom trgovačkom robom i sa svojom imovinom a da ne budu izloženi nikakvoj pogiblji i nikakvoj neprilici u ovome gradu i u kojem mu drago gradu naše države, kako na kopnu, tako i na moru, i da u sva ta mjesta budu mogli dolaziti i u njima boraviti i iz njih odlaziti, po svojoj slobodnoj volji, a da im ne bude suprotstavljena nikakva zapreka. Da smiju slobodno ploviti, kako sada čine putujući levantinski Jevreji. A u slučaju da zbog kakva razloga ili javnog obzira ne bi naša Sinjorija htjela da oni više borave u ovoj državi da im se mora priopćiti ova volja naše Sinjorije osamnaest mjeseci prije roka kada će morati otputovati, a da im za to vrijeme bude dana zbog pravednosti svaka najsumarnija pomoć od naših magistrata kako bi mogli biti isplaćeni od svih onih prema kojima bi oni što potraživali. A da im bude slobodan prolaz za osobe, obitelji, robu i njihovu imovinu da mogu otići bez ikakve zapreke i bez ikakve smetnje. U takvom slučaju da im bude dano pravo da se posluže brodovima, lađama, kolima, konjima i sa svakom potrepštinom za njihovo putovanje da mogu ići kako budu htjeli i da plate onima koji bi im pri tome bili na pomoći, običnu, primjerenu nagradu. Tom prigodom naša Sinjorija im ne može zadržati njihovu trgovačku robu i njihovu imovinu, osim u slučaju lesae majestatis, i kod kaznenih djela. Dapače tom zgodom neka im naše vlasti pruže svaku sumarnu pomoć da mogu naplatiti od svih onih prema kojima bi oni što potraživali;

da u slučaju rata protiv kojeg mu drago vladara nijedan od spomenutih trgovaca ne bude smio da bude zadržan, ili da bude učinjeno kakvo nasilje nad njegovom trgovačkom robom, ili na koji mu drago drugi način uznemirena njegova obitelj. Isto u slučaju rata da ne mogu biti prognani, nego da mogu dalje boraviti u državi u nepomućenoj sigurnosti i da mogu kupovati, prodavati i pogađati te provoditi bez ikakve štete i pogibelji koju mu drago robu ili trgovački espap, kako na kopnu, tako po moru, plaćajući redovite carine. Izuzimlju se pri tom, što se tiče prava da se izgone, oni koji bi što počinili protiv državnih interesa, a u kojem slučaju dotični ne samo da će biti izgnani nego će biti i kažnjeni kako budu zaslužili, a nevini će i dalje ostati u punoj sigurnosti i slobodi;

da u vrijeme rata spomenutima ne budu učinjene smetnje time što bi ih se obvezalo da uzmu na stan vojnike ili se sami podvrgnu tegotnim činidbama. Za vrijeme pošasti da im se pruže jednake mogućnosti spasa kao i drugim nekim podanicima;

da ne smiju trgovati tuđom robom pokrivajući svojim imenom druge neprivilegirane Jevreje da ih time učine sudionicima privilegija koji se priznaju samim levantinskim i ponentskim Jevrejima, pod prijetnjom da izgube svu onu imovinu za koju bi se pronašlo da pripada drugim neprivilegiranima ili neimenovanima u nazočnom zaključku, a od koje imovine jedna četvrtina magistratu, koji će provesti ovrhu, a ostatak neka ide u korist našeg dominija;

da spomenuti levantinski i ponentski trgovci budu slobodni da izaberu u svojim kongregacijama svoje časnike, službenike i otpravnike kod ureda, poslova i naredaba po njihovoj volji i da budu ovlašteni da nametnu poreze svojim pripadnicima kako to prilike i dnevne potrebe budu tražile, i podijeliti svakomu pripadajući udio u teretima i da ih mogu prisiliti na dužnu isplatu preko naših vlasti, koje će pri svakom pristupu njihovih zakonitih predstavnika biti obavezne da dozvole protiv otpornika a da ne pripuste nikakav prigovor, stvarnu i osobnu ovrhu;

u svrhu pak da između tog naroda ne budu pripušteni nego samo ljudi civilnog ponašanja i glasa dobra, a ne ljudi nepošteni, koji bi mogli prevarama ili drugim zlodjelima da pomute sigurnost rečenih trgovaca i da djeluju na uštrb časti i ćudoređa, koje spomenuti trgovci hoće da uščuvaju, određuje se, da nitko neće moći da bude pripušten ili priključen gore opisanim blagodatima ako ne bude prije primljen u zajednicu drugih i odobren sa četiri petine glasova od Petorice mudrih za poslove

u trgovini. U slučaju da tkogod ne bude primljen od rečene zajednice, bit će ipak pripušten uživanju spomenutih privilegija, ako pristupivši pred Petoricom imenovanih mudrih, bude od njih odobren na naznačeni način, a svi drugi Jevreji, koji ne budu odobreni od imenovanog ureda, ostat će isključeni od uživanja gornjih blagodati bez prejudica privilegija, koje već danas uživaju levantinski putnici.

Spomenuta Petorica mudrih, glasom zaključka ovog Vijeća od 5. marta 1586, neprizivni su suci svih sporova, koji bi nastali između jevrejskih trgovaca, a na isti način se razumije da su besprizivni suci svih sporova koji bi nastali između samih spomenutih levantinskih i ponentskih Jevreja zbog ugovora sklopljenih između samih Jevreja. Ista Petorica mudrih imat će da se pobrine za stambene kuće ovih Jevreja i za priskrbu jednog zemljišta izvan grada, gdje će oni ukapati svoje pokojnike. Gornji će se također skrbiti za to da isti Jevreji mogu dobiti za svoje novce hranu po njihovu obredu i po njihovim običajima, a uz umjerenu cijenu, kako su i do sada činili za levantinske jevrejske putnike.

\+ 110
— 11 1589, 27. jula L. C.
— 13

Postoji još jedna kopija sad iznešene isprave pod »V Savii alla mercanzia, busta Ebrei« u kojoj je nešto izmijenjena stavka, koja se nalazi u gornjem propisu, a koja u toj kopiji glasi:

.... i ćudoređa, koje spomenuti trgovci hoće da uščuvaju, određuje se da nitko neće moći da bude pripušten ili priključen gore opisanim blagodatima ako ne bude prije pripušten ili priključen gore rečenoj zajednici, pristupivši pred V rečenih mudrih na gore naznačeni način.

Od istog dana, 27. jula 1589, imamo pod »Senato Mar. R.o 50 – 1589« još slijedeću odluku kolegija:

M. D. L. X. X. X. I. X. – Luglio À XXVII dito

Savij del Cons.o
abstente Grimani K. P.
Savij di Terra F.
Savij alli ordini
absente Bernardo

Pošto je nužno da se sasvim dotjera započeta izgradnja splitske carinarnice zaključuje se:

da se iz sredstava Vaše Sinjorije isplate četiristo (400) dukata petorici »Savij sopra la mercantia« da se oni mogu skrbiti za dovršetak zgrade splitske carinarnice, kako je njima bilo određeno od ovog Vijeća. Kako se pak mora nadoknaditi plemenitog gospodina Nikolu Bragadina, bivšeg kontea u Splitu, za ono što je on potrošio u gradnju rečene carinarnice, kako je bilo sada pročitano u odgovoru Petorice mudrih, to se prihvaća zaključak da se iz istih sredstava naše Sinjorije isplate hiljadu devetsto i dvadesettri lire i 8 šolada malenih (1923, 8) gore imnovanom gospodinu Nikoli Bragadinu za isplatu od njega izvršenu pri gradnji te carinarnice.

\+ 107
— 5 1589, 27. Luglio L. C.
— 17

Od 3. augusta imamo odgovor generalnog providura u Dalmaciji na dopis od 27. jula (»B. 416 – Senato Provveditori Generali da Terra e da Mare, 1589«):

Prevedri kneže i sinjorijo!

Običnom pokornošću primio sam dopis Vaše vedrosti od 27. prošlog u predmetu splitske skele zajedno sa drugim spisima koje ste mi izvoljeli poslati, između kojih ipak nisam našao spis Daniela Rodrige, spomenut u gornjem pismu.

Što se njega tiče, ako on dođe ovamo, ili ako tko drugi dođe da pregovara u ime trgovaca u ovome poslu, ja ću uvijek dokazivati da sve ono što budem učinio, da ću to učiniti na njihovu zamolbu pa ću postupati na onaj način kako znam da je u intencijama Vaše vedrosti, a da je ni najmanje ne angažiram.

Kako pak moram do nekoliko dana ići u Trogir i u Split da posjetim ta mjesta, nastojat ću da najvećom diskrecijom saznam sve one stvari za koje držim da su najvažnije i najnužnije da ih donesem do znanja Vašoj vedrosti.

Kod toga neću da se uzdržim, a da Vam ne kažem, s onom otvorenošću kojom sam to dužan, da sam ja uvijek smatrao, kako je ovaj predmet ne samo vrlo važan nego i veoma težak i vrlo škakljiv, kako vidim iz njihovih spisa da ga drže i prejasna gospoda Petorica mudrih u poslovima trgovine, a što se mene tiče, za mene je to teži, što sam manje upućen u ovakve poslove. Nego što je moje iskustvo manje, to više ću ja nastojati, o tome neka bude uvjerena Vaša velebnost, da u taj posao uđem cijelim svojim duhom, da sve ispadne onako kako to zahtijeva javno dobro.

Preporučujem se Vašoj milosti.
Zadar, dne 3. augusta 1589.

Federico Nanj, generalni providur u Dalmaciji

Iza lista stoje adresa i opaska:

Prevedrome venecijanskome knezu
velepoštovanom mojem gospodaru

Opaska: »3. augusta – 89, primljeno dana 6. istog mjeseca. Generalni providur Dalmacije iz Zadra piše da je primio pismo i spise u pogledu splitske skele i da neće uzmanjkati da pruži svaku pomoć i pogodnost Danielu Rodrigi u tu svrhu. – Letto Coll.«

Dvanaestog augusta pišu Petorica za trgovinu slijedeće pismo generalnom providuru Dalmacije (»V Savij alla Mercanzia, Lettere ai Rettori, B. 492«):

Generalnom providuru Naniju u Dalmaciji!

Kod prejasnog splitskog kontea u Splitu nalaze se dva odijela, jedno od ljubičaste a drugo od grimizne svile, koja su preostala od drugih pet, koja su mu bila u svoje vrijeme poslata. Kako se može desiti da Vam pri izvršenju naloga, danog Vam od preuzvišenog Senata dne 27. jula prošlog, ta odijela budu trebala, to smo Vas htjeli obavijestiti o njihovu postojanju da se budete mogli poslužiti s njima po Vašoj uvidavnosti pri poslu o kojemu ćete pregovarati. Uvjereni smo pak, poznavajući Vašu veliku mudrost, da ćete Vi taj posao uspješno provesti, kako je Vaš običaj kod Vaše poznate vrline.

S ovim ostajemo

M. tis omnis

12. augusta 1589.

Istog dana dvanaestog augusta Petorica za trgovinu pišu splitskome konteu (ista pozicija):

Splitskome konteu!

Razumjeli smo sve što nam pišete s Vašim pismom od 28. jula prošlog, iz kojeg također razabiremo, a što nam je i inače bilo poznato, Vaš veliki mar i Vaše znanje.

S onim što nam Vi pišete poslužit ćemo se gdje bude potrebno.

Nazočnim imamo da Vas obavijestimo, da je preuzvišeni Senat odlučio da potroši još 400 dukata za dovršenje zgrade tamošnje carinarnice, odbivši od toga trošak za svilene tkanine, koje su Vam bile poslate, a kako mi ne znamo koje Vam sve stvari još trebaju, to Vas molimo da nam javite što Vam nedostaje, a mi ćemo dati nalog da Vam to bude poslato.

M. tis omnis

Dne 12. septembra 1589. piše splitski konte generalnom providuru Dalmacije u Zadar (»B. 416, Senato-Provveditori Generali da Terra e da Mare – 1589«).

Presvijetli i preuzvišeni velemožni gospodine!

Danas je stigao u ovaj grad čauš poslan od gospodina sandžaka livanjskog, koji mi je donio pismo istog gospodina sandžaka i drugo pismo od velemožnog bosanskog paše. U ovim mi dopisima pišu da su dali nalog svojim podanicima da treba na ovim granicama uzdržati dobre susjedske odnose sa našim pripadnicima kako bi pomogli razvitku trgovine ove skele. U isto vrijeme traže od mene da kaznim onoga koji je ubio onog Turčina, o kojemu sam pisao Vašem presvijetlom gosnodstvu, a isti čauš usmeno me je za to zamolio. Ja sam mu odgovorio da, kad se bude saznalo tko je krivac, nećemo propustiti da udovoljimo pravdi. Međutim, ja sam u predmetu dao povesti istragu da saznamo kako se slučaj desio. Konačno je čauš uporno od mene tražio da mu nađem sigurne prilike kako bi mogao doći u posjete Vašem preuzvišenom gospodstvu, jer Vam ima predati pismo spomenutog velemožnog paše. Kako sada nema u blizini nikakve galije, a ako Vi mislite da je potrebno, trebat će da pošaljete jednu da ide po njega, jer on pokazuje veliku želju da se s Vama sastane. Ako bi slučajno u međuvremenu ovdje stigla kakva galija, ja ću ga odmah s istom uputiti k Vama. Za sada ja neću poduzeti nikakvih koraka protiv ubice Turčina dok Vaša presvijetlost ne bude izvidila akte parnice, protiv njega upućene, a koje sam Vam ja poslao. Moje je mnjenje ipak da će biti veoma dobra stvar da se njega oslobodimo i da ga odstranimo odavde, da ubuduće ne dođe opet u prigodu da nam stvori drugih smetnja. Sa svim tim ovdašnji Turci, po onome što daju razumjeti, misle da je Rajko Redži brat kapetana Pavla i kapetana Todora, onaj koji je ubio Turčina. U ostalome ja se prepuštam veoma mudrome savjetu Vašeg presvijetlog gospodstva kojemu ljubim ruke.

U Splitu, dne 12. septembra 1589.

Thomaso Soranzo, konte i kapetan

Već slijedećeg dana, trinaestog septembra, generalni providur Dalmacije izvještava u predmetu mletački Senat. Ova za ona vremena neobična brzina daje nam naslutiti da je splitski konte poslao pismo u Zadar posredstvom jednog posebnog glasnika na konju.

Pismo generalnog providura glasi:

Prevedri kneže!

Prejasni splitski konte i kapetan javlja mi svojim pismom, prijepis kojega ću priložiti ovom mojem dopisu, da je livanjski sandžak poslao njemu u Split svoga čauša sa pismom bosanskog paše i njegovim, u svrhu da bi se poravnale posljedice zadnjih nemira i da bi se opet uspostavio trgovački promet i da bi zato čauš htio da dođe do mene. Ja ću ga dati dovesti amo jednom galijom i neću propustiti da vodim s njim pregovore na zgodan način, tako da bude stvar ispala dostojanstveno i u korist javnih interesa i da dovede do jednog mirnog i spokojnog življenja na ovim granicama. A kako ovdje kolaju, iako bez ikakva temelja, glasovi, da Turci kane da vrše napad na štetu ovih pograničnih krajeva, ja ću biti ipak na oprezu, da se ne bi desila kakva neprilika i o tome ću upozoriti i druga dalmatinska mjesta.

Od Daniela Rodrige nisam primio nikakvu pismenu vijest u pogledu splitske skele, ali iako mi nije pisao, poručio mi je usmeno da se on, po dopisima koje je primio od sandžaka, nada dobrome i da će me što prije o svemu obavijestiti. A ja ću o svemu podnijeti posebno izvješće Vašoj vedrosti. Preporučujem se Vašoj milosti.

Zadar, dne 13. septembra 1589.

Federigo Nani, generalni providur Dalmacije

Iza lista stoji:

Adresa: Prevedrome venecijanskome knezu, velepoštovanom gospodinu!

Opaska: 13. septembra (89) – primljeno 16. Generalni providur Dalmacije iz Zadra šalje pridignuti čauša poslanog njemu od bosanskog paše: da će ga dobro primiti, da je kolao glas da Turci hoće oštetiti zemlju, da je dobio vijesti od Daniela Rodrige u pogledu splitske skele.

Dne 21. septembra piše opet generalni providur Dalmacije u Veneciju i javlja o dolasku Daniela Rodrige u Zadar sa čaušom i o onome što mu je rekao Daniel Rodriga da treba činiti da se dobro uputi splitska skela. Evo pisma:

Prevedri kneže!

Prošlog ponedjeljka došao je ovamo sa čaušem velemožnog bosanskog paše Jevrej Daniel Rodriga, koji je u Splitu korisno posredovao kod Turaka za uspostavljanje mira kod tamošnjih pograničnih krajeva.

On izvještava u pogledu skele u tome gradu, da je primio pismo od velemožnog kliškog sandžaka, koji mu piše da je govorio sa spomenutim velemožnim pašom o tome predmetu i da treba da on, Daniel, ide govoriti s tim sandžakom. Ali Rodriga kaže da on neće da ide ako mu ne ponese istodobno svu zatraženu robu od Njegove velemožnosti i zato je zatražio od mene dozvolu da može poći u Veneciju da uzme tu robu, a povrh toga je od mene zatražio da mu kažem koji ću mu dar dati da ponese spomenutom paši i sandžaku i da dobro zna koje sam naloge primio. Ja sam njemu odgovorio da kad bude vrijeme da ću se vladati prema prilikama, i da nije još došlo do časa da se to učini.

Zatražio je još da mu dadem galijsku momčad za naoružanje trgovačke galije, koja će ići u Split, da dadem Jevrejima dozvolu da se mogu nastaniti u Splitu i da im dadem sagraditi stanove i da im odobrim privilegije koje je on zatražio kod Vaše vedrosti, da sol treba prodati u Splitu po cijeni koju je on zatražio, da se sapun i riža ne pošalju ni u kakvu drugu skelu, da na robi koja dođe iz Neretve u Veneciju bude povišena carina za još jedamput toliko koliko plaća danas, da Vaša vedrost plati stražu koja će pratiti trgovačku robu i karavane koje će ići iz Splita do Cetine i iz Cetine do Splita, da bude Jevrejima dozvoljeno da otvore banke po dalmatinskim gradovima i da mu Vaša vedrost još prizna da mu se dade kakva provizija za nagradu njegovih truda i još mi reče toliko drugih stvari, koje neću ponoviti da Vam ne dodijem, a bez kojih on tvrdi da neće biti moguće uputiti skelu, njih će Vam sam Rodriga usmeno prikazati.

Ja sam mu odgovorio da nemam takvu vlast ni takve naloge od Vaše vedrosti. Kada je on to čuo, onda mi je zatražio da mu dam jednu galiju da može putovati. Odobrio sam mu onu velemožnog gosp. Nikole Balbija da s njom putuje do Istre.

Ako imam da reknem istinu, prevedri kneže, onda moram da kažem da se meni čini da ovaj čovjek razumije da je vrlo teška stvar uspostavljanje splitske skele i da, i kad bude uspostavljena, neće biti od nje toliko koristi, koliko je on u početku zamišljao, jer debele galije koje idu u Zante i u Krf, odvraćaju tanku robu, koja je išla u Neretvu, a debela roba (gunjevi, koža, vosak i dr.) utrla je sebi put preko Dubrovnika, a u Neretvu ne dolaze količine od važnosti. Ja mislim da on postavlja tolika traženja da dobije na vremenu, jer zna da mnoga od njegovih traženja neće mu biti odobrena, a za druga mnoga trebat će duga vijećanja.

Vaša će vedrost u svojoj mudrosti odlučiti ono što po svojem premudrom razboru nađe za shodno i podijelit će mi one naloge koje bude htjela, a ja ću izvršiti što mi bude naloženo bez ikakva oklijevanja.

O uskocima u ovim stranama nije se više ništa čulo, ni na moru ni na kopnu, već mnogo dana, osim onih koji su bili stavljeni u bijeg i ranjeni od Arbanasa Marka Ginje, a o čemu sam Vas već obavijestio. Sa svim tim mi ne prestajemo da držimo stražu na sve strane kako hoće i želi Vaša vedrost.

Preporučujem se Vašoj milosti.

Zadar, dne 21. septembra 1589.

Federigo Nani, generalni providur u Dalmaciji

Iza lista adresa i opaska:

Prevedrome venecijanskome knezu,
velepoštovanom gospodinu!
21. septembra – 89, primljeno 26.
Generalni providur Dalmacije iz Zadra.

Dolazak Daniela Rodrige sa čaušem bosanskog paše. Izvještava o pojedinostima predloženim od Rodrige za upućivanje splitske skele i o odgovoru što ga je on dao. Javlja da mu je odobrio jednu galiju da dođe do Istre. Njegovo mnjenje o mogućnosti upućivanja spomenute skele. Obavještava da se nije čulo u tim stranama o kakvom pokretu uskoka.

Lett. C. o.

Kako razabiremo iz ovog pisma generalnog providura Nanija, on je sumnjao o mogućnosti uspostavljanja splitske skele iako je carinarnica sa lazaretom bila već gotovo sasvim gotova i mnjenje Petorice za trgovinu, koji su bili najpozvaniji da o stvari prosude, skroz povoljno. Prema Danielu Rodrigi Nani pokazuje jedno veliko nepovjerenje i podmeće mu nekakvo ponašanje, što nije bilo potpuno na mjestu uzevši u obzir stadij u kojem su se nalazile predradnje za splitsku skelu, i visoko pouzdanje koje su prema njemu već odavna gajile venecijanske vlasti, a što pokazuje da Nani nije još poznavao Rodrigu, i da uopće nije bio upućen u splitsko pitanje, što je i sam bio priznao u jednome od predašnjih pisama.

Za godinu 1589. nemamo više nikakvog akta koji bi se odnosio na Rodrigu i na splitsku skelu, barem za sada ga nismo našli u mnogim odjelima Venecijanskog državnog arhiva.

Početkom godine 1590, 23. januara (koji se po venecijanskom običaju još datira 1589) imamo jedan akt o mešetarima, koji nije izdan izričito za Split, ali kako se nalazi pod »Senseri circa Lazzaretti e vascelli Cinque Savi alla Mercanzia-Spalatro«, izgleda da je ipak bio izdan osobito s obzirom na splitske prilike, a koji je svakako interesantan, jer nam dozvoljava jedan pogled na tadašnje odvijanje posala u luci.

Adi 23. Gen. o 1589/1590

Pošto je raznim odlukama preuzvišenih providura nad zdravstvom naših predšasnika bilo određeno da mešetari koje mu drago vrsti ne mogu i ne smiju ili u lazarete ili na brodove koji nisu još bili raskuženi, kojeg mu drago porijekla, bez dozvole dvaju gornje preuzvišene gospode, a što je bilo učinjeno u svrhu da se spriječe razni neredi koji su se u prošlosti dešavali zbog ovih mešetara, osobito onih koji prave mešetarske poslove s Turcima, Armencima i s drugim sličnim inozemcima, a

kojima je u prošlosti koji put bila dana dozvola da idu u lazarete i na brodove u pratnji jednog poslužnika ureda, ali su se zato, s razloga što su većinom ovi mešetari govorili sa zatočenicima na turskom ili drugim jezicima, koje poslužnici ureda nisu razumijevali, pa i s drugih uzroka, događali razni skandali i neprilike na štetu tako važne zdravstvene službe.

Zato preuzvišena gospoda, gosp. Lunardo Loredan, gosp. Zuane Vitturi i gosp. Marchio Cappelo, časni providuri za zdravstvo, nazočnom odlukom naredili su i naređuju da od sada unaprijed nijedan redoviti mešetar niti koja mu drago osoba, koja se bavi mešetarstvom ne smije ni zbog kakvog razloga, koji bi se mogao navesti ili pomisliti, niti dozvolom, niti bez dozvole, niti sami, niti u pratnji službenika ureda, da idu na ikakav način u lazarete i na neraskužene brodove pod prijetnjom globe od 25 dukata za svaki prekršaj ove zabrane, od kojeg iznosa će polovica ići u korist prijavitelja, čije će se ime držati u tajnosti, a druga polovica će ići u korist siromašnih prosjaka, a osim toga bit će izgnani iz ovog grada i njegova kotara za jednu čitavu godinu, s time da će se isplatiti onome, koji ih uhvati, jedna glavarina od 100 lira od malih, na teret njegova imetka ako ga ima, inače na teret sredstava našeg ureda, a prekršitelj će se opet izgoniti, a računat će se da od tada opet počinje rok izgona, što će se opetovati toliko puta koliko puta prekršitelj prestupi nalog zakona. Gore navedene kazne neće se moći ni na kakav način otpustiti, oprostiti ili pomilovati, a nazočna odluka će se objaviti na stepenicama Sv. Marka i Rialta na znanje svakome.

et sic annotari iusserunt

Lunardo Loredan Proc. o
Zuane Vitturi Proc. o
Marchio Cappello Proc. o

Dne 29. januara 1589 (1590) objavljeno na stepenicama Rialta od Benetta, objavljena uredba.

Prvog februara 1589 (1590) objavljeno kod Sv. Marka od Benetta, objavljena uredba.

Od 27. februara 1590. i 30. marta iste godine imamo dva pisma Petorice mudrih za trgovinu (»V Savij alla Mercanzia – Lettere ai Rettori – B. 492«) splitskom konteu, kojima mu se javlja otprema, odnosno šalju teretnice, raznog materijala potrebnog za dovršenje zgrada splitske carinarnice.

Splitskome konteu!
27. febr. 1589/1950

Od prejasnog Vašeg predšasnika bilo Vam je ostavljeno, kako izlazi iz računa prikazanih ovome uredu, dva odijela od grimiznog i ljubičastog atlasa, za koje Vas molimo da nam priopćite da li su još raspoloživa ili su bila već razdana.

Poslat ćemo Vam uskoro popisane materijale, koji su Vam još potrebni za dovršenje *izgrađene tamošnje carinarnice, za koju ćete se najvećim marom pobrinuti da se što prije dovrši*, a javit ćete nam ako Vam bude još što trebalo.

S ovim se preporučamo Vašem prejasnome gospodstvu.

Popis materijala:

Opeka	tisuća	10
Glinenih cijevi	tisuća	2
Lokota i katanaca za vrata magazina	komada	15
Ključanica koje se imaju postaviti na unutrašnji namještaj	komada	8
Katanci koji se imaju postaviti s unutrašnje strane vrata i prozora	komada	6
Prsteni za vrata	komada	26

Gore spomenuta prejasna gospoda

Splitskome konteu!
30. marta 1590.

Šaljemo Vašem prejasnom gospodstvu opeka, glinene cijevi i željeznu robu koja je potrebna za tamošnju carinarnicu, prema priloženoj teretnici. Vaše prejasno gospodstvo izvolit će potvrditi nam u svoje vrijeme sretan primitak gornje robe.

Teretnica

Laus Dei, dne 30. marta 1590. u Veneciji

Ukrcano za dobro putovanje na brodu kapetana i vlasnika gosp. Jurja Jankovića iz Splita:

Padovanskih opeka	komada	10.000
Glinenih cijevi	komada	2.000
Željezarije u sanducima:		
Priječnica četverouglastih, savijenih	komada	28
Priječnica sa dva sapinjača	komada	21
Priječnica sa četiri sapinjača	komada	14
Sapinjača	komada	16
Katanaca, dugih, okruglih za ključanice	komada	15
Katanaca, malih	komada	6
Lančića za vrata	komada	40
Ključanica za okrugle katance	komada	15
Ključanica za unutarnja vrata	komada	8

Sve dobro kondicionirano ima se predati na određen način prejasnome gospodinu Tomaso Soranzu, splitskome providuru ili kome za njega.

A za dokaz istine bile su učinjene dvije teretnice, saglasne među sobom, a obje će biti potpisane od imenovanog kapetana ili će ih isti dati od koga potpisati.

Neka ga gospodin bog otprati zdrava i čitava!

Vozarina za spomenutu robu bila je isplaćena spomenutom kapetanu ovdje u Veneciji.

Ja, Juraj Janković iz Splita, kapetan spomenute marcilijane, potvrđujem »ut supra« da sam primio od prejasnog gospodina Alvise de Priuli, jednog od prejasne gospode Petorice mudrih za trgovinu za vozarinu spomenute robe 100 lira.

A ja, Rig. Ant. o Sandoi, tajnik spomenute prejasne gospode učinio sam nazočnom priznanicu za isplatu izvršenu rečenom gosp. Jurju, jer on ne zna pisati.

Od 5. maja 1590. imamo mnjenje Petorice za trgovinu o shodnosti mjere ukinuća carina na robu koja stigne iz Splita u Veneciju i obrnuto. Akt se nalazi pod »Senato Mar, Filza 108, Giugno, Luglio, Agosto 1590.«

Budući da je nama Mudrima za trgovinu bio predložen zaključak Vaših preuzvišenih gospodstava u predmetu da li se ima osloboditi od carine uvoza i izvoza debela roba i drugi trgovački espap, koji će biti prevezeni trgovačkom galijom iz Splita u Veneciju i iz Venecije u Split, da o istom izrazimo svoje mnjenje, odazivljemo se postavljenom nam uvitu kako slijedi:

Predložena mjera u vezi s drugim predloženim mjerama kadra je da, kako proističe iz raznih odgovora koje je naš ured već dao u ovoj stvari, jako pridonese uspjehu spomenute skele, jer će se po našem mišljenju razvitak poslovanja u istoj olakotiti. Kod toga moramo ipak upozoriti da koncem ovog mjeseca pada dražba šestpostotne carine i da nam je red, u svrhu da ta carina ne bude pretrpjela štete od uvođenja ove novine, predložiti Vašim preuzvišenim gospodstvima da u rečenom zaključku jasno ističu da će zakupnik koji preuzme tu carinu biti nadoknađen za iznos koji otpada na carinu sve one robe koja stigne trgovačkom galijom iz Splita u Veneciju i obratno, a koja će biti oslobođena od naplate carine.

Što se tiče dovršenja splitske carinarnice, to smo poslali pred kratko vrijeme tamošnjem rektoru sve stvari od njega zatražene, a koje su potrebne za to dovršenje. Ovi materijali držimo da su mu već stigli, a možda su već i upotrijebljeni, a ako nam još što zatraži, ne ćemo propustiti da mu pošaljemo sve ono što je nužno.

To je sve ono što smo Vam imali i htjeli priopćiti na izvršenje naloga podijeljenog nam od Vaših preuzvišenih gospodstava. U ostalome prepuštamo se premudrome Vašem savjetu i najsmjernije se preporučujemo.

Iz ureda dne 5. maja 1590.

L. Franc. o Foscarj alla Mercantia
L. Bernardo Zane alla Mercantia
L. Ger.mo Capello alla Mercantia
L. Augustin Nani alla Mercantia
L. Andrea Gussonj alla Mercantia

Za osiguranje budućnosti splitske skele trebalo je svakako predobiti za nju Turke. Iz pisma od 21. septembra generalnog providura Federika Nanija razabiremo da je Daniel Rodriga odbio da ide pregovarati sa Turcima ako mu ne dadu dosta sredstava da obdari turske dostojanstvenike, koje se ne može predobiti ni za kakvu stvar, pa bila i najkorisnija za turske interese, ako u njoj ne nalaze svoj osobni interes i to odmah, jer u budućnost i u obećanja oni ne vjeruju. To je bilo prokletstvo koje je palo na Turke osvajanjem skroz korumpiranog Bizanta i koje je bilo zarazilo, kako smo drugom zgodom opazili, sve zemlje bivšeg bizantinskog carstva, a od koje bolesti žalibože te zemlje još nisu ozdravile. Vidjeli smo da je Rodriga u tu svrhu otputovao u Veneciju, ali nemamo vijesti o uspjehu toga njegova putovanja. Izgleda da on nije našao u Veneciji dostatnog razumijevanja. Još manje shvaćanja, vidjeli smo iz gornjeg pisma, imao je za potrebe splitske skele generalni providur Nani, koji je uz to Rodrigu i sumnjičio, dok su on i konte splitski Thomaso Soranzo nedostatnim sredstvima nastojali da za sebe pridobiju Turke. O tome svemu daju nam iscrpni izvještaj tri isprave od 12. maja 1590. Jedna je iskaz splitskog plemića Gerosima Cipcija, kojega je splitski konte bio poslao kliškom i livanjskom sandžaku u Livno, da ga pridobije za stvar splitske skele; druga je pismo istog sandžaka splitskome konteu, a treća je zajedničko pismo generalnog providura i splitskog kontea venecijanskom duždu, odnosno Senatu, s kojim im šalju oba navedena spisa poprativši ih sa svojim komentarima. Ove tri isprave nalaze se pod »Senato – Provveditori da terra e da mar – Provveditor General Dalmazia – 1590 – B. 414«.

Prva imenovana isprava je ova:

»in lettera del Prov. General in Dalmazia ... Mazo (90)«
1590. À XII Maggio

Pristupio je pred prejasnim gospodinom Thomasom Soranzom, velikodostojnim konteom i kapetanom Splita časni gospodin Giarosimo Cipci, koji se je danas vratio iz Livna, kamo je bio poslat po nalogu Njegovog prejasnog gospodstva da s velemožnim kliškim sandžakom pregovara o poslu splitske skele, suglasno sa nalogom primljenim od preuzvišenog senata.

Izvjestio je »ut infra«:

»Stigavši dne 8. tekućeg mjeseca u Livno, pozdravio sam velemožnog sandžaka u ime Vašeg gospodstva i prikazao sam mu darove koji su mi bili od Vas predani. Prešavši na predmet mojeg poslanstva, spomenuo sam mu kako je njegova velemožnost bila obećala preko mene Vašem gospodstvu, kada sam mu bio došao u posjete u Solin, da će mi dati prijepis naloga ili kokjuma, što ga je bio primio od Porte u pogledu splitske skele, ali da mi ga do sada nije još dao pa da ga zato molim da mi izvoli

priopćiti koje su njegove nakane u predmetu i kakve je naloge on primio od Visoke Porte u toj stvari.

Njegova velemožnost mi odgovori da je nalog što ga je primio slijedeći: da pođe zajedno sa velikim kadijom u Solin i da se tu sastane sa Vašim gospodstvom i da s njim progovori i pismeno utanači kako se ima uspostaviti skela u Splitu, s time da Vaše prejasno gospodstvo mora obećati da će osigurati prijevoz trgovaca i trgovačke robe od svakog napada uskoka na putu preko mora do Venecije, da se taj spis morao potpisati i pečatiti od obiju stranaka i poslati u Carigrad, ali da je on čekao čitavih 14 dana Vaše prejasno gospodstvo u Solinu, gdje se je imao održati spomenuti sastanak, a poslije još drugih 10 dana na Cetini, a kako do tog sastanka nije došlo, on je pisao u Carigrad da je stvar ostala neriješena, jer da se on nije mogao sastati sa Vašim prejasnim gospodstvom.

Na to sam ga ja zapitao da bi mi dao prijepis naloga primljenog iz Carigrada, a on mi odgovorio da sada više ne pristoji da mi on dade jedan prijepis tog naloga, kada je cijeli posao zaspao.

Kad sam ja to čuo, nastojao sam da uvjerim njegovu velemožnost o velikoj koristi i blagodati koje bi on imao od postavljenja splitske skele i o zgodnosti iste za trgovce, pak sam ga savjetovao da upravi jedan svrsishodan arz Porti u tu svrhu.

On mi na ovo odvrati, da, što se njega osobno tiče, on neće imati nikakve koristi od ove skele, ako se uspostavi, jer će on za kratko vrijeme napustiti svoj sandžakat, budući da se on nalazi na istome već dulje nego što je bio ikoji drugi sandžak, a što se tiče arza, on ga ne može činiti, jer je posao već zaspao. Nego kada bismo mi mogli postići da on dobije drugi nalog od Porte, da bi tada on izradio jedan vrlo dobro obrazložen arz preporučujući da se uspostavi skela, ali samo uz uvjet da Vaše gospodstvo osigura trgovce i trgovačku robu od uskoka na njihovom putovanju preko mora do Venecije.

Zatim me je zapitao gdje se nalazi Daniel Rodriga, Jevrejin, jer da je Daniel bio kod njega i isposlovao da je njegova velemožnost dala poslati nalog od Porte i da je on taj nalog bio i dobio i da mu je Daniel bio obećao mnogo stvari. Kod toga je izgledalo kao da je jako razgnjevljen protiv njega zbog ove stvari.

Ja sam mu odgovorio da ne znam gdje se nalazi Daniel i s time sam se od njega oprostio. Pri tome mi je predao jedno pismo za Vaše gospodstvo, a to je ovo, koje imam čast da Vam uručim.«

Upitan da li je opazio da se na turskome području gomila vojska, odgovorio je: »Ne«.

Pismo Mustafa-bega, kliškog i livanjskog sandžakata, konteu i kapetanu Splita:

»in lettere del Provveditor general in Dalmazia«

Najljepši naklon i pozdrav od mene Mustafa bega, sandžaka Klisa i Livna, gospodinu konteu i kapetanu Splita.

Pišem Vam kao prijatelju i susjedu da Vaše gospodstvo bude obaviješteno o tome da je ovamo došao Vaš poslanik i da mi je predao pismo Vašeg gospodstva sa darom. Razumjeli smo sve što nam je Vaše gospodstvo pisalo. S Vašim poslanikom smo se porazgovorili o toj skeli, koja je tamo bila izgrađena, a o kojoj sam se već bio zadržao u razgovoru i s gospodinom Danielom Rodrigom, kada je prošlog puta bio ovdje. Svi ovdašnji trgovci žele da se uspostavi ova skela u Splitu, tu gdje je bila izgrađena, jer ovi trgovci kada silaze na neretvansku skelu bivaju opljačkani od uskoka, ali bi trebalo da ta skela bude sigurna od uskoka da trgovci ne budu opljačkani od uskoka kada putuju morem u Veneciju, a kad bi im se kakva šteta desila, trebalo bi da im je gospodin splitski konte i druga gospoda nadoknade, jer uvažívši da vlada dobar mir između našeg sretnog gospodara i Vašeg prevedrog kneza trebalo bi da njihovi podanici i njihova roba budu sigurni da oni koji kupuju robu u toj skeli ne budu imali smetnja i budu zaštićeni a onaj emin koji bude u splitskoj skeli morat će bdjeti da trgovačka roba bude osigurana za vrijeme putovanja, da prihodi blagajne velikog gospodara ne budu na šteti.

Ove prošle zime ja sam bio sašao u Solin sa kokjumom velikog gospodara, što sam ga bio primio od Porte i bio sam pisao Vašem gospodstvu da dođe ili da pošalje svoje

ljude da bi mogli porazgovarati o predmetu skele, ali Vaše gospodstvo ne htjede doći niti koga poslati, pa ste zato Vi krivi, jer sam ja zbog toga skoro bio zaboravio na ovaj posao. O tome smo poveli govor sa Vašim poslanikom, od koiega ćete sve saznati. Bilo mi je puno žao što se Vaše gospodstvo nije htjelo ove zime sastati sa mnom a niti mi koga poslati. Baš stoga nisam Vam htio niti pisati ovo pismo, toliko sam bio ljut na Vas, ali za ljubav Vašeg poslanika nisam mogao a da Vam ne pišem, jer je Vaše gospodstvo iskreno željelo skelu, i da se tada samnom sastalo, do sada bi ta skela bila gotova stvar.

Ako Vam je stalo do te skele, onda mi pišite sve u pogledu ovog posla, a ja ću doći u Sinj, pak Vi pošaljite tamo i Vaše poslanike vještake, a ja ću ih ovdje sakupiti od naših starijih trgovaca, te ćemo se međusobno sporazumjeti kako da uradimo ovu skelu i na koji način da je osposobimo, a kad bude ova skela uspostavljena vidjet će se da li će biti od koristi za našeg velikog gospodara bez štete za naše trgovce, koji idu u Veneciju i vraćaju se iz nje. Ako budu sigurni od uskoka, jer ćete to Vi osigurati, trgovci će ići bez pogibelji u Veneciju i vraćati se zdravi sa svojom robom, a ja ću onda učiniti arger sa svojim pečatom i poslat ću ga Porti i dobit ću kokjum od velikog gospodara i time će ova skela biti upućena.

Mi želimo ovu skelu i bit će nam drago da bude u prometu samo pod uvjetom da trgovci budu sigurni.

Da gospodin bog podijeli svaku radost Vašem gospodstvu.

Popratno pismo generalnog providura i splitskog kontea, kojim šalju Senatu poslanika Cipcija i prijepis sandžakova pisma konteu glasi:

Prevedri kneže!

Na izvršenje naloga, što smo ga dobili od Vaše vedrosti, poslali smo ovome velemožnome kliškom sandžaku u ime moje, splitskog kontea, gospodina Gierosima Cipcija, vlastelina ovog grada, vještu i inteligentnu osobu i dobrog službenika toga prevedrog dominija, da posjeti i nadari njegovu velemožnost i da nastoji da dobije kopiju kokjuma, za kojega je on tvrdio da ga je dobio od Porte u predmetu ove skele i da čuje na koji način bi se ista skela imala uvesti, odnosno da bi se osigurali trgovci, i da li ima nade da ćemo na sve to dobiti pristanak bosanskog paše, a povrh toga da bi zatražio da isti velemožni sandžak učini arz u Carigrad, kojim bi dokazivao veliku korist koju bi donijelo velikom gospodaru i trgovcima uspostavljanje skele na ovome mjestu.

Rečeni gospodin Gierosimo vratio se danas i izvještava ono što je podrobno izneseno u njegovu ovdje priloženom iskazu.

Uglavnom rečeni nam referira da mu je velemožni sandžak odgovorio da se njegova velemožnost htjela sastati samnom, ali da ja nisam to htio, međutim da je prošlo toliko vremena, pa je stvar zaspala i da zato nema više nikakva razloga da nam dade kopiju kokjuma, a što se tiče arza, što ga mi tražimo, budući da je on to sve već pisao u Carigrad, da će ga ipak učiniti, ako mu mi pribavimo novi nalog iz Carigrada – pod uvjetom da bih ja osigurao trgovce od štete, koje bi im mogli nanijeti uskoci.

Nakon toga pitao je što je od Daniela Rodrige i da je o njemu govorio nekako u ljutini, navađajući da mu je isti bio obećao mnogo stvari kad bi se uspostavila ta skela.

Što se tiče gornjih naših traženja, unatoč svemu nastojanju našeg gospodina Gierosima, nije htio velemožni sandžak niti da pokaže kokjun niti da učini kakav arz.

Iz svega toga mi se sve to više učvršćujemo u našem mišljenju da on nije nikada primio kokjum, kako sam ja, generalni providur, već jedanput pisao Vašoj vedrosti u mojem pismu od prošlog januara, ali da se ispod toga krije druga misao, a osobito težnja da iz ovoga sebi izbije kakvu korist ili od Vaše vedrosti ili od Daniela Rodrige, i to prije nego bi se on udaljio od ovih granica, kako on sam daje naslutiti iz njegovih riječi, po kojima bi izgledalo da će to biti kroz veoma kratko vrijeme, jer zaista ne može se vjerovati da kad bi on dobio kokjum u ovome predmetu od Porte, da o tome prejasni bailo u Carigradu ne bi ništa znao.

Priopćava još rečeni Cipci da je s tih strana zemlja mirna i da nema nikakva sakupljanja vojske.

Meni, konteu, donio je jedno pismo istog velemožnog sandžaka, čiji će prijevod biti priložen, a koje ne sadržava ništa više od onoga što je govorio samome Cipciju, osim poruke da će on ovih dana poći u Sinj, mjesto udaljeno odavde manje od jednog dana hoda, i da, ako mu ja hoću poslati svoje odaslanike, da će on sakupiti tamo starije između svojih, pa da jedni s drugima utanače kako da se ima uvesti ova skela i na koji način je urediti, što će sve Vaša vedrost potanko razabrati iz samog poslatog prijevoda.

Neka se Vaša vedrost udostoji udijeliti nam one naloge koje ona po svojem premudrom razboru smatra shodnim, a mi ćemo ih bez otezanja izvršiti

Preporučujemo se Vašoj milosti.

Split, dne 12. maja 1590.

Tomaso Soranzo, konte
i kapetan Splita i
Ferigo Nani, generalni
providur Dalmacije

Iza lista piše:

Prevedrome venecijanskome knezu, velečasnome gospodaru'

Sa strane:

L. N. Senato. P. di

Niže:

12. Mazo (90) ricevute a 28. detto

Generalni providur Dalmacije i splitski konte šalju jedno izvješće Gierosima Cipcija, poslatog kliškome sandžaku u predmetu posla splitske skele, o koiemu je Rodriga pregovarao sa istim sandžakom, i njegov odgovor u ovoj stvari. Ujedno se šalje prijepis jednog pisma, što ga je isti pisao splitskome konteu o tome predmetu.

Dne 20. juna 1590. Senat šalje splitskome konteu prijepise dvaju senatskih zaključaka (parte) u pogledu splitske skele i u pogledu Daniela Rodrige sa slijedećim popratnim pismom (»Senato Mar – Registro 1590«):

M. D. L. X. X. X. X. adi XX Zugno

Al Conte et Capitanio di Spalato et succ.re

Šaljemo Vam ovdje uključeno prijepis zaključka prihvaćenog u Senatu u pogledu upućivanja tamošnje skele za trgovački promet sa galijama iz ovog grada u tamošnji naš grad i nalažemo Vam da sa Vaše strane sve one dijelove ovog našeg zaključka, koji se Vas tiču dovedete do izvršenja, odnosno da se skrbite da budu izvršeni.

Uvjereni smo da ćete to učiniti onom pomnjom koja je kod Vas značajna pri svakom poslu, koji se tiče javnih interesa.

+ 102
— 7 L. C.
— 28

M. D. L. X. X. X. X. adi XX Zugno

I savi del Consiglio
I savi di Terra Ferma
absente Mocenigo
I savi agli ordini
absente Contarini

Neka se ne učini prijepis ovog uvoda i neka ga se nikome ne pokaže.

Nema drugog načina da se postigne jedno neotešćano uvođenje splitske skele, osim da se (kod uspostavljanja jedne redovite prometne službe trgovačkih galija prema tome gradu uz osiguranje jedne efikasne zaštite protiv uskoka) trgovci sklone da je pretpostave drugima time što bi ih se privuklo korišću smanjenih tereta na njihovu robu. Po tome ćemo doći do toga da trgovci budu naklonjeni da prevoze preko Splita, dok će naša Sinjorija naknaditi gubitak od umanjenog carinskog stava povećanim prometom trgovačke robe, koja će se slijevati u taj grad, uz sve druge blagodati za sve javne interese, koji će iz tog povećanog prometa slijediti iz razloga dobro poznatih ovome Vijeću.

Treba dakle u interesu naše stvari da poduzmemo u tome nekoliko shodnih mjera.

S toga razloga prihvaćaju se slijedeći zaključci:

da se ukine uvozna carina na svu glomaznu robu, koja bude ukrcana u Splitu na trgovačku galiju, a potječe iz donje i iz gornje Romanije, te je određena za naš grad,

da na sitnu robu istog porijekla, koja na jednak način bude prevezena s istom galijom, a bit će ukrcana »ut supra«, neka carina i drugi tereti koje bi se moralo platiti kod naših ureda budu sniženi na polovicu od onoga što bi se po zakonu trebalo platiti,

da se Petorici mudrih za trgovinu dade nalog da odrede da se čim prije završi izgradnja splitske carinarnice, koja je već započeta i koja je dobrano napredovala, u suglasju sa ranijim zaključcima ovoga Vijeća,

da turski i drugi trgovci budu mogli lakše i sa većom nadom probitka uputiti poslovanje spomenute splitske skele, što će konačno biti sve u korist naše Sinjorije, zaključuje se također da se sve one količine riže i sapuna, koje budu izvezene iz ovog grada i s trgovačkom galijom prevezene u Split, da od tuda budu proslijeđene u tursku zemlju, da budu oslobođene od isplate izvozne carine u korist naše Sinjorije. Kod toga svi oni koji se bave tim izvozom »ut supra«, bit će obavezani da pribave odnosnu dozvolu od našeg splitskog rektora i da polože razmjerno jamstvo kod izvoznog ureda, kojemu će morati prikazati dokaz da su odvezli robu u Split i da su je odatle proslijedili u krajeve podložne turskome caru, a isto tako će morati prikazati uvjerenje da je roba koju su ukrcali u Splitu, uvezena iz gornje i iz donje Romanije »ut supra«. Za dobavu spomenutih uvjerenja neće morati platiti nikakvu taksu.

Prekršitelji odredaba u gornjem predmetu bit će osuđeni na isplatu dvostruke dugovne carine, koja će im biti nametnuta od službenika izvoznog ureda.

O gornjem zaključku neka se pošalje jedan prijepis izvoznom uredu i svim drugim mjestima, kojima će biti potreban, a također vlastima u Splitu i neka se objavi na stepenicama Sv. Marka i Rialta.

\+ 102
— 7 1590, na prvi maja. L. C.
— 28

Iza lista stoji opaska:

1590, dne 22. juna. Bilo je objavljeno u Rialtu od Zuana de Zanchi, objavitelja.

Na originalnom zaključku, koji se nalazi pod »Senato Mar, Filza B. 108 Giugno, Luglio, Agosto 1590« stoji opaska:

Neka se ne učini kopija i neka se nikome ne pokaže obrazloženje zaključka od riječi: »a u svrhu ..... do ....., što će konačno sve biti u korist naše Sinjorije«.

Drugi zaključak u korist Daniela Rodrige, odnosno trgovaca koji će zbog novih odredaba u korist splitske skele doći da se nastane u Veneciju ili u Split glasi:

M. D. L. X. X. X. X. adi XX Zugno

Savii del Consiglio
Savii di Terra Ferma
absente Mocenigo
Savii agli ordini
absente Contarini
Neka se ne učini prijepis nazočnog uvoda.

Kako iz pisma našeg splitskog kontea i kapetana od 26. januara i trogirskog kontea od 3. februara 1589 (1590) jasno izlazi želja koju imaju turski dostojanstvenici, a osobito kliški sandžak, da se započne sa funkcioniranjem splitske skele, a na obostranu korist trgovaca koji pripadaju jednome i drugome dominiju, a po čemu se daje zaključiti, kad se uputi to poslovanje, da će naša Sinjorija od toga imati priličan probitak za svoje carine i da neće biti više ometana od uskoka, dapače će biti oslobođena od neprekidnog troška, što ga sada ima za stražarenje, ostaje bez dvojbe dokazano da javni interesi nalažu da valja nastaviti provođenje ovako dobrog pothvata, suglasno sa savjetom Petorice za trgovinu u njihovu odgovoru, koji smo sada pročitali ovome Vijeću na upit njima upravljen, u njihovom mnjenju o molbi našeg prevjernog Daniela Rodrige.

Gornje pretpostavivši, zaključuje se:

1. da suglasno sa onim što je do sada bilo odlučeno u pogledu splitske skele, da se potpisane kapitulacije izvrše nepromijenjeno kako predstoje i to:

da se od zaključka prihvaćenog u ovome Vijeću dne 28. oktobra 1577. produži za pet godina zaključak u kojemu je rečeno da roba koja stigne u grad Split u svako vrijeme i u svakoj prilici iz Levanta ili koja će iz istog grada biti upućena u Levant i da osobe koje se nađu u gradu ili u carinarnici Splita budu što se tiče Vaše Sinjorije sasvim sigurne i da ih se ni na kakav način ne uznemiri, da bi se time postiglo da trgovački promet skele za vrijeme od navedenih pet godina ne bude nikako ometan. Utvrđuje se rok od kada će početi ova sloboština, tj. od narednog mjeseca jula,

2. da se naloži Petorici mudrih za trgovinu da utvrde vozarinske stavove trgovačke galije u relaciji Splita na primjeran način, uzimajući u obzir skraćivanje duljine uspoređene sa onom za Neretvu,

3. da svi Jevreji levantinski i ponentinski koji su unazad pet godina ostavili ovaj grad i koji će se nakon prihvata nazočnog zaključka vratiti, te također oni, koji ubuduće dođu, a nisu nikada pridonijeli sa njemačkim Jevrejima posebnu ovima nametnutu taksu, neka ne budu podložni nikakvoj taksi, ali oni koji za vrijeme gore naznačenih pet godina od prihvata nazočnog zaključka otputuju iz ovog grada, a kasnije se opet vrate, oni neka plate ujedno sa drugim Jevrejima običajnu taksu. Istu privilegiju neka uživa i spomenuti Daniel Rodriga i njegov brat i bratov zet koji su došli u grad poslije nego je bila odlučena uspostava ove skele, a to u ime nagrade za mnoge korisne prijedloge i za mnoge zasluge koje on ima za našu Sinjoriju,

4. da poglavlje gore navedenog zaključka od 27. jula 1589, u kojemu je pogrešno rečeno da novi Jevreji koji se u Veneciji nastane imaju da stanuju u novom ghetu, bude ispravljeno i mjesto toga neka bude rečeno da imaju stanovati u starom ghetu ili, ako tamo ne bude mjesta, u onom predjelu koji Petorica mudrih za trgovinu budu smatrali najprikladnijim,

5. da gore spomenuti Daniel Rodriga, pronalazač splitske skele, bude potvrđen konsulom jevrejske narodnosti, od koje je na tu čast bio izabran u ovome gradu sa onom nagradom koju će mu ista narodnost doznačiti, a koju nagradu će on smjeti mirno uživati, i istu upotrijebiti, kako se pristoji, a da mu se za trajanja njegova života ne bude mogla ma kakva zapreka u tome postaviti.

\+ 153
— 1 1590, 20. marta L. C.
— 20 Prvog maja prikazano u C.

U originalu zaključka (»Senato Mar, Filza B. 108, Giugno, Luglio, Agosto 1590«) kod tačke 4 stoji opaska:

»stavka „imaju da stanuju u novom ghettu" neka se ispravi i neka se reče „imaju stanovati u starom ghettu ili gdje se bude smatralo prikladnim"«.

Ove dvije sada iznesene isprave predstavljaju »Magna charta« splitske skele koja je time konačno ustanovljena i time postavljen temelj njezina budućeg velikog razvitka.

Od tada pak do godine 1597. još se gradi, još se nailazi na poteškoće, još se novim odredbama te poteškoće svladavaju i prilagođuje splitska luka njezinoj zadaći. Za to vrijeme nova skela sve se više afirmira, njezino zaleđe sve se više proširuje, njezin glas se širi do najudaljenijih krajeva i postaje jednom stvarnom činjenicom u ogromnom prostoru, koji još gravitira prema Sredozemnome moru i nije još zahvaćen od oceanskih putova koji će mu prebaciti težište više na zapad, čime će se zapečatiti udes Venecije i naših luka do onog časa kada će proboj Sueskog kanala opet oživjeti Bliski istok i od njega opet stvoriti lanac, koji će vezati Daleki istok sa evropskim Zapadom.

Međutim splitska skela produljuje za dva vijeka ulogu i život venecijanske Republike i biva »l'anello d'oro che unisce l'Oriente a Venezia«, kako će ga nazvati kodeks XVI vijeka izdan od V. Solitra.

Baldissera Contarini u svojem izvješću od 16. juna 1597 (»Collegio, Relazioni, B. 72«) prikazanom mletačkome Senatu nakon njegova povratka sa službovanja u Splitu kao konte i kapetan grada, a u kojemu po hvalevrijednome običaju venecijanskih funkcionera, on izvještava vrhovnu državnu instanciju o svemu onome što se je dogodilo u krugu njegova djelovanja za vrijeme njegovog službovanja i o svemu što je on sam poduzeo u vršenju svoje dužnosti, vraćajući se na razvitak luke, između ostaloga piše:

»Resta, Serenissimo Principe, solamente la cosa della Scala, la qual e fermata e stabilita in tal modo, che non so quasi imaginarmi che altra occasione, fuorche la guerra la potesse rompere o disturbare.«

A Lunardo Bollani u izvješću, koje je on podnio istome Senatu nakon dovršenja njegova službovanja kao splitski konte i kapetan dne 3. aprila 1600 (ista arhivska pozicija), kaže:

»È fatta essa citta, non e molto tempo, luogo di negotio et di trafico d'importanza si che apporta in universale commodo non poco a questa citta e in particolare utile assai alli suoi datij, non tanto per quelle robe et vettovaglie, che ogni anno ordinariamente vengono in copia di la condotte a questa citta, come formaggi, salumi, fichi ed altre cose, quanto per le molte e diverse mercantie, venendo dal paese Turchesco a quella Scala sono poi condotte a Venetia«.

Oba spomenuta venecijanska dostojanstvenika razlažu zatim na dugo i na široko sve odlike splitske skele i opisuju njezin nagli i skoro čudesan razvitak.

Sada ćemo još iznijeti kako se o Splitu izražava Simon Luzzatto, rabin i izvrstan pisac ekonomskih stvari koji je svojim jasnim vidicima preteča modernih vremena, u svojem djelu »Discorso circa il stato degl'Hebrei et in particular dimoranti nell'inclita citta di Venetia«, Venetiae, appresso Gioanne Calleoni 1638:

U pogledu trgovačkog prometa s Levantom, usredotočenog u splitskoj skeli, gdje se slijeva sva trgovačka roba ne samo iz Evrope već i iz Azije, kopnenim putem, nema dvojbe da kad ta trgovina ne bi bila u rukama Jevreja, da bi pala sva u ruke Turaka, što je dijelom već i sada slučaj. Zato nije shodno da se ovima učini nikakva poteškoća u predmetu, jer više konvenira da se ovaj promet nađe u jevrejskim nego da bi bio u turskim rukama, a i zato što venecijanski podanici nailaze na velike neprilike kada trguju s Turcima.